

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՊՈՎԱՅՈՒ

ՍՈՅՆ ՀԱՏՈՐԸ ՏՊԱԳՐԻՈՒՄ Է ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԵԱՄԲ ԱՄՆ-ԻՅ
ՏԻԿԻՆ ՍՕՍԻ ԽԱՂԻԿԵԱՆԻ,
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ԱՄՈՒՄՆՈՒ՝ ՏՕԶԹ. ՌՈՒԲԵՆ ԽԱՂԻԿԵԱՆԻ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

СТЕПАНОС НАЗАРЯН

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН 1996

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A III
6656

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրությունները գրեց բանասիրական գիտ. թեկնածու
ԽՈՒՋԱՆ ՆԱՆՈՒՄՅԱՆԸ*

*Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտ. դոկտոր Մ. Ս. Սաղյան
Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրական գիտ.
դոկտոր Ա. Կ. Օհանյանը և բանասիրական գիտ. թեկնածու Ս. Ա. Շտիկյանը*

Ստեփանոս Նազարյան

Ն 152 *Երկերի ժողովածու (Պատ. խմբ. Մ. Ս. Սաղյան) Հայաստանի
Հանրապետության ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ին-տ.
— Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, 483 էջ, 1 թերթ նկ.:*

*Երկերի ժողովածուն ընդգրկում է XIX դարի հայ նշանավոր գործիչ, լուսա-
վորիչ, «Հյուսիսափայլի» խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանի գրական ժառանգու-
թյան հիմնական մասը: Ժողովածուում տեղ գտած դրական-քաղաքական և հրա-
պարակախոսական հոդվածները արտացոլում են անցյալ դարի 40—60-ական թթ.
հայ հասարակական կյանքի, հոգևոր մշակույթի էական գծերը, որոնք խոր հետք
են թողել լուսավորական շարժման հետագա ընթացքի վրա:*

Հասցեագրվում է ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԿՏ - ԵՍ, 181

ԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐՆԵՆ

1913 թվականին նիկոլ Աղբալյանի կազմած «Ստեփանոս Նաղարյանի Երկերի ժողովածուն» ներկայացնում է XIX դարի ականավոր լուսավորիչ Նաղարյանի թողած գրական ժառանգության մի մասը: Ժողովածուի առաջաբանում Լեոյի նշանավոր մենագրությունից հետո Աղբալյանը նոր հայտնություններով բնութագրում է հայրենանվեր գործչի պատմական դերը նախորդ դարի ազգային զարթոնքի և վերածնության շրջանում: Խորհրդային տարիներին երկարատև հարկադիր լուծյունից հետո Նաղարյանը նորից դրավում է իր արժանի տեղը հայ ազգային լուսավորական շարժման պատմության մեջ:

Մինչև 1840-ական թթ. նախորդ «նորոգման դարաշրջանի» դադափարներով համակված՝ գրական նոր սերունդը, խորացնելով ազգային ինքնաճանաչման գիտակցությունը, առաջին հերթին նորաստեղծ մամուլի և ապա առանձին ինքնուրույն գործերի և թարգմանությունների միջոցով սկիզբ է դնում ազգային զարթոնքին՝ իր մեջ արտացոլելով կրոնալուսավորական նորացվող դադափարներ:

Այդ շարժման նորացման մեջ իր պատմական դերն ունի ճակատագրի բերումով հեռավոր հնդկահայ օջախն ընկած Մեսրոպ Թադիադյանը, որը 1845—1852 թթ. հրատարակած «Ազգասեր» և «Ազգասեր-Արարատյան» պարբերականներում պատմական և գեղարվեստական աշխատություններով դրսևորում է նոր դարաշրջանի պատմական ձգտումները, որոնց զարգացումն ապահովում է դարաշրջանի նոր թռիչք ազգի եվրոպականացման բնագավառում: Սակայն մայր հողից հեռու, հնդկահայ փոքրաթիվ միջավայրի նեղմիտ օտարամետ շրջապատում, Թադիադյանը չկարողացավ իրականացնել իր նվիրական բաղձանքները և մեռավ հայրենիք վերադարձի ճանապարհին:

1842-ին Երևանում խաչատուր Աբովյանը ավարտում է հայ աշխարհիկ նոր գրականությունը սկզբնավորող անմահ «Վերք Հայաստանին», հայկական կրթության բնագավառում սահմանում է եվրոպական կրթության սկզբունքները, որոնք ենթադրում էին նոր վերելք հետագեմ ուժերի տիրապետության չեզոքացումով: Սակայն խավարի մեջ խաթափող ժողովրդի հետամնացության պայմաններում Աբովյանի երազանքը մնում է անիրագործելի: Դրան ավելանում է նրա մահը:

Ինչպես Թադիադյանին, այնպես էլ Նաղարյանին ճակատագիրը տարավ Կազան, ուր նա տեղի համալսարանում պաշտոնավարեց մինչև 1849 թվականը: Իրավունք չունենալով հայերեն գիրք հրատարակել, 1843 թ. նա ռուսերեն տպագրեց իր առաջին գիրքը հայ հին մատենագրության մասին, իսկ 1846-ին լույս տեսավ նրա «Обозрение истории Гайканской письменности»

В новейшее время»^а աշխատությունը, ուր նա առաջին անգամ հրապարակ եկավ ազդարարելու ուսանողական տարիներին սեփական ազդի հոգևոր զարգացում ապահովող իր հայացքները, ինչպես և իրականացման միջոցները: Ընդհանուր ձևով բնութագրելով նոր դարաշրջանի ազգային զարթոնքի նախապայմանները, նա ամենակարևոր խնդիրներից մեկը համարեց գրականության մեջ գրաբարը աշխարհաբարի փոխարինումը, նոր գրականության աշխարհականացումը, լուսավորության և կրթության եվրոպականացումը, որոնք պետք է փրկեին ազգային կյանքը անվերապահ կործանումից, եվրոպական քաղաքակրթությանը մերձեցումով նպաստեին սեփական հոգևոր առաջադիմությանը և տնտեսական բարգավաճմանը: Դա ազգային կյանքի հեղաշրջման և վերելքի մի ամբողջական ծրագիր էր, որի իրականացումը պետք է պայմանավորվեր հետադեմ ուժերի տևական պայքարով:

1849—1858 թվականներին Մոսկվայում Լազարյան ճեմարանի դասախոսություններին զուգընթաց Նազարյանն ընդլայնում է իր գործունեության շրջանակը և հասնում է որոշակի նվաճումների՝ գրական նոր լեզվի իրավունքի հաստատման, աշխարհաբար բովանդակությամբ նոր գրականության ստեղծման, եվրոպական քաղաքակրթության սկզբունքների մշակման ուղղությամբ: Այս տասնամյակում էլ տեղի ունեցավ տիրապետող հետադեմ ուժերի ծավալուն պայքարը դեռևս փոքրաթիվ առաջադիմական խմբակցության դեմ: Լուսամիտ հոգևորականներից առաջինը Նոր Նախիջևանի հոգևոր թեմի առաջնորդ Մատթեոս Վեհապետյանն էր, որ հակառակ հետադեմ կղերական ղեկավարների, իր ստորագրությամբ իրավունք տվեց «Յաղագս փորձական յոգեբանութեան ճառ» գրքի հետ Նազարյանի նշանավոր առաջաբանի տպագրությանը:

Այնուհետև աշխարհաբար լեզվով լույս տեսան «Վարդապետարան կրոնի», «Առաջին հոգեդեն կերակուր հայազգի երեխաների համար» և «Հանդես նոր հայախոսության» երկհատորյակը:

Առաջաբանում՝ Նազարյանը նշում է, որ դասական լեզուն անկախ իր պատմական արժանիքներից արդեն մեռած լեզու է՝ անհասկանալի ժողովրդին: Ինչպես մյուս ազգերի, այնպես էլ մեզ մոտ այդ մեռած լեզվին պետք է փոխարինի աշխարհաբարը, որը դարեքի ընթացքում արդեն դարձել է նրա խոսակցական լեզուն: Նա է, որ պետք է հանդիսանա «լուսավորության կամուրջ» ազդի գոյությունն ու առաջադիմությունն ապահովելու համար: Այս առաջաբանը սկիզբ է դառնում հաջորդ տասնամյակին Նազարյանի դեմ հետամնաց ուժերի մղած դրապայքարին:

1853 թվականին Մոսկվա է գալիս Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Խալիպյանի և Ներսես Աշտարակեցու կողմից հալածվող երիտասարդ Միքայել Նալբանդյանը և հովանավորվում Նազարյանի կողմից: Նախապես յուրացնելով իր ուսուցչի՝ Գաբրիել Պատկանյանի աղատամիտ հայացքները և կրելով իր վրա Նազարյանի լուսավորական հայացքների ազդեցությունը՝ նա դառնում է հայ վերածնության առաջնորդի՝ Նազարյանի գործակիցը: Վերջինիս մասնակցությամբ նա գրում է «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառը», ուր շարադրվում են Նազարյանի լուսավորական դրույթները, ինչպես և Նազարյան-Նալբանդյան համատեղ գործակցության լուսավորական շարժման հետագա ծրագիրը:

1857 թվականի աշնանը Նալբանդյանը ռուսերեն «Մուլվա» թերթում հրապարակում է նույն տարվա մայիսին Նաղարյանի հրատարակած «Ծանուցումը»՝ հայ լուսավորական լայնահուն շարժման մեծագույն կոթող «Հյուսիսափայլի» հրապարակման մասին:

Ներկա ժողովածուում տեղ են գտել ինչպես «Հյուսիսափայլյան», այնպես էլ հետհյուսիսափայլյան շրջանի Նաղարյանի կարևոր հոգվածները, որոնք ի մի են բերում նախորդ տասնամյակներից աշխարհայացքի էական դրույթները, լայն ճանապարհ հարթելով վերածնության դադափարախոսության խորը զարգացման համար:

Ներկա ժողովածուից տեղի սղոթյան պատճառով դուրս են մնացել նույնքան կարևոր ինչպես աշխատություններ, այնպես էլ գիտալուսավորական շարժման նոր սկիզբը հանդիսացող նաղարյանական բազմապիսի նյութեր, շարժման ընթացքը ներկայացնող բանավիճակին և այլ կարգի հոգվածներ:

Նվաճ հրապարակումները այնուհանգիստ բավարար պատկերացում են տալիս այն պատմական խոշոր դերի մասին, որ ունեցավ Նաղարյանը 40—60-ական թվականներին հոգևոր վերածնության մեջ հետադեմ ուժերի դեմ մղած պայքարում:

Ազգային-հասարակական այդ շարժումը ինչպես Նաղարյանի, նրա հետ և Նալբանդյանի մոտ բխում էր ժամանակի պահանջի խորը գիտակցությունից: «Այժմ այնպիսի ժամանակ է, — գրում էր այդ օրերին Միքայել Նալբանդյանը, — որ ամեն մարդ, ամեն քաղաք և հասարակություն ինքը յուր խելքը գլուխ բերած, պիտի մտածե յուր անցածը, ներկան և ապագան: ... Աշխարհի լուսավորությունը ծայրն է հասած և մի՞թե մենք այնքան անարգ մարդիկ ենք, որ մինչև այնքան տեղը լինինք հասած, որ չկամենանք դոնե ճանաչել լույսը և խավարը, սահմանել երկուսի զանազանությունը, որոշել շարը և բարին»:

«Հյուսիսափայլը» կատարեց իր պատմական դերը ոչ միայն լույսը խավարից ջրկելով, այլև այդ խավարի ուժերը չեղոքացնելու և լուսավորական-դեմոկրատական շարժման վերելքն ապահովելու համար:

«Դժբախտ չէր հայ ազգը, — գրում էր Լեոն իր հայտնի մենագրության վերջում, — նրա մեջ հայտնվում էին մտավոր հերոսներ: Եվ Նաղարյանցը դրանցից առաջինն էր: Նա այսօր էլ ոգևորում է հեռու անցյալից, հավիտենականության գրկից:

Ժողովածուում շատ քիչ տեղ են տրված Նաղարյանի բարոյագիտական և կրոնալուսավորական հայացքները պարզաբանող նյութերին: Պատճառները հասկանալի են: Ապագայում նրանց հանգամանալից ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա պարզաբանելու Նաղարյանի մտորումները հայոց եկեղեցու նշանակության, նրա դերը մեր ազգային շարժման մեջ դիտելու տեսանկյունից:

Վերջում մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում դրքի մեկենասուհի տիկին Սոսի Խաչիկյանին՝ դրքի հրատարակությանը նյութապես օգնելու, միաժամանակ Կիլիկիո կաթողիկոսության ԱՄՆ-ի Արևելյան շրջանի և Կանադայի Ազգային Առաջնորդարանի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանին՝ դրքի տպագրությանն աջակցելու համար:

ՌՈՒՋԱՆ ՆԱՆՈՒՄՅԱՆ

1. БЕГЛЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ГАЙКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДО КОНЦА XIII СТОЛЕТИЯ¹

В длинной цепи разноглагольных племен, обитавших в Азии, взорам исследователя древности представляется народ, которого язык и литература наравне с политической его жизнью, долго скрывались перед оком иноземцев, но между тем выслужили право на наше внимание. Это народ Гайканский, так называемый по имени первого своего героя, Гайка, который, свергнув с себя иго Ассирийское, из стран Вавилонских переселился к северу на горную равнину Гарк (*Հարք*)* и там положил основание государству, известному впоследствии под наименованием *великой и малой Армении*, разрезанных одна от другой Евфратом.

Армения, занимая пространство от востока к западу между тремя морями: Каспийским, Понтийским и Средиземным, величиною более нежели в половину Германии, содержала в себе богатое народонаселение; однако как страна, по всем направлениям, раздробленная горами, нередко препятствовавшими сосредоточению сил народных; как страна, окруженная могущественными соседями, она недолго сохранила свою самобытность.

О родственных отношениях Армян к прочим народам Азии господствовали еще у древних различные мнения. Геродот² первый из Греков, говоря об Армянах, почитает их Фригийской колонией**. Страбон³, греческий географ, живший около времен Христа, приписывает армянам фессалийское происхождение, заставляя Армению, одного из сподвижников. Язона, основать в Армении колонию по его имени***. По

* Моисей Хоренский в своей истории, кн. I, гл. 10 Венецианского издания 1841 г., повествуя, что Гайк из Вавилонии переселился в «землю Араратскую», весьма вероятно, на основании Св. Писания, разумел под этим Армению вообще, а не Араратскую область Армении. Доказательством сему служит, что первые основания Гайка, Гарк и Гайкашен (*Հայկաշեն*) лежат не в Арарате, а в Туруберане, к юго-западу от первого. К тому же, замечает Хоренский (гл. 12), Арменак, потомок Гайков, прибыл первый в Арарат и завладел равниною между горами, названными потом Арараксом. Слова безыменного автора статьи об Армянской церкви, помещенной в журнале министерства внутренних дел, август, 1843, ст. 188: «Гайк возвратился под сень Арарата» противоречат истине; даже Арарат как название горы нигде не встречается у армянских писателей (см.: *Инцичян*. Древности Армении, т. I, с. 56).

** Кн. VII, гл. 2, 73.

*** Кн. XI, ст. 503 Парижского издания

всей достоверности армяне названы так, большей частью, у иностранных народов, по имени Арама, шестого на ряду гайковых потомков, который прославил себя многими блестящими подвигами, а именно: изгнанием из пределов Армении чуждых повелителей и расширением своего государства до малой Азии*.

Относительно сродства языка армянского с прочими на востоке возникли у европейских ученых также различные мнения: Андрей Аколут¹, из Бреславля, первый, который в конце XVII столетия ознакомил Германию с армянской литературой, почитал язык Гайканский тождественным с древнесегнетским, или с нынешним коптским, в чем, весьма справедливо, сомневался Лейбниц⁵, Лакроз⁶, библиотекарь и профессор философии в Берлине, живший в начале XVIII ст., думал, что он, собственно, есть язык мидийский; напротив Шрёдер⁷, глубокий знаток армянского в половине XVIII века, рассматривал его как язык первоначальный, коренной. Некоторые ученые, со времен знакомства европейцев с санскритским языком⁸, начали относить и древнее наречие потомков Гайка к семейству индо-германских языков, а именно: к мидийско-персской, или арийской их отрасли. Неоспоримо, что армяне, как народ сопредельный, нередко подвластный индо-персам, заимствовали у них, вместе с богами и многими религиозными понятиями, некоторые слова и формы образования; однако, при более строгом рассматривании внутреннего устройства армянского, мы находим в нем столько особенностей, которые могут вполне опровергнуть всякое предположение об общих корнях этих двух языков**.

Относительно синтаксиса, армянский язык испытал впоследствии многообразное влияние со стороны греческого. Этому причиной, что армяне долго до христианской веры и после нее находились в политических сношениях с Грецией; учились в греческих школах: в Цесарее, в Константинополе, Александрии и Афинах; а во-вторых, и переложение как Св. Писания с греческого текста, так и многих отличных памятников греческой литературы. Впрочем, при всей своей соприкосновенности к эллинскому образу мыслить и выражаться, армянский язык сумел самостоятельной деятельностью превратить все иноземное в свою собственность и, на почве плодотворной аналогии, развивать формы, доставившие ему необыкновенное богатство⁹.

Гайканский язык, в течение времени, более и более удаляясь от своего средоточия, разрознился на провинциальные наречия, которых армянские писатели насчитывают семь. Чистейший язык остался в Араратской земле и в дворцах армянских царей, в так называемой четвертой Армении. Он известен под названием *средиземного* (*միջերկրակ*) или *народного* (*ժողովրդական*), в противоположность провинциальным (*կենտրոնական*)***¹⁰.

* М. Хоренск., кн. I, гл. 12.

** Gott: Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, т. 1, Lemgo, 1833, в введении.

*** Инициалы, т. III, с. 7—8.

Нынешний простонародный язык, судя по его следам, приметным уже у Григория Магистра¹¹, Матвея Эдесского, начался в XI и XII, и развился далее в XIII столетиях. Он имеет общее основание с древним армянским; однако многие грамматические категории, живо и резко сохраняемые в древнем наречии, со временем изгладились или сделались непонятными ныне живущему поколению—явление, общее всем языкам. Простонародие, чтобы выразить разные отношения известного слова, присовокупляет к тому частицы, заменяемые в древнем языке прибавлениями перед словами и после слов. Сверх того, армяне заимствовали от владык своих персиян, арабов и турок многие слова, для которых существуют чисто гайканские знаменования.

Из простонародных диалектов ближе всех подходит к письменному языку классического времени араратский; напротив, более измененный представляют: акулисский, ванский и мокский диалекты*.

Правда, армянская литература не имеет ни интереса, ни богатства арабской, персидской индийской и китайской, но своими сокровищами, неопенимыми для историка и языковедов, она достойна внимания. Бесперывный ряд писателей, по разным отраслям знания, с начала IV века до наших времен, возникших в Армении, при весьма ограниченных средствах, без политической самобытности, среди тысячи ударов судьбы; неодолимая страсть армян учреждать типографии везде, где бы они ни утвердились, и обнародовать письменные свои памятники, очевидно, доказывают пламенную любовь их к возделыванию наук. Мы встречаем некогда процветавшие типографии армянские в Голландии, Саксонии, Англии, Польше, Константинополе, Смирне, в разных русских городах, Мадрасе, Новой Джульфе и Марселе; а в новейшие времена, на волнах Адриатического моря, близ Венеции, и на острове Мальте. Это, можно сказать, единственный пример в летописях истории, что народ, испытавший на себе столь печальную судьбу, без средоточия для своих сил, среди многообразной борьбы, обладает языком ученым и утонченным во всех возможных направлениях.

Между писателями Армении особенно важны историки, которые, знакомя нас с деяниями своего отечества, нередко пополняют недостаточность наших сведений о судьбах азиатского человечества. В армянских историях встречаются весьма важные известия о Византийской империи: о царях персидских из династии Сасанидов; об арабских халифах, сельчукских турках и, вообще, обо всей Азии с начала христианского летосчисления до новейших времен. В похвалу армянским историкам надобно еще заметить, что они, по разборчивости в повествуемых ими событиях, обработанности слога, превосходят арабских, персидских и большую часть византийских бытописателей. Нет у них этой необузданности воображения, увлекающей иногда писателей востока, когда они предаются порывам красноречия. Авторы армянские, не изменяя совершенно восточной своей природе, имеют избегать странных

* *Инцициян*, т. III, с. 8. Новая Армения того же писателя, с. 161.

сравнений, изысканных и часто нелепых аллегорий, встречаемых у других азиатов. Можно уверять, говорит Сен-Мартен*¹², что между ними находятся многие, по изяществу изложений, неизменной чистоте слога, ученому устройству ораторских периодов, достойные внимания европейца и чтения наравне с великими образцовыми произведениями новой Европы и древнеклассического мира.

Но знакомство с судьбами Армении и других государств Азии не есть еще единственная польза, которую можно извлекать из армянских рудников. Там спасены от вечного забвения многие творения греческой литературы. Они, отчасти, изданы в свете трудами ученого общества Мхитаристов. Историк Христианской церкви, исследователь успехов философии могут, в свою очередь, открыть в литературе армян много любопытных фактов, оставшихся до сих пор вне круга европейского знания.

Гайканская литература, подобно другим литературам, начинается песнями на подвиги геройской древности. Время и нерадение предков собирать народные изустные предания лишили нас целой эпопеи: отрывки только национальных песен, повторяемых еще в V столетии жителями Колтийской провинции в великой Армении, буквально или в виде краткого извлечения, сохраняются до сих пор в истории Моисея Хоренского.

Со времен падения Вагея, последнего царя Гайканского, в сражении против Александра Великого, Армения подверглась под владычество Македонии. Этот период армянской истории представляет великие смуты в политической жизни народа. С воцарением Арзакидов, около 150 до Р. Х., в Армении водворились порядок и спокойствие. Вагаршак, первый из этой династии, управляя Арменией, показал себя ревностным покровителем наук, в особенности национальной историографии. Марь-Ибась Катийский¹³, родом сириянин, один из ученых мужей своего времени, чтобы удовлетворить благородному желанию Вагаршака узнать прошедшие судьбы вверенного ему народа, составил историю Армении из рукописных материалов богатого архива Нинвейского и из сведений, собранных им в других местах. Этот первый опыт на историческом поприще хранился во дворце Вагаршака как драгоценнейшее сокровище и отчасти вырезан был на мраморной колонне, воздвигнутой во дворце. Он не существует более, кроме отрывков, сообщенных нам М. Хоренским.

Прошло более столетия без успехов в умственном образовании Армении. В исходе первого христианского века, при царе Арташесе II, процветают различные отрасли наук, оставленные дотоле в забвении; оттого Арташес у армянских писателей назван восстановителем наук в Армении**, между тем как царствование Вагаршака достопримечательно в особенности относительно первого бытописания в Армении.

* *Mémoires sur l'Arménie*, 1816, т. 1, с. 6.

** М. Хоренск., кн. II, гл. 59, *Инцициян*, Древн. Арм., т. III, с. 68, 89.

Любовь к наукам, хотя охладела после времен Арташессовых, однако не погасла совершенно, как видно из того, что мы, до водворения христианства в Армении, встречаем целый ряд историков, в числе которых приобрели известность: Улинь, Бардазанес (его творение, написанное по-сирийски, удостоилось перевода на греческий язык); Арди-теос, первый христианский писатель Армении, известный по нескольким отрывкам, сохранившимся у М. Хоренского; далее, Хоробуд¹⁴, родом персиянин, переводчик истории Барзумаса Едесского, которого М. Хоренский предпочитает всем прочим историческим современным сочинениям*.

Все сочинения этих, большею частью, языческих писателей Армении, отчасти написанные на Гайканском языке, отчасти же переведенные с иностранных, существовали до V века нашей эры; они служили обильным источником для истории М. Хоренского, а теперь принадлежат уже к числу потерянных безвозвратно, вместе со многими другими произведениями армянской письменности.

К этому бессмысленному равнодушию к наукам, господствовавшему между древними царями Армении,—равнодушию, которое столь строго порицает М. Хоренский**, присоединились и другие причины, истребившие многие памятники армянской литературы.

Нин, царь ассирийский, по словам Марс-Ибаса у Хоренского***, подстрекаемый гордостью и самолюбием приказал на многих местах сжечь письменные предания о геройских подвигах древности и оставить потомству одни его деяния и современные события. Впоследствии, около 302 по Р. Х., чтобы отвратить от армян опасность обратного падения в идолопоклонство, уничтожены были все книги, относившиеся к древней религии армян. Тогда-то многие произведения языческой литературы гайканской, как некогда драгоценные остатки древнего классического искусства, преданы были истреблению вместе с капищами, где они сохранялись по старинному обыкновению. Наконец, после водворения христианства в Армении, в начале IV столетия, явился Меружан Арцеруни, который отпав от христианской церкви, присоединился к персам и сжег все известные ему книги на армянском и греческом языках****, запретил даже армянам учиться по-гречески, приуждая их заниматься персидским, для того, по-видимому, чтобы армян удалить от всех сношений с греками, а в самом деле, чтобы закрыть для них источники христианской религии*****.

Сверх того, армянская литература много претерпела от опустошительных вторжений врагов в Армению. Подобные бедствия застигли сынов Гайка при Гедждегирде II¹⁵, царе персидском из династии Са-

* Quadre della storia letteraria di Armenia! 1829, c. 204--205.

** Кн. I, гл. 3.

*** Гл. 14.

**** Ibidem, кн. III, гл. 36.

***** Ibidem, кн. 54.

санидов в 439-м, и при Алпе-Арслане, втором султани из поколения иранских сельчуков в 1064 годах*. Но гораздо губительнее для нее было завоевание Едессы, столичного города армянской Мессопотамии Емад-Едди-Зенгием, в 1144 году**. Здесь-то хранился знаменитый архив, в течение многих столетий обогащаемый редкими рукописями. Такой же участи подверглась Армения 1292 года, в патриаршествование Стефана IV и при Гетуме II¹⁶, царствовавшем в малой Армении: Мелик-ел-Ашраф султан Египетский, учинив нападение на Киликию и другие, армянскому царю подвластные, провинции, разрушил между прочим город Ромклай, на левом берегу Евфрата, куда с XI века, по причине нашествия Скифских и Туркских народов, переведен был престол Армянских патриархов со многими литературными сокровищами***.

Явление Тамерлана также немало содействовало потере гайканских книг. Переселения армян на чужбину, после злосчастия, постигшего их отечество, весьма естественно, причинили потерю разных письменных памятников.

Невзирая на эти печальные обстоятельства, существует до сих пор еще довольно значительное число литературных творений, могущих дать нам ясное понятие о том, какой степени развития достигла армянская литература, получившая свое начало не далее IV века нашего столетия.

Армения, в начале IV века, неослабными стараниями своего великого апостола, Св. Григория, и содействием царя Тиридата¹⁷, озаренная светом Евангелия, пробудилась к новой, духовной жизни. Христианство, как на западе, так и в Армении соделалось могущественным органом человеческого образования: под его благотворным влиянием Гайканская литература торжествовала уже в V столетии золотую эпоху своего развития.

Первый писатель Армении в IV веке Св. Григорий, прозванный Просветителем, парфянин, воспитанный по-христиански, в Цесарее Каппадокийской, Григорий, первый патриарх всей Армении, своими бессмертными заслугами прославил Гайканцев как проповедник Христова учения, как автор сочинения о началах Армянской церкви и, наконец, как основатель многих училищ и монастырей, из коих последние соделались в Азии рассадником ученых.

Второй писатель этого века, Агатаγγελос, родом грек¹⁸, секретарь царя Тиридата великого, сведущий в греческой и латинской литературах. По распоряжению Тиридата, сочинил он историю принятия христианства этим царем и жизнеописание св. Просветителя, подвизавшегося с необыкновенными затруднениями на апостольском поприще. Повествуемые им события, современные римским императорам Диоклетиану, Константину великому и папе св. Сильвестру II, содержат

* Quadro della storia letter., c. 6.

** Ibidem.

*** Ibidem.

в себе также некоторые любопытные сведения о деяниях этих особ. Мы имеем его книгу на греческом и армянском языках; но не знаем, на каком именно сперва она была написана. Смотри по совершенству армянского в ней слога, можем заключить, что она первоначально была составлена на гайканском языке, хотя и противоположное тому мнение имеет свою вероятность, основанную на этом факте, что греческий язык был тогда у армян в большем употреблении.

К тому же времени принадлежат *св. Яков мудрый*¹⁹, епископ Низибийский и один из участников Никейского собора. Сочинение его, под названием *Զգոյն* (Езгонь), состоит из 18 речей, частью догматического, а частью нравственного содержания. Эти речи переведены на латинский язык и напечатаны в 1736 году, в Риме, с учеными комментариями кардинала Антонелли. Далее Зеноб Клаг²⁰, родом сириянин, один из сотрудников св. Григория Просветителя. Составил Зеноб историю введения новой религии в армянскую область Тарон. В этом творении, написанном сперва на сирийском языке и непосредственно переведенном на армянский, повествуется о двух сражениях между новыми питомцами христианского учения и последователями древней религии. Сочинение Зеноба продолжил, в 7 столетии, Иоани Мамиконский²¹, присовокупив в конце много важных фактов, относящихся к развитию и истории армянской литературы.

Во многих отношениях приобрел себе известность *св. Нерсес I*, прозванный *великим*, шестой армянский патриарх²². Ему обязана Армения основанием многих церквей, обществ и монастырей, в которых потом сосредоточивалось ученое образование. Заслуги, обессмертившие имя Нерсеса, приготовление двух учеников, Исаака и Месропа, — великих светильников Гайканской литературы, — о которых ниже упомянем.

В конце IV века является Фауст Византийский²³ из армянского рода Сааруниев. По многим убедительным причинам предполагают некоторые, что он родился в Византии. На каком именно языке, на греческом ли или армянском, написал он свое продолжение истории Агатагелоса? Не одинаковы мнения. Чисто гайканский слог его сочинения говорит в пользу тех, которые думают, что оно было написано по-армянски. Содержание его истории: происшествия в Армении с 344 по 392 год. В продолжение этого времени армянские цари платили дань и персам, и византийцам, не будучи, впрочем, на собственной земле неограниченными повелителями. Фауст почитается историком без всякого здравого взгляда на предметы*.

Армяне в дохристианские времена, обладая языком, по всей вероятности, довольно развитым, имея даже своих писателей в первые века Р. Х., не имели еще у себя полного алфавита, а пользовались, до начала V столетия, частью сирийскими, частью персидскими и частью греческими письменами. С водворением христианства в Армении, при

* Quad. der. Stor. lett. di Armenta. c. 13.

ревностном изучении греческой литературы, открылся для армян новый уместный мир. Тогда-то они стали ощущать недостаток письмен у себя,—с умлением взирали на юношество, которое принуждено было на сирийском языке, в сирийских школах, с большою трудностью заниматься науками. Народ, жаждавший духовного наиздания, читал Евангельские истины на языке, чуждом его сердцу. Часто даже для него сирийскую библию надобно было объяснять по-армянски. Наконец, и для сынов Гайка, в начале пятого века,—питомцы Нерсеса великого, Исаак²⁴ и Месроп²⁵, при живейшем содействии царя Врам-Шапуга из династии Арзакидов²⁶, придумали алфавит и через то положили краеугольный камень самостоятельной литературы! Этому событию армяне, как народ христианский, при всех бурях, с IV ст. волновавших малую Азию и, в особенности, Армению, обязаны сохранением своей самобытности! Исаак и Месроп, вскоре потом, вместе с другими достойными сотрудниками, приступили к переводу на армянский язык Св. Писания и многих отличных греческих творений. Перевод библии делает эпоху в гайканской письменности. Здесь-то язык приобрел прочное основание, и, в пример всем грядущим временам, образовал неисчерпаемое богатство врожденных ему форм²⁷. Даже можно, без преувеличения, сказать, что этот перевод греческого текста семидесяти толковников, относительно верности, точности, искусства, занимает первое место между всеми переложениями, какие только существуют в христианском мире. Вслед за тем, как это высокое сокровище перенесено было на почву армянской литературы, является целый ряд писателей, среди самых разнообразных судеб их отечества.

За Исааком и Месропом—корифеями армянской литературы в пятом веке,—следуют многочисленные их ученики, прославившиеся как отличными своими переводами, так и многими самостоятельными сочинениями. В том числе сперва упоминаем Езнака или Езника Копмского²⁸, чрезвычайно деятельно занимавшегося переводами греческого и сирийских сочинений*. Ему приписывается творение под заглавием: Опровержение сект (*ընդդմոմի տղայնորդ*), в четырех частях, из коих первая направлена против язычников, вторая—против персидских жрецов или огнепоклонников, третья—против греческих мудрецов, четвертая—против маркионитов и манихеев. Из этого творения г. Нейман, профессор армянского языка в Мюнхене, перевел места, касающиеся до религиозной системы Маркиона и об отношении между учением Мания и Парсизмом**.

Современником Езника был Корюн²⁹, прозванный Чудесным (*սրբաշնորհ*), из числа тех армянских юношей, которые свое образование получили в греческих школах. Один из ревностных сотрудников при переводе греческих книг, Корюн, описал жизнь своего наставника Месропа, с присовокуплением сведений об Исааке и его учениках, о са-

* Чамчян. История Армении, изд. в Венеции, т. I, 1786; с. 536.

** Это помещено в четвертом томе *Der Zeitschrift für historische Theologie*.

мом себе и об изобретении армянских писмен. Он принадлежит к самым лучшим историкам Армении, как по истине повествуемым им фактам, так и по чистоте слога.

Знаменитый, более всех в Европе известный историк Армении Моисей Хоренский³⁰, питомец Исаака и Месропа, который справедливо назван у армян грамматиком (*բերթող*) и отцом литературы (*բերթողաշիր*). Образованный в школах Эдесской, Александрийской, Римской, Афинской и Византийской, М. Хоренский, под конец жизни, по просьбе князя Исаака Багратуни, сочинил первую критическую историю Армении, в трех книгах, сописанием судеб своего отечества от Гайка, праотца армян, до падения династии Арзакидов, и далее о 440 по Р. Х. Достоин замечания, что Хоренский, хотя не согласуется иногда с греческими и римскими писателями, однако не может быть упрекаем во лжи; напротив, в нем видим высокую любовь к истине, пламенное рвение к своему предмету и, вообще, необыкновенное благородство мыслей и чувств. Правда, у него приметен недостаток надлежащей оценки сведений, заимствованных с разных сторон; но чем более История Хоренского приближается к его временам, тем более она получает важности. Особенности обстоятельства, среди которых возникло это творение, разнообразные, отчасти нам не известные, источники его сведений: вот приманка для европейского критика*! Язык и изложение Хоренского переносят ученого армениста в древний мир Гайканизма, широко развивающегося под влиянием греческого духа. Кроме того, Хоренский составил небольшое землеописание, весьма уважаемое по своей древности и многим отрывкам, приведенным из старых географов и математиков. Сен-Мартен, в своих записках об Армении**, без удовлетворительных причин, оснарявая это сочинение у Моисея, приписывает оное александрийскому математику Паппу³¹, жившему в конце IV столетия. Хоренский почитается еще творцом риторического сочинения, в десяти книгах, писанного во вкусе греческих³² витий тогдашнего времени. Оно для взора любителей Гайканизма блестит всеми прелестями слога и драгоценно по встречаемым в нем отрывкам из лучших греческих классиков, и, между прочими, из потерянной Еврипидовой³³ трагедии под заглавием Плеады. Об остальных произведениях Моисея мы не намерены здесь распространяться.

Не менее М. Хоренского славится брат его Мамбре³⁴, прозванный чтецом (*գերթաղող*), один из самых деятельных переводчиков с греческого языка. Известно, что он был и самостоятельным армянским писателем, но, к сожалению, все подлинные его творения погибли, исключая, духовные речи 1) на воскресенье Лазаря, которая, по чистоте слога, по силе красноречия и благородству мыслей, достойна полной похвалы и 2) на вход Христа в Иерусалим.

* Blum: Herodot und Ktesias., Heidelberg. 1836 с. 150.

** Т. II, с. 318. Неосновательность мнения Сен-Мартена ясно и сильно доказывается Инчибяном в Древн. Арм., т. III, с. 304—314.

Из плодovitых писателей V столетия приобрел известность Давид, названный непобедимым (*անհաղթ*)³⁵ или философом (*φιλόσοφος*), пи-томец Исаака, Месропа и М. Хоренского. Свое образование довершил он в Александрии, Афинах и Византии. По его словам, в Афинах слу-шал он божественного Сириана, наставника Прокла. Кроме перевода аристотелевых творений, приписываются ему следующие сочинения: 1) о началах вещей; 2) правила философии, образующие особенную систему, в которых старается Давид, против последователей Пирропа, доказать возможность познания вещей; 3) небольшое рассуждение, начинающееся словами: всякое зло достойно сожаления; два кратких сочинения, из коих одно 4) под названием: пять парабол, а другое 5) о порядке и разделении (в философском смысле); 6) похвальное слово на Св. Крест, сочиненное, как думают, по просьбе армянского патриарха Кюта³⁶ против несторианцев; 7) ответ на письмо Кюта, про-сившего Давида о копии с упомянутой речи. Слог этого писателя жест-кий, непонятен для слуха армянина; в нем, кажется слышишь не столько армянина, говорящего на отечественном языке, сколько гре-ка, вытачивающего на свой лад армянские фразы. Вот названия аристо-телевых сочинений, переведенных Давидом: 1) *κατηγορίαι*; 2) *περί ἑρμε-νεύσεως*; 3) *ἀναλυτικὸν πρὸς τὴν καὶ βωτρίαν φιλοσοφίαν*; 4) *περί κβόρου*; 5) *περί τῶν ἀρετῶν καὶ κακῶν*. Ему же приписывают перевод Неоплатоника Пар-фирия IV века: *ἐκλογαὶ τῆς περὶ τῶν δέοντων φωνῶν* вместе с комментарием к ней.

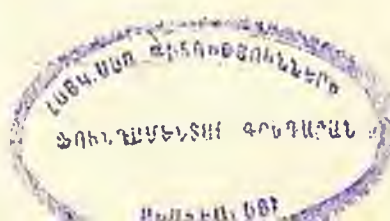
Современником Давида был патриарх Кют, по отзыву Лазаря Фарбского, писателя того же века, муж весьма красноречивый и с большими познаниями. Армянская церковь многим обязана ему, равно как и наставнику его Месропу. Остались по нем многие молитвы и письмо к Давиду с просьбой о присылке ему списка с его похвального слова на Св. Крест.

Между церковными писателями Армении занимает высокую сте-пень патриарх Иоани Мандакунский³⁷, который, несмотря на обширную его деятельность на поприще политическом, успел написать двадцать догматических и нравственных речей слогом (как свидетельствует уч-ный мхитарист, отец Сомал³⁸, столь чистым и изящным, что прочие его сочинения, в сравнении с ними, теряют свой вес, за изъятием религи-озных похвал и молитв, могущих занять место возле лучших творений святых отцов в этом роде. Иоани Мандакунский своим управлением Армянскою церковью до 487 синскал себе похвалу у туземных и ино-странных историков и, в числе их, известного Галана³⁹ и ученого Ле Киена*.

На горизонте гайканской исторнографии, как звезда первой вели-чины, блеснит Егише⁴⁰, епископ Амасуний, по словам отца Сомала, армянский Ксенофонт. Как секретарь Вартана, князя Мамиконского и верховного полководца армянских дружин, он присутствовал в народ-

* Quadro della, ctor lett di Arm., c. 10.

** Orlens Ghristianus, t. I, cal. 1380.

ном соборе 449 года, в Арганате, против Гетжигирда II, когда этот Сасанид, повелитель Армении, намеревался всех Гайканцев принудить к принятию зороастровой религии. Египше умер в 480 году, оставив потомству многие творения, а в особенности, историю гонений, которые претерпевали армяне и грузины, под предводительством Вартана Мамиконского, отказавшись от Зороастрова учения. Одно это сочинение очевидца Египше, говорит Нейман⁴¹, могло бы обессмертить имя его в летописях гайканской литературы. Рассказ его ясен и прост; суждения нередко справедливы и полный здравой философии; описания живы и отличаются необыкновенною силою выражения. Нейман, в предисловии к английскому своему переводу Египшевой истории, весьма подробно изложил ее содержание.

Современник Египше, Лазарь Фарбский⁴², составил историю армянского народа с 388 по 484 год по Р. Х., которая, в некотором отношении, может считаться продолжением М. Хоренского и достопримечательна по своим сведениям об изобретении армянских письмен, об успехах гайканской литературы и возделывании греческой в Армении; о переложении библии и греческих классиков. Лазарь описывает также войны, веденные армянами с Персией, и потом благоденствие Армении при пограничном наместнике (*дшрццш*) Вагане Мамиконском. Подробное описание Араратской провинции, служащее как бы введенным в историю Лазаря, отличное произведение. Оно и до сих пор еще не лишилось высокой занимательности своей*.

Армяне, проникнутые христианством, заимствованным из Греции, с жадностью бросились на все, что только греческая литература представляла для образования ума и сердца. С редким рвением к классической древности перевели они много отличных греческих творений, и с такою точностью, что невольно теперь удивляемся как необыкновенной гибкости армянского языка, так и высокой отчетливости переводчиков. Сюда принадлежат безыменные переводы: жизнеописания Александра Великого, сочинения так называемого Псевдо-Калисфена⁴³ и хроники Евсевия Памфили⁴⁴, некоторыми приписываемые Моисею Хоренскому**, церковной истории того же Евсевия. Из творений александрийского еврея Филона⁴⁵ переведены на армянский три рассуждения о провидении; одно о душе животных и некоторые другие. Сверх того собрание или изъяснение мифологических басен известного греческого поэта Нонна⁴⁶; греческая грамматика Дионисия Фракийского, которая в армянском переводе гораздо полнее существующего ныне греческого подлинника и может пролить свет на многие спорные точки этого писателя⁴⁷. Туда же относят весьма важный гайканский перевод потерянной ныне книги Юлия Африканского⁴⁸. К этому мнению, кажется, подало повод одно место в истории М. Хоренского***, который, после

* Versuch einer Geschichte der Armenischen Literatur nach den Werken der Mchitaristen frei bearbeitet von Fr. Neumann, Leipzig, 1833, с. 71, в замечаниях.

** Quadre della storia letteraria di Armenia, 1829, с. 24 204—205.

*** Кн. II, гл. X.

новествования Мар-Ибаса, обращается к хронике Юлия Африканского, не говоря, впрочем, определительно, пользовался ли он этим источником в армянском переводе⁴⁹.

История Иосифа Флавия⁵⁰, судя по ссылкам древних армянских писателей, переведенная на гайканский язык, не существует более в подлиннике, а известный нам перевод принадлежит XVII столетию.

Историческая библиотека Диодора Сицилийского⁵¹ и все творения Олимпиодора, по мнению Мхитаристов, существовали в армянском переводе. Олимпиодора, поэтические сочинения Калисфена, как и некоторые философские произведения Андроника Родосского, читал на армянском языке Григорий Магистрос в исходе XI века*. Нам кажется, что все это хранится еще в глуши какого-нибудь армянского монастыря и когда-либо откроется рукою ученого путешественника в Армении.

Вероятно, и поэмы Гомера были переведены на гайканский язык, как полагать можно по некоторым отрывкам из Иллиады, имеющимся в армянском языке⁵².

В том же веке духовная литература армян обогатилась всеми лучшими произведениями церковных отцов Сирии и Греции, но подобное исчисление не входит в состав нашего обзора.

После литературной плодовитости V века настало время духовного неурожая. Этому причиной были политические смуты и войны армян против Сасанидов, которые, чтобы удержать армян от всякого сообщения с Грецией, возбраняли им путешествовать в столицы греческого образования, в Афины, Константинополь и Александрию.

Кроме немногих творений небольшой важности, встречаем в VI столетии учреждение, в высшей степени полезное для народа: это, установление Армянского летоисчисления стараниями патриарха Моисея II Еливартского⁵³.

VII век, столь гибельный для политики армян, представляет нам мужей, отличных гайканских писателей, достойных места наряду с лучшими авторами. Во главе их находится патриарх Комитас⁵⁴, который, в честь св. дев Рипсиме и ее спутниц, получивших мученический венец в Армении, написал гимн, расположенный по гайканскому алфавиту, отличающийся высокостью мыслей, силою и изяществом выражения.

С 628 по 640 год армянский патриарх Езр⁵⁵, управляя церковью, старался соединить гайканскую церковь с греческою. Этим пробудил он в народе разные партии, противоречащие начала которых имеют своих представителей в духе современных писателей Григоратура и Иоанна Майракомского.

При патриархе Нерсесе, названном строителем (*շինիչ*), жил Иоани Мамиконский, автор истории армянской области Тарона. В ней Иоани описывает языком, не весьма удачным, сражение армян с персиянами

* Чамчян. Истор. Арм. т. I, с. 153.

в первом десятилетии VII столетия. Хозро⁵⁶ (царств. 590—627), победитель греков и аравитян, не был в состоянии покорить небольшую гористую землю Тарон.

Между писателями VII века отличается в особенности Анания Ширакский⁵⁷, своими глубокими познаниями в математических науках, стяжавший себе название арифметика (*Հմմտորդ*). Он-то составил известный армянам календарь, в котором встречаем рассуждения: об астрономии, с присовокуплением опровержения на астрологию; о мерах и весах; о математике; об искусстве считать и об арифметике в частности. Далее, автор курса грамматики и риторики, Моисей⁵⁸, для различия от М. Хоренского, названный *вторым*. Творение его, в настоящее время приписывается М. Хоренскому. Это смешение двух различных писателей, кажется, происходит от названия, общего Хоренскому и Моисею II.

К VII ст. относится и армянский перевод церковной истории Сократа⁵⁹, жившего в середине V века, сделанный каким-то Филоном Тирагийским, который прибавил к нему описание событий, случившихся в христианской церкви до его времени.

Под конец того же века, как предполагают, жил Моисей Калкандованци, автор истории албанцев⁶⁰, некогда занимавших к северо-востоку все пространство между Каспийским морем и рекою Курой, принятого Хоренским за армянскую колонию, основанную потомком Гайкида Сисака. Это творение, отличающееся приятностью рассказа и изяществом слога, в рукописи существует доныне в Эчмиадзинской библиотеке.

VIII столетие весьма обильно литературными произведениями у Гайканцев. Тогдашняя Армения, потрясаемая продолжительным безначалием, представляет двух превосходных писателей, переводчиков с греческого, доставивших этому веку название *второго века преложений*, для различия от V столетия, которому дано название первого.

Один из них был Иоани Оцнеци, патриарх всей Армении⁶¹, от своих глубоких познаний во всех философских науках прозванный *мудрецом* (*Բժշտիմուհր*). В 718 году взойдя на патриарший престол, он в течение одиннадцати лет силился восстановить мир в армянской церкви, нарушенный расколами. Укажем здесь на важнейшие его творения: 1) синодальная речь, говоренная им на соборе, 719 года, составленном в городе Двине; 2) рассуждение на воплощение Христа и о двух природах во Христе, против так называемых фантастиков: здесь защищает Оцнеци учение о двух, по прославленным установлениям Халкедонского собора, во Христе ипостатически соединенных природах; 3) рассуждение, направленное против Павлуцианцев, которые, впрочем, отступая от известных в Европе, находятся в связи с иконоборцами и так называемыми детьми солнца (*արհարարի*), или солнцепоклонниками: следы их сохранились в Армении еще до XIII столетия. К заслугам этого церковного писателя принадлежит также собрание канонов, из-

влеченных из древних соборов и установлений первых церковных отцов.

Второй писатель этого века, *Стефан*, архиепископ Сюникский⁶². Кроме многочисленных переводов его с латинского, теперь уже несуществующих, должно привести и переводы с греческого на армянский: мистических сочинений Дионисия Ареопагиты, сочинений св. Григория Ниссеанского, св. Кирилла, патриарха Александрийского и многих других.

В IX столетии Армения наслаждалась миром и спокойствием, особенно, под мудрым правлением князей из дома Багратидов. Эти повелители, поборники наук, немало содействовали образованию отличных писателей, возвеличивших этот век гайканской литературы. Ученые армяне тогдашнего времени, по образцу своих предшественников, старались изучать греческий, сирийский и арабский языки и потом переводить разные сочинения на армянский. Из числа писателей, живших в IX столетии, назовем сперва *Багратида Сапора*⁶³, бытописателя рода Багратидов. Сапор составил исторические достопримечательности огеройских подвигах Ашота I, сына верховного полководца Сембата, об его царствовании, об освобождении Армении от кровавого ига арабского наместника Буги. Но рукопись этого любопытного творения, к сожалению, доселе не открыта.

Значительную славою пользуется патриарх *Иоаннес IV*⁶⁴ (897—925), иванный *философом* (*հմտասեր*), автор истории армянского народа с древнейших времен. Это творение, весьма важное в историческом отношении, раскрашено и растянуто и чрез то лишено величественной простоты, свойственной писателям золотого века гайканской литературы. До сих пор никто еще не подумал об издании этого, в высшей степени любопытного сочинения. Полагаюсь, что Иоаннес, как противник Халкедонского собора и всех его приверженцев, оставлен Мхитаристами в неизвестности. Мы имеем только французский перевод его истории, сделанный ученым армянином Сен-Мартеном и недавно напечатанный в Париже.

Не менее заслуживает внимания Фома Арцеруни⁶⁵, муж обширной учености и знаток многих восточных языков. По просьбе Гагика, князя и царя из династии Арцерунов (около 908), составил он, в пяти книгах, (остающуюся до сего времени в рукописи) историю дома Арцерунов. Верность, точность сообщаемых в ней общезанимательных сведений: вот отличительные свойства ее! Несколько отрывков из сочинений Фомы находятся в конце истории Егише, изданной в Константинополе, 1823 года, откуда г. Нейман извлек любопытные факты и поместил в предисловии к своему английскому переводу истории деяний Вартана и его сподвижников.

X столетие прославили в особенности три писателя, между которыми первое место дают духовному поэту, Григорию Нарекскому⁶⁶, получившему свое название от монастыря, где он жил. Его книга *святых элегий* заключает в себе 95 молитв, которые, по мнению ученых Мхи-

таристов, обнаруживают и глубокомысленные писатели и основательное рассматривание самых трудных даже богословских вопросов. Во всех этих молитвах изливаются самая пламенная любовь к Богу, решительная ненависть к пороку, величайший страх вечного правосудия, совершенная уверенность в Божьей милости, глубокое благоговение перед величием верховного существа и самое нетерпеливое желание соединиться с ним, словом, все чувства, свойственные душе, проникнутой любовью к Богу. Эти, хотя в прозе написанные, элегии, глубиной своих мыслей, бесчисленными намеками на разные места церковных и светских авторов и возвышенным поэтическим слогом, представляют много трудностей для ученого даже читателя. Они недавно объяснены отцом Аветикяном, членом общества Мхитаристов

Под конец того же столетия явился *Стефан Ассогик*, прозванный Таронским⁶⁷, автор армянской истории, в трех книгах, от начала Армянского народа по 1004 год. В хронологическом смысле это творение имеет большое достоинство.

Наконец, Ерей Леонтий (*Ղևոնդ Լեւոն*)⁶⁸ составил историю Мухаммеда и Арабских калифов, в рукописи хранящуюся в библиотеке Эчмиадзинского монастыря и Санктпетербургском азиатском клубе.

Из множества монастырей, в XI веке сделавшихся рассадником и средоточием народного образования, обращают на себя особенное внимание: Санагин (*Սանահին*) и Галпат (*Հաղպատ*) в древнеармянской провинции Ути⁶⁹, в расстоянии одного часа друг от друга, недалеко от Тифлиса. Галпатская библиотека славилась собранием драгоценных древних рукописей, из коих не многие спаслись от разрушительной силы веков. Не менее знамениты были монастыри Севан на острове моря Гегамского (*Տեղ Գեղամա*), в провинции Сюникской, Хнать и многие другие. В них армяне занимались, кроме своего собственного, сирийским, греческим и арабским языками, чему служат явным доказательством переводы различных сочинений.

Впрочем не одни переводы иностранных книг, но и многие самостоятельные сочинения по всем отраслям человеческого знания занимали армян в XI веке. Поэзия, до сего времени ограничивавшаяся одними лишь подражаниями псалмам, ознакомившись с арабской литературой, приняла другой вид, более правильный: стихотворцы стали уже, по примеру аравитян, считать склады и подбирать рифмы.

В начале этого века жил *Иоанн* из Тарона, известный преимущественно под названием *Козерна* (*Հովհաննես Զոզերն*)⁷⁰. Сведущий в математических науках, он, по просьбе Анапия, епископа Вагаршапатского, написал рассуждение о календаре и книгу о христианской религии.

*Григорий Магистрос*⁷¹, из сиятельного и древнего рода Паглавунов или Пеглевиев, под надзором отца своего Васака, верховного полководца Гагика II, царя Армении, приобрел начальные сведения в науках и знание главнейших языков востока, для дальнейшего образования, отправился в Константинополь. С окончанием ученых там знаний,

ему императором Константином Мономахом вверена была должность наместника Месопотамии. Умалчивая об его политической деятельности, мы приведем здесь литературные его труды, и прежде всего: собрание писем о политических, исторических и философских предметах. В них сокрыты многие любопытные факты для политической, церковной и литературной истории армян; но слог несколько тяжел и неудобопонятен от употребления гречизмов. Второе прозаическое сочинение Магистроса, грамматика, написанная в пользу его сына Ваграма и служившая руководством в училищах XIII столетия. Из числа стихотворений важнейшим почитается поэма (1000 стихов), вкратце объясняющая главнейшие предметы ветхого и нового завета. Она создана им в три дня, чтобы доказать одному отличному арабскому поэту, Мануше, свою легкость в стихотворении. Магистрос известен также как переводчик многих философских и математических творений с сирийского и греческого; но из его переводов, к сожалению, ничего не осталось кроме небольшого отрывка геометрии Евклидовой.

В этом столетии жил Аристакес Ластивертци⁷², автор истории соседственных с Арменией народов и самой Армении, начиная с 988, т. е. от восшествия на престол Гагика II, из династии Багратидов, до 1071 года. Вот важнейшие предметы, им описанные: кровавое разрушение Ани, знаменитейшего города в провинции Ширакской—разрушение, довершенное в 1064 году Али-Арсланом, вторым султаном Сельчукским. Аристакес изобразил печальную судьбу города Ани языком истинно классическим; иногда, увлекаемый соболезнованием к несчастью своего отечества, впадает в рассказ жалобный, плачущий. Отец Медичи⁷³, нынешний настоятель армяно-католической церкви в Крыму, многие отрывки из этого творения поместил в описании своего путешествия по Польше и другим обиталищам Армян.

Нельзя здесь не упомянуть Якова Санагинского⁷⁴, жившего в половине XI века. В 1060 году написав к императору Константину Дукасу довольно пространное письмо от имени целого народа, он вошел в некоторые подробности о великом деле соединения армянской церкви с греческой. Государь, призвав его в Константинополь, поручил ему осуществить столь важное предложение в религиозном отношении. Но, как известно, упомянутое письмо было уничтожено царем Гагигом, по той именно причине, что Яков своевластно стал вмешиваться в дело чисто народное.

Патриарх Григорий II, прозванный мучениколюбом (*Վհշիշիւր*)⁷⁵, вместе с учениками своими перевел жизнеописание святых мучеников с сирийского и греческого на армянский и весьма ревностно поощрял своих соотечичей к собиранию подобных повествований. В 1105 году он оставил свое земное поприще, после сорокалетнего бдительного управления церковью. При этом католикозе начались серьезные переговоры о соединении армянской церкви с греческой; Григорий старался также с римским двором открыть сношения, писал к папе Григорию VII, вероятно, об опресноках, на которых армяне, наравне с римскими католиками служат обедню.

XII столетие, по всей справедливости, может назваться одной из самых цветущих эпох гайканской письменности. Из славившихся тогда монастырей заслуживают быть упомянуты: Красный монастырь (*Կարմիր վանք*)⁷⁶, Сквера и Черногорь (*Սևակ լեռն*), в Армянской Киликии, а в великой Армении, кроме монастырей Санагина и Галпата, приобрели значительность: Кедик, основанный Мхитаром Гошем⁷⁷, и Гандзасар⁷⁸ при нынешней Гандже или Елизаветполе.

В числе знаменитостей этого времени первое место занимает *Стефан младший*, который своею славою обязан не столько своим сочинениям, сколько известности своих питомцев: Григория Паглавунни, Нерсеса Клаеци и докторов Игнатия и Сергия.

Григорий Паглавунни, в 1113 году возведенный в звание патриарха, под именем Григория III, управлял армянскою церковью 53 года. Посредством крестоносцев, господствовавших в Малой Азии и Сирии, пришел он в многообразные сношения с западными князьями и Римским двором. Что касается литературных трудов, он привел в порядок армянский менологон, присовокупив к нему биографию многих мучеников; оттого-то приобрел название мучениколюбца. Сверх того, Григорий сочинил многие гимны, до сего времени повторяемые в Армянской церкви. Его же письма к разным лицам теперь не существуют.

На патриаршем престоле преемником Григория III был младший брат его, Нерсес, от местопребывания в Ромклайе называемый Клайским (*Կլայկ*)⁷⁹, а от способа отлично писать, красноречивым (*Ծիրահար*). Как величайший светильник и лучшее украшение Армянской церкви он может быть рассматриваем с тройкой точки зрения: как поэт, богослов и филолог.

Из стихотворных его произведений главнейшими считаем сперва поэму, которая от двух начальных слов называется «Иисус сын» (*Հիսուս որդի*). Это, превосходное в своем роде творение, у Якова Виллота⁸⁰, в предисловии к его латинско-армянскому лексикону, удостоилось эпитета истинно божественной книги. В 8000 прекрасных стихов представлена там почти вся библия; далее элегия (2090 стихов), по образцу Гомера написанная Нерсесом на завоевание Едессы, знаменитого города в Армянской Месопотамии, султаном Алеппским Емад-Едандь-Зенглем, в 1144 году. Здесь трогательными чертами описана плачевная участь жителей Едессы. В-третьих, весьма известна его история Армении, или рассказ в приятных стихах о судьбе сынов Гайка. Наконец, к его поэтическим сочинениям принадлежат две духовные беседы: одна о святом кресте, последняя о небесной иерархии и многие религиозные песни в различных столах.

Между прозаическими творениями Нерсеса находятся всем известные молитвы, по часам дня разделенные на 24 параграфа. Они заключают в себе все, что благоговенный Христианин должен мыслить, верить и делать. Венецианское издание этого сочинения, на 24-х языках, предпочитается всем прочим.

Изясным, возвышенным слогом Нерсес написал приветствие епископам, избравшим его главою церкви. В высшей степени важно для познания состояния армян, преимущественно, в религиозном смысле, всеобщее послание его к армянам, в 1166 году. Здесь-то беседует он о своем избрании, изъясняет высокое значение священного его призвания и предлагает исповедание веры, показывая вместе, с каким чувством должно к нему приступать. Он обращается ко всем сословиям народа и дает им наставления соответственно потребностям всех и каждого. В историческом отношении чрезвычайно любопытны его письма к армянам и иностранцам, особенно десять, образцовых в своем роде, а для истории христианства важно письмо в Самосату, с изъяснением правил для духовенства, имеющего быть наставником приверженцев персидско-христианской секты солнцепоклонников, для присоединения их к армянской церкви. Между письмами, посвященными иностранцам, встречаем пять, написанных греческому императору Мануилу о соединении греческой церкви с армянской.

Отличное место среди писателей XII столетия занимает доктор Игнатий, по просьбе соученика своего Григория Паглавунн, сочинивший толкование на Евангелие от Луки, по образцу греческих отцов и, в особенности, святого Златоуста, слогом сжатым, определенными и плодотворными мыслями.

В духовной армянской литературе ярко сияет имя доктора Сергия, автора толкования на семь так называемых католических посланий. Он разделил свой труд на 43 проповеди и подражал греческим отцам Василию, Григорию Назианзинскому и, преимущественно, Иоанну Златоусту. Язык его, образец чистоты и спокойного величия, льется тихим и прозрачным потоком.

Теперь мы приближаемся к историку крестовых походов, жившему в начале патриаршествования Григория Паглавунн. Это священник Матеос из Урги или Едессы (*Մատի Առաքյալ*)⁸¹, описатель царствования Ашота с 952 по 1132 год. Точность в определении фактов, достопримечательности, касающиеся Арабов, Греков и Латинов, придают его истории такую цену, какую весьма немногие произведения Гайканской литературы могут похвалиться. Впрочем, это творение написано слогом довольно негладким. Оно доведено до 1136 года Григорием, также священником. История Матеоса до сих пор еще хранится в рукописи; значительные извлечения из нее вместе с французским переводом издал Яков Джерпетян⁸² в XI томе: *Notices et extraits des manuscrits*. Они перешли и в библиотеку крестовых походов француза Мишо.

Около 1148 года жил священник Самуил Анийский⁸³. По приказанию католикоса Григория Паглавунн, он написал всеобщую хроникку от сотворения мира до 1179 года. К ней присовокуплены с особенной точностью и разбором многие достопримечательности из Евсебия, Моисея Хоренского и других.

Упоминаем еще одного Мхитара врача (*Մխիթար բժիշկ*)⁸⁴, который, по желанию патриарха Григория IV, пресмника Клайского, составил медицинскую книгу «Утешение в лихорадке». Это длинное рассуждение, в 46 главах, основано на трудах древних врачей греческих, арабских и персидских и включает в себе описание трех родов лихорадки: гнилой горячки, обыкновенной, медленной и, наконец, периодической и непериодической.

Но выше всех писателей XII века находится Нерсес Лампронский⁸⁵, как по обширной учености и глубокомыслию, так и по силе и пламенности своего слова. На 23-м году своего возраста, облеченный в достоинство епископа, Лампронский произнес в присутствии всего духовенства в Ром-Клае (1179 г.) синодальную речь, для решения вопроса о соединении армянской церкви с греческой. Эта речь Лампронского правильной и строгой аргументацией и оживленным своим языком получила место подле самых знаменитых кафедральных речей. Она издана в Венеции, 1812 года, вместе с итальянским переводом отца Авкерянца, а в новейшие времена и в немецком переводе Неймана, помещенном в IV т.

Кроме многих других творений и переводов Лампронского, заслуживают внимания, со стороны изящного слога, две духовные речи, из коих одна говорена им в праздник вознесения Христова, а другая—в день сошествия св. Духа.

В конце того же века Мхитар Гош написал: 1) славную в Гайканской литературе книгу, содержащую в себе 190 нравственных басней; 2) свод канонического и гражданского права, основанный в особенности на уложениях Феодосия и Юстиниана; 3) некоторые рассуждения о порядке и обрядах армянской церкви и многое другое.

XIII и XIV столетия хотя представляют нам все еще значительное число ревностных деятелей на поприще литературы, но духовные их произведения вообще далеко уступают произведениям цветущей эпохи Нерсеса Клайского.

После монастырей, бывших доселе центром просвещения, стали славиться: Сепух (*Սեփուհ*), иначе пещера Мания (*Մանիի Մանիան*); гора св. Григория, иначе Даранаги, получившая свое название от области, в которой лежит она; Хоранашад (*Խորանաշատ*), или монастырь со многими алтарями в провинции Ариакской; монастыри св. Фаддея и Цорцар в области Васпураканской. К известным прежде языкам, в XIII веке, армяне присоединили латинский и французский, изучение которых приобрело значительную важность и сделалось необходимым от разнообразных сношений с крестоносцами. Но классический язык сынов Гайка приметно клонился уже к упадку, так что многие писатели, не будучи в состоянии писать чисто по-армянски, стали употреблять простое наречие случайного их отечества и таким образом нанесли самый пагубный удар гайканской литературе.

Первый писатель XIII века, Григорий Скевраци⁸⁶, питомец Нерсеса Лампронского, был автором исторического панегирика своему настав-

нику самым чистым, хорошо обработанным и красноречивым языком представил в нем добродетели, судьбу и нрав этого пастыря армянского. Кроме того он сочинил рассуждение (потерянное уже) о риторике и духовный гимн святому Иоанну Крестителю.

Современник его, ученый знаток иностранных языков Мхитар Анеци⁸⁷, описал достопримечательности, относящиеся до древностей Армении, Грузии и Персии. — с персидского перевел астрономию, о которой упоминает историк Вартап.

*Аристакас*⁸⁸, ученик Григория, славился, около 1211 года, как грамматик и оставил по себе «искусство, или правило хорошо писать» и сокращенный лексикон армянского языка».

Далее, доктор *Иоаннес*, прозванный *Ванаканом*⁸⁹. Он образовал многих юношей, и в числе их Вартап великого, Киракуса, Иосифа, Аракела, Малахиоса и других. Кроме многочисленных сочинений религиозного содержания приписывается Иоаннесу историческое творение, по словам Киракуса, составленное им в монастыре Хоранашате после освобождения от монгольского плена. Это сочинение, к сожалению, ныне потеряно. Оно, по всей вероятности, заключало в себе описание вторжения монголов в западную Азию в 1236 году и, в особенности, событий, случившихся тогда в Албании, Иберии и великой Армении.

Ученик его *Вартап* великий⁹⁰, из Барцерберда в Киликии (около 1240 года), знаток греческого, сирийского, персидского, еврейского и монгольского языков, написал всеобщую историю от сотворения мира до 1267 года, т. е. до царствования Гетума I. в Киликии. Это сочинение, судя по многим извлечениям, сделанным из него Чамчяном в его иностранной армянской истории, принадлежит к важнейшим произведениям гайканской литературы: оно хранится в рукописи во многих библиотеках, между прочим, в С. Петербургском Румянцевском музее и в собрании азиатских книг Русской Академии. Из литературных трудов Вартапа мы должны еще привести: 1) панегирик св. Григорию Просветителю, написанный им очень красноречиво; 2) 144 басни, которые, впрочем, кажется, не все пронстекли из пера Вартапа; 3) грамматику армянского языка, рукопись коей хранится в Константинополе; 4) три гимна: на родителей Пресвятой Девы, Иоакима и Анну; на Апостолов и переводчиков Армянской библии, почитаемых у армян святыми.

Соученик Вартапа *Киракус Канцакеци*⁹¹, иначе Кедигеци (прозванный от монастыря, в котором он жил несколько времени), написал обзор Армянской истории со времен Тиридата до Гетума I, т. е. с 300 до 1260 по Р. Х., слогом довольно необработанным. Изложив весьма сжато прежние деяния, Киракус несравненно пространнее описывает свое время: картину ужасного разрушения города Ани, в 1230 году, монголами; избиение большей части мужской населенности; бегство спасшихся армян в Каффу, Астрахань, Трансезунд и Польшу, Наконец ав-

тор сообщает нам частью неизвестные сведения об арабах, монголах и турках*.

Не менее важна история набегов Татар и произведенных ими опустошений в Азии до 1272 года, составленная, как полагают, монахом Малахьясом, соучеником Киракуса.

В этом веке жили Варшан, или Варкан, из монастыря Черногора и Мхитар из монастыря Скверы, противники верховной власти Римского папы и армян, последователей Римско-католической церкви. Слепой фанатизм соперников лишил нас полемических их сочинений.

В патриаршествование Якова I, *Клайского, мудрого и ученого* (1268—1286) славился Ваграм из Едессы, секретарь Леона, царя Армянского (1269—1289), от которого и получил название *Рабуня*⁹², или ученого. Ваграм, по воле царя, продолжал до 1289 года, в стихах, летопись Армянских царей, начатую Нерсесом Клайским, повествуя историю Киликийского царства от появления Рубенидов до Леона III, вообще неудовлетворительно. Это творение из второго издания Мадраасского 1810 года, переведено на английский язык г. Нейманом и напечатано за счет *Oriental translation and*, в Лондоне 1831 г.

В XIII веке жил Иоаннес Ерзенкаци, Плуз⁹³, последний из армян, писавших языком Хоренского и Египта. Довершив свое образование в монастыре Сепухе, под руководством Вартана великого, Ерзенкаци приобрел обширные познания и изучил, между прочим, латинский язык. При патриархе Якове I, в знаменитом монастыре Цорцор, занимался преподаванием грамматики и красноречия. Отсюда произошло его название Цорцорского. Потомство обязано ему многими сочинениями, из коих заслуживают особого внимания: 1) объяснение армянской грамматики по образцу греческой Дионисия Фракийского; 2) собрание всех грамматик армянского языка, предпринятое им по приказанию патриарха Якова. В объяснениях на грамматику, в 30 главах, он поместил извлечения из грамматических сочинений Магистроса, Давида философа, Стефана Сюникского и других. Это сочинение до сего времени служит основанием ученой грамматике у армян. 3) Астрономическое сочинение, составленное по желанию грузинского князя Вахтаंगा и Тифлисского епископа Иоаннеса в 1284 году. Здесь-то рассуждает автор о движениях и порядке небесных тел. Впоследствии оно, по просьбе одного из князей армянских, переложено в стихи и разделено на две поэмы. 4) Два похвальных слова, произнесенные в честь св. Григория Просветителя, его сыновей и внуков, по случаю годовичного празднования их памяти.

К XIII же веку принадлежит известный *Стефан Орбели*⁹⁴, который в 1287 году, удостоившись звания епископа в отцовском владении Сюнике, сочинил, в числе других, историю земли Сюникской, в рукописи Мхитаристов, разделенную на 74 главы. Начав с сотворения мира, Сте-

* Орывок из истории Киракуса был напечатан в Сибирском вестнике, издаваемом г. Снаеским и переведен на французский язык Клапротом в *Journal asiatique*, 1833 г.

фан сперва повествует вкратце древнюю историю других провинций Армении и потом обращается к судьбам земли Сюникской. Это творение имеет большое достоинство в отношении к хронологической точности и содержит в себе многие доселе неизвестные достопримечательности о древних временах. История Стефана, лучшее описание владения Сюника, с артистической стороны теряет много цены в армянской литературе. По мнению некоторых, впрочем довольно спорному*, была сочинена тем же Стефаном «история грузин». Сверх того приписываются ему три книги, из коих одна под заглавием *рассуждения* (*ձեռնարկ*) имеет единственным предметом: побороть начала, принятые на вселенском Халкедонском соборе; вторая—элегия на бедствия армянского народа*; третья—письмо, полное оскорбительных выражений, к патриарху всей Армении, Григорию VII (1294—1307), вместе с значительной частью армян торжественно принявшему постановления упомянутого собора.

Этот Григорий, по разорении Ром-Клая султаном египетским, перенес патриарший престол в Сис, столичный город армянской Киликии, а в качестве литератора составил новый армянский календарь по образцу греческому и латинскому и значительно обогатил армянский мартирологион жизнеописаниями римских, греческих и сирийских мучеников. Он же составил ответ на письмо армянского князя Ошина и другой, на простонародном языке, к царю Гетуму II о религиозных заблуждениях многих армян и убеждал его сына, Леона IV, созвать национальный синод для водворения прочного мира между Римской и Армянской церковью.

В это же время славился доктор Хачатур Гечарский⁹⁵, как духовный поэт. Он написал многие религиозные песни, панегирики и элегию в похвалу Александру Великому.

Между переводами с иностранных языков достойны внимания: 1) книга о тайнах церкви, Фомы Аквинатского, одного из знаменитейших схоластиков XIII столетия, которую, особенным побуждением папы Иоанна XXII, с латинского переводили Иоаннес Плуз и Захарий Цорцореци; 2) сочинение известного Неоплатоника Прокла, о природе, в 211 главах. Армянский перевод сделан с грузинского, составленного армянским священником Симоном, и, в начале XVII столетия, исправлен другим, с присовокуплением к тому разных объяснений.

Вместе с XIII столетием оканчиваются золотые времена гайканской литературы. Невежество и безвкусье заглушили некогда живой, бодрый дух народа. Знание классического языка сынов Гайка сделалось редким, и авторы последующих веков, за изъятием немногих, писали наречиями различных армянских провинций. К этим искажите-

* Histarg of Armenie by Audule caleulta, 1827, т. I, в предисловии, с. 30.

** Огрывок из этой сообщается у Чамчяна в его Истор. т. II. с. 1043 и у Сен-Мартена с французским переводом в *Memoires sur l'Arménie*. т. II. с. 9.

лям гайканского слова присоединились и другие известные общества монахов в Армении, образованных в латинских школах, по методу средних веков на западе, позволяя себе нововведения в языке, наполнили его многими схоластическими выражениями. Этого было мало. Варвары другого рода, доминиканцы, явились в Армении авторами творений, достойных мнимой святости этих отцов. Так, гайканская литература, в руках туземных и чуждых вандалов, представляла самое печальное зрелище.² Не прежде первой половины XVIII ст., вместе с Мхитаром Себастьяном, из малой Армении, пробуждается в армянах новая жизнь духовная и религиозная. Науки, некогда процветавшие в Гайкании, а теперь изгнанные из родной земли, нашли убежище на чуждой почве, под небом Италии, на острове св. Лазаря, где впоследствии, образовалось ученое общество Мхитаристов, так названное по имени гениального своего основателя.

2. ОБОЗРЕНИЕ ИСТОРИИ ГАЙКАНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В НОВЕЙШИЕ ВРЕМЕНА

Народы, во времени и пространстве, возникают, живут и падают или навсегда, или на несколько столетий, пока гений человечества, среди более благоприятных обстоятельств, с новым блеском не возродится из векового своего гроба и с обновленными силами не пойдет по пути, который Провидением предначертан племенам земного шара. Сей непрерывный прилив и отлив явлений в жизни народов, как в великолепном зеркале, ярко отражается в Истории языков и литератур, которые как неизменно-верные спутники национального бытия, неразлучно сопровождают его от колыбели до гроба*.

После того как Армения, под благодатным знаменем божественной религии Христа, основала национальную письменность, своеобразную литературу, торжествовала золотую эпоху духовной своей жизни; после того, как она, при пламенной деятельности отцов своей церкви, произвела все, чего мы вправе ожидать при данных средствах, при ограниченных формах гражданского бытия, она наконец с утратой политического значения лишилась и подпоры умственного своего существования¹. XIV век по Р. Х., в который погас последний отблеск древнего Армянского царства в Киликии, составляет исходный пункт сего горестного переворота в Истории Армян. После веков классических возмущают взоры наблюдателя времена мало утешительные. Нередко видны у писателей недостаток вкуса, грубые формы выражения и вообще упадок ученого образования. Не ранее первой половины XVIII

* О цветущем периоде армянской литературы мы здесь не распространяемся, потому что имели случай говорить об этом в другом сочинении. См.: Беглый взгляд на Историю гайканской литературы до конца XIII столетия. I, к. ученых записок Казанского университета за 1844 год.

столетия занимается царя новой отрицательной жизни с появлением в Истории Абоата Мхитара Себастьянского из Малой Армении.

Бросив беглый взгляд на произведения, возникшие под пером мало образованных авторов в продолжение XIV, XV, XVI и XVII веков, равно на попытки, хотя малоуспешные, отдельных патриотов к прекращению литературного безначалия и к улучшению духовного быта Армян, мы перейдем к рассмотрению новейшей письменности Гайканцев, начиная с первой половины XVIII столетия по настоящую пору.

Писатели древней Эллады и новой Византии, начиная с IV и V столетий по Р. Х., служили единственным источником, откуда Армяне почерпали свое образование, свое искусство красноречия, в котором многие из них стяжали себе знаменитость. Напротив в XIV веке знакомство с некоторыми ничтожными произведениями запада, к несчастью, переведенными на армянский язык, имело последствием искажение вкуса и подорвало некогда столь плодотворную деятельность в области Литературы. Язык Гайканский в руках писателей без образованного вкуса утратил все благородство выражения и грубел более и более в века последовавшие. Впрочем XIV столетие не бедно авторами, хотя они содействовали скорее порче, нежели процветанию Гайканской письменности. К тому же, сии авторы, относительно церковных своих взглядов, распадаясь на две противоположные партии, известные под названием соединенных братьев и Датевианцев², были единодушны только в стремлении к обезображению языка чуждыми нововведениями.

Соединенные братья перевели на армянский язык многие, в XIII и XIV столетиях славившиеся в особенности, схоластические сочинения, столь бесполезные, столь незначительные по сущности, что даже их заглавия едва кое-где сохранились. Датевианцы, которые с таким восторгом изучали сии творения, будто они были произведениями знаменитейших классиков, в свою очередь, издали в свете многие небольшие сочинения, уже по одному варварскому своему слогу достойные вечного забвения. Этого мало. Доселе неизвестный Гайканцам схоластический педантизм Западной Европы начал более и более укореняться в Армении. Изучение греческого языка и литературы до такой степени ослаблено, что от этого столетия едва дошел до нас один перевод с греческого; даже прежние переложения древних классиков небрежно, без всякого употребления, валялись по пыльным углам монастырей, где, вероятно, многие и утратились впоследствии.

Из монастырей, наиболее процветавших в этом веке, замечательны лежащие в Сюникской области: Чагук (*Ճաշուկ*), населенный соединенными братьями, и монастырь св. Евстафия или Татева. В последнем находилась кафедра сюникских митрополитов; он славится вообще сохранившимися там мощами, в особенности св. Евстафия, одного из учеников Фаддея, по имени которого и назван монастырь*. Далее,

* Любопытное описание современного состояния сей обители находится в Smith and Dwight, Missionary Researches in Armenia, London, 1834, с. 228.

Глацор (*Գլածոր*), близ нынешней Эривани, называемый у географа Вартана святилищем наук и образования*. В самом деле, здесь проживала, по крайней мере, некоторое время, большая часть писателей XIV века. Наконец, Апракуни, упоминаемый Мхитаром Апаранским, как место пребывания отличного наставника Сергея. В малой Армении, или Киликии, возле славившихся искони многочисленных монастырей, знаменит был в это время Машкевор (*Մաշկեոր*), где иночествовал Василий, (*Բարսիւղ*), от места своего жительства прозванный Машкеворским (*Մաշկեորցի*). Начнем этим Василием обозрение литературной деятельности XIV века.

Василий Машкеворский, насколько известно, оставил по себе одно полное литературное произведение, именно: Комментарий на Евангелие св. Марка в двух частях. Первая не отыскана доныне, а вторая, начинающаяся с толкования девятой главы, напечатана в 1826 г. в Константинополе.

Современником В. Машкеворского был Исай, родившийся в Персидской Армении. Он монашествовал в вышеупомянутой обители Глацоре, где и образовал нескольких учеников. Ему приписываются объяснение книги пророка Иезекииля, предпринятое, как говорят, по просьбе сиюникского архиепископа, Стефана Орбелянца, грамматика Армянского языка на основании древних авторов, некоторые другие небольшие сочинения, которые вместе с вышеприведенными, как по слогу, так и по содержанию малозначительны.

В это время царствовал в Киликии во второй раз Гетум II (1300—1305)⁵, муж столько же благочестивый, сколько ученый, который находился в сношениях с папами Климентом IV и Николаем IV. Гетум впоследствии вступил в орден Францисканцев и переименован Иоанном. Время сохранило нам несколько стихов его, писанных с тою целью, чтобы оставить потомству некоторые сведения о рукописной библии, с необыкновенною заботливостью приготовленной для царского употребления. Здесь сообщает он вместе и различные известия, как о церковных, так и политических событиях своего времени. Сие единственное произведение царя Гетума встречается в некоторых изданиях армянской библии, именно: в Амстердамском 1666 г., в Константинопольском 1705 и в Венецианском 1733 г.

Папа Климент V в Авиньоне, услышав, что на острове Кипре с 1305 г. монашествует какой-то премонстратской инок по имени Гетум⁶, принимавший важное участие в делах востока, потому что он вместе с родственником своим, царем Гетумом II, воевал в рядах монголов с египетскими султанами. Папа, говоря, призвал его во Францию. Климент намеревался тогда предпринять поход против Турок и Аравитян в отмщение за нанесенное христианам оскорбление в святой земле. Для достижения своей цели Климент старался соединиться с монго-

* Здесь славилась два наставника, по имени Нерсес³ и Исай⁴. Последний оставил нам некоторые творения. Ср.: Описание древней Армении Ивчичяна, Венеция, 1822, с. 262.

лами и нуждался в человеке, знавшем азиатский быт вообще и монголов в особенности. Монах Гетум, прибыл во Францию со всеми документами и записками своего дяди, составленными по предписанию царя Гетума, которые сперва переведены на французский, а потом и на латинский язык Николаем де Фальконе*. Это творение содержит в себе весьма замечательные известия об истории монголов и о географии Азии в XIII столетии. Французский подлинник, как сказывают, издан в Париже 1529 г., под заглавием: *Histoire merveilleuse an Grand Can.* Латинский перевод неоднократно был перепечатываем в издаваемом почти на всех европейских языках. Превосходный итальянский перевод книги, с весьма занимательным введением, находится во втором томе знаменитого собрания Рамузино. Этому же Гетуму приписывают краткую хронику, составленную по разным армянским, европейским и сирийским источникам, от 1076 г. до его времени. Она писана на армянском языке и существует до сей поры в рукописи.

Доктор Мхитар из города Сасуна в Велико-Армении был один из трех лучших учеников Нерсеса Мушского, и слывет доселе у армян писателем довольно искусным, хотя ни одно из его творений не дошло до нас. Предполагают, что они преимущественно направлены были против унийтов-армян**.

Иоанн Ганцакский⁷, проименованный любитель празднеств (*Տօյաւիւթ*), составил книгу о праздниках, под заглавием: Причина праздников (*Տօյաւիւթիւն*). Здесь автор распространяется о происхождении, или поводах, по коим различные праздники, предназначенные, как для особенного прославления Господа, так и в честь некоторых знаменитейших святых угодников Божьих введены были в церковь. Относящиеся сюда песни и молитвы на каждое празднество, по мнению Мхитаристов, объяснены слогом столь необработанным и расположены столь неудовлетворительно, что читатель не извлечет из них ни пользы, ни удовольствия. Ему же приписывается комментарий на катехизис св. Кирилла Александрийского, изданный в Константинополе 1727. Чтобы дать большой вес сему творению, оно издано было под именем отличного писателя VII столетия, Григория Аршаруни⁹.

В патриаршествование Мхитара Кернийского и при царе Леоне V (1332—1342), своею апологию веры и морали Армян стяжал себе знаменитость монах и доктор Даниил, прозванный Сисским¹⁰, от родины своей Сиса в Киликии. Сня апология, сочиненная по предписанию царя и патриарха в виде возражения на послание Бенедикта XII, препровождена была в Рим, или, как другие полагают, сам автор в качестве Легата, отправленного в Авиньон, передал ее преемнику скончав-

* Предполагаю, что в армянских архивах должны храниться от сего столетия многие документы и трактаты с монголами, если только рука времени не истербила их⁸.

** Ср.: *Чамчян*. Пространная история Армении. Венеция, 1784—1786, т. III, с. 275.

шегося уже Бенедикта, Клименту VI. Армянский подлинник апологизма Даниила, о котором упоминает Райнальд¹¹ в 1341 г. № 46, не открыт еще. Даниил, по свидетельству большей части современных писателей, с необыкновенною силою опроверг сто семнадцать доносных пунктов, заключавшихся в послании Папы против православия гайканской церкви*.

К этому же времени относится деенписатель Сембат, автор истории армянских царей в Киликии, которая, сколько известно, не существует более, или по крайней мере еще не открыта.

В 1327 г. возшел на патриарший престол Армении Яков II из Сиса¹². Он путешествовал во Франции и прибыл в Авиньон к папе Иннокентию VI; на обратном пути посетил Рим. После четырнадцатилетнего управления церковью Яков обстоятельствами времени принужден был сложить свое достоинство; но в 1355 г. вторично избранный, умер спустя три года. Яков написал различные, ныне несуществующие пастырские писания к светскому и монашествующему духовенству Велико-Армении, чтобы подстеркнуть всех и каждого к содействию, в осуществлении цели, для которой образовалось общество так называемых соединенных братьев.

Мы должны теперь поговорить несколько подробнее об этом обществе, сделавшемся столь именитым в Армении. Главою и предводителем его был Иоаннес Кернийский¹³, племянник князя Григория, владельца земли Керни, сперва ученик вышеупомянутого Исайя Ничского, потом Доминиканца Варфоломея, о котором я буду говорить после. У Варфоломея Иоаннес выучился латинскому языку и наставлял в том многих учеников своих, кои, живя в вышеописанных монастырях, приняли одежду св. Доминика, признали установленные им правила и, наконец, соединились вполне с орденом Доминиканским. Сии духовные получили название Унитаров от их стремления на прочном основании и навсегда соединить армянскую церковь с латинскою, не только в отношении к вере, но даже и к богослужению. Намерение нововводителей открылось и навлекло на них негодование и ненависть народа, ревностно наблюдавшего за неприкосновенностью обычаев своих отцов; а простолудие взирало на них как на людей, умышлявших отступление от национальной церкви и изменение установленной Просветителем Литургии чуждою латинскою**. Этого подозрения было достаточно, чтобы вызвать против них сильную партию в иноклах монастыря св. Евстафия. Что касается до литературных трудов Иоаннеса, то известно, что он способствовал наставнику своему Варфоломею при переводе многих латинских книг на армянский язык; книги эти мы исчислим ниже. Из некоторых небольших сочинений, ему приписываемых, знаем одно письмо, сообщаемое нам Галаном***.

* Le Quien Oriens Chistianus I, c. 1407.

** Galanus I; 512, 521.

*** Ibidem 515.

Соединенные братья¹⁴ в это время распространились по всей Армении, Грузии и по некоторым местам в Крыму, где, именно в Феодосии или Каффе, принадлежавшей тогда Генуэзцам, имели они несколько монастырей. Впоследствии, претерпев неоднократные гонения, погасли везде, кроме Армении, где у них при Галане были поселения в двенадцати городах. Когда Генуэзцы потеряли Каффу, соединенным братьям отведено было место для жительства в Генуе*.

Между учениками и последователями Иоаннеса Кернийского соделался именитым Нерсес Пагон, или Пагненц¹⁵ (*պաղոնի կամ պաղրենց*) из Киликии, епископ Ормийский, который любил придавать себе название латинского священника**. При папе Клименте VI прибыв во Францию, жил он несколько времени в Авиньоне, где усовершенствовал себя в латинском языке. Единственное произведение, известное под его именем, перевод жизнеописаний римских императоров и пап Мартина Пोलона. Это сочинение, исполненное басней, подействовало как на литературу, так и на нравственность армян более пагубно, нежели благотельно. Переводчик местами присовокупил к биографиям римских императоров деяния армянских князей из дома Рубенянов и, в конце творения, хронологическую опись современных армянских царей и патриархов. Рукопись сего перевода находится на острове св. Лазаря, и неизвестно, была ли она когда-либо напечатана. Некоторые приписывают ему также, впрочем без достаточного основания, небольшую книгу о мнимых заблуждениях гайканской церкви***.

В числе соединенных братьев не менее известен Яков, прозванный Переводчиком, потому что он не только содействовал Доминиканцу Варфоломею и Кернийскому в переводах с латинского языка, но даже сам составил подобные. Между ними в особенности упоминается перевод трех рассуждений Доминиканца Петра Арагонского, из которых первое имеет предмет добродетели, второе пороки, а третье Суд и Расправу. Первые два изданы были в 1721, и вторично в 1772 г. в Венеции. Последнее издание, исправленное по некоторым рукописям на острове св. Лазаря, пользуется большим преимуществом пред первым. Сверх того приписывается Якову теологическо-полемический трактат о двух естествах и едином лице Христа против Датевнандцев, соперник Соединителей.

Предполагают, что и Доктор Сергей, проименованный Вашенц, принадлежал к обществу соединенных братьев. Он известен как автор составленного в 1334 г. перевода латинской проповеди упомянутого Арагонца.

* Galanus, I, 523.

** Нерсес Багон известен у армян под названием Перекрестителя и Возмутителя (*Գրգնախնդրի խռովարար*), потому что он беспрестанно волновал Армению и прозелитов своих перекрещивал в латинскую веру.

*** Чамчянц, III, 330.

Одним из главнейших соперников соединенных братьев справедливо почитается Иоанн Оротинский¹⁶, прозванный Кахиком (*Հահիկ*), сын Ивана, владельца крепости Валадской, и ученик Исайя Ничского в монастыре Клацоре. Отсюда переселился он в обитель Апракуни, где облечен был в достоинство игумена. Пользуясь ученою славою, Оротинский приобрел себе много питомцев, в том числе и Григория Датеvского. Вот литературные труды его: некоторые комментарии на Евангелие св. Иоанна и послание апостола Павла; духовная речь философского содержания, и другие, объясняющие отдельные места св. писания; изъяснение Категорий и книги *Ներքին* (*vleag*) Аристотеля; наконец перевод двух рассуждений Еврея Филона. Все сии сочинения писаны слогом столь необработанным, что никаким не пользуются уважением в ученом мире.

За Иоанном, умершим в 1388, следовал на престол наставнический вышеупомянутый Григорий Датеvский¹⁷. Он родился в 1340 г. в урочище Вайоц-цоре, и, достигши зрелого возраста, вступил в духовное звание, в обители Апракунской. Здесь изучал он священные и светские науки, не отличаясь впрочем, если верить суждению Мхитаристов, ни в одной. Впоследствии Григорий избран был аббатом монастыря св. Евстафия, или Датева, откуда произошло название Датеvского какого, так и многочисленных питомцев его и последователей, отчаянных противников догматического учения латинской церкви и вместе соединенных братьев. Непримириная ненависть к отступникам от национальной церкви к латинской, внушенная Григорием Датеvским приверженцам своим, по смерти его перешла и на всех тех иноков, кои впоследствии жили в монастыре св. Евстафия. Григорий умер в 1410 г., получив от последователей своих имя трижды великого (*Կաթողիկոս*), или величайшего. Литературные произведения его следующие: 1. Книга в вопросах и ответах, составленная в 1397 г. по просьбе какого-то Адама, о заблуждениях Евреев, Манихейцев, Магометан и различных ересей архов относительно тварей, создания человека, воплощения божественного слова, о конце мира и страшном суде. Она издана в Константинополе 1729 г. *in folio* за исключением статьи о заблуждениях Магометан; в замене того присовокуплены некоторые пункты ереси унийтов—армян. 2. Проповеди на целый год в двух объемистых томах, разделенные на зимнюю и летнюю части. И это сочинение напечатано было в Константинополе 1741 г. *in folio*. 3. Изъяснение или библиотека светских писателей. 4. Комментарий на книги Аристакеса и Георгия о слоге. 5. Интерпретация книги св. Кирилла Александрийского, писанная в 1391 г. по просьбе Георгия Ерзенкаци. 6. Наконец различные комментарии на Притчи, Экклезиаст, Премудрость и Песнь песней Саломона, на Евангелие Иоанна, Луки и Матфея, на Псалмы Давида, книгу Иова и пророка Исайю, на *horae canonicae* армянского служебника. Между всеми народами, во все века, последователи различных религиозных партий были неумеренны как в своей похвале представителям своего учения, так и в осуждении противоборцев. Где говорят страсти,

там нет истины. Это видно и у армян, из которых одни; приверженцы национальной церкви, превозносят до небес Григория Датевого, а другие, армяне-унияты, вносят на него несправедливые обвинения и осуждения.

В конце XIV столетия жил доктор Георгий Ерзенкаци¹⁸, друг Григория Датевого. Нам известны только следующие небольшие сочинения его: несколько руководств к совершению святых обрядов крещения и брака; похвальное слово архангелам и, наконец, комментарий на духовные речи св. Григория Назаанзина¹⁹. Важнейшими между ними можно почесть так называемые руководства, обогащенные учеными примечаниями о некоторых обрядах, при совершении в древней гайканской церкви святых таин Крещения и Брака.

В одно время с Георгием жил Иоанн, прозванный Колотикон²⁰. Он несколько лет читал лекции об упомянутой книге рассуждений о добродетелях и пороках, Петра Арагонского. Это сочинение пользовалось между армянами сего времени столь великим уважением, что оно, будто единственное в своем роде, предлагалось юношеству на беспрестанное изучение. Иоанну приписывают собрание изъяснений книги Пророка Исайи, комментарий на книгу св. Дионисия Ареопагита и многие другие сочинения второстепенной важности.

К числу учеников Датевого принадлежит также некто Маттеос, известный автор комментариев на книгу о шести днях сотворения, писанных в 1395 г. по желанию инокa Сергея. Он же, как предполагают некоторые, сочинил краткие изъяснения четырех Евангелий и деяний апостолов; ему же, наконец, приписывают перевод творения Евагрия²¹ и многие похвальные слова. Мхитаристы думали, что все творения Маттеоса утрачены, но как эти, так и другие памятники гайканской письменности, почитаемые затерянными, хранятся еще в Армении или в далеко распространенных колониях Армян в Азии и Европе. Сие мнение, относительно перевода Евагрия, уже вполне подтвердилось; Александр Фон Гумбольдт, будучи в Астрахани, получил от одного армянина в подарок довольно четкую рукопись Евагрия, которая ныне находится в Берлинской библиотеке. Впрочем должно заметить, что Евагриев существовало довольно много и что различным армянским авторам приписываются перевод и обработка творения соименного писателя.

Мы заключаем обозрение армянской письменности в XIV столетии упоминанием об армянском докторе Тиратуре. Хотя нет точных сведений о времени, когда он жил; однако, судя по необработанному, искаженному слогу в некоторых философских его загадках, писанных стихами, и в двух рассуждениях нравственного содержания, мы не можем сомневаться, что он точно принадлежит сему веку.

Кроме вышезамеченных переводов, мы встречаем в XIV столетии следующее: 1) латинского епископа и доминиканца Варфоломея комментарий на шесть дней творения; 2) различные проповеди, составленные автором сперва на персидском языке, с которым познакомился он во время продолжительных своих миссий в Персии; 3) изъяснение Еван-

гелия Иоанна; 4) каноническое послание. Все это, из изъятием проповедей, переведено с латинского подлинника частью следующими армянами, частью самим автором. Утверждают даже, что сей доминиканец приготовил новый перевод св. писания по Вульгате²²; но неизвестно, куда этот перевод скрылся. Варфоломей умер в 1333 г. Подробнейшие известия о деятельности его в Армении сообщает нам Галанус. Упомянем еще о двух переводах с латинского, именно: одного творения *Vedae Venerabilis*, содержащего в себе различные философские богословские сентенции, и курса Теологии Альберта Великого, изданного в Венеции 1715 года.

Состояние гайканской письменности, вместо того, чтоб улучшиться в последовавшем веке, напротив становится еще безутешнее, так что мы должны здесь довольствоваться исчислением некоторых питомцев упомянутых в минувшем столетии писателей. Творения сих учеников, во всех отношениях, как по чистоте слога, так и правильности выражения в особенности, далеко уступают творениям наставников: явление довольно обыкновенное.

В самом начале XV столетия является нам Григорий из Хлата в Провинции Туруберане, названный Церенц²³, ученик Сергея Апракунского, прозванного Мирюлюбцем, и бывшего аббатом в монастыре Сухаре. Отсюда переселился он в обитель Цибну, где на семидесятом году своего возраста (1425) убит курдами. Григорий написал многие творения в прозе и стихах. Между первыми замечательно в особенности новое жизнеописание мучеников поздних столетий, составляющее часть великого армянского мартирологнума. Оно в первый раз издано было в Константинополе 1706 г.; вторично—1730. Поэтические его труды ограничиваются некоторыми песнями и гимнами, в армянской церкви воспеваемыми в честь мучеников и на воскресных торжествах.

В одно время с Григорием жил Аракел*, епископ Сюнийский²⁴, племянник и питомец, как говорят, Григория Датевого, которому последовал он достоинства игумена. И Аракел оставил по себе многие сочинения в прозе и стихах. Между первыми достойно внимания его стихотворения, под заглавием: Адамова книга (*Ադամի գիրք*), разделенная на три поэмы. Первые две изданы в Константинополе 1721 г. Сверх того описал он поэтически жизнь Нерсеса великого и св. Григория Просветителя и некоторые события библейской истории. Прозаические его творения: комментарий на книгу Определений философа Давида Непобедимого, писанный по желанию учеников его и отличающийся слогом весьма необработанным; далее руководство к совершению обрядов при посвящении в сан ерея. Последнее, по отзывам Мхитаристов, несколько лучше первых как по языку, которым оно изложено, так и по тому, что у них называется здравым учением. Отсюда возникло мнение, что не Аракел, а какой-либо другой более значительный и ученый писатель был творцом этого руководства.

* Здесь следует автор Юлианскому летосчислению, употребленному до сих пор как у греков, так и у армян.

XV столетию принадлежит Яков Крымский²⁵, или из Таурического Херсонеса, воспитанник Георгия Ерзенкаци и последователь учения Датевого. Известные под его именем творения: хронологическое рассуждение, писанное по желанию Фомы Мецопского и отличающееся языком необработанным; размышления о дне зачатия св. Иоанна Крестителя, о благовещении девы Марии, о рождении, крещении и распятии Иисуса Христа; руководство о степенях кровного родства и сродства вообще; наконец, рассуждение о математической точке.

Между соединенными братьями прославился в это время Мхитар из Апарана (*Մխիթար Ապարանցի*)²⁶, близ Нахичевани. Ученик отшельника Малахнаса, впоследствии приверженец соединенных братьев, наконец принят был в орден сего общества. Мхитар путешествовал по Армении, Грузии и Греции с намерением собрать древние армянские манускрипты, в чем и успел он. В 1410 г. составил на многие главы разделенное творение, под заглавием: учение соединенных братьев—сочинение, исполненное оскорбительных нападений на партию Датевого и писанное языком варварским.

К XV столетию относится Киракус Ерзенкаци²⁷, проименованный Восточным (*Արևելացի*), муж ученый и столь заметно отличающийся от прочих современных писателей, что некоторые литераторы думают отнести его к XIII веку. Под его именем дошли до потомства многие творения в прозе и стихах. В числе первых известны: I. Комментарий на книгу Евагрия, писанный по просьбе доктора Ианнеса, хотя в преклонных летах, но, сравнительно с современными сочинениями, слогом весьма сносным. II. Послание поучительного содержания ко всей Армянской нации на простонародном диалекте. III. Некоторые наставления относительно исповеди и истины веры. IV. Теологическое рассуждение о вопросах, касающихся воплощения божественного Слова. Так называемый мартирологизм Киракуса есть произведение этого же писателя. Из стихотворений его знаем гимн в честь вознесения Пресвятой Девы, расположенный по порядку гайканского алфавита и встречаемый во всех изданиях армянского прмолога.

В 1430 г. избран патриархом Армении Константин V из крепости Вагака в Киликии, и по сему названный Вагакским. Папа Евгений IV посланием своим от 1439 г. пригласил его на флорентинский собор. Посланники Константина с великою почестью приняты были Папою, который даже в знак совершеннейшего согласия направил к ним столь знаменитый декрет или инструкцию свою: *Exultate Deo*, с которой армянский перевод на пергаменте и с золотою печатью хранится по сие время в Лаврентинской библиотеке во Флоренции. Константин умер в том же году, когда состоялся упомянутый собор. Мы имеем некоторые только послания его к Мегертичу Нагашу, епископу амидскому и доктору Сергею, викарию Каффинскому. Латинский перевод последнего находится в актах флорентинского собора*.

* Le Quiln, I, 141.

Между писателями XV века занимает место и вышесказанный Мегертич Нагаш²⁸, родившийся в Битлисе, в провинции Туруберанской. Он оставил потомству многие творения в прозе и стихах, из которых первые весьма не одобряются партией унийтов-армян, потому что Нагаш ратует в них против соединения армянской церкви с латинскою и против Халкедонского собора.

К этому же времени относится Фома из крепости Аговитской в провинции Васпуракане, один из знаменитейших питомцев Датовского и аббат в обители Мецопской, лежащей в армянской области Туруберагане. Он слывет творцом истории Тамерлана, в его время опустошившего Армению. К этому, как кажется, чрезвычайно важному произведению присовокупил автор многие другие достопамятности из современной истории армян до 1447. Язык, которым оно изложено, не очень славится. Далес, к числу его произведений относится комментарий на книгу пророка Даниила, без всякого достоинства. Наконец, до нас дошло его собрание писем современных ученых и перевод молитв, употребляемых при Елеосвящении по греческому и римскому обрядам.

В середине XV столетия жили в Армении два весьма посредственных поэта, из которых один по имени Авраам из города Анкюры²⁹, как очевидец, написал элегию на завоевание Константинополя османами в 1453 г.*; другой, по имени Аракел Багешци³⁰, ученик Григория Церепца, изобразил тот же предмет поэтически. Последний описал также в стихах жизнь Иосафата, сочинил оду на созвездие Зодиака и, наконец, многие духовные песни и похвальные гимны.

Писатель, пред всеми другими XV и предшествовавшего столетий приобретший право на уважение потомства, врач Амир-Довлат из Амасии³¹, человек глубоко сведущий в языках востока и в знаменитейших творениях древних медиков. После долговременного путешествия прибыл он в Константинополь, оттуда в Филиппополь, где в 1476 г. составил свою Энциклопедию Медицины, в двух огромных томах, in folio под странным заглавием: Бесплезное незнающим (*Անօգիւն ահմադ*). После предварительного введения о началах в истории врачебного искусства Амир-Довлат рассуждает в первой части о пяти главнейших отраслях Медицины, а именно: Физиологии, Патологии, Семiotике, Гигиене и Терапевтике. Принимая только две причины всех болезней: жар и холод, автор разделяет свое творение о терапевтике на два отдела, из которых в первом говорит о средствах лечения болезней, порождаемых жаром, во втором—об устранении недугов, происходящих от холода. Вторая часть содержит в себе многословный лексикон о рассматриваемой в первой *ateria medica*. Здесь же встреча-

*. Сие как в поэтическом, так и в историческом смысле незначительное произведение гайканской письменности во французском переводе издано было Бореем в *Nouv. an. Journal Asiatique* март, 1835 г. Авраам был, как видно из его творения, ревностным последователем армянской национальной церкви.

Любопытно сообщаемое им известие, что завоеватель Константинополя (Мугаммед II) насильственно переселил многие армянские семейства из Анкюры в столицу турецкого государства.

ются два других трактата о природе и приготовлении некоторых как питательных, так и вредных яств и питий. Обе части обогащены различными выражениями и сентенциями самых прославленных древних врачей арабских, ассирийских, греческих и армянских. Язык, которым изложено это важное для истории медицины сочинение, по мнению Мхитаристов, прост и удобопонятен.

Ряд писателей сего столетия включает Иоаннес Тулгуренский³², патриарх в Сисе (1489—1525), оставивший по себе некоторые стихотворения, и Астуацатур, епископ, известный как автор достопамятностей о жизни упомянутого Мегертича Нагаша.

Из переводов, принадлежащих XV веку, мы знаем только вышеприведенные молитвы и обряды при Елеосвящении, с необыкновенною отчетливостью переложенные Фомаю Мецопским с греческого и латинского языков на армянский.

Вот все, что оставил нам по себе XV век. Наследие, очевидно, весьма скудное. Но ни одно столетие гайканской литературы не было столь бедно писателями, как XVI. При всем том, этому именно веку принадлежит водворение в Армении* одного из самых достопамятных изобретений ума человеческого. Я разумею искусство книгопечатания, это могущественное орудие к быстрому распространению мысли до отдаленнейших пределов мира. Виновником сего благотворного для Армении события был Абгарий³³, предоставивший Венеции славу быть первым городом в Европе, где началось печатание книг на гайканском языке. Уже в 1584 году основана была и в Риме армянская типография.

Первый писатель, представляющийся нам в XVI веке, Григорий, католикос или архиепископ знаменитого монастыря Ахтамара³⁴ на соименном острове Ванского озера в Южной Армении**. До нас дошло десять стихотворений его о различных предметах, писанных на трех языках: армянском, персидском и турецком, размером так называемых Макаронских стихов.

В середине сего столетия приобрел известность Стефан V, патриарх Армении³⁵ от 1541—1547. Рожденный в Салмасте в персидской Армении, воспитанный в Константинополе—откуда и назван Константинопольским,—Стефан славился знанием различных восточных и западных языков, равно как и многих положительных наук. Он путешествовал по Европе и, в 1545 году, при папе Павле II, прибыл в Рим. После двухлетнего пребывания здесь, он отправился в Германию, где имел свидание с императором Карлом V. Под именем его существует одно пастырское послание. Некоторые приписывают ему также краткое объяснение Евангелия св. Иоанна и рассуждение в виде введения в четыре евангелия. Последнее, как говорят, существует и в персидском переводе, который сделан самим автором.

* 1565 года.

** В Армении существовали и существуют три духовные лица, носящие титул католикосов; одно в Эчмиадзине, другое на Ахтамаре, от 1113 г., третье в Сисе, от 1440 г.

Современниками патриарха Стефана были: Фаддей Себастьянский, оставивший потомству элегию на простонародном языке о бедственных событиях, при нем случившихся, и некоторые другие небольшие поэмы о различных предметах; в этих творениях стихи писаны попеременно то на простонародно-армянском, то на турецком языках; Иоаннес из Цара³⁶, крепости в Велико-Армении, изобразивший в одной книге печальную картину своего века; наконец, Лукас из Хорцена в четвертой Армении, сведущий в богословских и светских науках. Лукас имел много учеников, между которыми отличились два католикоса, Серапион Эдесский и Минас Каринский (Эрзерумский), патриарх в Сисе от 1627—1633. Последний известен как автор Календаря в рифмических стихах и некоторых руководительных правил относительно воспевания гимнов в армянской церкви.

За патриархом Стефаном, в 1547 году, последовал Михаил Себастьянский, от которого остались два послания к папе Пию IV, в коих Михаил от имени всей армянской нации свидетельствует римско-апостольскому престолу почтение и повиновение. Подлинник сих посланий не открыт еще. Латинский перевод находится у Райнальда на 1564 г. и у Ле-Киена.

Абгар³⁷, основатель гайканского книгопечатания, родившийся в Тохате, известном городе малой Армении, был секретарем католикоса Михаила, которым в 1563 году, в качестве легата, вместе с священником Александром отправлен в Рим. Здесь, по предписанию Пия IV, составил Абгар известия о Вере и Литургии армянской церкви. Сие творение, существующее ныне в одном латинском переводе, посвящено автором папе. Кроме того, пользуясь своим пребыванием в Риме, Абгар велел отлить армянские литеры по матрицам, заказанным у немецкого мастера и, прибывши из Рима в Венецию, в 1565 году, напечатал книгу псалмов, украшенную гравировками на дереве: первое издание на гайканском языке.

Под именем Азария Джульфинского, патриарха в Сисе, известны нам некоторые послания к папам Григорию XIII и Сиксту V и формула православного исповедания.

Иоанн Антебский, патриаршествовавший также в Сисе от 1602—1627 гг., оставил нам достопамятности об истории сисского патриаршества и о сопернике своем Петре Гаргарском, который в одно время с Иоанном избран был в патриархи.

В конце XVI столетия оказал великие заслуги гайканской литературе Василий, игумен монастыря Амирдолу в окрестности Битлиса или Багеша, откуда и назван Багешским³⁸. Видя, что возделание изящных наук, равно как философии и математики давно изгнано из Армении, Василий предпринял сперва изучать как национальных, так и греческих классиков в сем роде. Он познакомился с самыми трудными книгами Порфирия, Дионисия Фракийского, Давида Непобедимого и многих других, не проходя в них ни одной строки без того, чтобы не про-

никнуть в ее смысл*. После долговременного неуспешного занятия науками пустился он на поприще наставническое. В 1589 году учредил училище в монастыре Амирдолу и обогатил его превосходными рукописями лучших армянских классиков. Сие заведение впоследствии соделалось весьма знаменитым; сюда стекались юноши образоваться в Грамматике, Поэзии, Философии и Математике. Оно и по сие время славится у армян как училище музыки.

Между многочисленными питомцами Василия отличился Нерсес Могский, который, как рассказывают, в поэтических и философских познаниях своих превзошел даже своего учителя. Об нем мы будем говорить, перечисляя писателей следующего столетия. Василий хотя не оставил по себе никаких литературных памятников, но непозволительно было бы в истории гайканской письменности умолчать о человеке, который столь много содействовал ее преуспеванию и который прославил себя в лице учеников своих как при Эчмиадзинской коллегии, так и при патриаршем училище в Константинополе.

Мы заключим обзор XVI столетия, упомянув об одном переводе французского романа, сделанном в 1581 году и хранящемся ныне в Королевской Парижской библиотеке, под заглавием: Рыцарь Парис и Венская красавица^{*39}.

XVII столетие, в отношении к литературе и умственному образованию армян вообще, является во многих отношениях благоприятнее трех предшествовавших. Повсеместно возникают теперь училища, не мало содействующие вторичному процветанию гайканской письменности. Нельзя не согласиться, что на улучшение вкуса в произведениях языка на родной почве, равно как на возделание армянского языка и восточных вообще, имело довольно благодетельное влияние основание Пронаганды при Урбане VIII в 1623 году⁴⁰. Но учреждение в Эривани (1629) ученого заведения, которое спустя несколько времени перенесено в Эчмиадзин, всего более способствовало процветанию наук в Армении. Не менее славились в этом отношении коллегии в городах Шорготе к востоку от Аракса и недалеко от Нахичевани, Акулисе, в нынешней Российской Армении, и в Лемберге в Польше, куда с XI столетия переселились многие армяне. Последняя коллегия, устроенная 1662, может быть рассматриваема как отделение Пронаганды^{***}.

* Ср. Историю Аракела Тавризского, гл. 29, с. 383 Амстердамского издания 1669 г.

** Ср. Montfaucon Birt. 1020, № 57; 1021, № 79.

*** Армянам, по разрушении города Ани покинувшим родную землю, в 1062 году позволено поселиться в Подолье, где имели они своих епископов и свои привилегии. Отсюда, впоследствии, переселились они в Галицию и утвердились в городах Лемберге, Замоске и Иасловиче. В Буковине, юго-восточной части Галиции, на южной отлогости Карпатских гор, армянская населенность, в настоящее время, составляет сотую часть целой, простирающейся до 280 000 жителей. Ср: Kohl's Reisen in Languerne von Russland und Polen т. III, с. 96. Главным обиталищем их был Лемберг (Львов), где заседал епархиальный архиепископ, ныне Канетан Вартарасевич. Повествуют, что Лев Данилович, основатель города Лемберга (1270), повел туда армян в

В каких странах ни утверждались отпрыски армянской нации, везде стремились они учреждать национальные типографии. Так, кроме гайканских типографий в Венеции и Риме, в этом же столетии возникли другие: в Лемберге, 1616 г., Милане, 1624, Париже, 1640, новой Джульфе, составлявшей некогда армянское предместье Испагани, и Ливорне, 1640 г., Амстердаме, 1660, Марселе, куда епископ Оскан перенес Амстердамскую, 1670, Константинополе, 1677, Лейпциге, 1680* и наконец, в Падуе, 1690. Марсельские армяне, как и сам Оскан, последователи гайканской национальной церкви, пришли в столкновение с армянами латинской церкви, воспитывавшимися в Пропаганде. Это имело последствием, что армянская типография в Марселе закрылась. Она хотя впоследствии по приказанию Людовика XIV вторично открылась в 1680 г., однако армяне, во избежание дальнейших неприятностей, предпочли перенести ее опять в Амстердам**. Типография, отселе процветавшая в Голландии, до основания венецианской на острове св. Лазаря, была самая важная как по числу, так и по особенному изяществу и безошибочности издаваемых там книг***.

Невзирая на все сии пособия, которые, кажется, должны были значительно споспешествовать возделанию наук в Армении, все еще мы встречаем здесь очень заметный недостаток литературного образования в народе вообще и отсутствие хорошего вкуса в особенности. Как немцы, в начале XVIII столетия, даже и прежде искажали природный свой язык вмешиванием французских и итальянских слов, так и многие армянские писатели сего века стали распецрять гайканское наре-

1280 году, хотя Kohl относит время их оседлости здесь к XVII столетию. Отселе армяне жили там под особым Магистратом и распространялись по другим местам Галиции, Польши.⁴¹ Кроме торговли некоторые армяне отличились тут в военном искусстве. Казимир III, завладев Лембергом, переселил туда немцев. Последним даровал он Магистрат по правам Магдебургским, а первым по правам Армянским. Это продолжалось до тех пор, пока император Иосиф, 1780 г., соединил оба Магистрата. До 1624 г. польские армяне, оставаясь верными учению армянской церкви, признавали верховную власть Эчмиадзинского католикоса. Отселе армянский архиепископ в Лемберге, против воли общины присвоил себе епархию, перешел к Римской церкви. Он и его преемники в течение времени побудили всю армянскую населенность в Польше присоединиться вполне к католикам. Коллегия Театинских инокв, учрежденная в Лемберге 1664 г., которой первым настоятелем был Климент Галанус, много содействовала тому. Ср.: *Analyse d'une tragédie arménienne représentée à Léopol le 9 avril 1688. Par Saint-Martin*, в *Journal Asiatique* II, 22 и т. д. Между польскими армянами, по словам Бандке⁴², отличились как ученые: Тиморовиор и Иоревовиор.

* Из армянской типографии в Лейпциге, сколько известно, вышла единственная книга, Армянский Обадияс, напечатанный Аколутом.⁴³

** Подробнейшие сведения об армянской типографии в Марсели находятся в *Notice sur l'imprimerie in Provençe par A. Henry avocat. trix 1816*, где заключается и опись книг, изданных в оной типографии.

*** По сей причине амстердамские издания пользуются столь великим уважением. Опись напечатанных в Амстердаме книг, по перенесении туда Марсельской типографии сообщается в *Schroederi Thesaurus Linguae Armeniacae*, с. 40.

чие чуждыми словами и выражениями. Не многие остались свободными от этой пагубной модной болезни⁴⁴.

В начале XVII века представляется нам Григорий Байбердский, автор исторической генеалогии османских владык от Османа I до Селима II*.

Как поэт приобрел известность в этом столетии. Нерсес Могский⁴⁵, проименованный Багбу, отличнейший из учеников Василия Багешци, который соединял поэтическую деятельность с учеными занятиями. Нерсес получил свое образование в обители Амердолу, а впоследствии в монастыре острова Лима в Ванском озере**, где собрал около себя многих юношей и образовал их как в началах здоровой Морали, так и в науках философских. Между всеми, учившимися здесь юношами, отличился Мелхиседек Вешанский, о котором скоро будет речь. Нерсес Могский в 1622 году, по просьбе соучеников своих, написал прекрасную элегию на завоевание Саладинном св. града Иерусалима, тем более достойную удивления, что она возникла после стольких веков решительного упадка вкуса в области поэзии и языка вообще. Сверх того сочинил он в осьмистрочных строфах похвальную поэму на вознесение Св. Девы, где упоминается об одном знаменитом образе божьей матери, привезенном в монастыре непорочных дев (*Հորհրդանայ*) в расстоянии 12 часов пути от Ванского озера. Впрочем надо заметить, что последнее творение не совсем принадлежит Нерсесу. Он сочинил только первые сто стихов, отличающихся необыкновенным изяществом слога, но dokonчил их один из учеников его, по имени Стефан, языком столь тяжелым, что разность авторов тотчас бросается в глаза.

В 1629 году избран патриархом Армении Монсей III⁴⁶, рожденный в крепости Котане, в Сюникской области. Сей католикос в посланиях своих к Урбану VIII изъявлял ему почтение свое и признательность за все, что римский престол учреждением Пропанды сделал для блага Армении. Монсей до кончины своей, последовавшей в 1633 году, оставался в связях с Папою. В истории гайканской литературы заслуживает он место, в особенности, как основатель вышеупомянутых училищ в Шорготе, Акулисе, Эчмиадзине и в монастыре св. Иоанна. Здесь собрал он из различных частей Армении любознательное юношество, доверяя надзор и воспитание его способнейшим наставникам своего времени.

К числу этих наставников принадлежал Мелхиседек Вешанский⁴⁷, так названный от места своего рождения Вешана в провинции

* Осмотрительный историк Османской империи мог бы найти в Армянских источниках полезные сведения и, ни в каком случае, не должен пренебрегать ими. Армяне, как маклеры, поверенные в делах, драгомены и менялы, весьма часто находились в непосредственном сношении с Диваном и посвящены были в тайны государства.

** Остров Лим после Ахтамара величайший в Ванском озере. Он, по Инчичияну (Нов. Арм. с. 155), отстоит от последнего на 40—50 итальянских миль.

Арарате*, ученик Нерсеса Могского во время пребывания последнего в монастыре Лимском. Мелхиседек до того пристрастился к наукам, что, по свидетельству современного деписателя Аракела Тавризского, нередко отказывал себе в пище, чтобы углубляться в учения, свои занятия: он не любил разглагольствовать с другими, исключая только те случаи, когда возникало рассуждение об ученых предметах. В продолжение пятнадцати лет, кроме наук, преподаваемых тогда в различных коллегиях, изучил он лучших кдассников как церковных, так и светских. Впоследствии прибыв в Эчмиадзин, получил от патриарха Монсея кафедру Философии, еще прежде с большим успехом излагаемой им в монастыре св. Иоанна. Руководством при его наставлении, всегда приспособленном к степени образования учащихся, служили Порфирий, Аристотель и другие именитые мыслители. Мелхиседек хотя не оставил по себе никаких литературных памятников, но при всем том приобрел он право на внимание наше, как образователь ученийных мужей XVII столетия.

Преемником патриарха Монсея, в 1632 году, избран Филипп I⁴⁸ из малого Алпака в провинции Корчеке. Шествуя по стезям достойного своего предместника, Филипп поставил себе задачею распространить ученое образование в Армении. Ибо едва только вступил он на патриарший престол, как уже предпринял восстановить эчмиадзинскую коллегию и дал ей более обширный объем, учредив при ней еще две другие кафедры для преподавания Грамматики и Логики. История армянской литературы отдает полную справедливость похвальным усилиям сего святителя, хотя, как кажется, сам он ничего не писал. Способнейшие из питомцев эчмиадзинского заведения имели обязанность переводить многие творения философского и исторического содержания с чужих языков, в особенности с латинского. Значительнейшим из наставников при эчмиадзинской коллегии был доминиканец Павел Фиромалли, основательный знаток армянского языка.

В этом же столетии занятие гайканским языком начало укореняться в Европе. Мы упоминали уже о Варфоломее Болонском⁴⁹, который, в 1316 году, папою Иоанном XXII отпращен в Армению, чтобы осуществить прочное соединение армянской и латинской церковей. Варфоломей, неосновательно называемый епископом мараганским, даже у Галана, был, сколько известно, первым европейцем, знавшим по-армянски.

Хотя при византийском дворе, в средние века, жили многие греки, которые, по занимаемой ими должности, не могли обойтись без знакомства с гайканским языком, однако нам не известен ни один, который бы ученым образом занимался им. Церковь, которой столь многим одолжена наука, и здесь проложила дорогу.

* В Вешане живут ныне курды. Ср.: *Инцициян. Древняя Армения*, с. 442; *Новая Армения*, с. 97.

Ученые европейцы в продолжение XVI столетия, устремляя свои взоры к востоку, преимущественною целью имели правильное уразумение священного писания; посему почти исключительно занимались сродными с еврейским языком диалектами, именно: сирийским, халдейским и арабским. Печальное политическое положение Армении частью под игом Персии, частью—Турции, равно незнание минувших судеб и умственного образования нации, породили в Европе предубеждение против изучения гайканского языка. Даже знающий, осмотрительный теолог Август Пфейфер⁵⁰, первый, который в Германии знал несколько по-армянски, утверждал серьезно, что после объяснения некоторых армянских слов в Библии, польза сего языка в отношении к Богословию весьма ограниченная*.

Эти неосновательные толки должны были пресечься, когда некоторые армяне, прибыв в Европу, издали в свет древний перевод Библии и другие произведения классического столетия гайканской письменности; они должны были пресечься, когда миссионеры Пропанды водворились в недрах Армении и распространили в Европе известие о многочисленных духовных произведениях армян. К числу этих миссионеров принадлежал упомянутый Павел Фиромалли. Прежние старания Августина Рокки, из *Rosca-Contrata* в Д. Анконе, едва ли заслуживают упоминания. Немного больший интерес для нас имеют творения Франциска Риволы, профессора восточных языков при амбросианской коллегии в Милане. Он известен как автор не совсем впрочем обработанной грамматики гайканского языка, в добавок напечатанной довольно грубыми и безобразными буквами, в Милане 1624 года. В 1633 году издал он в Париже армянско-латинский лексикон, который, судя по смешению в нем армянских и турецких слов, по недостатку точного объяснения выражений и неправильности печати, знатоки ценят не высоко.

Доминиканец Павел Фиромалли⁵¹, родившийся в Калабрии 1623 г., в качестве миссионера отправлен в Армению Урбаном VIII. В продолжение многолетнего своего пребывания на востоке приобрел он столь основательное знание языка гайканского, что, при упомянутом патриархе Филиппе, определен был в эчмиадзинскую коллегию наставником грамматики, латинского языка и логики. Его упрекают за искажение армянского языка; ибо он до такой степени воспламенил своих питомцев любовью к латинскому образу мыслить и выражаться, что они приняли романизировать природный армянский язык, думая сим придать ему более красоты и силы. Слог Фиромалли хотя довольно необразованный, но, по отзывам Мхитаристов, менее странен, менее варварский, чем слог троих решительных вандалов чистого гайканизма: Оскана, епископа эриванского, Вартана Гунанияна и Иоаннесса Агоба. Единственное, нам известное творение Фиромалли, изданное в Риме, 1674 г., рассуждение об истине христианской веры, в двух отделах, из

* *Pfettera Critica Jacra in Opp. omn. 781.*

которых в первом говорит автор о божестве, а во втором—о воплощении Христа. Сие сочинение посвящено Шах-Аббасу Великому.

Более знаменитым сделался другой миссионер, театинец Климент Галанус⁵², родившийся 1610 г. в Сорренте. Он, по собственному его изъяснению, целых двенадцать лет живя миссионером в Леванте, усвоил себе, кроме грузинского и турецкого языков, и армянский*. Галанус был профессором Грамматики и некоторых других наук: сперва при патриаршем училище в Константинополе, потом при коллегии Пропанды и, наконец, при Лембергском заведении. Он умер 1666 г., оставив по себе: 1. Армянскую грамматику, к которой присовокуплены курс логики и краткий ученый словарь и которая 1645 г. издана была в Риме, под заглавием: *Grammaticae et Logicae Institutiones*; 2. Соглашение армянской церкви с латинскою, под названьем: *Concilatio Ecclesiae armenae cum Ecclesiae romanae ex ipsis Armenorum patrum et doctorum testimonio* на армянском и латинском языках. Последнее состоит из двух частей, исторической и полемической, и разделено на три тома, которые один за другим изданы до 1650 г. Первый том, в 1686 году перепечатанный в Кёльне, в одном латинском тексте, содержит в себе исследование историческое, извлеченное из одного безыменного армянского писателя, который, по-видимому, жил в XIV столетии, и обогащенное многими примечаниями. Галанус, излагая здесь историю гайканской церкви, силится доказать, что основатели и древнейшие патриархи и католикосы армянской церкви, в учении своем о началах веры, нисколько не противоречат римско-апостольской и что, напротив, учение Просветителя Армении Григория и первых отцов армян вполне сообразно с догматами латинской церкви. Второй и третий тома заключают в себе полемическую часть, где автор распространяется о всем, что касается до истории, литургии и догматов гайканской церкви. Тут пытается он опровергать все латинскому вероисповеданию противоборствующие мнения и учение армян. Галанус, поставив себе похвальною задачею столь многотрудную литературную работу—это слова отца Сомала,—за недостатки, замечаемые у него частью в слоге, частью во вкусе и критической проницательности, заслуживает снисхождения. Иностранец, живя не много лет среди армян в Леванте, он, весьма естественно, не мог глубоко проникнуть в дух гайканского слова, и основательно изучить политический и церковный быт армян. К тому, при столь многосложном предприятии, легко мог совратиться с истинного пути, тем более, что он руководствовался безыменным писателем средних веков, одностронним компилятором, а не оригинальным историком классических веков. Неудивительно, что из ошибочного текста возникла еще более недостаточная копия. Его переводы с армянского нельзя также хвалить безусловно, ибо нередко приметно, что выражаемый на одном языке смысл не соответствует переданному на другой.

* Quadro della storia letteraria di Armenia, 1829, c. 204—205.

Около сего времени ставился другой Симеон, епископ Кернийский, также из Джульфы⁵³, муж ученый и весьма сведущий в греческом языке. Это явствует из его комментария, составленного на творение Новоплатоника Прокла и написанного языком столь чистым, что подобного слога почти нельзя было ожидать от писателя XVII столетия.

В 1655 году вступил на патриарший престол Яков IV⁵⁴, достойный преемник Филиппа I, ревностный приверженец латинской церкви и великий любитель наук. Видя безобразие армянских букв, употребляемых в типографиях Джульфинской и Венецианской, Яков отправил дьякона своего Матфея Дцарского в Голландию, чтобы заказать там более правильные и красивые, которыми сперва напечатаны были религиозные поэмы Нерсеса Клайского. По смерти Матфея послан в Амстердам епископ Оскан, издавший в 1666 г. различные гайканские творения, в том числе и священное писание. Но все сии издания были весьма неотчетливы, в особенности Библия, которой чисто гайканский текст переделан по Вульгате. Католикос Яков предпринял путешествие и посетил Смирну, Иерусалим и Константинополь. Он намеревался побывать и в Риме, но умер в Константинополе, передав жившему тогда в сем городе апостольскому Викарию письменное свое вероисповедание по догматам католическим. Что касается литературных трудов Якова, то мы можем только указать на послания его к папам Александру VII и Иннокентию XI, вместе с копиею упомянутого вероисповедания*.

Замечательным ученым этого времени должно признать Стефана, названного польским (*Ստեփանն Լ. Զ քրի*)⁵⁵ потому что он родился в Лемберге; впрочем образование свое довершил в Эчмиадинской коллегии. Изучив основательно латинский язык, духовные и светские науки, прибыл он в юных летах в Эчмиадин, где и вступил в духовное звание. Здесь приобрел он степень доктора и, впоследствии, возведен в достоинство епископа. По приказанию католикоса Якова Стефан перевел различные латинские сочинения на армянский язык, между которыми важнейшие: все творения св. Дионисия Ареопагита, которые еще в VIII столетии переложены были с греческого подлинника; история Иудейской войны Иосифа Флавия, также переведенная в старину на армянский язык**, наконец сочинение безыменного автора о Метафизике. Много труда и времени посвятил Стефан на обработку общего армянско-латинского словаря, который, как говорят, в рукописи хранится где-то в Польше***. Он сочинил также грамматику отечественного языка, которую впрочем считают потерянною.

* Сие вероисповедание напечатано в *Réponse générale et nouvelle à l'écrit de M. Claude L. Quien* 1, 1415.

** Перевод сей издаи 1787 в Эчмиадине в 4 долю и содержит 496 страниц включительно предисловие и некоторые другие примечания в конце.

*** Отрывки сего Словаря хранятся у Мхитаристов в Венеции. Ср.: Новый лексикон арм. св. Венеция, 1836, т. I, с. 19, Вступления.

Другой питомец эчмнадзинской коллегии и патриарха Филиппа был Аракел Тавризский (*Առաքել Դավրիժեցի*). При содействии двух высоких сановников, Филиппа и Якова, предпринял Аракел изобразить картину современной истории, которая, начинаясь 1601 и оканчиваясь 1662 годами, обнимает проществования шестидесяти лет, в особенности, насильственное переселение армян Шах-Аббасом Великим из области араратской в Испагань и другие города персидской империи. Здесь же сообщаются сведения об армянах XVII века, прославившихся ученостью и святою жизнью, как и многие другие; как-то: преемственный ряд католиков от Нерсеса Клайского до времени автора, и родословие персидских и оттоманских повелителей. Простота и непринужденность в изложении Аракела говорят в пользу достоверности его сказаний и открытого характера. Сочинение это в первый раз напечатано было в Амстердаме 1669 года, но довольно неотчетливо и с прибавлением издателя Оскана*.

Епископ Оскан⁵⁷, родился 1614 года в Испагани, образовался в эчмнадзинской коллегии, где пользовался он наставлениями ученых мужей, в том числе и доминиканца Павла Фиромалли. Оскан отправлен был патриархом Яковом в Амстердам, чтобы содействовать улучшению армянского книгопечатания. Отсюда, как замечено выше, перенес он типографию в Марсель, где издал многие творения. Литературные труды его, как многочисленные переводы с латинского, так и самостоятельные сочинения, по суждению Мхитаристов относительно слога, писаны более по-латыни, нежели по-армянски**.

Вместе с Осканом четырнадцать лет трудился в Марселе Маттеос Ванандеци, который, изучив удовлетворительно искусство книгопечатания, прибыл в Амстердам и устроил там снова типографию. Матрицы вместе с пунсонами армянских букв, приготовленные в Голландии, приобрел впоследствии Мхитар, основатель общества Мхитаристов. Он до сих пор в употреблении на острове св. Лазаря. И тифлисская типография, учрежденная Георгием Арцеруни 1815 года, пользуется амстердамскими матрицами, купленными в Голландии во время путешествия сего армянина по Европе. Маттеос издал в Амстердаме различные сочинения, кои вместе с их заглавиями означены у Шрёдера в его *Thesaurus ling. armen.* с. 40.

Сотрудником и соотчиком упомянутого Маттеоса был Лукас Нурикияи, названный также Ванандеци. Нежный еще юноша, Лукас в сообществе дяди своего Фомы, епископа Ванандского, прибыл в Рим, изучил здесь кроме наук, латинский и итальянский языки, с которых перевел впоследствии различные незначительные по содержанию книж-

* Редкое и наставительное сочинение Аракела хранится в королевской мюнхенской библиотеке и в азиатском Санктпетербургском музее.

** См. известия о жизни Оскана и истории Аракела Тавризского, с. 629. Шрёдер в своем *Thesaurus linguae Armenicae* сообщает описи Оскановых творений. Опись католиков Армении, составленная Осканом, находится в конце: *Histoire critique de la créance et des coutumes ces nations du Levant. Par Richard Simon.*

ки. Менее незначительные: 1. Небольшое сочинение, под заглавием: Ключ к карте света, армянскими буквами, на большом прекрасном листе изданное 1695 г. Сия карта, которой экземпляр видел Нейман в библиотеке св. Марка в Венеции, по отзывам его, принадлежит к мастерским произведениям армянской типографии. 2. Собрание, или, как сам автор называет свое сочинение, сокровище мер и весов, чисел и монет всего света, напечатанное в Амстердаме 1699 года. Епископ Фома и племянник его Лукас много способствовали Шрёдеру в изучении армянского языка, о чем последний с благодарностью упоминает в предисловии к своему творению.

Писателями на простонародном языке являются в этом столетии: Мартюрнос Каффинский⁵⁸, автор элегии на смерть патриарха Астуацатура; доктор Еремин, один из воспитанников эчмιάδινской коллегии, и творец словаря простонародного языка некто Сергей, писавший прибавление к сему лексикону; наконец, Моисей, в алфавитном порядке составивший собрание поучительных мест святых отцов и ученых дефиниций.

Отличное место в ряду писателей XVII века занимает Еремия Челеби, названный также Кёмюрчиян⁵⁹. Родившись в Константинополе 1635 г., муж ученый, глубокий знаток европейских языков, Челеби жил, как драгоман, в весьма близких отношениях к современным европейским посланникам при османской порте. По смерти своей, последовавшей 1695 г., оставил он следующие творения: 1. Хронику современных происшествий, писанную легким, обыкновенным, но не варварским слогом. 2. Историю похода против Вены, при Султани Махмуде IV, в 1660 году. 3. Историю османских государей—пространное творение в пяти книгах, впоследствии сокращенное автором в одну. 4. Рассуждение, направленное против Евреев, где доказывается, что Мессия уже пришел. 5. Топографию Персии, Китая, Анатолии и Армении, составленную по желанию австрийского Интернуция. От этого столь важного творения, к сожалению, существует только отрывок предисловия к карте. 6. Апологию обрядов гайканско-национальной церкви, где автор при случае порицает униатов-армян. Челеби испытал свой дар и в поэзии. Плоды его деятельности на сем поприще: изображение жизни Еврея Сапетти Смириотто, между своими соотечественниками выдававшего себя за ожидаемого Мессию; историческая элегия; разные эпиграфии, надписи, песни и т. д. Кроме того, перевел он не мало творений с древнеклассических языков. Челеби известен также переводами своими на турецкий язык, важнейшие между ними: Биография Александра Великого с армянского, Галила и Медимпа с арабского. По сему переводу, кажется, составлен и французский ориенталистами Галланом и Кардоном и издан под заглавием: *Contes et fables Indiennes**.

Брат Еремия Челеби был священник Комитас, в 1707 году умерший в Константинополе мучеником католической веры. Чудеса, припи-

* Ср. *Univers Pittoresque, la Perse, par M. Lois Debeht, Paris, 1881, c. 436.*

сываемые Комитасу, приобрели ему имя Чудотворца. Вот литературные труды его: 1. Хронология греческой, армянской и латинской истории в стихах, 2. Некоторые исторические достопамятности о бедствиях и смутах, современно автору случившихся в Константинополе. 3. Поэма, писанная на основании деяний апостолов, изданное в Константинополе 1704 г.; 4. Наконец, элегия на печальные судьбы армянского народа.

Около этого времени приобрел известность Вартап из Персии, питомец Пропанды, архиепископ Лембергский, прозванный Гунаниян. Сведущий в богословских и светских науках, Гунаниян переложил различные сочинения на армянский язык слогом весьма неудовлетворительным, даже менее образованным и менее понятным, нежели какой встречается у Фиромалли и Оскана. Он писал длинное историческо-богословское послание к жителям Тохатским, жестоко гонимым партией национальной церкви. Оно в рукописи хранится на острове св. Лазаря. Гунаниян есть также автор книги: образ и способ исповедания.

Сподвижником Вартапа Гунанияна был Астуацатур Нерсесевич из Траянополя. Под его именем известен латинско-армянский словарь заключающихся в армянской Библии и служебнике выражений. Сие творение напечатано 1695 г. в типографии Пропанды.

Под конец XVII столетия являются двое армян, почитаемых самыми злобными врагами гайканской нации и языка, а именно—Василий, или Барсег, и священник Иоаннес Агоб, которые, родившись в Константинополе и воспитанные на западе, не только не хотели ревностным изучением древних классиков познакомиться с духом гайканского слова, но даже старались вводить дотоле неслыханные формы как в этиологию, так и синтаксис языка: вот почему дано им название разрушителей. Прожив несколько времени в качестве миссионера на востоке, Василий прибыл в Рим, где довольно плохо перевел армянскую литургию на латинский язык, а в 1670 году отважился даже переделать на свой лад прочие богослужебные книги армян. В 1677 году издал он свой перевод, который вместе с его мнимым исправлением служебного быта гайканской церкви немедленно опровергнут был другим армянином, последователем Григорианской церкви. Василий умер в Риме 1693 года и был погребен в армянской церкви египетской Богородицы. Говорят, что он назначил себе следующую эпитафию: *Hic jacet Dom Bacillus Barsech Pres lyter Armenius Znemicus armenae Wationis*, которая впрочем оставлена без внимания.

Сотрудником при бессмысленных своих начинаниях имел Барсег Иоаннеса Агоба, который, поверхностно познакомясь с латинскою грамматикою, думал помрачить славу древних гайканских классиков. При своем жалком заблуждении, Агоб до того уклонился от здравого смысла, что даже не усумнился объявить все нелепым и неправильным, что не соглашалось с образом латинского выражения. Так поставил он себе задачею, по руководительной норме латинской грамматики, очистить и устроить отечественную, применяя гайканское наречие к язы-

ку Лациума, как в склонениях имен, в спряжениях глаголов, так и в согласовании прилагательных с существительными*, откуда произошло ужаснейшее замешательство в составе языка. I. Агоб не довольствовался латинизированием форм языка в сочинениях своих: чтобы приобрести своей системе всеобщность, он подвел все под правила, изданные в 1674 году, под странным заглавием: *Paritas linguae Armeniae*. Напротив, говорит Сомал, творение его заслуживает заглавие: *Pervelsitar linguae arménicos uianpen*, слывет автором многих других небольших сочинений без всякого достоинства, а именно: Латинско-армянской грамматики; Риторики; объяснения псалмов на простонародном диалекте под заглавием: музыкальное орудие; наконец, начальных оснований турецкого языка. Последнее посвящено высокопочтенному аббату *Andreo Donado* и напечатано в Венеции 1685 года. Ему приписываются также многие переводы**.

Заклучим обозрение литературы гайканской в XVII столетии упоминанием о Вартане, наставнике и аббате в монастыре Амердолу⁶⁰, и в особенности, образователе двух знаменитых мужей, из которых первый—Григорий, был впоследствии патриархом Иерусалимским (1715—1749), а последний—Иоанн, прозванный Колот, патриархом Константинопольским с 1715 года⁶¹. Колот заслуживает нашего особенного внимания. Человек образованного вкуса, соперник католиков и виновник ужасного десятилетнего гонения против армян латинского обряда, Колот, признавая изучения отечественных классиков настоящим условием к преуспеянию армянской литературы, велел издать пятьдесят ненапечатанных еще гайканских творений; основал в своем патриархате училище и содержал при нем двух воспитанников Пропаванды, Луку Капертци и Георгия Капудика с тем, чтобы они переводили на армянский язык Комментарии на св. писание *Cornelli* а *Zapide*, Богословие Иоанна Скота и разные другие сочинения учебного и исторического содержания. Оба эти ученика Пропаванды, в особенности Капудик, хотя беспрерывно занятые переводами, употребляли при том все усилия к обращению армян в латинство. Их речи и увещевания, кажется, подействовали на ум и сердце питомцев Колота столь могущественно, что они, отпав от партии патриарха, один за другим перешли к Римской церкви. Колот не оставил по себе никаких письменных памятников. Он известен только как образователь ученых мужей, в числе которых достойны особенного внимания.

* Согласование прилагательных с существительными весьма условно в гайканском языке. Прилагательные, предшествуя существительным, обыкновенно не согласуются с последними. От сего правила уклоняются односложные слова: *հիմ*, *փոքր*, *աջ*, *հոր*, *հին*, *չոր*, *մի*, *սյր*, *սորր*, и двусложные на *հան*, *խն*, *գոյն*, *լի*, *ղին*, которые большею частью согласуются со своими существительными, в особенности, когда последние снабжены лишь определяющими членами: *ս*, *դ*, *ն*. Ср. Отца Аветикяна пространную армянскую грамматику, 1815, Венеция, с. 368.

** Иоаннес Агоб был преимущественным виновником раздоров, возникших в Марселе между последователями армянской национальной церкви и епископом латинским. Ср.: *Arrêts de Boniface*, Lyon, 1689, т. III, fol. с. 410.

1. Яков Налиян, преемник Колота на патриаршем престоле в Константинополе, скончившийся 1764 г.⁶²

2. Сергей Сарафоглу, архиепископ в Цесарии Каппадокийской, умерший в Ливорне 1773 г.

3. Лазарь, названный Бестелесным (*Անձաբն*), от его строгой жизни, епископ Трабизундский, скончавшийся в Анконе 1783 г.

4. Арутюн, проименованный Бассенци, один из двенадцати епископов в Эчмнадзине, окружавших всегда патриарха, умерший в Триесте, 1796 г.

5. Священник Мартирос, славный певец, скончавшийся в Венеции 1790 г.

6. Яков, купец диарбекирский, умерший в Венеции того же года.

7. Доктор Иоаннес, прозванный Кораблем Петра (*Կառն Պետրոսի*), потому что он часто проповедовал о католической церкви и называл свою проповедь кораблем апостола Петра. Он умер в Леванте, неизвестно когда.

8. Доктор Иоаннес, проименованный Голубь (*Գառնիկ*), принявший мученический венец за католическую веру.

9. Самуил, епископ из Бурсы в Анатолии, проживший несколько лет в Риме и, на возвратном пути в Левант, умерший в Константинополе.

С наступлением XVIII столетия открываются более светлые виды для гайканской литературы. Народ армянский, по утрате политического своего значения, при рассеянии своем по лицу земного шара, при всем безначалии, раздиравшем недра отечества, находил всегда твердое, соединяющее средоточие в своей церкви и в представителях ее. Армяне, можно сказать, начиная с XIV века до наших времен, видят в помазанных главах своей церкви не только духовных пастырей нации, но даже политических предводителей и ревностных блюстителей временного их благоденствия. Духовенство, основавшее гайканскую литературу, нежною рукою возделывавшее ее почву чрез целые десятилетия,—это Духовенство, после четырех веков умственного осиротения сынов Гайка, на основах староклассических создает вторично новую богатую жизнь в области национального знания. Но почва Армении под гнетом вековых бедствий, потеряв живительную силу, не казалась более способною к оплодотворению духовного семени; надобно было искать новую под чуждым небосклоном, в земле отдаленной. Науке Армении, изгнанной из-под родной кровли, бесприютно скитавшейся то в Азии, то в Европе, наконец открыла новое, прочное отечество великодушная Италия.

XVIII столетие составляет эпоху в нравственно-умственной жизни потомков Гайка. Не только пробуждается теперь любовь к изучению памятников гайканской старины, но даже многие отличные мужи основаньем училищ, переложением лучших произведений новой Европы

силится поднять народ, погруженный в невежество, и тем ввести его в круг западной гражданственности.

В ряду училищ и коллегий, посвященных национальному образованию, почетное место занимает учрежденное 1706 г. в Модоне заведение, по имени своего основателя, названное Мхитарским⁶³. Сие заведение, о котором впоследствии будем иметь случай сказать более, перенесено 1717 г. в Венецию. Устроенная 1773 г. в Триесте коллегия и 1810 г. перемещенная в Вену, возникла от венецианской и образует особенное Отделение ее в Австрии.

Современно тому являются два монастыря на горе Ливане, населенные армянскими иноками, так называемыми антониадами⁶⁴. Сие религиозно-ученое общество предназначало себе двойственную задачу: возделывать гайканский язык, и образовать армянское юношество в искусстве и науках. Лежащий на вершине горы монастырь, впоследствии получил название патриаршего, потому что Авраам Антебский*, возведенный в достоинство патриарха Сисского, 1750 году перенес туда престол свой.

Возле училищ, в конце предшествовавшего столетия существовавших в Константинополе, замечательна, в особенности, учрежденная 1770 г. доктором Иоаннесом Джебалою коллегия в Кутане (в Анатолии). Содействием сей коллегии до той степени начал процветать здесь книжный армянский язык, что не только образованное в ней юношество, но даже и женщины и простолюдины стали выражаться на нем в кругу общежития. И в Париже возник теперь институт, где двенадцать молодых армян под руководством Иезуитов образовались в предметах, необходимых для будущего их назначения как миссионеров на востоке Армении, так и переводчиков при европейских посольствах в Константинополе.

В этом же столетии значительно размножилось число армянских типографий. Мы встречаем их 1736 г. в Лондоне, 1759, в Смирне, 1772, в Мадрасе, 1774, в Эчмиадзине, в 1776, в Триесте, Санкт-Петербурге**, 1790, в Ново-Нахичеване на Дону***, наконец, в Астрахани. Между

* Антеб, или Антаб, по описанию Ипичияна (Новая Армения, с. 377) неоспоримо так называемая Птолемеем Antiochia ad Taurum, чтобы не возразил на это Маннерт. Geographie der Griechen und Römer. Leipzig, 1831. VI, с. 3:6

** Сия, изяществом своей печати отличающаяся типография, основана Григорием Халдарянц⁶⁵. Здесь печатались в различные времена: Армянская Библия—обществом библейским; История Египтян, писателя V в., 1787 г.; Всеобщее послание Нересса Клайского 1788 г.; книга под заглавием: Камень преткновения (Հիմ Գալթանդուր Քանի), переведенный с греческого подлинника Илии Миннатиса, 1761 г. в Константинополе, 1786 г. и многие другие сочинения. Она впоследствии перенесена была в Астрахань, и, к сожалению, находится ныне в совершенном бездействии.

*** Сия армянская колония, простирающаяся ныне до 12000 душ, возникла в царствование Екатерины II, которая еще до совершенного покорения Российскому скипетру таврического полуострова, побудила тамошних армян переселиться в Екатеринославскую губернию, где отведено им было урочище, называемое ныне Новым Нахичеваном. Ср. Robert Walpole: Travels in various countries of the East etc ml, с. 458. Путешествие Мхитариста, Отца Минаса Медичис по Польше, Венеция, 1830, с. 329.

ними первенствовала всегда типография Мхитарской коллегии, 1788 перенесенная из Венеции на остров св. Лазаря и пользующаяся большим уважением у всех армян как униатов, так и последователей Григорианской церкви.

Ни один из ученых армян в новой истории сего народа не приобрел столь неоспоримого права на уважение и признательность нации, как Мхитар⁶⁶, основатель ученого братства, сделавшегося знаменитым не менее в Европе, чем на востоке Армении. Любопытно бросить взгляд на ход образования сего всемирно-исторического мужа. Мхитар, получивший от собратии своей название отца Аббата (*Աբաթաշիր*), 1676 года родился в Себастии (в Малой Армении), лежащей к югу на расстоянии двух дней пути от Тохата. Сей город, упоминаемый Плинием и Птолемеем в описании Каппадокии, образует ныне столицу Паши и содержит в себе, по определению армянского епископа Якова, 10000 жителей, из которых 2000 армяне, а остальные турки. Отец Мхитара назывался Петром Манукян, мать его—Шагристан. Первоначальное воспитание получил юный Мхитар от двух благочестивых монахинь. Сии наставницы, о которых Мхитар и под старость лет воспоминал с любовью и умилением, приписывал он все направление своей жизни. Четырнадцати лет посвящен был Мхитар в Днаконы и посетил знаменитый в Армении монастырь св. Эчмиадзина, где Господь, по народному преданию, явился просветителю Григорию, апостолу армянскому. В это время едва шестнадцати лет сочинил он поэму из тридцати шести строф, по порядку армянского алфавита, считающего также 36 букв. Сия поэтическая игра перешла к армянам от аравитян, литература которых, как нами замечено в другом месте, в продолжение VIII, IX и X веков находила у подвластных им армян высокое уважение и подражание.

От наблюдательных взоров Мхитара не мог укрыться глубокий умственный упадок его соплеменников. «Да будет угодно Небесам, говорит он в одном из своих писем, даровать мне средства к основанию вечного братства, которое бы поставило себе целью передачу армянам сведений, необходимых для нравственно-духовного их облагораживания». Много затруднений предстояло побороть Мхитару на предначертанном им поприще. Это не устрашало его. Напротив он принадлежал к тем героям внутреннего своего убеждения, которых сила души и стремления возрастает только в борьбе с препятствиями. На двадцатом году своего возраста Мхитар украшен священническим саном, и вслед за тем от доктора Маркара Каринского—наставническим жезлом.

Мхитар, сообщая свое намерение многим из славившихся тогда ученых, не нашел в них отголоска. Он отправился в Константинополь, возвратился в Армению, и 1700 г. вторично прибыл в Константинополь. Здесь неоднократно проповедовал он в церкви св. Григория Просветителя, привлекая к себе более и более слушателей. Еще в первый год вторично своего пребывания в столице Турции, начал он соединять около себя учеников и друзей, увеличившихся скоро до девяти, которые

жили в одном доме. Мхитар ввел в сие общество род духовного правила, сочинил и перевел для него творения, оказавшиеся ему способными к образованию ума и сердца. К этому времени относится его перевод (*De imitatione Cristi*) аскетического мистика XV века Фомы Кентийского; сверх того издание многих небольших творений, содержащих в себе объяснение различных частей св. писания и некоторых учебников.

Мхитар, кажется, до сих пор пребывавший в объятиях национальной церкви, обхождением своим и предпочтительною любовью к учено-образованней части латинского духовенства в Константинополе, возбуждал подозрение армянского патриарха и успел только с помощью тогдашнего французского посланника при Порте спастись от угрожавшей ему жестокой казни. Устроив свое братство, состоявшее уже из шестнадцати членов, по правилам св. Антония, Мхитар в начале 1702 г., в купеческом платье, прибыл в Смирну, отсюда, на венецианском корабле, в Морею, куда еще прежде отправил своих учеников, коих отселе назовем Мхитаристами. Несколько времени прожив в Занте, Мхитар первоначально намерен был утвердиться здесь, пока благоприятные известия из Морей не побудили его переселиться туда. В 1703 году прибыл он в Модон и получил от венецианского Правительства, под которым находилась тогда вся Морей, место для постройки монастыря и церкви. Теперь, кажется, или не много прежде перешел Мхитар формально к армянам-униятам. Неоспоримо только, что папа Климент XI, еще в 1712 году, утвердил братство Мхитаристов, отселе получившее устройство по правилам Бенедиктинского ордена. Переход Мхитара к латинской церкви, в глазах близоруких, предубежденных фанатиков, конечно, бросает ненавистное пятно на имя сего великого мужа, но находит естественное свое оправдание в повелительной необходимости, в обстоятельствах, среди которых суждено было разрешиться великой задаче Мхитара. Какого содействия мог он ожидать от итальянских вельмож, не уступая Римской церкви, гордо-деспотически исключавшей всякую другую? Ответ незатруднителен. Отклоняясь от сих наружностей, всегда случайных, всегда условленных могуществом данных отношений, будем благодарны Мхитару за те важные, за те необыкновенные услуги, которые оказал он своей нации, не говоря уже науке вообще; будем навсегда благоговеть пред его священной памятью, как благоговеев протестантская Германия пред своим Винкелманом⁶⁷ и Шлегелем*.

Неудачные войны венецианцев с турками справедливо заставляли Мхитара бояться, чтобы он вместе со своими учениками, по взятии Модона турками, не попал в руки мстительного и духом гонения воспламененного армянского духовенства в Константинополе. Для отвращения предстоявшей опасности Мхитар вместе с братством своим сел на корабль, и 1715 г. пристал к Венеции. Все имущество их состояло в 250

* К числу их, как известно, принадлежат и Штрльберг⁶⁸, Вернер⁶⁹, Мюллер⁷⁰, Галлер⁷¹.

пиястров. Первоначально живя здесь в частном доме, Мхитар, среди глубокой нищеты, издал извлечение из св. писания. Между тем венецианский Сенат, услышав о разрушении турками монастыря и церкви Мхитаристов, подарил им на вечную собственность остров св. Лазаря, в расстоянии около часа пути от площади св. Марка. Мхитар вместе со своими учениками переместился на сей остров в день основания ордена Мхитаристов в сентября 1717 года. Здесь находилась исконная больница во имя св. Лазаря, откуда и возникло название острова. Немедленно предприняли постройку нового монастыря и новой церкви. Мхитар был человек пленительной наружности, кротко-тихого характера, необыкновенной твердости и постоянства—качества, легко приобретшие ему любовь и уважение всех доброжелателей. Со всех сторон стекались к нему богатые дары, и венецианский Сенат предоставлял братству все возможные облегчения. Монастырь и церковь быстро возвысились в лагунах Адриатического моря, и общество Мхитаристов день ото дня возрастало, невзирая на неоднократные доносы и обвинения, побудившие Мхитара лично явиться в Рим и опровергнуть их. Сей бессмертный в летописях армянского просвещения муж заключил трудолюбивую, плодотворную свою жизнь 16 апреля 1749 г., на 74-м своего возраста. Бренные останки его покоятся в монастырской церкви на острове св. Лазаря. Мир праху твоему, великий Гайканец! О литературных трудах Мхитара распространимся после, говоря о заслугах Мхитаристов вообще.

Современником Мхитара был Хачатур Аракел из Карина, или Эрзерума⁷², питомец Пропанды: отправившей его в качестве капельмейстера при армянской церкви св. Креста, в Венецию, где и скончался он 1740 года. Знаток различных языков, посвященный в богословские и светские науки, Аракел оставил нам многие литературные труды на армянском языке. Впрочем по-армянски писал он так плохо, что едва могли понимать его. Прозаические его стихотворения смешны и служат ему одним позором. Под именем Аракела известны нам: 1. Грамматика гайканского языка. 2. Объяснение священных песней. 3. Курс моральной Богословии. 4. Различные переводы. 5. Сокращение всех математических наук в стихах. 6. Риторическое рассуждение. 7. Введение в христианское совершенство, писанное по-латини и переведенное на армянский язык ученицею его монахинею Каракашиян. 8. Так называемое Полное Богословие, в латинских стихах вместе с армянским переводом упомянутой монахини. Все сие творения изданы в Венеции; но едва только оставили типографический станок, как уже перешли в мир забвения.

Другой ученик Пропанды был Петр Тифлисский, весьма сведущий в европейских языках, с которых перевел он семь небольших аскетических сочинений на армянский язык. Они в различные времена напечатаны были Аббатом Мхитаром; по своему слогу они не высокого достоинства.

В этом периоде жил Ганна, или Иоанн Иерусалимский, армянский доктор, в 1727 году сочинивший описание св. града Иерусалима, явившееся 1737 г. в Константинополе. По смерти автора оно два раза перепечатано в той же столице. Далее Вальтесар Ученый (*Վալտեսար Պար*)⁷³, автор довольно уважаемой армянской грамматики, изданной 1736 г. также в Константинополе.

В 1707 году взошел на патриарший престол Армении Александр I из новой Джульфы⁷⁴—человек непостоянных начал; ибо, будучи еще епископом, сочинил он ложную, даже раскольническую книгу, содержащую в себе контроверзы. Она 1787 г. явилась в Испании. Едва избранный патриархом, Александр изменил слог и дух своего сочинения и даже в 1709 году писал к папе Клименту XI, в выражениях совершенной подчиненности Римскому престолу. Папа ответил ему весьма дружественным посланием, начинающимся словами: *Magna charitate per legimus frateritatis tuae Zitteras* и т. д. Латинский перевод послания Александра, составленный известным армянистом Яковом Виллоттом, существует по сие время. Сему же патриарху приписывается молитвенник, изданный 1790 года в Ново-Нахичеване.

Доктор Иоанн Мркуз⁷⁵, также уроженец Джульфинский, был одним из отчаянных противников униатов-армян и католической церкви вообще. В этом удостоверяет его сочинение в 10 главах, под названием Символ Веры. Оно издано в Джульфе 1788 г. с латинским заглавием, ясно доказывающим, сколь мало умел Иоанн по-латыни.

Чтоб опровергнуть творение Мркуза, выступил на сцену Стефан (*Ստեփաննոս Գաշտեղի*)⁷⁶, сведущий не только в отечественном языке и литературе, но даже в науках европейских. Он путешествовал в Рим для довершения ученого своего образования. Возвратившись на родину, составил различные творения, между которыми наибольшего достоинства: 1. Трактат, имеющий предметом объяснения Символа Веры, которому дал название: мешок с укрухами (*Մաշխի փշրանաց*). 2. Опровержение первой книги контроверзов патриарха Александра, под заглавием: исследование истины (*Ինչի՞ր ճշմարտութեան*). 3. Другое возражение на упомянутый Символ Веры Мркуза, названное автором Трещеткою истины (*Կռշնակ ճշմարտութեան*). Слог во всех сих творениях, существующих в рукописи самого автора на острове св. Лазаря, легок и ясен до чрезвычайности.

В числе соперников латинской партии является в эту пору и Григорий, прозванный Мхлам. Родившись в Константинополе и быв потом питомцем армянской Коллегии в Париже, Мхлаим оставил потомству следующие литературные труды: 1. Книгу, заключающую в себе споры и разделенную на две части, из которых в первой рассуждает автор о постах и воздержании восточных церквей, во второй—об общем патриаршестве армян. Это, с римско-католической точки зрения, полное кривых взглядов сочинение издано в Константинополе 1730 года. 2. Трактат, носящий заглавие: истинное толкование семи тайн (*Ճշմարտ ճիշտութիւն ի յօրինու քահանայապետութեանը*), Армяне-униаты ут-

верждают — не знаем, справедливо ли, — что относительно сего предмета нельзя иметь более неосновательное воззрение, нежели какое содержится в так называемом истинном толковании. 3. Наконец, собрание всех тех мест святых отцов латинской церкви, из которых, на первый взгляд, могло бы явствовать, что они допускают во Христе единое естество. И это собрание напечатано в Константинополе 1749 г. Георгий Мхлаим умер, если верить Сомалу, презренный даже своими последователями.

Ученик той же парижской коллегии, но в духовном и религиозном смысле, решительный антагонист Мхлаима был Яков Чамчян (*Հակոբ Չամչյան*), глубокий знаток различных языков востока и запада и первый драгоман при шведском посланнике в Турции. В истории армянской литературы известен он как автор книги, содержащей в себе рассуждение о причинах раздоров между современными армянами, в Константинополе; далее, перевода творения: Способ спокойно умереть. Ему же принадлежат: хроника св. писаний с таблицами и сокращенная история вселенских соборов, извлеченные из латинских и греческих источников, по просьбе Малахнаса Тирану, о котором будем говорить теперь.

Малахнас родился в Константинополе 1665 г. и прозван Клириком (*Միկայիլ Կիրակ*⁷⁷), равно Ювелиром. Страстный любитель наук, Малахнас обработал историю современных происшествий на двух языках, армянском и турецком; описал достопамятные деяния оттоманских государей и наконец, в 1713 г., составил хронику армянских патриархов в Константинополе и Иерусалиме и римских пап. К этой хронике присовокупил его сын Соломон перечень греческих патриархов в столице турецкой империи. Все творения как Малахнаса, так и сына его хранятся в рукописи на острове св. Лазаря.

К этому же времени относится Авраам III, патриарх всей Армении 1734—1737, проименованный Тегирдагским⁷⁸. Он родился на острове Кандии от греческой матери. Авраам одарил нас некоторыми историческими достопамятностями о событиях своего времени. Между ними высокое достоинство имеет повествование о войне Персии с Турцией в 1731 году.

В патриаршествование Авраама славился Яков Налаян, один из лучших учеников, знаменитого Иоанна Колота. Рожденный в Симаре*, в малой Армении, Яков впоследствии прибыл в Константинополь, где довершил свое образование в патриаршей коллегии. В 1741 г. занял он после своего наставника патриарший престол и умер 1764 г. спустя два месяца после того, как он сложил с себя патриаршее достоинство, чтобы возвратиться в недра римско-апостольской церкви, которой главнейшим врагом был он во все течение своей жизни и которую поборал в различных своих сочинениях, кои суть: 1. Книга, под заглавием: (*գէղ հանդիս*), имеющая единственною целью нападение на ла-

* Ныне в Санчаке Дифрики См.: *Инцициян*. Новая Армения, с. 299.

инскую церковь и низвержение духовного ее владычества. Она, в 1733 г., явилась in folio и опровергнута была сперва армянским доктором Минасом, потом, в 1773 г., мхитаристом Михаилом Чамчяном в пяти огромных томах, оставшихся впрочем непечатанными.

2. Объяснение религиозных элгий и четырех духовных речей Григория Парекского, изданное in folio также в Константинополе.

3. Книга, посвящая заглавие: Духовное оружие (*Ձեռն Հոգևոր*), в трех частях, из которых в первой распространяется автор против евреев, во второй объясняет христианское учение на турецком языке, в третьей, наконец, излагает вкратце историю христианской церкви также по-турецки. Последняя часть издана 1757 г. in folio в Константинополе.

4. Книга под названием: Сокровище сведений (*Գանձարան ծանուցման*), в трех отделах, сочиненная Налляном в последние месяцы жизни, по сложении патриаршего достоинства. В первом и втором отделах рассуждает он о различных ученых и нравственных материях, в третьем—о Географии вообще. Язык в сем творении, изданном в 1758 г. в Константинополе, весьма обыкновенный, частью книжно, частью простонародно-армянский и частью турецкий. Между небольшими сочинениями Налляна замечательна, по своему направлению, читаемая во время обедни книжка, под заглавием: Молитвенник, всем необходимый (*Աղոթից զիրք ամբողջ ամենամ հարկաւոր*), изданная в 1760 г. Здесь-то намеревался автор уничтожить все обнаруженные им прежде невыгодные мнения о началах католической церкви, и, в особенности, о первенстве римского епископа. Кроме того известно, что он в 1762 г. вошел в переписку с папою Климентом XIII.

Теперь мы должны упомянуть о двух епископах, покровителях гайканской литературы, из которых один, именем Афанасий Меразьян⁷⁹, питомец Мхитаровой коллегии и апостольской викарій в Константинополе, 1774 г. издал грамматику на трех языках: итальянском, армянском и турецком и перевел различные сочинения. Он умер 1786 г. в Анконе; другой, по имени Сарафоглу⁸⁰, из школы Колота, архиепископ Кесарийский, приобрел известность природным своим красноречием. Кроме различных весьма уважаемых произведений гайканской письменности, Сарафоглу издавал первый армянский журнал, явившийся в Венеции 1746 г., под названием: Вилла Византийская (*Ամարանդ Բիզանդական*), прекратившийся, кажется, 1812 г. Он же автор книги христианского учения, 1769 г. напечатанной в Константинополе. Сарафоглу умер в Ливорне 1773 г. и погребен в армянской церкви св. Григория Просветителя.

Армянский язык и литература в течение XVIII века обратили на себя внимание многих европейских ученых, между которыми как по времени, так и порядку первое место принадлежит Якову Виллоту. Рожденный в Bag le duc 1656 г., Виллот, по вступлении в Орден иезуитов в качестве миссионера отправлен в Армению. В 1709 г. возвратился он во Францию и умер в глубокой старости в городе Saint Nicolas, недалеко от Нанси, в 1743 г. Много творений на гайкан-

ском языке издал Виллот в типографии Пропетитта как то: Объяснение католической веры, 1711 г. 2. Учебник христианской религии— 1713 г. 3. Латинско-армянский лексикон, содержащий в себе многое, касающееся Истории, Богословия, Физики и Математики, 1714 г. in folio*. 4. Комментарий на четыре евангелия— 1714 г. 5. Христианская Армения, или перечень патриархов и царей Армении от начала обыкновенного летосчисления до 1712 г.—1730 г. Язык, на котором изложены армянские сочинения Виллота, не совсем правилен. Словарь его, по богатству объясняемых в нем выражений, был лучший в свое время; но слова без всякого разбора почерпнуты из писателей классического времени и средних веков**.

Ко множеству языков, которые основательно усвоил себе Матюрен Визнер Ла-Кроз⁸¹, принадлежит и армянский. Ла-Кроз родился 1661 г. в Нанте; 1686 г. вступил в общество св. Мавра, а 1696 оставив Париж, прибыл в Базель, где явно перешел к реформатской церкви. Отсюда приехал в Берлин и сделался здесь в 1697 г. библиотекарем, а 1724 г. занял кафедру философии при французской гимназии. Он умер в 1739 году, на семидесятом году своего возраста. Из разнообразных его трудов, касающихся до армянской словесности, сколько известно, за изъятием его примечаний к изданию М. Хоренского братьями Whiston ничего не было печатано при его жизни. Ложно утверждают, что его армянский словарь явился в Амстердаме, 1712 г., в двух томах. Рукопись самого автора, как говорят, хранится по сие время в Кассельской библиотеке.

Гильом де-Вильфроя, родившийся в Париже, в 1690 г. прославился также знанием гайканского языка и литературы. Когда Аббат Севен в 1736 г. из Константинополя и востока привез в Париж 128 армянских рукописей, Вильфроя один был в состоянии приготовить опись сих манускриптов и критически оценить их. Его каталог армянских рукописей явился на французском языке в *bibliotheca manuscriptorum* Монфокона и, по-латыни, в напечатанном каталоге рукописей парижской библиотеки. Сверх того Вильфроя переложил на французский язык некоторые церковные песни армян, отпечатанные в *Memoires der Trevons*, август 1735 г.; равно похвальный гимн просветителю, встречаемый в конце Монфсконова издания Златоуста. Сей деятельный ученый обработал также на французском языке Всеобщее послание (*Գրքը բնականիւրիշի*) Нерсеса Клайского, присовокупив к тому другие, относящиеся туда, или объясняющие акты. Как это, так и прочие его творения, касающиеся Армении, никогда не были издаваемы. Вильфроя умер 1777 г. в Париже.

* В начале сего творения излагаются вкратце предварительные познания об употреблении имен и глаголов армянского языка.

** Он описал также путешествие свое по Турции, Армении, Аравии и Варварии на французском языке, изд. 1714 г. в г. Париже in folio.

Между учениками сего знаменитого трюмниста приобрел известность Петр Симон Бурде⁸², королевский цензор, лектор и профессор еврейского и сирийского языков. Более двадцати лет посвятил он изучению гайканского языка и собрал материалы к обширному армянско-латинскому словарю, которому посвятил еще целых четырнадцать лет; но чтобы придать ему наибольшее совершенство, 1785 г. оставил он Париж и прибыл в Венецию, где почти два года живя вместе с Мхитаристами, дал окончательный вид своему великому труду. Между лицами, содействовавшими Бурде в довершении его труда, назовем тогдашнего президента Мхитаристов Стефана Агонца. Рукопись сего неизданного еще творения находится в руках семейства Бурде, которое предлагало ее французскому Правительству на приобретение, однако на условиях столь неудобноисполнимых, что невозможно было согласиться на оныя*.

Не одна Франция удостоила своего внимания древнее паречие сынов Гайка. И Англия, соделавшаяся в новейшие времена духовною посредницею между востоком и западом, в первой половине XVIII столетия, представляет нам двух мужей, победоносно подвизавшихся на поприще гайканской литературы. Я разумею двух братьев William и George Whiston, которые с великим трудом изучив армянский язык, своим критическим изданием Истории и Географии М. Хоренского в 1736 г.—с латинским переводом и некоторыми примечаниями—оказали ученому свету великие заслуги. Перевод их, говорит Сомал, не свободен от погрешностей, но они заслуживают снисхождение, ибо, содной стороны, изложение Хоренского представляет иногда затруднения природному даже армянину, а с другой, переводчики не имели нужных к тому пособий. Отдавая с Г. Сарторием**, полную справедливость братьям Whiston за преодоление столь великих при ученом их предприятии трудностей, мы не можем не согласиться с Г. Блумом в том, что эти трудности не извиняют еще их несносного латинского перевода***.

В Германии, как замечено выше, ученый богослов Август Пфейфер первый разумел несколько по-армянски. Его Praecepta linguae Armenicae оставшиеся неизданными и составленные вполне по Грамматике Галана, вероятно, были весьма незначительны. Лейпцигский магистр Аколут из Бреславля был, собственно, первый, который позаботился об ознакомлении Германии с языком гайканским. Он же основатель первой армянской типографии на германском западе, известной только неправильностью своей печати, и вообще некрасивостью изображений букв. Аколут умер как лектор и профессор в Бреславле 1704 г. Биография его и перечень творений вместе с портретом автора находятся

* Versuch einer Geschichte der Armenischen Literatur nach den Werken der Mchitaristen frei bearbeitet von Fr. Neumann. Leipzig, 1836.

** Historisch-etnographische Uebersicht der wissenschaftlichen Cultur... des Oestreichischen Kaiserthums, I, c. 278.

*** Ср.: Herodot und Ctesias, Heidelberg, 1936, c. 149, замеч. 3.

в последнем томе так называемых *Unschultze Nachrichten* 1762, отдел IV.

Между знатоками армянской словесности в Германии неоспоримую славу стяжал себе Иоаким Шрёдер из Марбурга в Гессен Касселе. Образованный в тамошней Академии под руководством отличного языковедца Георгия Оттофа, Шрёдер, после первоначального знакомства с армянским языком, предпринял путешествие по иностранным Академиям. Прежде всего отправился он в Утрехт, откуда прибыл в Амстердам. Здесь преданся он основательному изучению гайканского языка под руководством двух армян, Фомы, епископа Колтенского, и племянника его Луки Нурикяна. Желание видеть и ближе познакомиться с востоком побудило его направить путь к Азии. Судьба иначе определила: отъехав с армянскими купцами, прибыл он в Москву, но, встретив препятствия к переезду в Персию, возвратился в Амстердам, где снова и с большим рвением начал заниматься армянскою словесностью. Как плод долговременных трудов, Шрёдер, поощряемый всеми любителями восточного языковедения, издал свой *Thesaurus linguae Armenicae antiquae et hodiernae* 1711 г., в Амстердаме. Сия латинско-армянская грамматика книжно-простонародного языка почитается лучшею между всеми, которые на каком-либо европейском языке писаны были, хотя относительно полноты она многого оставляет еще желать. К ней присовокупил автор разговоры, обозначающие весь быт армянского купечества, с которым имел он неоднократно сношения в Амстердаме и на своем путешествии по России, и перевод исповедания армянской церкви, сопровождаемый замечаниями. Знаток многих восточных языков, Шрёдер—это слова ученого Отца Гавриила Аветикяна—умел проникать в их свойства и различать в них коренное от перенятого. Так удалось ему открыть многие погрешности своих предшественников, равно доказать, что некоторые гайканские даже грамматики неясно понимали законы природного языка. Впрочем и он сам, будучи иноземцем, не имея сведущего наставника, нередко впадал в заблуждение*.

Армянская литература, начиная с XIV столетия, более и более клонилась к упадку своему. Тщетно силились, в течение XVII века, избранные нации, как то: Василий Битлизский, Яков Эчмядинский и Колот Константинопольский, восстановить ее. Грядущим временем предоставлена была слава быть свидетелем вторичного ее процветания, иному мужу суждено было сделаться творцом духовного перерождения гайканцев. XVIII столетие должноствовало быть достопамятною эпохою этого счастливого переворота в жизни народной, а Мхитар—его орудием, избранныком providения.

Знаменитый основатель Ордена Мхитаристов предначертал себе двойственную цель: просвещение нации благодатию науки и Религии. Относительно второй, несправедливо приписывают Мхитару сознательное намерение обращения сынов национальной церкви в объятии римско-апостольской. Нам кажется, что тут смешивают исторически-дан-

* Пространная грамматика армянского языка, с. 162.

ное, необходимо развитое во времени, с холодною обдуманностью. Мхитар и ученики его, поставленные под исключительное влияние папы, обязанные всем католической Италии, весьма естественно, не могли иметь иной религиозной интерес, кроме интереса латинской церкви; но водворение католицизма в Армении было чуждо первоначальной мысли, посвященной нравственно-умственному облагораживанию армян.

Оставляя в стороне особенно-религиозное направление общества Мхитаристов, не касаясь до римско-католических интересов, возникших в нем по чувству данных отношений к папе, История армянской литературы должна рассматривать его как ученую Академию, которой сочлены, на основании состоящих установлений, обязаны заниматься возделанием наук, взаимно сообщая один другому результаты своих исследований.

Появление Академии Мхитаристов самое достопамятное событие в умственной жизни армян. Народ гайканский дотоле погружен был в глубокое невежество, а язык находился в состоянии решительного варварства. Мхитар, справедливо названный новым Просветителем и вторым Месропом армян, основанием ученого своего братства, воздвигнул непреодолимый оплот против сильных наводнений литературной порчи, более трех столетий обезобразившей красоту и превосходство чистого гайканского слова. Немедленно предпринял он составление грамматики и лексикона, основанных на изучении отечественных классиков. За первыми трудами сего рода последовали другие, более обширные, более совершенные⁸³.

Чтобы восстановить и распространить любовь и вкус к чистому книжному языку, начали Мхитаристы издавать армянских классиков, и тем делать их общим достоянием народа. Сии похвальным стараниям обязаны мы, обязана Европа сохранением драгоценных памятников гайканской старины, которые дотоле без всякого употребления лежали в пыльных углах монастырей или в руках странников по всему миру армян, подвергались опасности затеряться для нас навеки. Вслед за изданием отечественных писателей явились быстро одно за другим самостоятельные создания учеников Мхитара, поставивших себе задачею многостороннее обработанье форм языка, одухотворение его до такой степени, что армянин нашего века может находить в нем тело и выражение для самых отвлеченных идей и чувств великих мыслителей Европы. Это признает образованная часть нации и взирает на Академию Мхитаристов как на высшее судилище во всем, что касается до особенностей, чистоты и изящества гайканизма.

Мхитаристы не ограничиваются возделанием одного природного языка. И европейские, в особенности, итальянский и латинский входят в круг их деятельности: первый—чтоб облегчить религиозно-духовные сношения, с народом, среди которого живут они; последний—чтобы почерпать полезные сведения из лучших в нем классиков, как светских, так и церковных. С обоих языков возникли переводы отборных сочинений, дабы предоставить армянам возможность наслаждаться пре-

лестями Лацума и приятностью роскошного Арно. В изучении латинского языка подал первый пример Мхитар, переведя на армянский язык всю Богословию св. Фомы. По пути Аббата-наставника следовали достойные питомцы его, обогатившие гайканскую словесность многими отличными переводами. На латинский язык переложены различные творения армянских классиков, равно из гайканских переводов древних сочинений — восстановлены латинские тексты. Сюда относятся все книги армянской литургии, Хроника Самуила Ангийского, Хроника Евсевия Памфили, некоторые сочинения Александрийского Новоплатоника Филона и пятнадцать духовных речей Северияна Эмессенского, епископа Габалова. Сверх того сочлены Академии, как явствует из Неймана, трудились над обработанием обширного латинско-армянского словаря, объясняющего не одни слова, но даже целые фразы и особенные выражения, тому и другому языкам свойственные. Сей словарь, как и армяно-латинская грамматика, хранится до ныне в рукописи. Результаты изучения итальянского языка были: итальянско-армянско-турецкая грамматика, изданная 1792 г., итальянско-армянско-турецкий словарь, напечатанный 1804 г. и вторично—1829 г. Вторая часть грамматики, назначенная для итальянцев, не издана еще; второй том лексикона явился 1836 г. Переведены на итальянский язык: Синодальная речь Нерсеса Ламиронского, изданная вместе с армянским текстом 1812 г.; рассуждение об исхождении св. Духа от Сына, напечатанное. 1824; наконец, армянская литургия, вместе с текстом обнародованная 1827.

Еще при жизни Мхитара занималась Академия изучением греческого языка, чтобы ознакомиться с церковною и светскою литературою Греции. С этою целью составлена была армянско-греческая грамматика, к сожалению остающаяся до сей поры в рукописи. С греческого языка пересажены на почву армянской литературы: различные отборные духовные речи св. Иоанна Златоуста, изданные в 1818 г.; характеры Феофраста, напечатанные в 1830 г.; Иллиада Гомера, еще в рукописи, и наконец, Биографии знаменитых мужей Плутарха, явившиеся в 1836—1839 гг.

В новейшие времена Мхитаристы устремили свое внимание на некоторые другие языки Европы, между коими наиболее любимый ими был французский. Вот плоды занятия сим важнейшим языком общественной жизни: французско-армянский и армяно-французский лексиконы, изданные в 1812—1817 гг., и армяно-французская грамматика, по новейшим исследованиям в области сих двух языков, и с ученым рассуждением о теории французской и армянской поэзии, напечатанная в 1821 г.* С французского переведены на армянский язык, в осо-

* Творец сей классической грамматики, Отец Арсений Антимосян, руководствовался при ней пятью весьма важными сочинениями, а именно: *Crammaire philologique... Dictionnaire de l'Académie française, cinquième édition. Paris, 1814. Dictionnaire des difficultés de langue française, par T.—Laveaux. Paris, 1818. Nouveau Dictionnaire de la langue française, par S.—Ch. Laveaux. Paris, 1820.*

бенности: Римская история Родена и древняя история того же писателя, из которых первая издана в 1816, последняя—1825—1829 гг.; Фелелона приключения Телемаха, еще прежде довольно плохо переведенные Маркаром Хоченцом Эриванским в 1794 г., изданные в Ново-Нахичеване. Перевод Мхитаристов, украшенный картинками, явился в 1826 г. и, можно сказать, имеет истинно художественное достоинство, так что трудно разрешить вопрос, какое название приличествовало бы ему, перевода или самостоятельного создания. Далее с французского языка переведен Босюэта, *Discours sur l'histoire universelle*, изданный в новейшие времена.

Всесообъемлющий дух общества Мхитаристов, несколько уже десятилетий, начал усваивать себе и язык, и литературу Англии, имело последствием составление армянско-английской и английско-армянской грамматик, изданных в 1816—1819 гг.*, далее английско-армянского и армянско-английского словарей, возникших под совокупною деятельностью Джона Бранда и Арутюна Авкеряна. Лорд Байрон⁸⁴, в бытность свою в Венеции, неоднократно посещал Мхитаристов, изучил армянский язык и сочинил для Академии предисловие к английско-армянской грамматике отца Авкеряна, которое однако, будучи направлено против турецкого султана, властвующего над значительною частью Армении, не могло быть напечатано. Переведены с английского: Мильтона «Потерянный рай» в прозе, изданный в 1824 г.; «Ночные размышления» Юнга⁸⁵, явившиеся в Венеции в 1819 г., которые, однако, имеют автором своим не мхитариста; наконец другие творения, касающиеся до Математики и поэзии, кои хранятся в рукописи**.

Не одна Франция, не одна Великобритания обращают на себя взоры армянских иноков на острове св. Лазаря. И протестантская Германия, своею религиозною и духовною особенностью заслоненная от католической Италии, привлекает внимание Мхитаристов; но, к крайнему сожалению, произведения великих мыслителей Германии, сей глубокий, плодovitый мир германской поэзии, остаются для них—и может быть, надолго еще—сокровищем как бы заповедным. Единственный, до сей поры пересаженный на почву Армении цветок германских Альпов—Геснера. Смерть Авеля и изданная 1825 г. в 12 долю.

Язык и литература России находят также обработку в Академии Мхитаристов. Мы обладаем уже тремя замечательными сочинениями в сей отрасли знания; именно: русско-армянскою и армянско-русскою грамматиками отца Медичис и Историею Российского Государства отца Айвазовского.

* Армяно-английская грамматика перепечатана в 1832 г. и, что касается до грамматической части, в первоначальном виде; присовокупленные упражнения в чтении, частью изменены, а частью сокращены.

** Между переводами с английского замечательна Робертсона История Америки, переложенная где-то в России. Ср.: *Missionary Researches*, с. 229.

Между восточными языками турецкий составляет предмет особенных занятий в обществе Мхитаристов. К нему примыкается возделание персидского и арабского языков. Для последних существуют даже грамматики, а над лексиконами трудятся давно люди способные.

Эти удивительно трудолюбивые монахи до сих пор еще готовят и издают новые и новые переводы с каждого из языков европейских. Трудящиеся на сем столь полезном поприще, обозначаются особенно отчетливостью, чистотою в слоге и искуснейшим подражанием языку и вкусу времен классических. Если бы мы не боялись быть обвиняемыми в самохвальстве, говорит Сомал, то не усомнились бы мы вымолвить, что в настоящее время нигде во всем мире не пишется по-армянски с столь глубоким знанием гайканского языка и его тонкостей, как в стенах нашей Академии*.

Изучение языков не есть, впрочем, исключительное занятие иноков св. Лазаря. Нет вообще ни одной отрасли человеческого знания, которая бы не обратила на себя их деятельности. До Мхитара не было у армян систематического курса наук на гайканском языке**. Он основал две коллегии, одну для новициатов, другую для профессоров. Там занимались питомцы элементарными предметами: грамматикою, изучением древних языков и изящных наук; здесь математикою, философиею и богословием. Каждая из сих коллегий имеет особенного директора и к каждому из них присовокупляется по одному лектору. Семь часов в день посвящаются учению в следующем порядке.

В первой коллегии или приготовительном отделении, по окончании грамматического учения, разделенного на три курса, начинается изучение древних и новых языков и занятие изящными науками. Между языками, по состоящим узаконениям, первое место занимают латинский и итальянский. Питомцы получают наставление в отечественной и всеобщей истории, географии и риторике и знакомятся с классиками и литературою всех наций древних и новых времен, равно с поэтическими композициями всякого рода. Для всех сих предметов составлены в пользу учащихся особенные учебники, частью изданные, частью хранящиеся в рукописи. Для упражнения питомцев в правилах изящного предлагаются им как армянские, так и древнеклассические образцы. Таким образом, замечает Сомал, армянское красноречие сделало чрезвычайно быстрые успехи, в особенности в новейшие времена***.

В профессорской коллегии, куда переходят успевающие в науках юноши, встречаем мы три разные учения кафедры, между которыми

* *Storia letteraria di Armenia*, c. 184.

** И по сие время кроме Академии Мхитаристов, редко где у армян преподаются науки в национальных формах, не говоря уже о весьма ограниченном объеме предметов учения.

*** Не одно красноречие, но и поэзия составляет предмет занятия на острове св. Лазаря. Из многообразных поэтических произведений сей Академии напечатаны доселе различные эпиграммы, полные огня и поэтического одушевления, и две поэмы. О. Инчицияна под заглавием: Византийская сельская жизнь.

первенствует математическая. Здесь читаются лекции об арифметике, алгебре, геометрии, физике, космографии, тригонометрии и проч. Для всех сих наук имеются различные руководства на отечественном языке, которые, за изъятием алгебры, изданы в свет, как усмотрим после. Кроме учебников, временами обнародоваемы были работы, касающиеся математических наук, как то: элементы миниатюрной живописи (*дшѣ-ршѣшр*) 1813 г.; навтика и логарифмы, 1809 г.; практическая линейная перспектива с принадлежащими к тому таблицами, 1815; трактат о двойном бухгалтерстве, или правила купеческого книговодства, 1824 г.; наконец, календарь астрономический, 1818 г. Хранятся в рукописи: вышеупомянутая алгебра, трактат об Оптике, учебник Математики Вольфа, переведенный с латинского, гражданская архитектура, наконец, полный курс тех же наук, в новейшие времена составленный одним из академиков, во многих томах. Кроме древних отечественных и чуждых математиков, мхитаристы изучают ревностно лучших математиков новейшего времени.

Вторая профессорская кафедра посвящена философии в четырех разрядах, кои суть: логика, метафизика, этика, или мораль, и физика. В сих разрядах, с 1750 г., читались лекции по курсу философии Вольфа; с 1825 г. по логике Соаве*. Полный курс философии, равно переводы лучших физикальных сочинений в новейшие времена, не изданы еще. Время, назначенное в этой коллегии на элементарное учение как математики, так и философии не превышает двух с половиною лет. Для учащихся физике общество обладает превосходными инструментами, полученными из Англии.

По окончании математического и физикального курса, ученики приступают к изучению Богословия. В догматике служат здесь руководством лучшие творения римских богословов, одни в подлиннике, другие в переводе. В христианской этике пользуются извлечениями из знаменитейших римских моралистов, сопровождая их всегда нужными замечаниями, касающимися дисциплины и обрядов армянской церкви. По образцу отличнейших догматических писателей, Мхитаристы обработали пространное Богословие, обогащенное многими доводами, извлеченными из святых отцов греческой, римской и гайканской церквей. Для изучения догматики назначаются три с половиною года и полтора года—для этики. В продолжение сего времени ученики обязаны упражняться в разрешении затруднительных богословских вопросов. По окончании пятилетнего богословского курса студенты переходят к толкованию Библии и ко чтению церковных отцов каждой нации**.

* Мы должны признаться—и всякий знаток дела согласится с нами,—что Мхитаристы нередко показывают неопытность как при выборе книг, которые они переводят, так и относительно книг, принимаемых ими в руководства.

** Судя по сему, на изучение богословских наук обращается более пяти лет, по мнению Мхитаристов, необходимый промежуток времени для образования способных деятелей на поприще религиозного знания, равно миссионеров, соответствующих многосложному своему призванию.

После сего беглого взгляда на внутреннее устройство Академии Мхитаристов приступим к рассмотрению литературной ее деятельности со времен ее возникновения до наших.

Между трудами самого Мхитара достойна благодарного внимания: грамматика армянского языка, отличающаяся глубокомысленными изысканиями и, в некотором отношении, образующая основные камни грамматического здания армян в грядущие времена. Она издана в Венеции в 1730 г. под заглавием: *Գրական թիւն գրարար լիզուր Հայկազեան սեր:* При всем достоинстве сего творения нельзя не заметить, что Мхитар составил его по руководительному образцу греческой и латинской грамматики; даже язык его многообразно напоминает нам о влиянии чуждого синтаксиса, как то: столь частое принужденное согласование предшествующего прилагательного с существительным. Далее, обширный лексикон армянского языка в двух томах in 4, содержащих более 3000 мелкопечатных страниц в двух столбцах. Первый том сего неаполитанского произведения гайканской лексикографии, обнимающий слова книжного языка, объясняемые также на древнем наречии, издан в 1749 г., непосредственно по смерти автора, под заглавием: *Բառ չիրք Հայկազեան լիզուր, հ. I.* Ученики Мхитара издали впоследствии (1769 г.) второй том, заключающий в себе дополнение первого, собственные имена, встречаемые в св. писании и у светских писателей, далее, книжно-простонародный и простонародно-книжный словарь. Потомство с благоговением смотрит на этот необыкновенный труд, возглагование переходит в изумление, когда представляем себе, что армяне не имели на сем поприще ни одного предшественника. Что значит составить первый лексикон для языка, заключающегося большею частью в рукописях, знает тот, кто предпринял и довершил этот труд сам*.

Первый из учеников Мхитара Маттеос Каракашян, родившийся в Тохате, 1689 и умерший в глубокой старости в 1772 г. Главнейшие литературные заслуги его: Отнесение гайканского синтаксиса к первобытной его чистоте и законам национального выражения. Между прочими его сочинениями достойны внимания: 1. Биография св. Просветителя, преимущественно по Агатагелу, писателю IV века—первое произведение, которое после столь долговременного запустения армянской литературы, писано было на чистом гайканском слого. Оно печаталось в Венеции, 1749 года, в типографии Антона Бартоли 2. Хранящаяся до сей поры в рукописи История братства Мхитаристов до 1750 г.

Другой ученик Мхитара Иоани Мегертич Апанян, известный как один из главнейших сотрудников Аббата Мхитара при составлении первого тома армянского словаря. Он же по смерти Мхитара принял на себя издание второго тома. Апаняну приписываются также два стихотворения, отпечатанные во вступлении сего словаря для поощре-

* Лексикон сей, в настоящее время, весьма редок, и, если он кое-где продан, то, как говорят, стоит 800—900 франков.

ния юношества к наукам, равно эпитафии Мхитару, которую доктор Монике в немецком переводе сообщает нам в своей прекрасной статье о жизни Нерсеса Клайского в *Zeitschrift für die historische Theologie*, т. I, отдел II, Leipzig 1832 г.

Отец Игнатий Хачатур, живший в 1708—1780 гг., посвятил свою деятельность историческому знанию. Между его трудами наиболее уважаются: История Армении и жизнеописание святых мучеников. Они хранятся в рукописи, ибо, как вскоре увидим, другие мхитаристы приготавливали и напечатали более обширные и полезные сочинения в сем роде.

О. Сукьяс Агамалиян, родившийся 1738 г. в Чорготе, недалеко от старой Джульфы, и скончавшийся в Калькутте 1789 г.^{*}, отличился преимущественно в математических науках. Авторские работы его: полный курс высшей арифметики, в двух томах с логарифмическими таблицами, изданный 1781 г.; общий астрономический календарь и некоторые другие творения религиозного содержания.

О. Захариас из Агена (Гюенне), живший в 1711—1793, занимался изящными искусствами, именно архитектурой, черчением картин подобным. Из многочисленных его переводов с иностранных языков напечатаны только: один, под заглавием: Весы времени (*Chizn dshifm-hwlhr*), 1750 г., другой—географический словарь, обработанный вместе с упомянутым Игнатием, 1791 г.

Как математик приобрел себе известность отец Исаак, родившийся в Алеппо 1749 и скончавшийся 1806 г. в Триесте. Мы имеем его курс практической и теоретической геометрии и другой—прямолинейной и сферической тригонометрии. Первый издан в 1794, последний—в 1810 г.

Одним из значительнейших мужей общества мхитаристов был О. Стефанус, по обширному своему языковедению, проименованный Аслиг^{**}. Он родился в Смирне 1737 г. Стефанус с самых юных лет посвятил себя лингвистике и провел в Риме целых восемь лет, с тою только целью, чтоб глубоко проникнуть в тонкости языков латинского и итальянского. Сверх того много занимался он медициною, естественною историею и врачебною ботаникою. Он умер в Венеции 1807 г., не оставив по себе никакого другого литературного памятника, кроме многоразличных писем на латинском и итальянском языках.

Отец Вертанес Авкериян, живший в 1720—1810 гг., был одним из знаменитейших воспитанников Мхитара. В летописях армянской литературы он известен, преимущественно, как творец переводов, отличающихся необыкновенною правильностью языка и отменною чистотою гайканизма. Читая труды сего гениального переводчика, невольно сознаешься, что это произведение могущественного духа, волшебными

^{*} Он погребен в латинской церкви августинского ордена в слободе Муркияте.

^{**} Кроме своего природного языка, он знал по-латыни, по-гречески, по-турецки, по-итальянски и по-французски.

действиями покоряющего себе чуждую массу и превращающего иноземное в живую, неотъемлемую свою собственность. Авкериян, великими примерами, на вечные времена, доказал потомству, к чему способен гайканский язык в руках мастера, обладающего его тайнами. Всю свою жизнь посвятил Авкериян переводам с различных европейских языков, кои частью хранятся в рукописи, а частью обнародованы. К первым относятся: первые два тома всеобщей Истории Кальмета и превосходная книжка Фомы Кемпийского; к последним: 1. Курс философии Антония Годена, французского Богослова, в четырех томах, 1750 г. 2. Римская история Ролен, 1816 г. 3. Нравственная философия Эммануила Тезавра, 1793 г. 4. Часть проповедей на целый год, 1781 г. Авкериян перевел также армянскую литургию на латинский язык, остающуюся доньше в рукописи, и оказал армянам услугу приведением в устройство гайканского календаря.

О. Яков Чамчиян из Константинополя, живший в 1724—1806 гг., был основателем армянского календаря, кажедогодно издаваемого ныне в обители св. Лазаря, Сей Альманах содержит в себе возле армянских праздников и главнейшие праздники свресе и турок, и исчисление церковных торжеств римлян. Некоторые творения сего Мхитариста, в особенности историко-географические, остаются по сие время неизвестными публике.

О. Муханл Чамчиян⁸⁷, младший брат Якова (1738—1825), как по обширной своей учености, так и по дарованиям своим, был один из именитейших членов Академии Мхитаристов. Труды его простираются на многие отрасли гайканской письменности. Мы ограничимся приведенным здесь главнейших, кои суть: 1. Грамматика армянского языка, составленная по чистейшим образцам гайканского слова и напечатанная в 1779 году. 2. Пространная История Армении с древнейших времен до 1784 г. в трех огромных томах, состоящих более нежели из 3000 страниц in 4. 3. Сокращенная История Армении под заглавием *Պատմություն Երման* * первая издана в 1784—1786; последняя в 1811 г. Хотя Чамчиян, относительно древней Истории мало соответствует требованиям нынешней критики, хотя он, по ограниченным религиозным взглядам своим, несправедлив, пристрастен в изложении некоторых со-

* Она переиздана в Тифлисе 1826 г.

** Прибавления к Истории Чамчияна, повествующей судьбы армян в новейшие времена, содержатся во втором томе английского перевода сокращенной Истории Чамчияна калькутским армянином Авдалом, в *Mémoire de Leon Wosketdjan* помещенном в *Mémoires recuils à l'Asie par Kléber* t. I. с 224—271; в достопамятностях Арутюна аларшанатского и, наконец, в описании переселенцев сорока тысяч армян из Азербайджана⁸⁹ в пределы России под предводительством доблестного полковника Лазарева, изданном в Москве на русском (1831) и армянском (1832) языках.

бытий средних веков*, однако его творение есть самое значительное, на какое только в этом роде может указать новая литература армян. Французский арменист Сен Мартен почерпнул из него весьма много; оттуда же заимствовал Нейман большую часть сведений в своем опыте армянской литературы⁸⁸. 4. Объяснение Псалмов в 10 томах, изданное 1816—1828. 5. Опровержение противопанской книги упомянутого Якоба Налбандяна—в пяти томах in folio, которое, как и многие другие его сочинения, никогда не были изданы. В первых двух томах сего творения рассуждает автор о первенстве апостола Петра и его преемников на панском престоле, в третьем защищает учение халкедонского собора о двух естествах во Христе, в четвертом говорит об исхождении св. Духа от Отца и Сына, наконец, в пятом—о состоянии душ после смерти, о рае, чистилище и аде.

Муж блестящего ума и многогранней учености был отец Агоцц Гювер, архиепископ Сюнийский и президент ордена Мхитаристов. Он родился в Трансильвании в 1740 г. и умер в Венеции в 1824 г. Армянская литература обязана ему следующим произведениям: 1. Ученое введение в географию (*Համարժեքություն թիւի աշխարհագրութեան*), издано 1817 г. 2. Всеобщая география в 11-томах—1802—1816 гг. Многие части сего, в особенности для армян важного сочинения, как то: касающиеся до европейской Турции, малой и великой Армении, обработаны питомцем Гювера, Лукою Инчичьяном. Рукописи не изданных еще томов, XII и XIII, к сожалению, истреблены пожаром, случившимся в 1805 г. в Константинополе. 3. Курс армянской риторики, напечатанный в 1775 г. 4. Жизнеописание аббата Мхитара—1810 г. 5. Историческое рассуждение о ветхом и новом заветах в 7 томах, изданное в 1819—1824 гг. Другие небольшие сочинения сего ученого мужа остаются еще в рукописи, между которыми и сокращенная история вселенских соборов по Манси. Подробную биографию Гювера сочинил доктор Пиантон, Приор аббат в Santa Maria dela Misericordia в Венеции; она издана 1825 года на острове св. Лазаря.

Математическими своими познаниями славился в Академии Мхитаристов секретарь Гювера, Хачатур Сюрмеллян. Он родился в 1751 г. в Константинополе и умер в Венеции в 1827 г. Литературные работы его: Учебник арифметики на простонародном языке, изданный 1817 г. и церковно-гражданский календарь—1817 г.

В ряду достойных деятелей, живших между иноками св. Лазаря вечно зеленеющею славою цветет имя отца Гавриила Аветикяна. Он родился в 1751 г. в Константинополе и скончался в 1827 г. Венеции. Аветикян, по чистоте, изяществу, энергии сжатого и сильного своего языка заслуживает место подле гайканских классиков V столетия. Этот

* Авадз, в предисловии к своему переводу Истории Чамчяна (с. XXII), обвиняет его в следующем: he begins of the year 41 of Christ to deviate from truth. He commends those, who were united to the church of Rome, and endeavours to refute the assertions of those historians, who have written against the proceedings of the ponish usurperу.

мхитарист, равно великий языкознатель и богослов, оставил потомству многие творения, из которых изданы в свете: 1. Комментарий на послания апостола Павла 1806 г. 2. Примечания богатого содержания к проповедям и четырем духовным речам св. Григория Нарецкого, 1801, вторично, 1827 г. 3. Изъяснение Гимнов, воспеваемых при армянской литургии, 1814 г. 4. Пространная учено-критическая грамматика гайканского языка, 1815 г. Первая часть сего классического сочинения, содержащая в себе этимологию, писана на простонародно-армянском, вторая, синтаксис, на книжном языке. Оно в сокращенном виде на обоих наречиях явилось в Венеции, на ученом—1819 г., на популярном—1823 г. Грамматика Аветикияна служила важною руководительницею многим из новейших армянских граммотографов, как то: Михаилу Саллантяну, бывшему ректору и профессору философии при Лазаревом Институте восточных языков в Москве; армяно-католику Шагану Черпентяну, которого французско-армянская грамматика, большею частью, переработание Аветикияновой, наконец Г. Петерману при его *Grammatica Linguae armenicae*, Берлин, 1837. 5. Итальянско-армянская грамматика, 1792 г. 6. Рассуждение на итальянском языке об исхождении св. духа, основанное на свидетельствах отцов армянской церкви и вселенских соборов, 1824 г. Он же автор итальянского перевода армянской литургии, изданного 1827 г. В рукописи хранится его перевод двенадцати книг *de Civitate de* св. Августина, и некоторые другие, частью по-армянски, частью по-итальянски писанные небольшие сочинения.

О. Эммануиль Чахчахиян из Гюрмишхане, на расстоянии 18—24 часов пути от Трабизунта, с юных лет посвятил себя наукам и, преимущественно, филологии. Трудясь с успехом на сем любимом поприще, Чахчахиян обогатил гайканскую словесность многими важными произведениями. Сюда относятся его итальянско-армянско-турецкий лексикон, образцовый перевод Виргилиевой Энеиды, Геснеровой Идиллии, Смерть Авеля и Фенелонова Телемаха.

Ни в одно время Академия Мхитаристов не возделывала столь ревностно почвы знания, как в наше время. Она в состоянии даже указать на мужей, которые по уму, учености и трудолюбию могли бы сделать честь всякому ученому обществу в Европе. Мы назовем только Сомала, архиепископа Сюнийского, нынешнего президента Академии и автора *Quadro della Storia Letteraria di Armenia*; старшего Авкерияна, переводчика Евсевия, Филона, Северияна Эмиссенского, Иоанна Оцнеци и автора деяний святых в XII томах, изданных в 1810—1814 гг.; младшего Авкерияна, переводчика Синодальной речи Нерсеса Лампронского и сочинителя многих грамматик и словарей, наконец Луку Ичичияна, одну из величайших литературных звезд Армении.

Ичичиян, принадлежащий уже загробному миру, родился в Константинополе и жил во второй половине XVIII и первой XIX веков. Литературная его деятельность относится более к последнему и разнообразием своим доказывает многообъемлющий дух сего писателя. Мы

одождены ему следующими сочинениями: 1. Топографическо-поэтическое описание Востора и прилежащих к нему мест, с картою, Венеция, 1794 г. 2. Географическое изображение древней Армении (Велико-Армении, *Մեծ Հայք*), драгоценный плод многолетних, утомительнейших исследований автора в области древнего землеописания. 3. Всеобщая история XVIII столетия в VIII томах на турецко-армянском диалекте, издана в 1824—1827 гг. 4. Географическо-антикварное описание армянской земли (*Հայաստանի աշխարհագրական հայտնածինությունը* и *շարժի*), в трех томах in 4. 1835. Сие творение—результат долговременного изучения древних и новых археологов всех наций, основанный на глубоком знании отечественных источников, равно на ученых путешествиях по Армении—докончено было при закате жизни автора, не дожившего до его издания, и должно быть рассматриваемо как работа двойных трудов, двойных усилий, ибо первая рукопись, уже готовая к печати, сделалась жертвою разрушительного пожара, случившегося в 1815 г. в Константинополе, где погибло много других сочинений ученых мужей общества Мхитаристов. Недовершенными оставил по себе Ишчичян: Древности семи земель (*Հայաստանի հոթան աշխարհաց*), бывших искони под владычеством армянских царей, а именно: Малой Армении (*Փոքր Հայք*), Киликии (*Կիլիկիա*), Месопотамии (*Միջագետք*), Евфратии (*Եփրատեցիք*), Халдеи (*Պարսիք*), Атерпатены (*Ատրպատենի*), Албнии (*Ալբանիք*) и Егерии или Колхиды. На эти творения неоднократно ссылается автор в своем географическо-антикварном описании Армении. Далее он оставил по себе Антропологию (*Մարդաբանություն*), созерцающую человека по его телесной организации и по нравственным хотениям его души. Ишчичян предполагал также написать комментарий на географию М. Хоренского, но умер, не исполнив этого предположения, к глубокому сожалению соплеменников и ученого мира.

Между современными литераторами мхитаровой Академии невторостепенное место занимает О. Минас Медичис (*Հ. Մինաս Բժշկան*)⁹⁰ из Трабизунта, настоятель армяно-католических церквей в Крыму. Он и отец Айвазовский, в некотором смысле, образуют духовно-нравственное звено, связующее Россию с Академиею Мхитаристов. Как плод долговременного пребывания на земле русской и двухлетнего путешествия в Понте, по делам апостольской миссии. О. Медичис подарил современникам три весьма замечательных сочинения. Они суть: 1. Армяно-русская и русско-армянская грамматика. 2. Географическое описание окружностей Черного моря на простонародном языке с топографическою картою и с показанием на ней местностей по их армянским и турецким названиям. Оно издано было в Венеции 1819 г. 3. Краткая энциклопедия наук, в легких стихах, сопровождаемых непрерывными учеными замечаниями, изд. 1810 г., вторично—1818 г. 4. Ученое путе-

шествие по Польше и странам, населенным армянами из поколения Анийцев—1830*.

Эпоху в летописях гайканской литературы составляет появление нового лексикона древнего армянского языка (*Նոր բառակազմութիւն*) в двух исполнихских томах, М. 4, содержащего в себе более 2200 страниц мелкой печати в трех столбцах, изд. в Венеции в 1836—1837 гг.⁹¹ Труд сей, собственно выполнение заветной мысли великого Мхитара** при неослабном содействии трех преемников основателя, а именно: Стефана Мелконяна, Стефана Агонца и Сукияса Сомалияна, предпринят 1784 г. тремя мхитаристами—Гавриилом Автикияном, Хачатуром Сюрмелияном из Константинополя и Мегертичем Авкерияном из Анкюры, и, среди разнообразных судеб и видоизменений, довершен в 1834 г. Поставлено было задачей: обработать творение, основанное на отчетливой проверке всех найденных дотоле и со дня на день более открываемых рукописей, развивающее всю древность гайканизма—материально-теоретически, т. е. по буквам, складам, словам и значениям—рассматривающее внутренний состав языка лингвистически, сравнительно с языками востока и запада, точно определяющее знаменование слова вместе с употреблением их в речи, одобренным лучшею аттестациею литературных голосов всех столетий. На этом трудном пути многосложнейших исследований целое полустолетие боролись ум и терпение, пока двое из доблестных героев науки, преодоленные бременем труда и старости, сошли с полудороги в гроб, не дожив до увенчания столь многолетних пламенных усилий. Оставался на поле ученой чести единственный, более юный Авкериян, хотя и он старец уже лет семидесяти. Надлежало, при беспрестанном всестороннем поощрении, привести к концу творение, с нетерпением ожидаемое любителями гайканского слова. Так, из двенадцати огромных томов, готовых уже в рукописи, поступая среднею методою между весьма обширным и чрезмерно сжатым, составлено сокращение в двух. Армянин, можем произнести смело, с гордостью должен смотреть на сей блестящий памятник отечественной литературы; прибавим на сей высокий подвиг в области сравнительной лексикографии, ищущий равного себе в Европе.

Последние труды Мхитаристов, частью печатанные, частью в рукописи, сколько нам известно, были первые: новая, основанная на изучении древних, риторика отца Сетяна, изданная в 1832 г.; жизнеописание Александра Великого, по древним армянским переводам с греческого—1843; Аристакеса Ластивертци история столичного города Ани, по отзывом почтенного нашего академика Броссе, в истекшем году посетившего остров св. Лазаря, недавно изданная в армянском подлиннике. К последним принадлежат *Bibliotheca patrum Armeniorum*.

* См.: Подробное объявление доктора Петермана о сем занимательном творении в магазине иностранной литературы, издаваемом редакциею русской государственной газеты *Jahrgang* (1834 и 1835).

** Ср.: Предисловие к армянскому словарю Мхитара, т. I, Венеция, 1749, с. 8.

Введение в Историю и Географию древней Армении, по лучшим манускриптам армянских классиков, где рассуждается о затруднительнейших пунктах географии, хронологии и других предметов гайканских древностей. Сие творение, переданное ученому миру, многие темные места греческих и римских писателей поставит в их настоящий свет*. Наконец искусство армянской поэзии. Кроме того Академия Мхитаристов, в новейшие времена, составила прекрасный план издавать всех армянских историков на итальянском языке, в 24 томах в четвертую долю. В том числе явились уже история М. Хоренского с учеными примечаниями и описание водворения христианской религии в Армении — Агатаңгелоса. Этой же Академии должны мы основанием, в 1843 г., общепольного журнала на популярном языке, под названием: Полугистор (*Բաղճալիք*) и изданием детской библиотеки, состоящей из армянских переводов повестей каноника Шмидта и других**. Другое отделение братства Мхитаристов в Вене, вероятно, в подражание своей метрополии образовало общество для издания на армянском языке полезных книг***.

Кроме того Мхитаристы обладают самым полным собранием гайканских рукописей, между которыми находятся многие с прекраснейшими миниатюрами. Временами как для присоединения к римско-апостольской церкви рассеянных повсюду армян, так и для приобретения гайканских манускриптов, высылаются миссионеры, и учреждаются на разных местах пристанища с учебными заведениями для образования местного юношества. Между армяно-католическими училищами первую степень занимает, неоспоримо, основанное 1823 г. в Карасубазаре (в Крыму) во имя св. Просветителя Григория, иждивением латинских армян. Сие училище весьма красивой итальянской архитектуры, украшенное столбами и, на фронте, венецианской мастерской работы изображением св. Просветителя, имеет предводителем отца Минаса Медичис, и библиотеку, снабженную полезными сочинениями на различных языках. Здесь, кроме армянского языка и предметов общего образования, преподаются русский, французский и арабский языки.

* Ср. Neuman: Versuch einer Gesch. der Arm. Lit. ст. 301,

** Ср.: *Intelligenzblatt zur Allgemeinen Literatur-Zeitung* vom I, 1845. Monat, Mai, S. 130,

*** Сообщим здесь извлечение из Программы, обнародованной по сему предмету от января 1843 г. Чтобы познакомить армян с успехами в искусствах и науке, равно с новыми открытиями и изобретениями в Европе, братство Мхитаристов в Вене предполагает время от времени издавать на армянском языке общепольные сочинения и, для покрытия издержек на такое предприятие, приглашает к участию в том под следующими условиями:

1. Желающий быть сочленом сего общества обязывается платить однажды навсегда 100 гульденов, хотя впрочем не ограничивая сим дальнейшей благотворительности. Меньшие суммы будут также приняты в виде произвольных пожертвований.
2. Заплативший 100 гульденов имеет притязание на один экземпляр каждого сочинения общества. Заплативший вдвое, втрое, и более, имеет право на столько же экземпляров.

На какую бы полосу земли потомки Гайка глинами проветрины поставлены ни были, везде заметен в них дух промышленной деятельности, но не везде равный дух науки и образования. Явление отпрысков армянского семейства в соседстве России, относится ко временам татарского владычества на берегах Волги. По запискам армянского князя Иосифа Долгорукова Аргутинского⁹², татары 1262 г. завоевав Армению, из недр ее переселили сонмы побежденных в пределы Астрахани и Казани. О существовании армянских общин в казанском царстве, кроме памятников, найденных в болгарях, свидетельствует одна весьма любопытная рукопись армянского Евангелия, составленная в Казани в начале XVI ст. армянином Василием в его «безутешном татарском плену»*. Из другой записки Иосифа Долгорукова, чрез князя Таврического представленной императрице Екатерине II, явствует, что часть армянских переселенцев из ненависти к насилию бежала в Тавриду и поселилась отчасти в старом Крыму близ Судака. В XVII столетии уже на пути мирной торговли многочисленными являются армяне в Астрахани, Казани и Москве, где, как повествуют, в Белом городе имели они свой армянский двор.

Из дел посольского Приказа видно, что в 1626 г. армяне начали в пределах России производить торговлю под непосредственным покровительством правительства. В 1659 г. Захарий Спарадян⁹³ от торгового общества прибыл из Персии в Астрахань морем, и в 1660 г. поднес в Москве царю Алексею Михайловичу дары восточной пышности, между прочими, богатые и великолепные кресла, и поныне существующие. В 1667 г. с поверенными Джульфийского меркантильного общества заключен был договор, в силу которого дозволялось армянам вводить в Россию различные персидские товары. Производителем дел армян в Москве уполномочен англичанин Томас Брейи. В 1666 г. армяне получили право выпускать товары свои из России за границу, и в 1686 г.

3. Издаваемые изданием сего общества книги должны продаваться по возможности дешевле, чтобы всякий в состоянии был приобретать их. Цена будет всегда означаться на заглавном листе сочинений.

4. Вырученные за продажу книг деньги послужат приращению капитала.

5. Каждогодно имена благотворителей будут обнародованы с аккуратным расчетом о приходах и расходах.

6. Творения сего общества будут писаны на армянском языке и должны заключать в себе рассуждения о философии, географии, математике, механике, изящных науках, естествознании и естественной истории, всеобщей истории и литературах различных народов, обращая при том особенное внимание на значительнейших прозаиков и поэтов Греции, Италии, Франции, Германии, Англии и прочих земель. Средоточие сего общества находится в Вене, монастыре во имя Девы Марии; кроме того, в Константинополе, Смирне, Триесте и везде, где находятся Мхитаристы, будут приняты пожертвования. Желаящие из других мест быть принятыми в упомянутое общество, могут письменно адресоваться в один из вышеозначенных городов и получить квитанцию за присланное пожертвование.

* Сия рукопись хранится в библиотеке Императорского Казанского университета и была поднесена ей 1824 г. армянским священником Гавриилом Патканяном.

завезли торг с Швециею, который, однако, после некоторых довольно удачных попыток прекратился.

Между тем исполни своего века, Петр I. творческим гением своим созидал в России новую Россию, ввел ее в систему европейских держав и, мужественно поборав природу, воздвигнул свою столицу в сопредельности Океана. В это время, 1708 г., преобразователь России дозволил армянам отправить свои товары в области европейские чрез завоеванную Нарву и вновь основанный Петербург.

Хотя армяне пользовались различными льготами в России, но неусынная скорбь о потере отечества подтачивала корень их благоденствия на чужбине. Блещущая надежда, что царь России готов содействовать армянам в освобождении их родины из цепей порабощения, день ото дня усиливала в них желание разорвать оковы, тяготевшие над их отечеством. Так, из недр Армении, 1717 г., препровождена была к Петру I грамота, возвещавшая, что гайканцы общим восстанием порываются содействовать спасительному его оружию⁹⁴.

Для сосредоточивания армянских общин, утратою отечества раскиданных по Азии и Европе, Петр, в бытность свою в Амстердаме, дал грамоту находившемуся там из Смирны армянину Обро, которою Петр мимо турецкого правительства вызывал к торговле армян, обитавших в Турции и дотоле непосещавших Россию.

Петр пророческим взором в будущее видел в армянах способных посредников между востоком и западом. На сем основании в 1723 г. после смут в Персии, имевших последствием утечение торговой деятельности армян, Петр снова приглашал их к сношениям с его державою.

Заключив мир с Швециею, Петр решился осуществить свой план относительно восточной торговли. В сем предположении намерен был мимо города Баку следовать к реке Куру, идти по ней вверх в Тифлис, а оттуда прямо в Торки. Он желал лично обозреть сию страну и при устье Кура заложить город, который бы, служа средоточием армяно-грузинской торговли, соединялся меркантильно с Астраханью. В то же время вступил Петр в личное знакомство с армянами, в полном увереннии, что они будут ревностными его сподвижниками во внутренней промышленности и внешней торговле с востоком.

Шах-Аббас первый, для процветания персидской торговли, соединил армян в предместьи Испагани, именованном новою Джульфою от древней на реке Араксе. Петр, грамотою, данною народу армянскому, вызвал его на попрание нового гражданского существования. Уважая воинские и общественные заслуги армян в России, признательный монарх утверждал права и преимущества их и обнадеживал в постоянном покровительстве.

Новые трудолюбивые сонмы армян, неся с собою собственные сокровища и драгоценности, на призывный голос Петра, спешили переселиться и водворяться в недрах России. В числе сих переселенцев были и потомки Манука Лазарева⁹⁵, одного из высокоуважаемых армян в

Джульфе. С прибытием их в Россию, в Москве и на берегах Цевы отмежевались участки армянские.

Мы не будем распространяться здесь о существенных заслугах, оказанных семейством Лазаревых внутренней промышленности России; мы умалчиваем здесь о великодушных церквях, сооруженных им в двух столицах, со всеми богатыми их принадлежностями; предоставим также описателю воинственных доблестей сынов России отдавать полную справедливость героям новейших времен из дома Лазаревых, но исторiku народного образования непозволительно было бы лишить своего внимания многотрудный подвиг, довершенный этим семейством на поле национальной славы. Я разумею здесь Лазаревский Институт восточных языков в Москве.

Сие заведение, постоянно удостоиваемое Высочайшего покровительства российских монархов (Александра I и государя императора Николая)*, состоявшее попеременно под начальством сильных государственных мужей, как то: графа Аракчьева до 1828 г., генерал-адъютанта графа Бенкендорфа до 1844 г., а ныне графа Орлова, учреждено было двумя братьями действительным статским советником и командором Иваном и Иоакимом Лазаревыми в 1815 г. и упрочено на вечные времена пожертвованиями как основателей, так и наследников их, состоящих в основном капитале, зданиях и обзаведениях, простирающихся, по общему отчету к 1838 году, до 1455459 руб. ассигн. Оно, как неоднократно произносимо было доныне в собрании актов Института, изданном 1839 г. в Санкт-Петербурге, поставило себе многосложною задачею приготавливать из армян, стекающихся сюда из разных городов российской империи, как и других держав, полезных чиновников для гражданской и военной службы в России, опытных переводчиков для политических и торговых сношений сего государства с востоком, далее образованных наставников для армянских училищ в России и достойных священнослужителей для армяно-григорианских церквей. Все сии похвальные цели, благодаря великодушной попечительности семейства Лазаревых, осуществлены блестящим образом. Значительное число воспитанников сего заведения, по окончании курса наук, принято было в Императорский Московский университет и удостоено различных академических степеней. Некоторые из них посвятили себя военной службе, другие—гражданской; остальные, при различных учебных заведениях, передают соплеменникам плоды европейской гражданственности, или же, в качестве образованных церковнослужителей, действуют на христианское просвещение нации. Мы не вправе требовать ученой деятельности от Института, посвященного исключительной цели преподавания наук, при всем том в состоянии указать на некоторые довольно замечательные сочинения, вышедшие из типографии гг. Лазаревых в Москве, как то: грамматику книжно-гайкаи-

* Оно, в силу указа Его императорского величества от 1838, мая 31 дня, пользуется правами и преимуществами наравне с прочими заведениями II разряда.

ского языка (*Գրականութիւն զարար լիզար Եւրոպ.*), изд. 1827 г.*; учебник христианского религиозия (*Կրօնագրութիւն քրիստոնէական*); по началам апостольско-григорианской церкви—1831 г. и курс Риторик (*Հրահանգ ճարտասանական*), 1836 г., кои все имеют автором ученого архиепископа Михаила Саллянтяна. Далее достойны внимания „Музы Араратские (*Սոցալը Արարատեան*): собрание работ в стихах и прозе питомцев Института, изд. 1829; удачный перевод Расиновой трагедии: *Athalie* (*Գոթագրա-կղերկրոյթիւն*) с ученым к тому предисловием о сущности драматургии, Сергея Тиграяна из Ново-Нахичевана, изд. 1834 г.; сокращенная грамматика арм. языка Иоаннеса Симеон-Агаянца Баязетского—1839. Эта же типография подарила нас кратким русско-армянским словарем Отца Артемия Аламдаряна; книгою под заглавием: Цветок знания (*Ծաղիկ գիտութեան*)*, с картинками**; наконец, сокращенною Историею Российского государства Кайданова⁹⁸, переведенною на армянский язык отцом Фомою Астраханским. К заслугам содержателей сего Института принадлежит также издание двух важных сочинений; именно: собрания актов, относящихся к обозрению Истории армянского народа в трех томах 4, на русском языке, изд 1833—1838***, и армяно-русского словаря Г. Худабашева в двух томах⁹⁹, составленного по лексикону мхитариста Авкерияна и умноженного вновь введенными словами—1838 г.****.

Отдавая должную справедливость важным заслугам братьев Лазаревых в деле духовно-правственного облагораживания армянского юношества в России, мы не можем не высказать здесь желания, которое всякий просвещенный патриот разделит с нами—желания, чтобы сии великодушные благотворители Армении, в составе европейско-азиатских предметов, преподаваемых в Институте, удостоили большого внимания отечественный язык, литературу, историю и вообще ту национальную сторону образования, которая ведет народы к самопознанию и самоуважению.

Прежде нежели приступим к рассмотрению успехов национально-го образования в армянской населенности в Астрахани, скажем несколько слов об истории возникновения сей гайканской колонии.

* Сия грамматика испытала нападения со стороны некоторых армян в России; но победоносно отразил их г. Хадамиян, ученик Саллянтяна, в своем сочинении Возражение на неосновательные обвинения против грамматики М. Саллянтяна, М. 1826⁹⁶.

** Сие сочинение собственно перевод с французского, и Слово, говоренное в Великий Пяток, единственные произведения, которые мы имеем от ученого, ныне епархиального архиепископа в Астрахани, отца Серсифина. Нельзя не пожалеть, что некоторые обстоятельства отвлекают этого образованного мужа от всякой литературной деятельности.

*** Сие творение можно назвать богатейшею сокровищницею полезных сведений о всем гайканском народе: его истории, географии, литературе, училищах и mercantильной промышленности, извлеченных частью из отечественных, частью из иностранных источников.

**** Издержки на издание сего лексикона покрыл именно действительный статский советник и камергер Иван Лазарев.

Кроме армянских общин, еще со времен татарского владычества водворившихся в Астрахани, в 1619 г., в числе прочих азиатцев, торговцы армянские прокладывали себе по стенам терекским дорогу в сей город. Русское правительство (в царствование Михаила Феодоровича), предвидя пользу внутренней промышленности из знакомства с новыми посетителями, дозволило им селиться в Астрахани на так называемом бурге Садовом, где ныне церковь Воздвижения и собор армянский. Однако постоянное водворение армян в Астрахани принадлежит царствованию Алексея Михайловича. При покровительстве, оказанном армянским купцам, до того усилились они, что наконец, усвоив себе всю астраханскую торговлю и учредив в 1672 г. джюльфинское общество, соделались посредниками между востоком и западом. Император Петр Великий, усмотрев возрастающий успех торговой деятельности джюльфинской компании, даровал ей в 1701 г. новые льготы и преимущества, и тем приохотил армян к продолжительной оседлости в недрах России.

Учреждение персидской торговой компании около 1755 г. в Астрахани, оживило мысль преобразователя России о восточной торговле. Указом 1762 г. даны разным около Астрахани обитающим племенам привилегии на 30 лет, состоявшие в свободном открытии фабрик, заводов и в совершенной независимости их в своем рукоделии. Именным повелением, в 1769 году состоявшимся, даровано армянам астраханским право строить мореходные судна для плаванья по Каспийскому морю и для перевоза товаров. Подобные выгоды столько содействовали возрастанию армянской населенности в Астрахани, что в 1774 году мы встречаем там уже 1269 человек, а домов 561.

Быстрое умножение азиатцев в Астрахани влекло за собою необходимость учреждения между ними особого, сообразного с их духом и обычаями управления. Так возник в Астрахани между прочим армянский суд, существовавший до 1840 года¹⁰⁰.

В царствование императора Павла I, в 28 день октября 1799 г., дарованы высочайшие грамоты многим армянам империи, в том числе одна армянам астраханским, кизлярским и моздокским. Между тем как в грамотах армянам прочих городов определялось увольнение от государственных податей и повинностей на 10 лет, армянам городов Кизляра, Моздока и Астрахани срока этой льготы не назначалось. Сие неравенство прав прекратилось в новейшие времена*.

* Главноуправлявшие Грузиею генерал Ермолов и князь Варшавский, граф Паскевич Эрибанский представляли министерству финансов о необходимости прекращения преимуществ, данных армянам кавказской области и астраханской губернии, на том основании, что как армяне грузинские, так и присоединенные от Персии к России не пользуются никакими особыми привилегиями. Государственный совет мнением, высочайше подтвержденным, 17 февраля 1828, признал, что никакие привилегии бессрочными быть не могут. Вследствие того комитетом министров с высочайшего утверждения от 2 июня 1831 года поставлено: льготу, дарованную в грамоте 1799 г., оставить за теми из армян в городах Кизляре, Моздоке и Астраха-

В настоящее время превосходство армянской торговли пред русскою исчезло. Армяне астраханские занимаются ныне частью рыбною промышленностью, ездят на ярмарки, вывозят шелк, бумагу и разные из оных изделия; торгуют европейскими товарами и мягкою рухлядию, а в уездах астраханской губернии и между калмыками—мелочными азиатскими товарами. Продажа виноградных вин, содержание домов с лавками приносят им довольно значительные доходы. Фабрики армян неважны.

Об образовании юношества астраханские армяне мало прилагают попечения, ограничиваясь одним наставлением детей своих в чтении и письме, которые впоследствии вступают в состояние торговых людей, почитая выгоду единственным благополучием в жизни: вот слова господина Рыбушкина в его записках об Астрахани. Москва 1841, с. 70. В самом деле армянская населенность в России, преданная большею частью торговым интересам, мало заботится о высших вопросах своей жизни в настоящем, мало понимает духовные потребности своего века. Причины сего сокрушающего явления, как нам кажется, должно искать в особенных обстоятельствах, среди которых живут армяне в России. Я разумею их географическое положение и вследствие того чрезвычайную отдаленность от средоточий европейского образования и науки; к тому присовокупляется и совершенный недостаток общелитературных органов, которые бы на родном популярном языке передавая сынам Гайка плоды современной гражданственности, сближали их с европейским западом. Но односторонне, даже в высшей степени несправедливо по армянам в России заключить к народу в целом и отнимать у него все благородные качества кроме способности к торговле, как поступает Г. Рыбушкин*. Мы удерживаемся здесь от нескромных возражений на мнение Г. Рыбушкина¹⁰¹, имеющее свой источник, по всей вероятности, в совершенном неведении его о состоянии армян вне пределов России. Ученая Франция, образованная Германия давно уже отдали справедливость древней литературе армян на востоке и разносторонней ученой деятельности гайканской Академии Мхитаристов на юге Италии, в новейшие времена. Мы позволяем себе заметить здесь Г. Рыбушкину, что массы народные везде преданы материально-промышленной жизни, что они везде мало возвышаются к престолу науки, а избранные повсюду явления особенные. Рассматривая организацию какого-нибудь физического или нравственного тела, ни один здравомыслящий не принимает в основание своих заключений неправильностей, встречаемых в ней по данным обстоятельствам. Гово-

ни, которые во время состояния грамоты находились в упомянутых городах, не распространял, однако, на их потомство; прочим же армянам предоставлено на волю в течение 6 месяцев вступить в вечное подданство России, на общем основании или быть в качестве торгующих иностранцев. Таким образом, армяне, кавказские и астраханские, за изъятием 93 человек, исключенные из привилегий 1799 г., вступивши в подданство России, согласно с высочайшим указом от 21 мая 1836, уравниваются постепенно в платеже государственных податей с прочими подданными империи. См. журнал Министерства внутр. дел, 1843. Ноября кн. XI, с. 195—196.

* Записки об Астрахани, с. 57.

ря о народе в его целостности, надо устремлять внимание на цветы его, на представителей его духовного и нравственного бытия, а не на изуродованные пагубными влияниями, от прекрасного целого оторванные части и частицы.

Астраханские армяне, при всей своей необразованности, говорят одним из чистейших наречий армянских, ведут свои торговые дела на отечественном языке и, что достойно внимания, отличаются какою-то почтительностью в своем наружном явлении в жизни общественной, и какою-то любовью к порядку и чистоте в кругу домашнем. Кто знает армянских купцов из непосредственного наблюдения, сравнивал их со многими другими нашего века, тот найдет основательным наше замечание.

Прошедшее в народной жизни астраханских армян, конечно, немного отраднее настоящего. Здесь-то астраханский дворянин Агабабов учредил для сорока юношей армянской нации училище¹⁰², где образовались люди, сделавшиеся впоследствии полезными нации и правительству. Это заведение, по смерти Агабабова, перешло в руки семейства Сергеевых и, по каким-то обстоятельствам, находится ныне при последнем своем издыхании. Там же существовало прежде училище, основанное епархиальным архиепископом, князем Иосифом Аргутинским, при типографии с превосходным шрифтом, приобретенной Аргутинским от известной армянской фамилии Халдарян, по значительной коммерции прежде проживавшей в Амстердаме и других городах Европы. Типография астраханская одарила нас следующими творениями: Комментарий на Псалмы Давида, Вартана великого, изданный 1797 г.; приготовительная школа для русского и армянского языков, под названием: Ключ к познаниям (*Գրքը որ Կազմ Դասարանի շխառն թիւանք*) девицы Екатерины Сарафовой—1788г.; привилегии, дарованные армянам, обитающим в разных городах Российской империи—1800 г.; История Александра Македонского, перевод с русского отца Патканяна—1827 г.; наконец, краткий русско-армянский словарь Г. Попова—1842 г. Сверх того армянская типография в Астрахани ежегодно издавала календари с любопытными статьями по части народной истории. В настоящую пору, к крайнему сожалению, находится она в совершенном бездействии. Нынешний издатель календаря для армян русских, архидиакон Георгий Сукнасян, ежегодно из Астрахани отправляет свои календари на печатание в московскую типографию гг. Лазаревых.

Если в летописях человечества существовали мужи, которые, быв одушевлены благою целью просвещения своего народа, принесли все свои земные сокровища в жертву отечественной пользе, если История на скрижалях своих представляет нам примеры людей, при ограниченных средствах довершивших великое для своей нации, то один из этих мужей есть Нерсес, епархиальный архиепископ Нахичеванский и Бессарабский, а ныне Патриарх и Католикос всей Армении. Нерсес родился в 1770 году в Аштараке, некогда славном торжище Армении,

находившемся в Араратской области, в округе Бакревандском, близ источников Евфрата. Он происходит от древней благородной фамилии Шахазизов, весьма уважаемой в Армении. До осьмилетнего возраста пребывал он в родительском доме. Но потом воспринявший его от купели первопочетный архиепископ эчмнадзинского патриаршего престола Калуст принял на себя его воспитание. Открыв в нем отличные способности и провидя его высокое назначение, он передал его в руководство бывшему патриарху Константинопольскому Григорию, мужу, славившемуся ученостью и добродетелями. Так образовался юноша, который на двенадцатом году своего возраста решившись посвятить себя служению церкви, вступил в духовный сан и в то же время поставлен был в архидьяконы первопрестольного эчмнадзинского Собора. По смерти Калуста, которого Нерсес именует своим вторым отцом, он нашел себе нового покровителя в восшедшем на эчмнадзинский престол католикосе Луке, потом и в преемнике его Данииле, который, признавая блистательные дарования юноши, украсил его саном архимандрита и вслед за тем возвел в степень епископа. Дотоле деятельность Нерсеса заключалась в мирных стенах Эчмнадзина. Скоро развернулось пред ним обширное поприще. В 1802 году он отправлен католикосом в Грузию. Здесь во все время войны, возгоревшей вскоре между Персией и Россиею, с доблестью и самоотвержением, достойным истинного героя, подвизался Нерсес на благо своего народа. Возвратясь в Эчмнадзин по окончании войны, он явился ревностным сотрудником католикосу в устроении дел патриаршего престола. Католикос, почтив его саном архиепископа, отправил с поручением в разные города Турции и в самый Константинополь, к визирю и султану: отсюда Нерсес возвратился с полным успехом, привезя католикосу милостивый ферман султанский. При открывшейся в 1809 году войне России с Турциею, когда армия российская проходила чрез Эчмнадзин, Нерсес, который за отсутствием католикоса управлял делами эчмнадзинского монастыря, как и во все время военных операций в окрестностях, явил новые знаки пламенного усердия и неустрашимой преданности истинным пользам соплеменного народа. По вступлении на патриарший престол Ефрема, Нерсес увидел пред собою новый круг деятельности на почве национальной. Он отправлен в 1814 году снова в Грузию уже в качестве епархиального архиепископа в разные времена водворившихся там армян. Здесь, имея постоянное пребывание в Тифлисе, он посвятил все свои силы и труды на духовное образование вверенной его попечению паствы. Сей высокий сановник, понимая вполне современную потребность своего народа, понимая все достоинства, всю пользу европейского просвещения, как доселе не понимал этого ни один из гайканского духовенства, приступил к многотрудному осуществлению великой патриотической мысли: основал для училища, в 1819 году, обширное, многоценное здание в Тифлисе с домами, назначенными на содержание наставников. На сей конец, из Парижа, с значительными издержками, выписан известный армянин, профессор Шаган Черпе-

тян¹⁰³. Из Москвы прибыли ученый архимандрит Артемий Аламдарян¹⁰⁴, старший преподаватель Института Лазаревых, и некоторые из числа окончивших здесь курс воспитанников. Предметы преподавания, по ограниченным способам патриарха Нерсеса, охватывали языки армянский, русский, французский и персидский и некоторые науки общего образования. Число учащихся в сем заведении, в 1828 году, простиралось до 400. Хорошие начала обещали отрядные результаты в будущем. Иначе было суждено провидением. В 1827 году возгорелась война с Персией. Российское правительство, зная всю любовь, все доверие, питаемое армянами к сему знаменитому святителю, призвало его на содействие победам русского оружия в Персию. Нерсес, в душе которого заботы о духовном и гражданском благоденствии соплеменников сливались в единое великое, святое чувство, оставив юное, еще мало упроченное создание своего духа, поспешил к знаменам русским в Эривань. Между тем как твердыни Сардарабата низвергались пред громоносною длиною русского полководца, между тем как патриарх словами и живым примером вызывал в сынах гайковых давно забытую воинственную доблесть,—в эту бесконечно важную минуту, когда должен был разрешиться вопрос или освобождения, или дальнейшего порабощения армян персидскому игу, Нерсесу, весьма естественно, нельзя было думать о судьбе его заведения в Тифлисе. Оно, в руках малоопытных начальников, много потерпело, и последний почти разрушительный удар нанесен был ему, когда Нерсес удалился в южную Россию. Патриаршествование Иоаннеса Карпенци (1831—1842) не ознаменовано никаким значительным подвигом в деле народного образования армян азиатских¹⁰⁵.

Есть причина надеяться, что патриарх Нерсес, этот высокий покровитель наук и просвещения, по устройении духовных дел в Армении, восстановит храм знания из его развалин и тем выполнит любимую идею своей жизни: введение в святилище европейской Афины сынов матери Армении. Просвещенный ум и благородная воля князя Воронцова¹⁰⁶ дают нам полное, несомненное право надеяться обильной вождельными плодами будущности всего кавказского края и вместе успешного умственного перерождения армян, в недрах азиатской России покоящихся.

Армянская типография в Тифлисе, одна из лучших в России, по изяществу своей печати, издала многие сочинения небольшого объема. Сделавшиеся нам известными, суть: 1. Описание и руководство к лечению болезней, называемой *хотеро* (*Պատմություն և խորհուրդներ հոտերու և քրոնիկական հիւանդութեան և քրոնիկական հիւանդութեան*) 1823 г. 2. Молитвенник святого Ефрема Сирина, искусного плетца (*Սուրբ Եփրեմ արքայի եփրեմայի խորհիւ Սուրբ*) 1825 г. 3. Школа христианского учения (*Հրեանիք քրիստոնեական փառապաշտոնի թիւան*), перевод с русского огня Артемия Аламдаряна— 1825 г. 4. Известия из корпуса, назначенного для кавказских стран (*Համարագիր ի վերից արշակունի վանի կողմանեան ասիական*), 1827 г. 5. Известия о действующей армянской дружине на Кавказе (*Յաջատարի-*

րութիւն զգործունիայ խմբոց զորացն Կովկասու, Առաջադրութիւն հայոց
նոր սարքիղոյ զորքի համար). 1827 г. 6. Известия о войне и заключе-
нии мира между Россиею, Турциею и Персиею (Յայտարարութիւնք
վան զտոնրագմի և հաշտութեան Ռուսաց ընդ Օսմանցոցն և պարսից)
1827 г. 7. Сокращенная История событий эчмиадинского монастыря
(Էջմիածնի սրբոյ համապատմութիւն անցից) 1828 г. 8. Объявление ми-
лости императора Николая I армянскому народу в Грузии (Հռչակ
սղարմութեան կայսեր սուսաց Նիկողայոսի անաշնոյն առ ազգի հայոց, որ ի
Վրաստան) 1824 г. 9. Грамматика армянского языка М. Чамчяна, пе-
репечатанная в 1826 г. 10. Первенцы Нерсесского училища (Երակարգիք
Ներսիսյան դպրոցի) книга, состоящая из статей в прозе, в стихах и
переводах с русского 1828 г. Торжество освящения св. мира.

Литературная деятельность иноков монастыря эчмиадинского
представляет нам мало утешительного. Это явление, могущее много
одностороннего и потому несправедливого наблюдателя увлечь к без-
условному их осуждению, находит свое оправдание в многоразличных
бедствиях, в продолжение стольких веков тяготевших над сим перво-
престольным монастырем армяно-григоринанской церкви. В 1828 году,
вследствие заключенного с Персиею трактата Туркменчайского, перешел
Эчмиадин с остатками древнего арзакидского дома в состав политиче-
ского тела России.

В народе, едва только начавшем свободно дышать, в народе, в ко-
тором все воспоминания исторические, все сознание духовно-правствен-
ное, кроме религии и одного физического существования, под удавли-
вающим гнетом азиатского деспотизма заглушены и должны были за-
глушиться, мы не вправе предполагать возможность к многовенному
процветанию. Нет скачков как в мире вещественном, так и духовном.
Все следует закону необходимой постепенности; всякое новое развитие
требует времени и, так сказать, живительного дыхания счастливых об-
стоятельств. Так, мыслящему и осмстрительному судьбе о нынешних
отношениях армян в областях нахичеванской и эриванской скажем
здесь, что национальная библиотека армян, спасенная от общего ко-
раблекрушения, единственно попечительностью иноков эчмиадинского
монастыря, приводится ныне в устройство неослабно деятельным, уче-
ным епископом Шах-Хатунином¹⁰⁷, членом-корреспондентом импера-
торского Казанского университета, и что сей же достойный сановник,
кроме многих небольших сочинений, одарил ученый мир довольно
важным творением под заглавием: Историческо-географическое описа-
ние пяти провинций Армении, как дополнение к гайканским древно-
стям Мхитариста Луки Инчянна. Оно в двух томах, в осмую долю,
явилось в эчмиадинской типографии 1842 г. и ни в каком отношении
не допускает сравнения с другим малозначущим творением князя Ху-
бова, который, как видно из Неймана, представлял свое сочинение
(Генеалогические таблицы армянских царей), в армянской рукописи,
азнатскому обществу в Лондоне и Комитет переводов (Oriental Trans-
lation fund), просил миссионера Методистов в Астрахани Виллияма

Глена заставить перевести его на английский язык. Джемс Глен составил перевод упомянутой генеалогии, но, по недостаточному сведению в языке армянском, с такою неточностью в именах собственных, что вся работа сделалась почти бесполезною для незнаюка*.

Самое важное произведение, которое в новейшие времена пушено было в публику из армянской типографии в Константинополе есть персидско-армянско-турецкий лексикон Георгия Палатци¹⁰⁸, который с исправлениями и с сокращенною персидскою грамматикою Якова Дюзяна издан был в 1826 г. Труд сей составлен по плану, довольно странному. В нем наблюдается последовательность слов не по порядку персидского алфавита, но гайканского с армянскими произношениями персидских слов, занимающими первое место; так что для отыскивания в нем известного выговаривается оно в устах турецкого армянина. Автор назначил свое сочинение для систематического изучения его с начала до конца, не имея нисколько понятия о цели, впрочем тем более, что мы находим здесь в конце полную опись слов, в различные времена вошедших из персидского языка в армянский или, наоборот, из армянского в персидский.

Типография лютеранских миссионеров в Шуме, где печатались только книги религиозно-морального содержания, как и заведение их для воспитания детей армян не существуют более. Каковы бы суждения английских миссионеров о трудах Базельской евангелической миссии на почве Армении ни были, труды эти, неоспоримо, клонились к существенному благу туземцев¹⁰⁹. Да будет должная дань истине. Заметим только, что сии миссионеры, нередко односторонние, мало осматрительные в своих действиях, попытались распространять в народе учение, противоречащее некоторым наружным установлениям григорианской церкви, что самое и ускорило их удаление из Армении**.

И типография пропаганды давно не производит ничего замечательного. Армянская азбука с упражнениями в чтении последняя книга, изданная в ней 1784 г.

Между армянскими колониями, в разные времена основанными в отдаленнейших странах востока, заслуживает внимание История колонии в восточной Индии. Армяне, большею частью из новой Джульфы и Шираза, переселяясь в различные места Индии, в особенности в

* Напечатан в «Gaz. de Arm. Néerl.», 05. Июль 1890 г. в X бов. уме в 1. тра-
хании 1830 г. Это Генеалогические таблицы явились во втором томе.

** Базельский миссионер Дитрих, вместе с своим достойным сподвижником Царембою, долго путешествуя и живя в Армении, опубликовал в С.-Петербурге 1831 г. с чин ние под заглавием: *Kurze Darstellung des geistlichen Zustandes des armenischen Volkes* – т о ж н и е, в самом д л , зак л ю ч а ю щ е е в себе много справедливого относительно духовно-религиозного быта армян в Закавказье. Но к сожалению, автор показывается наблюдателем, в высшей степени поверхностным, ограниченным; он осуждает только, не указывая на исторические причины тех печальных явлений у армян, которые подвергает он беспощадной критике своей. Кроме того, нельзя не заметить, что Дитрих иногда принимает на себя судить о вещах, о которых не имеет удовлетворительных сведений.

Бенгалию, еще до водворения здесь англичан, размножились и приобрели себе благорасположение тамошних Набабов; впоследствии, уступив европейскому перевесу, сделались важными посредниками английской торговли во внутренних провинциях Индостана. Некогда они почитались даже в этой отрасли меркантильных дел гораздо способнее, чем какие-либо агенты ост-индской компании. Армянская населенность в Индии, исключая полуостров по ту сторону Гангеса, острова и Зинганур, простирается, по предположению Петра Лазаровича (Путешествие в Индию, Венеция, 1830, с. 48), до 150 семейств; в Калькутте, где обитает наибольшая часть армян, считается их только 60. Сие предположение, кажется, не соответствует истине, ибо по официальной оценке 1833 г. жили в одной Дакке 322 армян*. Сокровища, приобретенные на пути промышленной деятельности, беспрестанные сношения с народом образованным, не могли не обнаружить благотворного влияния на умственную сторону жизни индостанских армян. Так, в Калькутте учредилось высшее учебное заведение под названием филантропической Академии, где Г. Лазарович, в числе прочих, встретил двух наставников гайканского языка, Арутюна Калуста и Иоаннесса Авдала¹¹⁰, и семьдесят питомцев из армян. Распоряжением доброго калькутского епископа Региналда Гебера (Reginald Heber) отселе принимаются и армяне в тамошнюю епископальную коллегию (Bishops College), в которой получил свое образование Месроп Тагнадян¹¹¹ и при которой впоследствии служил он преподавателем армянского языка, равно как и начальником армянской типографии. Сей именитый гайканец, автор перевода хвалебной поэмы Гебера: «Палестина», напечатанного вместе с биографиею Гебера в типографии епископальной коллегии 1830 г., к сожалению, похищен преждевременною смертью, худо оцененный своими соотечественниками в Армении, куда прибыл из восточной Индии апостолом английского проповедания. В новейшие времена между калькутскими армянами господствует великая литературная деятельность. Не токмо переведены были многие творения с английского на армянский язык, как то: *Rasselas* доктора Джонсона, *Atale* Шатобриана *Paul et Virginie* Беренгтена де Сен-Пьера, но даже перепечатаны некоторые произведения армянской письменности, а именно: Элегия на завоевание Эдессы, История армянского царства в Киликии, Ваграма, секретаря Леона IV, и поэтическая похвала Нерсесу Красноречивому, Лампронского. Сими изданиями одолжены мы похвальной попечительности Г. Авдала, переводчика сокращенной истории Мхитариста Чамчяна.

Обращая взоры к обиталищам армян на западе Малой Азии, под скипетром турецким, мы встречаем здесь возникшие уже начала духовного пробуждения гайканцев. Смирне, отечеству древнехристианской науки, кажется, суждено сделаться в наши дни новою родиною гайканскому образованию. Чистое, несмущенное небо Смирны действует в высшей степени благотворно на ум и сердце водворившихся в ней ар

* Asiatic Journal, 1839, October, с. 73.

мян. Здесь приветствовали недавно отрадное явление национального журнала на популярном языке: „Зарю Араратскую“ (*Արշալույս Արարատեան*)¹¹², который, издаваясь под редакцией Луки Вальтасара, предназначал себе задачею, независимо от политических, литературных и меркантильных сведений, распространяться об особенных отношениях армянского народа, которого преимущественным органом служит он в Турции и которого цивилизации особенно посвящаются страницы его. В Смирне в 1841 г. возникло патриотическое общество под названием Сюнийского (*Յւնիկոթիկի Սրահանք*)*, стремящееся к водворению духовно-нравственного образования между армянами в Турции.

Краткое изложение действий сего общества от времени его возникновения до настоящего объяснит нам возможность осуществить великие цели и при ограниченных средствах, когда соединится истинный патриотизм с твердою и просвещенною волею¹¹³.

Прежде всего, устремляя свое внимание к ближайшему, необходимо, чтоб общество Сюнийское одно за другим учредило в окрестности Смирны шесть публичных училищ; именно: в Менемене Магнезии, Баиндире, Андине, Назили и в Дарданеллах¹¹⁴. При всех сих заведениях иждивением общества содержатся наставники, преподающие первоначальные основания отечественного языка почти двумстам бедных детей, бывших до того чуждыми всякого нравственного образования.

Ввиду упрочения на будущие времена и беспрепятственного преемства Сюнийское общество приняло под непосредственный надзор свой существовавшее в Смирне национальное училище, под названием Месропьян (*Մեսրոպեան*) и сделало в нем важные улучшения. В сем средоточном заведении, коим начальствует директор и которое снабжено библиотекою, состоящею из 1000 томов на разных языках, считается ныне четыреста питомцев, иждивением армянской общины в Смирне получающих образование в гайканском, древнем и новом греческом, итальянском, французском, английском и турецком языках; сверх того, в арифметике, алгебре и в рисовании. Издержки на учителя французского языка покрывает Петр Юсуф, армянский купец из Триесте; наставника английского содержал по сию пору его превосходство Богос-бей Александрийский; но по смерти сего знаменитого министра египетского пашы и незабвенного благодетеля своего народа, принял на себя эту обязанность достойный брат покойного вышеупомянутый Юсуф. Чтобы расширить объем предметов учения и чтобы соответствовать желанию приготовленных к серьезным занятиям, общество выписало из Европы различные физические инструменты, и первоначальные основания физики немедленно будут здесь преподаваемы особым наставником.

* Сюник (*Յւնիկ*) — одна из провинций Велико-Армении к востоку от Арарата, где науки и искусства в VIII в. имели преимущественное свое седалище. Ср.: *Инцициян*. Гайканские древности, т. III, с. 88.

В духе человеколюбивого своего послания по средствам, находящимся в его распоряжении, неослабно деятельное, смирское патристическое общество определило наставника французского языка при заведении, под названием *Саркисян (Սարգիսյան)*. Сей Институт, первоначально назначенный для воспитания юных армянок из бедных фамилий в Смирне, открыт ныне всем безусловно девицам армянской нации. Он учрежден 1836 г. Яковом Саркисом, который задолго пред тем водворившись в Вене, своими познаниями в фабричном быту приобрел себе привилегию от местного правительства. Этот великодушный патриот содержит одно названное по его имени заведение и имеет наместником своим в Смирне Луку Вальтасара, развивающего в своем управлении такой дух порядка и такое знание дела, которое ничего более не оставляет желать.

Общество Сюннийское, принимая в соображение скудные средства, крайне затруднявшие осуществление его намерений как в настоящем, так и в будущем, при самом начале нашло себя в необходимости прибегнуть к друзьям отечества, равно к филантропам образованного мира в Турции и в прочих державах европейских. Достоинно внимания, что между дарами человеколюбивой благотворительности и годовыми вспомоществованиями из чуждых краев пожертвования из Англии, по крайней мере до сих пор, были самые значительные*.

Бросая обратный взгляд на дух, руководящий совокупностью этих начинаний, на источник, продававший жизнь и движение на умы смирских армян, не можем не сознаться, что это дух бескорыстной любви к отечеству, благодатный гений народа, который, быв пробужден от вековой своей дремоты, стремится ввести гайканское юношество в круг европейской гражданственности. Неоспоримо, что выбор предметов учения, именно в смирском нормальном училище, не есть самый счастливый: кроме того, что между ними не упоминается об элементах народной жизни, истории, географии и литературе армян, очевиден перевес на стороне новых европейских языков, тогда как всеобщая история и география, столь признаваемо-важные средства к образованию юношества, выпущены вовсе из виду. Не подлежит сомнению, что французский, итальянский и английский языки в Смирне, где целый квартал города занимают франки, получает высоко-практический интерес в общежитии, но в учебном плане нормального заведения не могут и не должны быть забываемые столь общеобразовательные науки. Впрочем мы надеемся, что достопочтенное общество Сюннийское, которому предстоит ныне побороть много и много затруднений на недавно начатом пути, со временем, при возрастающих пособиях, счастливо восполнит как эти, так и другие недостатки. Сколько бы несовершенны, сколько бы ни незначительны были сии первые попытки, однако же отрадно сердцу в высшей степени видеть, что здесь собственные силы

* Le Société de Sunie, formée à Smyrne pour la propagation de l'instruction morale et des lumières parmi la nation arménienne, Smyrne, 1844.

нации, а не корыстные расчеты иностранных спекулянтов, самодеятельно правят и определяют столь важное дело, каково воспитание народное. Мы желаем от искренней души, чтоб опустошительный пожар, случившийся в Смирне 6 июня минувшего года, от которого тяжкие потери понесли тамошние армяне, не остановил однажды предпринятой прекрасной работы на поле национальной славы.

Франция в царствование Людовика XIII, при стараниях великого кардинала Ришелье, приняв в свои недра первые семена гайканского языка, славу огражданствования сего восточного цветка на берегах Сены, предоставила другому знаменитому кардиналу Флеру для украшения царствования Людовика XIV; но первая кафедра гайканского языка, возникшая в стенах Парижа, принадлежит эпохе владычества императора Наполеона. Достопримечательно, что Наполеон, сей гром и гроза для монастырей Европы, усумнился наложить преступную руку на обитель армянских иноков св. Лазаря. Он, особенным декретом, утвердил даже Академию Мхитаристов как самостоятельный ученый Институт¹¹⁵.

Если правда, что лавра Аполлона, для того, чтобы расти, должна быть поливаема кровью, и что Музы пробуждаются под шумом оружия, то необходимо после сего возвращение мира и тишины для спокойного процветания наук. В этом удостоверяет История новой Франции. Во время воинственного владычества Наполеона, когда жизнь каждого гражданина служила игралищем его беспредельного честолюбия, среди бурных смятений и переворотов политических, несколько юношей со свежими чувствами, с светлым умом, с бескорыстною любовью к науке возростали во Франции, чтобы в полном блеске, расцвести под мирною сению Бурбонов. Я разумею Шамполиона¹¹⁶, Абеля-Ремюза¹¹⁷, Шези¹¹⁸, Сен-Мартена. С самоотречением, достойным муз, с решительностью и постоянством стремясь к своей цели, каждый из этих юных питомцев науки обрабатывал избранное им поле зрения. Шамполион углубился в исследование древностей таинственного Египта, Абель-Ремюза посвятил себя изучению Китая, Шези занимался санскритом, в мрак веков гайканской старины проникал Сен-Мартен.

Предоставим другим принести должную дань справедливости ученым заслугам Шамполиона, Абеля-Ремюза и Шези; но Сен-Мартен принадлежит Истории армянской литературы, Сен-Мартен, приобретший себе право на первое место между всеми европейцами, которые в новейшие времена обратили свою деятельность на изучение гайканской словесности, родился 17 генваря 1791 г. и умер холерою 11 июля 1832 г. в Париже, вслед за Ремюза. Казалось, что провидение, узами нежнейшей дружбы соединившее сих двух мужей при жизни, не захотело разлучить их и в смерти. Труды Сен-Мартена отличались многосторонностью и простирались на все части Истории и географии Пе-

* Ср: Mohnike: Leitschrift für die historische Theologie, т. I, отд. II, с. 74.

редней Азии. L'ŕto Mémiores historiques et geographiques sur l'Armenia в двух томах, изданные в Париже 1818—1819 гг., как и примечания и дополнения к приготовленному им новому изданию Histoire du Bas-empire par Lebeau свидетельствуют между прочим об его глубоком, обширном знании гайканского языка и литературы. Сен-Мартен хотя значительную часть исторического своего материала почерпнул только из вторых источников, именно из редкого сочинения isv. Marchese de Sernes** и пространной армянской истории Чамчяна, однако нельзя не сознаться, что он часто прибегает к непосредственным источникам, в особенности к Истории М. Хоренского и Иоаннесса католикоса. Самое существенное в прибавлениях к творению Lebeau заимствовал Сен-Мартен из Хроник Зеноба Клака, продолжителя его Иоанна Мамиконского и Фауста Византийского. Особенная его Хронология, которой оправдание обещал он нам, по не мог исполнить, похищенный раннею смертью, отстывает только на 30 лет от Хронологии Чамчяна и чрезвычайно затрудняет незнатку употребление его дополнений к Lebeau. Разбор Басней Вартаана (Chaix des fables de Vartan en arménien et en français, Paris, 1826) самое слабое из его литературных произведений; в нем встречаются многие странные неправильности. Сен-Мартен приготовил также французский перевод Истории католикоса Иоаннесса, изданный в Париже 1841 г. под надзором министра народного просвещения, комиссией, назначенною при королевской академии надписей и изящных наук для напечатания неизданных трудов Абея Ремюза и Сен-Мартена.

Сколько бы ни была громка слава имени Сен-Мартена в мире литературном, как бы ни велика была честь, принадлежащая сему французу-арменисту,—все это не может и не должно обезоружить против него полоднюю и беспристрастную критику, которой высший интерес—истина. Хотя не уместно было бы здесь вдаваться в длинное многословное рассуждение о погрешностях, в которые вовлекся Сен-Мартен при своем географическом описании Армении, однако необходимым почитаем, хотя мимоходом, обратить внимание европейских ученых на некоторые упреки, делаемые ему одним из полновластных судей в деле гайканской древности, именно Лукою Инчицияном¹¹⁹. Этот много-

* В первом томе излагаются география и история Армении; во втором заключаются текст и французский перевод Стефана Орбелияна Истории князей Орбелиянов. Сен-Мартен снабдил сей перевод богатыми примечаниями и двумя предварительными рассуждениями о жизни и творении Сюнийского архиепископа Стефана Орбелияна; о происхождении рода Орбелиянов и о многих других китайских колониях в Армении и Грузии. Далее География М. Хоренского: текст и перевод с предисловием о времени возникновения сего творения; наконец География Вартаана, подлинник, перевод и примечания. К этому же тому присовокуплено и из Иегншея послание к князьям гайканским Мнгр-Нерсеса (*Մնր-Ներսէս*), наместника Иедждегирда I в Армении.

** Compendio Storico di memorie Chronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena, Venezia, 1785, 8, 3 Voll.

сторонне ученый археолог в своих Армянских древностях (т. III, с. 326—334) говорит: «Руководствуясь национальными творениями и добросовестно изображая картину земель, города и селения в них лежащие, Сен-Мартен, конечно, передал бы европейцам творение полезное; но, увлекаясь произвольным рассматриванием вещей, разрешая и отвергая многое по прихоти, он впадал нередко в заблуждение. Первый недостаток сего сочинения состоит в том, что Сен-Мартен относящееся к новой Армении смешивает в одно с касающимся древней, и тем производит ужаснейший беспорядок. Во-вторых, нередко отваживается произносить положительное суждение о вопросах, малорешенных, еще сомнительных; в-третьих, какие известия ни находит в арабских источниках о местностях в Армении, предпочитает их, как более сообщаемые истине, известиям национальных авторов, и сообщаемое ими старается принаравливать к преданиям арабов. Сколько ведомо нам, начала, руководящие всяким здравомыслящим исследователем, суть: историю, географию, названия людей и местностей каждого народа почерпать из надежных туземных источников, а повествуемое иноземцами пытаться привести в согласие с отечественными авторами. Но Сен-Мартен поступал совершенно иначе. Известиям иностранных в особенности арабских историков об Армении, дает он больше весу, чем известиям гайканских, не размышляя, что первые описывали предметы, им чуждые и что отзывы их гораздо новее последних. Арабы стали писать в VIII в., тогда как армяне торжествовали уже в V веке золотую эпоху своей литературы».

На упреки Сен-Мартена в *Journal des Savants* (1828) отцу Ичичияну, будто последний в своем Описании Велико-Армении почерпнул из одних греческих и римских источников, упуская из виду персидские и арабские, возражает Ичичиян: «Это мнение неосновательно. Кроме переведенных на европейские языки арабских сочинений, какие только сведения встречались у арабов об Армении, мы имели у себя в Константинополе в армянском переводе, но так как они малочисленны были и относились ко временам поздним, то мы мало заимствовались ими». Тут приводит Ичичиян целый ряд фактов, убедительно доказывающих неосновательность мнений Сен-Мартена о географическом положении и названиях различных местностей в Армении. Следить далее за ученым Ичичияном не позволяют нам тесные пределы нашего обозрения.

Современно Сен-Мартену жил в Париже армяно-католик Шаган Черпетиян, профессор при специальном училище. Совокупным трудам сих армяно-католиков одолжены мы сочинением: *Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie par J. M. Chahan de Cirbied et S. Martin, Paris, 1806**.

* Сие сочинение переведено на русский язык Г. Худабашевым и издано изданием графа Румянцева под неточным заглавием: Любопытные извлечения из древней истории об Азии, 1816, С.-Петербург.

Шаган Черпетян есть также автор сочинений: *Mémoires sur le gouvernement et la religion des anciens Arméniens*, Paris, 1810, et *Mémoires de Jean Weskerd Jean*.

Издание последнего влекло за собою сильный спор между Черпетяном и Артемием Валаршанатским¹²⁰, находившимся тогда в Париже, который обвинял первого в усваивании себе чуждой литературной собственности и в злоупотреблении доверием, с которым Артемий сообщил ему рукопись достопамятностей Воскерчяна*. Черпетян, как замечено выше, приглашенный в Тифлис для содействия процветанию Нерсесова училища, весьма не много успел сделать для существенного блага армян. Муж ученый, хороший знаток французского языка, но без метода, без образования педагогического. Черпетян наконец, по недоразумениям, возникшим между ним и отцом Аламдаряном, среди самых неделикатных обстоятельств, должен был оставить училище и умер в Тифлисе, оставив по себе одну из богатейших частных библиотек на различных языках**.

Сен-Мартен нашел себе во Франции достойного наследника в лице—Ле-Валиана де Флориваля, сочлена Академии Мхитаристов и профессора гайканского языка при королевском училище и при специальном училище живых языков востока в Париже. Из трудов сего француза-армениста известно нам только великолепное издание, в двух томах 1841 г., Истории М. Хоренского (армянский венецианский текст и французский перевод), под непосредственным влиянием Мхитаристов. Де Флориваль снабдил свое издание прекрасным введением в Историографию М. Хоренского и биографическим рассуждением об отце гайканского бытописания. Здесь не место пускаться в подробное опровержение жестокого, несправедливого приговора, недавно произнесенного над М. Хоренским г. профессором Фатером***¹²¹, который М. Хоренскому, «как гражданину восточно-деспотического государства», отказывает в способности быть историком, присваивая ее византийским хронистам. Мы позволяем себе против почтенного Фатера одно замечание, что деспотический образ правления принадлежит Византии не менее, чем армянскому востоку, хотя, собственно, нигде в истории народов не представляется произвол господствующего двора в чертах столь грубых, столь унижающих человечество, как именно в византийской, и что одна и та же причина не могла в первой создать способность к бытоописанию, а в последнем уничтожить ее. Моисей Хоренский при всех своих недостатках, имеющих свой источник во времени

* Ср.: взаимные обвинения и возражения обоих противников *Annales politiques, morales et littéraires*, An. 1818 № 943, 955. *Gazette de France*, Jeudi 9 Juillet, 1818, № 190, 15 juillet, 1818, № 196, 28 juillet, 1818, № 209.

** Из литературных трудов Черпетяна в Тифлисе достойно замечания издание 1829 г.; Плач Едессы Нерсеса Клайского, в армянском подлиннике, обогащенном многими вариантами.

*** *Der Argonautenzug I*, Heft 1845, Kasan.

и в особенных обстоятельствах, среди которых жил он пред судом мнящего потомства останется всегда достойным глубокого уважения*.

Из французов, в наши дни оказавших внимание Армении, мы упоминаем еще об Eugène Vogé¹²², иностранном члене армянской Академии св. Лазаря и азиатского общества в Париже. Он одарен ученый мир двумя весьма любопытными сочинениями, консуль l'Arménie в историческо-географическом отношении. Сочинение это помещено в l'Univers Pittoresque 1836, 1837. Далее, Le Couvent de Saint Lazare à Venise, eu histoire succincte de l'ordre des Mekhitaristes Arméniens, suivie de renseignements sur la langue, la littérature, l'histoire religieuse et la géographie de l'Arménie, 1837, Paris.

Оба произведения, заключающие в себе много instructifного относительно Армении в древности и в настоящем ее составе, местами, по недоразумению, по неверности данных, иногда и по пристрастию, несовершенны и представляют ошибки и недостатки**.

От Франции не отстала Германия. Язык и литература древней Армении, долго составляя здесь поле малообработанное, наконец, щедро-тами просвещенных монархов, удостоены ныне профессорских кафедр при двух знаменитых университетах, и Германия, сердце Европы, в настоящее время может указать на мужей, с благодарною деятельностью трудящихся над сею отраслью восточного языкознания.

Один из ученых, особенно посвятивший свое рвание изучению гайканской старины, есть Карл Фридрих Нейман. Профессор в Мюнхене, отличный языковед, которым вправе гордиться Европа. Нейман, который обширные свои сведения в языках приобрел большею частью во время долговременных путешествий по востоку и западу, сообщил ученому миру многие важные труды, касающиеся Армении. Между ними известны нам: 1. *Mémoire sur la vie et les ouvrages de David, philosophe arménien du V siècle de notre ère*, Paris, 1829, особенно напечатанный в *Nouveau Journal asiatique*. 2. *Die Armenische Sprache und Literatur*: статья, помещенная в журнале *Hermes*, т. 33, тетрадь 2 (1829), стр. 177 и т. д. 3. *Armenische Dichtkunst*, напечатанный в *Literaturblatt zum Tübinger Morgenblatte*, 1829, December, № 101, 102. 4. Реценз и на французский перевод Басней Вартана Сен-Мартеном, 1825 г., на Элегию Нерсеса Клайского, изданную в армянском тексте бывшим членом Академии Мхитаристов, О. Зограбом 1828 г., и на Историю Елизея, писателя V в. Венеция, 1828 г. 5. Английский перевод упомянутого творения Елизея, изданный под заглавием: *The history of Wartan and of the battle of the Armenians: containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians by Elisaeus bishop of the Amatunians. Translated from the Armenian by*

* Moïse de Khorène, texte arménien et traduction française par P. E. Le Vaillant de Florival, Introduction VII—IX; Blum, Herodotus und Ctesias, 148—164.

** Ср.: Собрание Актов, относящихся к обозрению Истории армянского народа, ч. III, М., 1836, с. 435 и 436.

C. F. Neumann, London: Printed for the Oriental Translation fund 1830. При всем почтении, питаемом нами к сему ориенталисту, мы изменили бы истине, если бы не заметили, что он местами худо разумел армянский текст Елизея и вложил в слова автора смысл, в них не заключающийся. 6. Хроника Ваграма Едесского, секретаря Леона III (царствовавшего в Киликии (1269—1289), в английском переводе под заглавием: *Wahram's chronicle of the Armenian Kingdom of Cilicia, during the time of the Crusades. Translated from the Original Armenian with notes and illustrations by Charles Friedrich Neumann, London, 1832.* 7. Переработанные на немецком языке Глинкова описания переселения из Азербайджана 8000 армянских семейств в пределы России, Лейпциг. 1833. 8. Знаменитая синодальная речь Нерсеса Лампронского в немецком переводе, помещенная в IV томе *Zeitschrift für die historische Theologie* и особо отпечатанная в Лейпциге 1834. 9. Послание Католика Нерсеса Клайского о детях солнца или о Павлукианцах XII столетия в Самосате, по латинскому переводу Cappelletti, обработанное на немецком языке и помещенное в *Jahrbücher der Literatur*. т. LXXVI, 1834, Wien. Juli, August, September. Наконец, 10. *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, nach den Werken der Mchitaristen frei bearbeitet*, Leipzig, 1836. Основанием сему творению служат два сочинения: *Quadro delle opere di vari autori, anticamente tradotte in Armeno*, Venezia, 1825, 8, и *Quadro della Storia litteraria di Armenia*, estesa da Mons. Placido Sukias Somal, Arcivescovo di Slunia ed Abate Generale della congregazione dei Monaci Armeni Mchitaristi di S. Lazzaro, Venezia, 1829, 8. Кроме того Нейман прилежно пользовался Историею Армении М. Чамчяна и прочими сочинениями Мхитаристов, чтобы дополнить и подкрепить сведения, сообщаемые в обоих Quadro. Он не усумнился даже, где известные документы давали на то право отступать от мнений Мхитаристов, иногда и противоречит им.

После Неймана достоин нашего внимания Доктор Петерман¹²³, Профессор в Берлине. Петерман, подобно первому, питомец армянской Академии Мхитаристов, одарил нас, кроме разных ученых статей, помещенных в повременных изданиях Прусского государства, драгоценным своим сочинением: *Grammatica linguae Armenicae*, Berolini 1837, где, сравнительно с наречиями востока, рассматривается состав гайканского языка. Мы сожалеем, что сия Грамматика, обнимающая только этимологическую часть, сколько нам известно, до сих пор еще не восполнена изданием синтаксической. Автор посвятил свое творение Архиепископу и Президенту Академии Мхитаристов Сукнясу Сомалу, и в дедикации нельзя без глубокого умиления читать издание благородно-признательных чувствований Петермана за дружбу и наставление, найденные им в продолжение пребывания его между Мхитаристами. Сокращение упомянутой Грамматики издано было 1841 г., под заглавием: *Brevis linguae Armenicae grammatica, literatura, chrestomatia cum glossario*, составляющая IV часть *Portae linguarum Orientalium* Петермана.

Оба сии ученые-ориенталисты должны быть рассматриваемы как истинные основатели гайканского языковедения в Германии. Похвальным усилием последнего мы обязаны учреждением в Берлине армянской типографии, относительно чистоты и изящества печати, не многим только уступающей венецианской, равно открытием армянской книжной лавки, находившейся до сих пор в руках Г. Ейхлера. Недостаток подобной лавки в недрах России необыкновенно затрудняет русскому арменисту приобретение литературных произведений Мхитаристов. Желательно, чтобы русские книгопродавцы вошли в сношение с этим ученым обществом, и любителям гайканской словесности в России дали возможность ближе сродниться с языком и Историею одного из древнейших литературных народов востока, не говоря уже о тесных исторических его отношениях к России в новые и новейшие времена.

Ни в какое время язык, литература, история и церковь Армении не находили столь живого участия в Германии, как в настоящее. В этом удостоверяют различные весьма любопытные монографии, помещенные в повременных изданиях немецких. Сюда относятся: *Nerses Klaietzi, armenischer Patriarch im XII Jahrh und seine Gebete* Доктора Готлиба Монике, помещенные в *Zeitschrift für die historische Theologie*, издаваемой Доктором Фридрихом Иягеном. т. I, отд. II, Лейпциг, 1832*; *Ueber das Kloster der Mchitartsten auf der Insel San Lazzaro und seinen Stifter*, рассуждение, напечатанное в *Allgemeiner Religions und Kirchenfreund*, т. II, тетрадь I (Вюрцбург, 1828), *Kirchenhistorischer Bemerker* № 12, с. 141—147; *Beschreibung armenischer Münzen der Rupenischen Dynastie in Cilicien mit zwei lithographirten Tafeln*, Албрехта Крафта, помещенная в *Jahrbücher der Literatur*, т. CIII, 1843, Juli, August, September, Wien: Anzeiger-Blatt für Wissenschaft und Kunst, № CIII, с. 1—29.

В изучении памятников древнего гайканского мира не отстают Россия от иностранных государств Европы. Постигая высокое свое назначение в Истории, сознавая, что она носит в себе духовную будущность азиатского человечества и что ей суждено некогда на театре мира играть великую роль посредницы между двумя противоположными жизненными началами, восточным и западным. Россия давно почувствовала всю важность изучения восточных народностей. Под мудрым руководством просвещенного нашего министра, еще в начале нынешнего столетия, возникло в высшем учебном заведении нашего отечества отделение, обязывающееся, учеными исследованиями в области языков, литератур, истории всего востока, уяснять прошедшую и настоящую жизнь племен, в его недрах покоящихся, и в двух из лучших отечественных университетов учреждены кафедры для преподавания различных азиатских наречий. Не доставало в родственном кругу во-

* О Нерсесе Класци и о творениях его находим мы также одну довольно поучительную статью Г. Неймана, помещенную в *Wiener Jahrbücher der Literatur*. 67 B 1834. Juli, August, September, с. 165—177.

сточного семейства древнего наречия гайканского народа. Но, благодаря внимательной заботливости нашего правительства, мы уже в состоянии указать на две кафедры армянского языка в России, из которых одна основана была в Казани в 1842 г., а другая 1844 г. в С.-Петербурге*.

Еще на исходе XVIII и в начале XIX столетий видно в России обработку армянской Истории. Сюда относятся переводы историческо-географического сочинения Якова Шамира¹²⁵ (жившего в начале XVIII ст., имевшего обширные торговые обороты с Азией и Европою, и впоследствии водворившегося в Мадрасе) подпоручиком Варламом Ваганяном; переложение Истории М. Хоренского архидиаконом Иосифом Иоаннисяном, изданное в 1809 г. в С.-Петербурге; и братьев Арзановых «Опыт начертания истории народа армянского, с изображениями армянских царей», 1827, Москва (Древняя история)**.

Между новейшими трудами русских ученых касательно истории и статистики Армении приобрели значительность: Г. Шуберта¹²⁶ «Обозрение армянского народа», Г. Глинка¹²⁷ «Обозрение Истории армянского народа от начала бытия его до возрождения области армянской в Российской империи», в двух томах, изданное 1832 г. в Москве. Последний есть также автор описания переселения армян азербайджанских в пределы России, Москва, 1831, равно Собрания актов, относящихся к обозрению Истории армянского народа, в трех томах in 4, Москва, 1833—1838. Непосредственному влиянию российского правительства должны мы изданием весьма важного в отношении к новой истории и географии Армении творения, под заглавием: «Статистический взгляд на эриванскую и нахичеванскую провинции, обнародованный с высочайшего дозволения 1833 г.». «Взгляд на армянскую область, из путе-

* Сю кафедру занимает Г. Бероев¹²⁴, бывший воспитанник Восточного института в С.-Петербурге, который довольно долго служил драгоманом при Главноуправляющем Грузиею Графе Паскевиче Эриванском. Литературные труды сего ориенталиста, сколько нам известно, суть: 1. Обширный армяно-русский лексикон, над которым весьма ревностно работал автор еще в продолжении своей службы в Тифлисе и который, хотя совершенно готовый в рукописи, к сожалению, остается до сей поры неизданным. 2. Начальные основания гайканского языка, в истекшем году представленные автором Совету Императорского Санктпетербургского университета, который передал сей труд на рассмотрение Господину Броссе. Таково суждение почтенного Академика о сочинении Г. Бероева: „c'est la première Grammaire arménienne complète, qui sera publiée en langue russe; e le se distingue avantagensement par la clarté de l'exposition, la précision des règles et l'exactitude des aperçus. „Bulletin de la classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie des sciences des Saint-Petersbourg, tome III. № 12, 13.

** Братья Арзановы¹²⁸, окончившие курс в Императорском московском университете и впоследствии открывшие в Кизляре пансион, по случаю вторжения сюда горцев, переселились в Тифлис. Нам известна понаслышке только их армянская грамматика. Они же издали в Тифлисе, в собственной типографии, армянскую Хрестоматию с присовокуплением к тому вокабулярия в пользу русских. Выбор статей, заключающихся в сей Хрестоматии, довольно хорош, но зато, печать и бумага никуда не годятся.

вых записок Н. Нефедьева (С.-Петербург, 1839) включает в себе сравнительное изложение народного состояния армян под управлением персидских сардарей и современным влиянием российского правительства. «Закавказские записки» госпожи Котовой имеют преимущественным предметом повествование о гайканском народе и составлены, большею частью, на основании отечественных источников. Мы не обращаем тут внимания на различные записки русских путешественников по Кавказу, где мимоходом упоминается о современных армянах.

Если где в России изучаются равноюто памятники армянской историографии, то это в императорской Санктпетербургской академии наук, где Г. Броссе²⁹, равно сведущий грузинист и арменист, с неослабною деятельностью приготавливает переводы различных историков Армении. Из многообразных обширных трудов сего ученого ориенталиста, хранящихся доселе в рукописи*, обнародованы: 1. Монография об армянских монетах, помещенные в *Bulletin scientifique publié par l'Academie de S. Petersburg* т. 6 и 3—4. 1839**. 2. Описание Эчмиадзинского монастыря вместе с каталогом хранящихся там книг и рукописей, на французском и русском языках, С.-Петербург, 1840. 3. Различные статьи, касающиеся до монастырей Ахбатского и Санагинского (сообщенные в *Bulletin*, т. X. № 19, 20, 21) равно о Стефане Орбелияне, Михаиле Сирийском и о поместьи Акори. Наконец, к сведению ученого света, заметим, что Г. Броссе уже четыре года трудится над историею Грузии, издание которой, мы надеемся, скоро выполнит одно из долго инятаемых, справедливых желаний любителей востока.

И периодические издания нашего отечества принимают уже на страницы свои различные любопытные статьи о духовно-религиозном состоянии гайканцев. С большим удовольствием читали мы краткое историческое изложение учения армяно-григорианской церкви, помещенное в журнале министерства внутренних дел, 1843. Август, кн. VIII, и статью об эчмиадзинской обители и литературе армян Г. Арапетова, Ж. М. В. Д. 1844 май, кн. V.

Бросая обратный взгляд на путь, совершенный нами по области новой и новейшей литературы армян, мы встречаем здесь печальную, безжизненную картину пустынь, где изредка пред глазами наблюдателя открывается оаз, для того, чтобы исчезнуть опять и уступить место бесплодным, однообразно-утомительным пространствам, пока наконец разворачивается пред нами отрадный вид усеянных благоуханными цветами полей и долин. Словом, мы видим здесь пеструю картину че-

* Сюда входят обработания историков Маттеоса Эдесского, Аристакеса Ластиверци, Мхитара Айриванеци, Иоаннесса католикоса и других. Образцы этих трудов сообщаются Г. Броссе в его *Origines des Bagratides Giorgiens по армянским и греческим источникам*. Ср. *Bulletin historico-philologique*, т. 1, № 10, 11, 12 и 17.

** Сего труд, к которому присовокуплены две таблицы, содержащие 18 весьма красивых изображений монет из различных собраний, самое полное и удовлетворительное, что только по сие время существует о гайканских монетах.

ловеческой жизни: смерть и возрождение в их бесконечных повторениях, смотря по нравственным условиям, данным во времени.

Армения, после веков глубокой ночи, после веков ужасного варварства, конечно, представляет уже первое утро духовного своего возрождения; она в состоянии указать ныне на целый ряд ученых армян, ревностных деятелей в области отечественного знания, но все это, сколько бы ни сокрушительно сие признание, не имеет и не может иметь национального значения для армян в целом. Правда, Мхитаристы принадлежат гению гайканского народа, они коренные армяне, признают себя даже природными сынами гайканско-григорианской церкви с оттенком, особенно католическим, но, по нашему мнению, пока ныне живущее поколение не носит в себе сознания того, что произвело минувшее и что производит настоящее в умственном отношении, дотоле оно не может назвать его своею собственностью. Осуждать армян безусловно, значило бы не знать истории развития современного европейского человечества и требовать от них того, чему нет примеров в летописях образования прочих народов мира.

Отдавая полную справедливость блестящим трудам армянской академии, чувствуя вполне всю цену и достоинство ученых работ европейцев, касающихся прояснения минувшей жизни гайканского народа, мы не можем заглушить здесь голос нашего внутреннего убеждения, что все это благородное стремление Мхитаристов и отдельных европейцев, служа большею частью удовлетворением одной ученой потребности, может быть оценяемо весьма ограниченным числом знаков между армянами, но не в силах вдохнуть новую жизнь в современное тело гайканского народа. Старинная форма, которая не соответствует более вновь возникшему бытию и которая, быв отчуждена от народной жизни и общественного употребления, потеряла свое значение, не может служить образовательным орудием для сынов настоящего. Она должна, необходимо, переродиться, заключить тесный, дружественный союз с вечно юнющею жизнью и всячески поддерживать его. Словом, требуется развитие новой национальной литературы, отвечающей потребностям нашего века. Сии истины, давно уже познанные Европою и многообразно осуществленные везде возрождением народных языков и письменностей, по сие время остаются тайною для представителей нашей нации. Академия Мхитаристов, посвящая свое внимание почти исключительно древнему гайканскому быту, весьма мало сделала до сих пор для введения науки в сферу живого, общественного бытия; армяне же в России и не мечтали об этом. Даже каждое предложение подобных попыток возбуждает здесь ненавистное подозрение, будто речь идет о том, чтобы своевластно низвергнуть великолепное здание древнего армянского языка и заменить его менее благородным, простонародным диалектом. С другой стороны, приметен причудливый взгляд на вещи. Полагают бесполезным сочинять книги для современного образования армян, потому они не способны понимать их. Далее ни шагу. Сколько неосновательно описание, будто

с появлением народной письменности уничтожится древний язык, который напротив должен служить основой всякому новому созданию и драгоценным источником для обогащения и дополнения недостаточно, чуждого примесью обезображенного простонародного диалекта, столько же злонамеренным, недостойным показывается требование обречь армянский народ на пагубу, потому что он в дряхлых, отживших уже формах, не в состоянии следить за европейскою гражданственностью.

Наука Армении все еще носит на себе отпечаток средних веков¹³⁰. Возникшая, воспитанная, приведенная в цветущее состояние под решительным влиянием иерархии, она доселе еще составляет исключительную собственность духовенства; народ, собственно говоря, мало участвовал и мало участвует в судьбах своей литературы. Это естественно и не может быть иначе. Пока нация не достигла умственного своего совершеннолетия, пока не пробудились в ней самочувствие, самосознание и мысль о неотъемлемых правах ее на святыню собственного языка, дотоле кормило народного образования должны управлять служители церкви.

Первые отрадные начала духовной эмансипации от диктаторского влияния церкви встретили мы уже между армянами под турецким скипетром. Здесь, как замечено, дан уже армянам национальный орган просвещения; здесь же возникли и возникают, вследствие народной воли, училища, поставляющие себе задачею введение отечественного юношества в круг европейского знания, хотя все это делается пока в размере, ограниченном без влияния на целое.

Имея в виду армян вообще и обитающих в России в особенности, изложим здесь свои идеи о создании новой литературной жизни соответственно потребностям нашего века.

Тогда как в наши дни успехи ума человеческого в области духа и природы тысячекратно возмещаются племенам Европы, тогда как в Европе лучи просвещения, содействием друзей человечества, проникли и проникают более и более, так сказать, в хижину земледельца и во все сферы общественного бытия, армяне, взятые вместе, едва могут указать на два периодических издания на популярном языке, из которых одно в Академии Мхитаристов доступно только армянам турецким, а другое в Смирне, заключается также в пределах малой Азии. Народной литературы вовсе нет¹³¹. Состояние русских армян, географическим своим положением заслоненных от запада, равно, большею частью, удаленных от средоточий русской гражданственности, скажу более, не имеющих никакого своеобытно-литературного органа, представляет нам совершенное отсутствие всякого духовного движения. Армяне, русские, которых водворение здесь частью относится ко временам отдаленным, живущие не в большом расстоянии один от других, не успели еще создать у себя училище для национального образования соплеменного юношества. Несправедливо было бы роптать здесь на скудность средств, ибо многие из них, при деятельной промышленно-

сти, стяжали себе значительные богатства, и большинство должно называться зажиточным; но чего у армян не доставало и что требуется в настоящее время более всего,—мужичи с светлым, опытным взглядом, мужичи, потребностям своего народа и века истинно сочувствующие.

Призвание армян в истории, как главнейшего христианского народа на востоке, не может быть иное, как познать свое прошлое во всех его отношениях к настоящему, и, принимая в себя цветы европейского образования, переработать их своеобразно и тем вызвать в своих недрах условия народного бытия. Но какими путями дойти армянину нашего века к уразумению памятников своей старины, когда ключ к тому в потоке времени потерян для него? Как возникнуть национальной литературе, где не существует еще всеобщего языка, где нет общепонятных слов для выражения идей и чувств? Трудно представить себе развитие в народе, в котором поэт и мыслитель принуждены образы своего духа, на пределах от мысли к форме, перевести из привычного, живого языка, в мертвый. Мы повторяем, что древний армянский язык с своим строго-ученым, художественным устройством не может немало служить образовательным средством для нынешних армян, оставших от просвещения своих отцов, и что если гайканцам не должно лишиться духовной своеобразности, то им надобно литературно обработать популярный свой язык, принимая в основание арабское наречие, как чистейшее из всех, равно заимствуясь благородными стихиями всех прочих, сколько их существует в различных местах Армении. В каком смысле важно здесь древнее гайканское наречие, на это намекнули мы выше.

Образование нового народного языка не может начаться законодательными грамматиками, которые должны быть всегда рассматриваемые как последние творения развитого уже языка. Это очевидно каждому, кто только знает, что не язык основывается на грамматике, но, наоборот, грамматика на языке. Демосфены¹³² и Цицероны¹³³ давно уже в бессмертных творениях своих создали высшие образцы античного выражения, когда александрийские грамматичи и римские Квинтилианы начали устанавливать законы правильного, классического языка по произведениям древних литератур. То же самое представляет нам история новых языков Европы.

Данте, отец итальянской поэзии, занимаясь мыслью установить общий язык из лучшего состава всех в Италии господствовавших наречий, не иначе думал выполнить свою идею, как сопровождая свои изыскания о существе и важности общего языка (в трактате *de vulgari eloquio*) особенною поэмою. Так создал он для единосемцев своих, как бы единым размахом, литературу и язык. Одно без другого невозможно. Столь высокая *Comedia divina*, быв написана по-латыни, осталась бы на веки чуждою народу; самые глубокомысленные рассуждения о достоинстве и значении общенационального языка, без такого мастерского творения, умолкли бы, не оставив по себе никаких следов. Бесплодно надеялся преемник Дантов Петрарка обессмертить себя

своею Africa. Это и другие латинские стихотворения его забыты, тогда как итальянские его произведения известны всему миру и служат предметом удивления всех знатоков изящного внутри и вне Италии.

Гениальный Данте предназначал всем народам путь, который долженствует быть избираем при создании общепонятного орудия для сообщения мысли. Чем для сего флорентинца служили латинское и провансальное наречие, тем же должно служить для армян древнее гайкалское, которое по многосторонней своей обработанности, по неисчерпаемому своему богатству в высшей степени способно обогатить собою будность простонародного диалекта, уточнить большею частью грубый материал его.

После образования общих форм для гайканского выражения, как необходимого условия к современному развитию народа, весьма важно учреждение заведений, которые поставили бы себе целью в соответственных формах изливать свет науки на юное поколение. Изучение отечественной истории, географии и древностей должно здесь обратить на себя особенное внимание. Старинное гайкалское наречие, как основание, как объяснительная причина бесчисленных явлений в простонародном диалекте, могло бы входить в состав высших курсов вместе с чтением некоторых отборных классиков. За предметами отечественного образования будут следовать науки общего интереса. Допустить здесь занятие древними языками, которых необъятную пользу, относительно облагораживания духа и вкуса, вовсе не отрицаем мы, значило бы не понимать современных потребностей народа, предпочесть ученое полезному и отягощать юношество слишком разнородными предметами. Армянским училищам в России должно вменяться в непресмную обязанность, в числе европейских языков и предметов, глубокое изучение славяно-русского языка, истории и географии российского государства, ибо под этим только условием возможно духовно-нравственное сближение между Россиею и подвластными ей армянами. Средством сообщения науки в подобных заведениях должен служить общепонятный, простонародный язык армян, но, само собою разумеется, всегда облагороженный в устах образованного наставника. Уполномочение отечественного языка, как проводника мысли и чувства, по нашему мнению, необходимо, если не положить на армянское юношество двойственной, бесцельной борьбы с затруднениями самой науки и формы; кроме того очевидно всякому здравомыслящему, что каждое чувство, каждое представление, каждая идея, в национальной оболочке зароненные в душу юного армянина, могут и должны распускаться в ней более глубокие корни и действовать гораздо плодотворнее, нежели когда все это передается ему в формах, мало говорящих его сердцу.

Язык и литература возникнут тотчас, когда армянские литераторы начнут писать для живого настоящего, для всех и каждого, кто, при здравом уме, в состоянии читать и понимать какую-либо книгу. Имея в виду потребность учащегося юношества, мы желали бы сперва уч-

реждения общества сведущих мужей для обрабатывания на популярном языке руководительных книг по различным отраслям науки.

Желая за пределами училищ действовать на просвещение различных сословий народа, равно на обобщение национального духа, мы не найдем другого более способного орудия, как периодическое издание, которое бы принимало на свои страницы статьи из Всеобщей истории, географии и статистики (в особенности армянской и русской); любопытные сведения из области естествознания, наук промышленных и коммерческих, равно известия о современных отношениях армян в различных государствах, о состоянии европейских народов политическом и церковном и, наконец, о новых открытиях и изобретениях, применяемых к практической жизни. Чтобы придать общенациональное значение такому периодическому изданию, необходимо и здесь принять в основание наречие араратское, к. к. менее всех потерпевшее изменения и как ближе всех подходящее к своему первообразу. Не подлежит сомнению, что тут немедленно возникнет тяжкая борьба мысли с неовинующеюся, и тем более, чем ниже степень образования народа, для которого пишется, но мы уверены вполне, что все сии и подобные затруднения в скором времени счастливо будут побеждены постоянством и твердостью трудящихся на поприще, покрытом лаврами бессмертной славы.

Для армян, покоящихся под отеческою сению России, первоначально довольно было бы даже учредить редакцию повременного издания с тем, чтобы доставить им соответственный разбор из лучших журналов, издаваемых в России. Многие люди могли бы, самым благодарным образом действовать на этой почве, и гайканцы, которые доселе лишены средств к участию в успехах европейского просвещения и цивилизации в России, стали бы тогда, в некотором смысле, духовно-правственно сочувствовать народу, среди которого поставило их провидение.

Таково наше мнение о требованиях настоящего, о высоко-важной задаче, поставляемой гайканцам в России просвещенным духом нашего XIX столетия. Все, существующее во времени, чтобы занять место и удержать его в порядке вещей, должно, необходимо, следовать за движением своего века, участвовать в успехах человечества, беспрестанно перерождаться и усовершенствовать себя; иначе, как противоречие современному духу, как нечто, которому нет места в области жизни, оно произносит самому себе смертный приговор, и должно рано или поздно сделаться безответною жертвою прожорливого старика Сатурна. Таков оракул времени о будущности потомков Гайка на почве России: или вперед вместе с веком, или закоснение и смерть духовно-правственные. Патриоты гайканского народа, мы надеемся, если это не есть мечта живого воображения или обман благородно-пылающей души, внимут гласу таинственно вопиющего времени, и приступят к делу с непоколебимую верою на помощь всевышнего, с твердою уверенностью в радужном приветствии со стороны благонамеренного, просвещение лю-

бящего, каждое полезное начинание великодушно поощряющего Российского правительства. Sapient sat!

АБДУЛ-КАСЕЛЬ ФИРДОУСИ ТУССКИИ, ТВОРЕЦ ЦАРЕИ,
ИЗВЕСТНЫЙ ПОД НАЗВАНИЕМ ШАХ-НАМЕ. КНИЖКА I

ВВЕДЕНИЕ

К великим движениям, вызванным в области наук в XIX столетии, неоспоримо, принадлежит и благородное, истинно величественное стремление умов прорвать пределы, воздвигнутые вековыми предрассудками, холодным пренебрежением внеевропейских национальностей, историй, языков и литератур, и вникать в самые разнородные вопросы мировой жизни. Прошло время, когда всемирная история, частью, из недостатка в средствах, частью, из личной ограниченности и своенравия, позволяла себе исключить из своих летописей народы, географическим своим положением, особенностью своего образования и всего национального быта отдаленные от европейского материала,—как будто это были существа недостойные внимания науки, потерянные сыны человечества. В наши дни всемирная история, как бы в оправдание гордого своего названия, начинает уже понимать свое назначение и, не ограничиваясь более одним рассмотрением судеб западных племен, разоблачает пред нами бесконечно разноцветную картину восточной гражданственности¹. Азия не есть более мир заповедный; никто более, кроме известного класса людей близоруких, ничего не видящих вне тесной сферы своего существования, никто не позволит себе сказать: восток не имеет истории, не входит в состав человечества. Но не в одной истории приметно это отрадное явление. В наш век в естественные науки, не довольствуясь исследованием небольшой земной планеты, существ, ее населяющих, сил, в ней и на ней действующих, простирают взоры к пределам конечного бытия, докуда несет их телескоп, и усиливаются понимать мир как правильно устроенный, полный красот, истинный космос в единстве его и целости. И философия теперь близка уже к тому, чтобы все отдельные отрасли наук неизбежно основать и упрочить окончательно, указать на взаимную между ними связь, укрепить ее, где она ослабла, научить нас искать в ней, как в мировой мудрости, конец и начала основных нитей наук. Если все это справедливо, то, кажется, и наука, которая занимается языком, как символом всякого знания, как хранилищем сокровищ его, должна, в дальнейшем своем развитии не отставать от других своих сотрудниц. Если суждено языкознанию приобрести характер истинной всеобщности, то не может оно остановиться на известном количестве языков и литератур; оно должно предначертать себе, как конечную внешнюю цель, исследование, обозначение и распределение всех языков и духовных произведений, на них существующих. Пусть будет соединяем

большинший интерес с языком того или другого народа; пусть отдельный исследователь обращает свои взоры на один язык более, чем на другой; но пусть не забывает он, что пред судилищем науки все языки имеют равное право на внимание. Ботаника не знает ни одной бесполезной травы; она не предпочитает всем другим розы или пшеницы, потому что одна приятно раздражает нашу нервную систему, другая питает миллионы людей, не считает их достойными изучения более, чем мхи и грибы. В самом деле, почему бы мы оставили во мраке забвения тот или другой язык, хотя бы он не отличался богатством, хотя бы стоял последним в ряду всех прочих языков на земном шаре? Ведь он все же еще есть растение, которое в духе разумных, узами братства соединенных существ пустило корень и, быстро возросши в нем, сделалось средством сообщения мысли.

На каждом веке лежит священная обязанность полученное от прадедов, равно как и самоприобретенное духовное достояние, по мере того, как оно достойно сохранения, в неизменном по возможности виде, передавать будущему поколению. Это есть дело особенной науки, науки, которая—если носит в себе сознание высокой своей цели и не переходит в малодушный, ограниченный и ограничивающий педантизм—столько же важна, сколько и необходима; наука эта—филология, хранительница и толковательница памятников языка. Под филологиею мы разумеем здесь не ту часть, не ту одну дробь языкознания, которая в справедливом, впрочем, сознании своего близкого духовного сродства с великими произведениями классической древности, называет себя классическою филологиею, или, скромнее, филологиею. Нет, мы разумеем здесь филологию во всей совокупности ее, которая бы, по примеру мировой истории, могла именоваться мировою филологиею, если бы, к сожалению, не надо было опасаться, что расстояние между сим почетным названием и голою действительностью представит ее не совсем в выгодном свете. Хотя существует уже довольно много филологий и столько их, сколько различных народных литератур, но доселе остается еще филология, которая бы признала себя как единство, образованное из отдельных филологий, которая бы отыскиала и восстанавливала взаимные соотношения между литературами—посредственно или непосредственно, вспять и вперед по времени—равно как соотношения между основанием их—языками; доселе остается только в возможности, в идее, филология, которая, рассматривая языки как почву литературе и самой филологии, стремилась бы сличением их между собою сближать одни с другим, отделять один от другого, устранивать и объяснять одни другим; скажу более: нет еще филологии как науки, свободной от классической односторонности, от этого обоготворения некоторых народов как идолов, с уничижением других, потому что они не известны тому или другому или будто недостойные знакомства варвары, дикари.

Духовное образование Европы, даже, в некотором смысле, и религиозное, в прошедшие столетия, основывалось почти исключительно на

знании греческого и латинского языков; потому так называемая классическая филология оставалась в безтревожном своем единовластии. Эта монополия прекратилась ныне. Кроме изучения азиатских языков и литератур, возникли романская, германская, славянская и проч. филологии, и взаимное соревнование, оживляющее их, довело до счастливых результатов, бросивших особенный свет на этимологическо-грамматическое строение языка вообще². В наш век неутомимым жрецам сравнительного языковедения удалось открыть, что важнейшие и господствующие языки Европы свою метрополию имеют в Азии и что, опять, европейские поселенцы встречаются во всех частях мира. Семейство греческо-латинского, германского и славянского языков, финские наречия вместе с мадьярским, имеющим многочисленных соплеменников на Урале и в западной Сибири; Османлы, принадлежащий обширному, далеко по Азии распространенному, гурецкому (татарскому), племени, которого самые восточные ветви теряются в Сибири,—все эти языки указывают на неоспоримое азиатское происхождение. Даже кельтическому языку приписывает Джемс Причард восточное начало, и хотя надобно сознаться, что ядро сего языка, в самом деле, не есть скритское, однако лексикальные и грамматические сходства кельтических наречий с индо-германскими столь значительны, что трудно приписать это обстоятельство одному сожитию Кельтов с санскритскими племенами на европейской почве. Языки Басков, древних Этрусков, наконец Албанцев суть единственные в Европе, которые не показывают никакого внутреннего сродства с азиатскими наречиями³. Если мы хотим видеть соотношения между собою языков и литератур Азии, то стоит только открыть глаза и заметить следующее: с китайскою литературою связуются японская, письменность нынешних владетелей Китая, манджурская, как некогда, монгольская. Индия служит средоточием образования, которая из своих недр, посредством Буддизма⁴, бросила лучи в Тибет, к Монголам, Китайцам, Японцам, на Цейлон и в Индию по ту сторону Ганга; семейство арийских языков вступило в многообразную борьбу с семитическим⁵; само семитическое племя, из среды которого возникли Иуданзм, Христианство, Ислам, простерло свои ветви в Африку и Европу. Если все это ложно и не основывается на исторических фактах, то не будем говорить о всемирной филологии—соединительнице всех языков и литератур общими узами. Сколько неоспоримо, что Афины и Рим не суть и никогда не были целым миром, столько же неоспоримо, что классическая филология не есть ни филология исключительно, ни филология вообще.

Со времен знакомства Европы с Санскритом⁶ наступает не новый период, но собственно, начало всякого языковедения и вместе борьба против прежних предрассудков в области филологии. Отседе ни одному испытанному, осмотрительному языкоиспытателю не пришло бы на мысль оставить без внимания Санскрит, когда речь идет о глубоких грамматических изысканиях в языке, принадлежащем индо-германскому семейству. Тому, кто еще сомневается в этой истине, совету-

ем прочесть в высшей степени полновесное суждение Вильгельма фон Гумбольдта⁷ о необходимости Санскрита в отношении к языкознанию и того рода истории, которая соединена с ним*. Также не считаем неуместным привести здесь достопримечательные слова Гримма⁸ из предисловия ко второму изданию превосходной грамматики его: „Se wenig der erhabene Stand des Lat. und Griechischen für alle Fälle der deutschen Grammatik ausreicht in wecher noch einzelne Selten reiner und tiefer anschlagen, eben so wird, nach A. V. Schlegel's treffender Bemerkung die Welt Vollendet der indische. Grammatik wiederum jenen zum Correctiv dienen. Der Dialect, den uns Geschichte als den ältesten, unverderbsten weist, muss Zuletzt auch, für die allgemeine Darsteilung des Stammes die treueste Regel darbieten und dann bisher entdeckte Giesetre der spätern. Mudarten reformiren, ohne sie sämmtlich aufzuheben“**.

Нет причины думать, будто практическая основательность значения латинского, греческого и пр. языков страдает от занятия многими другими; многогородное исчезает, когда оно признано и представляемо как нечто однородное и когда устранен ложный свет, падающий на предмет от пестроты многогородного. Кроме того, иное дело учиться, иное—учить языку, т. е. описать организм его и механизм. Пусть учащийся остается в тесных пределах данного языка, не заботясь о других, но взоры учащего должны простираются за ограниченную сферу одного или двух неделимых известного семейства, языков; словом, учащий должен собирать отголоски всех соплеменных языков, чтобы внести в рассмотрение того, который ближе занимает его: жизнь, порядок и органическую связь.

Но общее языковедение, которое, кажется, составляет самое справедливое требование нашего века, недавно еще началось: оно, так сказать, существует только со вчерашнего дня и, при всей важности своих результатов, не может иметь притязания на ту полноту, которой оно способно достичь в грядущие времена. Благодаря неослабно трудящимся ученым ориенталистам Европы, мы более и более обогащаемся средствами к изучению главнейших языков Востока, и если у нас до сей поры еще не видно той многочисленности напечатанных и очищенных текстов азиатских творений, которую представляет нам классическая филология, уже более трех столетий занимающая ученую Европу, то все это не может и не должно внушить нам презрение к столь важной отрасли науки, каково языкознание в его совокупности: „Die Wissenschaft,—говорит Гергель⁹—die erst beginnt es also noch weder zur Vollständigkeit des Details noch zur Vollkommenheit der form gebracht hat, ist dem Tadel darüber ausgesetzt. Aber wenn dieser Ihr. Wesen treffen soll, so würde er eben so ungerecht sein, als es unstatthaft ist, die forder und jener. Ausbildung nicht anerkennen zu wollen“. Phänomenologie des Geistes, herausgegeben von Dr. I. Schulz, Berlin, 1832, c. 2.

* Indische Bibliothek, 1, 133.

** 2 Гл. I, VI.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
U.S.A.
TEL: (773) 835-3200
FAX: (773) 835-3200
WWW.CHICAGO.EDU

**ՆԱԽԱՀՅՈՒՄԻՍԱՓԱՅԼՅԱՆ ՇՐՋԱՆ
(1844—1857)**

3. ՅԱՂԱԳՍ ՓՈՐՁԱԿԱՆ ՅՈՂԵՐԱՆՈՒԹԻՅԱՆ ՀԱՌ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ճանաչել և սիրել զազգ հայրենի ո՛չ ամուլ և սնտի շատախօսութեամբ, որ չէ ինչ զժուարին ըստ որում ոչինչ կարօտ զրկանաց անձին յօգուտ մարդկութեանս, այլ կենդանի և ճշմարիտ արդեամբք, այն է՝ խուզողական մտօք քննելով զպիտոյս իւրոյ ազգի և փութոյ պնդութեամբ զարման նմին մատուցանելով. այսպիսի մտացն զիտակցութեամբ ազգասիրութիւն չի՞ք առ Ռուսահայս, որոց շատ է և կարի՝ շատ երջանկութիւն, միայն թէ վայելել կարիցեն ի մարմնեղէն բարեկենդանութեան իւրաքանչիւր: Ասացելոցս վկայ անհակառակելի մերոց հայկական զաւակաց տխուր և ամենաժաւան վիճակ՝ մինչև այբբենարանս անգամ չունել սոցա յուսումն զարութեան լեզուին, որով վարին ի հասարակ կենցաղս, իսկ զորս ունին՝ հասկանան ոչ: Համարիմ ոչ սուտ ինչ կամ անլուր իմն բարբառիլ, եթէ ասիցեմ, թէ մանկտին Հայոց ի Ռուսաստանեայս առ ի չդոյէ, որ յաշխարհիկ լեզու հայախօս մատենից ըստ ազգ-ազգ զիտութեանց՝ բռնադատի հրաժարիլ յիւրն ի հայրենի լեզուէ, որ չէ նմա կամուրջ յուսաւորութեան, և զոյգ ընդ օտար լեզուիս և ձայնին, որով տարբանան ի նմա զազափարք մտաց՝ օտարանայ հարկաւ և ի բաց մերկանայ յանձնէ զամենայն զիւր հայութիւն. վասն զի յորոյ ազգի լեզու մտածէ և խօսի ոք, ի համարի ասի լինել նորին իսկ ազգի, և լեզու է, որ զատանէ ազգ յազգէ, որ դարձեալ՝ նա է, որ կապակցէ զմարդիկ յազգ: Անփութութիւն ամենակարեւոր խնդրոյս սովոր է յառաջացուցանել վնասս մեծամեծս, տոյժս և տուգանս սաստիկս, և զի՞ ևս յերկարեցից՝ անդառնալի կորուստ ազգի, վասն զի ի բառնիլ բանի և գրոյ՝ ազգն ևս, որոյ իմանալի կենդանութիւն սե՛րտ և կո՛ւռ կապեալ է ի դարբութիւն հարադատ ճմարթի կալ յակաստանի, այլ զլորեալ կործանի կործանումն անկանգնելի:

Զ սոյն զայս ահաւոր ճշմարտութիւն յանգիման կացուցեալ աստէն, այլև զայնոսիկ ի մերոց եղբարց, որք շիցեն զգայազիրիկ և իմաստասպառ ամենեին, յայտոսիկ հրաւիրելով ի խորհրդածութիւնս՝ կանխեմք վասն առաջարկութեան դործոյս ասել յայշափ: Ոչինչ հարկ և արժան զատելով անդէն ի սկզբանն առաջի զնել հայազգի ուսումնասիրին մատեան երկայնախօս զիմաստասիրական խնդրոց՝ շատ համարեցաք զղխաւորսն վարդապետութեանց հոգեբանութեան ականդել նմա՝ ոչ կարի խորութեամբ և ոչ կարի յայտնութեամբ, այլ միջակ ուսմամբ տալով զժանօթութիւն գիտելեացն: Զբովանդակ նիւթ ճառիս բաշխեալ ի հնգեակ հատուածս՝ ուրոյն-ուրոյն ի քննութիւն գալով կարողութեանց հոգեոյ և դործականութեանց նորա ի մար-

զուտա՝ յաւելաբ ի կատարածն կոյս զհարեանցի տեսութիւն կանոնաց զստ-
տիրաւկութեան, և այն՝ խորհրդով և ոչ զիպուածով, վասն զի յանհրաժա-
րելեացն մեզ թուեցաւ տեսականին հուպ զնել զգործականն, որպէս զի աւան-
դեալքն յառաջնում տնդ, ակնյանդիման կացուցեալ ի յետնումս՝ լուսա-
փայլ ևս ընդառաջ ելցեն մտաց:

Ինք այժմ բանադիտաց ազգիս հատուցութեբ զվասն է՞րն մերոյ երկա-
սիրութեան ոչ ի բարբառ աշխարհիկ և իմանալի առհասարակ, այլ ի հին
բարբառ զրոց՝ անհասկանալի, ուրեմն և անօգուտ իսկ յաւէտ մեծի մասին
հայրենակցաց մերոց: Լուսաբանութեամբ պատճառիս անհետացի թուե-
ցեալն ի վեր անդր հակառակաբանութիւն, նոյն և արդարացի անձն մեր
ի սագտանաց անտի զոր եղև մեզ այլուր արկանել զայնոքիւկ՝ որ ոչինչ
զէտակն կաշեալ որպիսութեան ազգիս յայժմուս՝ զուցէ և խիտացեալ հնա-
մութեամբ՝ ամենայն մեքենայիւք ընդդէմ զինին հայկական նորախօս-
թեան, թէպէտ պատուելիքդ ալոքիւ բաց ի կամակորութեամբ բանակոխն
լինելոյ՝ ոչինչ պտղաբերեն յօգուտ ազգի. թող զմանս համառօտութիւնս
հին քերականութեան՝ աստի և անտի մուրացեալս և ձախոյ ձեռամբ կար-
կատեալս, և որ այլ այսպիսիք՝ սքանչացեալք այժմ առ անդատաստան համ-
բակս, բայց յատենի քննել և դատել կարողացն՝ զարդ խաբեբայութեան:
Գիտնական վաստակ մեր այս առաջին գլուխ ի լեզու հայ, ի դէպ ելանէր մեզ
դէ՛թ սակաւութեբ ցնդն և փարատել զտարակոյս կասկածամիտ արանց ոմանց՝
որք չե՛ւս գիտեն թէ և մեր ուսեալ է փոքր ի շատէ պաշտել զգարութիւն ի
ժանգոտեալն աննորոգելի հնութեամբ լեզու առաջնոց Հայկազանց: Բայց
ասե՛մք ականջս ունողացն՝ թէ զնորն և զաշխարհիկ հայկաբանութիւն՝ մաք-
րեալ և զտեալ յեկամուտ օտարաձայնութեանց, մշակեալ և ազնուագործեալ
հեղինակութեամբ, արդիւնաւոր միայն ունիմք, մինչ բա՛ն է զզուգապաւ-
շաճ իմն գործարանէ մտաւորական հաղորդակցութեան ի պէտս ազգի հա-
մօրէն և ոչ անհատից ոմանց գիտնոց կամ գիտուն ձեացեալ տգիտաց, զմա-
տենազրութենէ ոչ ՚ի պէտս տասանց և քսանից, այլ հազարաց և բիւրոց,
ո՛չ իւր ինքեան, այլ ընկերին. զսոյն զայս հրամայաբար պահանջէ և առողջ
բանն և պիտոյք մերոց աւուրց. զսոյն զայս ուսուցանեն մեզ փորձք դարուց և
ժամանակաց՝ միայն թէ կամիցի որ անպղտոր մտօք քննել և ճանաչել
զհանդէս Եւրոպէացւոցն բազաբականութեան և ոչ զկուրուցիւն քան զտեսու-
թիւն նախամեծար ընտրիցէ:

Արդարեւ չեն ինչ պէտք մեծի ճարտարամտութեան և կորովատեսութեան
առ ի խելամտեալ ճանաչել զանդարմանելի զայն վիճ ժամանակաց՝ որ խրտ-
րոց ընդ մէջ անկեալ յետնոցս և առաջնոցն՝ անհնարինս ի միմեանց զմեզ
տարանջատէ, ոպ զի հիշտին ևս իցէ զմեռեալս յարուցանել ի գերեզմանաց
քան զբոլոր ազգ հայոց ի հնութիւն անդր վերածել: Առ ժամս զհակառակորդս
մեր և զօգտի հասարակաց ծանօթս առնել կամելով մեղումս կարողութեան
ըստ հնոց հայախօսել, վարեցաք անցելոց աւուրց լեզուաւ Հայաստանեայց
և այն՝ յանկոխ շաւիղ գիտութեան առ Հայս. բայց առ յապայս ո՛չ անփոյթ
արասցոք ելանել ի հրապարակ նորոյ հայկաբանութե, նոյն և մերկապա-
րանոց առաջի աչս ունողացն կացուցանել՝ թէ սոյն այս աշխարհիկ բարբառ

անտեսեալ մինչև ցալսօր առ ի մերալնոց ի Ռուսաստանեայս^{*}, դօրէ, աչո բացատրել զխորհուրդս լուսաւոր մտաց՝ մինչ լծորդեալ լիցին ի մատենա. զիրն ճաշակաւոր ընտրութիւն, շրջանկատ հնարագիտութիւն և երկայնամիտ տոկունութիւն ջանից. աշխատութիւն յազմո՞ղ է դժուարութեանց, միայն թէ կամեցող ոք գտանիցի լեալ աշխատութեան՝ բոլորս՞ վ սրտիւ, ողջամիտ հայրենասիրութեամբ: Իսկ որք շատախօսեն առ Հայս զանհնարութենէ գրեւոյ յաշխարհիկ լեզու և զսոցն ապացուցանել համարին ի մէջ բերելով զբազմութիւն այլ և այլ բարբառոց առ Հայս ըստ այլ և այլ տեղեաց, զպակասութիւն միոյ ընդհանրականի, զգարաւորութիւն աշխարհիկն բարբառոց ի գրոցն, զխանդարումն նորին եկամուտ օտարոտի բառիւք և ոճովք խօսից և որ այլ աշխարհիք. արքղ աշտոյիկ՝ խոստովանիմք աներկիւղ՝ ոչինչ ապացուցանեն յաշս բանագիտաց՝ բայց միայն զթանձր և զսղորմ տգիտութիւն իւրեանց՝ զդոցա կարծիս ցրել և յաճիւն լուծանել չէ դործ սրտմ տեղեակն է ընթացից զարգացման և բարգաւաճանաց նրոպէտականացն դպրութեանց, այլ վասն համառօտելոյ մեզ զճառս շատ լիցի տուալի դնել իմաստակացո՞յ յորոց միջի երեկ և ուս ոմն Սիմիլիցկիյ^{***} աչո տգէտ իւրոյ իսկ հարազատ ազգի պատմութեանն՝ զխնդիրս զայստսիկ. ո՞ւր են և չքացան բարգաւաճայն լեզուք Յունաստանի և Հռովմայ. ընդէ՞ր արտաքսեալ ի կենդանի կիրառութենէ յընկերական կենցաղս՝ կապեալ և կաշկանդեալ դնին ի լոկ խորշս մատենից իբրու յարդանդ գերեզմանի. ո՞ւր անհետացաւ սլաւոնականն որով երբեմն խօսէին և մատենագրէին արք ռուսսիացիք. յի՞նչ պատճառաց զկնի պղատոնական և դիմոսթենեան ատտիկաբանութեան և կիկերոնեան պերճ լատինախօսութեան յաջորդեցին առ Յոյնս ասացեալն նոր յունական *ἡμετέραν ῥωμαιοῦν γλῶσσαν* իսկ առ Հռոմեայեցիս՝ բարբառն հասարակ *volgare eloquio* առ ինչ Պետրոս իմաստուն թագաւոր Ռուսաց ի բաց զսլաւոնականն վտարեալ՝ քաղաքագրեաց զնոր բարբառն ազգային, ուստի հետզհետե վերաճեալ ծաղկեցաւ այժմեան լեզու և

* Ի նորումս գիտնական բարեկամ մեր Թսեր վարժապետ Զմիւռնացի՝ ի լոյս էած ի Մոսկվա երկուս փոքրիկ մատենան մակագրեալս Հաւատապատում. հատ. ա, և Քննապատում. հատ. բ. ի լեզու իւր աշխարհիկ: Հեղինակ աշխատութեանց երկասիրելոց ի պէտս ստորին դաստանց ռուսմեարանի քաջափայլ տեարց կադրեանց յորս ուսանողք չեն տակաւին բաւական հասկանալ զգրեալսն հին հայկաբանութեամբ, այս ըստ իմիք հպաուրի աշխարհիկ բարբառոցն՝ բայց հարկաւորիմք խոստովանիլ ցաւելով, թէ ևս քան զնորախօս, հնախօս, տեսանի՝ շատ և կարի շատ ներկելով հնումն ոճոյ: Աշխարհիկ հայախօսութիւն Արարատ լրագրի զոր հրատարակէ ի Տփլիս Զ. Գարբիէլ Պատկանեանց², չէ այս. պարստելի, բայց անկանոն յոյժ և խառն ընդ գրոցն ոճոյ, այլ և յաղթահարեալ ի տեղական բարբառոց, թող զչքաւորութիւն բանիցն բովանդակութեան:

** Այժմեան հռոմէական ասացեալ լեզուք յորոց սակի են զաղղիականն, սպանիականն և իտալականն՝ չեն և չեն ինչ այլ բայց լեզու լատինական՝ անհնարինս աղճատեալ և խանդարեալ յընթացս ժամանակաց. իսկ սնդղիականն խայտաճատեակ կերպարանափոխութեամբ իւրով զարուց ի դարս, ցայնչափ այլանդակեցաւ մինչև ի բաց մերկանալ զամենայն հարազատութիւն ազգային և գործիլ խառնաշփոթ իմն հաւաքածոյ բառից Անգլոսաքսոնացոց, Դանէմարքացոց, Նորմանաց և նորագոյն Գաղղիացոց, թող զլատինականն մուծեալս յանգղիական լեզու ի սկզբանն, մինչ հարաւային Անգղիա հպատակէր հռոմէական տէրութեան: Այս նախ քան զչուել Անգլոսաքսոնաց յԱնգղիա՝ բնակէին աստ հին Բրիտանացիք՝ որոց զկնիք կենս տակաւին ի կոմսութեանն Վալէս և խօսին յիւրեանց բնիկ բարբառ, զկիմբեանն ասեմ կամ զվալէսեանն, բայց ի հնոյ և ի սկզբնական լեզուէ անտի պահպանին յԱնգղիականն այժմուս բառք սակաւք յոյժ և եթ:

*** Տե՛ս Կովկաս անուն լրագիր տպեալ ռուսերէն ի Տփլիս, 22 ապրիլի, 1850, երես 127:

դպրութիւնն Ռուսաստանեաց. ո՞չք վասն ին լեզու գրոց՝ որպիսի տեսանի
 ի թարգմանութեամբաշունչ մատենին Ռուսաց և ի ժամանակադրութեան նեւ-
 տորի աբեղայի Կիւսկացոյ՝ ոչ պահաւ պահպանեցաւ առ ի լինել գործարան
 լուսաւորութեան՝ եթէ հնարաւոր ինչ էր այդ. ասասցեն մեզ հնամուլ իմաս-
 տակբոյ, զի ի դոցանէ ուսեալ գիտասցութ. ասասցէ՝ մեզ և պարոն Սիւլից-
 կիյ՝ եթէ ուսեալ ինչ իցէ ի նկարագրէ քաղաքականութեան իւրոյ իսկ հա-
 մարին ազգի, իսկ եթէ ոչինչ ուսեալ է դոցա միանգամայն, որեմն մի
 ամաշխոյսն նախ ինքեանք ուսանիլ և ապա զայլս ուսուցանիլ. վասն զի
 իւր կոյրի առաջնորդ՝ երկոքին ի խորխորատ անկանիցին:

Հին լեզուք համօրէն ունին բաղմարուեստ իմն դասաւորութիւն բառից
 և ամփոփութիւն սճոյ խօսից. այս յատկութիւնն որ արդարեւ ուժգնութիւն և
 զեղեցկութիւն մեծ ընծայէ լեզուի հնախօս հեղինակաց՝ յանցանել ժամա-
 նակաց և ի փոփոխիլ քաղաքական և իմանալի որպիսութեան ազգաց՝ ոչ
 հեշտեալ ինչ հնարաւոր առ ի պահպանութիւն գոլով, եղծեալ խանգարեցաւ
 բաղմօրինակաբար՝ առ տգիտութեան ամբոխին, և առիթս ևս ալլափոխու-
 թեան խօսից և քերականական ձեռք լեզուին, յորոց բազումք ի նորածնեալսն
 անդ ըստ իրաց ինչ ճոխացուցեալ հարստացան, իսկ կէսք կրճատեալ և յա-
 պաւեալ ի կորուստ զնացին մինչ ի սպառ՝ որպէս հոլովք և հոլովմունք լա-

* Այս և յառաջան զհործանումն հոռմկական տէրութեան՝ կիրառականն ի հասարակ
 կենցաղս լեզու լատինական յեղափոխեցաւ յոյժ, զոնեա ի Գաղղիա, նաև առ հոգեորս զերագոյն
 կարգի. ինչ որ առաւել յատուկն էր հասարակ բարբառոյ և գատանէր զայն ի վճիտ լատինա-
 բանութենէ անտի, վրիպակ գործածութիւն տեսանի հոլովոց և նախադրութեանց և անփոխու-
 թիւն քերականական ուղղուն գրուածոցն ի հասարակի: Հնազնտե պատահաւ խանգարմունք՝
 որովք լեզու լատինական յեղափոխեցաւ ի գաղղիականն և ի լեզուս յաւէտ յարակիցս նմին՝
 այսպէս տեսանին իտալիոք վարեալք լինէին առանց համաձայնութիւն ընդ հոլովմունս անուանց
 և ընդ լծորդութիւնս բայցից. գոլով տղէտս կանոնաց փոփոխութեան բառից՝ ցայն շափ շփո-
 թէին զմի հոլով ընդ միւս, մինչ զի հարկ էր ի ձեռն նախորաց որոշել զնա զոր օրինակ
 մասնիկս de և ad պաշտեալ լինէին առ ի նշանակել զսեռ. և զտրակ. հոլովս, որ սովորական
 յոյժ է ի գրչադիրս եղեալս ի վեցերորդ դարէ անտի մինչև ցտասներորդն. այլև առ ի լցուցանել
 զպակասութիւնն որոշական և անորոշ յօդիցն՝ ի գաղղ. լեզույ՝ ի գործ ածէին զբառս ille և
 unus, զառաջինն մանաւանդ. կրճատութիւն ձայնիս ille է որ յետուստ և է որ յառաջուստ՝

ծնաւ առ յապայս զյօդս, գաղղ. և իտալ. լեզուաց՝ le և il: նոյնպս դարձեալ՝ ներգործական
 օժանդակ բայն avoir, avere, haben, որ յաւէտ բան զամենայն տարրերէ զնոր լեզուս ի լա-
 տինականէն՝ յառաջ եկն (ի յայտ է առ տգիտութեան) ի շգործածութենէ պէսպէս որ ի ժա-
 մանակս բայցի փոփոխութեաց. յաւել առ այս և զայն՝ թէ առ լատինացիս չիք հնար բաշա-
 յայտելոյ զիտիրն որ ընդ անցեալ անորոշ (passé indéfini) և ընդ անցեալն որոշական
 (passé défini), ուստի և ձեքս j'ai vu և je vis լին առ լատինացիս միապէս՝ vidi. ի սկզբան
 անդ առ գաղղիացիս և իտալացիս պաշտեալ լինէր օժանդակ բայն առ ի լրացուցանել զպա-
 կասորդ լատինականին. բայց ոմանք ի հեղինակաց ստուգէին զայս կիրսութիւն վկայութեամբք
 ոմանց տեղեաց առ հին ընտիր մատենագիրս, եպի ևն habeo et tuum habeo constitutum,
 որք չեն բայց ինչ մի մատենաւոր և ուժգնութեան աղագաւ պատեալ առ լատինացիս: Զրովան-
 դակ ընթացս այսոցիկ փոփոխութեանց լատինականին որ ի պետութիւնս հիմնարկեալս ի վե-
 բայ տեւրակաց հոռմկական տէրութենն ոչ է կարողութիւն ցուցանել կատարելապէս. ոպ և չիք
 ճշդիւ որոշել զկէտ ժամանակի յորում քերականական լեզուն վերջացաւ զոլ հասկանալի ժո-
 ղովորդեան. բայց անհակառակիչ է՝ թէ Գաղղիա յովիւրորդ և լիններորդ դարս, իցէ թէ՝ սակաւ
 մի ևս յառաջ ստացաւ իւր լեզու, որ չէ ինչ այլ բայց կազմած իմն զոյացեալ աղճատմամբ ի
 լատինականէ անտի (վասն զի բառք Կելթեանք կամ Տեւտոնեանք մոծեալ անդր՝ չեն ինչ
 բաղմաթիւ և ոչինչ ունին առ կազմակերպութիւն նորին), որ և հետ զհետէ ցայն վալր խոտո-

տինականին և հոռմէական սասցեայ լեզուս՝ յաւել առ այս և զպէսպէս տեղական բարբառս ըստ աշխարհաց և ըստ բաղաբաց, ուստի գնալով յառուջացան այժմեան լեզուք Եւրոպիոյ, ոպ իտալականն, սպանիականն և զաղղիականն առ նախնի հպատակս հոռմէական տէրութեան, յունականն նոր՝ առ արդի Յոյնս և սասցեալն բաղաբական լեզու այժմեան Ռուսաց՝ ծնեալ ի զուգարառնութենէ Երից որ ի Կիևի, ի Բելօրուսսիա և ի Մեծ Ռուսսիա զործածական բարբառոց ժողովրդեան, որ օրըստօրէ հրահանգեալ բարգաւաճեցաւ ընդ հմուտ զրչաւ հեղինակաց որպիսի Եղեն Լամոնոսով, Գերժավին, Փօն Վիդին, առականօսն Խեմնիցեր յաւուրս մեծի թաղուհոյն Կատարինեայ բ, պատմագիրն Կարամզին, բանաստեղծքն Կոխով, Պուշկին, Ժուկովսկի և այլք⁶:

Ոչինչ ընդհատ ի նախակարգելոցդ հանգիպեցաւ առ Հայս. և սնցք անցեալք ընդ մերս լեզու նոյն են որ ինչ անցան ընդ այլոցն, որով իբրտ ի հայկերոջ իմն մարթիցիս տեսանել, թէ հասարակաց են օրէնք ընթացից մարդկութեանս առ որ և է ազգս, յոր և է աշխարհս. ուրեմն և Հայք իսկ չեն բա-

յառութի ինչ լընդհանուր կանոնէ անտի, այլ իբրե հարազատ անդամք միոյ միայնոյ ազգի մարդկան՝ պարտին զնոյն զնալ զճանապարհ, ընդ որ բոլորն ընթացեալ տեսանի. ապա թէ ոչ իբրե փտեալ և անպիտանացեալ որդիս ժամանակի ի բաց հատեալ ի բոլորէն՝ ծախսցին ի ժանիս սրկորամոլ ծերունոյն Կոռնոսի:

Գրաբառ կոչեցեալ լեզու հայկական որոյ բնտիր բնտիր յիշատակարանք շինեալ հաստատեցան ճարտարապետական ձևամբ սրբոց թաղման-

չաց մերոց ի և ոսկի դարու Հայոցս զպրութեան, և զօրծեցան հիմունք հաստարմատք յորոց վերայ զկնիք խարսխեալ բարձրացուցին զհայկաբանութեանն կազմած սքանչելարուեստ՝ հեղինակ իւրաքանչիւր ըստ չափու իւրոյն կրթականութեան և հանճարոյ մշակեալ և ճոխացուցեալ զժառանգեալն ի նախնեաց. այս գրաբառ լեզու Հայոց՝ արտաքոյ քան զբնիկ աշխարհ արարատեան տարեալ՝ յայլ և այլ գաւառական բարբառս յեղափոխեցաւ, զսրոց թիւ Եօթն դնէ Յոհաննէս Երզնկացի ի մեկնութեան հին քերականութեան, բերելով ի Ստեփաննոսէ, որք են. կորճալք, տայեցի, խուրայի, շորրորդ հայեցի, սպերացի, սիոնի, արցախայի. իսկ մաքուր հայկաբանութիւնն մնաց յարարատեան աշխարհի, զոր նոյն այլ միջերկրեայ և ոստանիկ կոչէ ընդդիմադրելով գաւառականացն որ առ նմա եզերականք լսին⁷:

Հին լեզու գրոց մինչև ի կատարած ԺԳ դարու իբր ի բազումս պահեալ և պահպանեալ տեսանի առ Հայս. բայց վաղ ուրեմն, այն է՝ ի ժա դարու գտանին հետք ինչ այժմեան աշխարհիկ բարբառոց ի թուղթսն Գրիգորի

րեցաւ ի նախապէ իրմէ և՛ յարտասանութի և՛ ի քերականութեան, մինչև ի բազում գէպս չէ հեշտին անդրէն գտանել զարմատական ձևս զաղղիացուցեալ լատին բառիցն ի սոյն յայս նորաչէն լեզու հոռմէական՝ բաշխեալ յերկուս տարրեր բարբառս՝ որ են սասցեալն provençal և լեզու հիւսիսային Գաղղիոյ՝ հանգիսացան ի վերջ ժա դարու և ի սկիզբն Երեքսասաներորդին բանաստեղծական վաստակք զուարճամիտ ականաւոր տաղաչափից՝ Տրուբադուրաց (Troubadours) ասեմ ի հարաւային Գաղղիա, և Տրուվերաց (Trouveres) ի հիւսիսակողման Լաւր գետոյ հոռմէից. Տե՛ս История Европейской Литературы XV и XVI столетий Генриха Галлима, մասն առաջին, եր. 17—18:

Մագիստրոսի. ապա թուի այս ծաւալեալ յժգ դարու, ոպ բազում՝ ուրեք է տեսանել առ Մատթէոսի Ուռհայեցոյ և առ Մխիթար բժշկի. ևս առաւել յաճախեալ ի ժղ երոդդումն. սրում վկայեն զրուածք Գրիգորի Անաւարդեցոյ և Ստեփաննոսի Օրբելեան: Բայց կրկին դարձեալ այս աշխարհիկ բարբառ ալիւսալ է ըստ ալիւսալ տեղեաց. նշանաւորքն տարբերութեամբ ևն Ագուլեցոց, Վանեցոց, Մոկաց և Պեչանցոյ առ Անթարէի մանաւանդ: Առաւել բնտիրն յաշխարհիկ բարբառս և մերձաւորագոյնն հնոյ վճիտ հայախօսութեան ճանաչի բարբառն արարատեան՝ յոր հպաւորին ըստ իմիք խօսուածք Հաշտարխանու Հայոց:

Աշխարհիկ բարբառ Հայոց կամ լեզու որով վարին Հայք ի հասարակ կենցաղս՝ տեսեալ իսկապես չէ տարբեր ամենեին ի գրոցն լեզուէ. դասակարգք բերականական ձեակերպութեանց՝ որ ի նախնի լեզուին անկղծ և անխախտ պահեալ մնան՝ է զի յրնթացս դարուց մաշեալ անհետացան ի շրթոնս ժողովրդեան, և է զի անհասկանալի գործեցան ազգին՝ յանցանել ժամանակաց. ինչ մի որ իբրեւ հասարակաց պատահար տեսեալ եղև ի վերանդր. սմին իրի աշխարհիկ լեզուն յովովակի ի վար արկանէ մասնիկս անդ՝ ուր հինն շատանալ միայն փոփոխութեամբ որ ի մէջ և յեզր բառից. թող զայս. Հայք հարուստ ինչ ժամանակս կացեալ ընդ իշխանութեամբ ալլազգի տէրութեանց, որ է՝ Պարսից, Արաբացոց, Տաճկաց և Ռուսաց՝ փոխ առեալ ևն ի նոցունց բազում բառս և ոճս խօսից, զորս առ ի բացայայտել դոն հարազատ ձայնք և եղանակք հայկականք. բայց ինչ որ ևս առաւել զգրոցն բարբառ զատանէ յաշխարհիկ լեզուէն՝ է տարբեր դասաւորութիւն բառից, բազմաբուռստ և ամփոփ ոճ խօսից յառաջինն, իսկ պարզ և դիւրհասկանալի ի յետինս:

Այո ի հանդիպիլ ընդհանուր նաւարեկութեան Հայաստանեայցս քաղաքականութեան՝ ժրագլխովարդապետք Հայոց զոսումն և զգիտութիւն հայկական տարեալ պատասպարեցին յամուրս և ի պատուարս լոիկ օթեանաց իւրեանց, ի վանս ասեմ և ի կաթողիկոսարանս. և այսպէս պահպանեալ ի կորստենէ զարգասիս հայկական ոգույ բերեալ աւանդեցին յետնոցս. սապէս ոչ ուրանամք զականաւոր արդիւնս և շնորհս ցուցեալս առ ազգ Հայոց ի միաբանութենէ Մխիթարեան գիտուն վարդապետաց՝ որոց կամք եղև Նախախնամականին յանձն առնել զպահպանութիւն հայկականս ուսման ի սկզբբանէ անտի ութեասներորդ դարու մինչև ցաւուրս մեր, թէև՝ ո՞վ սեաւ բազդի ազգիս՝ ոչ ի ծոց մօրն մերոյ Հայաստանի, ալ առ դրունս օտաբաց, ի Վենետիկ Իտալիոյ, բայց սակայն՝ թող զսակաւութիւ ուսումնականս ոմանս առ մեզ՝ որոց է կարողութիւն ընթերցասիրել զմատենանս հնախօս հեղինակաց Հայոց ազգն բովանդակ առ ի տգիտութենէ դարուց ի դարս հանապազորդելոյ՝ չէ ալ ևս բաւական զիրան հասկանալ զբուն հայրենակիցս, զՄովսէս Խորենացի, զՂազար Փարպեցի, զԵղիշէ Ամատունի և որ ալ այսպիսի հեղինակք հնախօսութեան. վասն զի բանալի նուիրական տաճարիդ այգորիկ անգիտ իմն կորուսեալ է նմա ի շրջանապտոցստ յորձանուտ դարուց և ժամանակաց: Արդ սոյն այս անգիտ կորուստ աւուրց անցելոց, սոյն այս անհնարաւորութիւն զմեռեալն հնախօսութիւն ի լոյս վերակենցաղելոյ ոչինչ ընդհատ տեսեալ եղև առ Եւրոպացիս. որպէ՞ս բնթացան սոքա, զո՞ր կալան զճանապարհ, ի՞նչ իւրք հասին նպատակի իւրեանց. ուսցո՞ւք յիմաս-

սուն Եւրոպացւոցդ որք փորձութեամբք իւրեանց կարող են փորձանաւորացս օգնական լինել:

Լապտեր լուսաւորութեան հետոյ աշխարհի շիջեալ խաւարեցաւ զինի մահուան վերջին հնաիօս լատինաբան իմաստասիրին Բոյեթիոսի՞, որ հրամանաւ Թէոդորիկայ արքայի Գօթաց արկեալ ի բանա՝ զիւրն զմխիթարութիւն փիլիսոփայութեան (Consolatio philosophiae) կնքեաց արեամբ

իւրով յամի 524 յետ քսի: Անցանեն ի վերայ գրեթէ բովանդակ դարք հինգ. միջոց ժամանակի, յորում զիտութիւնք ամենայն՝ սահմանեալ ի հրահանգս ասացեալ եռեակ և քառեակ արուեստիցն (trivium et quadrivium)*: Իբր ի բազումս թողեալ էին ի կամս հոգեւորաց՝ որոց ոչ սակաւք նշանաւոր գտան անհնարին տգիտութեամբ իւրեանց: Բովանդակ մատենագրութիւնք այսոցիկ դարուց չեն՝ բայց արդասիբ ստրկաբար փոխառութեան ի հնոց անտի և որ ինչ-ինչ հանդիպին յինքնաստեղծ վաստակոց՝ ոչ անցանեն ըստ չափ միջակայնոյն. յամբոխէ անտի պարծանօք ի վեր ելանեն Սկոտոս Երիգինա և Գերբերտոս:

Ի սկիզբն երկոտասաներորդ դարու յառաջանալ նոր դարագլուխ պատմութեան Եւրոպացւոցն զարութեան. աստ ուրեմն հանդիսանան յԵւրոպա արք երեւելիք ուսումնականութեամբ ի զանազան բաժինս գիտութեանց և գայ հասանէ ժամանակն՝ յորում թէպէտ և ոչ ի սպառ անհետանալ տգիտութեանն խաւար, բայց բնդաբոյս զօրութիւնք մտաց արձակեալ ի դարաոր կապանաց և օր քան զօր ջան առեալ՝ քաջութիւն և կորովութիւն զգնուն: Այլ՝ որ եղեն զխաւոր պատճառք յառաջածուք այսր կերպարանափոխութեան իմանալի վիճակի Եւրոպիոյ. այլ՝ մեծամեծք, թէ և ոչ ամենեքին գործակիցք միմեանց, ոմանք ի նոցանէ և ներհականք իրերաց, բայց վախճան բնաւից էր մի և նոյն, որ է՝ զարթուցանել զԵւրոպա ի քնոյ թմբութեան և յարուցանել ի նմա զբան և զգիր սեփական ազգաց իւրաքանչիւր. ահա՝ ւասիկ են ասացեալ պատճառքդ. Հիմնարկութիւն համալսարանաց և ոճ դաստիարակութեան է նոսա, մշակութիւն նորոց լեզուաց և յառաջանալ այսի զարթութեան ազգաց, խուղարկութիւն հոսովմեական օրինաց և ապա ուսումնասիրութիւն լատինական լեզուի ի հին գաղափարաց մարուրն լատինաբանութեան:

Հիմնարկութիւն համալսարանաց յԵւրոպա և բարեկարգութիւն ոճոյ բաստիարակութեան շէին արդարեւ ի փոքունց ինչ: Համալսարանք առհասարակ՝ իբր ի բազումս զեղերէին լուսումն զպրոցական (սխոլաստիկեան)¹⁰ ասացեալ փիլիսոփայութեան և համաբնաբանութեան, թող զորս էին ի Բոլոնիա և ի Մօնպելիէ, որոց առաջինն հետաքննէր զքաղաքական օրէնս, իսկ երկրորդն հռչակաւոր էր բժշկական զպրոցաւ իւրով. բայց՝ մինչդեռ ի ճառ ելանէին զուսումնական խնդրոց ի լեզու օտար և հասկանալի զիտնոց միայն, վիճակ աշխարհականաց կայր և մնայր ի նոյն ահարկու բարբարոսութեան ոպ և ի դարս առաջինս. այսորիկ վասն վերածաղկի հայրենական զարու-

* Եօթնեակ գիտութիւնքս այսորիկ էին բերականութի, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, երաժշտութիւն, լուսարանութիւն, երկրաչափութիւն և աստղաբաշխութիւն՝ որոց ուսումն ըստ անպիտան մատենից կասկեղորեալ, Իգիդորեալ և Մարկիանդսի կապելայ՝ մեծեալ եղև յԵւրոպա ի վեցերորդ դարու:

թեանց առ Եւրոպացիս է՝ յոր կոչս ունիմք ակնարկել իբրև յէական պատ-
ճառ իմանալին կատարելագործութեան եւրոպացի ազգաց:

Եկայք ի տեսութիւն յառաջատուութեան նորանոր դպրութեանցդ Եւրոպիոյ:
Դանթէ¹¹ փլորենտինացի ի կատարած երեքտասաներորդ դարու եկանէ ի
հանդէս նորոյ իտալախօսութեան իւրովն հրաշալի գրուածով մակագրաւ
կատակերգութիւն ուժային (la divina Comedia), և ընդ նմին սիրագործէ
չնոր լեզու և դպրութիւն իտալական. այս գործ սքանչելարուեստ յորում նկա-
ռագրի այլաբանաբար ուղեորութիւն ընդ դժոխս, ընդ քաւարան և ընդ եր-
կինս, պատկերացուցանելով գրովանդակ որպիսութիւն ժամանակին յորում
եկաց բանաստեղծն. այս գործ Դանթեայ եթէ գրեալ էր ի լեզու լատինական՝
կայր և մնայր ի լատինեան ինչ մի օտար և անմատչելի Իտալացւոց, զոր
օրինակ լատինական գրուածք պղատոնական տարփաւորին Լաուրայի տիկ-
նոջ՝ քնարերգուին ասեմ Պետրարքայի որ ի ձեռն իտալական նուագաց իւ-
րոց (Սօնէտս ասացելոց) ժառանգեաց իւր պսակ անմահութեան, զայն՝ ո-
րում ընդունայն ակնունէր ի լատինախօս հագներգութիւնէ իւրմէ մակագրե-
լոյ Աֆրիկա¹²: Ոչինչ նուազ արգիւնաւոր գտաւ Յոհաննէս Բոքաչչիօ¹³ իբրև
բանաստեղծ նկարագիր նորանոր անցից մասնական կենաց յիւրումն Դէքա-

մերօնէ. գործ այնչափ իսկ նշանաւոր ճոխութբ ինքնաստեղծեալն լեզուի՝
որչափ բազմազանութեամբ ոճոյ բանիցն: Սատարելով երից այսոցիկ բա-
նաստեղծից տարածեցաւ առ յապայս յիտալիա ընդհանուր իմն սէր իմա-

նալի և տաղաչափական կրթութեան, ոպ զի բազումք ի մեծատանց ի փորձ
մատուցին զիւրեանց բանքար բանաստեղծական և յաջողակա բան զամենե-
սեան Լօրենցօ Մեդիչիս¹⁴: Ի բանիլ հանդիսի նորոյ իտալաբանութեան հե-
տըհեալէ վերաճեալ ծաղկին յիտալիա ազգը ազգք բանաստեղծական ար-
զասեաց. սիրապատումն բանաստեղծութիւն զքաջազանց ի միւս կէս հըն-
գետասաներորդ դարու մուծեալ լինի ի դպրութիւն իտալական Մօրգանտէ
(որ էր պատերազմակից Ռօլանդեայ) մակագրեալ գրուածովն Պոլլի փլո-
րենտինացւոյ¹⁵ և Ռօլանդ տարփածու ասացեալ վաստակովն Բոյարդօ կոմ-
սին Սկանդիանու. յընթացս վեշտասաներորդ դարու, մահաւանդ թէ յաւուրս
մեդիչեան Լեոնի տասներորդի հանդիսանայ ոսկի դար հմտութեան նորոյս
Իտալիոյ. պերճ երևակայութիւն և քանքար ճարտարապետական նկարագրու-

թեան ածայինն Արիօստեայ հրաշագործէ զսիրապատումն զայն տաղերգու-
թիւն՝ մոլեգնեալ Ռօլանդ վերածայնեալ, որում Տօրկվատօ Տասսօ¹⁶ առն-
թիւր կացուցանէ զիւրն բազմարուեստ հագներգութիւն վիպասանական՝ զա-
զատեալն իմա Երուսաղէմ: Ականաւոր մատենագիրք արձակ ոճով յարեան
Մաքիավելլի¹⁷ հեղինակ պատմութեան հայրենի քաղաքին իւրոյ Փլորեն-
տինոյ, Գվիչիարդիինի մատենագիր պատմութեան Իտալիոյ և առ յապայս՝
Պաօլօ Սարփի նկարագիր անցից անցելոց ընդ տրիգենտինեան ժողով: Զոր
ինչ գործեցին առ Իտալացիս Դանթէ նախահայր իտալական տաղաչափից,
Պետրարքա և յաջորդք նոցին, գործեցին յԱնպոլիա Գօթֆրիդ Զաուսեր ի կան-
թերբուրեան վէպս իւր, տիեզերական և ազգային միանգամայն տաղաչափ
թատրոնական՝ Ուիլլիամ Շէքսպիր, Զոն Միլտոն, Էդուարդ Իւնգ, Վալտէր

Սկօտտ և Լօրդ Բայրըն. ի Գերմանիա՝ Լութեր ածաբան¹⁸ որ իւրովն սիրալի

Թարգմանութեամբ ածաշունչ մատենին հոգևորական աշխատանքներին գերմանական (Godiscutfd) ասացեալ դպրութիւն, Լէսսինգ, Հեդլըր, Շիլլեր, Գեթէ, և այլք յայլ աշխարհս՝ դորոց մանրամասնաբար յիշատակել չէ տեղւոյս և ժամուս:

Կազմակերպութիւնն նորոյ բնդհանուր լեզուի ոչ իմանամբ զայն՝ որ հիմն ի վեր տապալել ունիցի զհինն, ոպ անդէն առ նմին ձայն բարձեալ բողոքեն իմաստակը Հայոց՝ մինչ քան է զաշխարհիկ հայախօսութենէ. քաւ և մի լիցի սեղանապիղծ ձեռք հայիլ մեզ ի սրբազան ժառանգութիւն կտակեալն մեզ առ ի մերոց նախահարց. այդ ոչ ուրեք դործեցաւ առ Եւրոպացիս. Դանթէ յասացեալ գործ իւր ոչ սակաւս օգտեցաւ ի յատինական լեզուէ և յայլոց իտալական բարբառոց իւրոյ ժամանակին. նմանապէս Լութեր ոչ յանձնէ հնարաստեղծեաց զայն լեզու նոր գերմանական, այլ շրջանկատ մտօք հարցաքննելով զլնտիր բնտիր բարբառս Գերմանիոյ: Ապա և մեզ, մեզ ասեմ Հայկազանցս պարտ էր՝ թեև անաղանձ պէտ յանձին ունիլ, փութալ ճեպել առ ի կազմել մեզ նոր և դիւրընկալ իմն լեզու դպրութեան, քաջ տնտեսութեամբ մտաց ի գործ վարելով զճոխ նիւթն գոր մատակարարէ մեզ հին լեզուն և այլեայլ բնտիր բարբառք նորոյ ժողովրդեան, որով լիցի ապաքէն հետզհետ մաքրել զհասարակ լեզուն Հայոցս յեկամոտ օտարաձայնութեանց, լցուցանել զպակասորդս նորին և քաջացուցանել զայն առ իւրաքանչիւր հան-

դէսս ուսմանց: Այս ամենայն՝ ոպ քաջածանոթ է բանագիտաց՝ ոչ լոկ բաշիւք և մտածութեամբք վճարի, այլ գործով և արդեամբք: Թող լիցին թերի և անկատար նախածին վաստակք աշխարհիկ հայկաբանին. մեծ ինչ իւրաքանչիւր ի փոքունց և յաննշանից սկզբնաւորեալ յառաջացաւ օր ըստ օրէ և տարեալ եղև ի կատար լրութեան. այո՜ զՊալլաս Աթենէ՝ սպառազինեալ կերպարանօք ի լոյս ծնեալ լսեմք ի գլխոյ Դիոսի, բայց այս՝ հնարաւոր յառասպելս և եթ՝ ոչինչ ունի առ իրականն աշխարհ: Սկսանել միանգամ պարտ է, և՛ ըստ մերոմս կարծեաց՝ ի պիտանեացն յայժմոս հայազգի մանկտուն, իմա պատկանաւոր այբբենարանս յուսումն հայրենի դպրութեան և երոպէականացն, սապէս քերականութիւնս, բառարանս այլեայլ լեզուաց, մանաւանդ թէ որոց էին յաւուրս մեր աղբիւրք լուսաւորութեան, բեր ասել զգերմանականին զգաղղիականին, զանգղիականին և զուսացն, այլև առձեռն պատրաստ մատեանս յուսումնասիրութիւն բնդհանուր պատմութեան, աշխարհագրութեան, թուաբանութեան, չափաբանութեան, բնաբանութեան, բնագիտութեան և այլն: Մինչդեռ ոչ է Հայոց կարողութիւն յիւրեանց բուն լեզու մտածել, խօսիլ և գրել, չիք ևս ոչ հայկական ուսումն և լուսաւորութիւն և ոչ իսկ հայութիւն. և հայութիւն՝ առանց հայաբար մտածելոյ և խօսելոյ՝ բարբարոսութիւն առ մեզ ճանաչի. վասն զի ազգ և լեզու մի են. առանց լեզուէ՝

չիք ազգ, ոպ դարձեալ՝ լեզու առանց ազգի է ինչ մի յանիմանալեաց անտի: Յոյժ և կարի յոյժ սխալին ծնողք հայասեռ մանկանց ի Ռուսաստանեայս հայացուցանել զորդիս իւրեանց կարծելով այնու՝ զի թշակաւորեն վարժապետս առ ի երկիցս կամ երկիցս յեթնեկի ելանել ի տունս ծնողաց և ուսուցանել տղայոց քանի մի մեռեալ բառս և ոճս հին լեզուի՝ մինչ սոյն իսկ մանկունք զբովանդակ բնթացս ուսման իւրեանց կատարեն այլազգի լեզուաւ, ուրեմն և մտածել իսկ ոչ ուսանին յիւրեանց հարաւատ բարբառ, թէպէտ

ծնողքդ այդոքիկ զիրեանց պարտականութի առ որդիս անթերի լցուցեալ համարին. և ոչ չափ միայն. այլև զպարծանս գերօրինակ հայրենասիրութեան յինքեանս յափշտակեն. ո՞վ անտեղի և խաբեբայ հայրենասիրութեանդ, ո՞վ հայութեանդ որ չէ ինչ բնդհատ ի կատարեալ այլազգութենէ. այսմ յայտնարարաւ վկայէ նոյն ինքն հանապազօրեայ փորձն. մանկունք հայոց ի Ռուսաստանեայս, այո՞ և չափահասակք իսկ պապանձեալ կարկին՝ մինչ հասանէ նոցա ի հայ լեզու արտայայտել զխորհուրդս ինչ մտաց, իսկ սմին հակառակ ի ուս լեզու յաջողակս արշաւեն. ուստի՞ է այդ. զի՞նչ է պատճառ չկարելոյդ Հայոց հայաբար մտածել և հայաբար խօսիլ. և թէ անգիտանան հայք, ահա բացատրեսցուք նոցա. անտի միայն է, զի նոքա տննեիւի առ ի յԱստուծոյ և ի մարդկանէ անհոգութեամբ ոչ կամին զշինութիւն Հայրենի լեզուին, ոպ զի եղիցի սա կամուրջ և միջնորդ լուսաւորութեան հայկազեան մանկանց. իսկ սմանք՝ ո՞վ վեջէին կուրութեան և անյուսալի հիւանդութեան բանականին հոգույ առ Հայս՝ իբրև խելագարս ոմանս թափեն զամենայն ճիգն ի հակառակամարտութեան անդ բնդդձ փրկականին դեղոյ և դարմանի, և այդպէս աշօք բացօք վազեն հապ ճեպով առ ի դահավէժ գլորիլ ի խորխորատ կորստեան, կամ՝ որ նոյն է՝ ուրացեալ զիրեանցն սեփական կենդանութիւն, օտարին կենդանութեամբ կեալ ախորժեն: Այլ մեք տեսեմք. առանց հայաբար մտածութեան և խօսից չիք և բնաւ իսկ չիք հայութիւն. և զոր ուսանիմքս յԵրոպացւոց, յայնժամ միայն ասիցեմք ուսեալ ունիլ մտացն զիտակցութեամբ, մինչ հայացուցեալ զայդ ամենայն ի հայրենի բան և գիր՝ արտաքս ի մէնջ բղխեցուցանել կարողքս իցեմք. ապա թէ ո՞չ. սո՞ւտ է ամենայն հայութիւն և ուրուական անգոյ. երանի մեզ՝ եթէ խօսէաք զայստսիկ ոչ յունկն մեռելոց, այլ ի լսող ականջս կենդանեաց:

Մեծամեծ ականաւոր արգասիք նորաշէն զպրութեանց առ Երոպացիս՝ որ է գրելոյ և խօսելոյ ի պէտս ժողովրդեան յայն լեզու զոր նայն իմանայ, ազատ և ի վեր են քան զամենայն տարակոյս, այլև քաջածանօթ իւրաքանչիւր ումեք որոյ են աչք առ ի տեսանիլ, սիրտ առ ի զգալ և բան առ ի խելամտել. ո՞վ որ ի մտախոհիցն արանց այնչափ ապիրատն գտցի մինչ զի՞ փոխանակ շնորհակալու մտօք պատուասիրելոյ և մեծարելոյ զբարեացապարտ արան զայնոսիկ որպիսի եղեն Դանթէ առ իտալացիս, Լութեր առ գերմանացիս, Լոմոնոսով և Կարամզիւն առ ռուսս, Ընժայել ևս յանդգնիցի նոցա նպատակս ստորաքարշս և դատապարտելիս միանգամայն. իմա դու ինձ զմատենադրե նոցա յաշխարհիկ բարբառ ոչ վասն շինութեան լեզուի և լուսաւորութեան ազգի, այլ անձնական շահաստացութեան աղագաւ. հնար ի՞նչ իցէ արդեօք քան զայդ առաւել անիրաւութիւն ապիրատել առ պատկառելի անձինս հեղինակացն այնոցիկ որք ջանիւք և աշխատութեամբ ճարտա-

րապետեալ կառուցին զշինուած նորոց զպրութեց և եղեն բարերարք ոչ ազգի իւրեանց միայն այլև հասարակաց մարդկութեանս. ո՞ր լինէր վիճակ ուսացն լուսաւորութեան յայժմուս՝ ոչ սատարելով այդմ նորախօս ուս հեղինակացն Լոմոնոսովի, Կարամզիւնայ և այլոց բազմաց. զայդ չև՝ գիտեն Հայք և ոչ իսկ զիտել կամին, վասն զի. ոպ մեզ թուի, զամենայն ինչ ուսեալ գիտեն, բայց մտածել և ճանաչել՝ ոչ. մտածել և ճանաչել զօգուտ անձանց և զսիրելի զաւակաց իւրեանց: Եւ որ մեծն է. յայդ իսկ մոլորութիւն զառաժեալ տեսանի ուսան Սլիվիցկիյ որ ոչինչ մտաբերեալ ի պատմութիւն բն-

թացից լուսաւորութեան իւրոյ հայրենական ազգի, զգովանի վաստակս նորախօս հեղինակաց տաճկաստանի Հայոց ի յանցանս զնէ նոցա՝ աշապէս զրպարանելով. «нужно правду сказать, что главная причина, заставляющая их усредно работать, это не желание, чтобы наречия того народа образовались, приняли определённые грамматические формы,—но личные выгоды»¹³⁴. Ո՞վ ուշամտաց և հանճարաշրու առնդ որ առ անհնարին ապշամտութեան իւրոյ ոչ նկատէ՝ թէ դոյն այդ անխիղճ և լիրբ զրպարտութիւն վերաբերի նոյնպէս առ հայրենակիցս իւր, վասն զի և դորա թողեալ զհին սլաւոնականն՝ մատենագրեցին մինչև ցայսօր անհամար մատեանս ի նոր լեզու աշխարհիկ և սովոր միայն մատծեն, խօսին և մատենագրեն յաւուրս մեր. խոստովանիմք, թէ այդպիսի բանից մարթ էր միայն ծանիր ի միտս խելագարութեամբ արտացոլոյն Սիւլիցկիոյ. բանիմաց և մտախոհ Ռուբ, ընդ որս և մեր աշապէս բնատրեցար ուսանիլ և վարդապետել:

Տես թէ զինչ ապա նոյն այր ծանօթաբանէ լիրումն ճառի. «Не так смотрят на положение этого дела (որ է հակաճառութիւն երկուց կողմանցն՝ միոյն ջատագով լինելով հնախօս մատենագրութեանն, իսկ միւսոյն պնդելով և հաստատելով թէ պարտ է քաղաքագրել զնորն լեզու և յօրինել զայն գործարան ազգային լուսաւորութեան) Армяне, живущие в Индии и преимущественно калькуттские обитатели. Мнение всех сих склоняется в пользу книжного языка. Калькуттское армянское училище—одно из лучших армянских училищ, служит рассадником основательно образованных молодых людей. Имена многих из воспитанников этого училища уже известны в новой Гайканской литературе, и Армяне с гордостью указывают на высший круг своих Калькуттских земляков, которые говорят между собою чистым книжным языком, а дети многих из них пишут стихи, гладкостно и красотою слога не уступающие лучшим произведениям армянских писателей».

Պատասխանեմք անիմաստ առնդ այդմիկ. կալկաթեան Հայք և գործք նոցա չեն և չեն մեզ օրինակք. օրինակս և առաջնորդս ունիմք մեզ զԵրուսաղիս, որք մերձաւոր ևս են մեզ և լաւ քան զհնդկացի Հայս ծանուցեալ իմացան զկարգ և զոճ ազգային լուսաւորութեան և մեծամեծ վկայութեամբք հաստատեցին ցայսօր զոր քաջ և պիտանի վարկան. իսկ հնդկացի բուն մի Հայք արարին յօգուտ ազգի և ոչինչ. քանի մի հնախօս մատենից (իբր ի բազումս՝ թարգմանութեանց յերոսղէականէն) ի նոցանէ առ մեզ եկաւորելոց չէր ինչ կարօտ ուսումնական հին դպրութիւն մեր, թող զի չեն իսկ այնք և յակահաւորացն ինչ: Վերստին տպագրութի բանի մի հին հեղինակաց՝ ոչ միանգամ տպելոց յառաջագոյն առ ի մխիթարեան բնկեռութենէ ի Վենետիկ՝ չարժէ և յիշատակութիւն անգամ. բայց թէ ո՞ր մնան թաղուցեալ ի խաւարի հոյակապ գիտնաւոր արքղ աշտրիկ զորս ի լոյս հանգիսացոյց կալկաթեան ուսումնարան հայոց, անգիտաւա՞ք բնաւին և հարցանեմք առ ի ուսանիլ. եթէ դոյ գորութիւն, ապա ուր է ներգործութիւն՝ յայտարար մեծահռչակ աշղր զօրութեան, վասն զի ամենայն գորութիւն ի ներգործութենէ իւրմէ ճանաչէ և սոսկ բառիւք առանց բանաւոր փաստից ոչինչ ապացուցանի: Հայք Ռուսաստանեայց պարծանօք՝ ասէ Սիւլիցկիյ՝ մատնացոյց առնեն զմեծատուն հայրենակիցս իւրեանց ի Կալկաթա, որք ի մաքուր լեզու զրոյ

հայկաբանեն ի հասարակ կենցաղս, իսկ որդիք բազմաց ի նոցանէ շարադրեն ոտանաւորս որք հարթութեամբ և գեղեցկութեամբ ոճոյն չեն ինչ ընդհատ ի պատուականագունիցն գրուածոց հայ հեղինակաց: Զարմանամբ՝ զի պարոն Ալիվիցկիյ շատ քան զմեզ ճանաչէ զՀայս Հնդկաստանի. բայց հարցանեմք զնա՝ թէ ուստի առեալ իցէ զայդ ամենայն ծանօթութիւնս, արդեօք իցէ՞ ինքն հայտագէտ և կարող անձամբ դատել և ապացուցանել զոր խօսին, թէ ի վալը ի վերոյ լրոց ուսեալ բարբառի, խաբէ զինքն և զայլս. լուծումն խնդրոցս ոչ ուրեք բացաւփայլի առ նմա. այլ մեք որ մտածողքս եմք՝ առանց փորձելոյ և քննելոյ ուսաք ընդունիլ և ոչինչ. և հարկաւորիմք ծանօթաբանել ստուէն ի գիտութիւն պարոն Ալիվիցկիոյ և նմանեաց սորա. նախ առաջին՝

և թէ ամենայն տաղաշափութիւնք հնդկացի Հայոց աշնպէս են ոպի տեսանի հատուած ինչ շարագրեալ առ ի Յոհաննէ Աւդալեան²⁰ և եղեալ ի մատենին ընթերցանութեան տպելոյ ի Մոսկվոյ յամի 1849՝ մակագրութեամբս ընտիր հատուածք բաղեալք է գրոց նախնի և արդի հեղինակաց, եր. 207 և 208, ապա մեծապես սխալի Ալիվիցկիյ կոչելով զաշնոսիկ ոչինչ նուազս պատուականութեամբ քան զգրուածս հին հեղինակաց. յայգմ հատուածի ոչինչ տեսաք և տեսանեմք բայց զաննշան վաստակ համբալի ուրումն առանց բանաստեղծական քանքարոյ և աշխուժից երեակայութեան. երկրորդ՝ թէ հնարար հայախօսին ոմանց մեծատանց Հայոց ի հնդկս՝ իբրեւ մասնաւոր օրինակ՝ ոչինչ գօրէ տապալել զստուգութիւն փորձոց տեսելոց ի հանդիսի

լուսաւորութեան հարստեանացն ազանց ընդ դարս և ընդ ժամանակս. Զոր ինչ անհնարաւոր գօտան հրաշագործել քաջ Եւրոպացիք, զլուսաւորութիւն իմա ժողովրդեան միջնորդաւ հին և մեռեալ լեզուաց, առ այդ բաւակա՞ն ճանաչի սակաւութիւ մի ընկերութիւն հայոց ի Հնդկաստան. այդմ կարէ միայն հաւատալ թեթեամիտն Ալիվիցկիյ, ո՞չ մեք և ո՞չ լուսաւոր եղբարք նորին Ալիվիցկիոյ: Զանկարսն առ ի հսկայից Եւրոպիոյ ի կարելիս համարիլ առ ի թվկաց հնդկահայոց՝ չէ՞ ապաքէն զիւտ մտաց առն խոհականի և ուսելոյ, այլ խելացնոր իմաստակի:

Զասացելոցն իւրոց զստուգութիւն ապացուցանել համարի Ալիվիցկիյ օրինակ բերելով զհրատարակողն վերոյիշեալ ընտիր հատուածոց հայ հեղինակաց, ըստ որում չէ սորա հաւանեալ զնել ի մատենի իւրում շարա-

դրածս նորոց հեղինակաց ի լեզու աշխարհիկ: Ոպ մեզ թուի՝ անանուն հեղինակ մատենիդ համաձայն յոյժ ընթացեալ է առողջ բանի՝ ոչ ընդունելով անգր զգրուածս յաշխարհիկ բարբառ, վասն զի մասնաւոր նպատակ նորա էր ուսուցանել ոչ զնորն լեզու, այլ զհինն, ուրեմն և խառնել զնորն ընդ հնոյն

անպատեհ էր ամենեկին. բայց՝ այտի անկարէ հետեցուցանել, ոպ առնէ Ալիվիցկիյ, թէ հրատարակող հատակոտոր գրուածոցդ ախորժելով և նկատմամբ տարագիր անտի հանեալ իցէ զնորն հայկաբանութիւն: Եղիցի որ և է խորհուրդ հաւաքողի հայկական հատուածոցդ. եղիցի որ և է մեկնաբանութիւն նորին առ ի Ալիվիցկիոյ, այլ մեք հնչեցուցուք աստանօր՝ թէ ո՞չ առաջինն և ո՞չ վերջինս իշխան ինչ են առաջնորդ լինել Հայոց ի հանդիսի նոցայն լուսաւորութեան ըստ աշխարհի պիտոյից ժամանակի. շատ է հայոց՝ առանց յաջ և յահեակ խոտորելոյ՝ ուշի ուշով միտ եղեալ ընթացից Եւրոպեացւոցն քաղաքականութեան, նոցին զհետ զնալ անմոլար շաւղաց:

Վեհանձն թողութիւն աղաշեմը զընթերցողս լառաջաբանիս, զի կարի յերկարեցաք աստէն ի ճառ. բայց կամիմք և ոչ զվերջին բանս Ռուսին Սիւ-վիցկիոյ ասանց յիշատակութեան թողուլ, որք են. «По истине, нельзя не удивляться Армянам. Где бы они не жили, везде самобытно проявляется их национальный характер, отличительные черты которого составляют деятельность торговая и умственная. Любовь к литературным произведениям своих отечественных писателей не покидает последнего торговца, даже в таких случаях, когда его скромное образование не позволило ему читать эти произведения. Живя в Тифлисе, мне случалось несколько раз видеть собрания книг у людей полуграмотных, которым книжный язык недоступен. Слыша о достоинстве какого-нибудь сочинения, они покупают его и тщательно сохраняют его. На вопрос: что это за книги? Армяне с чувством какого-то благоговения отвечают: это Монсей Хоренский, это Чамчян, это Егише. Такая безотчетная и беспрдельная привязанность к светилам своей Литературы—говорят ясно, что для Армян, для которых прошли невозвратно годины бед, терзавших их нацию и часто уничтожавших плоды народного гения, что для Армян настает век высокой их образованности».

Տեսցո՛ւք զգեղեցկահիւս բանիցդ զխորհուրդ՝ խնդրելով զոր ի նոսին ճշմարտութիւն՝ անաշառ մտօր: Ուր և իցեն շաչք՝ ասէ Սիւվիցկիյ՝ յամենայն տեղիս ի վեր երկի ինքնօրէն ազգային բնատրութիւն նոցա, որ է վաճառաշահութիւն և ժրագլխութիւն յիմանալիսն. մինչև այն զի և յետին վաճառական հայոց՝ թէև առ նուազ կրթութեանն անբաւական իցէ հասկանալ զգրութեան հայրենի հեղինակաց՝ բերի սիրով և յարգանք առ վաստակս իւրոց մատենագրաց. այո՛ նաև արք կիսով չափ գրագէտք ի տիբիս՝ առ որս տեսեալ ասէ Սիւվիցկիյ ժողով հայ մատենից՝ հարցեալ ի սմանէ թէ զի՞նչ գրեանդ իցէ՝ պարծանք և երկրւածութեամբ իմն պատասխանեն թէ ալ. Մովսէս Խորենացի է, այն՝ Չամչեան, միւսն՝ Եղիշէ, և այլն:

Տուր և առութիւն վաճառաց լեալ առ հինսն մեր՝ ուսանիմք և ի մերոց և՛ յօտարազգի հնախօսաց և այն՝ ընդ երիս ճանապարհս, որ է՝ ընդ Կասպից ծով, ընդ Պոնտոս և ընդ Եփրատ մանաւանդ: Զնաւարկութենէ Եփրատայ զոր առնէին հայք սակս տանելոյ վաճառս ի Հայաստանեաց ի Բաբելոն խօսի և Հերոդոտոս յառաջին գիրս պատմութեան իւրոյ, զլ. 194, ստորագրելով միանգամայն զկազմած հայկական հաւուց յոստոց ուռնեաց՝ մորթապատեալ արտաքուստ քստ օրինակի յատակի, ոչ զխելս նաւուն և ոչ զառաջսն սրածայրեալ ունելով, այլ վաճանածն բոլորակեալ. վաճառք Հայոց այսպիսի նաւուք

տարեալ ի բաբելոն էին զինի մանաւանդ. գիտեմք նոյնպս առ և տուրս լեալ ի հնումն ի մէջ Հայոց և Փիւնիկեցոց՝ որ ի հայաստանեաց բնտիր երկվարս առեալ տանէին ի վաճառածութիւն յայլ աշխարհս: Բայց՝ յօրինակաց աստի չիք տակալին տեղի հետեւեցուցանելոյ՝ թէ մի ի բնատրութեանց հայոց էր վաճառաշահութիւն, վասն զի այդ հասարակաց է ամենայն ազգաց, փոքր ի շատէ քաղաքացեայ, և ոչինչ նշանաւոր զհայս զործէ: Զայլ կերպարանս յանգիման կացուցանէ մեզ վաճառականութիւն հայոց ի բառնիլ իշխանութեան ազգին. Հայք կորուսեալ զթաղ արքայութեան և ցանեցիր յերեսս երկրի վտարանդեալ, անտուն և անհայրենիք, ծառայ և ստրուկ ամենայն ազ-

գաց չլիար, չկորուստ և չվերքիկա՝ մի միայն հնար նիւթականին կենդանութեան զվաճառականութիւնն ահաանէին՝ զաղբիւրն հարստութեանց և զառաւել հեշտին ուղի հոգալով զկարեւոր պիտոյս կենաց, ուստի զնալով յառաջացաւ հակամէտ բերումն հայոց առ վաճառականութեանս արուեստ, որ իբրեւ ծնունդ և արարած բռնազրօսականն հարկի՝ քաջ ի բաց հեռի է ի վաճառականութենէ Եւրոպացոց՝ վերաճելոյ և ծաղկելոյ առ ի զարգացմանէ բազմապիւնութեան: Վաճառականք հայոց ի Ռուսաստանեայս իբր ի բազումս գնեն և վաճառեն կերտումծոս Ռուսաց, Պարսից և բուխարացի եօղպէկ Թաթարաց, բայց ինքեանք շունին գործատունս վաճառաշահական յօրինումաց, ըստ որում զուրկ և ամալի նստին յւրաքանչիւր գիտութեանց կարեւորելոց առ ալ զվախճան. առ Հայս չիք բնկերութիւն վաճառականաց՝ որով ինի միլիոնս ի գործ խաղացուցանել և միլիոնս վերստին շահիլ, այլ այր իւրաքանչիւր ըստ չափու իւրոյն գումարի դրամոց գնէ և վաճառէ. զայս առանձնութիւն և պակասութիւն բնկերական ոգոյ բացատրելի է նոյնպէս տնկրթութեամբ և տնկուստութեամբ ազգին: Միանգամայն ասացից. վաճառականութիւն հայոց չէ խարսխեալ ի վերայ բարոյական հիմանց, այլ ի հարց յորդիս անցեալ ժառանգութեամբ և սովորութեամբ՝ պաշտեալ լինի իբրեւ առաւել հեշտին ճանապարհ հայկայիւն զհնարս նիւթականին բարեկենդանութեան, և սա իսկ է պատճառն տխուր և ողորմ տեսարանիս, զի գրեթէ բոլոր ազգն ի վաճառականաց բազադրի, իսկ գիտնական և ոչ մի. ըստ որում չիք յարգ գիտութեան, ուրեմն և ոչ իսկ ինդրողք գիտութեան,

չս զի ամենայն արժանաւորութիւն դրամով չափի և դրամ է՝ առ որ բերին ուխտ և փափագ սրտի իւրաքանչիւր: Զվաճառաշահութիւն հայոց ան-

մասն և անբաժին մեք տեսանեմք յամ արդարացի պարծանաց և նախատինքքան թէ փառք հայկականս անուան. ի՞նչ ճանաչի հարստութիւն ազգի. կարծեմք՝ մեծագործութեամբք յօգուտ ազգի. բայց ո՞ւր են մեծագործութիւնքդ. ո՞ւր են պտուղք և արդասիք մեծամեծ այն գանձուց զոր շտապ տագնապաւ ժողովեալ կուտակեն վաճառաշահք հայոց: Մի է և մի ի սկզբանէ անտի մինչև ցայժմ բարեացապարտ տունն կազարեանց՝ որոց ազգասիրական տրուք պահին կեղեցիք յերկուս մայրաքաղաքս Ռուսաստանեայց և ուսումնարանն արեւելեան լեզուաց ի Մոսկւա. մի է և մի տունն կազարեանց ի Հայս Ռուսաստանեայց՝ յոր իբրու ի վայր դալարի զուարճացեալ հանգչին աչք ուղեորին ընդ անմխիթար անապատ Հայոցս կենդանութեան ի Ռուսաստանեայց աշխարհի: Բայց մի ծաղիկ գարուն ոչ առնէ. միակ կազարեանք ազգին համօրէն օգնել ոչ ուժեն. պիտոյ են միահաղոյն ձեռք և սիրտք ազգին՝ եթէ գոյ ազգ հայկական ՚ի Ռուսաստանեայս, և եթէ պարտ էր ըստ իմիք ՚ի յարգի կացուցանել զՀայութիւն՝ մինչ ի սպառ անարգեալ:

Հայք ի Տփլիս՝ ի լուր տկանաւոր ինչ մատենի հայ հեղինակի՝ գնեն զայն՝ ասէ Սլիվիցկիյ՝ և պահպանեն խնամով և զգուշութեամբ, սակայն ուսումնասիրել և հասկանալ զայն կարեն ոչ, ըստ որում պակասին ի գիտութենէ դրոցն լիզուրի. բայց սոյն իսկ Հայք պարծանօք և երկիւղածութեամբ խօսին զայնմանէ, զոր ո՞չն գիտեն, ո՞չն հասկանան. ո՞վ տղայամիտ առնդ այդմիկ որ ի գովեստս գրէ Հայոց զպարծիլ սոցա յայն՝ զոր ունին ոչ. վասն զի՝ զի՞նչ օգուտ ի գեղեցատիպ և ի վայելչակազմ մատենից շարելոց մի առ միւսով՝ եթէ ամփոփեալքն ի ներքինս մատենից անխմանալի են ունողացն,

ուրեմն և անկարող իսկ են լինել բոս խմիր առիթ լուսաւորութեան հետ լոցն ի խաւարի. բայց զսոյն զայս տնտեղի պարծանս, զսոյն զայս մօտը մտաց առ անհասկանալեօքն, իմա զհին մեռեալ լեզու գրոց կարօտեան՝ ասէ Սյիվիցկիյ՝ ի դալուստ գարու մեծի իմն բաղարակաւութեան առ Հայո: Իսկ մեք ասեմք և կնքեմք. պէտքին ես է յարուցանել զմեռեալս ի գերեզմանաց քան թէ միջնորդութեամբ հնոյն լեզուի գնորն լուսաւորել զժողովուրդ. խաւարն լուսով փարատի և ոչ խաւարաւ. կեանք ի կենդանութենէ՝ աղբերանայ և ոչ ի մեռելութենէ. իսկ սր ի հակառակսն բերի ի կարծիս. խելակորոյս գնա ասել ոչ տարածկութիմբ: Sapienti s'ak²¹!

4. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱՅԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Պարսկական կյանքի հնագույն ժամանակաշրջանից ստեղծագործական մաքի ոչ մի հուշարձան մեզ չի հասել, թերեւ պետք է բացառութիւն համարել Որմիզդին ձոնված հիմները, որ սեկայն զուտ ծիսական նշանակութիւն ունենէ: Ալեքսանդր Մեծի մահից հետո Պարսկաստանն ընկավ Սելեւկանների իշխանութեան տակ², բայց շուտով պարթևները տիրեցին Կյուրոսի ողջ հարուստ ժառանգութեանը³: Այդ դինաստիայի արքաների՝ օրոք, որոնք պատմութեան մեջ հուշակվեցին թե՛ իրենց հզորութեամբ և թե՛ նրանով, որ հովանի եղան հունական կրթութեան բարգաւաճման, Պարսկաստանում՝ ի վերս բնիկ ողջալին ամանդների, տարածում գտան հույն լեզուն, բարբերն ու կրօնը: Ավելի քան հինգ դար հետո էլ հին մեհյանների և բազիլիկների ամբարակների տակ շարունակում էր վառվել Որմիզդի սրբազան անշեջ կրակը: Երբ Արտաշիր Պապականը մ. թ. III դարի սկզբին հիմք դրեց Սասանյան հարստութեան⁴, վերստին վերականգնեց հին պարսից բարբերը՝ հայրենի հողի վրա նոր ապաստան տալով հայաժողով մոգերին, որ մինչ այդ թափառում էին հարեան երկրներում և կենտրոնական Հնդկաստանում: Մուսուլմաններից փրկվեց ազգի լեզուն, արտաքսվեց հունարենը և նոր հիմք դրվեց իսկապես ողջալին մշակույթին: Հին պարսկական մաքի այս նոր վերածննդի համար ոչ պակաս նպաստավոր եղավ ճեմարանների հիմնումը, որոնց մեջ IV դարում աչքի էր ընկնում Գունգիսափուրի (Նիշապուրի) ճեմարանը⁵: Սկզբնապես դա բժիշկներ պատրաստող դպրոց էր. հետագայում այստեղ ուսուցանում էին քերթութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն և վերացական գիտութիւններ: Ֆարսի լեզուն, այն է՝ ամենամաքուր պարսկերեն բարբառը, որ վաղնջուց զարգացած էր հին պարսկական մշակույթի ակութիւնը Բամիանում, Բահլում, Մերվում ու Բուխարայում և առաջին անգամ Իսֆենդիարի որդի Քայանյան Բահմանի օրոք մ. թ. ա. 600 թվականին մյուսների նկատմամբ տիրապետող դարձավ, այստեղ ենթարկվեց բաղմակողմանի մշակման: V դարի կեսերին, Թեոդոս Փոքրին⁶ ժամանակակից Բահրամ Գուրի օրոք⁷

* Դինաստիայի հիմնադիր Արշակ արքան բարեհաճ էր իր տերութեան մեջ ապրող հույների հանդեպ. նա Phillhellen (հելլենասեր) մականունն ստացավ և իր դրամները կտրել էր ալիս հունարեն գրերով: Նույն կերպ էին վարվում և նրա հաջորդները: Նիւ հիմնավոր է էլիանոսի հաղորդածը Հոմերոսի երգերի պարսկերեն մի թարգմանութեան մասին (var hist. I, 311), ապա պետք է կարծել, որ այն ձևնարկված է եղել Արշակունիների հրամանով:

Տողատակի ծանոթագրութիւնները գերմաներենի լրագմանիչ Արեհրա Մուշեղյանինն են:

այն գարձավ պալատական լեզու (գաբանի գարի)՝ ի հակակշիռ պահպանակա-
կառ զավատական բարբառի: Վերջինս դեռ երկար պահպանվում էր ժողո-
վրդի բերանում, նույնիսկ արաբների կողմից Պարսկաստանը նվաճելուց
հետո: Սասանյանների 400-ամյա տիրապետության միջոցին հիմնականում
կարգի բերվեց Պարսից տերության պատմությունը, մինչդեռ պոեզիան շա-
րունակում էր իր գոյությունը բանավոր պատանիկների ձեռք: Որպես պար-
սից քերթողական արվեստի հնագույն հուշարձան մեզ հասել է մի դիստիքոս
Սասանյան Բահրամ Գուրի և նրա քնքշագին սիրած հարճի՝ Դիլարամ Զեն-
զիի մասին. հենց բանավոր ավանդվելու պատճառով էլ պոեզիան հատու-
կաոր դիստիքոսների ոլորտից դուրս բերելու բոլոր փորձերը մնացին անհե-
տեանք: VI դարի երկրորդ կեսին խոսքով Անուշիրվանի⁸ օրոք ասորի գիտ-
նականները, որոնց մեջ կալին ականավոր բժիշկներ, Պարսկաստանում նո-
րից աշխույժ հետաքրքրություն առաջ բերին դեպի հույն մշակույթը: Լինե-
լով փիլիսոփայության խորունկ գիտակ, ինքը՝ Անուշիրվանը, հովանավորում
էր փիլիսոփաներին և արժանացնում նրանց իր մտերիմների շրջանակին:
Երբ Հուստինիանոս կայսրը⁹ կատաղի հալածում էր իմաստուններին, այնպի-
սի ալքեր, ինչպես ասորի Գամասկոսը¹⁰, սիկիլիացի Սիմպլիցիոսը¹¹, փռո-
յուզիացի Եվլամիոսը, լյուզիացի Պրիսկիանոսը, փյունիկեցի Հերմիասն ու
Դիոգենեսը և Իսիդոր գաղացին ապաստան ու բարեհաճ ընդունելություն
գտան պարսից արքայի պալատում: Ասորի Ուրանիոսը, որ Արիստոտելի հե-
տերդն էր, մոգերի հետ ունեցած բանավոր հակաճառության համար այն
աստիճան նվաճեց արքայի համակրանքը, որ արժանացավ նրա հետ սե-
ղան նստելու պատվին, Անուշիրվանի գործակցությամբ պարսկերեն թարգ-
մանվեցին հույն իմաստասերների՝ մասնավորապես Պլատոնի և Արիստո-
տելի երկերը: Այդ նույն ժամանակին է վերաբերում Մուհամեդ-իբն-Իսհա-
կի մի հաղորդումը արամաբանության և բժշկագիտության երկերի հին
պարսկերեն թարգմանությունների վերաբերյալ, որոնք հետագայում Աբդու-
լահ-իբն-ալ մուկաֆայի¹² և այլոց ձեռքով պարսկերենից փոխադրվեցին
արաբերենի: Թեև իբն-Իսհակը որոշակի չի հիշատակում այն լեզուն, որից
կատարվել են հին պարսկերեն թարգմանությունները, հազիվ թե կարելի է
կասկածել, որ դրանց նախաբնագրերը հունարեն են եղել: Կան այլ գրական
ձեռնարկումներ ևս, որ դարձյալ վերաբերում են Անուշիրվանի կառավար-
ման շրջանին. դրանց թվին է պատկանում պահլավերեն լեզվով թարգման-
ված հինգի հուշակավոր կենդանիների էպոսը, որ հայտնի է Հիսոպագեյտ
(այն է՝ բժշկարան) անունով, ապա և գիտնական վեզիր Բուզարջմեհրի «Վա-
միկ վա Աղրա» վիպական քերթվածը: Վերջինիս վերագրվում է «Սաֆարնա-
մե» բժշկարանը, որին նոր ձև ու կերպարանք տվեց հուշակավոր բժիշկ և վե-
զիր Աբու-Ալի Սինան (Ավիցեննա)¹³ Ղազնայի սուլթան Մուհամադի ժամա-
նակակիցը:

Պարսկաստանում արաբների տիրապետության շրջանում ևս երբեմն-
երբեմն լսելի էին պարսկական քնարի կցկտուր հնչյունները, որ մերթ գո-
վերգում էին առաքինի խալիֆներին, մերթ էլ արտահայտում բանաստեղծի
հոգեկան աշխարհը: Ասում են, թե 808 թվականին Աբաս Մերվեցին¹⁴ մի
ներբող է գրել Մամունի պատվին: Բայց և այնպես, ոմանք պարսկական
պոեզիայի ծագումը վերագրում են ավելի ուշ շրջանի. ընդամենը նրանք հեն-
վում են հետևյալ տեղեկության վրա, որ իր «Բանաստեղծների կենսագրա-

կաններում» բերում է Դավաթշահը¹⁵, ինչպես և ուրիշները: Յազուր Իրն Լեւո Սաֆարը¹⁶, որ առաջինը խոսվեց Աբբասյանների անդորրը իրենց պարսկական տիրույթներում, ապրում էր IX դարի կեսերին և մի անգամ ակամատես է լինում, թե ինչպես իր գեոատի որդին խաղում է ընկերների հետ: Կա Պարսկաստանում շատ տարածված խաղերից մեկն էր, որի ժամանակ ընկույզներ էին նետում մի փոքր փոսի մեջ: Փոքրիկ արքայազներ իրար ետևից ութ ընկույզ նետեց, որոնցից յոթն ուղիղ փոսն ընկան. ութերորդը ետ թռավ, բայց անպատասխի նորից ետ գլորվեց ու բնկավ փոսը: Անակնկալ հաջողությունից հրճվելով, մինչ ընկույզը գլորվում էր, տղան աղաղակեց.
 gaitan gaitan hamī ravad labi ūh kât աշտինըն՝ «Գլորվելով, գլորվելով,
 հրես փոսի բերանը կհասնի»:

Յազուբը, որի ականջը սովոր չէր արաբական ստանալորի շափին, այս տողը հանձնեց իր պալատի գիտունների քննության և սրանք միաբերան գտան, որ այն պատկանում է հայտնի հայաջ առղաշափին:

Ուրիշներն էլ ենթադրում են, թե պարսկերեն գրող առաջին բանաստեղծը եղել է մի ոմն Աբու Հաֆսա Սողդիին¹⁷, որն ապրել է 913 թվականին: Նրան վերագրում են հետևյալ տողերը.

ahā kōhi der descht tsc'iegfne dād ā
 jār ne dāred, bī jār tscie ūne dād ā!

աշտինըն՝

Այժման էն ձորով անցավ՝ վիշտ ունի,
 Յար չունի՝ անյար է՝ ախ, ցավ, վիշտ ունի:

Որ պարսիկները դեռևս խաղում ընդունելուց առաջ էլ բանաստեղծներն ունեցել, խոստովանում է ինքը Դավաթշահը. այդ հաստատելու համար նա վկայակոչում է մի հինավուրց հակիրճ արձանագրություն (գիստիքոսի ձևով) և ավելացնում. «Այս արձանագրությունից երևում է, որ Մահմուդի թվարկությունից առաջ էլ պարսիկ բանաստեղծներն են եղել, սակայն Պարսկաստանի մահմեդական նվաճողները կրոնական այնպիսի մեծ մուկեռանդություններ էին լցված, որ ոչնչացրին ոչ միայն պարսից հին սովորությունները, այլև նրանց բանաստեղծական հուշարձանները, երկյուղ կրելով, թե դրանց արթնացրած դադափարները կարող են դեմ լինել նոր կրոնին: Խալիֆների առաջին երկու դինաստիաների ժամանակաշրջանում արաբերենը միակ լեզուն էր Պարսկաստանում՝ ինչպես պաշտոնական վավերագրերում, այնպես էլ գրական երկերում: Նույն հեղինակի մոտ մենք կարդացինք մի ավանդություն, որն ավելի պարզ է բացահայտում հին պարսկական մտքի հուշարձանների կործանման պատճառները: Աբբասյանների օրոք, Խորասանի փոխարքա էմիր Աբդուլլահ բեն Թահիրին նիշապուրում մատուցեցին մի ձեռագիր՝ նշելով, որ դա հաղվադուտ գրական արժեք ունի—դա «Վամիկ վա Ազրա» սիրավեպն էր: Այս իմանալով, Աբդուլլահը նկատեց, թե մահմեդականները Ղորանից բացի կարիք չունեն ոչ մի այլ գրքի, իսկ իրեն մատուցած գիրքը, որպես կրակապաշտների ստեղծած՝ արժանի չէ խնայելու: Բայց նա չգոհացավ միայն այդ ձեռագիրն այրել տալով, այլ հրամայեց նույն կերպ վարվել իր մարդում հայտնաբերված բոլոր պարսկական ձեռագրերի հետ: Պարսից ազգային պոեզիան ահավոր անկում ապրեց մինչև Սասանյանների ժամանակաշրջանը¹⁸:

Ռուզարին¹⁹ և Կադիդին²⁰ են պարսից այն հնազույն բանաստեղծները, որոնց ստեղծագործությունից պահպանվել են մի քանի արժեքավոր հատուկություններ:

Ռուզարին ծնվել է Մավարանահրում (հնում Տրանսօքսանիա) և իսկական անունն էր Աբու Ջաֆար Աբուլ Հասան: Ռուզարի մականունը ոմանց կարծիքով նա ստացել է իր ծննդավայրի՝ փոքրիկ Ռուզեք քաղաքի անունից, որ հարևան էր Բուխարային, իսկ այոց կարծիքով՝ իր երաժշտական գիտելիքներից, քանի որ պարսկերեն «ռուզ» բառը, ի միջի այլոց, նշանակում է նաև մի երաժշտական գործիքի յար: Նրա ծննդյան թվականի մասին մենք որոշակի ոչինչ չգիտենք, բայց կարող ենք բավականաչափ հավաստի ենթադրել, որ նա ծնվել է X* դարի II կեսին, որովհետև ապրում էր Սասանյան դինաստիայի երրորդ ներկայացուցիչ էմիր Նասրի պալատում, որը գահ բարձրացավ 915 թվականին և իշխեց նույնքան երկար, որքան և հաջորդակ:

Ռուզարին մեծարողները և հետագա սերունդները նրան հռչակեցին պարսկական պոեզիայի հայր և գերբնական ունակությունների տեր մարդ: Ինչպես ամենայն լրջությամբ հավատացնում է մեզ XV դարի հռչակավոր պարսիկ բանաստեղծ Ջամին, ի ծնն կույր լինելով, Ռուզարին ութ տարեկանից արդեն տիրապետում էր խոսքի արվեստին և անգիր արտասանում ամբողջ Դուրանը: Բացի դրանից, նա ունեցել է արտակարգ երգեցիկ ձայն և մեծ վարպետությամբ նվագել լարային գործիքի վրա: Ոմանք նրան հեղինակ են համարում մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար բեյթի*: Ամենաչափավոր տվյալներով նա իրր հորինած է եղել յոթ հարյուր հազար բեյթ, որը գրեթե տասներկու անգամ գերազանցում է Ֆիրդուսու Շահնամեի տողերի քանակը: Ինչևիցե, պետք է խոստովանենք, որ այսօր նույնքան շնչին փշրանքների են մնացել այդ գուսանի վիթխարի ստեղծագործությունից, որքան և նրան հովանավորող արքաների հզորությունից և փառքից: Նրա քնարաշունչ բերթվածների պատառիկները սփռված են նորագույն գրողների երկերում: Բացի այդ, նրա անունով գոյություն ունի ներբողների մի դիվան կամ ժողովածու, որը հաճախ վկայակոչում է գիտնական բառարանագետ Ֆախր էդդին Անջուն իր «Ֆարհանգի Ջահանգիրի»²²-ում, թե ինչպիսին է եղել այդ բանաստեղծական դիվանի արժեքը, մինք այստեղ չենք կարող լրիվ պատկերացում տալ այդ մասին:

Ղազվինցի Մուհամմադ-բեն-Մեշտոֆիի ծաղկաքաղ պատմության (Թարիհիբե Հուլդ) գրքում կարդում ենք մի դեպքի մասին, որն առիթ է տվել Ռուզարին տեղնուտեղը հորինելու իր ամենանշանավոր բանաստեղծությունը: Ասում են, թե երբ էմիր Նասրն իր արքունիքով Բուխարայից փոխադրվեց Հերաթ, այնքան էր հափշտակվել այդ քաղաքի հմայքով, որ ոչ մի կերպ չէին կարողանում ստիպել նրան վերադառնալու իր արքայանիստը: Նրա շքախմբի մեծամեծներն իրենց հայրենիքին կարոտելով և միաժամանակ զայրացած այն բանից, որ իրենց տիրակալն անձնատուր է եղել մեղկ կյանքի, դրդեցին Ռուզարին երաժշտական ու բանաստեղծական կրկնակի

* Գերմաներենում սխալմամբ զրված է IX (ժանոթ. թարգմ.):

** Բեյթ՝ պարսկա-ուրարական ոտանավորի զույգ տող՝ դիստիքոս:

տաղանդի ուժով ազդել շատ քան միասնական միտքով: Բանաստեղծն այդպես էլ վարվեց և նասրի առջև երգեց հետևյալ խախտալի երգը.

Մուլան գետից դուրս է բուրում կարտամ,
Անուշ յարի բուլբն է բերում կարտամ,
Ամու գետի ավազն ինչպես նուր մետաքս՝
Խոնջած սարերն են գորգորում կարտամ,
Ջիշուն գետը հեղքում է ձին իմ հերմակ՝
Մինչև ցափս ևս փրփուրում կարտամ:
Ով Բուխարա, Ջեմիր, ծագիրը դու երկար,
Քեզ է գալիս շահն այս տարում կարտամ,
Շահը նո՛ւ է, իսկ Բուխարան մի պարտեզ,
Նո՛ւն է պարտեզ անպարում կարտամ,
Շահը՝ լուսին, իսկ Բուխարան մի երկինք՝
Լուսինն է իր երկինին փարում կարտամ:

Այս փոքրիկ երգի ազդեցությունը գերազանցեց պալատականների բոլոր սպասումները, որովհետև էմիր նասրը վեր կացավ իր աթոռից և առանց որևէ պատրաստություն շտապեց հանապարհ բնկնել դեպի իր մայրաքաղաքը:

Ռուղաքի շատ դիտարկումներից նկատում ենք, որ նա իր մեծահոգի հովանավոր նասրի արքունիքում ապրել է լիաթյան մեջ: Այդ հաստատում են Դովլաթշահն ու Ջամին, որոնք երկուսն էլ հազորդում են, թե իրենից հետո նա ժառանգություն է թողել թուրքական և հնդկական ծագում ունեցող երկու հարյուր սարուկ և ստրկուհի, և նրա մշտական շքախումբը կազմված է եղել չորս հարյուր ուղտից, այնպես որ նա հաճախ է ուղեկցել էմիրին նրա արշավանքների ժամանակ: Հուլի ցանկալի է, որ գիտական աշխարհին ներկայացվեր արաբական «Քալիլ և Դիմնե»-ի պարսկերեն չափածո թարգմանությունը, որի համար Ռուղաքին էմիր նասրից պարգև ստացավ 40000 ստակ: Այն ժամանակ մենք կկարողանայինք ծանոթանալ պարսկական բանաստեղծության մանկության ժամանակաշրջանի լեզվի վիճակին և հնարավորություն կունենայինք պարզելու, թե ինչ չափով է Ֆիրդուսին մշակել, հարստացրել լեզուն և ավելի բարձրացրել ազգային պոեզիան:

Սասանյանների դինաստիան փառաբանած բանաստեղծների մեջ աչքի է ընկնում և պարսկական էպոսի հիմնադիր Դադիդին: Տարօրինակ է, որ Դովլաթշահը ոչ մի բառով Դադիդի անունը չի հիշատակում. շատ աննշան են նաև նրա մասին եղած տեղեկությունները Ջամիի «Բահարեստան»-ում և մյուս գրողների մոտ: Թահիր Մուհամմադն իր «Համընդհանուր պատմություն» մեջ պնդում է, թե Դադիդին ապրել է Սասանյանների տոհմի հիմնադիր Իսմայիլի արքունիքում, որի կարճատև, բայց հաջողակ թագավորությունը սկսվել է 800 թվականին: Եթե այս հաղորդումը հավաստի է, ապա Դադիդին պետք է համարել Ռուղաքի նախորդը և հետևաբար մերժել վերջինիս տրված «պարսից նոր պոեզիայի հայր» պատվանունը, որը նրան շնորհվել է մեծամասնության կողմից: Սակայն բոլորից ավելի նախապատվելի պետք է համարել Ջամիի վկայությունը, որը մեր բանաստեղծին դնում է Ռուղաքից հետո*: Բացի այդ, Տուրնեթ Մաքանի մոտ կարդում ենք, որ

* Շահնամի իր հրատարակության ներածության մեջ, էջ 151

Դադիզին Մանասիրի որդի և ժառանգորդ էմիր Նուճ 11-ի օրոք ձեռնամուխ է եղել պահլավիների ժամանակագրությանը և հին պարսկական զրույցները շափածոյի վերածելուն, բայց վաղաժամ եղերական մահը* վերջ դրեց այդ գործին և այն մնաց լիերի: Ըստ Թահիր Մուհամմադի, նա իր քերթվածք սկսել է Գոշտասպից և ավարտել Արջասպի գեմ մղված պատերազմով. ամբողջ երկր իբր բաղկացած է տասնմեկ հազար բեյթից: Ջամին, որ, ի դեպ, ավելի մոտիկից ծանոթ է ժամանակաշրջանին, նշում է, թե Դադիզին սկսել է «Թագավորաց զիրքը» (Շահնամե) և հորինել առաջին հազար բեյթը, իսկ Ֆիրդուսին ավարտել է սկսածը: Մեզ թվում է, որ բոլոր այս տեղեկությունները քաղված են հենց Ֆիրդուսուց, և որ Թագավորաց զրքի հեղինակն ինքը ամենահաշվաստի ուղեցույցը կարող է ծառայել մեզ Դադիզիի հարցում: Եվ իրոք, Ֆիրդուսին որպես Դադիզիի ժամանակակից, ոչ միայն ըստ կարեւորյն ճշգրիտ նշում է իր նախորդի էպիկական գործի ծավալը, այլ նույնիսկ շատ մոտիկից ծանոթացնում է մեզ նրա կյանքին և գրական փորձերին: Շահնամեի նախերգանքում, որտեղ նա ամփոփ ներկայացնում է իր կատարած գործը և տեղեկություն առլիս այն նյութի մասին, որից ինքն օգտվել է պարսից հին տերությունը փառաբանելու համար, գտնում ենք հետևյալ հատվածը.

«Այն ժամանակ, երբ նա** այդ զրույցները ամենքին ու ամեն մեկին նորից-նոր պատմում էր և ժողովուրդը հաճույքով ականջալուր էր լինում հին ժամանակի իմաստունների և առաքինի արանց զրույցին. այստեղ հայտնվեց մի ավնվասիրտ (Գոշադադե) երիտասարդ, որ ուներ խոսքի շնորհալի ձիրք և հոգու փայլուն շնորհներ: «Ես այդ նյութը կդարգարեմ բանաստեղծական զգեստով»,—ասաց նա,—և դա ուրախացրեց բոլորի սրտերը: Բայց այդ երիտասարդը հոռի հակումներ ուներ և չարիք գործելու մշտական ցանկություն: Նրան անսպասելի հասավ մահացու հարված՝ զլուխը թռավ մի թուրքի սրի զարկից: Այսպես նա իր թանկագին կյանքի գնով քաղեց իր անառակ վարքը. մի ստրուկ սպանեց նրան: Գոշտասպին և Արջասպին նա գովերգել էր հազար բեյթով նախքան իր մահը և մնացյալը թողեց առանց երգելու (նագոֆտե մանդ): Թողություն տուր, ո՞վ Աստված, նրա մեղքերին և երանություն առաքիր նրան»: Այս գեռ բոլորը չէ: Ֆիրդուսին պատկերում է, թե ինչպես վախճանված բանաստեղծի հոգին երևում է նրան երազում և խնդրում տեր կանգնել իր (վախճանյալի) գրական ժառանգությանը: Ի միջի ալոց, լուսահոգին ասում է. «Երբ որ դու գտնես իմ քերթվածը, մի թաքցրու գալիք սերնդից: Գոշտասպի և Արջասպի սխրանքները ևս երգեցի հազար բեյթով, երբ կյանքս ավարտվում էր, Եթե այդ երգերն արժանանան արքայից արքա Մահմուդի ուշադրության, այն ժամանակ իմ հոգին աճյունից մինչև լուսին կհառնի (ռավանե ման ադ խաք մահ Բեսադ)»:

Սրանից հետո անմիջապես Թուսի գոսանը*** գովերգում է Գոշտասպի իշխանությունը, ընդ որում նա կամ արտագրում էր իր նախորդին կամ առնչվազն ընդօրինակում նրանից հազար դիստիքոս: Միմյանց թշնամացած եր-

* Դադիզին սպանվել է իր սարուկներից մեկի ձեռքով:

** Ֆիրդուսին այստեղ նկատի ունի նախընթաց գլխում հիշատակված մի հերոսի:

*** Ֆիրդուսին (ծան. թարգմ.):

կու իշխանների առաջին արշավանքի վերջում Ֆիրդուսին խոսքը դարձնում է Դադիդիի վրա: Բայց եթե վերևում նա արժանին էր հասուցում իր նախորդի բանաստեղծական քանքարին, այստեղ նրան ենթարկում է ամենանվաստացուցիչ պարսավանքի: Նա ասում է, թե իբր Դադիդին ոչինչ չի թողել, բացի այս «ունայն տողերից»* հետո էլ՝ թե իր նախորդի տկար և անուս մուսան ի վիճակի չի եղել հին դարը երիտասարդացնել և քերթությունը սոսկ իր (Ֆիրդուսու) բանաստեղծական հանձարով և վերստին հարսություն անել: Ներում խնդրելով, քր իր այդքան արդահատ զրվածքով և սկսել իր անմահ էպոսը, Ֆիրդուսին ավելացնում է, թե ինքն անմտորեն սուլթան Մահմուդին ծանոթացրել է այդ քերթությանը և միաժամանակ կամեցել է ցույց տալ, որ նման քերթողները չեն կարող հավակնել իշխանների բնկերակիցը լինելու պատվին: Որո՞նք են եղել այն պատճառները, որ զրդել են Ֆիրդուսուն սեփականել Դադիդիի բանաստեղծական ամբողջ ֆրագմենտը—ամեն պարագային, մեր պարտքն ենք համարում վերջինից վկայակոչել մի քանի նմուշներ, որպեսզի խոհուն ընթերցողն անձամբ կարողանա դատել, թե որքան հիմնավոր է Թուսի զուսանի խիստ ու անբարեհաճ վճիռը:

Մեր ընտրած առաջին հատվածը պատմում է պարսիկների մեջ զրադաշտական կրոնի ծագման մասին.

«Երբ որ դեն այս բանին վերահասու եղավ, իսկույն դիմեց Չինի թագավորին և ասաց նրան. «Քո օրենքներին, ով աշխարհի տեր, հնազանդվում են ամենքը՝ թե մեծամեծներն ու թե փոքրերը. քո նեաի պարկին ոչ ոք չի կարող դեմ կանգնել, բացի Լոհրասպի որդի շահ Գոշտասպից, որ իր զորքն առաջնորդում է Թուրանի դեմ: Միայն նա է, որ բացեիրաց ըմբոստացավ քո Ահրիմանի հերոսի դեմ: Ավելի քան հարյուր հազար հեծյալ սպասում են իմ հրամանին. եթե հաճո է քեզ, նրանց ես կդնեմ քո տրամադրության տակ: Հրաման տուր, որ զնանք թշնամու դեմ** և զուպար մտնենք նրա հետ: Այս խոսքերը դեի բերանից լսելով, Արջասպն իջավ իր գահից և վշտից հիվանդացավ. ահա թե որքան մեծ էր այն ամոթը, որ նրա սիրտը լցրեց Գեյանյանների արքան: Ապա նա իր մոտ կանչեց բոլոր մոգականներին և ասաց նրանց. «Հայտնի լինի ձեզ, որ Իրանի երկրից վերացել է Իդեդի պաշտամունքը*** և ճշմարիտ հավատը. այնտեղ հայտնվել է մի խելացնոր ծերուկ, որ ասում է, թե ինքը երկնքից է իջել որպես Աստծո առաքյալ: Ես տեսա Աստծուն դրախտում,—ասում է,—այս Զենդ-Ավեստա մատյանը նրա ձեռքով է գրված. ես տեսա դժոխքում Ահրիմանին, բայց նա անկարող էր կլնել այն պարունակից, որի մեջ բանտարկված է: Աստված ինձ ուղարկել է որպես հավատի քարոզիչ աշխարհի տերերի մոտ: Եվ այժմ,—այսպես է շարունակում Չինի տիրակալը,—Իրանի ամենաբնախոր գորագլուխները, նրանց

* be giti nemand est ea-ô jârdâr
mâger in sachunhai na paidâr

Այսինքն՝

Սին խոսքերից բացի ոչ մի հիշատակ
նա չի թողել այս աշխարհում, լուսնի տակ:

** Այսինքն՝ Արջասպին: Սա զտնվելիս է եղել Դեի կամ շար ոգու հովանավորության տակ:

*** Բառացի Իդեդ (աստծո զարդը, farza):

հետ և Լոհրասպի վսեմածին որդին, որին իրանցիք Գոշտասպ են կոչում, կախարդված են հավատափոխից: Տիրակալի հղբայր Զարիրը՝ այն հղոր քաջամարտիկը և Իրանի պորթի գլխավոր զորավարը՝ նրանք ևս անցել են ծեր կախարդի կողմը և բնդունել նրա ռսմունքը. աշխարհը լցվել է նրա պատվիրաններով: Նոր հավատքի կարապետը մարգարեի պես նստել է Իրանում և տարածում է իր մոլորական վարդապետությունը: Հիմա մեզ պատշաճ է թուղթ գրել այն իշխանին, որ բմբոստացել է մեր կամքի դեմ և հետն էլ նրան սեղարկել ճոխ բնծաներ, բանդի առանց պահանջի տրված նվերը հաճո է ամենքին: Պետք է նրան հասկացնենք, որ նա ետ դառնա այդ կորստյան ճանապարհից և պաշտի երկնքի Աստծուն, որ իրենից հեռացնի այն պիղծ ծերունիին և միայն ապավինի մեր հավատին: Եթե անստաց մեր խրատներին, ապա մեր շղթան չի կաշկանդի նրա ոտքը: Բայց եթե արհամարհի մեր խորհուրդը, ապա կնորոգվի հին թշնամանքը: Այնժամ մենք կժողովենք ցրվել կած գնդերը, ահագին զորարանակ կկազմենք և կհարձակվենք Գոշտասպի տերության վրա: Մենք նրան կկորզենք իր պետության սրտից, գետնով կտանք նրա պոռոգությունը, շղթալակապ կանենք նրան և ողջ-ողջ կախ կտանք: Այս բանին համաձայնություն տվին և մեծատունները, որոնց միջից ընտրեցին երկուսին՝ մեկի անունն էր Բիզրուֆտ մեծ՝ մի հսկայամարմին ծեր կախարդ. մյուսը՝ նույնպես կախարդ էր նամխաստ անունով, որի սիրտը սնվում էր միայն արյունով ու ավերով»:

«Ասում Արջասպը թուղթ գրեց հիշյալ թագավորին, որ նոր վարդապետություն էր սկսել, շատ սիրալիր և շողում խոսքերով. այն սկսվում էր աշխարհի ակեր ու տնօրեն Աստծու անունով, որ գիտե երեւելին և աներևույթը: Ես այստեղ կրկնում եմ այդ համակի բովանդակությունը՝ օգտվելով այն ոճից, որ ընդունված էր թագավորների մեջ»:

«Ես՝ Արջասպ, Զինի քաջազունների առաջնորդ, աշխարհակալ և ընտիր հերոս՝ հղում եմ քաջարի Գոշտասպին, երկրի տիրակալին, Կայանյանների գահի արժանավոր հետնորդին, Լոհրասպի ընտիր և երիցագույն որդուն, աշխարհ նվաճողին և գահի պահապանին հետևյալ պատգամը: Ով աշխարհի տիրակալի մեծահամբավ որդի՞, դու որ քո անձով շուք ես տալիս արքայից արքայի գահին, թո՛ղ հավերժ պայծառ մնա քո գլուխը, ողջ ու առողջ եղիր մարմնով ու հոգով, թո՛ղ քաջությամբ գոտեպնդվեն* Կայանի երանքից սերվածները: Իմ գիտությունը հայտնի դարձավ, որ դու ընտրել ես կորստյան ճանապարհ, ինքնակամ թողել ես լույսը և խարխափում ես խավարի մեջ**։ Մի խաբեբա ծերունկ է հայտնվել քեզ մոտ, որ ահով լցրել է սիրտդ՝ նա պատմել է գժոխքի ու զրախտի մասին և սրտիդ մեջ սերմանել չարի սերմեր։ Դու ընդունեցիր նրան ու նրա վարդապետությունը և կործանեցիր հին պարսից հավատը, առ ոչինչ համարելով անցյալն ու ներկան։ Դու շառավիղն ես այն մարդու, որ լինելով Իրանի քաջերից ամենաընտիրը***, ժառանգեց երանյալ արքայի (Քեյ Խոսրով) թագը։ Նա քեզ ընտրեց իր ընտրյալներից. նա քեզ զերադասեց Զեմշիդի պայազատների մեջ։ Ինչ-

* Բառացի՝ թույ շիււլանա քո կայանական գոտեպնդը (me-bād-ei, kajani kemergah-suis):

** Բառացի՝ սե ես դարձրել պայծառ օրը (bechud rusi ruschen bekardi sijāh):

*** Բառացի՝ զորքից կամ գորականներից (ez majāni sipāh):

պէս մի մամանակ քեզ խոսարովր, դու էլ փառք մաստակեցիր՝ ոսոխներից վրեժխնդիր լինելով, քան այլ մեկը Կալանների տան զավակներից: Քո հրամանի տակ ունես (հազար հազար) գրողներ և գրահավոր փղեր, անթիվ ռազմիկներ ու անհամար գանձեր: Ամեն ինչ քո ձեռքին էր, մեծ իշխան: Բոլոր մեծամեծները քո մտերիմներն էին. դու շողշողում էիր աշխարհում, ինչպես արևի հուրը Ալծեղջուրի համաստեղության մեջ: Բայց բոլոր շնորհների համար, որ աստված լիուլի բաշխել էր քեզ, դու արարչին ոչնչով չհատուցեցիր—ճշմարտության հանապարհը ճանաչելով՝ խոստովեցիր նրանից: Ապա երբ աստված քեզ պարգևել էր իշխանութուն և կյանքի բոլոր բարիքները, մի ծեր կախարդ հաջողեց գալթաղղել քեզ: Երբ այդ վշտալի յուրն ինձ հասավ, արևի լույսը խավարեց իմ աչքին և ես տեսա երեկոյան աստղը*: Ես գրում եմ քեզ այս մտերմական նամակը, որովհետեւ ես քո բարեկամն եմ: Երբ այս նամակը կարդաս, սրբիր քեզնից սուտ հավատքի ապականությունը և այլևս մի թող, որ շարագործը երեւա աչքիդ**: Դեռ նեղիք քեզնից հնազանդման կապանքները և բյուրեղի պես անապակ գինին լոմպելով, տունիր քո ազատության վերագործը**: Եթե դու այժմ անսաս իմ հորդորներին, ապա թուրքերից քեզ ոչ մի վնաս չի հասնի: Բնդամին ուղարկում եմ քեզ անգին բնձաներ, որ ձեռք եմ բերել ծանր կոմով, հետն էլ զեղաթույր նժուզներ՝ արծաթով, ոսկով ու թանկագին ակներով ճոխ զարդարված: Դու կարող ես ինձնից ստանալ ստրուկներ, որքան կամենաս և զեղանի աղջիկներ՝ հմայիչ դանդուր վարսերով: Բայց եթե մերժես իմ հորդորները, այնժամ երկաթի ծանր շղթաները կլինեն քեզ բաժին: Այս նամակից երկու կամ երեք ամիս հետո ես կգամ և կամայապահեմ քո ամբողջ տերութունը: Չինի և Թուրքստանի իմ գնդերի ղուլխն անցած ես կարշավեմ քեզ վրա: Այդ գորաբանակի հենց միայն տեսքից քո երկիրը քար կկարի****: Ես Զիհուն զետը կլցնեմ մուշկով,—մուշկով կցամաքեցնեմ ես նրա ջրերը մինչև միջին կաթիլը: Կռակի ճարակ կդառնան քո շքեղ ապարանքները: Ես կջնջեմ քո կյանքի արմատն ու ճյուղերը և քո տիրույթները մոխրակույտ կգարձնեմ: Մարմինդ թիրախ կդառնա մեր նետերին: Ի՞նչ օգուտ նրանից, որ մենք գերի վարենք Իրանի ծերունիներին, որոնց համար մեծ փրկագին տվող չկա: Ավիլի լավ է, ես կթողնեմ նրանց ղուլխները և նրանց կանանց ու մանուկներին կտամ իմ հպատակներին որպես ստրուկ: Այդ թշվառների դաշտերը մենք անապատ կդարձնենք. արմատախիլ կանենք նրանց ծառերը: Ես քեզ ամեն ինչ հաշտեցի—լավ խորհիր առաջարկներին վրա»*****:

Այս հատվածին կավելացնենք մի ուրիշ, ավելի կարճ հատված Գուշտասպի պատասխան թղթից: Եթե բանաստեղծն Արջասպին բացահայտ հպարտությամբ ակնարկել է ապրիս իր երկրներում մուշկի առատութունը, որ ախույանին ահաբեկի Չին երկրի հարստությամբ, ապա նա Զեմշիդի պա-

* Բառացի՝ այնժամ ես ցերեկվա լույսով տեսա աստղերը (le r si nifidem sitâre bedid):

** Բառացի՝ լվա քո մաշկն ու մարմինը և այլևս ցույց մի տուր խարերային քո երեսը (sei uten bischu, firibende-â nis manu nai rîl):

*** Ազատիր քեզ այդ կապանքից և խնդովյամբ ճաշակիր կայծկատն գինին:

**** Բառացի՝ չի ջերմանա (ter ne tîbed) Հեղինակը թարգմանել է հուլյց չի հանի (ne взоухнет): Որտեղից է նա վերցրել այդ նշանակությունը, մեկ հարանի չէ:

***** Բառացի՝ լուրջ ոչ դարձրու այս խրատապրին (o jeni ender in pend-nâme niger):

յազիտի բերանն է զնում հետեյալ պատասխանը, որ լի է անշափ պարծենկոտ և հետն էլ խիստ ասիական արտահայտություններով:

«Ասում ես, թե ես Ջիհունը կլցնեմ մուշկով, որ ցամաքի: Ձեռն հասկանում, թե ինչի համար են այդ խոսքերը՝ ես ոչ մի առիթ ու պատճառ չեմ տեսնում այդ պարծենկոտության համար: Կուզես Ջիհունն է՛լ մուշկով լցրու, Սիհունն է՛լ հարը: Իմ ինչի՞ն են պետք այդ զետերը, և ինձ ի՞նչ, թե դրանք չեն ցամաքի: Եթե մեր նժույգները բաց թողնենք ջուրը, արևը կխավարի նրանց հանած փոշույ՝: Թե որ իմ կայծակող թուրը ցուցյա Ջիհունի մեջ, իմ (երկաթի) գուրգը թնդա դաշտերում, այնժամ տափաստանի առյուծը հնազանդ կխոնարհի իր բաշը, Ջիհունի ջուրն ամբողջ արյուն կդառնա: Դիտցի՞ր նոյնպես, որ իմ կատաղությամբ կարող եմ Ջիհունի երկու հոսանքներն իրար խառնել: Ճակատամարտի օրը, եթե աստված կամենա, թուրս այնպես կթռցնի քո գլուխը, որ կղորվի ստքերիս տակ: Երևի դեռ չգիտե՞ս, թե ինչպես եմ մարտնչում. իմ կոխը նման է խրախճանքի*»: Ի՞նչ օգուտ քեզ Ջիհունից և Սիհունից: Ինչո՞ւ կօգնեն քեզ քո այդ զորքերը, քո զեները, քո մուշկը»:

Եթե Դադիզին մեր բերած հատվածների շատ տեղերում փրուն ոճ ունի, ապա ի սեր ճշմարտության հարկ է նկատել, որ Ֆիրդուսին ես միշտ չէ, որ զերծ է այդ թերությունից. դրա պատճառը, համեմալն դեպք, պետք է փնտրել ոչ այնքան առանձին դրոշների գեհիկ ճաշակի մեջ, որքան ազգային բնավորության և տեղական բարքերի:

Դադիզին իր ուժերը փորձել է նաև քնարական բանաստեղծության մեջ: Դոյություն ունի՞ արդյոք նրա երգերի որևէ ժողովածու-այդ հարցին մենք պատասխանել չենք կարող: Դադիզիի արժանիքի մասին իբրև քնարերգական հնարավոր չէ եզրակացություն տնել այն անպաճույճ նմուշների հիման վրա, որ ցաք ու ցրիվ մեջքերում է «Ֆարհանգի Ջհանգիրի» բառարանի հեղինակը: Ջամին ես «Բահարեստանում» բերում է նրանից երեք բառատուղ և մեկ երկտողանի ստանավոր: Դրանցից երկուսն աներկբա վկայում են, որ Դադիզին կրակապաշտ է եղել (այսինքն՝ Զրադաշտի ուսմունքի հետևորդ): Ուսանավորներից մեկում ասված է.

«Աշխարհումս անթիվ բան կա լավ ու վատ,
Բայց Դադիզին շորոն է բնորել անարատ՝
Սուտակ շուրթեր, տավղի նվաղ, ալ դինի
Եվ զերդուշտի հավատը մեր հալքենի»:

Ըստ Ջամիի վկայության, Սասանյանների օրոք ապրել է նաև Ամարը՝ շնորհալի և հատկապես իր հմայիչ երգերով աչքի բնկած մի բանաստեղծ: Նրանից մի քանի հատակտորներ կարելի է գտնել Ջամիի մոտ, իսկ շեյխ Աբու Սաիդն իր «Մաղամներում» պատմում է, թե մի անգամ իր ներկայությամբ երգել են Ամարի հետեյալ գիստիքոսը.

onder gazelt ehiseh nihān chahem gescht,
ta her ichi iū bāse senem tschun tu bechānt.

Կուզեմ պանվեմ սողերի մեջ գաղելիս՝
Երբ որ կարգաս, պագնեմ շուրթդ, նազելիս:

* Ուզում է ասել՝ այդ նժույգների բազմությունից ջուրն այն աստիճան կցամաքի, որ փոշու ամպեր կբարձրանան և կպատեն խավարով:

** Ուզում է ասել՝ ես այնպես եմ կռվի զնում, ինչպես խնջույքի:

Այս դիստիքոսն այնքան է դուր եկել շելիսին, որ իսկույն հարցրել է բանաստեղծի անունը և իմանալով, որ Ամարն է, իր աշակերտների ուղեկցությամբ շտապում է այցելել նրան:

Բանաստեղծներով աղքատ չի եղել նաև Դելլեմյանների դինաստիան*, որ հիմնվել էր Սասանյանների տան հետ միաժամանակ. նրանց, սակայն, մենք ծանոթ ենք միայն ավելի ուշ շրջանի հեղինակների մոտ պահպանված հատակտորներից: Այժմ բանաստեղծների մեջ, որոնցով հռչակվեց այս իշխանական տունը, գլխավորը Քաբուս իբն Վաշմգիր Շալմա-օլ-Մաալին էր²³, որ ինքն էլ Դելլեմյան իշխան էր և տիրում էր Գորգանին, Թաբարիստանին և Գիլանին: Նա շատ բանաստեղծություններ է հորինել արաբերեն և պարսկերեն, որոնք հավանորեն ունեցել են աստվածիմացական բովանդակություն, քանի որ Սանալին իր դիստիքոսներից մեկում ասում է. «Երգիր ճշմարտություն, բայց մի խորասուզվիր անգրաշխարհն ու անհունը, ինչպես Քաբուսը՝ Վաշմգիրի որդին»: Քաբուսի միակ երկը, որ ունենք մեր ձեռքի տակ, արձակ է՝ արաբերեն Քամալ ալ-բալադաթ վերնագրով, այն է՝ լատ. perfectio elegantiae: Նրա ժամանակակիցն էր հռչակավոր Աբու-Ալի Սինան, որը սկզբում ուսուցանում էր խորեղմում, հետո փոխադրվեց Բաղդադ և վերջը դարձավ Դելլեմյան իմադ-էդ-Դուլլեյի նազիրը (մինիստր). մեռավ 1036 թվին:

Քաբուսի թոռան Քեյ-Քավուսի պալատում, որն իր պապի անունով հորինեց ամբողջ Արևելքում հայտնի Քաբուս-Նամեն^{24**} իշխանական կյանքը պատկերող մի երկ, ապրում էր Ֆասիհ Գորգանին—սա ձեռնարկեց «Վամիկ և վա Ազիա» սիրային պոեմի մի նոր մշակում, որից, սակայն, սակավաթիվ տողեր են մնացել: Քաբուս-Նամենի հեղինակ Քեյ-Քավուսը մեռավ Վրաստան կատարած մի արշավանքի ժամանակ: Նրան է վերագրվում հետևյալ քառյակը, որ նա հանպատրաստից հորինել է մահացու վիրավորված ժամանակ.

«Պատրաստվի՛ր, Քեյ-Քաբուս, պատրաստվի՛ր մահվան,
Ուր որ է մահը քեզ վրա կիջնի,
Շտապի՛ր, կարգա աղոթքը օրվան,
Շուտով զիշերդ վրա կհասնի»:

Մասուդ իբն Սաադ Սուլեյմանը՝ ազգությամբ վրացի, դովերգու բանաստեղծ էր Քաբուսի որդի Մանուշհրի արքունիքում: Նա հեղինակն էր պարսկական իրաքում և Թաբարիստանում շատ տարածված բանաստեղծությունների մի դիվանի: Կյանքի մայրամուտին Մասուդն իր սրեզիայի ջատագովական ուղղությունը փոխեց կրոնականի և հիմնեցով փառաբանում էր առածու հետ միանալու զաղափարը. վերջինիս մասին Շիրվանցի Ֆալաքին հայտարարում էր, որ նա իր քերթվածներով արժանի է սեղ գրավելու Սաադիի ու Ահամի կողքին: Այստեղ բերում ենք Մասուդից բանաստեղծական մի նմուշ. «Այն օրից, երբ ճշմարտության լույսով տեսա, որ այս աշխարհը

* Դելլեմյաններն իշխում էին Ֆարսում, Քիրմանում, Խուժիստանում, Լարիստանում, Իրաք-Աջեմի-ում, իսկ Սասանյանները՝ Խորասանում, Սիստանում և Տրանսօքսանիայում:

** Գերմաներեն է լատգմանել Գիցը, Բեռլին, 1811: Sh' u Eimans Russ Archiv, Bd. XII, II, 2:

փուլ է, որ այս մարդիկ բարեհաճ զիմակի տակ ծածկում են իրենց ներքին վատությունը, որ անարդար երկինքը լի է կեղծիքով ու դալթակղություններով, — այն ժամանակից եւ խորասուզվեցի մտորմունքի մեջ, ուր ամեն ինչ մերկանում է իմ առջև իրական կյանքի ձևերով: Հիմա հանդարտ հայեցման մեջ իմ հիվանդ հոգին փնտրում է աստվածային երանություն, նա փնտրում է կենարար բնական քավության օնիքս կավաթի: Իմ շրթունքը, որ մի օր գոփերգում էր այս աշխարհի պայտաները, հիմա փառաբանում է աշխարհ-նեռի տիրակալին. իմ փոքրիկ սրինգը մի սոխակ է աստծու (մարգարեի) պարտեզում: Պատվո թիկնոցը և սրինգը (դերվիշների շեյխի նշանները) բարձրացրին ինձ, բայց իմ հոգին տկարանում է: Միտքս խաղաղ է, մարմինս ազատ. դարձի եմ միաթամանակ և՛ բամբակ, և՛ մետաքս: Մի ժամանակ ներբողներ էի երգում, որի համար այժմ մեղանշում եմ»:

Մաջդ-ուլ Դովլաթ իշխանի պալատական երգիչ Փանդարը, որ Քուհիս-տանի Ռայից էր, բանաստեղծություններ է գրել պարսկերեն և արաբերեն լեզուներով, ինչպես և Դեյլեմի բարբառով: Սրա ամենամեծ երկրպագուներն էին Իսմայիլ իբն Իբաթը՝ Պարսկաստանի նորագույն պատմության մեջ հիշատակվող ամենազարգացած մարդկանցից մեկը և բանաստեղծ Ջաբիր Ֆարյաբին: Ռայիցի Փանդարի ամենահայտնի քառյակներից է հետևյալը.

Երկու օր կտ, երբ անտեղի խույս ես տալիս դու մահից՝
 Մեկում հաստատ պիտի մեռնես, մյուսում դողում ես մահից.
 Ո՛չ մի բժիշկ այն սուղին օրից քեզ չի՝ ազատի,
 Երկուրդ օրը որ ուզես էլ, հոգիդ մարմնից չես գատի:

Բանաստեղծն այստեղ գեղեցիկ կերպով արտահայտել է փիլիսոփայական հիրավի ամենախոր ճշմարտություններից մեկը, որպեսզի մարդու մըտքից հանի մահվան սարսափը: Քանի որ նրա բանաստեղծությունները շատ այսպիսի մտքեր են պարունակում, ապա մեզ չի կարող չհետաքրքրել այն պարագան, որ այս պարսիկն անվանակից է հույն մեծագույն քնարերգու-կին*:

Այսպիսին էր ահա պարսկական պոեզիայի վիճակը Սասանյան և Դեյ-լեմյան դինաստիաների օրոք, որոնք իրար մեջ բաժանել էին Պարսկաստանի իշխանությունը՝ մինչև Ղազնևիների տան երևան գալը:

Այս դինաստիան նոր դարաշրջան բացեց ոչ միայն առաջավոր Ասիայի նոր պատմության, այլև, ընդհանրապես, պարսիկ ժողովրդի մշակույթի և մասնավորապես էպիկական պոեզիայի տարեգրության մեջ: Մահմուդ էմին-ուլ դովլե Ղազնևին²⁵, որի հայր Սաբուկթեգինը Հնդկաստանին սահմանակից լեռներում մի հզոր թագավորություն հիմնեց, երբ խալիֆները կորցրել էին իրենց ողջ ազդեցությունը Եփրատի հարթավայրում, — շարունակելով իր նախորդի գործը, Գյոթեի խոսքերով ասած՝ այնպիսի փառքի հասավ, ինչպես Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Ֆրիդրիխ Մեծը: Լինելով մուսուլման մահմեդական, նա անխոնջ ու դաժան էր իր հավատը տարածելու գործում և ահավոր կատաղությամբ հալածում էր մահմեդականների մեջ կուռքերի

* Իհարկե այդ անունները բացարձակ նույնահնչուն չեն, քանի որ պարսկական Փանդարը (որի նշանակությունն է միտք, կարծիք) արտասանվում է երկար «ա»-ով, մինչդեռ հունական Պինդարոսը հավանորեն ազգակից է Պինդոս լեռան անվանը:

պաշտամունքը: Բայց հակառակ այս մոլեռանդության, նա տարված էր այն համոզմունքով, որ կրոնի համար ամենաազնիվ հոգը ժողովրդական ավանդույթունն է, իսկ վերջինիս համար՝ պոեզիան, որը հին պատմությունն սուսայելական ձեով ավանդում է սերնդեսերունդ և գնալով ավելի հստակ ու հավաստի է դառնում, մինչև բնականոն կարգով անցյալը մերձեցնում է ներկային:

Ասում են, թե Մահմուդի արքունիքում տարում և ստեղծագործում էին 400 գիտուն և բանաստեղծ. արևելքի ողուն համաձայն, որ պահանջում էր ամեն ինչ ենթարկել բարձրագույն հրահանգին, դրանցից մեկը կարգված էր «բանաստեղծների արքա», որպեսզի մնացած բոլորին թելադրեր զբաղվելու այնպիսի երկերով, ինչը համապատասխանում էր ամեն մեկի ձիրքին: Դա երկրում ամենաերեւելի պաշտոններից մեկն էր համարվում և բանաստեղծների արքան վերահասու էր բոլոր գիտական, պատմական-բանաստեղծական գործերին: Բաստաննամե գրքի լոթ մասերը Մահմուդը բաժանեց նույն թվով պալատական բանաստեղծների մեջ*: Ունսարին²⁶, որն ամենից լավ կատարեց իր բաժին բանաստեղծական մշակումը (դա Զոհրաբի պատմության ամենահետաքրքիր դրվագներից մեկն էր), ստացավ բանաստեղծների արքայի թագը և միաժամանակ նաև հանձնարարություն՝ չափածոյի վերածել Պարսից պետության բոլոր տարեգրքերը: Թեև Ունսարին նոր մշակման էր ենթարկել Սասանյանների ժամանակ ստեղծված «Վամիկ վա Ասվրա» վիպական պատումը, թեև արեհն հյուսել էր Մահմուդի հազմանականները գովերգող 180 բեյթից բաղկացած մի երկար ձոն, բայց և այնպես նա չկատարեց ամբողջ Շահնամեն մշակելու սուլթանի հանձնարարությունը: Այդ գրական սիրաբեր վիճակված էր Պարսկաստանի բանաստեղծներից մեծագույնին՝ Ֆիրդուսուն:

Այն միջոցին, երբ արևելյան Պարսկաստանի տիրակալները մտածում էին ժողովրդական գրականության նորացման մասին, Թուսի մի այգեպանի որդի Էռանդով ուսումնասիրում էր Բասաննամեն, որի մի օրինակն իր ձեռքն էր անցել, և մտածում էր իր հազվագյուտ բանաստեղծական ծրագրերը:

Ֆիրդուսու կյանքի հանդամանքների մասին մեր ունեցած տեղեկությունները նվազ բավարար են, և իրարամերժ տվյալները դրանք էլ ավելի նվազ վստահելի են դարձնում: Աբու-Ղասիմ Մանսուրը, որը հետադաշտմ Ֆիրդուսի անունն ստացավ, ծնվել է Խորասանի գավառի Թուսի շրջանում գտնվող Շադաբ քաղաքում: Նրա ծննդյան թվականի մասին պարսից գրողները լռում են. Տուրքեր Մաքանը ընդունում է 932 թվականը՝ հենվելով Շահնամեի եզրափակիչ մասում եղած բանաստեղծի մի տկնարկի վրա, ուր ասում է, թե ինքն այդ գործն ավարտել է Հիջրայի 400 թվին (1009 կամ 1010), երբ ինքը գրեթե 80 տարեկան էր: Նրա հայր Շերիֆշահը ազնվական էր Թուսի փոխարքայի կալվածքում: Պատանին իր առաջին կրթությունը ստացել է ծննդավայրի լավագույն ուսուցիչների մոտ: Նա փայլուն հիշողություն

* Այս վերնագիրը նշանակում է «Մատյան եղելության»: Բաստաննամեի ծագումը է մինչև Սասանյան Հազկերտ III-ի ժամանակաշրջանը, որը, ասում են, առաջինն էր ձևավորել ի մի բերելու բոլոր առանձին-առանձին տարեգրություններն ու ավանդությունները՝ Քայսամարսից սկսած:

ուներ և վառվորն երեակալութիւն: Բանաստեղծ Ասադին²⁷ եղավ այն առաջին կալծր հաշտարերողը, որ մի՛ օր պայծառորեն բոցավառվելու էր նրա մեջ, ուստի և խրախուսեց պատմական անցյալի մեջ խորասուզվելու նրա բունն ձգտումը:

Տարբեր կարծիքներ կան այն մասին, թե ինչն առիթ ծառայեց Ֆիրդուսուն Ղազնի փոխադրվելու: Դադիդիի էպիկական փորձերի լուրր և այն հովանավորութիւնը, որ Մահմուդը ցույց էր տալիս իր իշխանութեանը փառք ու պատիվ բերող ձեռնարկումներին, ոմանց կարծիքով, ստիպեցին նրան լիզբում գտնելու Զոհակի և Ֆերիդունի պատերազմը. այս առաջին փորձի հաջողութիւնը գերադանցեց իր իսկ բանաստեղծի բոլոր սպասումները և առաջ բերեց համընդհանուր հիացմունք, որի համար Մահմուդը հրավիրեց նրան իր պալատը: Ըստ ալոյց պատմածի, Ֆիրդուսին եկել էր Ղազնի Թուսի փոխարքային ինչ-որ գանգատ տալու համար, բայց որովհետեւ նա աշտեղ զոհացում չտալով և բացի այդ էլ ասլուստի ոչ մի միջոց չունէր, ստիպւած էր փոքրիկ բանաստեղծութիւններով իր համար հաց վաստակել, մինչև որ խորամանկութեամբ հաջողեց բնկնել «բանաստեղծների արքայի» մոտ այն միջոցին, երբ վերջինս իր սաների՝ Ասջադի և Ֆարրուխի հետ նստած զրուցում էր: Հասարակ կապալով անծանոթին տեսնելուն պես, Անսարին հեղանքով գոչեց. «Եղբա՛յրս, բանաստեղծների միջավայրը միայն բանաստեղծները մուտք ունեն»: Ֆիրդուսին համեստորեն պատասխանեց. «Ես էլ անծանոթ չեմ այդ արվեստի հիմունքներին»: Սրա վրա Անսարին արտասանեց հետևյալ տողը՝ ասես դիմելով սիրուհուն.

Լուսինն աղչում է քո տեսիլից գեղաթով:

Ասջադին շարունակեց.

Վաս աշտերդ կարծես զուգված են վարդով:

Ֆարրուխին ավելացրեց.

Մարդ կապանես թերթերունքիդ մի թաթով,

Ֆիրդուսին լրացրեց.

Ինչպես Գիվը քաջ փաշանին գեղարգով:

Չնայած Ֆիրդուսու տողը շատ էլ արժեք չունէր, բայց զարմանք պատճառեց պալատական բանաստեղծներին, որովհետեւ մատնում էր հայրենի պատմութեան նրա հիմնավոր գիտելիքները: Ունսարին վերջապես գտել էր այն մարդուն, որի կարիքը զգում էր: Իրոք, հիմա կարող էր բանաստեղծների արքան իրեն հանձնարարված գործը մի ուրիշի վրա դնել, որովհետեւ պալատական մեղի կյանքը թմրեցրել էր նրան, և հետևել վախենում էր ձեռքից կորցնել իր փառքն ու պատիվը ալեպիսի մի մեծածավալ գրական ձեռնարկութեան կտակածելի արդյունքով, ինչպիսին էր Պարսկաստանի պատմութեան բանաստեղծական մշակումը: Այսպես ահա, ոչ այնքան իր սեփական աւրժանիքների և զրշակիցների մեծահոգի գնահատման շնորհիվ, որքան անձնական նկատառումներով Ֆիրդուսին ներկայացվեց սուլթանին և արժանացավ նրա հովանավորութեանը:

* Poetisch սխալմամբ տպւած է politisch (ծանոթ. թարգմ.).

Երբ Ֆիրդուսին եղավ Ղազնի, Ունսուրիի «Ռուստամ և Զոհրաբ»-ի հաշոդությունը բոլորի խոսակցության առարկան էր։ Պալատում տիրող զրական ճաշակից ոգևորված, Ֆիրդուսին ձեռնամուխ եղավ Իսֆենդիարի և Ռուստամի կովի մասին լեգենդի մշակմանը։ Եվ երբ այդ գործն ավարտված էր, առաջին իսկ պատեհ առիթից օգտվելով, այն հանձնեց սուլթանին։ Մահմուդն այնպիսի հիացմունքով աչքի անցրեց այդ քերթվածը, որ իսկույն էլ հանձնարարեց Ֆիրդուսուն շափածոյի վերածել ամբողջ Թագավորաց գիրքը։ Յուրաքանչյուր բեյթի համար նա պետական զանձարանից պետք է ստանար մի ոսկեդրամ (որպես վարձ)՝

Նրան ցույց տվին պալատի ներսում մի սրահ, որ զարդարված էր հին Պարսկաստանը հիշեցնող զենք ու զրահով։ Այստեղ նա աշխատեց շորս տարի և նույնքան էլ Ռուսում, որից հետո Մահմուդին ներկայացրեց շորս վիպերգ, որ ընդունվեցին արտակարգ հիացմունքով։ Պալատական մեծամեծների հետ ունեցած իր հարաբերություններում Ֆիրդուսին հարկ եղածին չափ զգուշավոր չէր. դա այնպիսի հետեանքներ ունեցավ, որոնք վրդովեցին նրա կյանքի ամբողջ անդորրը։ Այն դեպքում, երբ բանաստեղծը իր ներբողական ձոներում փառաբանում էր առաջին մինիստր Ահմադ Իբն Հասան Մեյմանդիին, նա զլացավ հաճոյանալ Մահմուդի զորավոր մտերիմներից մեկին՝ Այազին, և սա վրեժխնդիր եղավ նրանով, որ իր տիրոջ մոտ անվանարկեց Ֆիրդուսուն որպես հերձվածող ու ազատամիտ։ Մահմուդը, որ երգվյալ թրշնամի էր բոլոր ոչ ուղղափառ հավատացյալներին, հրամայեց իր առաջ բերել ամբաստանյալին, անարգեց նրան իբրև կարմատյանի^{**}, սպառնալով, կոխոտել կտա նրան իր փղերի ոտների տակ, որ ուրիշներին խրատ լինի։ Ֆիրդուսին ընկնում է սուլթանի ոտները, հանգիսավոր երգվում, թե ինքը կարմատյան չէ, այլ ուղղափառ սուննի^{***}, և որ իրեն զրպարտել են։ Սրան Մահմուդը պատասխանեց, թե Թուսը միշտ էլ եղել է ամենավատթար ազատամիտների հայրենիքը. բայց ինքը կների բանաստեղծին, եթե նա սրտանց դառնա ճշմարիտ հավատին։ Այդ օրվանից Մահմուդի և Ֆիրդուսու միջև խզվեց մտերմության կապը։ Այսուհանդերձ վերջինս մնաց Ղազնում և բացառիկ ոգևորությամբ առաջ տարավ իր մեծ գործը։ Վերջապես Թագավորաց գիրքը՝ նրա երեսնամյա յարված ջանքերի արդյունքն ավարտվեց և ընդհանուրի կարծիքով բաղկացած էր 60000 բեյթից^{****}։ Երբ բանաստեղծը, — այսպես է պատմում Դովլաթշահը, — իր քերթվածը ներկայացրեց սուլթանին, հույս ունենալով, որ դա դիմաց ստանալ մի կտոր հող և Մահմուդի պալատը ելումուտ

* Ասում են, հենց այդ ժամանակ է, որ բանաստեղծն ստացավ Ֆիրդուսի մականունը, այսինքն՝ զրախտային, որովհետև նրա ոտանավորները պալատը լցրին հոգեպարար հիացմունքով։ Ֆիրդուս-հայերեն՝ պարտեզ, երրայերեն՝ պարթևա, ասորերեն՝ պարդասո, հունարեն՝ պարադիսոս (նոր հունարեն՝ պարադիսոս) նշանակում է այգի, արքայական գրոսպոլի և ծագում է սանսկրիտ պարադիա բառից՝ բարձրագույն ու ծառագործ վայր։

** Կարմատյաններն Իսմայիլական մի ճյուղն էին։ Քարոզում էին կայրի և կանանց ընդհանրություն, ընդունում էին դուալիզմը և իրենց հետևորդներին ազատում էին կրոնական պարտականություններից։

*** Իհարկե նա սուննի չէր, այլ, ընդհակառակն, անդրդվելի շիա, ինչպես տեսնում ենք Մահմուդի դեմ ուղղված նրա երգիծական խոսքերից։

**** Ներկայումս «Շահնամին» ոչ մի ձեռագիր 56685 բեյթից չի անցնում, ներառյալ կասկածելի տեղիներն ու ընդմիջարկված զրվագները։ Թրքերի Մաքանիի հրատարակությունը, առանց հավելվածների, պարունակում է 55204 բեյթ։ Դրանից 1000-ը պատկանում է Դադիզիին։

անելու ամենահամեմատ իրավունքը՝ Սակայն վերջինս, որ այլևս առաջվա պես չէր համակրում Ֆիրդուսուն, ուղարկեց նրան 60000 արծաթ նույնքան գիստիքոսի համար։ Մյուսները, ընդհակառակը, գալիք սերունդների աչքում Մահմուդին չվարկաբեկելու միտումով, պնդում էին, թե իբր սուլթանը հրամայել է ոսկով բռնված մի փիղ ուղարկել հեղինակին ընծա։ Ունսուրին սուլթանի սիրելին և Ֆիրդուսու անհաշտ թշնամին գործն այնպես դասավորեց, որ սա միայն 60000 արծաթ ստացավ։ Ֆիրդուսին,—այսպես է ասում կենսագիրը,—գտնվում էր հասարակաց բաղնիքում, երբ նրան լուր տվին եկած թագավորական պարզեի մասին։ Վիրավորված պոետը գումարը բաժանեց երեք հավասար մասի՝ մեկ երրորդն ստացավ բաղնիսպանը, երկրորդ մասը՝ մրգավաճառը, իսկ երրորդը՝ ընծա բերողը, որի հետ Ֆիրդուսին սուլթանին ուղարկեց մի հանդուգն պատասխան։ Երբ Մահմուդն իմացավ իր սիրելիի խաղացած խաղը, գայլապաշտ նրա վրա, բայց սա կարողացավ ամբողջ մեղքը բարդել բանաստեղծի գլխին։ Այստեղ Մահմուդն իբր ցանկացել է Ֆիրդուսուն փղերի ոտքերի տակ գցել, բայց վերջինս նորից հաշտվում է նրա հետ՝ մի գեղեցիկ ներբող ձոնելով ապերախտ տիրակալին։

Բայց և այնպես բանաստեղծի սրտում բացված վերքն այնքան խորն էր, որ չէր կարող անտրտունջ տանել։ Նրան հաջողվեց նորից ձեռք գցել սուլթանին ուղարկած Շահնամեի օրինակը ու նրա մեջ ավելացրեց վիրավորված արժանապատվության ցասումով լի մի երգիծական բանաստեղծություն՝ ուղղված Մահմուդին և նրա մինիստր Հասան Մեյմանդիին։ Ապա նա թաքնըվեց Ղազնիում։ Չորս ամիս անց բանաստեղծը հեռացավ Մազանդարան նահանգը և մի որոշ ժամանակ ապրեց այստեղ։ Այնուհետև ապաստան գտավ Բաղդադում*, Այ-Մուքտադիր Բիլլահ խալիֆի մոտ։ Իր բարերարին գովերգելու համար նա թագավորաց գրքին ավելացրեց դարձյալ 1000, ըստ այլոց 4000 գիստիքոս։ Դրանից զատ նա արաբերեն լեզվով խալիֆին նվիրեց մի առանձին ձոներգ** , որը նրան պարգև տվեց մի պատվական զգեստ և 60000 գրինար։ Բաղդադում, ավելի ճիշտ Իրաք-Աջամիում, նա հորինեց «Յուսուֆ և Զուլեյխա» վերնագրով մի քերթված*** :

Մի այլ զրույցի համաձայն, Ֆիրդուսին իր հայրենիքը թողնելով, փախել է Հերաթ և որոշ ժամանակ ապրել այնտեղ կազմարար Աբուլ-Մաալիի հարկի տակ, մինչև որ այստեղ հասան Մահմուդի մի քանի աստիճանավորներ՝ նրան բռնելու։ Բանաստեղծը հազիվհազ կարողացավ փախչել Թուս։ Բայց քանի որ այստեղ էլ ապահով չէր զգում Մահմուդի պատժող ձեռքից, ուստի հրաժեշտ տվեց իր հարազատներին և փախավ Ռուստեմդար, ուր բարեկամական ընդունելություն գտավ փոխարքա Իսհակ Զորջանի մոտ։ Սա Ֆիրդուսուն ընծայեց 160 մսխալ (240 դրամ) ոսկի՝ պայմանով, որ նա Թագավորաց գրքից ջնջեր Մահմուդի դեմ գրած երգիծանքը։ Ֆիրդուսին

* Նրա Բաղդադ ղեկու մասին ոչինչ չի հիշատակում Լույս Ալի-խանը իր Աթև-քաղա գրքում։

** Չոնեկը մինչև այժմ չի գտնված։ Շահնամեի բուն այն մասը, որ նվիրված է Ղազեր-Որտալիսի փառաբանմանը, էպոսի որևէ ձևագրում չի գտնված։ Ահա թե ինչու Թըրքեր Մաքանը կասկածի տակ է առնում վերոհիշյալ տեղեկությունը²⁸։

*** Այդ քերթվածը, որի ձևագրերը խիստ հազվագյուտ են, պարունակում է մոտ 9000 քառյակ և զրված է Շահնամեի ողով։

կատարեց փոխարքայի ցանկութիւնը, և տալով մերադարձավ Թուս և ապրեց այնտեղ մոռացութեան մեջ մինչև խոր ծերութիւնը:

Սուլթան Մահմուդը, — աշուպես է շարունակում ավանդութիւնը, — վերջի-վերջո բացահայտեց անմեղ լանաստեղծի հանդեպ Ալադի նշուած խոյոր նենգութիւնները: Իր փառքն արատաւորող բիծը մաքրելու համար, նա մեկընդմիշտ արտաքսեց իր շնորհառուին և Ֆիրդուսուն բնծա ուղարկեց 60000 դինար, հետն էլ պատմական զգեստ և ներդրութեան դիր: Սակայն աշուպանքում Ֆիրդուսուն վիճակված չէր հատուցում ստանալ բախտի այգբան քմայքների դիմաց՝ նա վախճանվեց նախքան բնծան տեղ կհասնէր: Նրա բնտանիքը փողն օգտագործեց խղճի մտոր, բարեգործական նպատակներով՝ հասարակաց շինութիւնների կառուցման և հալրենակիցների բարօրութեան համար, որովհետև Ֆիրդուսին կենդանութեան օրոք մտադիր էր այդ նույնն անել, եթէ սուլթանից ստանար իր հասանելիք վարձը:

Վերջին պարագան ոմանք փոքր-ինչ ալ կերպ են պատմում: Ըստ Գով-լաթշահի, Մահմուդը Հնդկաստան կատարած իր տասներկու արշավանքներից մեկի ժամանակ մի նամակ է ուղարկում Դելիի Թագավորին, ապա հարցնում իր վեզիր Հասան Մեյմանդին. «Ինչպե՞ս վարվենք, եթէ պատասխանն իմ կամքին հակառակ լինի»: Իմաստունը պատասխանում է Շահնամի մի զիստիքոսով.

Թե թշնամին չի զիջանում պահանջիդ,
Թո՛ղ Աֆրասին, փշի՛ր փողը նահանջիդ:

Այստեղ նորին մեծութիւն Մահմուդը նորից մտաբերեց Ֆիրդուսուն ու բարեհաճեց հարցնել, թե ի՞նչ է անում նա: Վեզիրն ասաց, թէ Ֆիրդուսին ապրում է Թուսում՝ մոռացված, տարիքից կքած և լքված հոգով: Այստեղ սուլթանը հրամայեց տասներկու ուլտի բարձել 60000 ոսկե դինար և ճամփեւ Թուս: Բայց երբ քարավանը հասավ քաղաքի դարպասին, այդ պահին դուրս էին բերում բանաստեղծի զազաղը.

Հասնում են քաղաք, մտնում են շահիւք,
Սգո մի թափոր զալիս է գեմից:

Թանկագին բնծան հանձնվեց հանգուցյալի քոջը, կամ ինչպէս ուրիշներն են ասում դատերը, բայց սրանք մերժեցին ընդունել այն, քանի որ Ֆիրդուսուն բնտանիքը աշխարհի բոլոր բարիքներից հրաժարվել էր: Բանաստեղծը դուստրից լացի ունեցել էր նաև մի որդի, որ մեռել էր ծաղիկ հասակում, որին և «Շահնամեում» նվիրել է մի փոքրիկ հատված՝ հայրական սըրտի գեղմունքը սիրած զավակի աճյունի վրա: Մահմուդի զեմ ուղղված երգիծանքը դրելիս Ֆիրդուսին արգեն 80 տարեկան էր: Դա երևում է հետևյալ տողերից.

Արդեն մոտեցավ իմ ուխտն տարին,
Բոլոր հույսերս զարկվեցան քարին.
Սրերիս շատը դրկանքով անցավ,
Ոսկի հուսացի, վերջը՝ փուշ զարձավ:

Արեւելյան կենսագրականները լի են հակասութիւններով այն մասին, թէ Ֆիրդուսին երբ է սկսել բանաստեղծական ձեւ բերել պարսից թագավորութեան հին ժամանակագրական մատյանները: Թեև գրանք բոլորը միահամուռ

պնդում են, որ աշխատաւոր ձեռնարկված է եղել սուլթանի ցանկութեամբ, միաժամանակ և մեզ տեղիք են տալիս ենթադրելու, թե Ֆիրդուսին իր քերթվածը սկսած է եղել Մահմուդի դահ բարձրանալուց շատ առաջ: Բոլոր տա-
րակուսանքները հիմնովին փարատված կլինեն, եթե նկատի առնենք թագա-
վորաց զրքի տարրեր տեղերում սփռված բանաստեղծի սեփական վկայու-
թյունները: Եղբարեակիչ մասից բխում է, որ այն ավարտվել է Հիջրայի 400
թվին (մեր թվարկության 1009): Եվ քանի որ Ֆիրդուսին բազմիցս հիշեց-
նում է, թե իր կյանքի երեսուն (մինչև իսկ երեսունհինգ) տարին տրամադրել
է դրան, ապա պետք է ենթադրենք, որ նա այն սկսել է Հիջրայի 370 (մ. թ.
980) թվին, այսինքն՝ Մահմուդի դահ բարձրանալուց 17 տարի առաջ: Այս
ենթադրությունը հաստատում են Մաքանի հրատարակության 1764 էջում
եղած բանաստեղծի խոսքերը.

Վաղուց է, որ ես յլում եմ գիրքս, և այն օրվանից
ճածուկ էի պահում լուսնից, արեգակից, քիչվանից՝
Բայց Մահմուդի անունը մեծ, երբ զարգարեց իմ նամեն,
Այնժամ միայն երգիս փառքը լցրեց աշխարհը ամեն:

Այնուհետև, նույն հրատարակության 1105-րդ էջում կարդում ենք.

Պահում էի ես քսան տարի գիրքս զալանի, առանձին,
Որ ծամը դա, և իմանամ՝ ո՞վ է արժան այս գանձին.
Եկավ Մահմուդն աշխարհակալ, փառքն ու պարծանքը գահի,
Նրա շուշից նորից փայլեց խուլոն արքայից արքայի.
Արդ, պսակեց նրա անունն իմ քերթվածը խանդավառ,
Եվ իր փայլը ճառագայթեց նա հոգու մեջ իմ խավար:

Քանի որ որևէ տեղ չի հայտնաբերված մի այլ բանաստեղծություն, որ
նախքան «Շահնամեն» դուրս եկած լիներ Ֆիրդուսու գրչի տակից, ապա
ուրեմն բանաստեղծը վաղուց արդեն գրած է եղել այդ քերթվածի որոշ մա-
սերը, նախքան հանձն կառնելը պարսեց տարեգրությունների լիակատար
մշակումը: Հավանորեն նրա մեջ այդ միտքը ծագել է այն բանից հետո, երբ
լսել է Դադիղիի մահվան լուրը և այն համբավը, թե Մահմուդը ծաղկեցնում
և հովանավորում է հայրենական պոեզիան:

Այժմ վերջապես պարզենք, թե երբ է վախճանվել բանաստեղծը: Մենք
գիտենք, որ նա իր վրդերգությունն ավարտել է շուրջ 80 տարեկան հասա-
կում և որ Մահմուդը նրանից հետո ապրել է եւս տասնմեկ տարի, քանի որ
մեռել է մ. թ. 1028 թվին: Ուրեմն Ֆիրդուսին իր մահկանացուն կնքել է 87
տարեկան հասակում (մ. թ. 1017 թվին): Դովլաթշահը և Ալի Ղուլի խանը
մի քանի տարով շեղվում են մեր հաշվարկից՝ բանաստեղծի մահվան տա-
րին ընդունելով Հիջրայի 411 (մ. թ. 1020) թվականը:

Ֆիրդուսու գերեզմանը գտնվում է Թուսում (ներկայիս մզկիթում) և
մշտական այցելության վայր է: Դովլաթշահի մոտ կարդում ենք, որ շնյիս
Աբուլ Հասան Գորգանին հրաժարվել է ընդունված կարգով Ֆիրդուսու վրա
աղոթք կարդալ, պատճառաբանելով, թե նա Պարսկաստանի կրակապաշտ-
ների օգտին շատ բան է գրել: Բայց հենց նույն գիշեր մուխոանդ հոգեկոր

* Լուսնիագ (Սատուռն). ուղում է ասել, թե այդ երկնային մարմինների լուսը նրա (գրքի)
վրա չճառագեց:

պէտար Լըագուժ տեսնում է Ֆիրդուսուն՝ զրախտի երանելիների մէջ բարձր բաղմած: Շէշխի այն հարցին, թե ինչով է այդ պատմին արժանացել, նա պատասխանել է, թե պատճառը հետեւյալ բնյթն է.

Դու տիեզերքից բարձր ե խորն ես, արդար ի՞նչ ես գտւ,
Բայց մի բան գիտեմ, որ ինչ էլ լինեա՝ ամեն ինչ ես գտա:

Երբ Ֆիրդուսին զգաց, որ իր կենսական ուժերը թուլանում են,—պատմում է կենսագիրը,—Ասադին առաջ տփսոսանք հայտնեց այն մասին, որ եթե մահվան պատճառով իրեն չհաջողվի պատկերել Պարսից թագավորութւան վերջին ողբալի կործանումը (Շահնամի վերջերգը), ոչ ոք ի վիճակի չի լինի այն լրացնել: Ասադին մխիթարել է նրան՝ խոստանալով ավարտել, եթե ինքը նրանից երկար ապրի: Ֆիրդուսին թերահավատությամբ է վերաբերել այդ խոստումի կատարմանը, քանի որ Ասադին տարիքից արդեն կորացել էր, բայց վերջինս Ֆիրդուսուն հանգստացնելու համար 24 ժամում հորինել է 4000 բնյթ: Այլևս Ֆիրդուսին կարող էր հանգիստ խղճով փակել աչքերը, քանի որ իր քերթվածը դեռևս իր կենդանութւյան օրոք ավարտի էր հասցված:

Շահնամի վերջին 4000 դիստիքոսները պատմում են արաբների Պարսկաստան ներխուժելու, Շահաբի որդի Մուղիրայի դեսպանութւյան և Նահավենդի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտի մասին: Տուրներ Մաքանը վիճարկում է այն հաղորդման հավաստութւոյնը, թե իբր Ասադին է եղել «Թագավորաց գրբի» հիշյալ մասի հեղինակը: Նրա առարկութւոյնները հետեւյալն են՝ Ղազնիից հեռանալուց հետո Ֆիրդուսին էլի մի որոշ ժամանակ ապրել է և նույնիսկ գրել «Յուսուֆ» պոեմն ու այլ գործեր: Բացի դրանից հազիվ թե կարելի է մտածել, որ բանաստեղծը անավարտ թողած լինելու մի գործ, որից կախված էր նրա ապագա փառքը և ձեռնամուխ լինելու մի ուրիշ բանի: Ամբողջ Շահնամի ոճն ու ոգին վկայում են ընդդեմ նման մի ենթադրութւյան: Բայց այստեղ մենք չենք կարող համաձայնել բրիտանացի գիտնականի հետ և պետք է վկայակոչենք բանաստեղծի սեփական խոսքերը Մահմուդի դեմ ուղղված նրա երգիծանքից: Այստեղ Ֆիրդուսին համոզիչ հիմնավորելով պարսկական անցյալի բանաստեղծական փառաբանման մեջ ունեցած իր վաստակը, հասնում է մինչև խոսքով Փարվազի ժամանակը: Եթե նա իսկապէս պատկերած լինել պարսից տերութւյան վերջին աղետալի ժամանակաշրջանը, ապա Շահնամի հանրահայտ մասերը թվարկելիս աններելի և մինչև խսկ անհասկանալի կլինել դրա մասին լռելը: Մի հարց միայն ուժ է տալիս Մաքանի կասկածին՝ հնարավոր է, արդյո՞ք, որ Ասադին 24 ժամվա ընթացքում հորինել 4000 գեղեցիկ դիստիքոս: Դա հեշտութւյամբ կարող է լուծվել, եթե ընդունենք, որ բաղմաթիվ ասպդիններ տարբեր ժամանակներում հեղինակի ոգով լրացրել են Շահնամին:

Ինչևիցե, եթե հոռմեացի բանաստեղծն իրավունք ուներ «Կերպարանափոխումների մասին» իր գիրքն ավարտել այս հայտնի խոսքերով. «Jomque opus exegi, quod nec Jovis ire nec ignis», ապա Ֆիրդուսուն հետեւյալ մարգարեական խոսքերն իր վաստակի մասին մենք համարում ենք ոչ պակաս արդարացի ինքնագնահատում:

Ես չեմ մեռնելու, կապրեմ միշտ անմեռ,
Քանզի ցանկել եմ խոտքի բլուր սերմեր,
Ով հավատ ունի և մարդ է հոգով,
Կիշի հավետ ինձ բարի խոսքով:

Շահնամեի բնագրի առաջին լիակատար հրատարակության համար մենք պարտական ենք քանիցս մեր հիշած անգլիացի Տուրներ Մաքանին: Այն լույս տեսավ 1829 թվին Կալկաթայում չորս հատորով, պարսկերեն ու անգլերեն տիտղոսաթերթերով: Բացի բնագրից բովանդակության մեջ մտնում են նաև հետևյալ հոգվածները՝ 1. Ներածական դիտողություններ Շահնամեի բնագրի և բանաստեղծի կյանքի վերաբերյալ, անգլերեն և, ապա, պարսկերեն մի առանձին ներածություն ու բանաստեղծի մանրակրկիտ կենսագրագանք: Այստեղ հրատարակիչն օգտագործել է Շահնամեի ղանաղան նախաբաններ, դրանց թվում և այն գրքի առաջաբանը, որ կազմվել էր Լենկ Թեմուրի թոռան թոռ Բայսունքար խանի հրամանով՝ բաղմամբով ձեռագրերի համեմատությամբ սրբագրված և շարակարգված տեքստերից (1425), որ բացառիկ է իր հնությամբ և հաղորդած հարուստ տեղեկություններով: Բացի այդ Մաքանն օգտվել է Դովլաթշահի, Ալի Ղուլի խանի, Լութֆ Ալի խանի, Շիրխան Լալիի կենսագրական երկերից և իր իսկ բանաստեղծի ակնարկներից՝ սփռված նրա վիպերգության տարբեր մասերում: Վերջին հանգամանքը զգալի չափով հնարավորություն է ընձեռել հրատարակչին նոր լույս սփռել Թագավորաց գրքի ստեղծման պատմության վրա և ուղղել Ֆիրդուսու նախորդ կենսագրիչների սխալները: Այնուհետև անգլիացի դիտնականը սույն հրատարակության մեջ մատուցում է մեզ պարսկական էպոպեայի իսկական բնագիրը՝ չորրորդ հատորում առանձին բաժնում զետեղելով այն ղրվագները, որոնց հարադատությունը կասկած է հարուցում: Գրքին կցված է բացատրական բառարան, որ պարունակում է ներկայումս գործածությունից դուրս եկած հին պարսի լեզվով արտահայտություններ: Ինչ վերաբերում է Մաքանի գործի քննական արժեքին, ապա բավական է նկատել, որ նա համեմատել է տասներորդ լրիվ ձեռագիր, որոնք մեծ մասամբ ընդօրինակված են եղել Պարսկաստանում և շատ հին են, դրանց ավելացրած ևս չորս թերի ձեռագրեր: Դժբախտաբար, պարոն Մաքանը՝ իր կյանքի մեծ մասն անցկացնելով հյուսիս-արևմելյան Հնդկաստանի մահմեդական լավագույն միաբանություններում, աչքի հիվանդության հետևանքով ի վիճակի չեղավ հրապարակել Շահնամեի բաղմամբով տարբերակներ և մի հատվածական արձակ թարգմանություն, ինչպես մտադրվել էր:

Այն, ինչ շահջողվեց անգլիացի արևելագետին, հազվագյուտ համբերատարությամբ և լիակատար ծավալով գլուխ բերեց գերմանացի Յուլիան Մոհլը²⁰, որ ահա քառորդ դար է, ինչ հաստատվել է Ֆրանսիայում: Վերջինս 1838 թվից ի վեր Փարիզում հրատարակում է Թագավորաց գրքի բնագիրը՝ ֆրանսերեն արձակ թարգմանության հետ զուգահեռ: Մենք կուզենայինք այստեղ զեղարվեստական առումով քննարկել այդ թարգմանությունը և ցույց տալ, թե հոյակապ քերթվածն անխուսափելիորեն որքան է տուժում, երբ օտար հոգում վերատնկելիս մերկանում է չափից ու հանգից: Բայց դա մեզ շատ հեռուն կտաներ: Մենք մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում պարոն Մոհլին նման մի թանկագին գրական նվերի համար և միաժամանակ հուսով ենք, որ մի ուրիշ գերմանացու՝ Ֆրիդրիխ Ռյուկկերտի վարպետությունը մեզ ներս կառաջնորդի Ֆիրդուսու ամբողջական հրաշակերտը:

Եթե կա մի եմբողական լեզու, որ իրեն հատուկ դարձանալի ճկունությամբ կարող է ներառել և իր մեջ ձուլել ազգային առանձնահատկությունները, ապա դա դերմաներենն է: Գերմաներեն լեզուն, ասում եմ՝ կյանքով լեցուն, անսպառ և բոլոր խորքերը թափանցելու իր զորությանը ամենից ավելի ընդունակ է հաղորդել պարսկական վիպերգության ողջ հմայքը: Ֆրանսերենն իր քարայրած ոճերով, կաշկանդող դարձվածներով, ինքնուրույն կյանքից զուրկ բառարմատներով, արտահայտման մեջ անկիրք՝ լուրջ մի թույլ գործիք է, երբ խոսքը վերաբերում է օտարազգի գլուխգործոցները հերավի ներշնչանքով թարգմանելուն:

1849 թվին ծերունի Ժուկովսկին³⁰ իր ուսու հալոնակիցներին բնծայեց Շահնամի հայտնի «Ռուստամ և Ջոհրապ» գրվազր չափածո սուտերենով: Այդ գործը սոսկ Ոլուկկերտի գերմաներեն մշակման ազատ բնագործակումն է և տպագրված է հարգարժան վաստակավորի «Նոր բանաստեղծություններ» „Новые стихотворения“ գրքում:

5. ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԳԵԳԵՆ ԿԵՐԱԿՈՒՐ ՀԱՅԱՋՐԻ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Ցանկալի էր մեզ՝ պատվելի հայ ծնողներ, սորանից ավելի բաներ զննել երեխաների առաջը, բայց կասեմք՝ քե մի գուցե ծանաբեռնեցի նոցա միտքը, և իմ փոքր գիրքս փոխանակ օգուտ բերելու ձանձուրյան պատճառ լինեք, բավականացա փոքր ի շատե տեղեկություն տալով այն առաքյալների մասին որոնց վերա հիմնած է մեր ժամանակի լուսավորությունը: Ավելին, և առավել հիմնավոր կերպով, պատրաստ էինք տալ նոցա ժամանակով՝ երե Ամենակալ Տերը կը բախշե մեզ առողջություն և երե ազնվամիտ հայրենասեր աճծինք՝ հասկանալով հայազգի երեխաների օգուտը և նոցա լուսավորության նախապարհը՝ արժան կը տեսանեին հաշտություն և օգնականություն տալ մեր ազգաշահ աշխատանքներին: Հշմարիտ է՝ բարի և ազնիվ սրտով հանձն առած մի օգտակար աշխատություն բավական վարձ է աշխատողի համար, բայց չէ պիտո մոռանալ, որ և՛ աշխատողը մարդ է, և՛ կարոտ է միշտ մյուսների ձեռնտվությանը. և երե հասարակ գործի մշակը՝ մարդկային դատողությունով աբժանի է վարձի, ապա որչափ ևս խռովել այն մշակը, որ հոգեղեն կերակուր էր պատրաստում ազգի գավակների համար: Մեր ասածը հասկանալի կը լինեք այն հայերին, որ գիտեն՝ քե հոգին խռովել է քան քե մարմինը և հոգեղեն պիտույքը նախապատիվ էին քան քե մարմնավորքը. բայց այն հայերի հետ որոնց գիշեր ցերեկ միտքը և ջանքը յուրյանց մարմնավոր վայելչության վերա է, ավելորդ ենք համարում մի բառ ևս խոսել ազգօգուտ բաների վերա, որովհետև դուք ունին աչքեր, բայց ոչինչ չեն տեսնում, ունին ականջներ, բայց ոչինչ չեն լսում: Այդպիսիք բոլ լավ իմանան՝ որ մարդս գանազանվում է անասունից յուր բանական հոգովը. բայց այս բանական հոգին առանց լուսավորության կույր է, խավար է և չէ պատկեր աստուծո: Եվ ամենայն ազգի լուսավորություն յուր մայրենի լեզվովը պիտո է լինի, երե ցանկալի էր, որ այդ լուսավորության ծառը արմատ արձակեք, անեք, զորանար, ծաղկազարդվեք և պտուղ բերեք:

ՎԱՔԳԱՊԵՏԱՐԱՆ ԿՐՈՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ՀԱՅԱՆՈՍՈՒԹՅԱՄԲ

Մեր ծանոթներին և անծանոթներին, որ կարգացած էին մեր՝ հրկու տարի առաջ տիպ տված Հոգեբանական աշխատությունը, հայտնի կլինի, որ նորա առաջաբանի մեջ պատճառներով և օրինակներով ցույց տվեցինք՝ թե հայոց հին լեզուն չէր կարող լուսավորության ճանապարհ լինել այժմյան ազգի համար, և խոստացանք շուտով նոր հայախոսության հանդես բանալ ազգի հետ, այսինքն՝ մեր պատվելի հայրենակիցների հետ մտածել և խոսել այն ոճով, ինչպես նոքա կարող էին հասկանալ, և ինչպես պահանջում էին նոցա այժմուս հանգամանքը: Ինչ որ խոստացանք, ահա կատարում ենք գործով, և մեր նոր հայախոսությունը սկսանում ենք մի սուրբ առարկայով՝ որպես քրիստոնեական կրոնի վարդապետությունն է: Կրոնը ամենայն ազգերի մեծ դաստիարակիչ մայր լինել, այլև հիմն ամենայն ազգային լուսավորության, մեք ևս արժան տեսանք այն փոքր ի շատե լույսը՝ որ մեր նվաստության միջնորդությունովը կարող էր հասանել մեր ընկերներին՝ հիմենել և հաստատել կրոնի ուսման վերա: Այս գործումը պարտավճար գտնվելուց հետո, Աստուծո ամենակարողի հաջողելովը կանցանենք դեպի այլ բաների քննություն և տեղեկություն՝ ինչպես հարկավոր էր մեր լուսապայծառ օրերումը:

Այս աշխատության մեջ, որի առաջին հատորը այժմ ընծայում ենք ազգին, կանոն և օրենք գրեցինք մեզ, որ այնպես խոսենք մեր հայազգի հասարակության հետ, ինչպես ամենայն հայ անձը կարող էր հասկանալ մեր գրվածը, եթե միայն գիտեր յուր մայրենի գործածական լեզուն և կարդար փոքր ի շատե մտածելով: Մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի քաղաքի մասնավոր կամ առանձին բարբառ, այլ, մոտավորապես այն մաքուր և հստակ հայախոսությունը, որ լսվում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից՝ ուր և գտնվեին նոքա, խոսելով մի նորահայ լեզվի վերա, որ կարող էր լինել այժմյան լուսավորության հարմար ճանապարհ, ոչ մտածել ենք հրեք և ոչ մտածում ենք՝ որպես թե այդ նորախոս լեզուն պետք է լիներ այն գոհակական ռամկախոսությունը՝ խանդարված ամենայն տեսակ այլազգի բառերով. ամենևին ոչ. այդ աղավաղյալ և վայրենացյալ լեզվովը չէ կարելի ոչինչ գործ առաջ տանել. այլև՝ ոչ մի առողջամիտ կրթյալ անձը՝ խոսելով յուր ընկերի հետ՝ արժան կհամարեր ծառայանալ տգիտ խառնիճաղանջի լեզվին: Ամենայն ազնվամիտ հեղինակ կամենալով օգուտ բերել յուր ազգին և ձեռնառու լինել նորա լեզվի շինությանը՝ պարտական էր տղմի մեջ խրած ընկերը դեպի յուր կողմը վեր քարշել, և ոչ թե ինքը ցած իջանել նույնիսկ ապականության մեջ: Ցավիլին էր խոստովանել այստեղ, թե այս մեծակշիռ ազգային խնդիրը փոխանակ պարզվելու և պայծառանալու ազգի առջևը՝ ևս առավել պղտորվել է և խառնափնթորվել է միևնույն այժմ: Ի վերա այդր ամենայնի անհույս չենք, որ ճշմարտությունը թեև հետո և շատ հետո հաղթող կգտնվի, մանավանդ՝ երբ որ ազգը փոքր ի շատե տեսություն ստանալով կարող էր ինքնին դատել յուր օգուտը և վնասը:

Հեղինակը, ևս առավել տակավին չմշակված լեզվի հեղինակը՝ մեր կարծիքով պարտական էր քանատեղծի պես հնարել և ճարտարապետել. այսին-

քըն՝ միտ դնելով ազգային լեզվի հատկությունը՝ նույնիսկ լեզվի խորքիցը հանել, շինել, կազմել և հարմարել ինչ որ հարկավոր էր միտք և զգացողություն բացահայտելու համար՝ մեր բազմաճյուղ և բազմօրինակ լուսավորչական մանակներումը։ Բնուր Եվրոպացու լեզուքը աչդպես են հասել այն դարմանալի կատարելագործությանը՝ որին հասել են։ Եվ ինչքան առավել կիրթ, մաքուր և առողջ էր հեղինակի ախորժակը, ինչքան ալելի քանքարավոր էր նա, այնքան ևս նօրա հոգու ստեղծվածքը պատվական կլինեին, և ապագայի համար կանոն և օրենք կդառնային։ Մատենագրությունով կմշակվի լեզուն, կճոխանա և կհաստատվի նա. լեզվի առաջագիմությունը առաջագիմ կլինի և ազգային լուսավորությունը. բայց ազգային հարազատ լուսավորություն՝ առանց բուն ազգային մատենագրության՝ սուտ բան է, անարմատ ծառ է։ Այս խոսքերը պիտո է լավ հասկանալ, և հասկացածը առողջամիտ կերպով գործ դնել։

Եվրոպացի բանագետ և իմաստուն մարդերի բերանից ուսանում ենք, թե մի ազգի համար յուր լեզուն, յուր կրոնը և յուր քաղաքականությունը այն մեծախորհուրդ և խորախորհուրդ անոթներն (ամանները) են, որ ընդունելով յուրյանց մեջ աստվածեղենը և մարդկեղենը՝ պիտո է աճեցուցանելին, ծաղկազարդելին և պողաբեր շինելին։ Հայերը՝ ինչպես նոցա ներկա դրությունն է, ունին միայն երկու հոգեղեն անոթ՝ լեզուն և կրոնը. քաղաքական անոթը՝ արդարև մի անշափելի մեծակշիռ անօթ՝ յուր և օտարի մեղքովը ոշնչացել է և չկայ այժմուս։ Ուրեմն հայերի իմացական և բարոյական գործակատարության հանդեսը մնացել է լեզուն և կրոնը, թեպետ և սոքա՝ անտուն և անհայրենիք, որք և պանդուխտ, առանց կարող ձեռքի հովանավորության։ Միշտ թեթև հայեցված ազգի վիճակի վերա՝ իսկույն հայտնապես ուսուցանում է մեզ՝ թե ինչպես էր բարոյական պարտականությունը հասկացող և մեծատուն հայերի, և թե ինչպես պիտո է ներգործելն մասնավորները՝ որովհետև չկար ընդհանուրը։ Մեր կարծիքով՝ ինչպես մեծատուները ալելի երեւելի և պատվելի էին ազգի մեջ, թեպետ ազգը հավասարապես պատկանում է և՛ մեծատունին, և՛ աղքատին, այնքան ևս առավել հարկ կար մեծատունների վերա սիրել և հարգել ազգի լեզուն, և ջանադիր լինել, որ այդ լեզուն պատշաճավոր ճանապարհներով առաջ գնար և արմատ արձակեր հայկական ընկերության մեջ։ Այսպիսի արդար հայրենասիրական գործի մեջ հարկավոր է՛ր փառասիրություն. օգուտը, ազգի ճշմարիտ օգուտը պիտո է լինի ամենայն խելոք և արժանի հայի առաջին և վերջին նպատակը։

Պատշաճավոր ազգային մատենագրության մի պաշտոնը կլիներ նույնպես աշխատել կրոնական լուսավորության վերա։ Հայոց իմանալի (ոչ քաբից ու փայտից շինած, պատկերազարդ) եկեղեցին կալածառանար՝ ճշմարիտ քրիստոնեական հոգին արմատացնելով ազգի մեջ. որ անկարելի էր առանց կրոնական դաստիարակության, և այդ դաստիարակությունը՝ անհնարին՝ առանց պատկանավոր մատենագրության, որ կարող էր կամուրջ բանալ քրիստոնեական ուսման և վարքի մեջ, և այսպես հաղորդակցել երկուսը մոտ և ամուր եղբայրակցությունով։ Ինքը քրիստոնեությունը լույս է, ճշմարտություն է, ամենին կատարյալ է, բայց՝ եթե նորա երկնավոր սերմերը պիտո է կենդանանային քրիստոնեի սրտի մեջ, աճելին և պողաբեր լինելին, ապա անպատճառ հարկավոր էր ժողովրդին քրիստոնեական դաստիարակություն՝ ալեկտարանի հաստարմատ հիման վերա։ Արդարև՝ հեշտ և ամենահեշտ էր

քրիստոնեի անուն կրել չուր վերա, արտաքին արարողութեններով ընկերանալ քրիստոսաշէն եկեղեցուն, բայց այդպիսի քրիստոնեությունը ոչ մի ալ բան չէր, եթե ոչ մեքենապաշտություն և անձնախաբեություն:

Հայոց խղճալի ազգը երկար ժամանակ անուսումն մնալով, շատ փոքր կամ ամենեին ոչինչ ծանոթություն չունենալով եվրոպական բազմօրինակ լուսավորության մասին. այլ բոլոր ազգի ուսումնականությունը փակած մնալով արեղայական խցերի մեջ և բանի մի միակողմանի դիտականների ձեռքում, կարծիք է առաջացել ազգի մեջ՝ որպես թե քերականություն և ճարտասանություն մի այնպիսի գերազանց ուսումն է, սոցանով պիտո էր շափել և կշռել ամենայն գիտություն, մինչև որ հայոց հասարակ մարդը ևս քերականության և ճարտասանության անունը տալով կամ յսելով, մտածում է թե՛ ինչ իմաստություն կա և չկա աշխարհիս վերա՝ նոցա մեջ է պարունակված: Այս բաները խոսելով՝ կամք չունենեք երբեք խոցել կամ վիրավորել հայոց քերականության և ճարտասանության պատվի դասատուքը. այլ հավատարիմ մնալով առաքելական բանին՝ թե «խօսեցարուք զճշմարտություն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի իւրում. զի եմք միմեանց անդամք» (Եփես. 4, 25.), կատարում ենք մեր պարտականությունը որպես հասկացող քրիստոնյա և խնդրում ենք, որ այդ պարոնները յուրյանց ջերմեռանդ գործակատարության մեջ ալսքան միայն մտածեն, որ միգուցե կամենալով անկորուստ և անարատ պահպանել հայոց հնախոս լեզուն, զրկվինք բոլորովին և նորիցը. որ անբուժելի մի խոց կրինք մեր սրտի վերա: Այսպես՝ հայոց անբախտ զավակների բոլոր հայկական ուսումը եղել են հին քերականության շոր ու ցամաք կանոնները և հին ճարտասանության ձևերը. արգարև մի այնպիսի կերակուր, որ ծանրաբեռնել է ուսանողի ստամոքսը՝ առանց սնուցանելու նորան, առանց կենդանական հյութ և արյուն դառնալու և միանալու նորա հոգու և սրտի հետ: Այս բանիս վկա է ամենօրյա փորձը, և հաստատություն կտա ամենայն առողջամիտ անձը, որ տեղյակ էր հայազգի մանուկների ողբալի վիճակին:

Թող մեր հալ զավակների տանջանքը և տառապանքը հին քերականության և ճարտասանության վերա, որոնց ասպարեզը օրեօր ավելի նեղանում է՝ ըստ որում մեր ժամանակների հարկավորությունը ամենեին ալ են. նույնիսկ հին մատենագրությունը չէ կարող հոգեղեն սնունդ տալ մեր ժամանակի հային, ըստ որում շունի յուր մեջ ալն սննդաբար նյութը և հյութը, որ լցուցաներ նորա իմացական պիտույքը և կարոտությունը: Չենք ասում, թե խորհնացի պատվական ծերունու գրվածքը, Ազաթանգեղոսի, Նզդիշի և մյուս հնախոս հեղինակների վաստակը անպիտան էին. բավ լիցի այդպիսի հանդգնություն և ազգութաբացություն մեր կողմիցը. մեք ուսումն առած և կրթված եվրոպական դպրոցումը՝ քաջ գիտենք, թե ուսումնական հայի համար ինչ գին և արժեք ունին հին լեզվի հիշատակարանքը: Չենք և չենք մոռանում նույնպես մեր սուրբ թարգմանչաց հրաշալի հայկաբանութենով մեզ պարգևած Աստվածաշունչ գիրքը, որ մեր քրիստոնեության աղբյուրն է, թեպետ ցավ է ասել՝ աղբյուր ծածկյալ և թագուցյալ՝ ըստ որում անհասկանալի է ժողովրդին: Բայց եվրոպական գիտությունը և արհեստք, որոնց միջնորդութենովը կարողանալին մեր տղաքը ծանոթանալ աշխարհի, բնության և մարդկության որպիսութեններին, ուրեմն նորանոր պաղափարներ ստանալ, սնանիլ և ճոխանալ այնպիսի տեղեկութեններով, որ հոգեպես և մարմնա-

պես պահպանիչ էին ազգի զավակներին. այդպիսի կենդանական և կենդանացուցիչ նյութեր չկան հին մատենագրություն մեջ: Հայոց իմացական պիտոյքը մինչև այժմ անհոգ մնալով՝ թե ինչ հետաքննիչ աշխատիչ ծնած են և կծնանին այսուհետև, այդ բանը կամ չգիտեն մեր հարգելի հայրը, կամ թե գիտեն, բայց զանցառու են. թեպետ ապա զանգատավոր են՝ թե հայութուն չկա մեր զավակների մեջ, որպես թե կարելի էր հնձել և ժողովել առանց վարելու, ցանելու և սերմանելու: Եթե Հայոց զավակը տեսանելով՝ թե յուր մայրենի լեզուն անհյուսիս և անծած է, բնական ուղիղ դատողութենով բաց է թողնում մեռյալը և ձեռք է ձգում այն կենդանի և գործություն տվող նյութը, որ գտանվում է օտար լեզվի մեջ. եթե հայազգի զավակը շունենալով յուր հայրենի պաղատու ծառը, պարզում է ձեռքը դեպի օտարատունի ծառը և նորա համեղ պտուղներովը հագեցուցանում է յուր ստամոքսը, և այդպես օտարի կերակրովը սնունդ առած սկսանում է և ինքը օտարանալ և ալլապղանալ. այդ բանի մեջ ով է մեղավոր և դատապարտելի. հայոց մանուկը և պատանի՞ն, թե նորա անհոգ և անփութ հոգաբարձուրը. ինչպես կարելի է քաղել այնտեղ վարդ ու մանուշակ, ինչտեղ ցանած են փուռ և տատաակ: Հայոց զավակը մեղավոր չէ՝ եթե չի կարող Հայ լինել հոգով և սրտով. նորա հայութունը շինել են յուր համար մի անպարծառ բան, փայտ, չոր ու ցամաք ծառ: Բնությունը և ժամանակը՝ երկաթի գավազան ձեռքին՝ պահանջում է յուր արդարացի հարկը, ուրեմն քաղցած ու ծարավ հայ մանուկը օտարի պատրաստությունը լցուցանելով յուր պիտոյքը, արհամարհում է ապա յուր ծնող հայր ու մայրը, որ նորան շինել են ուրիշի հացի մուրացկան: Հայութուն քարոզելով, հայութուն հրամայելով, հայութուն պահանջելով ոչինչ բան չի առաջանա. այստեղ հարկավոր է գործ, գործ մեծ և հոգաբարձություն միաբան: Մինչև հայոց հայրենասերքը պատվավոր և քաջալերական առաքելի չբանա՞ն հայոց զավակի առաջը, մինչև հաստատուն պատճառներ չկային մեջտեղումը՝ թե այն հայոց լեզուն, որ կուտանի հայազգի մանուկը՝ յուսավորության ճանապարհ էր, հաց ու ջուր կտար, փառքի և պատվի կհասուցաներ. մինչև բանի ընթացքը այսպես չլինի. զուր և անօգուտ էին ամենայն խոսք և խոսովածք:

Եվ ազգի օգուտը առաջ տանելու համար ոչ ով ծառա չէ, ոչ ով պարոն չէ. այլ ամենեքեյան պարտական են մշակ լինել, արդար և ջերմեռանդ մշակ, մեծատունը՝ յուր առատ արծաթովը, և գիտնավորը՝ յուր աշխատասեր գրք-շովը. այս հավասար կշիռը շինելով և անխախտ պահելով ազգի մեջ՝ հուսալի էր առաջադիմություն և պտղաբերություն, ապա թե ոչ, հայոց ազգի աչքին կմնա այնպես ամալի և անապատ, ինչպես մնացել է մինչև այժմ. բայց և այդպես ևս չի մնա. ըստ որում Կոտնոս շատակեր ծերունին սովոր է կուլ տալ և ոչնչացուցանել ժամանակի անպիտան որդիքը: Ասացինք. ով որ ականջ ունի լսելու, թող լսե:

Անկեղծ և անխարդախ սրտով սիրելով մեր ազգը. ահա փոքր ի շատի մեր մտածող հայրենակիցներին հաշտեցինք մեր ազգի ցավերը և ցույց տվեցինք նոցա բժշկության հնարները՝ ինչքան որ կարելի էր այդ մեր դրություն մեջ: Այսուհետև թող ազգի հարգելի մեծատուները և կարողքը քննեն մեր առածները, և՛ հույս, և՛ հավատ դեպ ի Աստված՝ սկսանեն յուրյանց հայրենասիրական գործը: «Զհուր և զջուր եղ առաջի, զի որ կամեցի՝ մխնացէ զձեռս ուր, զի առաջի մարդոյ է մա՛: և կյանք» (Սիրաբ. 15, 17):

6. БЕГЛЫЙ ВЗГЛЯД НА ДРЕВНЮЮ ИСТОРИЮ АРМЕНИИ ВООБЩЕ

В глазах позднейших современников древняя история Армении утратила тот величественный характер, который она сохраняла долгое время во всеобщей истории. Тесно связанная по преданиям с генуэзцами по великим войнам своим с персами и ассирийцами, торжествовавшая над мидянами, а вслед за тем сама покоренная Семирамидою, жертва Марка Антония и Клеопатры или могущественная союзница Крестоносцев, Армения, бесспорно, оставила на долю будущих поколений блистательные черты своего существования.

Литература ее, одна из самых богатых и важных литератур на Востоке, представляет самые драгоценные памятники древности. Исключая незначительные хронологические ошибки и неважные погрешности в изложении событий, писатели древних времен передали нам, с необыкновенною точностью и верностью, описание той эпохи, которой они были современниками,—качество, которое составляет в наше время основание современных исторических деятелей.

Древняя Армения разделилась: 1) на *Большую Армению* (*Armenia major*), граничившую на Востоке с Мидией и Каспийским морем; на севере с Албанией и Персией; на западе с Каппадокцией и Малой Арменией; на юге с Месопотамией и Ассирией и 2) *Малую Армению* (*Armenia minor*), примыкавшую с севера и запада к Понту и Каппадокции, а с юга и востока к *Большой Армении*. Развалины, во множестве рассеянные на всем этом пространстве, свидетельствуют об обширности ее городов, а по остаткам изящной архитектуры можно судить о значительной образованности и классическом вкусе нации, населявшей древнюю Армению. Ани, древняя столица династии Багратидов, и Армавир, который в продолжение нескольких столетий служил главной резиденцией армянских государей Гайковой династии, должны быть отнесены к самой блестящей и славной эпохе Армении, к эпохе силы и могущества ее народа.

В монографиях исторических и правоописательных, равно как в бесчисленных государственных памятниках, мы находим безошибочную связь давно минувших времен с настоящим, объяснение самых запутанных исторических вопросов. Конечно, в трудах более обширных необходим такой многосторонний анализ; но в настоящем случае мы намерены сжать в узких границах вид громадной картины, представляющей нам в древней истории Армении, а потому ограничимся по возможности обстоятельным перечнем только тех главных событий, на которых сосредоточивается главный интерес в области данного предмета.

За двадцать два столетия до нашего летосчисления Гайк, или Ганк, внук Яфета, чтобы избежать тиранства ассирийского государя Бела, оставил родину свою Вавилонию и скрылся в Средней Армении,

которую составляли, по географии Мовсеса Хоренского, следующие области: Ути, Турубиран, Арарат и Васпуракан. Гайк поселился у подношья великой горы, к югу от Ванского озера. Под защитой высоких гор он считал себя безопасным от преследований обладателя Ассирии. Но Бел, проникнув и сюда, напал на Гайка,—они сразились, и в упорном бою, происходившем в 2105 г. до н. э. близ озера Ван, Бел погиб от руки Гайка.

По мнению армянских писателей, Гайк был первым родоначальником армянского народа. Победа, одержанная им над Белом, была предвестницей славы, могущества возникавшего царства. Арам, шестой наследник Гайка, ознаменовал свое царствование такой славой, что соседние народы в воспоминание современной ему эпохи называли подданных его Араменаками,—название от которого, однако, народ отрекся, как видно из того, что он и поныне называет себя Гайками или Ганканами, а отечество свое Гаястаном. Царствование Арама было самое счастливое; он победил Мидян, завладел некоторою частью Ассирии, проник до Каппадокии и, чтобы оставить будущим векам памятник своих деяний, основал город Маджакл—нынешняя Цезария.

Арам заключил, между прочим, союз с Ноном; но союз этот был расторгнут сыном первого, Ара, который погиб, защищая свободу своей родины против Семирамиды. Это поражение отдало Армению во власть этой надменной и могущественной восточной царицы. При Семирамиде Армения снизошла на степень одной из ассирийских провинций; ею управляли особенные короли, подчинившиеся ассирийской монархии. Такая незавидная роль, вероятно, продолжалась бы еще надолго, если бы Паруйр¹, один из правителей Армении, не решился воспользоваться возмущением сатрапов против Сарданапала²; объявив себя независимым по случаю распада на части великой ассирийской монархии, он заставил признать себя первым венценосным государем Армении.

К правлению сына Паруйра, в VII столетии до нашей эры, историки относят появление в Армении могущественной фамилии Багратидов³. Члены ее при всех армянских сатрапах занимали важные места в государстве и даже управляли страной до половины IX века, в котором они объявлены были государями Армении и Грузии, что мы увидим впоследствии.

Между тем один из преемников Паруйра Тигран I⁴ возвратил своему государству его первобытное величие, со славою участвуя в войнах Кира против Астиага⁵. Сын его Ваагн (520), прославленный отечественными бардами, как Геркулес в Греции, а после смерти причисленный к лику богов, замыкает собою славное царствование династии Гайка, прекратившейся в лице Вачэ, в 328 г. до н. э. Этот последний потомок царской отрасли был убит в одном сражении против полководцев Александра Великого. Уже в 325 году Мигран, или Митринес, получил от македонского завоевателя титул управителя Армении. Со смертью же Александра, когда полководцы его разделили между со

бою покоренные им земли, Мигран стал управлять страной независимо, хотя и под названием одного из мнимых поверенных наследников—Александра. Предвидели ли упомянутые полководцы, что Мигран достигнет совершенной независимости, или были в уверенности, что управление его не может быть действительно в покоренном народе; только по истечении пяти лет он был замещен Неоптолемом. В это время народ, выведенный из терпения чужеземным деспотизмом, и пользуясь непрерывными распрями между собою, полководец Александра Великого решился свергнуть с себя чужеземное иго. Он объявил сатрапа Ардварта, или Ардоата, своим государем; но смерть, постигшая его в скором времени, была причиною, что Армения снова попала под власть Ассирии. Артакерас, один из ассирийских наместников, был провозглашен армянскою нацией управителем страны, и вскоре после того, объявив себя независимым, он силился возвести ее на первую ступень величия; но несчастная война Антиоха Великого с римлянами наказала его за эту решимость. Если он устранил навсегда от господства над своим отечеством мелких селевкидских управителей, то через несколько времени другие искатели царской власти все-таки старались подчинить себе государство и утвердиться на его престоле.

Так, в 149 г. до Р. Х. Аршак I, названный Великим, второй парфянский царь, своими завоеваниями навел ужас на всю Азию. Он пришел в Армению, подавил в ней возмущения и, провозгласив брата своего Вагаршака государем, основал в Месопотамии города: Низиби и Эдессу. Вагаршак увеличил новое государство свое присоединением к нему части Малой Азии и Кавказа; это удачное расширение пределов Армении дало ему возможность предписать законы ее народу.

Арташес I-й, внук Вагаршака, был одним из самых знаменитых армянских государей; он взошел на престол в 114 г. до Р. Х. и ознаменовал свое царствование блестящею эпохой. Это одно из тех громких имен, которых века и история выставляют образцами для того, чтобы вернее изобразить достоинства царя и величие его государства. Покровительствуемый славою непрестанных побед, Арташес присоединяет к своим владениям Сирию и несколько лучших провинций Малой Азии; нападает на старшую отрасль из династии Арсакидов, царствовавшую в то время в Персии, овладевает городами Адиабэн и Атрпатэн и заставляет парфянских государей наименовать себя титулом шахиншаха (царь-царей)⁶.

Сын Арташеса Тигран II продолжал начатое отцом⁷; успехи оружия его были столь громки и многочисленны, что обещали ему продолжительное царствование. Но он сделал большую ошибку, приняв под свое покровительство тестя своего Митридата, короля понтийского, который, будучи побежден римлянами, пришел искать у него убежища. Это вооружило римлян против самого Тиграна, и он, побежденный ими в свою очередь, вынужден был отказаться от завоеваний и сложить с себя титул шахиншаха⁸.

Наследник его Артавазд пережил эти поражения, но в 36 г. до Р. Х. погиб несчастным образом от вероломства Антония; владения его перешли к сыну Клеопатры, Александру. Впрочем, это продолжалось недолго; армяне вскоре изгнали его, но при всем том оставались в подчинении римской короны еще в продолжение двух веков после этого.

Армения, попеременно делавшаяся добычею от римлян, то парфян, раздражаемая внутри насилниями вассалов, которые не были состоянны, после смерти Абгара, в 32 г. до Р. Х., управлять государством, разделилась между двумя мелкими владетелями Анапуном и Санатругом. Первый имел столицу свою в Едессе, а второй в Низибе, который и был снова восстановлен.

Санатруг⁹, находя свои владения слишком ограниченными, стал помышлять о их расширении; это отчасти ему и удалось, но не на долгое время. Вскоре после его смерти беспорядки в Армении возобновились; дети его сделались жертвою свирепствовавшей эпидемии, за исключением только одного из них, Арташеса II, который был спасен наставником своим Сембатом, сыном Ашода, родоначальника династии Багратидов, и отвезен ко двору персидских шахов. Достигнув зрелого возраста, Арташес, с помощью парфян и приближенных князей своих, получил обратно отцовские владения.

Ко времени Арташеса относится учреждение в Армении первых училищ, в которых употреблялись вначале персидские и ассирийские письмена, за исключением армянской азбуки, изобретенной впоследствии св. Месропом.

Сто тридцать лет спустя после смерти Арташеса, Армения признавала над собою еще 28 лет господство Ардашира, первого государя, происходившего из династии Сасанидов; восстановив Зороастрово учение и воздвигши гонение против христианства, он подкупил Анака, из рода Арсакидов, умертвил Хосрова Великого (Хозров Медз)¹⁰) паря Большой Армении, в лице которого пресеклась вся почти царская фамилия, за исключением сына его Диртада, или Тиридата¹¹, успевшего бежать под защиту Римской империи, и Григория, будущего просветителя Армении, который был увезен в Каппадокию. Впоследствии, как прямой наследник армянского престола, одаренный мужеством и рыцарской отвагой, Тиридат возвратился в Армению, во главе сильной армии и, изгнав оттуда Персов, в 286 году, при содействии римского императора Диоклетиана взошел на прародительский престол. Армянские историки дали Тиридату название Великого не столько за высокие его деяния на государственном поприще, сколько за события, ознаменовавшие его царствование; самое главное из них—это введение христианства в Армению.

Какая же религия господствовала в Армении до этой великой эпохи? Ученые изыскания об этом, в высшей степени любопытном предмете, еще не привели к окончательному выводу; мифология того времени еще не довольно разъяснена и оттого дошедшие до нас данные

очень темны и запутаны. Некоторые изыскатели с достоверностью объясняют эту запутанность смесью верований в древней Армении, в которых главным элементом является магия, основанная на учении Зороастра. Новейшие изыскатели находят в этом учении следы греческой мифологии, с примесью суеверия, перенесенного из Средней или Центральной Азии. Как бы то ни было, но христианство первоначально встретило в Армении, закоренелой в язычестве, самое ожесточенное сопротивление, за исключением нескольких отдельных случаев. Этим объясняется жестокое гонение на апостолов Варфоломея и Фаддея, впервые возвестивших Армении истины Евангельского учения; гонение на христианство продолжалось до тех пор, пока невидимая десница свыше не наказала народ за его упорство в принятии слова Божия: народ воспрянул от жалкого усыпления, когда предметами гнева небесного сделались Тиридат и многие армянские военачальники из знатных фамилий. Страдая долгое время от тяжких недугов, они обратились к св. Григорию, заключенному в темницу, и, получив от него чудное исцеление, изъявили готовность признать св. крещение. С этого времени, а именно с 301 г. христианство начало быстро распространяться в Армении.

Из Греции и Сирии были вызваны священники для основания церквей и монастырей; между последними самое почетное, по своей древности, место занимает Эчмнадзинский монастырь, основанный св. Григорием Просветителем в 303 году по Р. Х., в 50 верстах от Большого Арарата, принявшего на свою поверхность Ноев ковчег после всемирного погона. Этим св. Григорий осуществил великий обет, водрузив недалеко от ветхозаветного священного места Крепость Спасителя—новозаветный символ знамени благодатного обновления рода человеческого. Эчмнадзинский монастырь до 452 года служил резиденцией армянских патриархов; после того патриарший престол перешел в другие места и только с 1441 года он навсегда утвердился в Эчмнадзине, где находится и по настоящее время. Отсюда патриархи или католикосы, как блюстители в одно и то же время духовной и светской власти, управляли церковью в Турции, равно как в Персии и Индии. С этого же времени армянская литература получает свое значение; Священное писание, в одном из вернейших и точнейших переводов, делается ее основанием. Немного спустя появляются классические переводы Гомера. Христианство вводит Армению в связь с другими странами и народами, исповедующими ту же самую веру. Многие ученые и писатели, получившие воспитание в школах Эдессы, Афин, Константинополя и Александрии, приобретают известность не только между своими соотечественниками, но и в самой Греции. Драгоценные сочинения, избегшие александрийского пожара и увезенные в Монголию Тимуром (Тимурланом), служат лучшими доказательствами ученых познаний того времени.

В 406 году Месроп дал своему отечеству азбуку, и это важное событие в области наук вызвало новых писателей, посвятивших себя,

между прочим, изучению отечественной истории. Поэзия же пока сосредоточивалась в ограниченном кругу литературных деятелей и от времени до времени дарила мелкими лирическими, идиллическими и элегическими произведениями, выражая тем спокойный и серьезный характер армянской нации; причиной этого были отчасти внутренние раздоры и войны извне, мешавшие поэзии обратиться к тихим явлениям природы и человеческого сердца. Серьезные сочинения, ограничиваясь сферою современных происшествий, носили на себе отпечаток текущих событий, на которых охотно останавливались взоры не одних писателей того времени, но и всего народа. Одни только Нерсес Шно-рали не подчинялся общему направлению и составляет исключение в этом отношении.

В числе наиболее известных писателей V века должно назвать Моисея Хоренского и Егише Вардапета, первый из них считается отцом армянской истории и географии. К этой же эпохе нужно причислить и Лазаря Парбеци; история его обнимает собою период времени от 386 г. по 485 год и содержит описание войны армян с персами. Из летописцев собственно христианской Армении можно назвать Михаила Сирийского, Самуила из г. Ани и Вартаана, прозванного Великим, *Зеноб Клаг* и Иоаннес Мамиконян заключают собою ряд писателей VII столетия; к этому же времени относится Ананий Ширакаци—знаменитый астроном*. Фома Арцруни оставил «Древнюю историю», доведенную до 936 г. по Р. Х.; Иоаннес VI, католикос, написал «Историю завоеваний арабов в Центральной Азии»; Маттеус эдесский «Историю первых крестоносцев»; Лев Джерец Ванакан, Киракос Канцат, *Малакий Абега*, из коих последние были очевидцами опустошительных войн Чингиз-Хана и его преемников, суть имена, которыми армянская историческая литература может гордиться, в отношении безукоризненной правдивости описываемых ими событий. В числе писателей XIV века мы встречаем имя Фомы Медзопа или Медзофа (*Ph. Melchior*). Обнимая ряд событий, рассказываемых историками и писателями того времени, мы находим, что при начале введения христианства Армения обогрелась потоками крови новых верующих; они были преследуемы марзбанами или наместниками, назначаемыми то из Персов, то из Армян, которые жестокими гонениями своими на христианскую веру, с целью водворить в стране учение Зороастра, вызвали народ к восстанию; он поголовно ополчился под предводительством князя Вартаана Мамиконяна. Вот что говорит об этом историческом восстании армян против гонителей знаменитый историк того времени Егише Вардапет: «Страна поднялась как один человек; армяне покинули свои деревни, угодья и виноградники. Юные девы оставляли домашний очаг, супруги отказывались от мирного ложа, маститые старцы забывали дряхлость, де-

* Биографию и труды этого, во многих отношениях замечательного автора на-
деемся поместить на страницах газеты «Кавказ»¹².

ть покидали и объятья матерей своих Юноши и девицы, множество мужчин и женщины удалились в пустыни, под защиту укрепленных природою мест и горных ущелий. Все бросали родные неперлица, оставляя свое имущество врагам на расхищение, готовясь с христианскою доблестью понести крест, непосланный свыше. Семейства богатых и знатных армянских фамилий, наравне с другими, удалились в неприступные места. Одни укрылись в суровой стране Хактика, почти никогда не освещаемой солнцем, другие в непроходимые страны Тморика и в густые леса Ардшаха...».

В эпоху этого гонения Армения призывала порою на помощь греков и римлян; но эти мнимые союзники, жадные до завоеваний, пользовались народным смятением и наконец довели государство до раздробления: это случилось в 390 году. Впоследствии Бахрам V, царь персидский, свергнул с армянского престола Арташеса IV, в лице которого пресеклось навсегда последнее поколение дома Арсакидов. Бахрам достиг своей цели преследованием христианства, и Армения под властью Персов, испытала еще большие гонения¹³.

Невзирая на геройское сопротивление, армянская самобытность не могла удержаться от напора стольких бедствий; с падением Сасанидской династии армяне должны были вести ряд непрерывных войн с арабами до 855 года. Так, Буга, турецкий военачальник халифа Мутаваккели, довершил опустошение страны, буквально покрыв ее кровью и развалинами, знатные армянские князья были им уведены пленниками в Багдад, где их заставляли жесточайшими пытками отречься от религии. Следующая выдержка из Египте Вардапета может дать верное понятие об участии Армении в то время: «Мужество именитых князей достойно удивления; но удивление это переходит в изумление, когда вспомним об их беспримерном героизме во имя христианства и угнетенного отечества. Люди высокого происхождения и сана, жившие дотоле в пышности и изобилии, в замках, расположенных на скалах высоких гор, белеющих своими вечными снегами, безропотно шли в знойные и песчаные степи Аравии, люди, которые, подобно газели, облетали некогда долины прекрасной Армении, украшенные цветами,—они были закованы в цепи и угнаны под палящее небо страны восточной, где пищу их составляли «хлеб печали» и «вода горести». С тех пор они лишились света дневного, а ночью постоянно томились во мраке, без постелей, без ложа,—спали на голой земле, как дикие звери, и это их мученичество продолжалось 9 лет и 6 месяцев...».

Наконец небо умилилось над гонимую страной и настала пора ее отдохновения, хотя и временного. Один из потомков династии Багратидов по третьему кольцу (управлявшему государством с 855 по 1079 год по Р. X.), которого власть уцелела в пределах араратской области, а столицею служил г. Ани, именно Ашот I, получив от халифа Мутаваккели царское достоинство, начал править Арменией с такой мудростью, что заставил халифа возложить на него и царскую корону в 885 году. Сын и преемник его Сембат, объявив себя независимым от

халифского двора, вел войну с Юсуфом и, потерпев от него поражение, окончил жизнь в плену мученической смертью. Он оставил сына именем Ашода II, прозванного Железным, к которому и перешла отцовская власть. Но в конце 1079 года Византия, пользуясь раздорами местных князей, присоединила к себе Армению, заточив последнего ее царя Каклика.

В средние века, в эпоху первых крестоносцев, в Малой Армении возникло новое армянское царство, основание которому положил один из Багратидов, по имени Рунэн; до него Малая Армения составляла часть Римской империи. Проникнув в глубь Киликии, Рунэн объявил себя государем этой неприступной области и, соединившись с крестоносцами, изгнал из нее всех иноплеменников. Постоянные сношения Рунэна с крестоносцами имели благоприятные последствия для его юного царства, а помощь, оказанная Рунэном при осаде Антиохии, ознаменовала правление его новыми победами. Впоследствии он оказал помощь жителям Эдессы, готовившимся покориться Балдуину, брату Готфрида Бульонского. Но славное царствование Рунэна продолжалось не долго: он умер в 1189 году, назначив наследницею престола малолетнюю дочь свою Изабеллу; это подвергло страну новым бедствиям уже со стороны крестоносцев. Они тревожили народ, среди коего вскоре образовалась партия и начался вероломства в ясаго рода. Наконец, в войну Льва I с Богемондом II государство пришло в такое положение, что вынуждено было призвать к себе на помощь турецкие орды; в этой борьбе Богемонд был убит, а Лев попал в плен, из которого получил свободу уже в 1137 году, а умер 1141¹⁴.

С этого времени Армения, опустошаемая Сарацинами, раздираемая внутри беспрерывными распрями и междоусобицами владетельных князей своих, начала клониться к упадку. Федор в Константинополе, в царствование Андраника Палеолога, брат первого Сембат завладел престолом, но и он, в свою очередь, был испровергнут другим братом своим Константином II. Ясно, что при столь шатком положении престола Сарацины делали быстрые успехи в своих замыслах на независимость Киликии, которую не могла спасти даже родственная связь с Римом. В таком положении были дела, когда папа Иоанн XXII объявил в пользу Льва V крестовый поход. Короли французский, богемский, паварский и арагонский торжественно вызвались на этот подвиг в защиту Армении и согласились с 1336 года начать военные действия против Сарацинов; но этому не суждено было осуществиться по случаю кончины папы. Узнав о столь великодушном намерении Рима Лев V даровал латинянам в своих владениях большие преимущества; но этим навлек на себя вражду своих подданных и был умерщвлен в 1344 году.

Со смертью Льва V прекратилась последняя отрасль династии Руненидов в мужском колене, и армяне призвали на престол Иоанна из дома Люзиньянов. Новый царь хотя большую часть своей жизни проводил в Константинополе, но при всем том умел поддерживать угасав-

ную национальность армян, благодаря влиянию супруги своей, дочери Льва III. Это стяжало ему любовь подданных, столь угнетенных в своей народной гордости. Впрочем, это продолжалось недолго; час решительного удара самостоятельности Армении был уже близок. В правление третьего преемника Иоанна египетские султаны делаются независимыми владетелями Киликии, и Лев IV, последняя отрасль Люзиньяновской династии, ищет убежища в Париже, где он и умирает в 1393 году и погребается в церкви «Целестинов». В склепах Сень-Дени (св. Дениса) и доныне находится статуя, некогда украшавшая могилу последнего царя Армении.

Исторические события доказывают, что в нациях, долго тяготимых чужеземным игом, народные чувства и любовь к отечеству ослабевают и наконец исчезают под влиянием господствующего элемента; в силу этого закона армяне, по-видимому, должны были навсегда утратить чувства привязанности к своей родине и народные черты, тем более, что они, не желая быть очевидцами конечного упадка и раздробления своего государства, начали выходить в большом числе в Европу и Азию. Так, в 1453 году, они переселились в Константинополь, где султан Магомед II даровал им патриарха. Но при всем том Армения сохранила до наших времен многие остатки своего величия, в особенности в городах Ани, Сиси и Арташате и в Эчмиадзинском монастыре, несмотря на то, что в начале XVII столетия Шах-Аббас нанес ей последний удар, опустошив всю страну и уведя в плен целые тысячи семейств, из которых большая часть погибла при переходе через Аракс. Впоследствии при Тамас-Кули-Хане некоторые из этих богатейших армян переселились в Ост-Индию; во время последней борьбы династии Багратидов значительное число их перешло также в Грузию; во всех этих странах, служа на военном и гражданском поприщах, армяне сохранили следы своей национальности и воспоминания о былой славе отечества...

7. <ՄԱՆՈՒՅՈՒՄ ՀԱՆԴԵՍ ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻԹՅԱՆ>

ՈՂՋՈՒՅՆ ԵՎ ՄԱՆՈՒՅՈՒՄՆ

ԽՄ ՍԻՐՈՒՆ ՀԱՅԱՋԻԹ ՊԱՐՈՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲԱՅՐԱԿԻՅՆԵՐԻՆ

Այս գրաւոր վաստակը բնծալելով մեր պատվելի ազգին և առ ի սրտե՛
ցանկանալով, որ դա պիտանի և օգտակար լիներ նորան, արժան է ինձ և
շատ քաղցր, մի քանի տեղեկութիւնք տալ աշատեղ այն մասին, թե ինչ-
պէս այդ գրաւոր վաստակը կարողացել է հրապարակ դուրս գալ և լինել
հասարակաց ժառանգութիւն: Այդ դործի պատմութիւնից կարող է ամենայն
մտածող և բարեխորհուրդ հայ հեշտ եզրակացութիւն տանել, թե ինչպէս էր
ռուսաբնակ հայերի աշխուս իմացական և բարոյական դրութիւնը. արդյոք
դո՞րա յուրյանց ազգի պատմագրութիւնից մի բան ուսած էին մինչև այժմ,
թե ոչ. արդյոք մեր լուսապայծառ ժամանակը մի քանի տողջ և գեղեցիկ
գաղափարներ ծնուցել է նոցա հոգու մեջ, թե ոչ. արդյոք կամին նոքա հնա-

մոլ շինացոց պէս կամակորպիլ և ետ մնալ ամենայն վերանորոգությանից, թէ սորա հակառակ, հասկանալով յուրյանց օգուտը, հոժար էին առաջ խաղալ ժամանակի հետ, մասնակից լինել կմրոպական լուսավորությանը և ճանապարհ տալ նորա ճառագայթներին գեպի հայկական թանձր խավարը:

Մի անպատմելի ուրախություն է գալիս իմ սրտի վերա, որ այսօր պատճառ ունիմ բարձրացնել իմ ձայնը և քարոզել հրապարակաւ, թէ հայոց բանական հոգին, որ այդքան երկար ու ձիգ դարեր մահանման բնի մեջ թմրած ու կապած մնացել էր, ահա սկսանում է գարթնել և նայել ետ և առաջ, հասկանալ յուր տխուր անցյալը, հասկանալ յուր տղեղ ներկան որպէս անցածի հարկավորապէս հեռանքը, և ներկայումս հոգաբարձու լինել ապագային, ինչքան կարելի է այդ, այնպիսի դրության մեջ, ինչպէս նոցայն է: Մի անպատմելի ուրախության մեջ է իմ հոգին, որ կարող եմ արձակ համարձակ ասել այստեղ, թէ հայոց ազգը Ռուսաստանի մեջ սկսել է արգեն ճանաչել յուր արդարացի իրավունքը, սկսել է վերահասու լինել այն խորհրդին, թէ յուր լուսավորությունը պիտո է լինի յուր հաստուկ ձեռքի վաստակած վատակը: Հայոց ժողովրդի փոքրիշատե բանադեալը օրեօր ավելի քաջ տեղեկանում են այն բանին, որ ինքյանք հատկապէս պարտական էին ձգել յուրյանց արօրը (գութանը), ինքյանք պարտական էին մշակել և սերմանել ազգի անդաստանը, եթէ կամին ժողովել սի օրնայալ հունձ: Այսուհետե տգետ և խաբեբա հոգիքը չեն կարող ճնշել և շիջուցանել պայծառացյալ ճշմարտության հաղթող լույսը:

Մեր ասածներին հաստատություն է աւելիս նույնիսկ փորձը, նույնիսկ կենդանախոս գործը: Եւ ուսիարենակ հայկազունքը, եթէ միտ գնեինք նոցա դրության և կյանքի պայմաններին, ետ չեն մնում յուրյանց առաջադեմ հայրենակիցներից Տաճկաստանի մեջ: Այո, Ռուսաստանի հայքը չունին դեռեւս ազգային ուսումնարաններ տղաների և աղջիկների համար, չունին ոչ մի օրագիր և լրագիր, որ յուրյանց մեջ և յուրյանց ձեռքով հրատարակվին, բայց այդ չունենալու պատճառը մի այլ աղբյուր ունեւր, քան թէ նոցա բոլորովին անփութությունը և անհոգությունը: Ահա փոքր ժամանակի միջոցում հայոց հայրենասերքը բաշխել են յուրյանց ազգին երկու հատոր աշխարհաբար լեզուով գրած մատչանք, որոնց օգուտը խոստովանում է ամենայն խելացի և առողջադատ հայ, որ դիտե թէ ինչ ասել է լեզու, և թէ ինչ խորհուրդ ունի կենդանի մարդու հետ կենդանի լեզվով բարբառելը: Եւ այս գործը, որի առաջին հատորը այժմ նվիրում ենք ազգի դաստիարակությանը, նույն ազգասեր հայերի վեհանձն օգնականության և առատաձեռնության շնորհն է. և քաղցր էր ինձ այստեղ ոչ թէ միայն գովել դոցա գովասանության արժանավոր գնացքը, այլև ազոթել դոցա վերա, որ դոքա միշտ այդպիսի գնացք ունենային: Բայց թէ ով էին հատկապէս այդ ազնվամիտ հոգաբարձուքը ազգային օգտի, վերջումը մի ըստ միոջե կտեսնեն մեր ընթերցողքը. միայն թէ մեր վերա մի անժխտելի հարկ կա այստեղ առանձին կերպով ջատագովել ազգի առջև քանի մի պատվական և սրտացաւ պարոններ, որոնց ծրագրութի ջանացողությունով և բարեխրախոսյա հորդորանքով միայն հավաքած էր մեր գործի տպագրության հարկավոր ծախքը: Այս պարոնների գեղեցիկ անունները թող դրենք մեր հայրենակիցների սրտի տախտակի վրա այսպէս. Պ. Նիկողայոս Շանշյանց, Պ. Մինաս Բերբերյանց՝ նոր նախնական-

ցի, Պ. Հովսեփի Իզմիրյանց՝ զգլարցի, Պ. Սարգիս Հովհաննիսյանց՝ զարաբաղցի, Պ. Մեղքոն Փանյանց՝ աբուլիսեցի, Հովհաննես Քաթանյանց՝ Թիֆլիսեցի: Այս արժանապատիվ պարոնները, իրավունք կա ասելու, թե կրկնապատիկ և չորեքպատիկ արդյունավոր և ազգի շնորհակալությանը արժանավոր են կացուցել յուրյանց անձը, բացի նյութապես նվիրագործությունից, ամենայն կերպ հոգաբարձու լինելով քաջալերել, հորդորել և յուրյանց համազգի ընկերքը ղեպի մասնակցություն այս գործի տպագրության ծախքին: Հայոց ազգը թող ճանաչէ յուր բարերարքը, թող մխիթարվի տեսնելով, թե յուր հասարակության մեջ կա առաքինություն, կա պատրաստականություն ընծայարեր լինել մարդկության հոգեղեն օգտի համար: Թող քաղցրանա նորա սիրար տեսնելով քանի մի վարդեր և մանուշակներ կանաչած այն հողի վերա, ուր մինչև այժմ բուսեում էին փուշ և տատասկ. բայց թող նույնպես, յուր աչքի առջև ունենալով առաքինության ազնիվ օրինակներ, նախանձավոր լինի նոցա, ջերմանա, հոգիանա բարեգործությունով և հաստատե յուր համար հիշատակի արձաններ xre perennus, արձաններ, որ ավելի մշտնջենավոր էին քան թե պղինձը և մարմարիոնը:

Այս գործի տպագրության հանգամանքը բացահայտելուց հետո, հարկավոր էր համառոտ տեղեկություն տալ մեր պատվելի հայրենակիցներին, թե ի՞նչ է նորա բովանդակությունը և ինչպես է կարգադրած նա: Մեր խորհուրդը այն լինելով, որ մի հարմարավոր ընթերցանության գիրք տալինք ազգին, թե արժանապես ժամանակ անցուցանելու, և թե յուրյանց միտքը ճոխացնելու այնպիսի ծանոթություններով, որ հարկավոր էին մեր ժամանակի փոքրիշատե կրթյալ հայ մարդուն, այլև յուրյանց, սիրտը և ղգացողությունը ազնվացնելու գեղեցիկ գաղափարներով թե՛ բարոյական և թե՛ կրոնապաշտական մասին. մեր խորհուրդը այն լինելով, որ տալինք ազգին մի բազմօրինակաբար դաստիարակիչ և առաջնորդող գիրք, որ լցուցաներ նոցա իմացական և հոգևոր պիտոյքը, ընտիր ընտիր եվրոպական աղբյուրներից հանեցինք զանազան իմաստալից գրույցք, պատմությունք, առակք, նմանախոսությունք, բնագիտական ճառեր, բարոյական մտածությունք, բնական և արվեստական տեսարանների նկարագիրք, պատմաբանական և իմաստասիրական ճառեր, երեկի մարդերի վարքագրությունք և արժանի հիշատակի իրողությունք բնական և մարդկեղեն աշխարհի մեջ: Այդ աշխատությունը բաժանեցինք երկու մասն, առաջինը ավելի թեթև նյութերով և ավելի պարզ ոճով, որպես նախակրթություն. երկրորդը ավելի վեհամբարձ և իմաստասիրական նյութերով, ավելի երկար և պարունակ ճառերով, լեզուն ևս ավելի գերապանծ և ոճը ավելի ճիշտ ուսումնական, թեպետ մնալով մի աշխարհաբար խոսքի սահմանի մեջ: Երկրորդ մասը սահմանեցինք առավելապես փոքրիշատե կրթյալ և գիտուն հայերի համար, թեպետ և ժողովուրդը կարող էր օգուտ քաղել ոտրանից, եթե կամենար մտածելով կարդալ և ուղղործությունը լարել մի փոքր: Թե ինչպես պիտո է լինի այժմուս հայախոս հեղինակի պաշտոնակատարությունը, ծանոթություն տված ենք մի այլ գրքի մեջ (տե՛ս մեր Վարդապետարան կրոնի առաջաբանի 6 երեսը): Նույն հիմքերի վերա հաստատվելով, նույն առաջնորդական լարը մեր ձեռքումը պահելով առաջ գնացինք և այստեղ, բազմօրինակաբար մշակելով մեր գեղեցիկ աշխարհաբար լեզուն, գործակատար կացուցանելով նորան շատ և շատ հանգեսների մեջ, ույժ և զորություն տալով նորան, կանոնի և արվեստի տակ

դենելով հայկական աշխարհաբար բանախոսությունը: Այլև հրաժարվելով այն նեղսրտությունից, որ սովոր է միշտ եվրոպական ուսման և գիտություն մեջ եղած արվեստական (տեխնիկական) բառերը թարգմանել հայերեն, տվեցին հայոց ուսումնական լեզվին և մի փոքր եվրոպականություն, և կարծում ենք հաստատապես, որ սրանով շատ եվրոպական զաղափարներ գիտության մեջ ավելի պայծառանալու էին փոքրիշատե կրթյալ և բանիմաց ընթերցողների համար, քան թե թարգմանելով հայերեն, որ կես մի ավելի անհասկանալի է նոցա, և կես մի չկարողանալով բացահայտել ամենևին նույն ըմբռնումը, զուր և անօգուտ էր: Գիտեմ, այս մասին ոմանք այլապես սովորեցին մտածել, բայց մեզ անհասկանալի է թե ինչո՞ւ հայերը պիտո է արժան համարելին յուրյանց գրվածքների մեջ այսպիսի բառեր, զորօրինակ օրգանական, վուլկանական, պոլարիտե, պոլարիզացիո, ինկվիզիցիո և սոցա նմանները, որ եվրոպական հեղինակները չեն ամաշում զործ զնել. թեպետ ամենայն ոք գիտե, թե զորա հունական և լատինական ասացվածք են, բայց հաճախ զործ ածվելով, ասացել են բուն քաղաքացու իրավունք և եվրոպական լեզուների մեջ: Ինչու մոռանում են մեր հայերը, որ և մեր նախահարքը ուսումն ստանալով Հունաստանից, բավական շատ բառեր հունականից ներս են բերել լեզվի մեջ. զորօրինակ մեքենա (μηχανή), մանգանոն (μανιφρακον), փիլիսոփոս (Φιλοσοφος), քարտեզ (χάρτης), կլումոս (κλίμα), գալիտոն (γαλιτον), մորուս (μορφος), և ալլե, և ալլե, և սոքա չեն տգեղացուցել հայկադան լեզվի գեղեցկությունը: Բայց հուցե թե այժմյան հայերը հիվանդացած մի կույր հայրենասիրությունով, կամին ամենևին մաքրախոս, ամենևին հայաբարբառ լինել և ավելի քան թե յուրյանց նախնի հեղինակները. բայց մեր դատողությունով, իրավացի պատճառ կա կասկածելու, թե միզուցե այդ ամենևին մաքրախոսքը լինելին ամենևին մթնախոսք, և ամենայն արվեստական բառ բուն հայերեն բացահայտել կամենալով, բուրրովին անհասկանալի կացուցանելին նորանց: Չէ, հայոց հեղինակը թույլ տալով գիտության մեջ ընդհանրապես ընկալել բառեր ուսումնական ազգերի գրվածներում, ամենևին չէ մեղանչելու ընդդեմ յուր հարազատ լեզվի գեղեցկությունը. այլ զորանով պիտո է հայոց գիտնական լեզուն մոտեցնել լուսավոր և կիրթ ազգերի գիտնական լեզվին, և այդպես եվրոպականություն տա ասիական հային, և մեր առ ի սրտե ցանկությունը և ջանացողությունը այն էր, որ հայացնելով եվրոպական ուսումը, տայինք հայերին և մի փոքր եվրոպականություն: Մենք կարծում ենք, որ բռնակալի պես չենք վարվել մեր մայրենի լեզվի հետ, այլ ուշադիր լինելով նորա հատկություններին և խնամ տանելով հայկական հարազատախոսությունը: Ուսումն ասած բանը ամենևին օտար լինելով աշխարհաբար լեզվախոսությունից, արդարև շատ բան սորա մեջ երևում է մի անծանոթ աշխարհից եկած ձայն, ըստ որում հայերը այդպիսի խուսակցություն սովոր չէին յուրյանց ընկերության մեջ. բայց այդպիսի օտարությունքը ցուցանում են միայն ազգի անկրթությունը, և հեղինակը մեղավոր չէ այդ բանի մեջ, որ զուցե թե յուր հայրենակիցների հետ առաջին անգամն է խոսում ուսումնական նյութերի վերա, թեպետ բուն և հասակ աշխարհաբարով: Ինչքան ևս մեծ և բազմադիմի լինիր մեր ջանացողությունը և կամքը շատ գեղեցիկ և աղնիվ լեզվով հայախոսել մեր այժմյան հասարակության հետ, այնուամենայնիվ բարեմիտ և բանազետ ուսյալ դատավոր-

ների առաջև խոստովանում ենք մենք, որ շատ և շատ հեռի է մեզանից այն ինքնահաճո մտածությունը, որպես թե մեր խոսելու ոճը ամենայն տեղ զուտ ոսկի էր, ամենեին անխառն, ամենեին անարատ: Քա՛վ լիցի, մենք պատ-
բաստ ենք և հոգով չափ պատրաստ, ուսանել մեզանից ավելի ընտիր, ավելի
զեղեցիկ խոսողներիցը, և առ ի սրտե շնորհակալ կլինեինք այն մեր եղբայ-
րակիցներին, որ աշխարհիկ հայախոսության մեջ ավելի վարժ և կիրթ լինե-
լով, կկամենային սիրողապես ուսուցանել մեզ, ցուցանելով մեր սխալանքը,
մեր պակասությունքը, հայկական լեզվաշինության համար ապագայումը:

Տ. Ա. Թ. Ե. Ն. Փ

Մեր ոտք ենք կոխում այժմ մի նվիրական հողի վերա: Հունաստան և Աթենք ամենայն ազնիվ մարդու համար սուրբ անուններ են¹:

Երկու ազգեր շողշողում են մարդկության երկնակամարի վերա որպես նախակարգ սեծութենով աստղներ. սոքա էին հիմնարկուքը և պահպանողքը այն քաղաքագործության, որի պտուղքը վայելում է ներկա ժամանակս, որ և հեռավոր գալոց ազգերի համար պիտո է պատրաստե դեռևս առատ հուն-
ձեր: Այս երկու ազգերը հույնք ու հռոմայեցիք են: Քաղաքագործության ազ-
նիվ տունը, դորան յուրացուցանելով, պահպանելով ու խնամարկելով հռո-
մայեցիք, որպես հրամանակալք կես աշխարհի, ծավալել էին Եվրոպայի վերա. բայց Հելլասի մեջ էր այդ բույսը բնիկ և բնականի, այնտեղ էին գտել նորան հռոմայեցիք, այնտեղ էր ծլած նա, այնտեղ էր աճել ու զորացել և հասել էր յուր ամենազեղեցիկ ծաղկին:

Հողը, որի վերա այն տունը աճեց, որի վերա միայն աճել կարող էր, դա էր ազատությունը: Ոչինչ ազգ երկրի վերա չուներ այնքան ազատություն, ինչքան հույնքը, ոչ մինը չէր նորան այնպես արժանի, ոչ մինը չէ իմացել այնպես պատվել զորան, ինչպես հույնքը: Սա չէր այն ազատությունը, որ միայն քաղաքական կարգի մեջ է. սա էր այն ավելի վերին, ավելի մաքուր, ավելի աստվածեղեն ազատությունը, որ խոր արմատանում է այն մարդու հոգու և սրտի մեջ, որ ստացել էր զորան. մի տեսակ ազատություն, որ ամե-
նայն օտարուստ հրամայած լուսավորության թշնամի լինելով, չի թողում, որ ոչ մի հոգեղեն կամ մարմնեղեն զորություն անկիրթ և անկերպարան մնա, որ ամենայն քաղաքացու, ամենայն հասարակության, ամենայն ազգային ցեղի թողում է յուր հատուկ ինքորեն կատարելագործությունը. որ առաջա-
նալով այն որոշ և ինքնուրույն կերպարանված բնավորութենների զուգախառ-
նութենից, զարթուցանում է այն արարիչ, կարող կենդանությունը, այն բազ-
մահայաց աջողակությունը և այն վերամբարձ անձնազգայությունը, այն անվատատակելի ճգնողությունը դեպ ի ազնվագործություն և կատարելագոր-
ծություն,—կարճառոտ ասեմ, այն բոլոր հատկությունքը հին հելլենական ազգի, որոնց վերա զարմանում ենք և հիանում ենք մեր, բայց չլատված ու կալանավորված լինելով կանխակալ դատողութենների և մոլորության լա-
բիրինթոսի մեջ, կարող չենք սեփականել մեզ:

Հունաստանի բոլոր ազատ թագավորութենների մեջ Աթենքն էր այն տե-
րությունը, որի մեջ բուն մարդկային իմացական կրթության լույսը փայլում

էր առավել պայծառ, առավել քաղցր փայլողութեամբ և առավել երկար ժամանակ: Այս հին մայրաքաղաքը ճարտարութեան և գիտութեան, յուր սկզբնավորութիւնը տանում է, հասուցանում է մինչև առասպելական ժամանակը Կեկրոպսի, որ լինելով Եգիպտոսից դուրս եկած զաղթականների առաջնորդ, 1500 տարի Քր. առաջ շինեց մի բուրգն, որ, ինչպէս նորաշէն քաղաքը նորա ոտքի վերա, ստացավ անունս Կեկրոպիա: Այս անունը հետո, այն տեղի պաշտպան աստվածուհու՝ Աթենասի պատվի համար, փոխվեցավ այն անունը, որ կրում է մինչև այժմ: Դարավոր ժամանակներով այդ քաղաքը սահմանափակվում էր այն ապառաժի տարածութեան մէջ, որ բարձրանում է տափարակի վերա. հետո լցվեցավ սա շինվածներով, և այնուհետև որոշվում էին Ակրոպոլիսը և Կատապոլիսը որպէս վերին և ստորին քաղաք: Երբ որ Աթենքը օրեօր ճոխացավ բնակիչներով, կարողութենով և մեծութենով, ապա քաղաքի հետ, որ շորս ժամի ճանապարհով հեռի է ծովից, ահագին պարիսպներով միավորվեցան Պիրայոս, Մունիքիա և Փալերոս նավահանգիստները:

Աթենքի պատմութիւնը բաժանվում է երեք գլխավոր միջոց ժամանակի: Առաջինը երկարաձգվում է առավել նախնի ժամանակներից մինչև Պարսից պատերազմը: 300 տարի յուր շինութենից հետո, Կեկրոպսի հաջորդների օրերումը, բացարձակ հրամայող թագավորների հնազանդվելով ստացավ Աթենքը Թեդեոսի ձեռքով² յուր ապագա հասարակապետական կառավարութեան հիմքերը: Այնուամենայնիվ տերութեան թագավորքը ասվում էին դեռևս մի ժամանակ Արքայք, մինչև առաքինի Կողրոսի անձնազոհ լինելով³ (1070 տարի Քր. առաջ) վերացվեցավ արքայական պատիվը, որին նորանից հետո ոչ ոք արժանի չէր համարում յուր անձը, և կառավարութիւնը հանձնվեցավ ընտրովի խորհրդականների, որ ասվում էին Արքոնտք: Ներքին երկպառակութիւններ պատճառ տալով մեծատուն հարստականների բռնակալութեանը, հասցրեցին Աթենքը յուր կործանման անդունդի բերանին. այս վտանգավոր դրութենից հանեց նորան, վերստին ծնուցանելով և ամրապնդելով, յուր քաղաքացի Սոլոնը⁴, որի անունը փայլում է ամենայն ժամանակների առավել ազնիվ և առավել իմաստուն մարդերի շարքումը: Նա 590 թվակ. Քր. առաջ, տվեց աթենացոց ազգին շատ ազատ քաղաքական կարգեր և օրենքներ, որ ամենամաքուր մարդկութեան հոգի փչելով յուրյանցից, հաստատեցին նորա քաղաքակիցների բախտավորութիւնը, պահպանելով նորան մինչև վերջին դարերը. օրենքներ, որոնց դաստիարակիչ հոգին չվերջացավ ազդելուց փրկավետ կերպով, երբ որ ժամանակի ներգործութիւնը և պատերազմի փոթորիկները վաղուց արդեն ջախջախել էին ազգի քաղաքական կարգերի ձեւերը: Դեռևս Սոլոնի կենդանութեան օրերումը երեւցավ որպէս միապետ Պիզիստրատոսը⁵, որ քաղաքացիների հերձվածներից մինի գլխավորն էր. բայց սա խոհեմութեամբ պատվում էր հասարակապետական ձեւերը և օրենքները, և ահա նորա որդիների կառավարութեան օրերումը, որոնց մինը սպանվեցավ, մյուսը արքայվելով փախավ Պարսից թագավոր Դարեհի մոտ, դարձյալ ստացան աթենացիք յուրյանց բոլորամասն ազատութիւնը: Աթենքը դարձավ առաջին քաղաքը Ատտիկայի մէջ. ճարտարութիւնը և գիտութիւնը վերածաղկեցան, առևտուրքը հարստացրեց նորա բնակիչքը և բազմապատկեց նորա կարողութիւնը: Նա շինեց նավեր և յուր գաղթաքաղաքներով ու

գործառնելով Միջերկրական ծովի եզերները վերա սերմանեց հունական լուսավորության սերմերը բոլոր արևմուտքումը:

Բայց այժմ բարձրացավ արևելքումը մի պատերազմի փոթորիկ, որ ահա պիտո է բնաջինջ առնել հունաց ազգը և նորա լուսավորությունը: Այն ժամանակի ամենամեծ թագավորությունը երկրի վերա, մի հատ իշխանի բացարձակ կամքից շարժվելով, զինվորվեցավ վրեժխնդիր լինելու մի անարդանքի, որ ավենացոյ հասարակապետական մեծամտությունը հասուցել էր նորան: Աթենացիք օգնական էին գտանվել Փոքր Ասիայի մեջ եղած ապրատամը հունական զաղթաբազմերին, որ Պարսից տերության հպատակ էին: Հերիք չէր այս. Աթենացիք խաշտառակեցին և արհամարհեցին Պարսից հրեշտակքը, որ եկած էին հատուցումն պահանջելու. այլև մյուս անգամ ուղարկած զեսպանքը, որ այն փոքրիկ հունական ազգի վերա որպես պատիժ բերած էին հնազանդության լուծ, և որպես այս բանի նշան, պահանջում էին հող և ջուր, անօրինակ գոռոզությունը խեղդեցին ջրհորի մեջ և կենդանի թաղեցին: Դարեհ Քուշթասպը⁶ (Դարիոս Հյուստասպիս) ուղարկեց այժմ յուր բյուրավորները Հելլեսպոսի վերայով, ուխտելով բնաջինջ առնել այն ամբարտաժան ազգը և նորա բոլոր ցեղակիցքը. Պարսից պատերազմը սկսվեցավ:

Սորանով սկսանվում է երկրորդ ժամանակամիջոցը ավատության, երկարաձգվելով 584 թվականից մինչև 450 Քրիս. առաջ, մինչև Պերիկլես⁷: Այս է ամենամեծ վտանգի, ամենամեծ փառքի, ամենամեծ պարծանքի ժամանակը թե՛ Աթենքի և թե՛ բոլոր Հելլադի համար: Արդարև, չկա առհասարակ մի առավել վսեմական տեսարան, քան թե մի փոքրիկ ազգ, որ քաջասրտությամբ և մահը արհամարհելով, յուր թանկ զին ստացվածի, ազատության համար, պատերազմում էր ընդդեմ մի առավել կարող թշնամու. բայց համաշխարհական անցքերի բոլոր ընթացքի մեջ ոչ մի սորա նման պատերազմ չէ ցուցանում այնքան ահագին անհավասարություն կռիւղների կարողությունների մեջ, այնքան վսեմական հոգեզգեցություն, այնպիսի անօրինակ տոկունություն և տևողություն ավելի տկարների կողմից, և ոչ մի պատերազմի հաջող կամ անհաջող կատարածից չէին ծնանելու այնքան անշափելի մեծակշիռ հետևանքներ, ինչպես զորանից: Ինչ պիտո է լինելինք մեք, ինչ պիտո է լինելը Եվրոպան, եթե պարսիկները հաղթող լինելով, հունական լուսավորության տունը յուր մահուկ ծլի մեջ բնաջինջ առնեին նույնիսկ ազգի հետ, և յուրյանց զորքերով պատերին արևմտյան ազգերը: Այնուհետև ոչ մի Փիդիաս⁸ և ոչ մի Պրաքսիտելես⁹ չէր հոգի տալու մարմարիոնին, ոչ մի Պինդար¹⁰ յուր վերամբարձ տաղերգութեններով չէր զմալլեցնելու մեր սիրտը, ոչ մի Եվրիպիդես չէր ճնշելու մեր աչքերից քաղցր արտասուք: Ոչ մի Հերոդոտոս, ոչ մի Քսենոփոն բացահնչյուն ձայնով չէին քարոզելու մեծամեծ գործեր, ոչ մի Պլատոն, ոչ մի Արիստոտել դուրս փորած կլինեին իմաստության գանձեր, ոչ մի Սոկրատես, ոչ մի Եպամիոնոդաս չէին փայլելու բարձր առաքինությամբ: Ազատ քաղաքական կարգերի ամենագեղեցիկ օրինակները, պիտո է, դեռևս պտուղ չբերած, ջնջվեին երկրի երեսից, և այն ժամանակի դեռևս կոպիտ ու վայրենի հոռմայեցին, եթե կարողացած լինելը զեմ կենալ Պարսից զորությանը, չէր ամոքելու յուր բարք ու վարքը հունական մուզայի նվագովը, չէր մեղմանալու և ազնվանալու հունական ճարտա-

րութենովը, գիտութենովը և բարքովը: Այո, հոսմալեցին կտիրապետեր աշխարհին, բայց չէր կամենալու քաղաքացուցանել նորան, և նույնիսկ նոր ժամանակի լուսավորությունը, որ հին ժամանակի լուսավորության հետ, թեպետ դոցա մեջ գիշերային սառ ու ձորեր կային, այնքան շատ և մոտ կապերով միավորվում է, չէր շառաջանալու երբեք. կամ իցեթե մի հաջող դիպված այլ ճանապարհով հրաշագործած լիներ այս բանը, այնուամենայնիվ պիտո է լիներ դա շատ ավելի հետո: Ահա թե ինչ խորհուրդ ունի այն իրողությունը, որ Մարաթոնի, Սալամիսի և Պլաթեյաչի մոտակայքումը հաղթող հանդիսացավ աղատությունը:

Բայց դիցուք նույնպես, թե չէր եղած ոչինչ պատերազմ Պարսից հետ, ապա պիտո է ասել, թե ոչինչ ընդհանուր վտանգ չէր ստիպելու հույները միավորելու յուրյանց զորությունքը, չէր բորբոքելու նոցա մեջ ամենավերին հայրենասիրության կրակը, չէր ազդելու նոցա մեջ այնպիսի քաջասիրտ ուրացություն ամենայն աշխարհային բանի, այնպիսի անընկճելի անձնազգայություն, ուրեմն և չէր այնպիսի զերազույն օրինակով հանդիսացնելու ամենայն մարդկային առաքինություն,—այնուհետև հույներ արած չէին լինելու այն ամենամեծ սխրագործությունը, և այո ծանրադնայ կերպով միայն, դուցե և ոչ երբեք, կատարած կլինեին փառքի ասպարեզը, որի դռները այժմ բացվեցան նոցա համար: Ակնհայտնի է, որ հավիտենական իմաստության ձեռքը կառավարում էր հանգամանքների այդպիսի շղթայակապը, մարդկության ամենավերին վախճանի համար:

Դարեհի զորքերը, որ ուղարկած էին պատուհասակոծ առնելու և լծի տակ ձգելու Հունաստանը, ահ և սասանություն տարածեցին հեռվից արդեն: Թրակիայի, Մակեդոնիայի, Բեռաչիայի ժողովուրդքը հնազանդվեցան, և հաղթության պարծանքով ներս մտան պարսիկքը փոքրիկ Ատտիկայի մեջ: Ընդդիմանալ հաջողությամբ անկարելի էր. ահ և հուսահատություն եկավ անօդնական, անտես արած ժողովրդի վերա սահմաններումը. ոմանք կամենալով դարձուցանել կորուստը, յոժարակամ հանձն առան ծառայության լուծ: Այս տարակուսական բոպի մեջ հանդիսացավ Աթենքը: Ամենավերին քաջության հողի ստացած, կազմ և պատրաստ լինելով մեռանել աղատությամբ, եթե կարող չէին հաղթել, դուրս գնացին բոլոր քաղաքացիքը, 5000 մարդ, բասանապատիկ ավելի զորավոր թշնամուն հանդեպ, և, ամենայն մարդու կարծիքով, անփախչելի մահու հանդեպ: Այս մեծ օրինակը նույնպիսի քաջության հողի վարժեցրեց Պլատեյա և մյուս Ատտիկական քաղաքների մեջ: Մարաթոնի մոտ Հունաց փոքրաթիվ զորքը հանդիպեց Դարեհի անհամար զորքին: Միլտիադես, աթենացի զորավարը, հարձակվեցավ զարմացած պարսիկները վերա և սոցա զլխովին խորտակվիլը ապացույց տվեց, թե մի վերին, կրակոտ հոգեզոհության զորություն կարող է երբեմն այնպիսի գործ կատարել, որ կշռողական միտքը չէ համարձակվում երբեք հանձն առնուլ, և թե անկիրթ բազմութենների բարոյական զորությունը պատերազմի մեջ կարող է երբեմն հրաշներ գործել ընդդեմ վարժ և կիրթ բազմութենների ֆիզիկական առավելությանը: Հաղթությունը Մարաթոնի մոտ, ամենազեղեցիկ հաղթությունը, որ մի ազգ երբեիցե արած է, և որի պարծանքը պատկանում է աթենացոց միայն, էր ճառագայթավետ սկիզբը այն հետզհետե արած քաջագործութենների, որոնցով հույնք փառավորել են յուրյանց անձր այն

մշտնջենավոր հիշատակի արժանի, երկարատև պատերազմի մեջ ընդդեմ Պարսից: Դուրս առաջին պատուղը էր մի կարճատև զինադադարություն. բայց հեշտ էր գուշակել առաջուց, թե պարսիկը ևս ավելի մեծ զորությունմբ մյուս անգամ գալու է վրեժխնդիր լինելու այն անարգանքին, որ հասել էր նորան այս կոտորածով: Շուտով թագավելեցան, մոսկեցան և անհամար խումբերը Քսերքսեսի¹¹, որ Դարեհից հետո փոխանորդել էր թագավորությունը, ահ և սասանություն տարածելով: Յոթն օր ու յոթն գիշեր տեկեց պատերազմողների շուն, որ Պարսից մեծ թագավորությունը ուղարկել էր ընդդեմ փոքրիկ Հունաստանին, այն կամրջի վերայով որ պարսից թագավորը հրամայել էր ձգել Հելլեսպոնտի վերա. մի ամիս տեկեց, պատերազմական կարասիքը և հանդերձանքը բերելու համար: Մի ահագին բազմություն նավերի, ավելի քան թե երբևիցե ծովը կրել էր յուր բամակի վերա. գալիս էր ցամաքային զորքի հետևից: Ոչ մի ժամանակ, ոչ հառաջ և ոչ հետո, չէ լաված մի ալգալիսի բազմություն, որ այո երևում էր բավական, որ կարողանա տիրապետել բոլոր աշխարհին, բայց անշափ փոքր էր, նվաճելու մի քաջասիրտ ազգ, որ սիրելով յուր ազատությունը, պատրաստ էր գնալ դեպ ի մահ: Մանրաշարժ ընդդեմ թագավոր էր այս բազմությունը Թեսալիայի գաշտերի մեջ, ապակա-նություն, սպանություն և սասանություն տանելով յուր հետ: Եվտա սարի մոտ մի նեղ անցք տանում է ճանապարհը Թեսալիայից դեպի Ատտիկա, այսինքն Թերմոպիլյան նեղուցը: Ես լուում եմ այստեղ լեռնիգասի և նորա երեք հարյուր սպարտացի ընկերների քաջագործության մասին¹², որ ամենայն ժամանակ բարեբանվել է, այն քաջագործության մասին, որ կատարված է հին Հելլադի դրան մոտ: Ամենայն օր տեղյակ է դորան: Արդարեւ, այդ գործի ազդեցությունը ավելի զորավոր գտանվեցավ, քան թե ամենափառավոր հաղթության ազդեցությունը: Զուր ու անօգուտ էր Պարսից զորքերի հեղեղը Հելլադի մեջ. նորա քաղաքների պարիսպները թող քանդեն և խորտակեն, բայց չկարողացան հունական ազգի քաջապինդ հոգին խորտակել: Որպես մի մեծ օրինակ ամենների համար, որ նույն դրության մեջ էին, միաբանվեցան խորհրդակից քաղաքացիքը թողուլ յուրյանց տները, տաճարները, հայրենական դերեզմանները, դուրս գնալ քաղաքից, որ չէր կարելի պահպանել, պատսպարան որոնել ինքյանց նավերի մեջ և այստեղ մյուս հելլենական նավերի հետ խորհուրդ կատարել, թե ինչ պիտո էր առնել հայրենիքի փրկու-թյան համար: Ծերունիք, կանայք և երեխայք, որ հետ էին մնացել որպես մահու նվիրվածք, սատակվեցան պարսից ձեռքով, որ ավերեցին և այրեցին նույնիսկ Աթենքը: Բայց փառավորապես վարձատրվեցավ հունաց քաջասիրտ զոհաբերությունը այն մեծ ծովային հաղթությամբ Սալամին կղզու մոտ, որ ստացավ Թեսմիստոկլես զորավարը, այնպիսի սասանություն բերելով պարսից թագավորի վերա, որ սա շտապ տագնապով թողեց Հունաստան, դուրս տա-նելով յուր զորքի առավել մեծ մասը. բայց յուր զորավար Մարգոնիոսը¹³ 200.000 մարդով, ետ թողեց ցամաքումը, որ ավերելու հրաման ուներ նա: Սատակիչ պատերազմը Պլատեյա քաղաքի մոտ շուտով ազատեց Աթենք ու Հունաստան և այս վտանգից, և ետ դարձուց նոցա պարսից բոլոր ավարը, այլև հասցրեց նոցա անշափ շատ գանձեր և պատերազմական կարասիք:

Այժմ փոխվեցավ պատերազմի կերպարանքը. այսուհետև չէր նա մի պաշտպանողական պատերազմ հունաց համար. այժմ դարձավ մի հարձա-

կողական և վրեժխնդրական պատերազմ: Եվ այս բանի մեջ շարժող հոգին էր Աթենքը, որ և գործակատար եղավ գլխավորության: Աղատել բոլոր հունական գաղթաքաղաքները փոքր Ասիայի մեջ պարսից իշխանության տակից, արտաքսել պարսիկները Միջերկրական ծովի բոլոր կղզիներից, ամենևին ոչնչացուցանել նոցա ծովային զորութունը, այնպես թուլացնել նորանց, որ երբեք չկարողանային հարձակվիլ Հունաստանի վերա. ահա թե ինչ էր այդ փոքրիկ ազատ Կորնթիականների գաշնավորության խորհուրդը, և այդ խորհուրդը պարծանքով կատարվեցավ ամենացի Արիստիդեսի և Կիմոնի առաջնորդությամբ¹⁴: Հաշտության դաշը, որ Կիմոն զորավարը կապեց Արտաքսերքսես Լոնգիմանոսի հետ, որ վերոհիշյալ Քսերքսեսի որդին էր (այն Քսերքսեսի, որ կամեցած էր բոլոր Հելլադի համար ծառայության կապանք պատրաստել), լիամասն աղատություն և անկախություն բերեց այն ամենայն հունական գաղթաքաղաքներին, որ կալին պարսից լազավորության սահմանի մեջ, նույն հաշտության դաշի զորությամբ, ոչ մի պատերազմական նավ պարսից շուներ համարձակություն երևել հունական ջրերի մեջ, ոչինչ պարսիկ զորք չէր կարող մտնելու իոնյան ծովեզերային, ավելի բան թե երեքօրյա ճանապարհի միջոցով: Այսպես վերջացավ այն հիսուն տարի տևող պատերազմը, արդարև մի անշափ վտանգավոր բայց և անշափ պարծանքով լի պատերազմ, որ երբեիցե մի ազդ երկրի վերա պատերազմել է մյուս ազգի հետ:

Աթենական ժողովրդին, որ այն միջոցումը, երբ հարկավոր էր հանձն առնուլ մահու վտանգ և զոհ բերել ամենայն բան, միշտ հանդիսագիր էր գտանված այս պատերազմի մեջ, հասավ նույնպես և առավել ճոխ բաժինը դորա պատուհներին: Պարսից թողած մեծազանձ ավարը հարստացրեց նորան, և շուտով Աթենասի քաղաքը կրկին վեր բարձրացավ յուր ավերակներից ավելի գեղեցիկ, ավելի մեծ և ավելի հոյակապ, քան թե առաջուց էր: Աթենքի ամենագեղեցիկ ծաղկի ժամանակը սկսվեցավ. հարուստ քաղաքացիքը այրական զորութենով և անձնամարտությամբ հետամուտ էին այժմ առավել բարձր բաների: Թեմիստոկլես հաղթողը Սալամինյան ջրերի մեջ, լինելով այժմ նախաթոռ քաղաքացու խորհրդի մեջ, ինչպես որ եղած էր պարագլուխը պատերազմի մեջ, երրորդ նավահանգիստ Փալերոսը միավորեց Աթենքի հետ, և պարսից ձեռքով խորտակած պարիսպները, որ կապակցում էին քաղաքը նավահանգստների հետ, նորոգեց այնպիսի ամուր շենքով, որ նոցա ավերակները և հաղաբավոր տարիներից հետո երևում են Կիլլոպյան հսկաների դործեր. դորա այնչափ յայն էին, որ նոցա կատարի վերա կարող էին երկու սալ միմյանց ճանապարհ տալ: Առուտուրքը, ծովային կարողությունը Աթենքի հասավ մի դժվար հավատարի մեծության աստիճանի. նույնչափ ևս բնագործակցեցավ քաղաքը և բազմադարձ բնակիչների թիվը: Բոլոր աշխարհները Նիջերկրական և Սևավ ծովի վերա, ուր ամենացի կամ նոցա գաշնավորքը իշխան ու տեր էին, թափում էին առուտուրքից առաջացած գանձերը Ատտիկայի մայրաքաղաքի մեջ, որ այժմ, Տիլլոսից և Քադկեգոնից հետո, դարձել էր վաճառելի բաների ամենաճոխ շտեմարանը երկրի, ինչքան որ դա ծանոթ էր այն ժամանակին, տաճարներ, ամփիթեատրոններ, ձիընթացության ասպարեզներ, հոյակապ շինվածքներ հասարակաց դաստիարակության համար բարձրացան անդերադանցելի վալելությունով և նույնպես անգերադանցելի փառահեղությունով քաղաքի բոլոր մասներումը: Շրջակա ծո-

վեզերայքը՝ պատած էին շինվածներով որոնց հույակապությունը պակաս չէր քաղաքի շինվածներից։ Ակրոպոլիսը Պեոիկլեսի առաջնորդության օրերումը դարձավ մի տաճարաշեն քաղաք, և նույնիսկ շրջակա կերավածքը պատնե-րազմական պատասպարության համար՝ ճարտարապետիկյան, անյսևի վատ-նողությամբ գործ դնելով ամենաթանկագին մարմարիոնի կտորներ և զար-դարելով ամենափառավոր քանդակներով, դռնա փակում էին յուրյանց մեջ այն զերազանց վսեմական, զերբնտիր բաները, ինչ որ կերպարանող ճար-տարությունը մի ազգի մեջ և մի ժամանակում ստեղծագործել է։ Այստեղ էր Պարթենոնը կամ թե Աթենասի տաճարը, մի շինված, որ յուր ավերակ դրու-թյան մեջ ևս հրաշք է աշխարհի համար, նորա մեջ Աթենասի պատկերար-ձանը, որ սխրագործել էր ճարտարութեան Հոմերոս, Փիդիասը. այլև սորա Դիոսը, որ ամենավսեմ քանդակագործական ստեղծվածն է ամենայն ժամա-նակների համար, փղոսկրից կերպավորած, 46 ոտնաչափ բարձրութենով, ամենևին պատած զուտ ոսկով, որ ավելի արժեք, քան թե մի միլիոն մանեթ։ Պարթենոնը հարչուր ու հիսուն տարի սորանից առաջ պահպանած էր հա-մարչա թե ամենևին անարատ. երբ որ տաճիկները պատերազմ ունեին վե-նետեկցոց հետ, նորա գործ էին ածում սորան որպես վառողի շտեմարան. մի խնդանոթի ումը հիմն ի վեր տապալից սորան և ոչինչ չթողեց բաց ի գեղեցիկ ավերակներից։

Պրոպյուլայքը (προπύλαια) մեծափառ սյունազարդ սրահներ, փրիվ-յան մարմարիոնից շինած, որոնցից դեռևս 6 հատ սյուներ կես մի որմա-փակ և կես մի սրմերից գուրս, բարձրանում են խոր փլատակների միջից, պրոպյուլայքը բազկացնում էին մի արժանի մուտք դեպի զլիսավոր շինվածը Պարթենոնի։ Սորանից դեպի հյուսիս, Ակրոպոլիսի պարսպներից առավել վեր բարձրանալով կառուցած էր Երեքթեոնը, մի կրկնաշեն տաճար իոնյան ճարտարապետությամբ, ալապաստրից, որոց մինը նվիրած էր Պոլիադյան Աթենասին, մյուսը Պանդրոսին։ Հարավային ճակատը այս հրաշալի շինու-թյան կրում էին յուրյանց վերա կանացի պատկերարձաններ (քարիաթիղք) 25 ոտնաչափ բարձրութենով, ամեն մինը մի կոտոր մարմարիոնից տաշած, որ և մինչև այժմ, թեպետ կրճատած և երկու հազար տարու ժամանակի և տարերքի ազդեցութենից խամրացած էր, այնուամենայնիվ մնում է որպես ճարտարագործության հրաշք։ Ակրոպոլիսի ճակատակողմումը, նորա ամեն մի վերջումը կառուցած էին երկու թևատրոնը, մինը փրյուդյան խաչտաճա-մուկ մարմարիոնից, մյուսը ալապաստրից շինած։ Սա (Օդեոն անունով) նվիրած էր նվագերգության, նա իսկական խաղարկությանը և ընծայած էր Բաբոսին։ Այս երկուքի և հետքը անգամ չէ մնացել. 300 տարի առաջ դո-ցա հակաշամարմին ավերակները հիացքի առարկայք էին բոլոր ճանապար-հորդների համար. դռա տաճիկների ձեռքով, ըստ որում ամբոցների շինու-թյան ձևը փոխվելով և նոր ժամանակի պատերազմական ճարտարության պաշտպանող անոթների ներմուծությունը պահանջում էր զորան, քանդվեցան և գործ դրվեցան որպես շինության նյութ։ Ամենադեղեցիկ կիսաքանդակներ (Basreliefs), ընտիր արվեստագործության նշխարներ դեռևս տեսանելի են տաճիկների շինած պարիսպների մեջ։ Սաորին քաղաքումը, Պերիկլեսի ժա-մանակին նշանավոր էին ոչինչ պակաս հույակապ շինվածներ, որոնցից հա-սել են մինչև մեր ժամանակները ըստ մեծի մասին աղքատիկ մնացվածներ,

հատուկոտոր սյուներ, փլատակների կամ թե նոր շինվածների միջից դուրս
ցցված և կամ թե այստեղ այնտեղ դործածված որպես հիմնաշենքեր: Առա-
վել հիշատակության արժանի է Դեմոսթենեսի լապտերը, մի հրաշալի գեղեց-
կությամբ տաճար, որ այժմ գտանվում է Կապուցինյան վանքի դավիթումը,
որ և աբեղալքը դործ են անում որպես խոտատուն: Բայց ամենից առավել,
գլխավոր դարպասը Աթենքի յուր փառավոր սյունադարձ սրահում, որ Հադ-
րիանոս կայսրը հրամայեց նորոգել, որ և ավելի անարատ պահված շենքն
է, որ թողել է մեզ ավենական հնությունը, մի շենք, որ 16 պատերազմալից
և կործանական դարերից հետո դեռևս պարփուցանում է ամենայն տեսանո-
ղի հիացք ու զարմացքը: Դարպասը կամարակալ շինած է մարմարիոնյա
քարերից այնպիսի ահագին մեծությամբ, նույնիսկ կամարը այնպես համար-
ձակ աղեղն է կապում, և աշխատությունը այնպես բնափր է, որ անհասկա-
նալի էր, թե ինչպես կարող էին մարդկեղեն ձեռքեր այդպիսի դործ կառու-
ցանել: Եվ եթե հազարավոր դարերից հետո ամենեին անհետանալին նույնիսկ
Ակրոպոլիսի հրաշալի շենքերը, այս դարպասը տակավին տակու է հիացած
գալուց ազգերին, թե ինչ տեղ էր գրած Աթեն քաղաքը:

Քաղաքի պարիսպներից դուրս բլուրները պսակավորված էին հույակապ
ճարտարապետական շինվածներով, որ ըստ մեծի մասին նվիրված էին հա-
սարակաց օգտակարությունը: Հին փիլիսոփաները և ակադեմյան ուսուցիչ-
քը, ինչպես հայտնի է, սովոր չէին փակվել գիշալին և դարձահոս լսարան-
ների մեջ, այլ շատ սիրում էին արձակ տեղում կյանք վարել: Նոքա ուսու-
րանում էին բացօթյա, գեղեցիկ բլուրների վերա որ, փառ եղանակից պաշտ-
պանելու համար, շրջապատած էին սյունադարձ սրահներով: Սոցա պես էին
այն հռչակավոր Ակադեմիան, ուր ուսուցանում էր Պլատոնը: Կյուկեոնը
(լիցեոմ), ուր Արիստոտելսը դաս էր տալիս իմաստությունը: Կյուկեոնը
այս մյուսներ: Քաղաքի այլ շրջակա վայելուչ տեղերում կառուցած էին քաղա-
քական ժողովների համար պատկանավոր մեծարվեստ շինվածներ. սոցա
կարգումն էր Արևոպոլիսի բլուրը (որ այժմ տաճիկների գերեզմանատունն
է), ուր գերագույն խորհուրդը հայտնում էր յուր գառակները. ծերակույտի
տունը, Պրյուտանեոնը, Պնյուբսը, մի բարձրություն որի վերա Աթենքի ազատ
ժողովուրդը նախնի դարերումը հավաքվում էր խորհուրդ անելու համար:
Այս բոլոր շինվածներից և սրահներից մնացած է կամ ոչինչ, կամ թե միայն
կիսով չափ թաղած, մացառների և փշերի տակից դուրս ցցված ջարդուփշուր
սյուներ և զանազան քանդակավոր գործերի բեկորներ. շատերի մասին կա-
րելի չէ և ասել, թե որտեղ կառուցած էին: Ամենից լավ պահված է Պնյուբ-
սը, ազգի ժողովատեղին. գեռես կարելի է տեսանել ապառաժի մեջ փորած
աթոռը ատենարանի, դպիրների նստարանը և վերջերումը այն պաշտոնա-
կալի տեղերը, որ հրմայում էին յուր կենալ և պարտական էին հսկել պատ-
շաճի և կարգի վերա: Բայց ոչ մինը հնություն հիշատակարաններից, որ կա-
լին քաղաքի պարիսպներից դուրս, չի դրավում այնպես մարդու աչքը և չէ
այնքան հիացուցիչ ու վարմանալի, ինչպես օլիմպիական Դիոսի տաճարի
ավերակքը, որ կես ժամ հեռավորությամբ քաղաքիցը պսակավորում է մի
բլուր: Այս աշխարհահռչակ շինությունը, Աթենացուց պարծանքը և ամենա-
մեծ ճարտարապետական գործը, փառահեղությունով և գեղեցկությամբ գերա-
զանց էր բոլոր մյուսներից, այլ և նույնիսկ Պարթենոնից: Անկշռելի գանձեր

Հինգ հարյուր տարի զործ էին դրված այդ շինությունը մեծացնելու և գեղեցկացնելու համար, մինչև որ զուխ եկավ այդ տաճարի շինությունը Հաղորհանոս կայսրի օրերումը: Դորան կրում էին յուրյանց վերա 120 խողովակաձև հորինած սյուներ փարոսյան մարմարիոնից, ամեն մինը 60 ոտնաչափ բարձրությամբ և 6 ոտնաչափ սավարությունով: Նվիրական գետինը շրջապատում էր մի մարմարիոնաշեն պարիսպ, դեպի ներսը ձևացնելով մի բոլորակ սյունազարդ սրահ անշափելի գեղեցկությամբ: Բոլոր շինվածք ուներ կես ժամ ճանապարհի շրջապատ: Նորա կատարի վերա կանգնած էր ոլիմպիական Դիոսի հոռակավոր արձանը 60 ոտնաչափ բարձրությամբ, նույնպես Փիդիասի ձեռքով կազմած ոսկուց և փղոսկրից: Տաճարի ներսը զարգարում էին Հունաստանի ամենաբազմաթիվ աստվածների առավել պատվական պատկերները և արձանները: Այս հրաշալի զործից կան դեռևս հաստատ 16 սյուներ, այլ սյուների ավերակներ, սյունազուլանների կոտորներ և զարդեր ցան ու ցիք սփռած էին. առանձին խարիսխներ, լուսավոր և պատառուկ բույսերով ծածկած, կարելի էր տեսանել տակավին. բայց այն անհամար պատկերներից, որ զարգարում էին նորան, չէ մնացած ոչինչ հետք: Ավելի լավ պահված է Թեպեոսի տաճարը, որին մեր ժամանակումը փորձել է նմանող լինել գերմանական ճարտարությունը Վիեննա և Մյունխեն քաղաքներումը: Այն փառավոր Պանթեոնից, որ մի մեծ տաճար էր, նվիրած բոլոր աստվածներին, համարյա թե ոչինչ չի մնացել: Դորա օրինակով շինած է Հռոմի Պանթեոնը:

Այժմ ետ դառնանք դեպի մեր համառոտ նկարագրությունը այն անցքերի, որ անցած էին այն ազգի գլխից, որ կարողացել է աշխարհի պատվական բաներ սխրագործել: Մի քանի զծագրությունք հերիք էին, մեր խորհուրդը լցուցանելու համար:

Պարսից պատերազմները, ինչպես տեսանք վերևումը, հատուցել էին Աթենքը յուր քաղաքական մեծությունը կատարին և տեր էին շինել նորան անշափելի հարստությունների վերա: Նա հրամայում էր Ատտիկայի մեջ, նորա փառքը նսեմացուց Հունաստանի մյուս ազատ տերությունները. այն և Սպարտայի անունը հաղթվեցավ Աթենքի անվան մեծությունով: Այս բաները բորբոքեցին աթենական ազգի ցեղակիցների նախանձը, ըստ որում նա օրըստօրե ավելի քաջ զգալով յուր զորությունը, ստացել էր և անսանձելի ախտեր: Ծագեցան հակառակությունք բաժանելով սիրտ սրտից, և երբ որ հարստությունից ծնած զեղխությունը օրեօր ավելի արտաքսեց հասարակապետական տաքինությունը, իմացիր դու անձնուրացություն և մաքուր հայրենասիրություն, աշուհետե մի անձնասեր անարգ քաղաքագիտություն սկսեց վարել սանձը ազատ տերությունների միմյանց հետ ունեցած գործերի մեջ: Դավաճանությունքը ներս մտան, երկպառակությունքը քակտեցին ցեղ ցեղից և անմիաբանության ֆուրիան վառեց վերջապես այն ջահը, որ պիտո է Սո-

* Յուրիայը, որ և երկննիվայը, եվմենիդը, Դիրայը էին Աքերոնի և Դիլերի ազգույնքը, և աստվածուհիք, որ անդադար հալածում էին հանցավորությունը: Դոցա անունները էին Տիդի-փոնի, Մեթուրա, Ալիքլու: Անունս Յուրիայը ավեցին հոցա հոռմայեցիք: Յուրիք ասում էին նորանց երկննիվայը և եվմենիդը: Հինքը պատկերացնում էին նորանց որպես զարհուրելի կույս աղջիկներ, զինավորված օձեղեն խարազաններով և մի ջահով կամ թև դաշնակով: Բայց նորերը տեղեյն հոցա և արյունոտ զգեստներ և զարդերի կերպարանք: Այլարանարար նշանակում է ֆուրիան Հառազություն, մոլեղնություն, այլև մի չար և կատաղի կնոջ տալիս են սովորարար անունս ֆուրիա:

լուններին, Միլտիադեսներին, Լեսնիդասներին և Արիստեդեսներին աշխարհի մեջ լուսատու լինելը համարյա թե անընդհատ ներքին պատերազմների, որոնց մեջ հունաց սբաի արյունը, նույն զորության ուղեղը և ծուծը քամվեցան ու սպառվեցան, որ և պատրաստեցին նույն կործանումը: Մեծ Պելոպոննեսյան պատերազմով, որի մեջ Աթենք և Սպարտա վիճում էին միմյանց հետ նախագահ իշխանության վերա, սկսանվում է երրորդ և վերջին միջոցը Աթենքի քաղաքական կենդանության, որ և վերջանում է հոռմալեցոց տիրապետելով Կորնթոս քաղաքին և կործանելով նորան (146 թ. Քր. առաջ), այս ժամանակից բոլոր Հելլասը երևում է որպես հոռմեական գավառ, մինչև բարբարոս ազգերը կործանում են Հռոմի տերությունը:

Այս պատերազմը խոնարհեցրեց Աթենքը և բարձրացրեց Սպարտան՝ հասուցանելով այն աստիճանին, որ ունեցած էր Աթենք: Բայց նույն ինքն Սպարտան պատերազմի բախտի փոփոխականությունով պիտո է խոնարհել Թեբայի մեծ տղամարդերին: Ահա բոլոր ազատ տերությունների մեջ զգալի էր թուլություն և անզորություն, երբ որ Հյուսիսումը, Մակեդոնիայի մեջ, Փիլիպպոսի գավազանի տակ զորանում էր մի աշխարհակալ թագավորություն, որ պիտո է ընդարձակել յուր կարողությունը գեղեցիկ Հելլադի մեջ¹⁵: Խաչրոնյան կռիվը (338 թվակ. Քր. առաջ) տվեց Փիլիպպոսին գերազույն իշխանությունը բոլոր Հունաստանի վերա: Զուր և ունայն էին հելլենացոց ջանքը վերստին ազատ կացուցանել յուրյանց անձը Փիլիպպոսի մահուց հետո. նոքա հավաքեկ եղան, զարկվելով երկպառակության ծովածալոին, և մանուկ Ալեքսանդրի կարող հոգին հաղթահարեց նորանց, Թեբայի կործանումը մի զգուշացուցիչ օրինակ էր անհանդիստ, միշտ խռովատեր հունաց ազգին, որ պիտո է հեռի կենար աչգալիսի փորձերից, ինչպես արած էր Թեբասը, մինչև Ալեքսանդրը կենդանի էր: Հոր մահից հետո մյուս անգամ վառվեցավ ազատասիրության հոգին: Հունաստանի քաղաքները ըստ մեծի մասին միաբանվեցան Աքայյան Դաշնավորությունով, որ պատերազմ բանան Մակեդոնիայի հետ, երբ որ սորա թագավոր Փիլիպպոս կրտսերը խառնված էր մի կռվով հոռմալեցոց հետ: Մակեդոնիան հաղթվեցավ և դարձավ հոռմեական գավառ, և Աքայյան դաշնավորությունը ընդունեցին հաղթող հոռմալեցիք: Հույնքը կրկին անգամ վալելեցին ազատություն, բայց այնուհետև անարժան էին դորան¹⁶: Ազգի քաջարի բնավորությունը համարյա թե ամենևին բնաջինջ էին արել գեխությունը, փափկասիրությունը, Ասիայի արատները որոնց ծանոթացել էին հույնք յուրյանց պատերազմական ճանապարհորդությունների մեջ քնտեղ, որ և հասուցել էին անօրինակ նրբության աստիճանի: Մատնողությունը և անհավատարմությունը շուտով առիթ տվեցին կարող հոռմալեցոց իշխանապես ներգործել հունաց տերությունների բոլոր զորքերի և վեճերի մեջ, թե՛ յուրյանց հետ և թե՛ օտարերկրյա ազգերի հետ: Հոռմալեցիք, անունով դաշնավորք, բայց զործով էին դիկտատորք: Շատ հետո հասկացան հույնք, թե ինչ անդունդքի մեջ էին ընկղմած: Վերջին անգամ—սորանից հետո պիտո է 2000 տարի քնած մնային հույնք—բուցավառվեցավ հին հունական հոգին, փոքրիկ Հելլասը զենք վեր կալավ, որ պահպանել յուր անձը ամենակարող Հռոմի երեսից. բայց այն հին զորությունը, որ կարող էր հաջողություն տալ մի աչգալիսի կռվի, վաղուց ահա թուլացած էր. Դաշնավորքը, Կորնթոսի մեջ փակվելով, հաղթահարվեցան ավելի զորավոր թշնամույր:

նորա հաղթողի սրի տակ ընկան. նույն ինքն փառավոր Կորնիլոսը կրակի կե-
րակուր դարձավ: Հունաստանը խոնարհեցավ հռոմեացոց սարկովյան լծի
տակ, ջնջվեցավ և նորա անունը, Հունաստանը Աքալիա անունով փոխվելով
Հռոմեական առաջնորդություն:

Հելլասի քաղաքական արժանավորությունը հիրավի վերջացած էր. բայց
հունական ճարտարությունը, և հունական գիտությունը այժմ տիրապետեցին
աշխարհին հռոմեական արժվի թևերի վերա: Հունաց ալլանդակյալ աղզը,
այդ ցածությունը սողում էր հողի մեջ, յուր հաղթողի առջև, բայց հելլենա-
կան գիտության և արվեստի աթոռի առջև չուրջանց գլուխը խոնարհեցնում
էին հպարտ հաղթողը: Սորա ամոթ չհամարեցին աշակերտ դառնալ յուր-
յանց հաղթածներին և Հռոմի կայսրները դալիս էին ունկնդիր լինելու փիլի-
սոփաների լսարաններումը Աթենքի մեջ՝ Պլատոնի և Արիստոտելի վարդա-
պետությանը: Արգարև, ասենք Հորացիոս բանաստեղծի բերանով, *Graecia*
*capta ferum victorem cepit et aries intulit agresti Gallo*²: Ճարտարաթյան
անթիվ գանձերից շատերը տեղափոխվեցան դեպի Հռոմ որպես նվիրական
ընծաներ կամ թե որպես հաղթության նշանք, և Հռոմից փոխադրվեցան դե-
պի տերության արևմտյան գավառները, ամենայն տեղ ուսուցանելով, դաս-
տիարակելով և նախանձավորությունը զարթուցանելով: Հունական լեզուն
դարձավ հռոմեական պալատի լեզու, և դորանով նորա տեղեկությունը հար-
կավոր ամենայն կրթյալ մարդերի. այդ պատճառով հունական դպրությունը
սիրելի և բնդունելի դարձավ: Աթենքը դարձավ գիտության տուն հռոմեական
թագավորության համար, և այս մասին մեծ փառք և պարծանք ստացավ
դարձյալ Հադրիանոսի և երկու Անտոնինյանց օրերումը. բայց այս պարծան-
քը շուտով անց կացավ և անզառնալի կերպով, երբ որ նույնիսկ հռոմեական
թագավորության աստղը սկսեց գունաթափվիլ, այն աստղը, որի ճառագայթ-
ների տակ կարող էր Աթենքը փայլել գեռես: Բարբերի և ճարտարության
ամենեկին խանդարումը Իտալիայի մեջ, Հռոմայեցոց անկարողությունը յուր-
յանց հատուկ ձեռքով ավելի պատվական շենքեր արվեստագործելու, պատ-
ճառ ավելի նույն Աթենքի տկանավոր հիշատակարանները բաղմոթյամբ առ-
նուլ բերել Հռոմ, և վերջին ժամանակներումը, երբ որ Կոստանդնուպոլիսը,
որպես կայսերանիսա քաղաք, պիտո է զարգարվի հունական ճարտարության
գործերովը, ամենեկին կողոպտվեցավ Աթենքը յուր զարդերից, որ ապականե-
լով անց կացան Հունաստանի միջից, վերջումը և քրիստոնեությունը, թշնա-
մի լինելով հեթանոսական գիտության, և հեթանոսական պաշտոնը յուր ար-
տաքին ձեերով միասին հալածելով, մահու հարված պատճառեցին Աթենասի
քաղաքին: Հինգերորդ դարումը փակվեցան փիլիսոփաների դպրոցը Աթենքի
մեջ, մնացած տաճարները փոխվեցան եկեղեցիք: Աթենք քաղաքը փոփոխա-
կան իշխանության տակ, երբեմն հպատակ բյուզանդացոց, երբեմն վենետ-
կեցոց, երբեմն լատինացոց և երբեմն գենուացոց, չկարողացավ մյուս ան-
գամ վեր կենալ: Երբ որ սա վերջումը բոլոր Ատաիկայի հետ 1456 թ. ընկավ
տաճիկների ձեռքը, հազիվ թե նորա գրությունը էր մի ուրվական, համեմա-
տելով առաջինի հետ. Բայց Թեղեոսի քաղաքը, Օսմանացոց չորեքհարյու-
րամյա ժառանգության լծի տակ, լինելով եկամուտքի աղբյուր սուլթանի հա-

² Այսինքն, հաղթված Հունաստանը դարձյալ հաղթեց յուր վայրենարար հաղթողին, գի-
տություն և արվեստ շնորհելով անկիրթ կատիոնին:

բեմի պաշտօնավարման համար, և անտես թողած ներքինի սպասավորներին կամքին, պիտու է տաներ ամենամեծ երկրավոր անարդարքի: Չկար ավելի ուշինչ օրենք, ուշինչ կարգ, ոչ հրամայողի և ոչ վշտացածների համար: Աֆենքի մեջ չկային այլևս ուշինչ քաղաքացիք, այլ միայն ամենավատթար սարսուկների ծառայք: Ամորձատված մարդիկ, հարեմի արտալայ, անդգա պահապանքը, մարդկության կզկզանքը էին նոցա իշխանքը, և սոցա հաճույքը և կամքը էին այն թիկերը, որոնցից կախած էին ավենացոց բարին ու չարը, կյանք ու մահը: Թշվառապես պահպանել յուր կյանքը անարդարքի, հանապազօրեա վճատեցուցիչ նախատինքի և արհամարհանքի տակ, էր նոցա մի հատ, հասանելի նպատակը այս ծառայության լծի տակ: Ահա թե ինչպես այն ազգը, որ հասել էր մարդկեղեն կրթության ամենավերին տատիճանին, հազար հինգ հարյուր տարի ղեպի ցած գնալով վաչր իջավ մարդկային անարգության ամենախորին անգունդքի մեջ, և յուր աչքի առջև ունելով յուր նախնի մեծության մշտաբարբառ հիշատակարանները: Արդարև, Աթենքը զարհուրելի կերպով իրավացուցել է յուր վերա հանտալոռոյան առասպելը*: «Աղբյուրների մեջ ծարավի գտանվելով, վայելչութենների մեջ անվայելք մնալով...»:

Բայց, զարմանալի ճակատագիր. Աթենքը անց կենալով այդքան դարավոր անարդարքի միջով, բարոյական վայրենափոխության և ապականության ամենախորին սղմի միջից ազատել է այն կայծը, որ ավելի հաջող հանգամանքների մեջ կարող է բոցավառվել մի զեղեցիկ պայծառութենով: Հռոմայեցիի՞ չկան ավելի, բայց կան տակավին Հուլյն: Հելլադյան ժողովուրդը վերջին հնգամյա քաջ պատերազմի մեջ բնդղեմ յուր բռնավորներին, մի պատերազմի մեջ, որ նման է յուրյանց նախահարց պատերազմին բնդղեմ պարսից, և արդարև պակաս չէ նորանից մեծագործութեններով, կնքել է յուր անվան արժանավորությունը և ցույց է տվել, թե յուր զարհուրելի բարոյական այլանդակության մեջ ևս չէ հրաժարվել նորանից յուր քաջազնական հոգին: Հելլադյան ազգը կրկին անգամ ոտքի վերա է, ինպես հիբավի որպես ավերակք, բայց այնպիսի ավերակք, որպես Դիոսի տաճարի ավերակք: Որ մարդը, այդ դործերի մեջ, որով այս ազգը փառավորեց յուր անձը մի անհրենարին պատերազմ բանալով Օսմանյան բոլոր տեքության հետ, որոնելով չափ ու կշիռ այն զորության, թե ինչ պաշտոնը գալոց օրերումը պիտու է այդ ազգը լցուցանե մարդկեղեն կրթության հանդեսի մեջ:

Աթենքը, որ փոքր-ինչ առաջ էր միայն ըստ մեծի մասին անապատ խողերի ժողով ավերակների մեջ, և հազիվ թե 1000 աղքատ բնակիչներով, 1834 թվականից դարձել է նոր հունական արքայության մայրաքաղաք և օրըստօրե զարգարվում է գեղեցիկ շինվածներով և լցվում է ժողովրդով:

* Այս հանտալոռը, Փրյուպիայի և Պաֆլագոնիայի թաղավոր լինելով, ինչպես ասում է հունաց առասպելը, սպանել էր յուր որդի Պելոպսը, և այցելության եկած աստվածների առջևն էր գրել որպես կերակուր: Աստվածքը զարանալով այս գարշելի դործի վերա գատապարտեցին նորան ղեպի տարտարոս, ուր նա, տանջվելով զարհուրելի սովից ու ծարավից, մի ջրի մեջ կանգնած, երբ որ կամենում էր խմել նրանից, ջուրը ետ էր քարշվում, և ծառերը նորա շրջակայքումը ետ էին ուղրվում, երբ որ նա ձգում էր ձեռքը ղեպի ծառերը: Բացի սորանից, նորա ղլխի վերա կախ էր ընկած մի ապառաժի կտոր, որ ամենայն բույս մոտ էր ջարդուվիշուր առնելու նորան:

9. РОЗОВЫЙ КУСТАРНИК ШЕЙХА МУСЛЕХЕДДИНА СААДИ ШИРАЗСКОГО, СЛАВНЫЙ ПОД НАЗВАНИЕМ ГУЛИСТАНА

ПРЕДИСЛОВИЕ

Передавая образованной публике первый на русском языке перевод «Гулистана» Саади¹, знаменитейшего поэта-моралиста Персии, я не могу утаить, что в эту минуту приятно волнуют душу чувства, свойственные каждому деятелю в области знания, который в состоянии своими приобретениями, как ни скудно их содержание, братски поделиться с другими и, приготавливая ближнему духовное наслаждение, возвысить и исполнить свое собственное.

Саади, в особенности в своем «Гулистане», заслуживает внимания мыслящей русской публики. Ни один персидский поэт-дидактик не представляет столько духовных и нравственных точек соприкосновения между восточным и западным миром, как именно Саади. Ни одно творение восточной литературы не столь близко мысли и чувству европейца, как «Гулистан», написанный под влиянием более холодного воображения и более очищенного вкуса. Чуждый откровенной религии, но не чуждый божественного света, из которого не исключается ни один народ и ни одна страна, этот писатель умеет возноситься над ограниченной сферою всякой национальной частности, умеет подчинять ее великой идее гуманиста и одним святым чувством любви обнимает всецелое человеческое семейство. Принадлежа мухаммеданскому миру, в иерархии Ислама занимая почетную степень шейха, тем не менее, удивительною многосторонностью и принципиальностью взгляда, умеет Саади отличать в жизни религиозной существовавшее от несущественного, внутреннее содержание от наружной оболочки, поклонение богу духом и поистине, от внешне обрядового. Саади, как поэт-мыслитель, принадлежит не одному персидскому народу, но всему образованному человечеству.

Эти характеристические черты, обозначающие дух и воззрение Саади на мир нравственный, в некотором смысле объясняют также факт, что «Гулистан» — первое произведение классической литературы Персии, с которым познакомилась Европа в половине XVII столетия, которое, так сказать, составляет первое бракосочетание персидской мысли с гением новоевропейского Запада.

Наука в наше время интересуется географическим распространением растений и продуктов земли: зачем истории не следить также за путями, на которых произведения человеческого ума переселились с одной почвы на другую? Исполним эту мысль, излагая вкратце историю открытия и пересадки «Розового кустарника» Саади на рошу европейской литературы.

В эпоху, бедственную для Германии, когда тридцатилетняя война мечом и пламенем опустошала цветущие города этой страны², в 1633 году отправлено посольство в Россию и Персию. Во главе этого по-

сольства, к которому присоединились значительные люди из всех стран Германии, находились Филипп Крузиус из Ейслебена и Оттон Брюггеман из Гамбурга. Управляющий делами этого общества был Адам Олеарий⁵ из Ашерслебена, который оставил философскую свою кафедру при лейпцигском университете, чтобы в отдаленных странах Востока удовлетворить свою любознательность и не быть очевидцем кровавых сцен в недрах его отечества. Химерические торговые виды и политические мечты побудили герцога Фридриха Шлезвиг-Гольштейнского⁴ войти в ближайшее сношение с царем Михайлом Федоровичем и с шахом Суфи. Плоды этого путешествия, продолжавшегося целых шесть лет и стоившего герцогу значительных сумм, уже наперед уничтожались вероломством Брюггемана, который и казнен мечом в Шлезвиге. Но, этому путешествию обязана Германия двумя сочинениями, которые, как многочитаемые книги и как источник известий о состоянии востока, занимают почетное место в литературе XVII столетия. Олеарий, возвратившись в Европу, издал, как придворный математик и библиотекарь в Шлезвиге описание своего путешествия по России и Персии⁵, обогащенное рисунками, картами и стихотворениями, в котором он не только привлекательно описал путь посольства, но даже поместил свои, с большою тщательностью собранные, сведения о тогдашнем положении вещей в России и Персии, по мере того, как он непосредственным изучением этих стран успел познакомиться с ними.

Олеарий познакомился с Гулистаном и «Бостаном» Саади в Шемахе, нынешней столице Ширвана, и нашел, что всякий, сколько-нибудь грамотный персиянин имел в руках «Гулистан» и всякий сколько-нибудь ученый и знатный туземец повторял наизусть большую часть его содержания. Правда, «Гулистан» в то время не был уже совсем чужд в Европе: француз, по имени *André de Ryer*, обнародовал в Париже перевод этой книги, который явился и на немецком языке, изданием Оксенбахена в Тюбингене. Но этот так называемый французский перевод одно пошлое извлечение из персидского подлинника. Олеарий получил в подарок рукопись «Гулистана» от одного муллы в Шамахе и, возвратясь в Европу, немедленно начал готовить издание его. Из посольства, которое персидский шах из приличия отправил в Гольштейн, остались там некоторые персияне, в числе этих и Ахверди с сыном своим Ризок. При содействии Ахверди Олеарий перевел «Гулистан» на латинский язык и для издания персидского подлинника заказал персидский шрифт в Голландии. В этом литературном предприятии предупредил Олеария Георг Генциус⁶, который, семилетним пребыванием на Востоке, будучи более приготовлен к такому труду, в 1651 году издал «Гулистан» в Амстердаме, с исправным текстом и слатинским переводом, обогащенным примечаниями*. В посвящении курфюр-

* *Muslaheddini Sad'i Re'atium Politicum, sive a noenum sortis humanae theatrum, de Persico in latinum versum, necessarilisque notis illustratum a Georgio Gentio, 1654 fol.* Перепечатан один латинский перевод, 1655 год.

сту Саксонскому говорит Генциус, что «в течение тридцати лет враждебные трутни, похищая мед у пчел, оставили один голый пчельник и что пора теперь пересадить в Германию «Розовый кустарник» Саади. Несмотря на это, Олеарий, при живом поощрении герцога Веймарского, головы так называемого Плодоносного общества для сохранения и восстановления чистого немецкого слова из-под праха забвения решился в немецкой одежде ввести в публику персиянина Саади и заставил его говорить наречием южной Германии. Этот немецкий перевод, обогащенный присунками, явился в 1654 году в Шлезвиге*, с переложением Локмановых басен и некоторых арабских пословиц. Он нашел такое живое сочувствие в публике, что в 1660 году явился вторым изданием и впоследствии неоднократно перепечатывался, вместе с описанием путешествия Олеария.

Эти два перевода «Гулистана» сделались источниками, в которых позднейшие писатели черпали почести и изречения, составляющие ныне, так сказать, общее достояние немецкой литературы. Из Генция заимствовал Гердер повести, обработанные им в стихах под названием «Розовой долины Саади», из Олеария, между прочим, извлек Гете почти без всякого изменения, два небольших рассказа, которые приводит он в своем *West-Oestlicher Divan* в приложении к *Schenkenduch*.

С наступлением девятнадцатого столетия по настоящему пору «Гулистан» переведен, и неоднократно, на все главнейшие языки европейского Запада: английский, французский и немецкий, с различным достоинством относительно верности в передаче внутренней мысли и наружного восточного колорита. Между новейшими переложениями «Гулистана» почетное место занимает труд Генриха Графа по художественной своей отделке**. Удачно обработаны также три отдела из «Гулистана» господином академиком Дорн***.

«Гулистана» Саади, на русском языке говорящего нашему сердцу прекрасным русским словом, не доставало еще в нашей литературе. Едва ли достойны указания немногие отрывки из этого творения в рус-

* *Persianischer Rosental, in welchem viel lustige Historien, scharfsinnige Reden und nützliche Segeln, vor 400 Jahren, von einem sinnreichen Poeten Schich Saadi in Persischer Sprach beschrieben, jetzt aber von Adam Oleario mit Zuriehung eines alten Persianer, Numens Hakverdt übersetzt, in hochdeutscher Sprache herausgegeben und mit vielen Kurfestücken gerleret. Schieswig 1654, folio.*

Правда, труд Олеария по сердечному и наивному изложению имеет особенную привлекательность даже в настоящее время, но едва ли можно назвать это переводом по нынешним нашим понятиям. Это свободное обращение, в котором можно распознать только некоторые следы персидского подлинника из того, что отдельные стихи оригинала переданы в немецких стихах; и потому мы слышим здесь не персиянина Саади, говорящего немецким языком, но сочлена Плодоносного общества, на свой лад пересказывающего повести Саади.

** *Mosliheddin Sadi's Rosengarten, nach dem Texte dem arabischen Commentar Sururi's aus dem Persischen übersetzt mit Anmerkungen und Zugaben von Carl II Graf, Leipzig, 1846.*

*** *Drei Lustgänge aus Sadi's Rosengarten, u. d. m. Persischen übersetzt von Bernhard Dorn, Hamburg, 1827.*

ском переводе, помещенные в «Библиотеке для чтения» на 1851 год*. «Розовый кустарник» Саади заслуживает быть целиком перенесенным на почву русской литературы. Если европейцы доставили ему право гражданства в своей изящной литературе и рады соседству персиянина, светло и умно рассуждающего о нравственном назначении человека, ужели мы одни русские, при нашей восприимчивости для всего благого и прекрасного, должны отказаться быть слушателями рассказов и беседы многоопытного, мудрого Нестора восточного мира? Это противоречило бы нашей старинной добродетели быть одним из самых гостеприимных народов на земном шаре. Напротив, Саади и персидская литература гораздо ближе нашему сочувствию и вниманию, нежели большей части народов Западной Европы. В самом деле, удивительно, что мы, русские, сидя у самых дверей Востока, в непрерывных сношениях с Азиею, еще так мало успели изучить этот первобытный мир, его предания, его науку, его многозначительную поэзию.

Да послужит на этом поприще ободрительным примером нашему юношеству мой слабый труд, перевод «Гулистана» на отечественный язык, как результат моих занятий персидским языком и литературой. О том, как я разрешил предложенную себе задачу, представляю отчет впоследствии, когда мы познакомились уже с личностью поэта, с общественным состоянием Персии, которого духовным выражением служит все направление персидской литературы в век Саади, с образом изложения «Гулистана», с духом, в нем господствующим.

То, что в биографии какого-нибудь отличного писателя составляет главнейший предмет нашего внимания; что более всего удовлетворяет нашу любознательность и назидает нас истинно, это знакомство с ходом образований, с жизнью писателя. Для жизнеописания Саади, с этой точки зрения, недостаточны те известия, которые мы находим у биографа персидских поэтов. Довлет-Шаха Газви Самаркандского, писателя, жившего в последней половине XV столетия. Биографическое сочинение Довлет-Шаха, известное под названием «Тескерет-Уш-Шоара», как ни богато анекдотами, рассказами и отрывками из творений персидских стихотворцев, но весьма неудовлетворительно прямо в том отношении, в котором европейский читатель желал бы познакомиться с ними.

* Т. 78. Отдел II, с. 49—68: Гулистан. Сочинение персидского поэта Саади. Автор этой статьи Г. Пас-Шарапов с небольшим введением о персидской поэзии и с некоторыми биографическими и литературными известиями о Саади, сообщает русской публике из каждой главы «Гулистана» по две коротенькие повести, первые по порядку и ничем особенным не отличающиеся. Этими чрезвычайно скудными образцами думает Пас-Шарапов познакомить публику с содержанием и с духом «Гулистана» и тем восполнить недостаток в русских журналах относительно знакомства с восточною литературою. Мне кажется, что эти шестнадцать небольших повестей наобум изятых из Саади, столь же мало в состоянии дать читателю понятие о «Гулистане», сколько некоторые бедные обломки могли бы служить мерилом суждения о красоте какого-нибудь художественного здания.

Творение Саади, по моему мнению, лучший руководитель для ознакомления нас с отношениями его жизни. Из предисловия к «Гулистану» мы вправе заключить, что молодость нашего поэта протекала в бессознании, посреди разнородных развлечений и наслаждения настоящей минутой. Это мнение подтверждается и некоторыми из его мелких лирических стихотворений, под названием *Chahlthat* (Низких, Пошлых) и *Harliat* (Неблагопристойных шуток), которые, неоспоримо, принадлежат безотчетной эпохе жизни Саади и возникли задолго до составления морально-философских сочинений его. Лет в пятьдесят совершается важный переворот в нравственном мире Саади; страшно карательный голос души вызывает его из внутренней дремоты к сознанию высокой цели жизни, и Саади очущается. Вот слова поэта в вступлении к «Гулистану»: «В одну ночь, размышляя о своем прошедшем и терзанный сожалением о потерянных днях жизни, алмазом слез я пронзил окаменелость сердца и обратился к самому себе в следующих выражениях: «Ты, который проспал пятьдесят лет жизни, ужели думаешь возвратить потерянное в эти пять дней жизни?» После такого рассуждения с самим собою, он находит спасительным обречь себя на уединение и очистить летопись своей жизни от недостойных излияний мыслей. Эта серьезная исповедь души Саади открывает перед нами нравственное содержание юношеской жизни его; она дает нам как бы всмотреться в глубину его сердца и вывести тайны его молодости.

Чтобы остепениться, привыкнуть основательно думать, понять святое назначение жизни и сделаться полезным человечеству, надо было Саади пуститься в школу действительной жизни, сталкиваться с людьми различных стран и различного покроя, наблюдать и изучать человеческий мир на поприще непосредственного опыта. Для достижения этой важной цели стеклись обстоятельства как нельзя лучше. И Саади добросовестно, с ненасытной жаждой познаний, воспользовался каждым благоприятным случаем к обогащению себя сокровищами опыта. Вот что говорит он о себе: «Я странствовал по всем землям, вдоль и поперек; разделял свое время со всеми; всякая страна доставляла мне умственное наслаждение; из каждого гумна я вынес колосья»*.

Из ученых мужей Востока, содействовавших образованию молодого Саади, упоминается знаменитейший шейх Абдул Фарадж Ибн Джузи. О нем говорит и поэт в «Гулистане»**, называя место своего воспитания Низамиэ***. Это было знаменитое учебное заведение в Багдаде для высших наук, основанное Низам-Уль-Мульком, знаменитым министром при Альп-Арслане и Мелик-Шахе, преемниках Тогруль-Бека. Впоследствии, говорит Довлет-шах, обратился Саади к изучению умозрительной и практической теософии и сделался учеником главного

* «Бостан» Саади, в разделе: О поводе к составлению книги.

** Гл. II, повесть 20.

*** Бостан, гл. 8.

шейха Абдел Кадер Гилани. В сообществе последнего он предпринял также первое путешествие в Мекку, которое повторял потом четырнадцать раз, большею частью пешком, среди тысячи борений и испытаний.

О путешествиях Саади к отдаленнейшим странам Азии свидетельствуют многочисленные места в «Гулистане». Но встречу нашего поэта с шейхом Абдел Кадер Гилани находит Граф анахронизмом и недо-разумением со стороны персидского биографа. По предположению первого, Саади родился в 1175 году по Р. Х., но Абдел Кадер прибыл в Багдад в 1095-м, начал публично учить с 1127 г. и умер в 1165 году, так что, задолго до прибытия Саади в Багдад, он не существовал более*. Не ошибается ли Граф в этом отдалении двух мужей, кажется близких друг другу по времени? Обращая внимание на третью повесть II гл. «Гулистана», легко убеждаемся в том, что Саади в самом деле был современником и, может быть, даже учеником суфийского шейха Абдел Кадер.

Поэт наш, по Довлет-Шаху, тридцать лет жизни посвятил своему воспитанию, тридцать лет провел в путешествиях и столько же прожил в уединении и умер старцем лет ста двух. Когда Чингис-хан со своими опустошительными ордами двинулся из глубины Азии и, наконец, в 1226 году простирал на Парсию ужас своих завоеваний, Саади, чтобы не сделаться очевидцем кровавых смут в отечестве, оставил родину свою Шираз и пустился в путь. Мы встречаем его в городах Кашгаре, Дамаске, Баалбеке, Бальхе на дороге в Индию, неоднократно как пилигрима по стенам каменной Аравии в Мекку. По одному известию в «Бостане», гл. VII, несколько лет провел Саади у браминов при капище сумнатском на полуострове Гузерате. Достойны внимания слова самого поэта:

«Я видел истукан в Сумнате, изваянный из слоновой кости, как некогда кумир Манат (в Аравии домухаммеданской). Он был так изящно образован рукою художника, что никогда воображение не производило ничего столь величественного. Из всех стран притекали туда путешественники, чтобы любоваться бездушным идолом; и сблиз и издалека приходили умолять холодную статую об услышании просьб. Ораторы всех земель собирались здесь, чтобы со страхом и со смирением подступать к бессловесному истукану». Об этой встрече Саади с идолом сумнатским говорит и Джами, присовокупляя, что первый попал в капище сумнатское и разбил там огромный истукан. О таком кумироборстве ничего не слышно в собственном рассказе нашего поэта; но только, что он, в видах самосохранения, низвергнул в колодезь одного из участников религиозного обмана. Он перешел также в Дехли и посетил там Хосрева Дехлеви, величайшего, персидского поэта в Индостане. Указание у Г. Гаммера в его *Ceschichte der Schönen Redekünste Persiens*, с. 205, и у Саси, в его *Biographie universelle*, будто Саади как воин попал в западные страны и в Индию не под-

* Примечания к переводу Гулистана, с. 234—335.

тверждается ни словом в творениях его. Из 31-й повести II гл. «Гулистана» очевидно, что Саади, не как ратоборец, но как уединенный от общества своих друзей отшельник, попал в плен франков и работал на окопах Триполиса*. Не основательно и то мнение, что более холодное воображение и более спокойное и разумное изложение Саади—следствие европейского влияния на дух Востока. Франки, унижительным своим обращением с поэтом, могли только внушить ему понятие об этих европейцах, не лучшее, чем о грубых зверях.

После долговременного странствия, после жизни столь тревожной и утомительной, после опытов горьких, но и вместе спасительных, Саади находит мирный приют на своей родине, под покровом царствовавшего в Фарсистане великодушного Атабека Абубекра Бен-Саад-Зенги. Чувством признательности к благотворителю, как в «Гулистане», так и в «Бостане», дает поэт самое красноречивое, самое умиленное выражение. В последнем из упомянутых творений, после рассказа о происшествии в Сумнате, он обращается к Абубекру в следующих излияниях сердца.

«После этого столкновения со служителями кумира я путешествовал в Гемен к божьему дому. Из всего досталась мне одна горечь; сладость вкушают мои уста лишь только в эту минуту, когда имею счастье пользоваться милостью царя Абубекра, с которым не равнялся и не равняется ни один материнский сын. Я пришел к нему как доноситель на коварство судьбы, пришел отдохнуть под покровом этого тенистого дерева. Смирению молюсь за благоденствие царя: Боже! Даруй вековечность этому тенистому дереву. Он справился только со своим великодушием, но не спрашивал о моих ранах. Он исцелил меня бальзамом своих милостей. Никогда бы не мог я выполнить долг признательности к нему, хотя бы в служении ему моя голова сделалась подножием его»[†].

Атабег Фарсистана происходил от тюркского предводителя, по имени Сульгура, который, как гофмейстер и воспитатель сельджукского принца, получил название Атабега и впоследствии наместничество Фарсистана. Ему удалось это наместничество сделать наследственным в своем семействе. При распаде государства Сельджукидов приобрел полную самостоятельность правнук Сульгура, Санкар, в 1148 году. Под отеческим правлением целого ряда князей Фарсистан, вместе со своею столицею Ширазом, достиг самого цветущего состояния, пока вторжение монголов угрожало всей Персии уничтожением. Атабек Абубекр, который недавно последовал за своим отцом Саалом на престоле Фарсистана и княжил 1226—1259 гг., добровольным покорением монгольскому оружию, отвратил приближавшуюся угрозу. Он отправил к Чингис-хану посольство с богатыми дарами и утвержден в своих владениях, как вассал этого завоевателя. При кончине Абубекра сын его

* Из этого плена выкупает нашего поэта аленский вельможа, а впоследствии выдает за него злосчастную свою дочь, которая разрушает семейное счастье Саади.

** Саади. Бостан, гл. VIII.

Саад находился в войске Гулаку, который в том году, когда Саади писал свой «Гулистан», завладел Багдадом и положил конец халифату. Саад умер на возвратном пути в свою столицу; преемник его, еще отрок, умер вскоре потом, и Фарсистан, по кратковременном царствовании этого дома на троне Атабегов, был поглощен монгольской империей.

Саади окончил свой «Гулистан» в 656 году Гиджрета (в 1258 по Р. Х.), незадолго до кончины Атабега Абубекра и до собственной смерти, последовавшей в 661 году Гиджрета, или в 1263 по Р. Х., в эпоху осьмимесячного царствования Мухаммед-Шаха, сына Мухаммеда, сына Санкар-Шаха*. Напротив, Довлет-Шах и за ним Джами полагают смерть поэта в 691 году Гиджрета, или в 1292 году нашего летоисчисления.

Гробница Саади находится в двух английских милях, к северо-востоку от Шираза, в голых пустынных горах, на углу здания, воздвигнутого одним из знаменитейших властителей Персии Керим-ханом, умершим в 1779 году. Продолговато-четвероугольный камень, покрывающий бранные останки Саади, снабжен надписями и украшениями в персидском вкусе. Бедный дервиш-отшельник живет теперь в этом здании, в котором хранится экземпляр творений поэта, за показание которого принимает дервиш, что пожалуют посетители. Близ гробницы возвышается белая скала, называемая возвышенностью Саади; на вершине скалы красуется старинная башня, посвященная также имени Саади. На подошве скалы находится очаровательный сад с летним домом и фонтаном, творение Керим-хана, в настоящее время в упадке и в развалинах.

Портрет Саади, снятый с одного индийского рисунка, поместил Garcin de Tassu в *Journal asiatique*, Janv.-r. 1843. Поэт гаш представляется здесь прислонившим голову в задумчивости на колено созерцания, пред уединенным жилищем своим у Шираза и затерявшимся в море богомыслия. Отличной работы гравюру на стали присовокупил Г. Фон Шлехта-Всерд к своему *Porträtten von Saadi* на немецком языке (Вена, 1852). Здесь мы видим достопочтенного старца, как он среди пальмовых деревьев и розовых кустов, в прекрасной позии, прислонившись к перилам источника, сыплет жемчуг с перлого снурка. Выше муча Саади с умильным взором, опущенным на поэта, ударяет по струнам лиры.

Чтоб отдать себе отчет в том, какое место занимает Саади в истории персидской литературы, и какое направление общественного духа находит в нем своего представителя, надобно сказать несколько слов о персидской литературе в предшествовавшие столетия. Мухаммеданизм, в одной руке Коран, в другой меч неумолимого завоевателя, являясь на почве Персии, тем не менее в продолжение веков оказывается творческим и плодоносным в отношении к пробуждению духов-

* Граф в примечаниях к переводу Гулистана, с. 234.

ных сил, дремавших в гении персидского народа. Почва, на которую Ислам и арабское образование заронили свои семена, была благодатна; когда арабским вторжением и завоеванием возмущенные элементы персидской национальности умирились и прояснились; когда, при содействии Саманидов и Газневидов, восстановлены были мир и спокойствие, расцвела и блестящая эпоха персидской литературы под меценатством изящно мыслящих, великодушных князей.

В литературе этого периода, простирающегося от 913 до 1106 гг., преобладает древненациональный, персидский быт, которого духовное воссоздание представляется нам в книге Кабуз-Намэ «Мораль и философия жизни», и, в особенности, в исполненной эпитической поэме «Шах-Намэ» Фердауси. В последующем периоде, от 1106 до 1203 гг., отступает уже народный элемент, чтобы, с одной стороны, дать место придворной панегирике, с другой,—исчезать в романтических поэмах. Представители этой эпохи Авгад-Еддин-Анвери и в особенности Низами из Гендже, которого поэма, под заглавием «Пяти сокровищ» («Пандж-Гяндж»), составляет триумф персидской романтики.

В третьем периоде персидской литературы (1203—1300), которому принадлежит и Саади, задают тон умозрение и теософическое созерцание, как идеальное противоположение безутешной действительности. Буйный монгол Чингис-хан, который приказал истоптать Коран под копытами своих лошадей, восстает в Азине разрушителем здания арабско-персидского образования. Ввиду повсеместного опустошения и бедствий в наружном мире, при непрочности благ и приобретений жизни, среди бесконечных развалин и переворотов общественного быта человек обращается в себя самого и в глубине мысли ищет убежища, опоры и утешения. Этим сосредоточением в себе самом он создает для себя идеальный мир, неприкосновенный для бурь и потрясений действительности; он духовно отрицает все вокруг него состоящее и вызывает мистицизм. Предшественником этого направления в литературе является Фарид-ед-Дин Аттар, сделавшийся известным в особенности своими творениями «Мантик Ат-Тайр», «Беседаю между птиц» и «Панд-Намэ», книгою морали. За Аттаром следует величайший, тайномысленный стихотворец Персии, Джелал-ед-Дин Руми, богоупоенный пантеист и основатель знаменитого ордена мистических дарвишей, проименованный Словьем созерцательной жизни. Его дидактическая поэма, известная под заглавием «Месневи», излагает начала чистейшего пантеизма: изливание всех вещей из вечного, несотворенного света и соединение с богом путем созерцательной жизни, равнодушие ко всякой наружной форме и уничтожением своего Я; пантеизм, который несколько не обнаруживается в виде аскетическом, но, большею частью, радостными возгласами издается из глубины души и все прекрасное включает в круг восторженного своего богосозерцания. Если в песнопениях Джелал-ед-Дина представляется нам мистическая беспредельность и упоение, напротив того, современник его Муслим-ед-Дин Саади показывает во всех отношениях холодную рассудительность

и нравственное достоинство. Таким находим Саади и в «Гулистане» и «Бостане», двух лаврах в венце нашего поэта*.

Всякое сочинение на персидском языке, в прозе или в стихах, по общепринятому правилу, которое, без сомнения, имеет свое основание в преобладающем, религиозном чувстве на востоке, должно начаться призыванием Бога, похвалою Мухаммеда, униженным приветствием царя и его везиря. Принося дань этому восточному обычаю, Саади, в челе «Гулистана», посвящает всевышнему чувства воодушевленной благодарности за драгоценный дар жизни человеку, указывает на священный долг признательности со стороны творения к творцу и на мольбу бога о прощении к недостойному рабу, который ничем не в состоянии воздать божественному своему создателю. Вслед за тем великолепным языком описывает памятники благодеяний высочайшего в области природы, премудрое домоводство в мироздании, непрестанное коловращение небесных тел, как исполнение божьих уставов для блага человеческого, как призыв к деятельности, к трудолюбию и к порядку в жизни, как предостережение от поносного тунеядства.

За этим приступает Саади к восхвалению Мухаммеда, которому—будем снисходительны к религиозным порывам поэта—приписывает он высокие совершенства, в котором видит венец человечества, могучего ходатая, пророка, превосходного, милого и любезного мужа, восшедшего на высоту силою своей добродетели, озарившего мрак светлостью своего ума, безукоризненного во всяком отношении, незыблемую podporу ислама, которому нечего бояться морских волн, имея кормчия в лице Ноя. Все это в нашем переводе оставлено без внимания, как излишние чувства благоговейного мухаммеданца, которые мы, как европейцы, очень хорошо понимающие и достоинства и недостатки ислама, конечно не можем разделять.

Столь же велеречив и многословен Саади в похвале царю ислама Абубекру бен Саад, бен Зенги. Мы читаем здесь эпитеты: «Убежище странников, притекающих к нему из близких и далеких стран, тень Мирохраниителя, луч милости Мироправителя, сокровищница щедрот времени, пристанище безопасности, внемоществуемый небом, победоносный над врагами, отрада человечества, гордость Ислама, достойный Атабек, величественный шахиншах, повелитель на море и на суше, наследник престола Соломонова, поборник государства и религии», эпитеты, находящие свое оправдание в духе восточном и составляющие обыкновенную принадлежность приветствия царственных особ. Поэт, возвеличив своего царя, не забывает также и наследника престола.

Еще раз напрягает Саади силу своего воображения и роскошную рукою осыпает своего героя цветами самого пышного красноречия. Это

* Ср.: Allgemeine Geschichte der Literatur von Theodor Mundt, Band, Berlin, 1848.

Bildersaal der Weltliteratur von Schierr, Stuttgart, 1848, I, Band, с. 67—68.

касается везира Фехреддина Абубекра бен Насра. Поэт в избытке восторга, кажется, употребил последний заряд в домоводстве своей панегирики, произнося громкие слова: «Согбенная спина неба от радости выпрямилась, когда мать времен родила подобного тебе сына».

После этих великолепных приветствий пророку, царю и везиру, как бы отделавшись с требованиями общепринятого правила, Саади, со спокойной совестью, приступает к исполнению своего труда и передает его на суд публики.

В «Гулистане» излагает Саади философию, житейскую мудрость и мораль Востока как плод многообразных опытов жизни, как выражение своих воззрений на мир человеческий. Он знакомит здесь с искусством жить, быть довольным, обращаться с людьми различного звания, с царями и с дарвишами, указывает на блаженство любви и на заблуждение человеческого ума под влиянием мутных страстей, на счастье и бедствие в кругу семейном, преподает правила о воспитании детей и заключает свою книгу наставлениями богачу и бедному, царю и рабу, юноше и старцу, мужчине и женщине, последователю той или другой религии. Словом, нет ни одной сферы жизни, которой бы не коснулся мыслящий дух нашего многостороннего, мудрого моралиста.

Наружные формы «Гулистана» представляют изложение, в котором попеременно следуют просто естественная проза, художественное сочетание слов посредством параллелизма и рифмы и поэтические отрывки различных размеров. Таков метод правоучения Саади, метод, свойственный восточным моралистам со времен самых отдаленных до настоящей поры. Он рассказывает какой-нибудь анекдот, какую-нибудь, по-видимому, незначительную историю в виде притчи и примера, потом делает из них правоучительные выводы, одетые всегда в форму поэтическую. Нить рассказа, в особенности в длинных повестях, неоднократно прерывается стихами на персидском и арабском языках и посторонними вставками. Правда, эти отступления дают изложению разнообразие, оживленность, завлекательность, но и вместе раздробляют внимание читателя, в одно время занимая его слишком многородными предметами. Выражение Саади относительно предметов, требующих скромности и уважения нравственного чувства, довольно часто является голым и крутым. Впрочем, эта естественная нагота выражений называть каждую вещь ее собственным именем не свойственна одному Востоку, но даже утонченнейшим народам в древности, грекам и римлянам. В нашем переводе такие наготы прикрыты завесою приличия с сохранением однако существенной мысли писателя.

Автор «Гулистана» не совсем строго придерживался заглавий отдельных частей своего творения. В первой главе встречаем некоторые повести, которые относятся туда лишь только потому, что в них упоминается о каком-нибудь царе. В седьмой главе соответствуют заглавию одни только первые восемь повестей, остальные образуют в некотором роде прибавление, и беседа о богатстве и бедности составляет особый, самостоятельный отдел. Осмая глава, в виде прибавления, со-

держит в себе мудрые изречения, наставления, остроты и тому подобные отрывки, которые не мог Саади разместить в предшествовавших главах.

Относительно воззрения Саади на божество, человечество, религию и мораль должно сознаться, что он, победоносно возвышаясь над предубеждениями исключительного мухаммеданизма, рассматривает эти вопросы с такой здоровой точки зрения, что мы видим в нем объемлющего мыслителя и человека в самом гуманном значении этого слова. Человечество является у него как одно семейство с равными правами перед судом общего небесного отца; он сравнивает человеческое общество с организмом одного тела, которого благо условливается нормальным состоянием отдельных членов и потрясается в своем основании изнеможением или повреждением последних. Почва религии—сердце и совесть человека, почва, требующая самого ревностного возделывания, без которого невозможно освящение внутреннего человека. Любовь к богу, к человечеству, к правде—вот средоточие религии и морали Саади. Он не ослепляется сиянием, окружающим главу вельмож сего мира; он требует от них правосудия, уважения прав своих подданных, милости, великодушия; он уважает и в рабе права человека. Восточное верование, будто все, что царь ни делает, справедливо и божественно, не было в состоянии отстранить чувство истины в персидском народе, чувство истины, составляющее краеугольный камень древнеперсидской Педагогики. Мыслители персидского народа, при всем своем благоговении к величию азиатского повелителя, имели всегда столько присутствия духа и свободы суждения, чтобы устами самой едкой сатиры карать порок на престоле. И Саади, как первый философ-моралист персидского востока, является горячим поборником оскорбленного человечества, прямо и метко говоря правду владыкам света, разражая над деспотами гром и грозу справедливого своего гнева, предавая их память вечному бесславию, неизгладимому стыду перед судом мира.

В «Гулистане», местами, делает Саади выходки на христиан, но не на христианство. Это очень понятно. Христиане на Востоке, не сумев освоиться с внутренним содержанием Евангелия еще менее оживотворить его небесные семена делом своей жизни, эти христиане, сохранившие один скелет христианства, конечно, не могли внушить Саади никакого уважения к людям, носившим одно название христиан. Не раз поэт наш поднимает карательный бич на священнослужителей самого ислама, которые, оставляя в стороне сущность религии, думают удовлетворить своему назначению исполнением одних наружных форм ее. В этом отношении Саади стоит выше Аттара, у которого сильнее высказывается наружная, обрядовая сторона в богопочитании. Особенною ненавистью вооружен поэт против иудеев и татар, как людей грязных душой и телом.

Везде истинное содержание благочестия имея перед глазами, Саади, при каждом случае, стремится обнажать святошество во всех ви-

дах его; в особенности во второй главе, где делаются замечания, достойные внимания каждого христианина. В «Беседе о богатстве и бедности», Саади умеет доказать недостаточность одной бедности, по которой многие присваивают себе право на царство небесное. Только на божественную милость должно грешному полагать свою надежду. «Святоши требуют воздаяния за свои дела, торговцы просят цены своего товара; я, бедный, принес с собою надежду, не подвиги; я пришел просить милости, но не торговать».

В пятой главе «О любви и юности» мы встречаем повести о любовных связях, противоречащих обыкновенным понятиям европейским о любви. Это вполне объясняется различием местных нравов и особенностью взгляда на любовь. В Азии, даже в образованнейшей Греции, женщина не имела никакого нравственного значения в обществе; исключенная из участия в собраниях мужчин, она была осуждена на заговорническую жизнь в задних покоях дома и служила предметом строжайшего наблюдения Азиатов, эллинов, римлян, вся древность была чужды того уважения и нравственного расположения к женскому полу, которые впоследствии развились в Европе из народного характера германского племени и из христианства. При таком унижении женского пола в Азии и Греции, весьма естественно, что чувство благородной любви могло только образоваться как дружественное отношение между мужчинами и часто принимало характер страсти. Если эта любовь азиатская и греческая, иногда уклоняясь от своего чистого, возвышенного идеала, представляет и пятна, она, по крайней мере, в непорочном своем виде, служила в древности одною из могущественных пружин греческого воспитания и одним из прекраснейших источников патристического воодушевления, ибо первую священною мыслию любящего грека в строевом порядке было, хотя бы ценою своей жизни, спасти жизнь нежно любимого питомца, возле него стоявшего. В большей части рассказов Саади веет дух беспорочной любви и нежной дружбы; в иных слишком ярким колоритом страсти и возбуждает чувство неестественности. В таких случаях легко было бы в рассказе слово «он» заменить чрез «она»: отменение, которое несколько раз позволил себе Олсари и которое предлагает и академик Дорн в своих „Drei Lustänge aus Sadi's Rosengarten“, но подобная смелость с нашей стороны не только нарушила бы верность перевода, но даже внесла бы в текст нечто чуждое и постороннее.

Скажем теперь несколько слов о нашем русском переводе. Передать мысли нашего автора точно в таких же формах изложения, как в «Гулистане», было нам не по силам. Наш перевод чисто прозаический, соединяющий рассказ и поэтические отрывки в одно правильное целое. Задача, которую мы предложили себе при этом труде, состояла в том, чтобы, по возможности, верно и исчерпательною передачею смысла подлинника познакомить публику с содержанием его. Картины восточного воображения переложили мы теми же картинками, где допускал это дух русского языка, не оскорбляя изящного вкуса; иные для рус-

ского слуха слишком странные картины мы заменили равносильными русскими и того мнения, что не все образы, допускаемые в одном языке, в особенности в восточном, могут быть безусловно перенесены на почву другого языка. Это значило бы требовать от всякого языка всего, навязать ему формы, которых он не терпит, словом, обращаться с ним по произволу. Если немецкий язык в этом отношении представляет беспримерную универсальность, умея подлаживаться ко всем возможным народным формам выражения, как это недавно доказал гениальный Рюккерт, труднейшее на арабском языке творение Харири усвоив из немецкого языка все художественные формы подлинника,—этой универсальности не достиг еще русский язык, хотя его виды на усовершенствование в будущем, по вложенной в него восприимчивости, самые обширные.

Мы хотели дать Саади беседовать в русском кругу чистым русским словом, но в колорите азиатском; мы переводили не всегда буквально, но стремились к тому, чтобы в переводе по возможности произвести те же впечатления, которые производит подлинник. Текст, служащий основанием нашего перевода, издан в Табризе с полными сочинениями Саади, при Мухаммед-Шах-Кази в 1264 год Гиджрета, или в 1849 нашего летосчисления.

В какой степени самостоятелен мой труд, как добросовестно изучил я переведенного мною автора,—об этом пусть произнесут люди, сведущие в персидском языке. Для этих неуместны, даже бесполезны мои уверения. Но публике, которой недоступен персидский язык, которая следовательно и не в состоянии поверять мой труд с подлинником, могу только сказать, что не облегчил себе исполнения своей задачи, но трудился, корпел над изучением персидского текста, тщательно справляясь с пособиями, находившимися в моем распоряжении. Очень полезен был мне турецкий комментарий Судхи на «Гулистан»; к немецкому переводу Генриха Графа прибегал я в крайних случаях, чтобы сохранить самостоятельность своего труда. Примечания к моему переводу большею частью заимствованы у Графа; за это объявляю ему благодарность.

Труд мой перед судом науки, не прошу малодушно списхождения, но ожидаю благонамеренной, беспристрастной критики, от которой выиграет уразумение переведенного мною восточного автора⁷.

ԻՉ. ԲԵՐՆԱՐԿԵՆ ԴԸ ՍԵՆ ՊՅԵՐԻ

«ՊԱՎԼՈՍ ԵՎ ՎԵՐԿԵՆԵԱՆ» ՎԵՊԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐԵՈՒՄ ԿԱԶՄԱՅԱՆԻ
ՉԵՏԵՂԱԾ ԿԱՌԲԸ ԵՎ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

ՍՐՐԱԶԱՆ ՀԱՅՐԻ

Այս իմ որպիսի և իցի աշխատությունը նվիրելով Ձեր գեղեցիկ անվանը, պարտականության հարկ եմ համարում իմ վերա հրապարակով խոստովանել աշխտել, թե Ձեր հայրական քաջալերությամբն է աճել ու հասունացել

այս գրավոր վառարանը, որ այժմ բնծալվում է Ձեր սիրելի ազգին: Մի անսովոր, սակավագյուտ բան է տեսանել մեր օրերումը, որ Ռուսաստանումը եղած հայերի մեջ մի հոգևոր իշխան ճանաչելով լուսավորության հարգ ու պատիվը, հայոց ազգի ալժմուս բարոյականության և իմացական պիտույքը, բանագետ մարդերի հրավեր մատուցաներ ջանք գործ գնելու, հնար հնարեկու սրեկեց շափով օգնել հայազգի գավակների դաստիարակությանը պիտանի գրվածքներով և ընտիր եվրոպական գործերի թարգմանությամբ գեպի մեր հայկական բարբառը: Այսպիսի, լուսավորության սիրող հոգևոր իշխան, այսպիսի խոհական առաջնորդ ազգի Ձեզ ճանաչելով գիտենք հեռվից ու մոտուց: Քանի և քանի անգամ թե հայտնապես և թե առանձնապես հանձնարարություն է եղել ինձ Ձեր նրբազնության կողմից, եվրոպական ընտիր ազդրյուններից կրթության նյութեր քաղել և պիտանի կացուցանել մեր ազգի գավակներին, աշխարհի ոճով ու ձևով, որ տեսանելի են մեր ժամանակին. քանի անգամ յսած եմ ես Ձեր պատվական բերանից, թե պատրաստ էր Ձեր սրբազնությունը յուր վերջին դահեկանը ձգել ազգի դանձանակի մեջ, նորա ավեր ու ամալի անգաստանը շինելու և բարեղարգելու համար: Ուրախ եմ, սրբազան հայր, որ կարող եմ անարատ խղճմտանքով այսպես բացախոսել ազգի առաջն: Ձեր գործը այսօր ջատագով է Ձեզ և վկա իմ ասությանը: Բեռնարդեն դը Սան Պիեռ ֆրանսիացի հեղինակի ականավոր վաստակը մի առավել պատշաճավոր հայկական զգեստով երևում է այսօր հանդեսի մեջ Ձեր ազգասեր հոգաբարձությամբ: Թող Ձեր ազգի հասկացող որդիքը երախտագետ սրտով ընդունեն այս իմացական պարգևը և վայելեն արժանապես. այս է ահա իղձ ու փափագը:

ՁԵՐ ՍՐԲԱԶՆՈՒԹՅԱՆ

պատվող ու մեծարող որդու
ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑ

...«Այս փոքրիկ գրավոր վաստակն է, որով Բեռնարդեն դը Սան Պիեռ² ստացել է յուր մատենագրական պարծանքի առավել պատվական բաժինը: «Պամլոս և Վիրգինիա», մի աշխարհի գործ, որի նմանը դժվար թե ունի ցուցանելու մի այլ գպրություն, բան էի ֆրանսիականը, պատկերացնում է մեր առաջն պարզ, անսեթեթ նկարագիրը մի կղզու, որ դրած է արևադարձյան ծովի մեջ, ուր երկու քաղցր ու ախորժելի կերպարանքներ երբեմն հովանավորություն գտանելով բարեխառն երկնակամարի տակ, երբեմն մոտահաս վտանգի մեջ լինելով տարերքի ահավոր պատերազմի երեսից, անտառի վայրենաբույս աճեցականների լիության մեջ, կենդանագրաբար ներկայացնում են մեր առաջն, ասես թե մի ծաղկալից օթոցի (խալիչայի) վերա: Այս զրբվածի և «Հնդկական բանանաղարդ խուզի» մեջ, ծովի տեսությունը, ամպերի դասակարգությունը, օդերի շառաչունը բամբուլյան մացառների մեջ, բարձրահասակ արմավենիքի ծայրերի ալիքանման տարուբերվիլը նկարագրած են մի աննմանելի ճշմարտությամբ:— Բեռնարդեն դը Սան Պիեռի ճարտարապետական գործը «Պամլոս և Վիրգինիա» ուղեկից էր ինձ դեպի այն գավառը, ուր այդ գործը հառաջացել է: Շատ տարիներ դորան կարդացած եմ ես և իմ քաղցր բնկերակից ու բարեկամ Բոնպլանը³: Այնտեղ (թող ներե մեզ ընթերցողը, եթե մեք վկա ենք բերում մեր հատուկ սրտի խոստովանությունը), հարավային երկնակամարի հանդարտ փայլողության տակ, կամ թե, երբ որ

անձրև ժամանակին, Օրինակովի գետափի վերտ, կայծակը հայթիկով յուսա-
վորում էր անտառը, մեք երկուքս մեր սրտի խորքումը խելամուտ էինք յի-
նում այն զարմանալի ճշմարտությունը, որով այս փոքրիկ գրքի մեջ արևա-
դարձյան աշխարհների հոյակապ բնությունը պատկերացրած է յուր բոլոր
առանձին տեսարաններով»:

Ալեքսանդր Հումբոլդ
(քաղվածություն տեխատմ գեոեղված
Հումբոլդի «Լուսմոս գրկից»:
«Լուսմոս» հատ. 2, երես 67):

ԳԱԼԵԱՆԵՍ ՅՐԱՆՍԻՒՅՈՒ ԻՄՍԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒ
ՐԵՈՆԱՐԳԵՆ ԳԸ ՍԱՆՊԻՆԻՈՒ ՎԵՐԱ

«Պավլոս և Վերգինիա» գրվածի հեղինակը յուր բոլոր զաղափարները,
յուր բոլոր զգացողությունները քաղել է բնության փառահեղ պատկերից, որ
նորա շողշողուն միանգամայն և քաղցր երևակայությունը սիրում էր կեր-
պարանել յուր աչքի առաջն: Նա միշտ գտնւում էր բնության մեջ նոր նոր
մտածելի նյութեր յուր հոգու համար, նոր նոր վայելչություններ, որով սնա-
նում էր նորա հոգին և սիրտը:

Նրկու մատենագիրք սորանից հառաջ, Բյուֆոն* և Ռուսո, բաճարավոր
մարդեր շատ տարբեր բնավորութենով, թեպետ առաջին կարգի պատկանա-

Ժորժ Լուի լը Քլերը կոմս դը Բյուֆոն. այս հռչակավոր բնաբնիկը՝ ծնած 1707 թվակա-
նին, Բուրգունդի Մոնրարդ քաղաքումը, սկզբից շատ հակամիտություն ուներ գեպի երկրա-
շափության ուսումը, ապա 19 տարեկան գնաց նա Իտալիա, հետո Անգլիա, վերջումը տուն ու
տեղ հաստատեց Փարիզի մեջ, ըստ որում նշանավոր գույքի սեր մարդ էր, և կամենում էր
այստեղ յուր անձը բոլորովին նվիրել բնապատում գիտությունը: Տասն տարի հավարելով այս
գիտության պատկանելի նյութերը, և նորա բախտը այնպես բերելով, որ օգնական գտնվեցավ
նորան հռչակավոր բնաբնիկ Օրանթոնը, հրատարակեց նա յուր բնապատում գրվածների առա-
ջին հատորը և գորանով հիացր բերեց բոլոր եվրոպայի վերա, և նորա համբավը այնպես
տարածվեցավ, ինչքան որ մի գիտնական մարդու համբավ երբեք և տարածված էր: Բյուֆոնի
գրվածովը զարթեցավ մի քննադատ սեր գեպի բնապատում ուսումը, որին այնուհետև բոլոր
իշխանավորքը սկսեցին հաջողություն և նպաստավորություն տալ: Բյուֆոնը մեռավ որպես
Փարիզի գիտնական ճեմարանի զանձագետ 1788-ին: Նորա երեկի գրվածքը սպած են շատ
անգամ 35 շորերածալ և 52 երկտառանածալ հատորներով:

Ժան Ժակ Ռուսո, ծնած Գենֆումը 1712 թվակ. մի ժամագործի որդի: Սա մի կրակոտ
խառնվածի և անշեղելի հաստատամիտ բնավորության տեր լինելով շունկ ոչինչ հակամիտու-
թյուն գեպի յուր հոր արվեստը և 16 տարեկան հասակում հրաժարվեցավ յուր հայրենական
տնից և գնաց Սալոնյա: Շատ տարակուսելի գովարտության հասնելով, թողեց նա յուր բեֆոր-
մատյան հավատը և ընդունեց կաթոլիկություն: Բայց Տուրին քաղաքումը շկարողացավ առա-
վել արժանավոր սաշտոն գտանել՝ քան թե մի հասարակ սպասավորի: Սորանից հետո, որ-
պես ուղեցույց առաջնորդեց յուր պաշտպան Վարենս անունով տիկնոջը գեպի Փարիզ և ապա
հանձն առավ մի պաշտոն վենետիկի մեջ եղած ֆրանսիական դեսպանի մոտ, բայց և այստեղից
շտտով վերադարձավ կրկին գեպի Փարիզ, որ շրավորությամբ ապրում էր երաժշտութենից.
հետո 1754 թվակ. դարձյալ լինելով Գենֆումը, ընդունեց բեֆորմատականություն: Այս միջոցին
սկսել էին ահա բազմադիմի տառապանք և անախորժությունը նորա մասենագրական գըր-
վածների պատճառով, վատթար հոգևորների զարանագործությունը և ուսումնականների նա-
խանձավորությունը հալածում էին նորան ամենայն կողմից: Անգլիայի մեջ անգամ, որ գնա-
ցած էր 1766 թվակ. շկարողացավ նա մնալ: Յուր կյանքի վերջին տարումը միայն վայելեց
նա մի քանի ուրախ ամիսներ, մի ազարակում ոչ հեռի Փարիզից. բայց նա մեռավ ահա

վոր հեղինակներ, միայն էին հղած, որ խոսել են բնության վերա որպես մարդիկ, որ յուրյանց ուսումնասիրությունը նվիրել էին բնությանը, ոչ թե աշխատես, որպես մարդիկ պարտապում են ամենայն բանի, որովհետև սովորություն կամ հարկ կար տեղյակ լինել նոցա, այլ մի անհաղթելի ձգտողութենով զեպի բնագիտություն: Բյուֆոնի քանքարը շողշողում է օդնական ունելով յուրյան արվեստի վարմանայի և գիտնական ուսումնասիրությունը. նորա հոգին լցված է երկնքի և երկրի մեծապայծառ վայելչութենով: Նորա շատ կենդանի և գիտնական նկարագրությունը, ասես թե պորվելով աճում է և մեծանում է նորա գրչի տակ, որ չէր զաղարում, բայց միայն շունչը սպառվելով և հեալով: Մյուսը, Ռուսոն, ավելի պարզ է, և ասես թե արհամարհում է արվեստը, որ այնքան հառաջ է տարել Բյուֆոնը. բայց նորա մտածությունը հանկարծ բմբուխում է մեզ, վարմացնում է մեզ, կալանավորում է մեզ և փալեցնում է մեր աչքի առաջն մի լուսի ճառագայթներ, որ անհայտ էր մեզ: Պատճառ, նա խոսելով բնության վերա, միևնույն միջոցին ուսուցանում է մեզ մարդու պատմությունը, կարճ ասեմ, մարդկեղեն սրտի, ընկերական հարակցությունների և այն բաղմօրինակ կարիքների խառնակության պատմությունը, որ այնքան տառապանքների, այնքան արտասուքների աղբյուր էին: Նորա ճարտարախոսությունը չէ համոզաբանություն. այդ խոսքը շատ թույլ էր. նորա ճարտարախոսությունը է մի հրամայողական պատվեր թողուլ սուտը, խաբեականը և հետևել ճշմարտին: Ռուսոն լինելով մի անշափ զորավոր հոգի, փակում է մեզ չափի ու սահմանի տակ. լինելով մի շատ քնքուշ սիրտ, փոխաբերում է մեր մեջ յուր զգացողությունքը և շինում է նորանց

1776 թ. Վոլտերից մի փոքր հետո: Կարծիք կա, որպես թե նա մեռած է անձնասպանությունից, բայց ստուգված չէ այդ կարծիքը: 1769 թվակ. ամռանացավ Թերեզիա Լըվասես կնոջ հետ, թեպետ սորա և Ռուսոյի մտածության կերպը ամենևին հակառակ էին միմյանց, բայց այդ դուգավորությունը եղած էր որպես շնորհակալության հարկ: Օտարոտի բան է, որ մի մարդ, որով Ֆրանսիան և Գերմանիան պարծենալու, որի գրվածքը ամենայն ազդերի կրթյալ դասակարգերի մեջ գտած էին ջերմեանդ գովասանողներ, այնուամենայնիվ արտաքոված, վատաճարաված, ցավակցություն է գտել միայն: Բայց սորա պատճառը պիտո է որոնել Ռուսոյի անձնական բնավորության մեջ: Ռուսոն շատ անգամ խարված, շատ անգամ զարհուրելի փորձերով խրատված, յուր պզտոր ծանրասրտության ժամերի մեջ լինում էր խավարամիտ թշնամի մարդկության: Նորա գրվածքը, որոնց մեջ խոսում էր միշտ մի խորին վկայություն սրտի, որոնց մեջ թաղավորում էր միշտ մի ազնիվ, դմալեցուցիչ ոճ, ամենայն տեղ գտած են հավանություն «նոր Հելոյզիսին», մի ճարտարապետարար սկսած ու ավարտած բոման: «Էմիլը», այսինքն դաստիարակության կարգ, որ այնքան ձեռնառու է եղած դաստիարակությունը ուղղելու, «նոստովանությունը յուր մասին հատկապես», այսինքն է յուր զլխի եկած բաների և յուր բնավորության պատամիտ նկարագրությունը, ընթերցողների առավել շատերի համար մեծապես գրավիչ են: Մի բանի ճառերով երաժշտության վերա. Ռուսոն որ յուր շրավորության միջոցին ստորում էր երաժշտական խաղեր օրինակելով, զայրացրեց յուր վերա բոլոր երաժիշտների բազմությունը, որովհետև ասում էր թե ֆրանսիացիք տեղյակ չեն ճշմարիտ երաժշտությանը: Բայց առավել ցավ և տհաճություն պատրաստեցին նորան յուր ճառերը: Քաղաքական դաշնավորության (Contrat social) և մարդերի մեջ եղած անհավասարության վերա (ruegalité entre les hommes) թեպետ այս գիրքը դարձավ հետո ֆրանսիական բեռլյուցիայի դավանությունը, որ և հառաջացուց ամենևին անձանթ և անընթերց մնացած, այնուհետև պաշտելի դարձավ մի նոր ավետարանի պես: Ապա Ռուսոյի հիշատակը ամենայն կարելի կերպով մեծարվեցավ, նորա այրին ստացավ արքունի թոշակ և 1799 թվակ. նորա հողեղեն նշխարները տեղափոխվեցան Փարիզումը եղած Պանթեոն անունով պատվատաճարի մեջ:

մեր սեփականը: Այս է ահա պատճառը որ Սուսոն հասարակացուցել է այն-
քան օգտակար հեղափոխությունը ֆրանսիացուց բարբերի մեջ, որ նա ուսու-
ցել է նաև շատ մեծատուն տիկիներին՝ թե ինչ առիկ էր մայր լինել, որ նա
ուսուցել է մեզ խանդավառ սիրով սիրել երեխայքը, նոցա առաջնորդել
կյանքի այնքան զովար ճանապարհի վերա, դաստիարակել այնպիսի մարդիկ,
որ խելամուտ էին յուրձանից պարտականությունը և հասկանում էին բնկերու-
թյան վախճանը. վեճեմական ուսմունք, որ իմաստասիրությունը ունելով յուր
օգնական քանքարավոր մարդերի խորամուխ հանձարը, կարող էր միայն
զլուխ բերել:

Երկու այսպես բնավորված քանքարավոր մարդերից հետո մի՞թե կա-
րելի էր դեռևս ականավոր անուն ստանալ. այս մասին ահա պատրաստ է
պատասխան տալ մեզ շատահանձար, սիրա շարժող Բեռնարդեն դր Սան-
Պիեռը, նորա պատմական նկարագրությունը որ զունավորված են այնքան
զմայլեցուցիչ վայելչությունով և ճշմարտությունով: Հոգիազգաց մարդը կա-
րող է միշտ ալնտեղ, ուր մի հասարակ մարդ չէ տեսնում ոչինչ, հրաշա-
գործել վսեմական ստեղծվածներ: Արդարեւ, Պավլոս և Վիրգինիա զրվածի
հեղինակը իմացել է Բյուֆոնից և Ռուսոյից հետո ստանալ յուր համար մի
այնքան ևս փառավոր, ինչքան անմահ պարծանք. պատճառ, հոգիազգաց
մարդուն սեփական և մի նոր ճանապարհ բանալ յուր համար և գործ կա-
տարել ոչ թե լրացուցանելով, որ միշտ կարելի է, այլ բազմապատկելով այն
ճշմարտությունների զումարը, որ էին միշտ մի բարձր բարոյական զպրոց,
մի վերին դաստիարակություն մարդկային ազգի համար:

Բնության խորամուխ և իմաստասիրական ուսումնասիրությունն է այն
հաստարանը, որ կրում է յուր վերա Բեռնարդեն դր Սան-Պիեռի բոլոր զըր-
վածքը. սոցա մեջ առավել հասարակածը, այն որին տեղյակ էր ամենայն
մարդ աշխարհիս վերա, առանց հակառակության, է Պավլոս և Վիրգինիա,
մի զարմանալի և սիրա շարժող զրված: Ժամանակը չէ փոքրացրել և չէ
փոքրացնելու երբեք նորա արժանավորությունը. ասես թե մի վարագույր
վերարկում է այս աստվածեղեն ստեղծվածը, որ պիտո է այս աշխարհի բո-
լոր զալոց ազգերին տալ առավել մաքուր վայելքներ, առավել քաղցր և սի-
րելի առաքինություններ. մի յուսակամար տարածվում է այս պատմական
գրքի վերա, որ մինչև այսօր մնացել է մի հատ յուր տեսակի մեջ: Ո՛վ-Բեռ-
նարդեն, եթե ոչինչ անկարելի չլիներ մարդկային կարողությունը, ապա ասե-
լու էի ես, թե դու քո Պավլոս և Վիրգինիա զործովը գրել ես մի այնպիսի
սահմանաչափ, որի վերայից անցան՝ անկարելի է, միայն թե իմ զովասա-
նությունը չխռովեին քո համեստությունը և խաղաղությունը գերեզմանի
մեջ:

Մի գրքի արժանավորություն կատարելապես հաստատվում է այն տե-
վողական հասարակարկությունով որ գտել է նա. այս ճշմարտությանը վկա է
Պավլոս և Վիրգինիա զրվածը, մի գործ, որ փոխանակ մաշվելու և հնանա-
լու, ասես թե ամենայն օր ցուցանում է նոր նոր զմայլեցուցիչ վայելչու-
թյունքը և ազդում է մտածողների մեջ նոր նոր խորհրդածությունքը, բացում
է մատենագիրներին նորանոր աղբյուրներ ուսումնասիրության, բոլոր ըն-
թերցողների մեջ հառաջացնում է նուրբ և քաղցր զգացողությունը, որ մի
հեղանյութի պես փոխադրվում են արյունի մեջ, նախ և առաջ բնակում են
ընտանեկան կեցության մեջ, ապա տարածվում են և ընկերական հարակցու-

Սյունիների մեջ: Եվ ամենայն դապեք տղոց, թեև դեռևս չէր ծանոթացած դորա հետ, այնուամենայնիվ ժառանգ է այդ սիրելի և քաղցր, ծանր, այո տեղ տեղ և խորին փիլիսոփայության, այդ պրքին, որ անօրինակ է և մինչև այժմ չունի յուր հավասարը:

Ամենայն ժամանակ, հոգիազգաց մարդը հրամայող է մարդերի ուշադրությանը: Պավլոս և Վիրգինիա գրվածը երևեցավ այն ժամանակի միջոցում (1788-ին, երբ, ինչպես ասում է մի ականավոր հեղինակ, ապագայքը հղացած էին անցած ու գնացած օրերի սերմերովը: Մարդկային ազգը բռնակալության ցեխերի մեջ կաշկանդված գեռես, աշխատում էր ահա յուր անձը ազատել դորանից, և մի հանդուգն վստահութենով որ երևում էր հանկարծահաս, ամենեկին նոր և անպատրաստ իսկ, պիտո է շուտով բաց քերեր յուրյանց այն կեղտերը. բայց այդ ջանահնարությունը չէր տիրապես մի այլ բան, եթե ոչ, նախախնամականի գործակալատությունը, երկար ու ձիգ եկած ու գնացած դարերի պտուղը և արդյունքը: Ուրեմն, խոսենք այսպես, այն մեծ բարոյական սասանության օրամտին և պահուն դուրս երևեցավ Բեռնարդենի գրվածը: Նախ և առաջ զարմանում է մարդու միտքը, թե հասարակությունը ամենեկին պատրաստ լինելով թույլ տալ, որ մի նոր արյուն, մի վերածնուցիչ արյուն շրջանակությունը գործեր (պտույտ դա նորա երակների մեջ), իսկույն շնորհել է այդ գրքին մի այնպիսի զարմացք, որ այն ազատակամ հոգեշարժությամբ, որ դիտե ներգործել հոգիազգաց մարդու գործը, մոտենալով սորան և նորան մեծանում է մի այնպիսի հաղորդականություն, ինչպես տեսանում ենք թևատրոնի մեջ, երբ մի կողմից հառաջանալով դմայանք, հետո տարածվում է և դառնում է ընդհանուր: Ահա, ինչպես երևում է մեզ, այս իրողության մեջ է ամենագեղեցիկ գովասանությունը Բեռնարդենի կախարդիչ ճարտարագործության վերա:

Եվ արդարև, երբ որ ճշմարտության ջահը դիպվածով լուսափայլում է մի աշխարհի մեջ, որ դեռևս պատած էր խավարով, այնուհետև դա ըմբռնվելով, կապվելով իսկույն, չունի այլևս ժամանակ սովորական բանի համար, ոչինչ ժամանակ ոչինչ բանի համար. ի վերա այդ ամենայնի Պավլոսը և Վիրգինիան գրվեց նորա ուշադրությունը. սորա պատճառը այն է, որ այդ գիրքը, որին հեղինակը տվել էր այնպիսի պարզ ու քաղցր անուն, այսինքն գիրք, է հատկապես մի խոր ուսումնասիրության գործ, որի տպավորությունքը սկսում է ժամանակը իրագործել, այն տպավորությունքը, որ հեղինակը, յուր երևակայությամբ հառաջ վարելով, ծնուցել է յուր մեջ. ես կամենում եմ ասել մի քաղաքագործություն (ցիվիլիզացիա), որ չէ հեռանում բնության կարգից, որ է աղբյուր ամենայն լավության, աղբյուր ամենայն մեծ, գեղեցիկ, վերամբարձ, քաղցր և մեղմ բանի, որ և ամոքելով մարդու բարք ու վարքը, կարողանում է երբեմն փականք դնել ընդդեմ ամենայն չափազանցություն:

Այդ գիրքը աահմանված լինելով գնալու և անցանելու դարերի միջից, իհարկե փորում է և կտրում է յուր ճանապարհը. քանի քանի հետքեր թողել է արդեն Պավլոս և Վիրգինիա գրվածը:

Եթե մի խառնակված ժողովրդի մեջ (ինչպես Ֆրանսիացիք էին ուսույցիայի միջոցին) այդ գիրքը կարդացվում էր օրեօր ավելի մեծ փափագով, ինչպես պիտո էր կարդացվեր, երբ որ հասարակությունը վերստին ստացել էր յուր հավասարակշռությունը: Այն ժամանակը Բեռնարդենի մտածությունը

պիտո էր հասկացվեր ամենևին կատարելապես. և արդարև նոր ժամանակի հասարակության մեջ արմատացել են ինչքան խոր սիրազգացությունք, ինչքան ներքին երջանկություն, ինչքան ընտանեկան կապեր: Քանի անգամ գործախիրտ մայրը զգացել է յուր մայրական սրտի խաղալը, լսելով յուր մանուկի թոթովանքը, տեսանելով նորա կերպարանվիլը, մեծանայր յուր աչքի առաջև, քննելով և միտ զննելով նորա բոլոր շարժողութեններին: Քանի քանի քաղցրութեններով զարդարած է ամենայն օր այդպիսի մոր համար: Ամենայն բան անակնկալ ուրախություն է նորա սրտի համար: Նորան զարմացնում է ամենայն բան երեխայի մեջ, որին սնուցանում էր նա, այլև որ նա տեսանում էր յուր մանուկի օրրսօրե մճկը. որպես և մանուկը զարմացած էր ամենայն վայրկյան, ամենայն րոպե ամենայն բանի վերա, որ լսում է և տեսնում է նա. Հիրավի, մանկական հասակի համար ամենայն ինչ մի անսովոր բան է, և հոգմը որ փչում է սաստկապես, և հոգմը որ լինելով ավելի հանդարտ, թեթևապես շարժում է ծառերի ճյուղերը, արևը որ թխացնում է նորա երեսի գույնը, այո, ամենայն բան զարմացք, անակնունելի հանդիպումն, ուրախություն է մանկության համար և բողբոջը, որ ծլում է հողի տակից և ամպը, որ արձակվում է երկնքի տարածությունների մեջ:

Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռը շատ ազդողապես ձևնտու է գտանել հասկացնելու մեջ, թե ինչքան հաճախ անփուլթ էինք առնում մեք այն երջանկությունը, որ մեր աչքի առաջն է, որ մոտ է մեզ. ես կամենում եմ խոսել այստեղ ընտանեկան երջանկության վերա: Ոչ թե կամենում է Բեռնարդենը, որ մեք միշտ փակված կենայինք մեր պատերի մեջ. բարեխառն շափով կենակցությունը միմյանց հետ ոչ թե վնասակար չէ, այլ գուցե թե հարկավոր ևս է. մի զվարթ խոսակցություն զուրա է բխեցնում հաջողակ դադափարներ, նա շատ անգամ դուրս է քարշում մեր միջից այն կայծը, որ միշտ ծածկած մնալու էր մեր ներսումը: Բայց մի սիրելի և զգացող տանտիկին, մի խոհական տանուտեր սիրում են մի օր հյուր զնացած, մյուս օրը մնալ յուրյանց տանը և ապա նոքա, որ դիտեն մտածել յուրյանց կյանքի վերա, միթե պետք չէր նոցա, մի քանի ուրախությունքը վաչելելուց հետո, մի փոքր հանգիստ առնուլ, վաղվան օրը գործ դնել նոցա վերա մտածելու, խորհրդածություն գործելու համար: Յուր հատուկ օթևանի անկյունը միայն հարմարավոր է սրտի և հոգու քաղցր զեղմունքի (բխվածների) համար:

Պատանի ամուսինը, որ հանել է վերայից հանգեալ փառահեղ զարդարանքները, որ հագնե ավելի հասարակ զգեստներ տան մեջ, թեպետիցե թե չէին դոքա պակաս շնորհալի, միտքը դարձուցանում է յուր մեջ, տեսանելով, որ յուր սնուցած մանուկը շնորհալի կերպով խաղում էր մի խոտավետ, քաղցր և քնքուշ հողի վերա. ով, ինչքան երանելի մտածությունք գալիս էին այն ժամանակը նորա բոլոր կենդանության վերա. նա կարող է այո դեռևս ժպտել անցած երեկոյի ուրախութենների վերա, բայց դոքա դադափարը մի րոպեի մեջ թուլանում է, հանդիպելով այն սիրայից զգացութեններին, որոնց բնության տեսարանը տալիս է մի այնպիսի զմայլեցուցիչ հեշտություն, որ ոչ թե չէ կարող մաշվիլ և հնանալ, այլ օրեօր ամրանում է և հաստատվում է:

Նոր ժամանակի քաղաքագործությունը արագընթաց հառաջ վազելով արել է զարտուղությունք (ճանապարհից դուրս է եկել), և փիլիսոփայության դործն է մատնացույց առնել (մատով ցույց տալ) այդ զարտուղությունքը: Գործ դրած հնարները, անտարակույս, շատ զանազան էին. հաջողությունը չէ

պատկույմ ամենայն ջանաճնարություն. ոչ, որովհետև ջանաճնարությունքը շատ կամ սակավ էին մտածության և փորձողության պտուղներ: Նա, որ հանում է ճշմարտության աղբյուրիցը, նորա բախտը ուներ միշտ և առավել հաջողվածք. պատճառ, մարդկային ընկերութենների վերանորոգությունը ծանրաքայլ է, և եթե գործը շուտով մոռացվում է, նորա ազդեցությունը չէ, բայց միայն անցավոր, և խորհուրդը մնում է անկատար:

Պավլոս և Վիրգինիայի հեղինակը լինելով մտախոհ մարդ, իցե թե այն պատճառով տիրապես, որ նորա կյանքը հղած է վստահախնդիր, ժողովել էր յուր մեջ, գրիչ ձեռք չառած դեռես, անհամար գաղափարներ բարոյականության, բարք ու վարքերի, մարդկային ընկերության մասին: Այսպես, նորա գրվածքը առհասարակ, բայց Պավլոս և Վիրգինիան հատկապես են նորա մտածության բացարձակ ճառագայթքը: Այստեղ է ահա, որ ամփոփել է նա յուր առավել պատվական զգացողությունքը, յուր առավել քաղցր հիշատակությունքը. նորա բոլոր հոգին տարածվել է այս գարմանալի թերթերի վերա, որ այստեղ տալովորված էին մի աստվածեղեն քաղցրությամբ, այնտեղ, մի խորին և ծանր ճարտարախոսությունամբ, առանց խափան լինելու մեղմությանը, քնքշականը և հոգեշարժությունը:

Պավլոս և Վիրգինիան, գործ կատարյալ, Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի գրվածների մեջ փայլում է որպես մի գոհար, որի երեսքը ամենայն կողմից արձակում են կրակներ, երբեք չհեռանալով պատշաճիցը: Բոլոր երանգները շարած են նորա պնակի վերա. բայց նա դնում է պատտառի վերա այն գույները միայն, որոնց կարող էր տանել եսթական: Լինելով աջողակ արվեստավոր, և որպես ճշմարիտ բանաստեղծ թույլ տալով ծաղիկներին ցած թափվիլ, բայց ոչ սերմանելով նրանց մեջ առավել զմայլանք է բերում ընթերցողի վերա. մի թափանցիկ վարագույր ասես թե խորհրդաբար վերարկում էր այս բոլոր պատվական բաները, որ առանց ույժ և զորություն գործ դնելու, առանց արվեստի հանդիսանում են մեր առաջև. ամենայն իրողություն ինքնըստինքյան չէ մի ալլ բան, եթե ոչ մի սովորական անցք կյանքի մեջ. բայց ամենայն բան յուր տեղումն է, ամենայն մասնի կարգավորություն կատարյալ է. ոչինչ բան պակաս չէ լրության մեջ. գործը տեղական է, ուրեմն հասել է յուր նպատակին. պատճառը, ինչպես ասացինք վերևումը, ժամանակը միայն կարող է կատարումն տալ մի խորհրդի, որ վերաբերում է դեպի մարդկային ընկերությունը և վերանորոգությունը միանգամայն:

Եվ մի անշափ պարզ հիմքի վերա է հաստատած այն պատմությունը, որից Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռը այնքան կենդանի լուսափայլությունով դուրս է բխեցնում բարձրահայաց դաստիարակիչ ճշմարտություններ: Այս գրվածի ամեն մի թերթը կարգալույծ, լսում է հոգին և մտածում է սիրտը: Այսպես, մի զգացողություն, որ բացահայտված էր մատենագրի գրչով և հազարավոր մյուս զգացությունների աղբյուր. նորա բեղմնավորիչ խորհրդածությունը նման է այն ծաղիկներին, որ յուրյանց հատիկները թափելով հողի վերա, լինում են աղբյուր հազարավոր ալլ ծաղիկների:

Ամենաքաղցր ախորժականութենից առավել ընտիր զգացողութեններից, հեղինակը այս գրքի մեջ անցանում է դեպի առավել ծանր և առավել խորին գաղափարները: Երբ որ նա խոսում է մեր հետ Աստծո վերա, այնպես փառավորում է և բարձրացնում է մեր հոգին, որ մեր հաղորդվում էինք երկնային զգացողությունների և տարվում էինք դեպի այդ կողմը: Բոլոր տիեզերքը

պատկերանում է մեր առաջն առանց իսիր տռնելու ազգերի մեջ. Աստվածությունը ունի միայն մի համաքական մտածութիւնը և յուր ամենակարող բարության մեջ առանց բաժան բաժան որոշելու ազգերը այս երկրի վերա, նայում է մարդկային ազգի վերա որպէս մի հաստ մարդու վերա:

Այս մեծ մտածութիւնը տպավորւում է մեր սրտի մեջ Բեռնարդեն զր Սան-Պիեռը յուր զարմանալի խոսակցութենով Պապիոսի և ծերունու մեջ, այն խոսակցութենովը, որ համառոտալ տալիս է մեզ գործի բովանդակութիւնը, որ սուրը՝ ձեռքին խորտակում է այն մոլար կարծիքները, որ հիմնավորված էին տոհմականության վերա. այդ խոսակցութիւնը յուր կերպարանքով արժանի է դասակից լինելու այն գրվածներին, ինչ որ շատ ընտիրներիցր ցուցանում է մեզ Հունաց հնութիւնը. դու կկարծելիր, թե դա դուրս է եկել աստվածային Պլատոնի հոգուցը, որ և սա ինքը տեսանում է բնության մեջ մի ամբողջութիւն անլուծանելի կապակից, ասելով թե աշխարհի շղթայի վերջին օղը շոշափում է երկիրնքը:

Ինչպէս և նայեիրք այդ գրվածին, պիտո է միշտ մեր աչքը բեկեղ այն երկու կախարդիչ պատկերների վերա, որ գրած են այս պատտառի վերա, որ արժանի է Կորեջիոյի և Ռափայելի գրչին: Այս ճարտարապետական, մըշտապէս կատարյալ գործի մեջ գույների ամենանուրբ և հազիւ թե ըմբռնելի ելեէջքը պահպանած են այնպիսի քաջ արվեստով, այնպիսի հաջողակությամբ քանքարի, որ միշտ պիտո է կրկին և դարձյալ ուսումնասիրել դորանց: Պատճառ, ոչինչ բան աշխարհի վերա չէ այնպէս դժվար, ինչպէս ճշմարտության թարգման լինել: Նույնիսկ Բեռնարդեն զր Սան-Պիեռը յուր գրվածների մի քանի տեղերումը ասում է մեզ. «Թե բնութիւնը բացատրելու արվեստը այնքան նոր է, որ նույնիսկ մեկնության խոսքերը չէին գեղեւ հայտնագործած»:

Ի վերա այդր ամենայնի տեսք, թե ինչպէս մեծահանճար և գերօրինակ ճարտարությամբ պատկերացրած են մեր առաջն Պապիոսը և Վիրգինիան. ինչ քաջապատշաճ ելեէջք զգացողութենների մեջ Վիրգինիայի սիրտը սկսում է խոսել. սերը, այս առաջին սերը, այդքան հասակ, այդքան քնքուշ, որ և յուր բոլոր քաղցրութիւնը ստանում է իսկապէս յուր երկյուղատուութենից, զարթել է նորա սրտի մեջ. այդ սերը կրկնապատկում է նորա մեջ նորա կենդանութիւնը, առանց մի բան իլելու նորա քաղցր անմեղութենից: Այս սերը, այս առաջին զգացողութիւնը, այնպէս դալար ինչպէս ծաղիկը, որ բացվում է, ծածկված է վարսդուլի տակ, որի թափանցիկութիւնը մի անշափ հմտութենով ետ է պահած: Թող ետ չբարշեն այդ վարսդուլը. վարդի կոկոնը գեղեւ կիսաբաց, որ և փայլում էր մի ապառաժի ճեղքի մեջ, ինչպէս ասում է մի տեղ Բեռնարդեն զր Սան-Պիեռը, այնքան ևս ավելի զմայլեցուցիչ է, ինչքան որ պակաս ու կիսատ տեսանվում էր նա: Վիրգինիան, ինչքան որ նորա սիրտը բացվում էր դեպի ախտերի ամենաքաղցրը, նույնքան ևս առավել երևում է ամոթխած. նա վշտանում է, բայց նորա վշտակրութիւնը չէ առանց երջանկության. սիրու ամենամեծ հրաշքը, ինչպէս կարդում ենք Ռոսսոյի գրվածների մեջ, այն է, որ նա տալիս է մեզ երջանկութիւնը դտանել վշտակրության մեջ: Մի ամենաջերմ սրտակցութիւն, մի ամենաքաղցր անձնավորութիւն երևում է, փոխանակ սիրու, Պապիոսի մեջ. զարմանալի ներհակութիւն, որ թույլ չէ տալիս մի ախտավոր բանի ներս խառնվիլ այս պարկեշտ պատկերի մեջ: Այսպէս ահա, այս երկու արարածքը որոնց տվել էր բանաստեղծութիւնը մի շատ զմայլեցուցիչ պարզամտութիւն, ասես թե ամենայն

րոպե փախչում են մինը մյուսից, երբ որ արդեն ստացել էին յուրյանց լրագործությունը բնության ձևերից: Ասելու էիր, թե ոչ մի մարդկային շունչ երբեք մոռեցած չէ դոցա: Եվ արվեստի շնորհն է, որ արել է այդ հրաշագործությունը: Ոհ, եթե կարելի լիներ, որ մի բանականությամբ զարգացած էակ երևեր հանկարծ, որ երբեք ոչինչ այլ հաղորդակցություն ունեցած չլիներ, բայց լոկ բնության հետ, ինչքան պարզամտությամբ ուղիղ լինելու էր նորահոգին, ինչպես ևս լինելու էր նա վերամբարձ առանց արվեստականության, ինչպես քաջ հասկանալու էր նա, թե բոլոր բաները, որպես ասում է Դանթեն, ունին յուրյանց մեջ մի կարգ, և թե այս կարգը այն ձևն է, որանով փեղկերը նմանում է Արարչին:

Հապա, երբ որ ծանր գնացքով վայելում ենք այս դիրքը, որ ներս է բերում մեր սրտի մեջ մի ամենաքաղցր և ամենամեղմ առաքինություն և դորանով կալանավորում է սիրտը, պիտո է կարծելինք, թե դա զրած էր մի աշխարհում, ուր գեռես ներս չէր մտած մարդու սաք: Ինչքան ուսումն և գիտություն պիտո է ստացած լիներ հեղինակը, որ կարողանար այդպիսի պատճառք բերել այնպիսի մարդերի վերա, որ ձևավորված էին այժմյան հասարակության հոգովը, որ և ոչինչ բանի այնքան սակավ կարոտ չէին, ինչպես այն անընդ-դիմանալի քաղցրությանը որով զրոշմված են բոլոր թերթերը սույն այս գրքի, որ, եթե կարող է այսպես խոսել, ներկում է մեր արյունը այն քաղցր առաքինությամբ, որ ներս է փչում մեր մեջ: Ինչ կողմից ևս քննենք այդ գործը, գրիչը թեքվում է միշտ դեպի գովասանություն: Որպես գեղեցիկ բանասիրական դործ, ընդարձակել է նա կատարելության սահմանը, որպես փրկիստփայական զրված արել է նա հասարակության վերա մի տալավորություն, որ տեսում է գեռես և կտես միշտ: Վարքերի նկարագրությունը Մոլիերի ոճով մնում են որպես պատմաբանական թերթեր, որպես գործ ամենահանճար մարդու և որպես իրողությունների ապացուցությունք. բայց սրտի նկարագրությունքը կարգում է ամենայն մարդկեղեն սերունդ, և ինչ ինչ հասակների մեջ, մի անցամաքելի փափագով: Հերիք էր ասել թե Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի գործը ոչ թե միայն անկորուստ է, այլևս միատեսակ հաջողական ներդրածելու է մարդերի սրտի վերա: Նորա գալուց ազդեցությունը լինելու է այնպես, ինչպես եղած է անցածը. նա թափելու է ամենայն դարու վերա յուր բարոյական իմաստասիրությունը, յուր միտքարական բալասանը, յուր արեւվելյան խնկահոտությունը: Եվ ամենայն դար, այն գաղափարներովը, որ ծնած էին այդ գործի տալավորութեններից, և այն բնավորութենովը որ կլիներ այդ դարուն սեփական. կխոստովանեն հեղինակի ինքնագլուխ հանճարը նորա դործի հաջող ազդեցությունը սրտերի վերա, ուստի և կարող էր միշտ օգուտ քաղել: Ինչպես մեք, կուսանի և նա, թե սրտի դաստիարակությունը պատվական է քան թե իմացականության դաստիարակությունը, թե նա տանում է միշտ դեպի բարին, դեպի ուղղություն, դեպի գթություն, դեպի պարկեշտություն, դեպի խիստ արդարությունը, դեպի ընտանեկան առաքինությունք. բայց մյուսը հաճախ մոլորեցնում է, ուղիղ ճանապարհից դուրս է հանում նրանց, որ մի շատ թեթե հակամիտությունով բարշտում էին դեպի իշարը: Իմացականությունը և սիրտը կարող են լինել հավասարապես գիտուն, բայց այդպիսին չէր, ինչպես ասում է մեծանուն Մոնտեյնը (1533-ին ծն. և 1592-ին վախճան.) այն ամենագիտուն մարդը, որ պիտո է որոնել, այլ առավել բարվոք գիտունը:

ինչպես մեր, նույնպես մեզանից հետո գալոց աղգերը այս երկրի վերա, ուր առավել գեղեցիկ, առավել երջանիկ րոպեքը մարդու կյանքի մեջ նորա էին, երբ մարդը պարզում է յուր ձեռքը դեպի վատարախառը, պիտո է արտասուք թափեն այս երկու մանուկների սոսկալի վերջի վերա, քառամենեին աստվածատիպ մանուկների վերա, որ ձեացուցած են մինը մյուսի օրինակով, որ սիրում են միմյանց, ինչպես Պավլոսը ասում է յուր սիրելի Վիրգինիային. պատճառ, ամենայն մարդիկ, որ միասին մեծացած էին, պիտո են սիրեն միմյանց: Ով Վիրգինիա, հազիվ թե սկսած էիր դու զգալ քո կենդանությունը, հազիվ թե սկսած էիր դու շնչել խնկահոտությունը այն ծաղիկների, որ բերում էր քեզ նա, որին ասում էիր դու քո եղբայր, և ահա չբացար դու այս աշխարհից ինչպես այն վարդը, որ բացվելով առավոտուն, այլևս չկա, երբ որ սոխակը քաղցր երգասացությունով հրաժարական ողջուն էր տալիս ցերեկին: Ոհ, այն մարդը որ բախտավոր է և յուր բախտավորությունը բաժանում է յուր սիրածի հետ, յուր ընկերի հետ, որպիսի ջերմությունը պիտո էր զրկախառներ նորան, արտասուք թափելով այս երկու սիրելիների վատարախառ վերջի վերա, որոնց մահը պատառել է այն գեղեցիկ վարդահյուս կապը, որ սկսյալ առաջին օրից շղթայել էր մինը մյուսի հետ, որ և պիտո է պսակելով նոցա երջանկությունը, հավիտյան միավորեր նորանց:

Ով Բեռնարդեն, ինչքան զովասանությունք զարգարում են այն անմահ հիշատակարանի ոտքը, որ դու կտակել ևս մեզ. բանաստեղծները երգել են նորան, թեատրոնական հանդեսը ներկայացրել է նորա հոգեշարժ պատկերը ժողովրդի հրապարակի մեջ, ճարտարությունքը գտել են նորա մեջ մի անըստապասելի աղբյուր քաղցր հրապուրանքների, որոնց միները ավելի զմայլեցուցիչ են քան թե մյուսերը, ոչինչ պակաս չէ քո պարծանքին, ոչինչ պակաս չէ հեղինակի պարծանքին:

Եվ ևս, ով Բեռնարդեն զր Սան-Պիեռ, կամեի նույնպես զարգարել քո անմահ հիշատակարանի ոտքը մի քանի գովասանական խոսքերով, որ վաղուց ունեի սրտիս վերա: Թե ինչքան քաղցր է ինձ աչք պարտադանությունը, կը հասկացվի, եթե ասեմ, թե ևս տեսա իմ կյանքի արևը նույն տեղում, որ դեռևս լի են քո հիշատակովը, որոնց մասին հավիտյան վկայելու է էսսոնիսն ամբողջը: Եթե ասեմ, թե քո հաջացքը շատ անգամ ուրախությամբ դադարե՞ծ են իմ վերա, թե քո ձեռքերը շատ անգամ զրկախառնած են ինձ: Ոհ ևս շգիտեի այն ժամանակը, թե մի օր կարող էի և ևս դնել քո ճակատի վերա մի պսակ դեռևս լճաց այն արտասուքից, որ քո տառվածեղեն մատյանը այնքան անգամ թափել է տվել ինձ: Լուռ կաց սլուսեղ, դ՛Ալբանես Փրանսիացի, և թող ինձ, հայկական թարգմանչիս, խոսել նույնպես մի քանի բառ՝:

* Այս բովանդակը, այսինքն Պավլոս և Վիրգինիան միայն, Տաճկահայոց բարբառով տպված է վենետիկումը 1845 թվակ. պատկերազարդ: Թարգմանիչն է Մանուկ Պեյ Մահտեսի Աստվածատուրյան, աշակերտ Մուրադյան վարժարանի: Թե ինչ հարակցություն, կամ թե որևիցե հարակցություն կա՞ր մեր և այդ թարգմանության մեջ, կարող են ստուգել ֆրանսիացիներ և հայագետ ընթերցողքը: Բայց մեր կողմից պիտո է ծանուցանենք այսպես, նոցա համար, որ կարող չլին համեմատել միմյանց հետ այս և այն թարգմանությունը. մեր աշխատությունը ոչինչ բան չունի Մանուկ Պեյի թարգմանության հետ, այլ կրկին և նոր թարգմանություն է. ամենին հիմնած ֆրանսիական բնագրի վերա: Ոչ թե Մանուկ Պեյի թարգմանության վերա նշան չենք ամենին, այլև գերմանական թարգմանությունը որ կարող էր շատ թեթևացնել մեր դործը, հեռի պահեցինք մեզանից թարգմանության միջոցին, ավելի լավ համարելով աշխատել ինքնորեն, ուրիշներից անկախ ու ազատ, պատճառ, ընդդեմ է մեր բնությանը այսպիսի զործերի:

199

Նվ ես, ով հրաշագիտո Բեռնարդին, կամիմ այս փոքրիկ աշխատութենովըս պատմասիրել քո աշխարհահռչակ գրվածք. կամիմ հաշկական, ավելի մաքուր և արժանի զգեստով նվիրել քո հոգու շնաշխարհիկ ծնունդը Հայաստանի զավակներին. կամիմ, որ և սոքա, նույն մարդկության որդիք, որ միշտ անխտիր սիրելի էր քեզ, սեղանակից լինին քու քաղցր, հոգեպայծառ վաստակին, ուսանին ճանաչել և սիրել քեզ և մեծարել քո երանելի հիշատակը:

Այժմ թող խոսե ինքը Բեռնարդենը՝ յուր գրվածի վերա. այնպես, ինչպես խոսում է յուր հառաջաբանի մեջ 1788 թվականից.

«Հրատարակելով այս փոքրիկ գրվածք, ունեի ևս երկու դիտավորությունք, և դուցե թե դոքա թեթևախորհուրդ բաներ չէին: Ես փորձ փորձեցի դորա մեջ նկարագրելու մի աշխարհ և բուսականներ, որ շատ զանազան են եվրոպականներից: Մեր բանաստեղծները յուրյանցից նկարագրած սիրողքը շատ անգամ դադարեցրած ու սիրամահ էին արած անտառավտակների կանաչապատ եղերքումը, մարդագետիկների ծաղկահյուս օթոցի վերա և կաղամախների հովանավորության տակ: Ես կամեցա մի անգամ մի զույգ սիրական տեղափոխել ծովի ափի վերա, վայրենի զմայլեցուցիչ ապառաժների ոտքի մոտ, կոկոսյան ծառաստանի, բանանաբեր ծառերի և ծաղկափթիթ կիտրոնատենների հովանավորության տակ: Աշխարհիս մյուս բաժնին պակաս էին միայն Թեոկրիտոսը և Վիրգիլիոսը, որ տալին մեզ նոցա մասին այնպիսի նկարագրությունք, որ չէին լինելու պակաս գրավող քան թե այն նկարագրությունը, որ այդ բանաստեղծը արած էին մեր աշխարհաբաժնի համար: Քաջ գիտեմ ես, որ ահա շատ ճանապարհորդներ և դոցա մեջ հանճարավոր և ճաշակապետ մարդիկ զմայլեցուցիչ պատմություններ հարավածովի մեջ եղած մի քանի կղզիների մասին բաշխած են մեզ, բայց բնիկ մարդերի բարք ու վարքերը և սովորությունքը, դուցե թե ավելի ևս բարք ու վարքերը այնտեղ բնակող եվրոպացիների, ափսոս որ ավերում են սովորաբար մեր սերը նույնիսկ աշխարհի մասին: Իմ ցանկությունը այն էր, որ արևվադարձյան կլիմայի բնական գեղեցկության հետ միավորեմ մի փոքրիկ մարդկային ընկերության բարոյական գեղեցկությունը. այս պատճառով կամեցա ևս նույնպես մի շատ ազդու օրինակով և մի քանի մեծ ճշմարտություններ ներս բերելով ցույց տալ մանավանդ թե այն մի բանը, թե մեր երկրավոր երջանկությունը նորա մեջ է, որ ապրեփեմ հետևելով բնությանը և առաքիլներ: Ինձ հարկավոր չէր ամենևին մի ոռոման հնարել, որ կարողանայի նկարագրել մի զույգ գերդաստան. կարող եմ հավատացնել, թե նոքա, որոնց մասին կամիմ ևս պատմություն առնել, ստուգապես եղած են, և թե նոցա պատմությունը, միտ գնելով գլխավոր անցքերին, ամենևին ճշմարիտ են: Դոքա վկայած բերանով շատ մարդերի, որոնց հետ Իլ դը Ֆրանսուզը երես առ երես ունեցած եմ ևս ծանոթություն և մոտ հարակցություն, որ և այնտեղ հաստատ կացություն ունեին: Ինչ որ ևս իմ կողմից բանաստեղծորեն հավելացրած եմ, շատ շատ, մի երկու անխտիր և երկրորդական պարագայք են, որ լինելով իմ հատուկ սրտի զգացողությունքը, ևս առավել քաջ երաշխավոր էին ճշմարտության համար: Շատ տարիներ հառաջ, այնտեղ ուր հատկապես եղած է անցքը, արած էի ևս մի անկատար սովորագրություն այս նորատեսակ տվարածական բանաստեղծության մասին. հետո մի գեղեցիկ աիկնոջից, որ ուներ մոտ հարակցություն մեծատունների հետ, և տալա մի քանի այնպիսի մարդերից, որ սովորած էին ծանրապես և առանձին ապրելու

յուրյանց և յուրալինների երջանկության համար, խնդրեցի ևս որ թույլ տան ինձ կարդալ նոցա առաջև աշս փոքրիկ գրվածք, որ այդպես կարողանալի վերահասու լինել թե ինչ ներգործություն հառաջացնելու է դա այդքան զանազան բնավորությունով մարդերի վերա: Քաղցր և դյուր եղավ իմ սրտին, տեսանելով որ ամենեքյան ճիստին արտասուք թափեցին: Սա մի հատիկ դատաստանն էր, որ կարող էի ևս պահանջել նոցանից, և այս միայն էր, որ կամեցած էի գիտել»:

Ինչ որ սորանից հետո լսում ենք հեղինակի բերանից, ավելորդ էր զնել այստեղ, որովհետև վերաբերվում է նորա համեստ մտածությանը յուր որպես թե աննշան քանքարի վերա, այլև բանադեպ մարդերի անաշու դատաստանը վաղուց ահա վճռահատել է Բեռնարդեն դը Սան-Պիեռի անզուգական վաստակը:

II. <ԾԱՆՈՒՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ>

ՊԱՏՎԵԼԻ ՀԱՅՈՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆ ԵՎ
ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԲԱՐԵՆԱՃՈՒԹՅԱՄԸ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱՆԱՆ ՄԵՄՈՒԹՅԱՆ

Թույլտվություն լինելով ինձ հրատարակել Ռուսաստանի մեջ մի հայերեն օրագիր «Հյուսիսսիբիրյ»¹ անունով, քաղցր պարտականություն եմ համարում ինձ հրավիրել մեր սիրելի հայրենակից ընկերը ղեպի գործակցություն այս ազգասիրական ձեռնարկությանը: Սորա խորհուրդը լինելու է ռուսիաբնակ հայերի մեջ տարածել այնպիսի տեղեկությունք և գիտելիք, որ անհրաժարելի հարկավոր են մեր օրերում լինող ամենայն մարդու որևիցե պաշտոնի վիճակից, թե ուսումնականի և փոքրիշատե բանիմացի, թե վաճառականի և արվեստավորի, թե հոգևորի և թե աշխարհականի, որ կամք ունենան մասնակից լինել մեր լուսավորչալ գարու հառաջագիմությունը, օգուտ քաղել նորանից թե՛ նյութապես և թե՛ հոգեպես:

Ուսումնականը, եթե մի բանի այդպիսի առանձնական մարդիկ կային հայոց մեջ Ռուսաստանումը, չեն ոչ եկեղեցի և ոչ ազգ. եկեղեցին ու ազգը ժողովուրդն է, որչափ ևս նվազ լինեն դորա կրթության և հասկացողության չափը: Ուրեմն, մեր տպելի օրագիրը, հանձնառու լինելով ծառայել ժողովրդի օգտին, նորա ժամանակի համեմատ, պարտական է խոսել ազգի բազմության հետ, ինչպես սա կարող էր հասկանալ, այսինքն՝ այնպիսի ոճով, որ առավել մոտ է հայոց կենդանի, ընկերական բարբառին, առանց լինելու խաժամուժ ամբոխի ղոհհկաբանություն: Ավելորդ էր կրկնել այստեղ մեր մտածող և բանագետ հղբարակիցներին, թե որպես մեր տպած աշխարհաբար գրքերի, նույնպես և այս օրագրի մեջ, մեր աչքի առաջև դրած ունինք մի հատ վճռելի խնդիր, որ է կենդանագործել հին և մեռյալ լեզուն այժմուս ընկերական լեզվի մեջ, պատրաստել մի այնպիսի լեզու, որ յուր նախնական հիմն ու արմատը հաստատ պահելով գործակատաբ լինեն նոր ժամանակի կենդանի հայախոսություն ձևերով ու ոճերովը. մեր խորհուրդը և ձգտողությունը միշտ եղած է, և է այժմ, հնություն վերանորոգություն, ինչպես այդ բանը կարելի, պատշաճավոր և հարկավոր է մեր ժամանակներումը. մեր զիտողությունը

շինությունն է, բայց ոչ երբեք կործանությունն և ավերանք, որոնցից հեռի պահե մեզ աստված և բոլոր երկնային զորութիւնքը:

Այս հիմքերի վերա, որպէս մի անխախտելի ամուր ասպառածի վերա, ոտք հաստատելով մեր՝ և մեր լրագիրը, երկու տեսակ պաշտոն կա մեզ կատարելու միանգամայն, այսինքն՝ օգտակար տեղեկութիւնք տարածել ազգի մեջ և մշակագործել հայկական կենդանի լեզուն. խոսելով լուսավորել և լուսավորելով ուսուցանել խոսել, ասպա ուրեմն և մտածել. պատճառ, խոսքը մտածութիւնն է, և ով որ չգիտե խոսել, նա չգիտե և մտածել: Մենք կարծում ենք, այո գիտենք սրտի վկայութեամբ, որ մի ազգի պարծանք մեծապէս հիմնված է նորա մայրենի լեզվի վերա, և այդ մայրենի լեզուն, որ պիտո է լինի նորա լուսավորութեան անոթը և գործին, արժան է ամենայն հոգաբարձութեամբ մշակել ու կատարելագործել, ուսման և վիտալիզմի շտեմարան շինել, որ հայոց մանուկը բնական և աստվածագիր ճանապարհով կարողանա սնունդ առնուլ, աճել և զորանալ, այսինքն՝ ծծելով յուր հարազատ մոր ստինքը:

Մեր մարդասեր եվրոպական դարումը, որ ունի արդարեւ մի ցավակից սիրտ, որ այո գիտե ներողամիտ և սիրողապէս միտ զնել ազգերի կարոտութեանը և պիտուքին, մեր լուսավորչաւ վեհանձն ժամանակումը, բարձրահայաց գիտութիւնը ցած իջանելով յուր վերանիստ աթոռից, պարզ և հասկանալի լեզվով խոսում է հասարակ մարդու և ժողովրդի հետ, եղբայրորեն բաժանում է յուր ճոխ ստացվածքը մարդկային ընկերութեան բոլոր դասակարգերի հետ: Մեր օրերումը գիտութիւնը շունի ալիս ոչինչ նվիրական ծածկված ու վարագուրած գաղտնիք, որ պահած լինելին մի քանի առանձին եզրատոսյան քորմերի համար. գիտութիւնը չէ այսօր մի քանի նեղսիրտ, ազաճ և քանքարաթաքույց մարդերի մոնոպոլիստ, որին մոտենալու համարձակութիւն չկար մշտեալին: Ոչ, այսօր գիտութիւնը աննախանձաբար և անկասկած բացում է յուր զովացուցիչ աղբյուրը ամենայն փոքրիշատե մտածող մարդու առաջ, որ ծարավելով իմաստութեան, մոտենում է նորան և կամք ունի ճանաչել յուր անձը, բնութիւնը և մարդկութիւնը:

Այսպիսի օրհնութեամբ լի ու առատ դարու քաղաքակից հայը ինչպէս կարող էր ամենեւին սառն մնալ, ինչպէս կարող էր փակել յուր աչքը և սիրտը կամ թե ուրանալ յուր կյանքի խորհուրդը և, լուսավորութեան աղբյուրի մոտ նստած, միշտ ծարավի գտանվիլ: Ո՞ր հայը կարող է այսուհետեւ մտածել, թե նա հարազատ որդի էր տաճն և իններորդ դարու, առանց մասնակից լինելու դորա հողեղեն բարութեններին, պաշտելով միայն յուր մարմնավոր օգուտը, ուտելով, խմելով, փառավորապէս ապրելով, որպէս թե աստված ստեղծել է մարդս նշովական բարեկեցութեան համար: Եւ հայերը, մարդկութեան որդիք լինելով, ունին իրավունք և պարտական են նախանձավոր լինել լուսավորչաւ ազգերի լավ շնորհներին, ընկերակից լինել հառաջագեւ ժամանակին, հազթեւ ասիական բնութեան պղտոր և անմխիթար հատկութիւններին և զարգարել յուրյանց հայութիւնը եվրոպական իմաստութեամբ: Թող մեր սիրելի հայերը միշտ և հանապազ անմոռաց պահեն յուրյանց մտքի մեջ, որ ոչինչ բան ժամանակի կարգից դուրս չէ կարող երկար միջոց դիմանալ ժամանակի ուտող մաշող ատամներին, ուրեմն և մի ազգ առանց մտավոր և բարոյական լուսավորութեան չէ կարող պահպանել ոչ յուր լեզուն, ոչ յուր

եկեղեցին և ոչ յուր ազգութիւնը, այլ պիտո է մի տխուր և արհամարհելի խաղալիք լինի աշխարհի հանգամանքների ձեռքումը:

Մեր պատմելի և շատ սիրելի հայերը Ռուսաստանի մեջ, զուրկ լինելով մինչև այժմ մի գրավոր միջնորդից, որ յուրյանց մեջ և յուրյանց գրութեանը հարմար հոգաբարձու չիներ նոցա իմացական և բարոյական պիտույքին, քաջահույս ենք, թե ուրախութեամբ կողջունեն մի օրագիր, որ հանձնառու է մայրենի քաղցր լեզվով գրուցել նոցա հետ բնութեան կարգերի, մեր երկրավոր բնակարանի որպիսութիւնների և նորա մեջ եղած տեսակ-տեսակ ազգերի և առարկաների, այլև աշխարհի մեջ անցած արժանահիշատակ անցքերի, երեկի մարդերի, հանրաշահ գլուտների և հայտնագործութիւնների մասին: Քաջահույս ենք, որ մեր հայրենակիցքը քաղցրութեամբ կընդունեն մի օրագիր, որ պիտո է բազմամասնյա կերպով ձեռնտու լինի նոցա դաստիարակութեանը, մի մտավորական կամուրջ ձգելով Ասիայի հայերի և եվրոպական ազգերի մեջ, մի հոգեղեն հաղորդակցութիւն հաստատելով հայկական և եվրոպական մարդերի մեջ:

«Հյուսիսափայլ» օրագրի մեծութիւնը և հրատարակելու կարգը կրինի այսպես. ամեն ամիս զուրս դալու է մի տետրակ 8-ից մինչև 10 թերթ, մեծ ութանկ, պատկերազարդ այն ճառերի մեջ, որ պատկանում էին բնագիտական և վարքագրական բաժիններին: Այդ օրագրի տարեկան արժեքը Մոսկվայի մեջ լինելու է 8 մանեթ արծաթ: Հեռավոր ստացողները տարեկան արժեքի վերա կհավելայնեն 1 մանեթ, որպես ճանապարհի ծախք: Թե՛ մոտավոր և թե՛ հեռավոր խնդրողքը մեր օրագրի կատանան տպած տոմսակներ առանձին համարով և հրատարակողի ստորագրութեամբ: Այս ձեռնարկութիւնը, կարոտ լինելով մեծամեծ ծախքերի, օրագրի հրատարակութիւնը կարող է սկսանվիլ, եթե պատրաստ էին 600 մարդ մասնակիցք մեր օրագրին:

Շատ սիրելի կլինի մեզ տեսանել, որ մեր բանագետ հեղինակից եղբարքը զործակից էին մեզ յուրյանց գրվածներով, որ մեծ հաճութեամբ կընդունեն օրագրի հրատարակողը, միայն թե լինեն զոքա արժանի բաներ և հստակ լեզվով գրած. բայց անարժան և տեղական օտար բարբառով գրվածներ չեն կարող տեղի տանել մեր օրագրի մեջ. ալև հրատարակողը, ստանալով այդպիսի աշխատութիւնք, պարտական չէ առանձին աշխատութիւն հանձն առնուլ, ևս ուղարկելով նորանց կամ պատասխանել նոցա պահանջողական նամակներին:

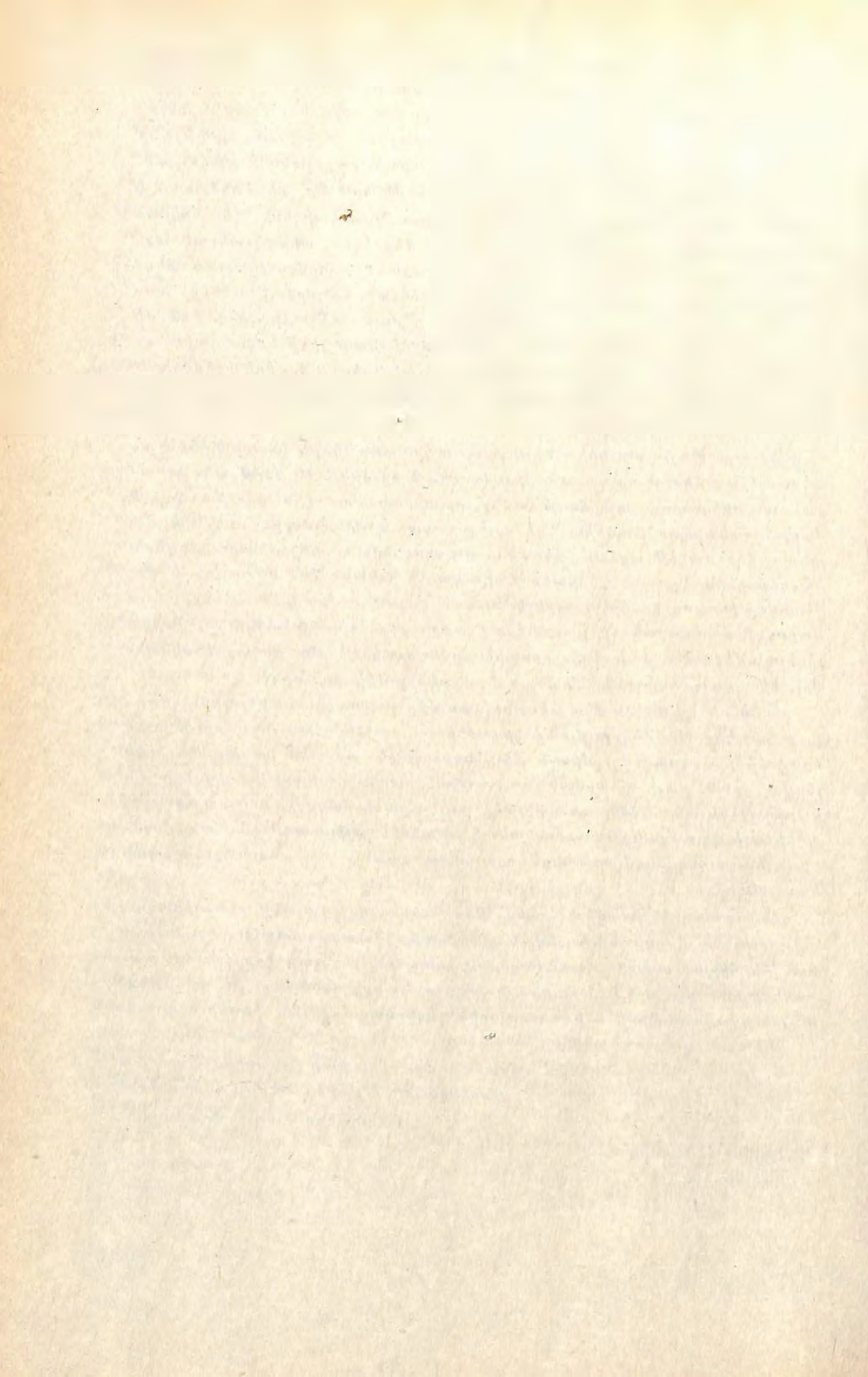
Ռուսաստանի պատմելի հայերը թող ճանաչելով յուրյանց ազգային օգուտը, յուրյանց հայկական անվան պարծանքը, պատրաստակամ օգնական գտնվին հիշյալ օրագրի հառաջագիմութեանը, ինչպես յուր կողմից հրատարակողը պատրաստ կլինի ամենայն ջանք ու հնարք գործ դնել թե՛ գրվածների պատմականութեան և թե՛ արտաքին դեղեկատպութեան մասին:

Հրատարակող «Հյուսիսափայլ» օրագրի, պետական
խորհրդական և ասիական լեզվագիտութեան

Ստեփանոս Եսայաս Նազարյանց

30 մայիսի 1857 թվականի

Խոսելայի մեջ

ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼՅԱՆ ՇՐՋԱՆ
(1858—1864)

12. ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր ազնվամիտ եղբայրակիցներին, որոնց հաճո է եղել գործակից գտանվիլ «Հյուսիսափայլ» օրագրի տպագրությանը, գիտություն լինի, որ մեր պրավոր ձեռնարկության պայմանքը, նյութական կողմից անկատար մնալով, ստիպված էինք ամենևին հրաժարվիլ դորանից: Բայց սրովհետև օրագրի մասնակիցների առավել մեծ բազմությունը աղաչանք ու քաջալերություն հասուցին մեզ, որ հարմարվելով հանգամանքներին՝ հառաջ տանենք մեր օգտակար սկսվածը, այլև մեզ ևս ծանր լինելով հանձն առնուլ մի տխուր պարտականություն և ազգի սառնասրտությունը յուր իմացական պարծանքի մասին հայտնել հրապարակավ լուսավորչալ Ռուսաստանի մեջ, թող պատկառելի կարծիքը եվրոպայի. լավ համարեցինք ավելի թեթև կերպարանքով հանդես հանել մեր օրագիրը, փոքրացնելով ամսական տետրակները մինչև հինգ թերթ ութածալ և դուրս ձգելով պատկերներ: Եթե ժամանակով կհասան մեր օրագրի մասնակիցների թիվը զոնյա 600-ի, այնուհետև պատրաստ ենք մեք անթերի լցուցանել առաջին պայմանքը, տալով օրագրին առաջվա խոստացած բովանդակությունը և հարկավոր պատկերազարդությունք: Միշտ քաղցր պիտո է լինի մեզ անարատ պահիլ արդարության կշիռը, պահպանել մեր հետ, նախ օգնելով աշխատավոր հեղինակին և, հետո ստանալով յուր օգուտը, ինչպես կարգ ու կանոն կա այն ազգերի մեջ, ուր հրապարակվում են օրագիրք. բայց նախ հնձել և ապա սերմանել, ինչպես մտածում են շատ հայեր, բանականության օրենքից դուրս բան է, և մարդկությունը չէ կարող լուծանել յուր բանական կարգը, սրովհետև այդպես էր հաճո մեր պատվելի հայրենակիցներին:

Մոսկվա

1-ին մարտի 1858 տարու

Հրատարակող
Ս. ՆԱԶԱՐՅԱՆՑ

13. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԽՈՐՀԱՌԻՐԳԸ

Գիտությունը պիտո է լինի պաղարեւ.

ԱՐԱԳՈ

ՄԵՐ ԲԱՐԵՄԻՏ ՄԱՏԱՎՈՐ ՈՒ ՀԵՌԱՎՈՐ ԵՎՐԱՅՐԱԿԻՑՆԵՐԵՆ

Շ Ն Ո Ր Հ Ա Վ Ո Ր Ն Ո Ր Տ Ա Ր Է,

ՕՐՀՆՈՒԹՅՄՐ ԼԻ ՕՐԵՐ

Նոր տարին մի բարի ազգասիրական ձեռնարկությամբ սկսանելով մեր սիրելի հայազնյա եղբայրակիցների հետ, և հանձնելով հոցա իմ առ ի սրտե

ջերմ բարեմազթությունը պալուց տարու համար, կամեի թեև մարմնով հեռի, բայց մտքով ու սրտով շատ մոտ, այս խորհրդավոր օրիս մի քանի մտածությունք առնել մեր ծանոթ ու անծանոթ սիրելիների հետ: Սովորություն կա յուսավոր ազգերի մեջ տարեմուտի երեկոյին յուրյանց բարեկամների հետ ընտանեկար համալսելի միասին և պատշաճավոր խորհրդածություններով հանդեպ զնալ նոր տարու առավոտին: Մի այսպիսի ժողովի մեջ սովոր էին բարեկամները իրենց մեջ հաշիվ ու համար տեսանել յուրյանց արած ու թողած գործերի, յուրյանց հոգաբարձության և ղանցառության վերա՝ թե՛ մարմնավոր և թե՛ հոգևոր բաների մեջ: Այսպես կամեին նոքա քննության տակ ձգել յուրյանց անցած-դնացած կյանքը, ճանաչել յուրյանց որպիսությունը, անցած օրերից խրատ ու օգուտ ստանալ յուրյանց զալուց օրերի համար, ուղղել յուրյանց բարք ու վարքը և որպես բանական էակներ օրավուր կատարյալ շինել յուրյանց անձը: Մի այդպիսի քննողություն շատ անգամ լինում էր մեծ մխիթարության պատճառ, եթե այնքան բախտավոր էր մարդ, որ աչքը դարձուցանելով յուր անցած օրերի վերա, կարող էր հանգիստ և անտեղ մի քանի կանաչ ու դալար բույսերի, անուշահոտ ծաղիկների և զեղեցիկ պտուղներով զարդարած ծառերի և ինչ քաղցր զգացողություն նորա սրտի համար, եթե նա կարող էր խոստովանել, թե զուր ու անօգուտ չէո հղած նորա կյանքը աշխարհի վերա:

Հայազնյա մարդիկ, մեր պատվելի եղբայր ու ընկերք, եկեք և մեք, առաջ քան թե մեր ոտքը դնելու էինք նոր տարու շեմքի վերա, վճարենք մեր բանականության հարկը, մի քանի բույս նվիրենք մտածության մեր անցած ու դնացածի վերա, մի քանի բույս հղբայրաբար հաշիվ ու համար տեսանենք միմյանց հետ, և հասկանանք՝ թե ինչպես պիտո էր մեզ մեր ապագա օրերը ավելի լավ, ավելի խելացի կերպով հոգալ ու տնտեսել: Ճշմարիտ, մի փոքր ծանր բան է անձնաքննությունը և շատերի համար մի սարսափելի զործ, ըստ որում մի քանի մարդիկ իրենց քաղցր քնի մեջ մի կոշտ ձեռքի վարկողությունից պիտո է վայրացած վեր թռչելին, մյուսների վերա օձիւր ու կարիճներ պիտո է թափվելին և ցավեցուցիչ խայթոցներ ներս բերելին: Բայց առանց անձնաքննության և ինքնաճանաչության անկարելի է ուղղել կամ բարվորել յուր անձը՝ թե՛ մասնավոր մարդու և թե՛ մի ամբողջ ազգի համար: Մեր խորհուրդը բարի է, և բարի խորհրդից ով կարող է երկյուղ ունենալ, բացի մի քանի ամբարիշտ մարդերից, որոնցից աստված թող հեռի պահե ձեզ ու մեզ:

Եկեք ուրեմն, ավարտենք մեր հաշիվը հին տարվա հետ, առաջարկելով մեզ այս մի փոքր ծանր հարցվածները: Ինչպես է հղած մեր անցած ու գնացած կյանքը մինչև այսօր. ոչ թե մեր մասնավոր տնային կյանքը, մեր կերած ու խմածը, մեր նյութական շատ կամ փոքր շահաստացությունը. չէ, այդ մասնավոր պիտույքների վերա չէ այստեղ մեր խոսքը. այլ թե մեք որպես ազգի անդամ, որպես ազգի տղամարդեր, որպես հասարակաց ազգի պաշտոնյայք, որպես բանական և բարոյական էակներ ինչպես ենք լցուցել մեր պարտականությունը, ի՞նչ ազդասիրական զործ ենք կատարել, ի՞նչ ճշմարտություն առաջ ենք տարել և ի՞նչ մոլորություն անհետացուցել ենք ազգի մեջ, ինչ կատարելությունք ստացել ենք մեք և ո՞ր պակասություններից հրաժարվել ենք, և արդյոք ազգի իմացական ու բարոյական դրոթյունը փոքրիշատե բարվորացնո՞ւ է մեր հատուկ խնամատարությամբ: Այսօր

հայրենիքը, բարձրացնելով իր ձայնը, հարցնում է իր մեծառույն զավակից, ի՞նչ արժանավոր տուրք ես ձգել դու ազգային շինություն զանձանակի մեջ. ի՞նչ նվերք ես արել դու բո հայազգի մարդկության թե՛ մարմնավոր և թե՛ հոգևոր կարիքը լցուցանելու համար. դու իմ անդրանիկ որդի, ունի՞ս դու և մի անդրանիկ պարծանք բո ազգի մեջ, բայց և քո հարստությունից, քո բարեկեցությունից, քո փառահեղ սարք ու կարգերից: Այսօր հայրենիքը դարձնելով երեսը դեպի իր դիանական որդիքը, ծանրություն մը հարցնում է նույնից. ի՞նչ է ձեր գիտության և ուսումնականության պարբերությունը ազգի համար. արդյոք հայանագործե՞լ եք դուք մի հանրաշահ ճշմարտություն և նրան պիտանի եք կացուցել ազգի ներկա կյանքին. արդյոք հասկացե՞լ եք դուք մեր ժամանակի և ձեր ազգի հոգեղեն պիտույքը և ձեր սուրբ պարտականությունը դեպի ձեր անձը և դեպի ընկերը, այսինքն՝ հազվել ձեր մարմնավոր դյուրասիրությունը և ձեր հոգու զանգազկոտությունը, մերկացնել ձեր գրչի սուրը ընդդեմ ստության և խաբեբայության, անվեհեր քարոզել ճշմարտությունը և լուսավոր դադափարներ տարածել ձեր խավարումը նրստած եղբայրակիցների մեջ, արդյոք ձեր ուսումնական վաստակներովը փորրիշատե բարվոքացուցել եք ժողովրդի ընկերական կյանքը կամ թե դաստիարակել եք ձեր ազգի մարդերի հոգին ու սիրտը: Հայրենիքը լեզու առած հարցնում է այսօր ժողովրդի բոլոր անդամներից՝ թե՛ հարստականից, թե՛ ունեորից և թե՛ չունեորից, թե՛ հոգևորից և թե՛ աշխարհականից, որովհետեւ ամենքյան ազգի որդիք են և ունեն իրենց առանձին պարտականությունքը դեպի նա. ի՞նչ բարի գործերով կամ խոսքերով հառաջագնաց եք կացուցել ձեր ազգը, ձեր եկեղեցին, ձեր սիրելի զավակները, ինչ հոգաբարձություն մը կատարելագործել եք ձեր հատուկ անձը, ձեր հասկացողությունը, ձեր բանական հոգին, ձեր զգացող սիրտը. արդյոք մի քանի քայլ առաջ եք գնացել դուք առաքինության ասպարիզումը ազնիվ անձնասիրությամբ, ազգաշեն եղբայրասիրությամբ, կենդանի հավատի կենդանի պատուհներով: Այս նոր տարու խորհրդավոր երեկոյիս թող ամենայն բանական Հայ ձեռքը դնե իր սրտի վրա և արդար խղճմտանքով պատասխան տա նրա հետ խոսող հայրենիքին: Գիտեմ, հայ մարդերի կյանքը, ինչքան ես չքավոր լինեմ առաքինի գործերով, այնուամենայնիվ բոլորովին զուրկ չէ գոցանից: Հայոց մեջ կդառնան մի քանի անձինք, որ մի քանի լուսավոր ձգած էին ազգասիրության զանձանակի մեջ, մի քանի օգտակար գործերի ձեռնառու և օգնական էին գտնվել, մի քանի դաստիարակիչ մասնագործություն մասնավոր ազգասերների արծաթով ոչ թե պսակվել էին, այլ միայն անձնագործ հեղինակի աշխատությամբ կարողացել էին հրապարակ դուրս գալ և դառնալ ազգի սեփականությունը և կամեցողներին պիտանի: Բայց ի՞նչ էին դոքա, քննելով մեր ազգի բազմամասնյա կարոտությունքը. ի՞նչ էին դոքա, համեմատելով մեր ժամանակի հազար տեսակ հարկավոր պիտույքներին. ո՞ւր են մեր հայրենասիրական ընկերությունքը, հայկական ուսումնաբանները ազանների և աղջիկների կրթության համար, ուստի կարող էին առաջանալ ազգի մեջ խելացի հայրեր և դաստիարակիչ մայրեր. ուր են ազգային լուսավորության գործիքը, բարեկարգ սպարաններ, զրատունք, պատշաճավոր մասնագործություն ազգի և նրա զավակների համար: Բոլորը բարձիթողի արած, անհոգ և անտես մնացած՝ թե՛ հոգևորի և թե՛ աշխարհականի կողմից, ստեղծ թե ոչինչ վերաբերություն չունեն դեպի հայկական ազգը: Եվ ինչ որ մինչև այժմ կամա թե

սկսած արած են հայոց ազգասերքը, հազիվ թե մի կաթիլ ջուր է ահագին օվկիանոսի մեջ, մի հատ ծաղիկ հայոց կյանքի լայնատարած ճոր ու ցամաք, անմխիթար անապատի մեջ: Թեպետ այդ մի կաթիլ ջուրը, այդ մի հատ վարդը եւ շատերի աչքին խոցոտիչ փշեր էին. դոքա կցանկանային, որ ոչինչ կենդանության նշույլ չերևեր ազգի մեջ, այլ լիներ միշտ մեռելություն, միշտ դիշեր, մշտնջենավոր խավար ու աղջամուղջ. բայց թող հանդարտեն այդ թշնամիքը մարդկության և նրա առաջխաղացության. դոցա գազանաբար, անկյուններումը նստած կատաղելով ու փրփրելով չի- դադարելու յառաջա- շարժ ժամանակը. շատ-շատ մի փոքր ծանրանալու է նորա ընթացքը, և բարեմիտ ազգասեր հայը պիտո է մի փոքր ավելի զորություն գործ դնել, խավար տղիտության փիշապի զլուխը ջախջախելու համար, բայց այդ ջա- նադրությունը անխորհուրդ չէ, դա ավելի կամրացնի ու կհաստատի պատե- րազմողի ջերքը:

Ասացինք վերևումը, թե ազգասեր հայերի գործակատարությունը մինչև այժմ հատ ու կտոր, աննշան բաներ էին և ցույց տվեցին, թե ինչքան հոգա- լի պիտույքներ, ինչքան ծանր-ծանր խնդիրներ մնում են դեռևս լուծելու, ինչքան արգելք ու խափաններ պիտո է հեռացնել, եթե հարկավոր էր մի հաստատ աղգալին լուսավորության հիմք ձգել և այդ հիմքի վրա առաջ դնալ: Գիտեմ, անբանների համար ո՛չ ազգ կա, ո՛չ աղգալին լուսավորու- թյուն, ո՛չ հոգալի պիտույք ազգի, ո՛չ հարց ու խնդիր մարդկության խորհրդի մասին: Այսպիսիներին ավելորդ են, իհարկե, և մեր ասացվածքը, որովհետև անըմբռնելի ու անհասկանալի են:

Ուրեմն մեր քննությունը այստեղ մեր մտածող և բանական եղբայրա- կիցների հետ է և այն խնդրի վրա, թե ինչպես էր մեր առջև դրած ճանա- պարհը. ինչ հնարներ մեր ձեռքումը կային մեր անապատ աշխարհի շի- նություն համար: Բացահայտ է, որ մի ազգի իմացական ու բարոյական նո- րոգությունը միշտ եղած է խելացի մարդերի միաբան աշխատությունը և հոգաբարձությունը. բայց մի ազգ ամենևին բարձիթողի արած, չէ կարող բարեկարգվիլ ինքնըստինքյան, այլ պիտո է օրրստօրե վայրենանա, վատ- թարանա և գաղանա: Ամենայն աշխարհաշինություն դին է անթիվ ու ան- համար աշխատանքների: Հայոց աբեղայքը և ողորդ հետ միասին աբեղայա- միտ մարդիկ շատ կամենալով ծածկել և որպես թե արդարացնել իրենց դատապարտելի անհոգությունը և անմտությունը, սովոր են միշտ կրել իրենց բերանում այս բառերս. «եթե ոչ Տէր շինէ զտուն, ի նանիր վաստակին շի- նողը նորա»: Բայց մի՞թե Տերը, շինելով մեր տունը, մեզ պիտո էր ձեռքերը դնել գոգումը և անգործ մնալ և սպասել, որ տունը ինքնըստինքյան, մի աստ- վածային հրաշքով զլուխ դա: Մեր ասիացի հայ եղբայրը, որ կարծում է, թե իր հոգևոր տան շինությունը լինելու է առանց իր հատուկ ձեռքի աշխատու- թյան, առանց որևիցէ գլխացավության նրա կողմից, դա ամեն օր տեղե- կանում է իր ականատես փորձովը, որ նա, եթե իր մահկանացու մարմնի համար կամեր մի օթևան պատրաստել, պարտական է նրա նյութական պի- տույքը հոգալ, քար ու փայտ, կիր, երկաթ, մշակ, ճարտարապետ և այլն. այդ բավական չէ. նա պարտական է կամ ինքնին, կամ թե սրտացավ գոր- ծակատարների ձեռքով վերահասություն գործել այն շինությանը, որ պիտո է լինել նրա հողեղեն բնակարանը: Նյութական գործի մեջ այդպես խելոք է հայը, բայց հոգևորի մեջ կամի անգործ մնալ և բոլոր հոգաբարձությունը

ասածո հրաշքին թողնել: Բայց աստված պարզեցի և մարդուս բանականության և ազատ կամք, որ նա, դորձ գնելով իր հանճարը և իր բարոյական ազատությունը, բարեկարգե իր՝ թե՛ նյութական և թե՛ իմացական գրությունը, աշխատի և քրտնի շինելով իր տունը. այնուհետև տարակույս չկա, որ և մարդասեր աստվածը օգնելու էր մեզ, օրհնելու էր մեր գործը, շինելու էր մեր տունը, տեսնելով մեր կենդանի հավատը:

Հայոց ազգի տունը պետք է և կարող է միայն շինվել նրա լեզվի շինությունամբ: Լեզուն է, որ առապատեները շինել է բարեկարգ քաղաքներ և կազմել է մարդկային ընկերություններ, և այդպես առաջացուցել է կարգ և օրենք, աշխարհաշինություն, արվեստ և գիտություն, հագարավոր գյուտեր և հնարներ, մարդուս կյանքը՝ թե՛ պահպանելու և թե՛ զարգարելու համար: Առանց լեզվի չէին կարող հաստատվել ոչինչ խելացի բացարձակ կարգեր և թաղավորություն. առանց լեզվի չէր կարող մարդը քաղաքացի դառնալ, չէր կարող երկրագործություն լինել, առուսուրբ առաջանալ. կարճ ասեմ. չէր կարող մի հացատու բույս բուսնել, մի կտոր հաց զոյանալ մարդու համար: Լեզուն է եղել այդ բոլոր բարությունների սկզբնապատճառը, լեզուն եմ ասում, որ միտք է, բանականություն է, գիտություն է և բոլոր հմտությունների մայր ու դայակ: Ի՞նչ խորհուրդ ունի լեզուն համօրեն մարդկության համար առհասարակ, նույն խորհուրդը ունի նա մասնավորապես ամեն մի ջոկ ազգի համար. ուրեմն հայի համար իր լեզուն, որ արդար ամեն մինը մեղանից, որի խելքը տեղումն էր, պարտական է համարել իր ամենասուրբ բանը, իր աշքի լույսը, իր սրտի արյունը, իր կենդանության հիմքը, իր պատիվ ու պարծանքը: Լեզվի ու ազգի նվազումը մի բան է, որպես և դոցա ծաղկելը և բարգավաճելը այնպես մոտ լծակից ու եզրայրակից միմյանց հետ, որ մինը առանց մյուսին անիմանալի է, ոչինչ է: Այս խոսքերի ապացույցը կարող է ամենայն բանազետ հայ դանել թե՛ հին և թե՛ նոր ազգերի պատմագրության մեջ. բայց հայոց հասարակ մարդը առանց հեռու գնալու ունի այդ ապացույցը իր հատուկ ազգի ու լեզվի այժմյան դրության մեջ,

Հայոց ազգի տունը, կրկնում ենք խիստ շեշտելով, պիտո է շինվի նրա լեզվի շինությամբ: Հայոց լեզու ասելով այստեղ հասկանում ենք մեր հայ ժողովրդի կենդանի բարբառը, նրա բերանի խոսքը, այն լեզուն և ձևերը, որով մեր ժամանակի հայերը լավ ու վատ հասկացնում են միմյանց իրենց միտքը, դատողությունը և զգացողությունքը: Հայոց լեզու ասելով իմանում ենք միայն աշխարհաբար լեզուն, որ կյանք ունի մեր ժամանակումը և ո՛չ թե ուսումնական, գրոց ասած լեզուն, որ այժմ մեռած է և կարող է միայն պիտանի լինել գիտնական հային, լեզվի նորաշինության համար, աշխարհաբար լեզվի թերությունքը լցուցանելու մայրենի աղբյուրներից: Բայց որովհետև մեր այժմյան հայոց լեզուն և մեր նախահարց բարբառը ամենինն նույն հիմքերի վերա է հաստատած էտպես, և ամենայն ետ ու առաջ նայեցող գիտնավորի աններելի է քննել մի ծառի աճեցողություն, առանց ուշադիր լինելու նորա արմատին և սնուցիչ հողին, այս պատճառով անպատշաճ չենք համարում մեր ժողովրդին մի քանի համառոտ տեղեկությունք ավանդել հին լեզվի մասին, այլ և քննել զորա ընթացքը և փոփոխությունքը ժամանակի ազդեցության և այլ հանդամանքների տակ, որով հառաջացել է մեր աշխարհաբար ասած լեզուն, մեր այժմյան կյանքի հոգեղեն կերպարանքը:

Հայոց լեզուն բնագնահատական, եթե րնեններ նորան այժմումս եվրոպական լեզվագիտության լույսի տակ, է մի ճյուղը այն մեծ և լայնատարած հնդկա-եվրոպական սանսկրիտ լեզուների և պատկանում է մանավանդ թե նոցա գերդաստանին արեմտյան Ասիայի մեջ, այսինքն է իրանյանը, որին պատկանում են նույնպես հին գենդ և պարսիկ լեզուքը: Եվ արդարև հայոց լեզվի հարակցությունը սանսկրիտյան արմատի հետ, ինչպես երևում է, ղենդի միջնորդությամբն է. զոնյա այն բառերը, որ հասարակաց էին հային և սանսկրիտին, ավելի մոտ են ղենդական ձևերին, քան թե սանսկրիտին²: Իայց եթե միտ ղեններ մեր ազգի պատմիչներին և ղոցա գրվածներով ազգի մեջ տարածված կարծիքներին, այնուհետև պիտո է մեղ հայոց լեզուն ղինել նույնիսկ Նոյ նահապետի լեզուն. պատճառ, հայոց ազգապետ Հայկը, Հաբեթի թոռը, իջանելով Արարատի աշխարհից դեպի Բաբելոն աշտարակաշինության միջոցին, լեզուների խառնակությունից հետո կրկին հետ է գալիս յուր հայրենիքը և տիրապետում է Հաբեթ գավառին Տուրուբերանի և յուր հալածող բռնակալ Բելին սպանելով³, հաստատում է յուր բոլոր գավառներովը, խոսում է հին նոյան լեզուն: Այս ղրույցը, որ ղատ առասպելական բան է երևում, թեպետ արդարև ղատ հաճելի է մեր հայի անձնասիրությանը, մաշած ու կտրատած ուսումնասիրությանը աշխատելով հաստատել հայր Ինձիձյանը, Չամձյանը և Ավղերյանը, կամեցած են մեր հայոց ազգին սեփականել մարդկային ազգի ամենահին, սկզբնական լեզվի պարծանքը⁴: Շնորհակալ ենք այդ գիտուն վննետիկյան վարդապետների ազգասիրությանից, միայն թե ունենար դա ավելի հաստատուն հիմքեր և կարողանար դիմանալ հրափորձությանը, գիտության անողորմելի դատաստանի առջև: Ոչ մի ազգ Եվրոպայումը չէ համարձակվել մինչև այժմ ասել, թե յուր լեզուն ազգականության առաջին լեզուն էր, որովհետև ղորա համար հարկավոր էին այնպիսի ղորավոր ապացույցներ, որ ոչ մի ազգ չէ կարող հառաջ բերել. և հայոց պատմագրությունը, լինելով ավելի մանուկ ժամանակների որդի, ուներ և ղատ թույլ պատճառներ ապացուցանելու յուր լեզվի այդքան խորին հնությունը, թող թե առաջնությունը: Այսպիսի թույլ պատճառներ են արդարև այն մի քանի ղրույցքը և ստուգաբանությունքը, որ վերաբերում են մի քանի տեղերի Արարատին կից և նորա մոտակայքումը. ղորօրինակ «Առնոյտոն» Մասիս սարի արևելյան ոտքումը, որպես թե Նոյ նահապետը այստեղ է ղուրս եկած ջրհեղեղից հետո. «Ակուռի» կամ «Առկուռի» Մասիսի հյուսիսա-

Հայեացք ուտքումը, որպես թե նոյ տնկել էր այստեղի խաղողի ծառը. «Մարանդ», որ ստացել էր այս անունը որպես թե նոյի կնոջից, որ մեռած էր այստեղ: Դիցուք թե այս Մարանդը քրիստոնեությունից առաջ Պատլեմայոսի⁵ աշխարհագրության մեջ հիշվում է Մարունդա անունով, և Նախիջևան քաղաքը Մասիսի արևելյան կողմումը, Արազ գետի հյուսիսային կղերքի վերա դրած, միևնույն տեղն է, որ Ֆլավիոս Հովսեփոս Հրեան⁶ յուր «Հնասխոսություն» մեջ հատկացնում է որպես իջևանի տեղ հայոց զրույցների վերա, հիմնվելով 'Αποβατηριον λεγεται οὗν τόπος τοῦτον 'Αρμενιοι καλοῦσιν Antig 1, 35, 7: Դիցուք թե Նախիջևանը հայտնի է Պատլեմայոս հույն աշխարհագրին Ναζαχαζ անունով, որպես քաղաք Մեծ Հայքի մեջ, ուրեմն քրիստոնեության ժամանակից առաջ: Բայց այն զրույցները որպես թե այդ տեղերը նոյի և նրա զերդաստանի բնակարանն էին, հավանական է երևում թե առաջացած են հրեա գաղթականներից, որ շատ վաղուց եկած էին Հայաստան և տուն ու տեղ էին հաստատել Արազի մոտ, որ և չորրորդ դարու սկզբին Քրիստոսից հետո, արդարև շատ բազմաթիվ էին, դոնյա Նախիջևանի սահմանումը⁷:

Եթե անպայման հավատ բնծայենք հայոց ազգային զրույցներին և ընդունենք, թե հայք մի ժամանակ խոսել են նոյ նահապետի լեզուն, ըստ որում Հայկը Հաբեթի թոռն էր, այնուհետև պիտո էր վերջացնել ամենայն լեզվաբանական հարց ու խնդիր. պատճառ, նոյան լեզվից ոչինչ գրավոր հիշատակարան չմնալով մեզ, կարող չենք և բան հասկանալ համեմատության ճանապարհով: Եթե հայք միայն կամին հաբեթյան լինելով ժառանգած լինել նոյան լեզուն, ապա եվրոպացիք, որ ազգապետի զավակներ են, հայտնի է ահա, որ դոքա ոչ Քամի և ոչ Սեմի ցեղից են. ապա ուրեմն և եվրոպացիք իրավունք ունին մի փոքր մասն պահանջել այն նոյան լեզվի պարծանքից, որ հայերը սեփականում են յուրյանց. բայց ոչ մի եվրոպացի չէ մտածում այդպես: Քավ. ինչպես եվրոպացիք, նույնպես և հայերը հաբեթյան են և պատկանում են միևնույն հնդկա-եվրոպական զերդաստանին, և այդպես հայոց լեզուն, երկար ժամանակ ուսումնական քննություն չլինելով դուրա վերա, թողած ու ձգած էր մի անապատ անկյունի մեջ, որպես մի ջուկ ու առանձնացած լեզու, ոչինչ ծանոթ լեզուների կարգի չպատկանելով⁸. բայց այժմ եվրոպական լեզվագետների բննելով հայկական լեզվի քերականական կազմությունը ամբողջապես ընդունված է որպես մի լեզու, որ ուներ ներքին ազգակցությունք հնդկա-եվրոպական լեզուների արմատի հետ. այդ հետաքննության պարծանքը վայելում է մանավանդ թե Պետերման զերմանացուն⁸ և հայկազյան լեզվի տոհմակցությունը սանսկրիտի հետ հաստատված է մեծ եվրոպական լեզվագետ Պոտտի խոստովանությամբ:

Հայոց լեզվի տառերը ավելի բաղձաթիվ են, քան թե մեզ ծանոթ եղած լեզուներից շատերի մեջ. ինչպես սեմիտյան ասած բարբառների մեջ, նույնպես հայերենումը առատ են կոկորդային և շշողական ձայները. բայց պիտո է ասել, որ այժմյան հայերը, մանավանդ թե Տաճկաստանի մեջ, շատ տառեր այլապես են արտասանում, քան թե նոցա նախահարքը. անձայն տա-

⁵ Այդպես ահա տեսնում ենք Ֆրանսիացի աշխարհագիր Բալբինոմ զրվածումը Introduction à l'atlas ethnographique du globe, Paris, 1826. Էրես 110, որ հիշյալ աշխարհագիրը տալիս է հայոց լեզվին լոկ աշխարհագրական անուն՝ Աովկասյան:

ռերի մեջ (որ են բ, գ, դ, պ, կ, տ.) առաջացել է մի կատարյալ հեղափոխություն, ըստ որում այն տառերը, որ սկզբնաբար լերկ կամ նուրբ էին, զորօրինակ պ, կ, տ, արտասանվում են այժմ որպես միջակ, այսինքն՝ որպես բ, գ, դ. և դորա հակառակ, այն տառերը, որ սկզբումը հղած էին միջակ, արտասանվում են այժմ որպես լերկ կամ նուրբ: Բայց գուցե թե այս զանազանությունն արտասանության մեջ առաջացել է մի այլ աղբյուրից, այսինքն՝ լեզվի զանազան բարբառներից զանազան գավառներում, ուր միևնույն տառը կարող էր մի տեղ փափուկ, մյուս տեղ կոշտ արտասանվիլ, և այս պատճառով մի հեղինակ գրել է խունկ, մյուսը՝ խունգ, մինը՝ թագչել, մյուսը՝ թաքչել և հետո անխտիր թույլ են տված գրել և այսպես, և այնպես. թեպետ պիտո է ասել, որ երկու նշանագիր մի ձայնի համար ընդդեմ է բանականության, որովհետև ամենայն նշանագիր կարող է ձևացնել մի ձայն միայն, ապա թե ոչ, անխորհուրդ է նշանագիրների այլաձևությունը միմյանցից: Թե հայոց բաղաձայն տառերը երբեմն փոխանակվում են մինը մյուսի տեղ, դուրա պատճառը, բացի վերոհիշածից, է մի մասնով և այն, որ ժողովուրդը, ինչպես սովոր է ամենայն տեղ պատահել, արագ արտասանելով մի բառ, այս կամ այն բաղաձայնը խառնել է մյուս մոտահնչյուն բաղաձայնի հետ. թող այն փոփոխությունքը, որ բարեհնչյունության ազդեցությամբ, ինչպես այլ լեզուների մեջ, նույնպես և հայումս պատահած են, զորօրինակ ն-ի փոխվիլը դեպի մ, այնպիսի բառերի մեջ, ուր ն-ից հետո գալիս է բ. զորօրինակ ամբիծ փոխանակ անբիծ, բամբասանք փոխանակ բանբասանք. կամ թե մ-ի փոխվիլը դեպին, երբ որ մ-ից հետո գալիս է դ, զորօրինակ հանդիպել փոխանակ համդիպել:

Կարծիք կա, որպես թե հայոց այբուբենի մեջ, ինչպես ղենդական լեզվումը չէ հղած տառս լ, և թե այս պատճառով հայերը այն բառերի մեջ, որ առած էին օտար ազգերից, սոցա լ ձայնը բացահայտում են կոկորդային ղ տառովը. զորօրինակ Պերիկղես փոխանակ Պերիկլես, Աղեքսանդր փոխանակ Ալեքսանդր, Զուղա փոխանակ Զուլֆա և այլն: Եթե ընդունենք, թե այդ ղ նշանագիրը արտասանվել է հնումը որպես լ, այնուհետև պիտո էր մեզ արտաքսել ղ ձայնը հայոց լեզվից և փոխանակ ղենջակ, ղողանջուն, ազազակ, դամբար, կարգալ լենջակ, լօլանջին, ալալակ (հուն. ἀλλὰχῆ), լամբար (λαμπά): Դժվար թե ուղիղ էր այդ ենթադրությունը. պատճառ, դուրս հանելով հունարմատ բառերը, ամենևին չէ կարելի ընդունել, որ ղ տառը բուն հայկական բառերի մեջ արտասանվում էր ազգի բերանում որպես լ: Արիստակես Քերականը¹⁰ որոշում է մի տեսակ ղ, մի փշիկ ղնելով դ-ի գլխին (ղ³) և ասում է, թե պիտո է արտասանել նորան ղ և լ տառերի միջասահմանումը, այսինքն՝ ոչ ամենևին ղ և ոչ ամենևին լ, այլ միջակապես, գուցե որպես պոլոնական լ: Իցե թե և հույնքը յարյանց Պ տառը, որ այժմ եվրոպացիք առհասարակ արտասանում են որպես լ-ը, հնումը արտասանում էին մի փոքր այլապես, քան թե այժմյանքը, և այդ պատճառով հայերը հունաց Պ տառը բացահայտել են ղ-ով, որ ղնալով ղնալով ղնալով կորուսել է յուր փշիկը և այժմ հնչում է որպես կատարյալ ղ:

Հիշատակության արժանի են մի քանի առանձին հատկությունք հայոց լեզվի: Սորա մեջ երկու ձայնավորք միմյանց քամակից չեն կարող հետևել, և այս պատճառով գրվում է Աբրահամ և ոչ Աբրամ, Իսրայել և ոչ Իսրաէլ: Հայոց լեզուն թեպետ և ունի մի կրկնակի բայց ոչ մի բուն հայկական բառ

չէ սկսանվում Ի-ով և այս մասին նմանակից է թուրքական լեզուներին: Ձայնավորների մասին շատ զուգակցություն ունի սեմիտյան լեզուների հետ, այնպես որ սակավ բառեր միայն սկսանում են ձայնավոր տառերով: Բայց հայոց լեզուն յուր միավանկ արմատներով ճշտապես որոշվում է սեմիտյան լեզուներից, որոնց մեջ ծանոթ են համարյա թե երկվանկ արմատներ միայն. այս բանով ահա մեր հայկական լեզուն կցորդվում է հնդկա-եվրոպական լեզուների ցեղին: Որոշելի դերանունական և բայական արմատները չեն ոչ այնպես կարծրացած ու առանձնացած, ինչպես թուրքերենումը, և ոչ այնպես կակուղ ու թեթևի՝ որպես սեմիտյան բարբառների մեջ: Հայոց լեզուն չունի քերականական սեռեր. ասել է, թե հայոց բառերը չունին սովորաբար առանձին վերջավորությունք, սեռերը ցուցանելու համար. բայց եթե հարկավոր է որոշել սեռը, ապա, ինչպես պարսկերենումը և թուրքերենումը, ավելացնում են բառերս այր և կին, զորօրինակ այր մարդ, կին մարդ. և անբան շնչավորների համար, բառերս որձ և մատակ, արու և էգ. վերջինքս զործ են անվում և մարդու համար. որպես, արու և էգ զավակ: Մի հատ իդականացուցիչ վերջավորություն ունի հայոց լեզուն յուր ուհի մասնիկի մեջ: Հոգնակին կազմվում է եզականից, ավելացնելով տառերս ք, ս. ց. բայերի մեջ. տառս ն. մի հատկություն, որ նույնպես բավական շատ մոտեցնում է հայերենը հնդկա-եվրոպականին: Քանակական թվանունները ինչ-ինչ առանձնությունք, բայց հայտնապես արդեն ազգակից են հնդկա-եվրոպականին. զորօրինակ եզ, մի, մեն, մու, որոնց համապատասխանում են հունականք *εις, μί, τ.* = էյս, միա, մի: Երեք, երբ, լատիներեն *ter*, տեր: Չորք, չորս, լատիներեն *quatuor*, սանսկրիտերեն շատուր, ռուսերեն *четыре*, պարսկերեն չհար: Հինգ, լատիներեն *guingue*, պարսկերեն փանջ. ֆրանսերեն *cing*, եոթն, պարսկերեն հաֆթ, լատիներեն *septem*: Ութ, լատիներեն *octo*, ֆրանսերեն *huit*: Ինն, հունարեն *εννέα*. (էննէա), գերմաներեն *neun*: Տասն, սանսկրիտերեն տասան: Բյուր, 10000, պահլավերեն փիւր, ինչպես բիւրասպ բառի մեջ, որ ղենգերեն ասվում է փիւրասպ, 1000 ձի ունեցող. որ Ֆերդաուսի բանաստեղծը տալիս է Ձոհակ բռնակալին, որին հաղթեց Ֆերիդուն քաջազը Պարսկաստանի: Դերանունները հաստատում են վերոհիշյալ դիտավոր ազգակցությունը, որպես բայերի ժամանակը և եղանակը ցուցանում են շատ մեծ նմանակցություն սանսկրիտի հետ:

Թե հայոց սկզբնական լեզուն, որ մերագնյա, նոր ժամանակի հեղինակները շատ ցանկություն ունին Ադամի լեզուն շինել և մի այնպիսի լեզու, որ խսկույն ստացել էր մի ճոխ, դանազան, իմաստալից արվեստով ու խորհրդով հորինած կազմակերպություն, ինչպես է եղել սկզբումը և ստուգապես, այլև թե ինչքան երկար միջոց մնացել է անխառն ու անարատ և մի քնդհանուր լեզու, այդ խնդիրը չէ կարող լուծել ոչ մի լեզվագետ. բայց ինչ որ խելքի մոտ բան է և ունի համեմատություն այլ լեզուների հետ, այս է ահա: Ինչքան որ հայոց լեզուն խոսվում էր միայն մի սակավաթիվ բազմություն մեջ, դիցուք, Հայկի և նորա մերձավոր սերունդների մեջ (որ են Արմենակ, Մանավազ, Խոռ, Արմաշիս, Շարալ, Դեղամ, Սիսակ) և մի սահմանափակ աշխարհում իհարկե պիտո է լինելու դա մի քնդհանուր լեզու. բայց երբ որ փոքրիշատե բազմացավ ազգը և պիտո է տարածվել դեպի զանազան աշխարհներ, այնուհետև անպատճառ պետք է առաջանային զանազան բարբառներ, թե շատ և թե փոքր հեռանալով մայր բարբառի հատկություններից:

Եվ արդարև չէ գտնված մինչև այժմ մի փոքրիշատե տարածված ժողովուրդ,
 որ թեև նորա կրթության չափ ու սահմանը շատ նեղ էր, այնուամենայնիվ
 խոսեր մի լեզու, բարբառական զանազանությունից բուրրովին ազատ. և ան-
 հնարին բան է մի ալգպիսի ազգ, վասնզի աշխարհի հողը, սնունդը, պա-
 րապմունքը, նույնիսկ եղանակը լինելով այլևայլ, պիտո է աննկատելի կեր-
 պով ներգործելին լեզվի զործարանների, ուրեմն և նույնիսկ լեզվի վերա:
 Այդպես, հայերի սկզբնական լեզուն, երբ որ աշխատասեր ու հայրենասեր
 Արամը և մանավանդ թե Տիգրան Մեծը շատ աշխարհների տիրապետեց
 Փոքր Ասիայի մեջ, ազգի հետ միասին տարածվեցավ օտար սահմաններում և
 այդպես պատճառ տվեց առաջանալու այլևայլ հայկական բարբառների, որ
 ասվում են եզերականք: Հստակ և մաքուր բարբառը մնաց մայր և միջեր-
 կըրյա աշխարհի մեջ, որ հայոց հեղինակները գիտւմ են Չորրորդ Հայքի մեջ
 և մանավանդ թե Տուրուբերան, Արարատ և Սյունիք գավառներումը, ուր և
 եղած են միշտ հայկազունների թաղավորության և լուսավորության կենտ-
 րոնքը: Սկզբնական լեզվի փոփոխության վերա խոսելով չէ պիտո մոռանալ
 և ժամանակի ազդեցությունը, մանավանդ որ մի լեզու գեոհա չփակված
 գրավոր ձևերի տակ, այլև հետևելով միաջն յուր անդադար շարժուն և կեն-
 դանի բնությանը, շատ հեշտ կարող է ալլալվիլ. սորա վերա ավելացրու և
 այն բանը, որ հայոց գաղթականքը զանազան սահմաններում խառնվելով
 ալլախոս բնիկ ազգերի հետ, պիտո է և սոցա լեզուներից ինչ-ինչ ձևեր ըն-
 դունելին, որ օտար էին հայոց մայր լեզվին, որպես դարձյալ հրեական, չի-
 նական և հնդկական գաղթականներ, եկավորելով դեպի Հայաստան և խառ-
 նըվելով հայերի հետ, պիտո է զանազան ալլալությունք առաջացնելին նո-
 ցա լեզվի մեջ¹¹:

Հայոց լեզվի բարբառների թիվը յոթն է գիտւմ Յոհան Եզնակացին¹²
 Հին քերականության մեկնության մեջ, որ սոքա են. Կորճայք, Տայեցի, Խու-
 թային, Չորրորդ հայեցի, Սպերացի, Սյունի, Արցախային: Այժմ խնդիր կա
 մեջ տեղումը, թե այս զանազան հայկական բարբառները ինչ հարաբերու-
 թյուն ունեն թե՛ միմյանց հետ և թե՛ մայր հստակ բարբառի հետ, որ մնա-
 ցած է միջերկրյա ասած գավառներումը. բայց այդ խնդիրը պիտո է մնա
 միշտ անլուծանելի, որովհետև չունինք մենք ոչինչ գրավոր հիշատակարան-
 ներ, որոնցից կարող էինք իմաստասիրել այդ առանձին իրողությունքը:
 Բայց ետին ժամանակներից եզրակացությունք գործել դեպի վաղեմին, շատ
 համարձակ բան է երևում: Այսպես մութն ու անորոշ չէ հին հունական լեզվի
 բարբառների պատմությունը. ալստեղ ամենայն բարբառ գտել է յուր մա-
 տենագրության հանդեսը. և ինչ բարբառով առաջին անգամը շարադրած
 էին այս կամ այն տեսակի. ականավոր գրվածներ, նույն իսկ բարբառը մնա-
 ցած է միշտ և այս տեսակ գրվածների համար: Զորօրինակ, իոնական բար-
 բառին պատկանում են առավել հին բանաստեղծները, այսինքն՝ Հոմերոս,
 Հեղիոդոս, Թեոգնիս և այլք, որոնց լեզուն էր այն խառն երևած, նախնա-
 կան լեզվին առավել մոտավորը, որ հետո մնաց բանաստեղծական լեզու
 առհասարակ. բայց իսկական, առավել մանուկ իոնական բարբառը երևում
 է արձակագիր հեղինակների մեջ, որոնց պիտավորքը են Հերոդոտոս և Հիպ-
 պոկրատես: Քնարերգու բանաստեղծների մասին պիտո է ասել, որ նոքա
 վարժ էին ամենայն բարբառների մեջ. բայց առավել հին և հուշակավոր
 քնարերգուքը էին էոլացիք, և ցոցա պարագլուխք՝ Սապֆո և Ալկեյոս. Անա-

քրեոնը ասած է յուր տաղերը իոնական բարբառով, մյուսերի մեծ մասը՝ դոռական բարբառով¹³: Հարկավոր է այստեղ ծանոթաբանել, թե, ինչպես երևում է, մի առանձին բարբառով մատենագրող հեղինակները ոչ միշտ ընդունել են յուրյանց գրվածների մեջ յուրյանց ժողովրդի լեզուն նորա բոլոր առանձին հատկություններով միասին, այլ թե շատ կամ փոքր ընտրել են այն բառերն ու ձևերը, որ չլինելով միայն առանձին ազգային ցեղերի սեփականությունք՝ հասարակաց էին բոլոր ազգի լեզվին: Եթե Սոփրոնը գրել է յուր բանաստեղծությունը սիրակուսացոց ժողովրդական բարբառովը և կորինա թեբացոց բարբառովը, դորա հակառակ Պինդարը և Թեոկրիտը ընտրել են յուրյանց գրվածների համար այն ձևերը, որ ոչ թե միայն գտնվում էին մի առանձին ժողովրդի տեղական լեզվի մեջ, այլ, որ յուրյանց ժամանակի ընդհանուր դոռական բարբառի մեջ գտնվում էին առհասարակ: Ամենայն մատենագիր ձևակերպել է յուր լեզուն ինքը, միտ զնելով հասարակությանը, որի համար գրում էր նա, կամ թե նյութին, որի վերա խոսում էր, կամ թե յուր հատուկ ճաշակին և սովորությանը: Արդարև նույնիսկ բանաստեղծը է լեզվի արարիչը, այլև նորանով միայն կարոտ է մի լեզու մշակագործվիլ ու կրթյալ լինել, այսինքն՝ մի բարեհնչյուն, ճշտապես միտք բացահայտող և ճոխապարունակ ամբողջ լեզու դառնալ, բայց և բանաստեղծը այն նորաշինությունքը, որ համարում էր հարկավոր, չէ առած յուրյանից միայն, այլ հանելով միշտ ազգի լեզվի ընդհանուր դանձարանից. թեպետև ինչ-ինչ բառեր ու ձևեր հնացած ու անհետացած էին հասարակ գործածության մեջ, բայց ապագա բանաստեղծը, յուր աչքի առջև ունենալով յուր նախնիքը, չկամեր թույլ տալ, որ կորչի հին լեզվի ճոխությունը. ուրեմն կարելի է ասել, որ ամեն մի բարբառ, որով մատենագրում էր մի հեղինակ, ոչ թե եղած է ժողովրդական լեզվի հարադատ օրինակը, այլ մի տեսակ գրավոր լեզու: Բայց նյութը, որ նա գործ է դրել, այլև որին հետևելով կերպավորել է մի հեղինակ յուր մտածությունքը, չէր կարող նա առնել յուր զխից, այլ միայն լեզվի շաեմարանից և անալոգիայից (նմանակից ձևերից): Հունական բարբառների հանդեսը գնալով նեղանում է, մինչև վերջումը անհետանում է իսպառ, մի ընդհանուր ազգային մատենագրական լեզվի մեջ: Ինչպես եղավ այս բանը. քննենք հարևանցի:

Հունաստանը յուր ականավոր հայրենասեր մարդերի ձեռքով հալածելով այն մոտահաս վտանգը, որ Ասիայի կողմից հարձակվելով պիտո է ջնջեր երկրի երեսից հունաց ազգը, Հունաստանը յուր ազատությունը, սուրբ ձեռքին պաշտպանելով ու փրկելով ասիական բարբարոսների երեսից, ասես թե մի նոր հոգի ստացավ և սկսեց դիտության ճարտարության հանդիսումը սխարողործությունք առնել, որ մնալու են մշտնջենավոր զարմանքի ու մեծարանքի արժանի մինչև ժամանակների կատարածը: Բայց այս պարծանքը պատկանում է առավելապես աթենացոց ազգին, որ պարսից պատերազմների միջոցին ճարեց յուր համար այնպիսի քաղաքական դերապատվություն, որ մի բանի ժամանակ բարձրագույն թերությունն էր Հունաստանի մեջ: Սույնպես Աթենքը դարձավ աշխարհում բոլոր գիտությունների կենտրոն: Հասարակապետական կառավարությունը, որ ոչինչ տեղ այնքան անխառն չէր, ինչպես Աթենքումը, առաջացրեց ատտիկական ճարտարախոսության և թատրոնական բեմի համար մի այնպիսի ազատություն, որ, լինելով կցորդ այլ պատվականությունների հետ, կարող էր լրության ծայրին հասուցանել ոչ թե միայն

ճարտարախոսութիւնը և դրամատիկական բանաստեղծութիւնը, այլև դոցա հետ կից պատմագրութիւնը և փիլիսոփայութիւնը, նույն և ատտիկական լեզվին տալ մի այնպիսի կատարելութիւն և ընդարձակութիւն, որին չէր կարող հասնել որեւիցէ մի այլ բարբառ:

Այնուհետև հունաց ազգի բոլոր ցեղերը դիմում էին դեպի Աթենք՝ յուրյանց անձը կրթելու համար, և հունական դպրութեան լայն ու արձակ բաժիններումը օրինակ ու դադափար դարձան ատտիկեցոց ականավոր գրվածները: Սորա հետեանքը այն եղավ, որ ատտիկական բարբառը, ստանալով մի նախակարգ աստիճան մշտնջենի մեջ, փոքր մի հետո, մակեդոնական թագավորութիւնից ծնած պետութիւնների մեջ դարձավ մի արքունի լեզու և ընդհանուր գրոց բարբառ: Այնուհետև բոլոր հունական ցեղերը և աշխարհները սկսեցին համարյա թե ատտիկերեն միայն շարագրել յուրյանց գրվածքը: Այս ժամանակից ահա սկսեցին այդ լեզուն ուսուցանել դպրոցների մեջ և քերականութեան դասատուքը, միտ դէլուով այն ատտիկական գաղափարներին, վճռում էին, թէ ինչ խոսք բուն ատտիկական և ոչ բուն ատտիկական էր: Բայց այս ավելի հետո ժամանակի հունական դպրութեան կենտրոնը առաջացավ Պտոլոմեոսյանց թագավորութեան օրերումը, Եղիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքի մեջ*:

Ատտիկական բարբառը, դառնալով ընդհանուր, պիտո է նույն ժամանակին սկսաներ նա, առ փոքր-փոքր ալլանդակվիլ, ըստ որում հեղինակները կես մի ներս էին խառնում յուրյանց տեղացի բարբառներից քանի մի բան, և կես մի փոխանակ ինչ-ինչ անկանոնութիւնների և անսովոր երևած խոսքերի, որ սեփական էին ատտիկական բարբառին, սկսեցին ներս բերել բնական և կանոնավոր ձևակերպութիւնը, կամ թե փոխանակ մի պարզ

* Եւ չափապես այս ժամանակամիջոցին, որ ասվում է Ալեքսանդրյան դար¹⁴, պատկանում է նույնպէս մի հունական քերականութեան հիմնարկութիւն, իբրև հունական լեզվի կանոնների համակարգութիւն: Թեպետ արդարև առաջուց ահա երևում են լեզվի բաղկացական մասների վերա քննութեան հետքեր, դրօշմակ Պլատոնի «Կրատիկոս»¹⁵ անունով գրքի մեջ, բայց դոքա ըստ մեծի մասին շատ երկխոսական, ստուգարանական մեկնութիւնք են, որ շատ նման էին մի ծագութեան սովորների, այսինքն՝ իմաստակների վերա, որ պարապում էին այդպիսի քննութիւնների: Արժանի ուղղորդութեան է արդյունարկութիւնը Արիստոտելեսի, որ համարվում էր հունաց մեջ կրթիկայի և քերականութեան հիմնադիր, որպէս առ հասարակ պիտո է ասել, թե Արիստոտելեսի համակարգող հանճարը գրեթե բոլոր գիտութիւնների հիմնադիրն է: Բայց այն ծանոթութիւնքը լեզվի վերա, որ հանդիպում են մեզ նորա բոլոր գրվածքների մեջ, մանավանդ նորա περὶ εἰσαγωγῆς գործի և նորա Պոետիկայի 20, 21 և 22 գլուխներումը, պատկանում են ավելի իմաստասիրական քերականութեանը, որպէս և ծանոթութիւնքը ստոյիկյան փիլիսոփաների, որ բացի Արիստոտելից և պերիպատետիկյան փիլիսոփաներից շատ առավել ժողովրդական պարապել են այս գիտութեանը: Առաջին հուշը, որ հանդես բերեց մի պատշաճապէս կարգավոր քերականութիւն, թեպետ ստուգարանական մասի համար միայն, էր Դիոնեսիոս Թրակացին¹⁶, որ ասվում է և Հոսդացի, Պոմպէոսի և Կեսարի օրերումը: Նորա քերականութիւնը περὶ τῆς ῥητορικῆς անունով, որ հետմը համարվում էր մի զլխավոր դործ, թերի է կիրառական ձևագիրների մեջ, բայց ավելի լիակատար է պոսիվել հայ թարգմանութեան մեջ 4 կամ 5 դարուց: Եւրոպական օրինակը բաղկանում է 21 գլխից, հայկականը՝ 26-ից: Հայ բնագիրը ֆրանսիական թարգմանութեամբ և հունական օրինակի մոտին մինչև 21 գլուխը հրատարակվեցավ Հակովր Շահանյան Զրպետի ձեռքով¹⁷, ևրկու ձեռագիրների համեմատութեան հիման վերա, այն հիշատակարանի մեջ, որ ասվում է Mémoires et dissertation sur les antiquités nationales et étrangères par la Société royale des antiquaires de France. Հատոր 6, Փարիզ, 1825, ութնամյ, կր. 1-93:

բառի, որ սովորական կեցութեան մեջ շատ կամ փոքր մի անգործածական էր, սկսեցին գործածել ավելի կիրառական ածանցյալ ձևը: Այս մասին այնուհետև աշխատում էին քերականները (որ հայտնի են անունովս ատտիկիստոսք) շատ անգամ իմաստակութեամբ և շափաղանցութեամբ խափանել յուրյանց շհավանած կամ թե ոչ այնքան զեղեցիկ խոսքերը և ընդգիմադրել նոցա այլ խոսքեր հին ատտիկական բարբառից: Այսպես առաջացած լեզվի մեջ այն սովորութիւնը, ատտիկական ասկով հասկանալ այն միայն, ինչ որ կարելի էր հաստատել հին ականավոր հեղինակների վկայութեամբ, և ինչ որ ավելի սահմանափակ մտքով սեփական էր նոցա¹⁸, Բայց ատտիկական լեզվից դոյացած սովորական լեզուն կրթյալ մարդու ասվում էր այնուհետև ընդհանուր *κοινῇ* կամ թե հելլենական *Ἑλληνιστῇ* (հունական, այսինքն՝ սովորական հունական): Այս և ապագա ժամանակների մատենագիրքը ասվեցան այնուհետև հասարակախոս *οἱ κοινῶς* կամ թե հելլենք *οἱ Ἑλληνας* ընդգիմադրվելով բուն ատտիկախոսներին. բայց այստեղ չէ պիտո երբեք մտածել մի առանձին բարբառ, որովհետև այս հասարակ բարբառը *κοινῇ* *διὰ* *ἁπλῶς* գլխավորապես մնաց միշտ ատտիկականը, և այս պատճառով ամենայն սովորական քերականութիւն հունաց լեզվի ընտրում է որպէս յուր գլխավոր քննելի նյութ ատտիկական բարբառը:

Այն տեղական լեզուներին, որ բազմատեսակ կերպով ներս խառնվեցան ավելի հետո ժամանակի հունական լեզվի մեջ, պատկանում է մանավանդ թե մակեդոնականը: Մակեդոնացիք հունաց ազգի հետ սոհմակից էին, որ համարում էին յուրյանց անձը դոռացոց կարգումը, որ և, ինչպես աշխարհակալ մարդիկ, հունաց կրթութիւնը տարան և տարածեցին յուրյանց ձեռքով տիրապետած բարբարոս աշխարհների մեջ: Եւ Մակեդոնիայի մեջ խոսում էին և գրում էին հունարեն, բայց ոչ առանց ներս խառնելու ինչ-ինչ առանձնութիւնք, որ և քերականները սովոր են որոշել որպէս մակեդոնական ձևեր. որովհետև այս, ավելի հետո ժամանակի հունական կրթութեան գլխավոր օթեանը էր Եգիպտոսի մեջ և նորա Ալեքսանդրիա մայրաքաղաքումը. այս պատճառով ասվում է դա և ալեքսանդրիական բարբառ: Բայց և այսպիսի աշխարհների շոյն բնակիչքը սկսեցին խոսել հունարեն (*ἐλληνιστεύον*) և մի ալգպիսի հունախոս ասիացի, հրեա, ասորի և այլն, ասվում էր այնուհետև հելլենիստ (*ἑλληνιστῆς*): Սորանից առաջացել է այն սովորութիւնը հելլենիստյան լեզու ասել ալգպիսի հունախոս հեղինակների մատենագրութեան ոճը, որ խառն էր հունական լեզվի ընդգեմ շատ ձևերով և ասիական դարձվածներով: Այս լեզուն, ինչպես բացահայտ է, ունի յուր հանդեսը հունարեն թարգմանած հրեական և քրիստոնեական հիշատակարանների մեջ, այսինքն՝ Հին կտակարանի թարգմանութեան մեջ Յոթանասուն թարգմանիչների ձեռքով և նոր կտակարանի մեջ: Սորա վերա ավելացան նորանոր ալլանդակութիւնք միջին դարերումը, երբ որ Կոստանդնուպոլիսը՝ հին Բյուզանդիոնը, դարձավ հունական կայսրութեան թագավորանիստ և այն ժամանակի մատենագրութեան կենտրոն, ուստի առաջացան բյուզանդյան հեղինակների մատենագրութիւնքը և վերջումը այժմս գործածական նոր հունական բարբառը (Րոմայիկէ): Սա, ինչպես երևում է, ըստ մեծի մասին առաջացել է բոլորթեան բարբառից, որ պահպանած էր յուր մեջ առավելապես էոլյան-դոռական բարբառի հետքերը: Այս խնդրի վերա արժանի է ընթեր-

յանության այս գիրքը. Observations sur l'opinion de quelques Hellenistes touchant le Grec moderne par P. Condrica Athénien, à Paris, an XII¹⁹.

Եթե այժմ եզրակացութիւնը առնենք մեր մինչև այժմ ասածներից հունական լեզվի ընթացքի մասին, բացահայտ է արդեն, որ դորա մեջ տեսնու-վում է մի առանձին բան: Ամենայն կրթյալ ազգերի մեջ սովորաբար մինը նոցա բարբառներից լինում է հիմք ընդհանուր գրավոր լեզվի և ազնիվ խոսակցութեան: Հունաց մեջ այսպէս շեղով իսկույն. լուսավորութիւնը հասավ նոցա մի աշխարհի միջոցում, երբ նոքա դեռ ևս բաժան-բաժան, միմյանցից թե՛ յուրյանց աշխարհի գրութեամբ և թե՛ քաղաքական կարգերով անջատ-տած տերութիւնք էին: Եվ այս պատճառով ահա բանաստեղծ ու արձակագիր հեղինակ շարագրել է յուր գործը մինչև մոտ Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրե-րը, ամեն մինը այն բարբառով, որի մեջ դաստիարակված էր նա, որ կամ թե նախապատիվ էր համարել. և այսպէս առաջացան խոնկան, էոլյան, դո-ռեկան և ատտիկական բանաստեղծներ ու արձակագիր մատենագիրք, որոնց գրվածքը շատ կամ փոքր մնացել են մինչև այժմ: Ոչինչ ազգի մեջ, ոչ հին և ոչ նոր ժամանակներում չէ եղած մի աշխարհի օրինակ:

Եվրոպական լեզուներից շատերի մեջ կան բարբառներ, որ առաջ ունէին յուրյանց հատուկ մատենագրութիւնքը (որպէս Շվարիայի բարբառը Գերմա-նիայի մեջ 12 դարումը, պրովանսալների Գոթ անունով լեզուն), բայց հետո դարձան ռամիկ ժողովրդի սեփականութիւն: Այս փոփոխութիւնը առաջա-ցով, երբ որ այն ցեղերը, որ խոսում էին այդ բարբառներով, բարձրացան դեպի մի աշխարհի իմացական կրթութեան աստիճան, որ կարող էին ստեղ-ծել մի ընդհանուր գրութիւն (մատենագրութիւն): Եվ մի աշխարհի ժամա-նակ պատահեցավ այն միջոցին, երբ ըստ մեծի մասին դիպվածական հան-դամանքներով լուսավորութիւնը ասեւ թե հավաքվեցավ մի վառվողական կենտրոնում, և այդպէս այդ բարբառներից մինը, մշակվելով ու կրթվելով միայն ուսումնականների գրչի տակ, դարձավ բոլոր ժողովրդի բարբառ: Զորօրինակ Ֆրանսիայումը օլլ ասած բարբառը հաղթող հանգիսացավ օք ասած բարբառի վերա, թեպէտ սա յուր կրթութիւնը ստացել էր ավելի ա-ռաջ, քան թե նա: Այդպէս մեկսեւյան բարբառը Գերմանիայի, 16 դարու կրո-նի բարեկարգիչների և այլ հեղինակների աշխատութեամբ մաքրվելով, հա-լածեց ստորին և վերին Գերմանիայի բարբառները, շինելով նորանց ռամիկ ժողովրդի լեզու: Այդպէս Կաստիլիայի բարբառը դարձավ սպանիական զրա-րութեան լեզու, որպէս սոսկեանցան բարբառը՝ իտալական մատենագրութեան լեզու: Նույն բանը պիտո է հասկանալ և հայոց մասին, ուր, ինչպէս բավա-կան զորավոր պատճառներից երևում է, Զորորդ հայեցի բարբառը որպէս կենտրոնական լեզու ազգի դարձել է նախապատիվ գործածականը թե՛ հայոց վիպասանների ազգերգութեան մեջ և թե՛ հետո որպէս մատենագրական լե-զու հայոց հեղինակների գրչի տակ: Հայոց վիպասանների երգերից մի քանի հատուկաւոր բան հասել են մեզ Մովսէս Խորենացու պատմութեան մեջ, ուր լսում ենք, թե այդ երգերը V դարումը վասպուրական աշխարհի Գողթն դա-վառումը երգում էին բնակիչքը. բայց լեզուն շատ հետո է սկսել մատենա-գրութեան տակ ընկնել: Ինչպէս երևում է, հայոց ազգի կյանքը Ասիայի մեջ այն վաղաժամանակյա դարերի մեջ չէ ունեցել այնքան ազատութիւն, որ կարողանար հօգի ստանալ և յուր ներքին իմացական ու բարոյական աշ-

խարհը դուրս թափել և հաստատել զրավոր հիշատակարաններով: Հայոց ազգը ըստ մեծի մասին օտար թագավորությունների լծի տակ, ուրեմն ստրուկ և ծառա, իհարկե պիտո է անմասն մնար այն պարծանքից, որ ճարել է յուր համար հունաց ազգը ավելի հաջող հանգամանքների տակ. և առանց ազատության անկարելի է մատենագրություն, անկարելի է գիտության առաջադիմություն և բարգավաճություն: Եթե Հայկազանց թագավորությունը մեր նշահապետ Հայկից մինչև Վահե համարենք ոչ թե առասպելական ժամանակ, այլ ստույգ պատմություն, այնուհետև դարմանալի է մեզ, թե ինչպես մի ազգ այդքան հարյուրավոր տարիներ, երբեմն տիրակալ և հրամայող, երբեմն ծառա օտար ազգերի, չէ կարողացել մինչև այն աստիճան հասկանալ յուր անձը, որ յուր պատմական գործերը, յուր արամների, տիգրանների աշխարհակալությունքը Հայաստանից դուրս, զրավոր հիշատակով թողնել յուր գալոց զավակներին որպիսի դաստիարակություն: Ցավալի է ասել, որ այս պատմական անցքերի հիշատակությունը նույնիսկ հայերի հոգու մեջ կենդանացնելու համար հարկավոր է եղել, որ մի օտար իշխան, մի պարթևացի Վաղարշակ յուր եղբայր Արշակ Մեծիցը թագավոր կարգվելով Հայաստանի վերա (150 տարի Քրիստոսից առաջ), առաջին անգամը հարցու խնդիր գործեր հայոց ազգի պատմության մասին, և այս բանի մեջ ոչ թե հայոց ազգային պատմագրությունքը, այլ մի ասորի մար Աբաս Կատինա ձեռնառն լինել օտարազնյա թագավորի հարցասիրությունը լցուցանելու համար: Խոստովանում ենք, քաղցր չէ մեզ լսել այն խոսքերը Վաղարշակ թագավորի բերանից մեր նախահարց վերա, որ Մովսես Խորենացին բերում է յուր պատմության մեջ գլ. 1. եր. 8. «Ձի ոչ կարդ ինչ լեալ աստ յայտնի, և ոչ մեհենից պաշտամունք. և ոչ գլխավորաց աշխարհիս առաջինն հայտնի է և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի»²⁰: Սորանից երևում է ահա, որ հայոց ազգի կյանքը այն հեռավոր դարերումը պիտո է թանձր անմտության քնի մեջ անցած լինի. այս մասին նույնիսկ Մովսես Խորենացին շատ դառն բառերով դանդաղաբար է յուր պատմության մեջ, և նորա բարկ ու կծու նախատինքների ծանրությունը ընկնում է իշխանների վզին, որ, ինչպես լսում ենք Խորենացու բերանից, չէին հոգացել յուրյանց գործերը ավանդել հետո գալոց ազգերին. և այդպիսիներին, որ յուրյանց համար բարի կամեցած չէին, ինչպես կարող էր, ասում է մեր Քերթովհասյալը, պատկանալով լինել մեր հանդիմանությանը կամ թե տեղիք ունենալ մեր ավելի մեծ պահանջողությունը, որ դոքա փուլթ ունեցած լինելին ազգային բերանացի երգերը և ավանդությունքը հավաքելու և կարգի դնելու:

Բայց և հայք, մեր սիրելի ազգը, պիտո է միանգամ զարթնին յուրյանց քնից և հասկանալին, թե յուրյանց լեզվի մեջ դքած էր մի մեծ գանձ, մի մեծ լուսավորության ասպարեղ: Միայն թե պիտո էր նոցա մոտավորվիլ եվրոպական հոգուն: Հայոց ազգը սկսյալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալություններից Ասիայի հողի վերա խլրտվում է յուր հոգեզեն քնից և, զարկված ստանալով հելլենական ազգի լուսավորությունից, փոխում է յուր կյանքի ընթացքը. և հայոց համար բացվում է ճանապարհը դեպի հռչակավոր հունական դպրոցները Կեսարիայի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի և Աթենքի: Բայց ազգը դեռևս շունի գիր, և ունեցածը պարսից և հունական գիր է, որ իհարկե պիտո է շատ անհարմար լինել հայոց բուն ձայներին:

Ազգի հոգին ու իմացականությունը, օր ափուր զորանալով, ահա ներս է մտանում մի այլ հոգեպես զղրկեցուցիչ ու զարթուցիչ իրողություն, այսինքն՝ Ավետարանի քարոզությունը Հայաստանի հոգի վերա, մեր խնկելի մեծ հայր Գրիգորիոս Լուսավորչի բերանով: Այժմ հարկավոր է ուսումն, դաստիարակություն, դպրոց, որ անկարելի է առանց մատենագրության: Ազգի հոյակապ մարդիկը՝ Սահակ Պարթևացի և Մեսրոպ Մաշտոց, իմաստուն Վռամշապուհ թագավորի գործակցությամբ վերահասու լինելով, թե առանց հնարավորելու բուն հայկական գրություն, առանց օրինավոր համակարգության մի ազգային ալբուրեների չէ կարելի մատենագրություն և ազգային կրթություն, ամենայն ջանք ու փուլք մեջ են բերում՝ այդ մեծ ազգասիրական խորհուրդը իրագործելու համար: Մեսրոպը և Սահակը, նախ և առաջ փորձելով Դանիելյան ասած տոռերը, որ կային ազգի մեջ և տեսանելով, որ դոքա և՛ պակասավոր, և՛ անհարմար էին վերածելու հայոց ձայները, այնուհետև Մեսրոպը մի քանի աշակերտներով ճանապարհորդում է դեպի Մեսոպոտամիա, և այստեղ Եդեսիա (այժմ՝ Ամիդ) քաղաքումը ծանոթանում է մի հեթանոս հռետորի Պլատոն անունով և, սորա հետ փորձ փորձելով, մի լիակատար հայոց ալբուրեներ կարգադրելու, բայց փորձը անհաջող գտնելով, Մեսրոպը դիմում է մի այլ հույն գիտնավոր Ռուփանոսի մոտ և սորա գործակցությամբ Սամոս կղզումը գլուխ է բերում հայոց նշանագրերի հարմարավոր ձևավորությունը, առաջնորդ ընտրելով յուր համար հունաց ալբուրեներ:

Այնուհետև կարող էին հայք մի ազատ մատենագրության հանդես բանալ. ազգի հոգին զորացել էր, նյութական պայմանքը տված էին, իմացական շարժառիթը գոյացած էին քրիստոնեության սերմերից, որ ազգի մեջ արմատանալու համար կարոտ էր դպրոցների և դաստիարակության, ուրեմն և մատենագրության: Այժմ ահա մեր հայոց հին լեզուն, որ մինչև այն դարը եղել էր միայն ժողովրդի բերանացի խոսք կամ թե, շատ-շատ հեթանոս քուրմերի ձեռքով մասնավորապես մշակված լեզու, այժմ հայոց լեզուն սկսեց բազմօրինակաբար գրավոր մշակության տակ ընկնիլ և բանալ ազգի առջև յուր հրաշալի ճոխությունը, յուր պատվական դանձերը, որ այնքան երկար ու ձիգ դարեր մնացել էին թաղած ազգային հոգու խորքի մեջ և սպասում էին մի էլեկտրական կայծի, որ բորբոքե իմացականության կրակը: Միտ դնելով հայոց ազգի քաղաքական ու իմացական կյանքի կենտրոններին (գլխավոր տեղերին) պիտո է, ինչպես ասվեցավ վերևումը, եզրափակել, որ հիմքը այն գրավոր լեզվի, որ առաջացավ հայոց հեղինակների գրչի տակ շատ կամ փոքր կատարելությամբ, նայելով հեղինակների զանազան կրթությանը և ճաշակին, եղել է Չորրորդ հայոց կենդանի ժողովրդական բարբառը, մանավանդ թե Արարատյան աշխարհի լեզուն: Եվ մեր հեղինակները, գրելով կենդանի ժողովրդի դաստիարակության համար, չէին կարող այլ հիմք առնուլ յուրյանց գրվածների համար, եթե ոչ նույնիսկ ազգի և նորա փոքրիշատե լուսավորչալ կարգերի խոսակցության ոճը: Այո, շեն խոսել նոքա ամենեկին այնպես, ինչպես ժողովուրդը. այդ ոչ մի ազգի մեջ և ոչ մի ժամանակ եղած չէ. պատճառ, գրավոր ու բանավոր լեզվի պայմանքը այլ են և ունին յուրյանց առանձին իրավունքները: Բայց սակայն հեղինակները մշակելով, կանոնի տակ ձգելով, գեղեցկացնելով լեզուն և շինելով նորան բազմօրինակ գաղափարների և մտավորական նկարագիրների անոթ,

չէին կարող հետանալ ժողովրդի բուն լեզվից. ոչ, այդ կրիներ կամապատաս-
 թյուն, մի հեշտ հար յուրյանց գրվածքը անհասկանալի ու անպետ կացու-
 ցանելու ժողովրդին: Թող այդ լեզվի վերա ազդեցություն ունեցած լինին և
 ազգի դանազան բարբառները, որ, լինելով մայր լեզվի ճշուգերը, կարող
 էին շրջանկատ հեղինակին օգտել յուրյանց բնտիր և պիտանի նյութերով:
 Մի ազգի լեզու, ստանալով գրավոր կերպարանը, այսինքն՝ մատենագիրների
 աշխատությամբ կրթվելով և կանոնավորվելով, այնուհետև դառնում է դա-
 րնդհանուր գրավոր լեզու. և բաժնեայն որ պարտական է ուսանել այդ լեզուն,
 եթե կուսնում է մասնակից լինել այն յուսավորությանը, որ գրած է գրա-
 վոր լեզվի մեջ: Ոչ թե մի ազգ ուսանում է մի այգայիսի լեզու, որովհետև
 դա չէր ժողովրդի բուն լեզուն, կամ թե մեռած լեզու էր, այլ որովհետև դա
 էր դաստիարակության և կրթության ճանապարհ: Անտեղի տարակուսանք է,
 որ մենք կարգում ենք պատվելի Գևորգ Ախվերդյանի առաջաբանության մեջ,
 եր. 20 (Սայաթ-նովա, լույս գցած աշխատասիրությունով Գևորգա Ախվերդ-
 յան, Մոսկվա, 1853) «Իբր թե բոլոր Հայաստանի հայերն մեկ ժամանակ խո-
 սում ըլին էլի մեր հինգերորդ դարու թարգմանիչներու ու սրանց թարգմա-
 նած աստվածաշունչ գրքի լեզվով, Կարելի է V դարու հայերն մեզանից հար-
 յուրապատիկ ավելի հեշտութենով էին հասկանում էն լեզուն, բայց խոսելով
 չեն խոսել, էնգուր որ, ինչպես հիմի նույնպես է ամեն ժամանակ ու ամեն
 ազգի մեջ սովորելու է էլի գրավոր կամ գրականական լեզուն»²¹: Այգայես.
 չէ, տարակույս չկա, այլ ամենևին բացահայտ է, որ ոչ հունաց ազգը խոսել
 է երբեք ամենևին այնպես, որպես երգել է Հոմերոսը, գրել է Հերոդոտոսը,
 Թուկիդիտոսը, Պլատոնը և մյուսներ, այլ ոչ հռոմեական ժողովուրդը խոսել
 է երբեք Կիկերոնի ճարտարահյուս տրամաբանական ոճով, բայց նոքա խո-
 սել են բուն հունարեն ու յատիններեն, մի փոքր բան ևս մեջ խառնելով գա-
 վառական լեզվից. բայց մի՞թե յուր ազգային լեզուն դպրոցների մեջ ուսա-
 նելուց պիտո է մակաբերել, թե ազգը ուսել է կամ ուսանում է միայն գրա-
 վոր լեզուն, որովհետև չէր դա ժողովրդի բարբառը: Ոչ, այգայես չէ. գրավոր
 լեզուն միայն կարելի է ուսանել հատկապես, որովհետև դա կանոնների տակ
 փակած, մշակած ու կատարելացած լեզու է և զանազան տեսակ լուսավորու-
 թյան աղբյուր: Այս է ահա գրավոր լեզվի ուսումնասիրության խորհուրդը,
 և ոչ թե որ ժողովուրդը չէր խոսում ալգայիսի վայելուչ մշակած ձևերով յուր
 հասարակ կենցաղավարության մեջ: Ամենայն մարդ Գիտե, որ ուսաց
 այժմյան լեզուն՝ թե գրավորը և թե գործածականը, ժողովրդի մեջ միևնույն
 է էապես. այնուամենայնիվ ուսաց մանուկը պիտո է ուսանի գորան դպրոց-
 ների մեջ կանոնավոր կերպով, և ինչ որ յուր ծնողից լսելով ուսած ու յու-
 րացրած էր բնական ազդեցությամբ, պիտո է կրկնե մյուս անգամ, տեսա-
 կան կերպով, քերականության կանոնների հիման վերա, որ թեև չէ հեղի-
 նականների մտքի գյուտ և հնարաստեղծություն, բայց նոցա ձևերով ժողովրդի
 լեզվից մտածությամբ ու քննությամբ՝ շինած կանոնների գիտնական համա-
 կարգություն: Թող հայոց ժողովուրդը յուր հինգերորդ դարու թարգմանիչ-
 ների լեզուն այլ տեսաներ, քան թե յուր խոսեցածը, թող այդ թարգմանիչ-
 ները իբրև հեղինակք այլապես գրած լինեին, քան թե հատկապես խոսում
 էր ժողովուրդը, այնուամենայնիվ այդ ազգի լեզուն էր էապես, հայոց ազգի
 լեզուն էր ընդհանրապես, միայն թե ժողովրդի բերանում, պարզ ու անմշակ,
 բայց հեղինակների գրչի տակ կոկոսծ ու մշակված: Եվ հայոց այն ժամա-

նակի ուսանելը յուրյանց գրավոր լեզուն ոչինչ հարակցություն չունի մեր այժմյան ուսանելուն գրոց հին լեզուն, որ մեռած է մեր համար, բայց այն ժամանակը բխում էր կենդանի աղբյուրից և նույն ժամանակի ու կյանքի պատշաճ գրավոր լեզու էր:

Երբ որ մի ազգ, ժամանակի հետ առաջ խաղալով, փոխում է յուր կյանքի պայմանները, այնուհետև ալլ նոր կյանքի համար պիտո է նա ծնուցանե և նոր ձևեր, նոր կերպարանքներ. պատճառ, նոր հոգին կամի և նոր ձև: Հեթանոսական դարերի ասպարեզը ավարտվել էր, և Հայաստանի հողի վերա ընկել էին քրիստոնեություն սերմերը. նոր հայեցվածքը և նոր ըմբռնողությունքը պիտո է ցույնալով պատկերանային և լեզվի մեջ: Հայերը, մի երկարատև խավար գիշերից հետո, հանգիպելով այսպիսի լուսավոր օրի, խելոյն բացվեցան նոցա աչքերը, և նոքա պայծառապես հասկացան, թե արգարե կարելի է լեզուն բաց ի նորա մասնավոր և արտաքին գործադրութենից փր բաշել զեպի: մի ալլ աստիճան, շինելով նորան մի ամբողջ հարմարավոր կազմած մասածությունների և զգացողությունների:

Այս մեծ առաքինական վաստակը վաստակել են հայոց ազգի համար հայկական եկեղեցու առաջին ուսուցիչը, մեր երանելի սուրբ Թարգմանիչքը. փառք և պարծանք նոցա և մեծ շնորհակալություն մեր կողմից: Բայց զարմանալով ու զոմելով չէ կարելի ոչինչ առաքինական վաստակ արժանապես պնահատել: Ուրեմն եկեք քննենք ու հասկանանք և սրտի մտքով ճանաչենք, թե մեր հայախոս հեղինակները IV և V դարու մեջ ինչպես են մշակել ազգային լեզվի նյութը, ինչպես են առաջացրել այն մատենագրությունը, որ դարձել է կանոն և գաղափար ապագայի համար մինչև 13 դարը: Հայոց իմացական կրթության, ալլ և քրիստոնեական լուսավորության աղբյուրը լինելով Հունաստան, շատ բնական է, որ հունաց, մանավանդ թե վերջին հունաց լուսավորությունը պիտո է մեծ ազդեցություն ունենար հայոց լեզվի կրթության վրա: Մեր հեղինակները սկսել են յուրյանց գրավոր վաստակքը ըստ մեծի մասին Թարգմանություններով հունական լեզվից, որ նայելով ժամանակի պիտույքին՝ պիտո է լինելին եկեղեցական հարց գրվածք: Մի փոքր խորին քննության տակ ձգելով հայոց աստվածաշունչ գիրքը, որ դարձել է մեր հին հայկաբանության աղբյուր, կտեսնենք, որ հայր համարյա թե բառ առ բառ Թարգմանել են հելլենական բնագիրը և, ամենայն հավատարմությամբ հետևելով հելլենական ոճին, ավել են հայոց լեզվին մի այնպիսի կանոնադրություն, այնպիսի ճիշտ քերականական ձևեր, այնպես գեղեցիկ նրբությունք, որ կարող էին միայն գոյանալ այնպիսի չքնաղ օրինակից, ինչպես հելլենական կոկած ու սրբած լեզուն էր: Մովսես խորենացու լեզուն յուր «Հայոց պատմութեան» մեջ և «Պիտոյից գրքումը» ցուցանում է նույնպես մի շատ հելլենական կրթություն: Դավիթ Անհաղթը, պիտո է ասել, երեւում է ավելի հելլենախոս, քան թե հայախոս. մի ցավալի բան արդարև, բայց արժանի ուշադրության, որ ալլ հեղինակը յուր լեզվի մեջ առաջին փոխառության է եղել և ալլապես չէր կարող զգեստավորվել յուր մասածությունքը, քան թե հելլենական ոճով, պատճառ, որ հայոց լեզուն դեռևս անպատրաստ էր այդպիսի նյութի համար: Ազաթանգեղոսը, Ղազար Փարպեցին, Եղիշեն և մյուսները ավելի պարզախոս և քաղցր են, թեպետ նայելով լեզվի կերպարանքին և մտքերի տրամաբանական ձևավորությանը, անուրանալի է մնում հելլենական հոգու ներկայությունը ալլ գրվածքների մեջ:

Թե բուն Հայախոսությունը ինչպես է եղած, դժվար է այժմ վճռել. որովհետև դորա համար պիտո էր մեզ ունենալ մեր աչքի տուջև այնպիսի ժամանակների գրավոր հիշատակարանք, երբ որ հայերը դեռևս կապակցություն չունեին հունաց հետ: Քրիստոնեությունից առաջ եղած հեղինակները, այսինքն՝ Լեբուքեան Եղեսացի, Ուլիպ հեթանոսական բուրմ Լեհիս կոթառնումը: Արդիթեոս հայտնի են մեզ յուրյանց անուններով միայն: Վերջինս, բնդունելով քրիստոնեությունը, ստորագրել է Լուսավորչի և նորա Արիստակես ու Վրթանես որդիների վարքը. այս գրվածից Մովսես Խորենացին մի բանի հատուկտոր բան պահել է յուր պատմության մեջ, զիրք 2, եր. 80: Եվ այս հեղինակների գրվածքը, եթե պահած լինեին, չէին կարող տալ մեզ ճիշտ տեղեկություն հայոց անխառն և բուն Հայախոսության վերա, որովհետև ինչպես հայոց քրիստոնեությունը, նույնպես և հեթանոսությունը շատ մոտ կապակցություն ունի Հունաստանի հետ:

Բայց չէ պիտո միշտ դեպի մին կողմ խոսել: Հայոց լեզուն, ասիական հոգու ծնունդ լինելով, պիտո է ունենար և յուր առանձին քերականական ձևվերը, զիցուք շատ բանով մոտավոր էր հելլենականին, ինչպես պարսիկ լեզուն զարմանալի հարակցություններ ցուցանում է հունականի հետ խոսելու ոճի մասին: Այս բանը հեշտ է բացահայտել պատմաբանական ճանապարհով, բայց որում հունաց ու պարսից և հունաց ու հայոց մոտավորությունը միմյանց հետ շատ հին է, մանավանդ թե հունաց ու պարսից մասին: Բայց մի այնպիսի սաստիկ ազդեցություն, որ եղել է հելլենական լեզվի կողմից մեր հայոց լեզվի վերա, անօրինակ բան է: Հունական բառերը, որ ներս են մտել հայերեն գրվածքների մեջ, շատ սակավաթիվ են. բայց այն ուսումնական և գիտնական ոճը, որ ստացել է հայոց լեզուն, թարգմանելով հունաց լեզվի գրվածքը, այդ է մեծ ուշադրության խնդիրը: Արդարև, դորանով ստացել է մեր լեզուն օտարաձևություն, հեռացել է ազգի բուն լեզվախոսության ոճից, բայց մեր կարծիքով հայոց ազգի շահաստացությունը բնդհանրապես ավելի մեծ է, բան թե յուրալին սեփականության կորուստը: Եվ գիտությունը առաջ տանելու համար ամենայն ազգերի մեջ եղած են այդպիսի փոխառությունք ավելի կիրթ և ծաղկյալ օտար լեզուներից: Եսպեսք լատինականի վերա, նայեցեք գերմանականի և այժմուս ռուսաց լեզվի վերա, որ յուր մոտածության ասպարեզը լայնացնելու համար բնդունել է այնքան ֆրանսական և գերմանական ձևեր, որ փոքր առ փոքր մարսում է և հասարակ ժողովրդի ստամոքսը: Բայց ուրիշ հայացքով մեծապես կսխալվեինք, եթե ասեինք, թե հայոց լեզվի այդպիսի կերպարանագործությունը հնարավոր էր միայն հունաց լեզվի ազդեցության տակ. ոչ, այդ կերպարանագործության սերմերը, վերածաղկելը դեպի մի առավել բարձր հոգեզին ներգործականություն պիտո է հատեհցնել մի սկզբնական աղբյուրից, ուր նոքա որպես քնած կամ թե առաջագույն ձևավորած կային ազգի թե իմացական բնդունակությունների և թե լեզվի մեջ: Մեր թարգմանիչքը չեն եղած մեր լեզվի սկզբնական ճարտարապետքը, այլ միայն կատարելագործել են յուրյանց ազգից ժառանգած լեզուն. նոքա գործ են կատարել, ինչպես պիտո էր ամենայն հեղինակի գործ կատարել. այսինքն՝ լեզվի սեփական նյութը առել են ժողովրդից և զուգած ու զարգարած ետ են տվել նորան ժողովրդին: Այսպես ենք հասկանում մենք մեթ թարգմանիչների վաստակքը:

Հայոց հաստիկ գրավոր լեզուն, գնալով գնալով, ժամանակի կերպ-կերպ ազդեցությունների տակ, իմացիր դու այն անդադար քաղաքական փոփոխությունքը ազգի գրություն մեջ, պարսիկների, արաբացոց, սելջուկյան թաթարների և մոնղոլների ծառայությունների լծի տակ, այն դառն հալածանքները ալլադգիների ձեռքի տակ, որոնցից ջարդուփշուր լինելով ազգը ցան ու ցիր է եղել զեպի աշխարհի շուրս կողմը-հայոց գրավոր լեզուն անպատճառ պիտո է այլանդակվեր և կերպարանափոխ լիներ, ինչպես եղել է նույնիսկ ազգը. և գրավոր մաքուր լեզուն, նվազելով կամ վերջանալով, պիտո է ժողովրդական բարբառքը գորանային և հաստատուն յուրյանց թագավորությունը հին լեզվի ավերակների վերա: Հայոց գրավոր լեզուն սկսանում է խանգարվիլ XI դարուց և գնալով գնալով հասանում է այն գրությունը, որի մեջ կա այժմուս: Յոհաննես Երզնկացի Պյուզը՝ XIII դարու հեղինակ, վերջին մատենագիրն է, որի գրվածքը արժանի են հայկարանության բնորոշ ժամանակների: Եթե համեմատենք հայոց լեզվի կերպարանափոխությունքը այն հեղափոխությունների հետ, որոնց ենթարկվել է լատինական լեզուն, պիտո է տեսլ, թե այն վեր ի վայր կործանությունքը և օտարաձայն հավելվածքը, որ տեսանում ենք իտալական լեզվի մեջ, չեն այնքան սաստիկ հայոց ժողովրդական լեզվի մեջ: Այնտեղ չքանում են լատինականի հոլովք ու հոլովմունք, բայերի լծորդությունքը կորուսանում են յուրյանց պարզ կանոնավորությունքը կամ կրճատվում են կամ թե ստանում են օտար հավելվածք. բայց արմատը, ուստի առաջացավ նոր լեզվի քերականությունը, մնում է էպպես և գլխավորապես, նույնիսկ ջարդած ու փշրած լեզվի արմատը: Եվ օտար գերմանական ազդերը, ներս մտանելով հռոմեական թագավորության զանազան զավառների մեջ և կործանելով հռոմայիցոց իշխանությունը, արդարեւ նոր հռոմեական լեզվաշինությունը տվել են բաղմամբիվ բառեր, բայց քերականական ձևերի մեջ դժվար էր այդ օտար ազգերի բարբառներից նշանավոր հեաքեր: Այսպես չէր երևում բանը հայոց լեզվի հեղափոխության մեջ. օտար նյութը շատ սաստիկ ներգործել է այստեղ խոսելու ոճի վերա: Հայոց ազգը, երկար ժամանակ պարսից, արաբացոց և տաճիկների իշխանության տակ մնալով, ոչ թե ներս է առել յուր մեջ բաղմամբիվ ալլադգի բառեր այնպիսի քմբռնողությունների համար, որոնց ուներ նա յուր սեփական ազգային բառերը, այլև տաճիկ խոսակցության ձև, տաճկային դասավորություն բառերի, այնպես որ մեր ժամանակի հայը, մանավանդ թե օսմանյան տերության մեջ, ոչ թե միայն տաճիկ բառեր շատ դործ է ածում յուր խոսակցության մեջ, այլև յուր մտածությունքը բացահայտում է տաճիկ քերականության ձևերով, ուրիմն և մտածում է տաճկերեն: Եվ նոր լեզվի հեղինակքը եվրոպական Տաճկաստանի մեջ թեպես գրում էին հայերեն՝ առանց ներս խառնելու օտար բառեր, բայց միևնույն տաճկական լեզվի հոգով²²: Թեպետ Վիլհելմ ֆոն Հումբոլդտ մեծ լեզվագնիներ յուր ականավոր շարադրության մեջ՝ ասում է, թե ազգերը չեն այնպես հեշտ թույլ աալիս հեղափոխել այն ձևը, որով նոքա սովոր էին զգեստավորել յուրյանց մտածությունքը: Բայց կարծեմ այստեղ պիտո էր ուշադիր լինել այն ազգի որպիսությունը, որի վերա ներգործում էր մի օտար ազգի լեզու. պատճառ, եթե մի թույլ ազգ ա-

* Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin, 1876, sp. 216—287.

ռանց մի գերազանց յուսավորութեան բնկնում է մի օտար իշխանութեան տակ, երբեք կարող չէ պահպանել յուր լեզվի ազատութիւնը և անարատութիւնը: Պարսիկը և արաբացին, հաղթելով հային, տվել են նորան անհամար բառեր ու խոսքեր. բայց տաճիկը, իշխելով քրիստոնէյա հայի վերա, խախտել է միանգամայն և նորա լեզվի հիմքերը, քերականական ձևերը և բառերի դասավորութիւնը:

Հայոց նոր լեզվի բարբառները շատ կամ փոքր զանազան են միմյանցից, միտ գնելով զանազան գավառներին, ուր բնակվում էին հայք*: Բայց պիտո է առհասարակ ասել այստեղ, որ փոքրիշատե կրթյալ մարդիկ կարող էին հեշտութեամբ հասկանալ միմյանց, ինչ գավառից ևս լինեին: Ավելի խանգարված բարբառը էին աքուլիսեցոց և բուն թիֆլիզեցոց. սոցա լեզվի վերա, ինչպես երևում է, շատ ներգործել է մանավանդ թե վրաց լեզուն: Պարոն Ախվերդյանը վերոհիշյալ առաջաբանի մեջ, երևա 19—20, կարծում է, որպես թե թիֆլիզի բարբառը եզերական բարբառներից մինն է և ունի յուր «ինքնակա» հատկութիւնը, և ոչ թե ազնատվելով զոյացած էր հին գրավոր լեզվից: Այդ կարծիքը կամենում է հաստատել պարոն Ախվերդյանը այսպիսի ապացույցներով. թե թիֆլիզի բնիկ ժողովուրդը հայոց բաղաձայն տառերը շատ կամ փոքր հնչում է հին սովորական ձևով: Արդարեւ թիֆլիզեցին տառս բարտասանում է միշտ տվելի սաստիկ, քան թե Հայաստանի, Հաշտարխանի, Ղզլարի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայը, բայց և սոքա արտասանութեան մեջ փոքրիշատե զանազանում են բառը պից: Թիֆլիզեցոց արտասանութիւնը դառնի շատ անհաստատ է, երբեմն որպես բուն ղ լսվելով և երբեմն ամենևին թ. ինչպես ինքը Ախվերդյանը գրում է միշտ մարթ փոխանակ մարդ, նույնպես առաւոր երբեմն որպես դ հնչելով (որպես գիդիմ, գիդիս, գիդի, փոխանակ գիտեմ և այլն), իսկ երբեմն որպես բուն տ, զորօրինակ կարտ, կարել և այլն: Մյուս բաղաձայնների արտասանութիւնը բնագիտաբան հավասար է թիֆլիզեցոց և վերոհիշյալ քաղաքների մեջ: Տաճկաստանի, Ղրիմի և նոր նախիջևանու հայքը արտասանում են բառը որպես պ, այսինքն՝ ամենևին զանազան հայաստանցի, թիֆլիզցի, հաշտարխանցի, ղզլարցի և մյուս հայերից. բայց բնագիտաբան պիտո է ասել, թե երկու կողմից ևս արտասանութիւնը հետի է երևում հին նախնական արտասանութիւնից, որովհետեւ չունի կանոնավոր միութիւն: Երկրորդ ապացույցը Ախվերդյանի այն է, որ թիֆլիզի բնիկ ժողովուրդը, խառնվելով ևս զանազան գավառներից եկած հայերի հետ, պահպանել է բառերի արտաբերութեան ձևը և այսօր ևս խոսում է Սայաթ-Նովու տաղերի լեզվով: Ինչով է ապացուցանում պարոն Ախվերդյանը, թե թիֆլիզցիք պահպանել են բառերի արտաբերութեան հին ձևը. մի՞թե այն բանով, որ խոսում են Սայաթ-Նովու տաղերի տղեղ ու անճոռնի լեզվով, կամ թե ինքը Սայաթ-Նովան խոսել է թիֆլիզեցոց ավելի տաճկերեն, քան թե հայերեն խոսքերով: Եւ Սայաթ-Նո-

* Կարելի է բնորոշել երկու գլխավոր ժողովրդական բարբառներ հայերի մեջ. մինը արաբատեան, մյուսը տաճկական հայերի. առաջինին պատկանում են երեանի և Հին նախիջևանի, Հաշտարխանի և Ղզլարի, Ղարաբաղի, նախու և Շամախու բարբառները. երկրորդին՝ Տաճկաստանի, Ղրիմի և նորնախիջևանցոց բարբառը: Մյուս բարբառները, զորօրինակ թիֆլիսեցոց և աքուլիսեցոց, ունին այնպիսի հատկութիւնք, որոնցից պիտո էր խմստասիրել, որ տեղական պաշտանների տակ բավական ազնատվել էին, — ասանելով ամենայն գեղեցեւորութիւն:

վու ժամանակի և մեր եղերական բարրաճների մեջ սար ու ձորեր և հազարավոր տարիներ կան, որ չգիտեմ, թե ինչպես կարողացել է պարոն Հախվերդյանը աչքի վերալից թույնել: Չէ, մեր բանագետ ժամանակումը այդպիսի թույլ, անզոր ապացույցներով չի կարելի հաստատել թիֆլիզեցոց լեզվի հին եղերական, մի ազատ և ինքնիշխան բարբառ լինելու իրավունքը. այդպիսի իրավունք կարող է սեփականել յուրյան ամենայն մյուս բարբառ: Այլև թիֆլիզցոց է և ու տառերի արտասանելը որպես ի, ու և վու, համարում է Ախվերդյանը հիմք ասելու, թե Թիֆլիզի այժմյան բարբառը հին եղերականներից միմյն է. յուր խոսքին հաստատություն տալու համար բերում է նա ղրիմցոց և նորնախիջևանցոց օրինակը, ըստ որում և դոքա և տառը արտասանում են որպես ի: Բայց սխալվում է Ախվերդյանը. ղրիմցոց և նախիջևանցոց մեջ և-ի արտասանությունը որպես ի, մի մասնավոր բան է և հանդիպում է բայերի վերջավորության մեջ, ղորօրինակ հրամայիլ է (հրամայել է) արգիլել է (արգելել է). երբեմն և այսպիսի ձևերի մեջ. չը գիտեմ, չը գիտիս, չը գիտի, բայց ոչ այնպես անխտիր, ինչպես թիֆլիզցոց մեջ. ղորօրինակ իս (ես), քիզ (քեզ), իրկիր (երկիր), իփ (երբ), իզ (եզ) և այլն: Բայց ու տառը իբրև ու կամ վու արտասանել ամենևին անսովոր բան է ղրիմցոց կամ նախիջևանցոց մեջ, որպես և Հայաստանի կողմերումը: Պարոն Ախվերդյանը յուր կարծիքը ապացուցելու համար ռեներ միայն հավանական պատճառ, այսինքն, եթե նա կարողանար հաստատել դիտության դատաստանի առջև, թե թիֆլիզյան ժողովուրդը եկել է Վրաստան մի եղերական գավառից՝ բերելով յուր հետ և յուր եղերական լեզուն կամ դորա մնացորդը. բայց այդպիսի ապացույց չունի պարոն Ախվերդյանը յուր ասածի համար, բայց մենք ունինք նորա ընդդեմ մի ղորավոր ապացույց. այսինքն՝ հայոց ժողովուրդը, որ տեղափոխվել է դեպ Վրաստան, մի մասն է այն անեցի դաղթականներից, որ, Անի քաղաքը Բաղրատունյաց ձեռքից անցնելով հունաց ձեռք և ետ սելջուկյան թուրք Ալպասլանի իշխանության տակ, XI դարումը ցան ու ցիր են եղել դեպի զանազան օտար սահմաններ: Եվ եթե թիֆլիզցիք եկել էին Անի քաղաքից, ապա նոցա բարբառը երբեք չի կարելի ասել եղերական, որովհետև Անի մայրաքաղաքը Բաղրատունյաց թագավորության Հայաստանի ծոցումն է, այսինքն՝ Արարատյան աշխարհի Շիրակ գավառումը: Ուրեմն թիֆլիզեցոց լեզուն կարող էր միայն յուր այժմյան կերպարանքը ստացած լինել աղավաղությամբ Հայաստանի ընտիր լեզվին կամ բարբառին: Գուցե թիֆլիզցիք, հետո խառնվելով այլ եղերական գաղթականների հետ, ևս առավել տգեղացուցել են յուրյանց բարբառը. բայց թիֆլիզցիք գոնյա սկզբնաբար եղերական ժողովուրդ չեն, ուրեմն և ոչ նոցա լեզուն մի «ինքնակա եղերական հին բարբառ» ինչպես կամենում է պարոն Ախվերդյանը, գուցե թե մի փոքր կողմնապահությամբ դեպի յուր սիրելի քաղաքակիցը: Բայց, ափսոս, դիտության դատաստանի առջև հավասարապատիվ են քաղաքակիցը ու չքաղաքակիցը:

Հայաստանի, Հաշտարխանի, Ղզլարի, մի մասնով և ղարաբաղցոց լեզուն բավական հստակ է. բայց ամենից պատվականն է արարատյան և հետո Հաշտարխանի բարբառը, թե՛ արտասանության և թե՛ բառերի անարատության մասին, բայց, իհարկե, մնալով մինչև այժմ տգետ ժողովրդի կամքին, առանց գրավոր մշակության, չունին դոքա այն գեղեցկությունը, որ կարող էին ստանալ մի հաջողակ և ճաշակավոր գրչի տակ: Տաճկաստանի

Հայոց բարբառը բավական տեղ է և յուր փոքրիշատե մշակված գրության մեջ. բառերը շատ ջարդուփշուր և մտքերի բացահայտությունը ամենեին տաճկական ձևով: Ես ոչինչ չունիմ ասելու ընդդեմ այդ բարբառի հոլովելու և լծորդելու կերպին, որ բավական անկանոն էր, բայց զույց թե հարմար այն տեղական պաշտաններին, որոնց մեջ կային մեր պատվելի հայերը Տաճկաստանի մեջ. միայն թե զարմացած եմ, թե ինչ անձնապատասխանությամբ դոքա յուրյանց օրագրերի մեջ այս կողմի հայերիս հոլովելու և լծորդելու կերպը (ու՜մ եմ, ու՜մ ես, ու՜մ է բայական վերջավորությունքը և ից, ուց, ներից, ներով հոլովավերջքը) բամբասում են որպես անպիտան, առանց մտադիր լինելու այն տեղական պատճառներին, որ հարկ էին գնում հեղինակի վրա. և մի՞թե մի քանի աշդպիսի վերջավորությունք բավական էին ազեղացնելու մի լեզու, եթե դա ուներ մյուս էական պատվականությունք շատ: Ես զարմանում եմ, որ Տաճկաստանի հայերը աշխատում են մեկ համոզել զեպի յուրյանց կողմը մի քանի տղայական պատճառներով, որոնց արմատը, ինչպես երևում է, մի անյուսափոր անձնասիրություն է. մի անգամ լսում ենք, թե Տաճկաստանի հայոց բարբառը մայրաքաղաքի բարբառ է. երկրորդ, առավել մեծ բազմությունը ազգի խոսում է այդ բարբառով, և երրորդ, վաճառական հայեր Թիֆլիզից ու Հայաստանի կողմերից գալով Կոստանդնուպոլիս և մնալով այնտեղ ուսանում էին տեղական բարբառը: Հարցնում ենք այդ պարոններից. ինչ մայրաքաղաք է Կոստանդնուպոլիսը հայոց համար. դորան զիտենք մենք որպես օսմանյան Սուլթանի թագավորանիստ, բայց ոչ որպես հայոց մայրաքաղաք, թեև հայոց բազմությունը հասներ այնտեղ 300000-ի: Երկրորդ մի՞թե մի բարբառի գեղեցկություն պիտո է նորանով հաստատվի, որ այդ բարբառով խոսում էր մի բազմաթիվ ընկերություն, մանավանդ եթե այդ բարբառի գեղեցկությունը վկայում էր ոչ ոք այլ, բացի այն հասարակությունից, որ խոսում էր դորանով. ասել է, թե ինչ հասարակություն սիրեց ու հավանեցավ յուր բարբառին, պիտի իրավունք ունենա պահանջելու, որ և մյուսները սիրեն ու հավանին նորան: Չէ. այդպես չէ: Եթե կամին մեր սիրելի հայրենակիցքը Տաճկաստանի մեջ մի փոքր ակզիք տալ առողջ բանականությունը և լսել մեզ, ապա կարող ենք, միտ գնելով աշխարհի վերա եղած փորձերին, որ ուսուցանում է մեզ ազգերի պատմությունը, այսքան ասել, թե մի ազգային որեկից բարբառ այն ժամանակը միայն կարող է հաղթող հանդիսանալ մյուսների վերա և հետևողներ դառնել յուր համար, երբ որ նա այնպիսի ականավոր վաստակներ դուրս է հանած, որ ազգը, ցանկալով մասնակից լինել դոցա, ստիպված էր ուսանել այդ բարբառը և յուրացնել որպես լուսավորության աղբյուր: Բայց մինչև այդպիսի ականավոր դործի չկային մի ազգային բարբառի մեջ, մինչև սա ոչինչ բարոյական և իմացական մտքով չէ ապացուցել յուր իրավունքը լինելու ազգի ընդհանուր գրավոր լեզուն, լսկ վայրիվերո խոսքերով ոչ մի մտածող հայ չի կարող համոզվել, թեպես հայկական ամբոխը սովոր է ամենայն խոսքի ու կարծիքի տեղիք տալ, որովհետև չէ սովորել քննել ու ճանաչել յուր մտածության իրավունքը: Մենք ընդդեմ չենք Տաճկաստանի հայոց բարբառին, եթե դա հարմար դործիք է երևում հայ հեղինակի ձեռքում Տաճկաստանի մեջ. թող նա մշակե և գեղեցկացնե այդ բարբառը. մենք ես ժամանակով օգուտ կքաղենք այդ բարբառից, երբ որ դա հասել էր յուր կատարելությանը. բայց ինչ իրավունք տալիս ենք Տաճկաստանի հայերին,

նույն իրավունքը, արդարութեան օրենքով, պահանջում ենք նոցանից. այսինքն, որ նոքա համեմատաբար մտածեն և թույլ տան մեզ, Հայաստանի և Ռուսաստանի հայերիս ինքնուրույն կերպով մշակել և կատարելագործել մեր կողմերի բարբառը. որ, եթե կամենայինք խոսել դորա պատմականութեան վերա, ամենևին այլ ներքին և հաստատուն պատճառներ ունի յուր համար, քան թե Տաճկաստանի բարբառը: Եվ ինչ վնաս կա, մի ծաղիկի տեղ, երկու ծաղիկ ունենալ ազգի մեջ. և մի՞թե արժան էր ազգասեր մարդուն ցանկանալ, որ եթե մի տեսակ ծաղիկ գոյանում էր Տաճկաստանի հայերի մեջ, չգոյանար մի այլ տեսակ ծաղիկ Ռուսաստանի հայերի մեջ: Զէ, Աստուծո տրն-տեսութեանը այդպէս չէ. նորա իմաստուն սահմանողութեամբ կանաչում են միևնույն հողի վերա պէս-պէս ծաղիկներ ու բույսեր, որոնց ամեն մինը ունի յուր առանձին գեղեցկութեանը և խորհուրդը. մինը մշուսին խափանա-րար չէ. այլ մանավանդ թե ցուցանում է արարչական հրաշքների բազմօրինակութեանը բնութեան մեջ: Եվ եթե արդարեւ չկա աշխարհիս վերա մի մարդ, որի երեսի կերպարանքը ամենևին հավասար լիներ մշուսին, ապա որ խեղացին կարող էր պահանջել, որ երկու առանձին հայկական ընկերութեանը, դանազան աշխարհներում, դանազան կենսական պայմանների տակ շունենային և յուրյանց հոգու առանձին կերպարանքը, փոքրիշատե առանձին ձևավորութեանք յուրյանց լեզուների մեջ: Մեր ցանկութեանը և առ ի սրտե ցանկութեանը այս է. թող աճեն ու զորանան այդ երկու ճյուղերը նույնար-մատ ծառի, թող ծաղիկն ու պտղաբերեն դոքա. այնուհետեւ կպատվենք ամեն մինը, նայելով նորա պտուղների պատմականութեանը, այնուհետեւ պարզ ու բնական կերպով կվերջանա խնդիրը այս կամ այն բարբառի նախամեծար արժանավորութեան մասին²³:

Թե ինչպէս մեր «Հյուսիսսփայլ» օրագիրը պիտո է դորձ կատարե—մեր խոսքը այստեղ լեզվի ձևերի վերա է,—կարծեմ, ավելորդ էր երկարաբանել այստեղ. պատճառ, թե՛ բարեկամ և թե՛ թշնամի, որոնց հաշտնի են մեր նոր հայերեն գրվածքը, բայց ու արձակ պիտո է տեսնելին և խոստովանելին, որ մեր խոսակցութեան ձևը և հոգին ամենևին այլ է, քան թե Տաճկաստանի հայերի մեջ, որոնք պատկանում են և վենետիկյան, փարիզյան և վիեննա-կան հայերը: Մենք յով գիտենալով, թե ինչ է գրավոր լեզվի խորհուրդը և թե դա իբրեւ մի բազմամասնյա գաստիարակութեան դորձի, ինչպէս պարտական էր դորձ կատարել մի ազգի համար, այլ մեր սիրտը վկայելով, որ գոհիկ ժողովրդի վայրենացած լեզվով ամենևին անհնար էր ուսումն տալ ազգին, ընտրեցինք մի ընդհանուր ոճ խոսակցութեան, ինչքան կարելի էր, հեռու պա-հելով մեզ տեղական առանձին բարբառներից, հետեւելով միայն այն առա-վել ընտիր աշխարհաբար հայախոսութեանը, որ հայաբնակ քաղաքներումը Ռուսաստանի լսվում է ընդհանրապէս: Մենք ինչպէս հեղինակ և մշակագոր-ծող մեր այժմյան լեզվի, դորձ ենք կատարել մինչև այժմ և կատարելու ենք այսուհետեւ, ոչ թե խոսելով ամեն մի հայի հետ նորա առանձին քաղաքի լեզվով, որ մի անկարելի դորձ է և մի անօրինակ բան աշխարհի պատմու-թեան մեջ, որ և պիտո է շինել մի լեզու կատարյալ աղջան, բաբելոնյան խառնակութուն, այլ ընտրանքով, այսինքն՝ այնպէս, որ ամենայն խելացի հայ, ինչ քաղաքից ևս լինել, կարգալով մեր գրվածք, ոչ թե ասեր, սա իմ տեղական բարբառն է առանձնապէս, այլ թե սա մեր հայերի այժմյան բարբառն է ընդհանրապէս, գրավոր մշակութեան տակ բնկած: Ասել է, թե

ևս ինչքան կարողացել եմ, հետևել եմ բոլորին, ընդհանուրին, բայց ոչ մասնավորին. ավելի պարզ ասեմ. միշտ աշխատել եմ իմ գրվածքների մեջ խոսել ազգի հետ ոչ թիֆլիզերեն, որ իմ հայրենի բարբառն է, ոչ հաշտարխաներեն, ոչ ղզլարցոց և ոչ ևս երևանցոց պես ամենակին, այլ աշխախի ոճով, որ չլինելով դոցա մասնավորապես սեփական, պատկանում էր բոլորին ընդհանրապես: Եվ իմ կարծիքը այսպես է, որ ոչ մինը հիշյալ բարբառներից չունի յուր մեջ փռանալու ակունքի և ընտիր աշխարհաբար հայախոսությունը, որ սահմանած չափով գտնվում է միայն ամեն մի բարբառի մեջ. ուրեմն ո՛չ երևանցին, ո՛չ թիֆլիզեցին, ո՛չ հաշտարխանցին, ո՛չ ղզլարցին և ո՛չ ևս նախիջևանցին ու ղրիմցին պատճառ ունին մտածելու, որ եթե մեր գրվածքների մեջ չեն տեսնում յուրյանց առանձին բարբառների մասնավոր ձևերը, ուրեմն և մեր խոսածը չէ հայոց ժողովրդի լեզու: Բայց թե հեղինակը, թող խոսեր դա որևիցե ժողովրդի լեզու, իբրև գրավոր գործակատար մի լեզվի մեջ, ինչ պարտականություն ունի լցուցանելու, այդ բանը չգիտե հայոց ոչ ժողովուրդը և ոչ նորա մի քանի վալլիվերո կիսատ թերատ ուսումնականք. բայց ինչ որ մենք վերևումը, խոսելով հունաց լեզվի մատենագրության վերա, ասացինք, թող առաջնորդ լինի մեր բարեմիտ, խոհական ընթերցողներին:

Վերջապես պիտո է մեզ այստեղ մի տղայական կարծիքի ընդդեմ դուրս գալ, որ մի քանի հայերի բերանից, շյո և պ. Ախվերդյանի վերահիշյալ առաջաբանի վերջումը լսում ենք. այսինքն՝ թե մեր հայերի այժմյան լեզուն, մշակվելով ու կատարելագործվելով (բայց Ախվերդյանի կարծիքով, եթե «Մշեցոց մշուշով պատած լեզուն, որի մեջ պահված էին դեռևս զրոց լեզվի բուն նշանքը, այսինքն՝ նախդիրքս զ, ի, յ և նվազական մասնիկներս՝ իկ, եակ, ալ, ոյկ, քննվեր ու բացահայտ կացուցանվեր»), ապա պիտո է մի օր դառնա մեր զրոց անուշ լեզուն²⁴: Այդպիսի դատողություն մի հասարակ հայի բերանից չէր դարձանելու մեզ. բայց Ախվերդյանի բերանից թուլացնում է մեր ունեցած լավ կարծիքը նորա ուսումնականության վերա: Մի՞թե այդ պատվիկի պարոնը այնքան անփորձ է ազգերի պատմությանը, որ կարող է մտածել, թե XIX դարի հայը երբեքից հասնելու էր յուր անցած-գնացած V դարի գրավոր լեզվին: Բայց որն է, հարցնում ենք այն կախարդական կամուրջը, որի վերա կարող էր հայոց ազգը անց կենալ ու հասնել այդ կորուսյալ գրախտի երանությունը. եթե այդ կամուրջի գերանները էին հիշյալ զ, ի, յ նախդիրքը և իկ, եակ, ալ, ոյկ մասնիկները, ապա վառված ու բորբոքված երևակայության երազ էր դա, զուցե քաղցր, բայց անխորհուրդ երազ: Եթե ֆրանսիացոց, իտալացոց և սպանիացոց ազգերին ասելու մի մարդ մեր օրերումը այսպես. Դուք կրթելով ու մշակելով ձեր լեզուն և ընդունելով մի քանի հոլովակերտ վերջավորությունք և նախդիրք լատիներենից, մի օր հասնելու էիք այն քաղցր ու գեղեցիկ և հոյակապ լատինաբանությունը, որ հնումը եղել է ձեր հայրենի ու գրավոր լեզուն. դուք թիկունքը շարժելով պիտո է ծիծաղելն մեր վերա և հանդիմանելն մեզ իբրև ագետ մարդիկ, որ դեռևս չգիտեն՝ թե ինչ ասել է հին լատինական լեզու և նոր հռոմեական բարբառք, և թե քանի սար ու ձորեր այդ երկուքի մեջ ներս էին մտել, ոչ թե անդունդքներով բաժանելով մինը մյուսից, այլև ամենակին կերպարանափոխ առնելով աղգային կյանքի պայմանները: Պատմությունը ուրանալ, աշխարհի մեջ եղած իրողությունքը և նոցա ծանր-ծանր հետևանք-

ները, որ միանգամ առաջացել են և ներգործում են այժմ, ոչինչ համարել, ջուրը ձգել, խելացի մարդու գործ չէ: Բացի դրանից, շատ թույլ է երևում այ. Ախվերդյանի փիլիսոփայական լեզվագիտությունը: Հոլով ասած բանը ոչինչ հարակցություն չունի զ, ի, յ նախդիրների հետ. հոլովի ըմբռնողությունը հիմնած է ճիշտ վերջավորությունների վրա, և այն հոլովքը, որ հայոց բերականության մեջ շինվում էին նախդիրներով, չեն հոլովք հատկապես, այլ միայն նախդիրների խնդիրք. և այս խնդիրքը, խոսելով իսկապես, ոչ թե նախդիրի համար էին գրած, այս կամ այն հոլովով, այլ որովհետև բայի նշանակությունը պահանջում էր այդ հոլովը, որ կարող էր ամենևին պարզապես և առանց նախդիրի գործածվիլ: Օրինակ. հին լեզվով. զնալ ի քաղաք. աշխարհիկ լեզվով, քաղաք զնալ. այս երկու օրինակների մեջ քաղաք բառը հայցական հոլով է. մինը նախգրով, մյուսը աննախդիր, բայց տրամաբանորեն ուղիղ, որովհետև ամենայն շարժողություն գեպի մի տեղ պահանջում է հայցական հոլով. ով որ տեղյակ է լատին, հույն և ընդհանուր քերականության, նա կհասկանա մեր ասածը: Դարձյալ հայոց լեզվի հայցականը, ինչպես ասում է քերականությունը, շինվում է զ-ով, բայց և առանց զ-ի. առաջինը ասվում է սրուշյալ հայցական և երկրորդը անորոշ: Սորանցից ինչ պիտո է իմաստասիրել. ահա մեր կարծիքը. բուն հայցականը հայոց ամենևին հավասար է ուղղականին. և զ տառը ոչ թե հոլովակերտ նախդիր է, այլ միայն լոկ սահմանողական հոգ, համեմատ ֆրանսիականին լե, լա, կամ հունականին ո, ո, ան այս պատճառով կարող է մի խոսք ունենալ յուր վերա նախդիր ասած զ տառը՝ առանց լինելու հայցական. ուրեմն հայցականի հոլովակերտ նշանը չէ զ: Ավելորդ ենք համարում երկար խոսել մի քանի նվազական մասնիկների վերա, որ իբրև թե մի առանձին քաղցրություն պիտի տալին մեր լեզվին, եթե միանգամ կենդանանային մեր աշխարհաբարումը մշեցոց բարբառից: Մի՞թե այդ և դոցա նման մասնիկներ, որ մնացել են մշեցոց լեզվի մեջ, չկային և դոց լեզվի մեջ. գրոց լեզուն, որ ամենաառատ աղբյուրի պես գրած է ամենայն նոր հայկաբանի առջև, մի՞թե բավական չէր. և ով կարող է պատվիրել նոր հայախոսին, որ նա տեղին ու հանգամանքին հարմար ներս չբերե լեզվի մեջ այդպես և այլապես վերջավորած բառեր, որ պատկանում էին մաքուր գրոց լեզվին:

Հայոց աշխարհաբար լեզուն չէ այնքան հեռացել յուր սկզբնատպից. այսինքն այն հարվածքը, որ ժամանակը պատճառել է մեր հին գրավոր լեզվին, չեն այնքան խոր և կործանողական, ինչպես տեսնվում է հռոմեական ասած բարբառների մեջ, համեմատությամբ լատինականին: Հայոց այժմյան լեզվի հարակցությունքը հին գրոց լեզվի հետ համարյա թե այնպես են, ինչպես նոր հունականի հարակցությունքը հին հունականի հետ. և այստեղ, ինչպես հայերենումը մնացել է լեզվի նյութը բավական անարատ և յուր հին հիմքի վերա, հոլովների, հոլովմունքի և լծորդությունների փոքրիշատե հին ձևերով, որ ամենը ջարդուփշուր է եղած հռոմեական բարբառների մեջ, թեպետ եվրոպական հերոսաբար գործունյա հոգին այդ ավերակների վերա շինել ու բարձրացրել է այնպիսի հրաշալի դպրություն տաճարներ, որ ոչինչ բանով պակաս չէին հնաշեններից:

Եվ մեր հայոց գեղեցիկ աշխարհաբար լեզուն պիտո է յուր փոքրիշատե անարատ գրություն մեջ առաջ գնա, մի ոտքը պահելով միշտ հին նախնական հիմքի վերա, օրավուր լցնելով յուր պակասությունքը հին լեզվի ճոխ

դանձարանից: Բայց այս բանը չէ պիտո կապել հեղինակի ազատությունը և ծառայեցնե հորա հոգին: Հայոց նոր հայկաբանը, լինելով տեղյակ յուր լեզվի ճոխ գանձերին, տեղյակ և կենդանի ժողովրդական լեզվի բնավորությանը, պարտական է խելացի տնտեսությամբ գործ դնել լեզվի բնահանուր նյութը, պահպանել հին լեզվից, ինչ բան կարելի էր պահպանել, փոխ առնուլ հնիցը, ինչ որ պակաս էր նորին և պիտանի կաղտցանել, ինչ որ արգեն պատրաստ էր այժմյան լեզվի մեջ, հետևելով յուր բնորոշական ճաշակին: Նոր լեզուն կամքով և դիտությամբ ձգձգել և մոտեցնել հին գրոց լեզվին և ալդպես մեղցնել կենդանի աշխարհաբարի ինքնաշարժ հոգին, ինչպես տեսնվում է նոր հունական լեզվի մեջ, անպատշաճ է ամենեին. որովհետև առաջանալու էին խորթ և անսովոր ձևեր, որ չէին բխում ազգի սրտի խորքից:

Ամենայն ազգի մեջ եղել է հեղինակը մի արարիչ, գտնող ու հարմարող մարդ. նա եղել է լեզվի մշակող, բարեղարդող, ղեկեցկացնող և կատարելագործող. նա եղել է շինող, բայց շինության նյութը տվել է նորան ժողովրդի բնահանուր լեզուն. նոր լեզու ստեղծել ոչ մի հեղինակ կարող չէ. բայց նորան կրթել, իմացականության և բարձր դադափարների ազդեցության տակ մշակագործել ու վաշխլացնել և տալ նորան այն մեծ խորհուրդը, որ նա կարողանա մի բոլոր ազգի դաստիարակության և յուսավորության ճանապարհ դառնալ, ալդ կարող է նա: Երբ որ մեր այժմյան աշխարհաբար լեզուն մի 50 տարի (իհարկե բարեկարգվելով ազգային դաստիարակության եղանակը, զանազան ուսումնարաններ առաջանալով, հայոց լեզուն ուսման և դիտության լեզու դառնալով այս ուսումնարանների մեջ) այս հիմքի վերադործ կատարեր և առաջ դնար, այնուհետև հին լեզուն, որ յուր հյուսթը և ծուծը տվել էր նոր լեզվին, և ալդպես լցուցել էր յուր մայրական պարտականությունքը դեպի յուր մանուկը, այնուհետև թող մեռնի նա, կենդանի միայն յուր մանուկի կենդանությամբ: Այնուհետև ցավալի չէր մոր մահը, այլ մանավանդ թե հարկավոր ևս, ինչպես բուսականի մահը, որ առաջացնելով սակունք, ծաղիկներ և սերմեր, մեռնում է ինքը, շատ արգյունքներ գործելով ապագայում: Բերն փխխտափայլ հետ³⁵ ձայն ենք տալիս մեր ուսումնական եղբայրակիցներին, թե «Հշմարտությունը է ժամանակի որդին և ոչ թե սրա կամ նրա ասածի ծառա. և ամենայն ժամանակի համար ճշմարիտ է այն բանը, որ հարկավոր է նորան. և եթե մի ժամանակի հարկավորություն կորուսանում է յուր պիտառական խորհուրդը մյուսի համար, ապա դա է կյանքի նորոգության անփոփոխելի օրենքը. և այստեղ ամենեին անօգուտ էին քնդդիմախոսությունք և դանդաղանք»:

Այն հիմքերի վերա, որոնց մասին մեր ճառի մեջ մինչև այժմ այնքան մանրամասնաբար խոսեցինք, պիտո է գործ կատարել և «Հյուսիսափայլ» օրագրի հրատարակողը և նորա աշխատավոր քններակիցքը: Այդ օրագրի խորհուրդը պիտո է լինի հաստատել մեր ազգի մեջ մի հայկական պիտություն, որ չէ եղած մինչև այժմ. մի գրավոր ճանապարհ խոսելու ազգի հետ նորա իմացական և բարոյական պիտույքների վերա. մի մատենագրական դպրոց, ուր կարող է ամենայն փոքրիշատե բանիմաց հայ ուսանել և ճանաչել մարդկության և աշխարհի որպիսությունքը սկսյալ վաղ ժամանակներից մինչև մեր օրերը. ծանոթանալ յուր ազգային պատմության և ճանաչել յուր հատուկ անձը, յուր անցյալը, յուր ներկան, և սորանից գուշակել յուր ապա-

զան: Մեր օրագիրը պիտո է լինի մի եղբայրորեն ուսուցիչ, դաստիարակիչ և առաջնորդ բարեկամ հայոց ծնողների և մարդերի տան մեջ:

Այս պատճառով «Հյուսիսփայլ» օրագիրը կբաժանվի չորս առանձին հոգված, պարունակելով յուր մեջ ճառեր աշակերտի նյութերի վերա:

ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԳՎԱԾ

Սորա մեջ գրվելու են ճառեր ընդհանուր երկրագիտության, ուշադիր լինելով Հայաստանի և Ռուսաստանի աշխարհագրության ու ստատիստիկային. այլև զանազան աշխարհների նկարագրությունը, նոցա բնական կերպարանությունը և դոցանից առաջացած հետևանքը ազգային քաղաքագործության մասին: Տեղեկությունը աշխարհագրական հայտնագործությունների վերա և հարցասիրության արժանի հատվածներ աշխարհի հինգ բաժինների մեջ ճանապարհորդած մարդերի գրվածքներից:

ԵՐԵՐՈՐԳ ՀՈԳՎԱԾ

Սորա մեջ կպարունակվեն համաշխարհական պատմության վերա ճառեր, ուշադիր լինելով ուսուսց ազգի պատմությանը: Այստեղ լինելու են հիշատակի արժանավոր աղբյուր համաշխարհական պատմության մեջ, վարքագրական պատկերացույցը երևելի մարդերի թե՛ Եվրոպայի, թե՛ Ասիայի և թե՛ Ռուսաստանի մեջ հատկապես: Հայրենական ազգի պատմությունը, ինչքան որ հայր կարողացել են գործ կատարել աշխարհի հրապարակումը, քաղաքական հանդեսի մեջ, պիտո է այստեղ ավանդվի ազգին, ցույց տա հայերին յուրյանց նախահարց արդյունարարությունը և վնասաբերությունը ազգին, նոցա պարծանքը և ամոթը, որպես ուսումն և խրատ հետագա հայերին:

ԵՐԵՐՈՐԳ ՀՈԳՎԱԾ

Սորա մեջ կպարունակվեն բնագիտական ճառեր, այսինքն՝ խոսք և գրույց այն օրենքների վերա, որ ներգործում են մարմնեղեն աշխարհի մեջ և այդ օրենքների գործադրությունը ընկերական կեցության համար. ճառեր զանազան ֆիզիկական հայտնությունների վերա, հասարակախոս աստղաբաշխության, քիմիայի, հանքաբանության և ֆիզիոլոգիայի մասին: Այստեղ կլինի նույնպես բանախոսություն տնկական կյանքի վերա, գիտության արժանի բույսերի մասին աշխարհի զանազան սահմաններումը, նոցա տնկարկության և ներգործության մասին հասարակաց որպիսության վերա: Բացի սորանից, նկարագրություն օդատակար գլուտերի և հայտնագործությունների, թե՛ ճարտարության և թե՛ բնության մեջ:

ԶՈՐԵՐՈՐԳ ՀՈԳՎԱԾ

Բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր. այստեղ գրվելու են առավել պատվական մտածությունը և առավել պատվական զգացողությունը թե՛ ոտանավոր և թե՛ արձակ ոճով. ընտիր-ընտիր թարգմանած հատվածք հին,

հայկական լեզվից և եվրոպական մատենագրությունից. այլև բննողական ճառեր թե՛ նոր և թե՛ հին հայերեն հրատարակած գրքերի վերա, փախչելով ամենայն վիճասիրությունից, անաշուտակա գատելով արժանավորությունը ամենայն աշխատության, որ բխած էր հայկական հանձարից:

14. <ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ>

Այս արժանավոր, մեծ ազդասեր հայք, որդի իշխանապատիվ Ապովի Վիրապյան, Քանաքեռ գյուղից, ուրարակիր սարկավագ էջմիածնու վանքի Խփրեմ կաթողիկոսի օրերումը, յուր առաջին դաստիարակութենից հետո էջմիածնու խցերի մեջ, յուր հոգաբարձու Անտոն կաթիկոսոսի հետ գալիս է Հաղպատ: Այստեղից տեղափոխվելով հետո դեպի Թիֆլիս, հանձնվում է դարագաղցի Պողոս վարդապետին, որ սկսյալ մոտ 1820 թվակ. Թիֆլիսի Տափի թաղի վանքումը յուր խցի մեջ ուսուցանում էր աշակերտներ: Ապովյանը, ինչպես որ մյուս հայազգի պատանյակը, որոց մինն էր այս բառերի գրողը, աշխատում էր օր ու ցերեկ՝ գլուխ ջարդելով Չամչյանի քերականություն, Ադոնց Ստեփանոսի ճարտասանության և Թեսալոնիկի վերա: Պողոս վարդապետը կարող էր միայն մեքենաբար ուսուցանել, առանց կենդանացնելու յուր դասատվությունը: Հին, մեռյալ հայկաբանություն մասին, որ միայնակ ուսանելիքն էր նորա երկաթի վարժապետական գավազանի տակ. և պիտո էր ասել, որ այդ վարժապետը ավելի ծեծ բան թե ուսումն էր տվել յուր աշակերտներին. այսպես էր այն ժամանակի հայկական ուսումն, և այս բանի մեջ մեղավոր չէ Պողոս վարդապետը, այլ նորա կոպիտ և խավար ժամանակը. անցած օրերը չափել ու կշռել մեր այժմյան, փառք աստուծո, հառաջագնամ և բանական օրերի կշռով, իհարկե անտեղի բան է: 1823 թվականին Ներսիսյան դպրոցը բացվելով և Մոսկովայից հրավիրված Հարություն Ալամդարյանց քահանայի գործակցությամբ փոխվելով հայոց զավակների դաստիարակության եղանակը Թիֆլիսի մեջ, պարոն Ապովյանը և նորա աշակերտակիցքս տեղափոխվեցանք նորաշեն ուսումնարանի մեջ, ուր բացի մեկ կտոր հայերենից կարելի էր ուսանել փոքրիշատե ռուսերեն, պարսկերեն, վերջումը և ֆրանսերեն, երբ որ Հակոբ Շահանյան Ջրպետը հոգաբարձությամբ Ներսիս վիճակավոր արքեպիսկոպոսի բերել էր տված Փարիզից: Ապովյանը, ուսանելով այստեղ մինչև 1828 թ.² և լինելով չափահաս աշակերտներից մեկը, գուցե և ավելի մտախոհը յուր ընկերների մեջ, նշառավոր էր մանավանդ թե յուր գորավոր հիշողությամբ: Ապովյանը մի մեծ ուսումն դուրս շտարավ Ներսիսյան ուսումնարանից (ինչպես ոչ ոք մեղանից), և անկարելի էր այդ բանը այն վայրիվերո, չքավոր ուսումնատվության մեջ. բայց պիտո է ասել արդարությամբ, որ մի բանի կենդանի սերմեր, մի ազնիվ ձգտողություն դեպի ուսումն հառաջացան այդ ուսումնարանից մի քանի մասնավորների մեջ, նվ Ապովյանը հրաժարվելով Թիֆլիսից դեպի էջմիածին տարավ յուր սրտի մեջ մի վառ ուսումնասիրություն կրակ. ինչքան սակավ կարողացել էր ուսումնարանը տալ նորան, այնքան ևս կարոտ ու սոված սրտով դուրս գնաց նա: Խորհրդավոր գրություն: Ապովյանի ուսումնասիրության կրակը շուտով կշիջաներ արդարե, եթե մնացած լինեք ասիական խեղդանյությա ամոսֆերայի (օդապատի) մեջ. բայց նորա բախ-

տը աշխատեալ էր կամեցած: Եւ Ապովլանը քնած շմեաց, երբ որ բախտը
եկել էր զարկելու նորա դուռը: Դորպատայն համալսարանի ուսուցչապետ
Պարրոտի գալուստը Հայաստան 1829 թվականին³, բայցի նորա ուսումնա-
կան ճանապարհորդութեան նպատակից, որ էր քննել և հայտնի կացուցանել
Մասիս սարի որպիսութիւնքը և գիտութեան արժանի հատկութիւնքը, շատ
արժանահիշատակ իրողութիւն էր, եթէ միտ դնենք զորա հանգամանքներին
մեր հայոց լուսավորութեան համար: Պարրոտը, լինելով էջմիածնի հոգի վե-
րա, ծանոթանում է Ապովլանի հետ և, նկատելով նորա խոհունակութիւնը,
ընտրում է նորան որպէս հայ տեղացի, յուր գեպի Մասիս սարի կատարը
բարձրանալու ճանապարհորդակից: Ապովլանը, մոտենալով եվրոպացի բա-
նազետ օտարականին, և աշխատեալ պողովատը զարկելով ու տրորելով գալա-
խաղի վերա, դուրս է թաշում կայծը, որ պիտո էր միայն կերակուր տալով
սնուցանել: Ապովլանը հայտնում է Պարրոտին, թէ կամի աշակերտիլ եվրո-
պական ուսման, բայց շունի դորա հարկավոր նշույթական ճանապարհը:
Օտարական Պարրոտը, բայց մարդկութեան ընտանի ու բարեկամ Պարրոտը,
հանձնառու է լինում հոգալ Ապովլանի դաստիարակութեան ծախքը Դորպա-
տի մեջ և, վերագառնալով գեպի Պետերբուրգ, բարեխոս է լինում լուսավո-
րութեան նախարար պաշտօնափալ իրվենի առաջ և Ապովլանի համար, և
թագավորութեան գանձարանից ստանում է Ապովլանը երեք տարու ապրուստ
և ճանապարհի ծախք, որ գա ուսանի Դորպատումը և վերագառնա գեպի յուր
հայրենիքը: Ճշմարիտ, Ապովլանի ուսումնառութեան հասակը անցած էր և
գժվար էր նորան ամենեկին փոխարինել յուր կորուստը. բայց պիտո է ասել,
թէ նորա երեք տարու Կիցութիւնը⁴, ուսումը և նկատողութիւնքը դստապա-
տան գիտուն և բարեմիտ մարդերի մեջ մի նոր իմացական մկրտութեան ավա-
զան դարձաւ նորա հոգու համար և վերստին ծնաւ նորան: Այն ընդհանուր
կրթութիւնը, այն ազգասիրական հոգին, այն անօրինակ սերը գեպի հայոց
մանկունքը, այն առաքինի հոգին, որ նա դուրս տարաւ յուր հետ Դորպա-
տից, 1835-ին վերագառնալով գեպի Հայաստան⁵, մի այնպիսի վաստակ էր,
որ կարող էր միայն Ապովլանի պէս ազնիւ տղամարդը: Ուսումնական բազ-
մահայաց կրթութիւն չստացաւ նա Դորպատումը, բայց ուսաւ ճանաչել
յուր անձը, սիրել յուր ազգը և աշխատել նորա զավակների կրթութեան վե-
րա, որպէս քաջ դաստիարակ, որպէս սիրող ուսուցիչ, որպէս քաղցր խնա-
մակալ ու հայր և բարեկամ յուր աշակերտների համար: Աստու միայն, որ
մեր ազգը չկարողացաւ գնահատել մի աշխատի արժանաւոր, շատ պիտանի
մարդը, ցավալի, որ ազգի իշխանքը, մանավանդ թէ հոգևորների կարգից,
որովհետեւ դոցա վերա ավելի մեծ պարտականութիւն կա, ըստ որում ավելի
մեծ են և դոցա իրավունքը, պարզ ասեմ, շատ ցավալի է, որ ներսեն կաթո-
ղիկոսի պէս մարդը չկարողացաւ կամ թէ չկամեցաւ այնպիսի դրութիւն
տալ Ապովլանին, որ սա յուր ազգին պիտանի կացուցաներ յուր անձը բո-
լորամասն չափով, այնքան, ինչքան կարող էր: Պատմական Ապովլանը Թիֆ-
լիսից Երևան, Երևանից Թիֆլիս տարուբերվելով, անվերջ հալածանքի և
տհաճութիւնների մեջ, հուսկ հետո անձնատուր է լինում մի խավար հուսա-
հատութեան, և հանկարծ չքանում է յուր ընտանիքի և բարեկամների միջից,
բայց թէ ո՛ւր, ոչ ոք չգիտէ մինչև այժմ: Միտ դնելով նորա տրտում և հու-
սակտուր երգերին, որ մեր բարեկամներից մինը ուղարկել էր ինձ Թիֆլիսից,
պիտո է եզրափակել, որ Ապովլանը մի խավար բոպեհի մեջ մահու է տվել

յուր անձը: Հայոց Հելիկոնի վերա դափնիք չեն բուսանում արժանի գլխի համար. բայց փուլթ չէ, Ապովյանը, ազգի մեծ բարերարը, թեև վաղուց արդեն մոռացած յուր հայրենիքումը, այնուամենայնիւ փառավորվում է և պիտի միշտ փառավորվի արդարադատ և վրոպական մարդկության պատմագրքի մեջ:

15. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

«Հյոսիսափայլ» օրագիրը Աստուծո ամենակարողի հաջողելովը, ավարտելով յուր տարեկան ընթացքի կես ճանապարհը, ժամանակ է արդեն մեր բարեմիտ ընթերցողների հետ միասին աղոթք ու գոհություն մատուցանել պարգևատուին ամենայն հաջողության, այլև հաշտնել իմ շնորհակալությունը այն ազգասեր ազնիվ պարոններին, որ թե յուրյանց աշխատավոր գործակցությամբ և թե յուրյանց չափավոր մասնակցությամբ մեր օրագրին հնարք էին տվել մեզ առաջ տանելու մի՝ ազգային օգտի նվիրած ձեռնարկություն: Անպատմելի ուրախ է հոգիս, մեր սիրելի ազգի բարեմիտների պարծանքը քարոզել հանդիսաբար և խոստովանել, թե այն բարի հույսը, որ ունեի ես մեր ազգի առողջ բանականության և ազնիվ պատվասիրության վերա, ունայն չեղավ, իմ ազգասիրական հրավերը անպատոր սրտերի մեջ ձայնակցություն գտավ, իմ սկսվածը անկատար չմնաց: Մի քանի դարանագործ ամբարիշտ մարդերի արարք, որ յուրյանց շոր որսմնացանությամբ ժողովրդի մեջ կամեցած էին որպես թե վնասել ինձ և իմ ձեռնարկությանը, չկամիմ հիշել այստեղ՝ վրդովելով իմ և բարեկամներիս հոգու խաղաղությունը: Կգա մի օր, որ և հեռի չէ արդեն, երբ այդ պատվելիքը յուրյանց թշվառ պարծանքը Կլիոյի արդարակշիռ ձեռքով արձանագրած կոտեսանեն պատմության տախտակների վերա այն պարծանքների շարքումը, որ գտել են աշխարհիս մեջ Հերոստրատոս հույնը¹, հրեական ազգի դպիրը ու փարիսեցիքը, Գանթի թշնամիքը և Գալիլեոս հալածողը պապական Իսալիայի մեջ: Մեր հայացքը շրջելով այդ դարշելի հոգևսպան կերպարաններից, դարձուցանում ենք մի հոգևպայծառ հանդիսի վերա, որ հայկական հոգու առաքինությունը, բողբոջելով և կանաչելով օրբստօրե, տալիս է մեզ մխիթարական հույսեր դալոց օրերի համար: Հաստատենք մեր ասածը՝ ազգի առջև դնելով յուր վաստակած պատիվ ու պարծանքը, այն յուր հայրենասիրական գործակցությունը և մասնակցությունը, որ ցուցել է նա «Հյոսիսափայլի» հրապարակությանը: Ամենայն, յուր ազգի առաջադիմության ցանկացող բարխորհուրդ հայր, կարող էր ներքևումը դրած ցուցակից ուրախությամբ եզրակացուցանել, թե կան մեր հայերի մեջ եթե ոչ բազմաթիվ, գոնյա բավական շատ մարդիկ, որ կամենին լսել ճշմարտության ձայնը, թեպետ և դա մի անգամ խիստ ու հարվածող էր, կամենին մի բան ուսանել, հասկանալ յուրյանց ազգի դրությունը, դրան առջև կանգնած ժամանակի խնդիրքը, հասկանալ յուրյանց անձը, յուրյանց կյանքի խոր ուրդը աշխարհիս վերա, ճանաչել յուրյանց պակասությունքը և թերությունքը, որով արդեն կիսով չափ հնարավորված էր ուղղության և բարեկարգության գործը: Այժմ առաջ եկեցեք մեր սիրելի, բարեմիտ հայեր, եզրարք ու ընկերք. ամենայն հայաբնակ քաղաքի և ամենայն հայ մարդու հոգեղեն վաստակը դրած է յուր առջև, թող յուրաքանչյուրը ձեզանից առնու յուր պատկանելին, հե՛ծ

յուր սերմանածը և հանաչե յուր անձը յուր տնկած ծառի պտուղներից: Մեր աչքու մշակ ենք, բայց աչքին տպվին է, և դորա պտուղքը, շատ կամ փոքր, նորա հոգաբարձության վաստակքն են. առատ խնամատարություն և առատ պոզատտացություն, մեր սիրտը միշտ ջերմապես դարկելու է հայկական անվան պարծանքի համար, միայն թե կամեցող լինեն մեր սիրելի հայը խնդրել յուր համար մի ճշմարիտ, հաստատմատ պարծանք:

Մանոթացնելով ազգին «Հյուսիսափայլ» օրագրի մասնակիցքը, սուրբ պարտականություն ենք համարում մեր վերա առանձին կերպով հայտնել մեր շնորհակալությունը նախ և առաջ վեհապատիվ ազգասեր վիճակավոր ՄԱՏԹԵՈՍ արքեպիսկոպոսին Հաշտարխանու և առաջին կարգի վաճառական նորնախիջեռնցի պ. Կարապետ Հաշտարխանյանին. սոցա իմաստուն և վեհանձն հոգաբարձությանը միայն առաջացել են այն հստակ և բավական պեղեցիկ հայկական տիպքը, որով տպագրվում է «Հյուսիսափայլը», այնպես որ կաբող ենք ասել, թե ոչ մի տեղ Ռուսաստանի հայերի մեջ չի տրվում հայերեն այնպես զեղեցիկ, ինչպես Մոսկվայի մեջ պ. Բարժքենճի տպարանումը: Մեր տպքը, առաջին անգամը տեսանելով աչքսիրի վայելչատիպ հայերեն գրվածք Ռուսաստանի մեջ, թող շնորհակալու սրտով ճանաչե և պատվե յուր բարերարքը, այլև բարի նախանձ նախանձելով տա մեզ հնարք ու կարողություն ևս առավել զեղեցկացնել հայոց տպագրությունը Ռուսաստանի մեջ, մեր հայկական պարծանքի համար: Հիշյալ պ. Հաշտարախանյանը յուր անձը արժանի է կացուցել մեր խորին շնորհակալությանը և այլ կարևոր ձեռնադրությամբ, որ մի ըստ միտքն գրել չունիմ համարձակություն: Նույն քաղաքի երկրացի պարոն Գրիգոր Սալտիկյանցին հայտնում եմ իմ հրապարակական առ ի սրտե երախտագիտությունը նորա ազգասիրական բարեկամության մասին:

Օրագրի՝ առաջագիմությունը և հանդես դուրս գալուն մեծապես օգնական են գտանվել նույնպես հաշտարխանցի կելլեծսկի ասեսօր Մկրտիչ Դանիելյան պ. Սերգեևը և ղզարցի Հովսեփ Ասավաժատուրյան պարոն Իզմիրյանցը, որ թող ընդունեն նույնպես հրատարակողի ջերմ շնորհակալությունը:

Եվ Մոսկվայի մեջ անօգնական չթողեցին մեզ մեր սիրելի բարեկամքը, որոնց մեջ նախապատիվ հիշատակի արժանավոր է մեր եղբայրամեծար հարազատը պ. Մելքոն Գասպարյան Փանյանց աթուխսեցի, ապա Միքայել Հարությունյան Ստեփանյանց թեկավեցի, և երկուքին արժանապատիվ քահանայքը Մոսկվայի հայոց եկեղեցու, մեր խոհական բարեկամ ավագներեց և ասպետ Տեր Մովսես Ալամխանյանց և Տեր Հարություն Գեոզչեյանց, ասպետ:

Եվ իմ հայրենի Թիֆլիսը չմոռացավ ինձ, չկամեցավ, որ յուր վերա արդարանա ավետարանի բանը, թե «մարդարէ իւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի» Ոչ. և Թիֆլիսի թեև անագան, թեև բոլոր մյուսներից հետո, այնուամենայնիվ ճանաչեց յուր ուսումնական սրգու ձայնը, և, ետ զնելով ամենայն թերահավատություն և պղտորություն, որ սովոր է գոյանալ այնտեղ, ուր լինում են մոսպեցուցիչ, խառնակիչ ազդեցությունք վատթար մարդերի ձեռքով, և իմ հայրենի Թիֆլիսը անմասն ու անբաժին չմնաց այն պարծանքից, որ կցորդ է մի ազգասիրական գործի առաջատարության: Թող մեր պատվելի գործակատարքը Թիֆլիսի մեջ, պարոն Լևոն Էլիմիրզյանցը և պարոն Հովսեփ

Փոնդոյանցը ընդունեն մեր հոգով չափ շնորհակալությունը յուրյանց ազնիվ ու գովանի ջանադրության համար:

Շնորհակալության հիշատակի արժանավոր են կացուցել յուրյանց անձր նորնախիջևանցի Մատինոս Քրիստափորյան Երեցփոխանց և շամախցի Մովսէս Լազարյան Ներսէսյանց պարոնները, որոնց հալտնում եմ հանդիսաբար իմ անկեղծ երախտագիտությունը:

Հրատարակող՝ Ս. Նազարյանց

20-ին հունիսի 1856—Մոսկվա

16. Կ Ր Ի Տ Ի Կ Ա.

«ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ՀՐԵԱ». ԳՈՐՄ ԵՎԺԵՆ ՍՅՈՒ ՖՐԱՆՍԻՍՈՒ, ՀԵՂԻՆԱԿԻ «ՓԱՐԻՋՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ» ԵՎ ԱՅՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԵՐԻ: ՊԱՐՈՆ ՄԻՔԱՅԵՆ ՆԱԼԲԱՆԿՅԱՆՅԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՆՈՎ. Հ Ա., ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՄԵՋ. 1857:

ՀՈԳՎԱՅ ԱՌԱՋԻՆ

Ամենայն բանազեւ հայ, որ ցանկացող էր յուր ազգի առաջագիմությանը, մի լուսավոր, պարզ և անպղտոր սրտով, ամենայն հայ անձն որ գիտեր, թե այդ առաջագիմության ընթացքը ինչպէս պիտո է լինի, որ հարմարվեր մեր ժամանակի կարոտությանը, պարտական է ուրախանալ և փառք տալ ասածուն, որ մեր կենդանի լեզվի գանձը օրեօր ճոխանում է նորանոր օդատակար գրվածներով, որ մեր հայկական խոսքը օրեօր առավել մշակվում է, զեղեցկանում է և լինում է մի մտածող ազգի լեզու, որ ունի լողիկական կապակից ոճ մարդկեղեն միաք ու զգացողութուն արժանավոր կերպով բացահայտելու: Ճշմարիտ է, դեռեւս ավելի գրչանք են տպվում, քան թե ընթերցողը կալին հայերի մեջ, բայց որում ընթերցանությունը մի մտավորական ծանր աշխատություն էր, լուսավորության ընթացքը ամենայն տեղ ծանրաքալլ, սկզբումը. ուրեմն և չէ կարելի մի անպատրաստ ազգից սլահանջել, որ նա իսկույն փոխե յուր առաջին սովորությունքը և արտոժակը և հանձն առնի մի այնպիսի գործ, որի օգուտը շոշափելի չէ մարմնավոր աչքին ու ձեռքին, այլ միայն լուսավոր հոգեղեն դատողությանը: Անարժան ենք համարում այստեղ բան խոսել մի քանի վատթար հոգիների մասին, որ կենդանի լեզվի հաղթական հանդեսքը տեսանելով, օրհասական արջերի պէս կատաղած այս կողմ ու այն կողմ են վազում փրկություն որոնելու յուրյանց համար, և բերանները, թշնամանքով ու հայհոյանքով լի, մոլորեցնում են յուրյանց պէս տկարամիտների սիրտը և հոգին, ամենայն տեսակ հիմար կարծիքներ տարածելով նոր հայախոսության և դորա հեղինակների վերա՝: Մենք գիտենք և մեր հեռ միասին շատ և բարեմիտ արժանապատիվ հայեր, որ այդ վատթար հոգիքը չեն ոչ հայոց ազգ և ոչ հայոց եկեղեցի, այլ մի քանի աննշան անձինք, մի փոքրիկ հերձված ճշմարտության կողմից, որոնց համար չկա ոչինչ ազգային ընդհանուր օգուտ, այլ միայն մի թշվառ կտոր յուրյանց անձնական շահ, որ վախելով մի գուցե թե ձեռքից գնա, ամենայն ջանք անճարացած գործ են դնում աղավաղելու այն ճշմարտությունը, որ վնասակար լինելով նոցա առանձնապէս, փրկարար էր ազգին ընդհանրա-

պէս: Մի անպտուղ, ապարդյուն ձեռնարկութեան, ոչ թէ դորա—այդ արհամարհելի թշուկները,—այլ և երկինք ու երկիր կանցնեն, բայց ճշմարտութեանը կա և կմնա համբաւան: Մեր բարեմիտ խոհական հայը, թող չգայթակղվի այդպիսի բարոյական հրեշներից, թող աշխարհ միայն միտ առնու, որ այդպիսի եղիկի անձինք ամենայն ազգի մեջ այն խավար դարերումը եղած են, և մարդը յուր բոլոր ախտերով, թե՛ Եվրոպայի և թե՛ Ասիայի մեջ միեկնույն մարդն է, միայն թէ դորա ախտերի կերպարանքը զանազան աշխարհների և հանգամանքների մեջ ձևանում էին այլապէս: Մենք մեր կողմից ուրախ ենք, որ պատերազմ կա ազգի մեջ, որովհետեւ պատերազմով միայն կարող են առաքինիքը հաղթութեան պսակը զրավել, և պատերազմի մեջ կհայտնվին քաջքը և վատասիրտքը, ընտիրքը և անպիտանքը: Ուրախ ենք, որ առաքինի պատերազմողքը չեն թուանում յուրյանց զովանի գործի մեջ, ժողովրդի հետ խոսող հեղինակները օրեօր հրատարակում են նորանոր զրավածք ազգի դատարարակութեան համար, և այդպէս կատարում են յուրյանց այրական պարտականութիւնները գեպի յուրյանց թե՛ այժմյան և թե՛ հետո գալոց ազգը: Այդ առաքինի, հոգիացած մարդերից մինն է և պարոն Նալբանդյանցը, որ հայտնի կլինի ազգին այն հատվածներից, որ կարգացած էր «Հյուսիսափայլի» մեջ. բայց մենք այստեղ գործ ունենք նորա «Թափառական հրեա» գրքի հետ մասնավորապէս և կամենք քննութեան տակ առնել դորա արժանավորութիւնները և պակասութիւնները. և այսպէս է մեր դատողութիւնը. լուռ մնալ մի հեղինակի աշխատութեան մասին, որ ազգը շիմանա դորա ո՛չ լավը և ո՛չ վատը, կամ թէ շխոստովանել օտարի արժանավորութիւնը, գուցե թէ և գերազանցութիւնը, կասկածելով մի գուցե թէ մեր հատուկ արժանավորութիւնը նվազեր ժողովրդի առջև, վատթար գործ է, բայց արժանի այնպիսի հեղինակի, որի սիրտը վկայում էր, թէ ինքը չունի ոչինչ արժանավորութիւն. պատճառ, մի արժանավոր հեղինակ միայն կարող է պատվել մի այլ հեղինակի արժանավորութիւն: Բայց դարձյալ բերան բանալ մի հեղինակի գործի վերա այն խորհրդով միայն, որ մի ծայրից մյուս ծայր համարենք նորան պակասավոր, սխալված, անպիտան և դատապարտելի, այդ ոչ թէ կրիտիկա է, այլ մի թունավոր, դժոխային հոգու գործ. և այն աշքը, որ կարող է միայն որոշել օտարի գործի մեջ մի հատ թերութիւն, բայց չի նկատում նորա տասն պատվականութիւնքը, այն աշքը շար և նախանձոտ, թքաբելի աշք է և արժանի դուրս խլելու յուր տեղից, որովհետեւ չի կատարում յուր պաշտոնը, ինչպէս պարտական էր: Այն կրիտիկոսը, որ ստրկանում է յուր անձնական պիղծ ախտերին, որ երկյուղ ունի օտարի արժանավորութիւնը խոստովանելուց, որովհետեւ այդ բանը կարող էր վնասել նորան հասարակութեան աշքումը. այն կրիտիկոսը, որ յուր ընկերի գործի մեջ տեսնում է միայն կշտամբելի սխալանք և բացի դորանից ոչինչ, այդպիսի կրիտիկոսը թող համաստի լինի, որ ոչ մի խելացի մարդ հավատ ընծայելու չէ նորան, այլ արհամարհելով կարհամարհե նորան*: Խնդրեմ մեր

* Նորերումս պատահեցավ ինձ կարգաւ մի այդպիսի կրիտիկոսի, ավելի ուղիղն տեսնմ, մի անկիրթ մարդու անմիտ և ժամավաճառ գրված իմ գրավոր աշխատութիւնների վերա: Խոսքս Առաքել Արարատյանի վերա է, որ ներկա տարումը հրատարակել է Թիֆլիսի մեջ մի չնչին գրքուլի, իբրև «Սխալանք վարդապետարանին կրօնի ի ղրուշտիւն համադրեաց»²: Այդ գործի հորինողը, ինչպէս ակնհայտնի երևում է, ոչինչ Խոսքս չունենալով, եթե ոչ

ընթերցողներին յավ հասկանալ մեր առաժը, որ մի հեղինակի և ոչ թե մի տղետ և հիմար համբակի վերա է: Որովհետև մեր ժամանակներում հայերի մեջ և ամենևին անուս մարդիկ համարձակվում են գիրք տպել՝ հեղինակի անուն ժառանգել կամենալով, թեպետ երազում ևս յսած չէին, թե ինչ առել է հեղինակ և հեղինակություն. սեր սպիտակի վերա տպելով թուղթ ապակա- նելով միայն, այդ հեղինակություն չէ. և փառք ասածո, հայոց ազգի մեջ կա դեռևս այնքան բանականություն, որ հասկանալ այդ անամոթ լրբությունը, այդ անհերքի հանդգնությունը, որ համարձակվում է խարել ժողովուրդը, գողանալով նորա տկարների հավատը և սիրտը: Բայց թող գտնանան այդ տղետ, հեղինակ ձեացող համբակքը, որ դեռևս բան չուսած, լրբանում էին մյուսներին բան ուսուցանել. պատճառ, ինչպես երևում են նշանները, խաբված ժողովուրդը շուտով կզարթնի և ծանրությամբ վրեժխնդիր կլինի նոցա, որ այդպես շարաշար վշտացուցած էին նորա իրավունքը, որ խաբ- դախություն էին գործել նորա հետ: Այս բաները սովորող չէր մեզ խոսել

կույր կամակատար լինել խավարապաշտների ազանդին Թիֆլիսում, որին և պատկանում է ինքը, այլև, իրեն հին, կամակոր և անհաշտ թշնամի մեր մատենագրական ուղղությունը, վրեժխնդիր լինել մեզ որևիցև հնարքով, վայրկևրս կարկառել է մի հավաքածու մեր սխա- լանքների, որովհետև յուր խելքով ոչինչ չէ գտել մեր «վարդապետարան կրօնի» գրքի մեջ, բացի սխալանքներից: Ամենայն փոքրիշտան բանական մարդ, ձեռք առնելով Արարատյանի գրքուկը, իսկույն պիտո է կարգա հորինողի հակառիկ վերա այս բաներս: «Բանձր տգիտու- թյուն, սև նախանձ, զգվելի աղճատարանություն»: Այդ պարոնը, կամենալով յուր խոսքերին հեշտ մուտք տալ հայոց սրտերի մեջ, սալոնել է նախապարհ մի շատ յարժուն նշովով, այ- սինքն՝ շարախոսելով մեր վերա տկարների առջև, որպես թե կամենի մեր խախտել հա- յերը յուրյանց հավատից: Խախտել հայերը յուրյանց հավատից, տալով նոցա մի գիրք, որ ծայրեծայր հիմնած ու հաստատած էր Հիսուսի Քրիստոսի աստվածեղեն ավետարանի պարզ և պայծառ խոսքերի վերա: Խնարհի, եթե պ. Արարատյանը, յուր հին հայկաբանության մեջ կորած, դեռևս չգիտե, թե քրիստոնեական հավատի հիմնագիրը Քրիստոսն է և ոչ թե որևիցև արեղայք, այդ մեր մեղքը չէ: Բայց թե մի կրոնաուսուց մարդ հայերի մեջ, բնորելով յուր գրվածի հիմք ավետարան (ուրիշ հիմք կարող չէր ևս ընտրել, եթե գիտեր, որ մի այլ հիմք, քան թե դրել էր Քրիստոսը, չկա), գործնով գտնում էր լուսկրական և կամեր լուսկրակա- նացնել յուր ազգը, այդ մի նորահարշ կզրկացություն է, որ կամեր այսքան ասել, թե ավե- տարանը պատկանում է լուսկրին և լուսկրականներին միայն, բայց հայերին՝ ոչ: Հիանալի կզրկացություն, որ մնաց որ մի հոյակապ գովասանություն հայերի վերա, որ քրիստոնեյա էին, ավետարանի հետևորդը, ուրեմն և ավետարանականը, որպիսի պարտական են լինել ամե- նայն քրիստոնեյայք, թե հայք, թե գերմանացիք, թե սկյութացիք և թե բարբարոսը: Քաջա- հայտ է ահա, որ պ. Արարատյանը չէ ուսել մտածել, որ նորան դեռևս անձանով են գիտու- թյան ալիւրենքը. ուրեմն և մեզ ավելորդ է լոգիկարար խոսել նորա հետ և աշխատել բան հասկացնել նորան: Եվ մի ալիւրիսի անձն, որ դեռևս ուսած չէր բանականարար մտածել և համարձակվում է մատենագիր լինել, որպես թե մի քանի թերթ սպիտակ թուղթ, թանաքով ապականած և տպագրական մամուլի տակ դրած, մատենագրություն էր. մի ալիւրիսի մարդ, ասում եմ, անարժան է կացուցել յուր անձը լսելու մեր բերանից որևիցև ուսումնական պա- տասխանատվություն. դորա համար ունենր մենք մի հատ գլխացուցություն, այսինքն՝ մի սառն արհամարհանք: Եվ ամենևին անպատշաճ համարելով կրկին հայհույլ մեզ հայհույղը, Արա- րատյանի գրքուկը հանձնում ենք մեր ազգի բանագետների արգար գատաստանին: Պ. Արա- րատյանը գողուցանում է յուր համագիրքը մեր գրվածներից ընդհանրապես. դորա հակառակ, մեր ազալելով ազալում ենք մեր սիրելի համագիրքը աշխատություն հանձն առնուլ և կարգալ նորա գրվածը, որ վերահասու լինելին, թե որպիսի մարդիկ մեր դարումը ապրում էին հայոց մեջ և ոչ թե ապրում էին հաց ուտելով միայն, այլև կամենալով լինել ազգի ուսուցիչ, առանց ինքյանք ուսումն առած լինելու: Այս ցավը հայոց ազգի մեջ երևում է շատ հին. անս Մովսես Խորենացու ողբը Հայոց աշխարհի վերա: Պատմ. Մովսես Խորեն. փոքրատիպ, էս. 553:

այստեղ, խոսելով կրիտիկայի, կրիտիկոսի, հեղինակի և հեղինակության վերա. այժմ դարձնենք մեր ուշադրությունը «Թափառական հրեա» գրքի վերա, որ հայկական ղեկատու հանգեա է հանել պ. Նալբանդյանցը:

Թարգմանիչը, ինչպես երևում է, ուսական լեզվից օգուտ քաղելով և ֆրանսիական բնագրից, թեպետ ասած չէ գրքի ճակատումը, ընծայել է յուր աշխատությունը իմ անունին՝ Հանդիսաբար մատուցանելով այդ պարոնին իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը, կարծում եմ, թե ոչինչ բանով կարող չէի ավելի բոլորամասն պարտավճար գտնվիլ դեպի նա, քան թե խիստ և անաշուտ վկայության տակ ձգելով նորա գործի արժանավորությունքը և թերությունքը, և այս սուրբ գործի մեջ կատարելով իմ պարտականությունը ոչ թե որպես բարեկամ և ծանոթ, այլ որպես գործակալ ժողովրդի, որ հանձնել էր ինձ ամենայն հավատարմությամբ հաշիվ ու համար տալ յուրյան մի հեղինակի աշխատության մասին: Եվ ճանաչել յուր պարտականությունքը դեպի յուր պատվելի ազգը, անաշուտ պաշտոնյա լինել ճշմարտության, ահա կրիտիկոսի կոչումը և գործելի գործը. ահա և մեր առջև դրած լուծելի խնդիրը այս րոպեին:

Թարգմանիչը սկսում է յուր գործը մի շատ դեղեցիկ առաջաբանով, որ արժանի է մեր ազգի բոլոր ուշադրության, որի հետ կամեինք և մենք ծանոթացնել «Հյուսիսափայլի» ընթերցողքը: Այստեղ լսում ենք իսկույն դանդառնալից ազգի բերանից մինչև այժմ եղած հեղինակությունների վերա հայոց լեզվի մեջ, որ հին և մեռյալ լեզվով դրած լինելով, անմոտենալի էին ազգին. երկրորդ փիլիսոփայական կամ հասարակական խնդիրների վերա լինելով, անհարմար էին ժամանակի որպիսությանը և չէին զարթեցնում ազգային հոգու մեջ եռանդ դեպի դրասիրություն, և այդ պատճառով մնում էին սորա և նորա տանը ընկած առանց բացվելու անգամ, կամ շատ-շատ, քանի մի, հին լեզու իմացողների ձեռքում: Միտ դնելով այս իրողություններին, — ասում է պ. Նալբանդյանցը, — կամեցել է Եվթեն Սյուրի «Թափառական հրեա» գործը աշխարհաբար հասկանալի լեզվով թարգմանած տալ ազգին: Եթե փորձով երևի, որ ժողովրդի դանդառնությունը հիմնավոր էին, այսինքն եթե ժողովուրդը, ստանալով հեղինակի ձեռքից մի հասկանալի, ժամանակին հարմարավոր դրված, կամեր ընթերցասիրել նորան և բան ուսանել, այնուհետև և հայոց պատվելի հեղինակքը կհարմարեին յուրյանց ընթացքը ժամանակի պիտուքին և կաշխատեին այնպիսի նյութերով պարագեցնել ընթերցողքը, որ կարող էին հասկանալի լինել նոցա և ներգործել նոցա իմացական հառաջադիմության վերա: Բայց եթե ազգի հասարակությունը կամի միայն բամբասել հեղինակների անձը, որ դանդատավոր էին նորա անուսումնասեր և անընթերցասեր բարքից, և դորանով ծածկել յուր մեղքը, այդ կբացահայտվի իսկույն, երբ որ տված էին ազգին հարմարավոր ընթերցանության գրչանք: Այս խոսքերը կամի թարգմանիչը ընդհանրապես միայն ասել. բայց նորա կարծիքը այն է, որ մինչև ազգի մեջ չբացվեին օրինավոր դպրոցներ, չկազմեին հասարակությունք պատշաճավոր հոգաբարձությամբ տնկելու, բուսեցնելու և դարգացնելու լուսավորության սերմը ազգի մեջ, մինչև չկային հարմարավոր գործիք խոսակցացած երկիրը գործելու և շինելու, սերմ ցանել չոր ու մացառուտ երկրի վերա կամ ապառաժների և ճանապարհի, ամենևին անօգուտ էր: Շատ իմաստուն խոսքեր, որ ամենայն բարեմիտ ազգասեր հայ պարտական է հաստատել յուր հատուկ ստորագրու-

Թյամբ: Օր մի առաջ, թող մեր քնքուշ սիրով սիրած հայկազունքը Ռուսաստանի մեջ միտ առնուն այս պարզ և մեծ ճշմարտությունը և սկսանեն գործ կատարել, հիմնարկելով մի հայաբնակ քաղաքի մեջ մի ընդհանուր ազգային դպրոց, որ պատրաստեր ազգի մանուկները մեր այժմյան ժամանակի համար, բուն հայկական բառով արմատացնելով նորա սրտի և հոգու մեջ եվրոպական լուսավորության սկզբունքը և տալով նոցա այն իմացական զգայարանքը, որ հարկավոր էին ներս ընդունելու յուր մեջ և աճեցնելու մեր լուսավոր օրերի ըմբռնողությունքը և հայեցվածքը: Մի այդպիսի ազգային ուսումնարանի համար պիտո էր նախ և առաջ մի առողջամիտ առաջարկություն (պլան) հորինել արդարամիտ, ազդատեր բանագետ մարդերի խորհրդակցությամբ. հետո մի լավ արծաթազուլս գոյացնել. որ հեշտ բան էր միտ ղեկավար հայոց ազգասիրությանը և զավակասիրությանը (պատճառ, որ հայը ետ կմնար ընծայաբերությունից, եթե դորա խորհուրդը էր յուր սիրելի և քաղցր զավակի բարին. ոչ, շատ պատվելի էր մեզ մեր ազգը, քան թե կարելի է մեզ այդպիսի բարբարոսական անհոգություն ընդունել նորա կողմից): Մի այդպիսի դպրոց յուր սարք ու կարգով (տպարանով, մատենադարանով, ֆիզիկական և բիմիական կաբինետներով) կլիներ ազգի շնորհալի և դիտուն երիտասարդներին ասպարեզ աշխատության և գործականության, ազգի օգտի և պարծանքի համար: Եվ մեր հայը, որ մինչև այժմ յուրյան կորած ազգ էր ասել, մարդկության սահմանից դուրս, պատվելի կկացուցաներ յուր ազգը լուսավորյալ ազգի առջև, և կուսաներ հարգել ինքը յուր անձը, ոչ թե անհիմք ու երեսայական զովասանություններ տալով յուրյան, այլ պայծառ ու վստահ երեսով մատնացույց առնելով յուր ազգասիրական վաստակները, որ դրած էին հրապարակումը, կարողանալով ամեն նայն լուսավոր դատավորի առջև խոստովանել. «ահա ես և մանկունք իմ և ոչ թե տգետների ու հիմարների առջև բերանը պատառել անամոթությամբ երբեք չեղած պարծանքների մասին, կամ թե մի քանի հին հիշատակներոջ անցած ու գնացած դարերից վարագուրել այժմյան ողորմելի մերկությունք ազգի: Առաջ տանենք մեր ծանոթարանությունքը պ. Նալբանդյանցի առաջաբանի մասին:

«Այն ազգը,—ասում է պ. Նալբանդյանցը,—որ չունի դպրոցներ, ուսումնական ընկերությունք, լուսավոր դադափարների տարածող շարունակ օրս. դիրներ. այն ազգը, որի համար ուսումը և գիտությունը մի երկրորդական երրորդական բան է, որ յուր բոլոր հոգու զորությունը ուղեցուցել է միայն նյութական բաների վերա, նորան ինչ կներգործի երկու տարին մի անգամ մի դիրք կամ տարին մի անգամ մի դիրք տալով. և աշխատավոր հեղինակք տարիներով շարշարվում է մինչև յուր գործը գլուխ կբերե. բայց այդ աշխատությունը մի հարզ կգտնե, գոնյա մինչև այժմ երևում չէ մի հաստատ ապացույց այդ բանին: Այսպիսի հանգամանքների մեջ,—ասում է նա,—պարտ էր հեղինակ մարդերին մի հնար գտնել ջերմացնելու ժողովրդի սիրտը, մի կերպով վարթեցնելու նորա մեջ այն ազնիվ եռանդը լուսավորության, որ մարդկության պարծանքն է. ուրեմն նախ պիտո էր այն լեզվով խոսել, որ ժողովրդի ականջը ներգործեր սրտի վերա, և այն տավավորությունը, որ ստանում էր լսողությունը, կհասցներ սրտին և հոգուն: Այս կլինի սրտի վկայությամբ և հասկացողությամբ. եթե մենք լսելինք մի անհասկանալի բառ, մեզ միևնույն էր սրպես թե լսել մի թմբուկի ձան, որ գլրդում էր

միայն լսողության գործարանը. մյուս ոչինչ. այս պատճառով ժողովրդի սրտի վերա ազդելու համար, պիտո է այնպիսի ձայներով ներգործել նորա լսողության վերա, որ քնտանի էին նորա սրտին և հոգուն, ապա թե ոչ, ականջը կթնդար հասցնելով ուղեղին մի ապավորություն, որ չէր կարող ներս քնդունել ուղեղը և բան հասկանալ, պատճառ, հոգու դուռն զարկող ապավորությունը մի անծանոթ հյուր էր, որ ներս թողել կարելի չէ: Եվ հեղինակը,— շատ գեղեցիկ ասում է պ. Նալբանդյանցը,— պարտական է գործ ունենալ ժողովրդի սրտի և հոգու հետ և ոչ թե նորա ականջի հետ միայն, որ ինքնըստինքյան միջնորդ էր միայն արտաքին ապավորությունների ներս մտնելուն սրտի և հոգու մեջ: Երկրորդ, մի այնպիսի ժողովրդի, որպիսի հայոցն է, յուր այժմյան դրության մեջ, պիտո է ընդհանուր և հասարակ կրթություն, որպես պատրաստություն դեպի առավել բարձր և հիմնավոր կրթություն, և ոչ վերին, որպիսի և իցէ մասնավոր առարկայի կամ ուսման ճյուղի մեջ⁴: Եթե չենք սխալվում, հեղինակի միտքը այն է, որ զորօրինակ, մի քաջ լեզվագետ, ֆիզիկոս, քիմիկոս, մաթեմատիկոս, որ առանձնապես պարապում էին այդ գիտություններին, կարող են միայն երևի ազգի մեջ այն ժամանակ, երբ ազգը ունենար զայրոցներ, այդպիսի մարդիկ գործ դնելու յուր օգտի համար օրինավոր պատվելի պահպանությամբ, բայց որովհետև ազգը ոչ հաց ունի և ոչ պատիվ այդպիսի ուսումնականների համար, ուրեմն դքա և առաջանալ կարող չէին հայերի մեջ, ճշմարիտ է. բայց կա մի այլ աեսություն. հայը, իբրև Ռուսաստանի հպատակ, ուրեմն քաղաքականապես որպես ուս, առանց միտ դնելու նորա մասնավոր հարակցությանը դեպի յուր ազգը, կարող է մշակել յուր աստվածատուր քանքարը որևիցե առանձին գիտության մեջ, նշանավոր կացուցանել յուր անձը և այդպես պատրաստել յուր համար պատվավոր կեցություն, որպես ուսական պաշտոնավոր տերության ուսումնականների կարգումը: Այս ճանապարհը փակ չէ հայի համար, միայն թե լիներ նորա հոգու մեջ մի վերին ձգտողություն, մի կրակոտ ազնիվ պատվասիրություն, մի տոկուն, անվաստակելի աշխատասիրություն մեծամեծ նպատակների հասնելու: Բայց այսպիսի հատկությունք շատ սակավ ենք տեսնում մենք հայոց զավակների մեջ. դքա հավիվ թե ուսած էին գիտության այբուբենքը, և ահա հասած էին կատարելության. և շատ ծնողների բերանից ինչ ենք լսում. «Իմ որդիս փիլիսոփա չէ դառնալու, կարդալ դրել գիտե, բավական է». կամ թե շատ-շատ, մի հայազգի պատանի յուր ուսման ընթացքը ավարտել է մի համալսարանում: Եվ նորից նրանից հետո մտավ ծառայության մեջ, այնուհետև այլ ինչ ուսումն, ինչ ջանադրություն. թեպետ ամենայն բանագետ մարդ պարտական է խոստովանել, որ համալսարանական ուսումն մի երիտասարդի համար ոչինչ այլ բան չէ, եթե ոչ մի լոկ առաջնորդող խրատ, թե ինչպես պիտո էր նորան համալսարանից հետո աշխատել ուսումնականության հասնելու համար. բայց այսպես լինելով, իհարկե հայոց զավակը երբեք կարող չէ հասնել ոչինչ մեծության և նշանավորության ուսումնական հանդիսումը. միլիոններ հեշտ էր ճարել, բայց մի այսպիսի մեծություն առանց օր ու ցերեկ անդու ուսումնասիրության, ամենևին անկարելի է: Ասածներիս վկա է ամենօրյա փորձը: Ես համաձայն եմ պ. Նալբանդյանցի ասածին, թե «այժմյան հայ հեղինակի գրելիքը, առաջին, պիտո է լինելին նոր հայախոսութենով, երկրորդ հեղինակությունը պիտո է վերաբերեր դեպի ընդհանուր կրթություն, առանց

կարոտ լինելու նախադրուոն ուսումնասիրության և համալսարանի մեջ, հասկանալի լինելը ընթերցողներին, այլև գրավիչ և դաստիարակող ընդհանրապես»։ Ճշմարիտ է. ով որ գիտեր հայերեն, ուսել էր կարդալ և գրել, բայց չունէր դպրոցական ուսումն, կարող էր մի հայերեն գրված կարդալ և հասկանալ, եթէ այդ գրվածք առականը էին կամ հասարակ բաներ, բայց եթէ դա վերաբերվում էր շատ տեղ պատմաբանության և պահանջում էր տեղեկություն պատմական անցքերի և անունների և տեղերի ու աշխարհների, ինչ պիտի լինի այդպիսի. ընթերցանության պտուղը այն մարդու համար, որ չէր ստացել մի օրինավոր դպրոցական դաստիարակություն։ Գիտենք, հայը չէր կարող մի այդպիսի դաստիարակություն ստանալ ես, թեև կամենար, որովհետեւ ոչ դպրոց կա հայերի մեջ և ոչ դպրոցական կրթություն. մենք խոսում ենք այստեղ այնպիսի դպրոցի վերա, որ արժանի է այդ անունին, և ոչ թե այն գոմերի վերա, ուր այստեղ-այնտեղ մի անգործ ու շրջմոլիկ աբեղա, յուր համար խաբերա պարծանք ճարելու հայոց ռամիկների մեջ, մի տիրացու վարժապետ է կարգում մի քանի մանուկների վերա և հետո յուր վարձկանների բերանով ձայներ է տարածում, թե հիմնարկել էր ուսումնարաններ հայոց տղաների համար։ Գուցե հայոց պառավները կհավատան այդպիսի զրույցների. բայց և ոչ հայոց պառավները, եթէ դոցա զլխի մեջ մի փոքր ուղեղ կար։ Ասացինք դպրոցական կրթություն չկա հայոց ժողովրդի մեջ, որովհետեւ դպրոց չկա, ուրեմն խոսելով ճշտապես, ստիպված ենք ասել, թե շատ մաքդիկ հայերի մեջ, այո, կարդում են վանազան գրչանք, բան ուսանելու համար, բայց անհամար տեղերում պիտո է նոցա անհասկանալի լինելը յուրյանց կարդացածք. պատճառ, զուրկ են նոքա հարկավոր պատմաստողական նախադրուոն տեղեկություններից. այլև ոչ մի հեղինակ գրելու միջոցին կարող չէ ամենայն տեսակ բառ և ոճ, ամենայն ձայն և խոսք բացահայտել առանձնապես. ուր մնաց, որ և գիտություն ասած բառը մի հատ նյութից չէ բաղկանում, այլ ունի անշափ ճյուղեր, և մի գիտություն անխզելի կապած է մյուսի հետ, այնպես որ մի գիտուն հեղինակը շատ անգամ ոճեր է գործածում մի գրվածի մեջ, որոնց մինը առած է այս գիտությունից, մյուսը՝ այն գիտությունից և այլն, և այլն։ Չծածկելով այն ցավալի դժվարությունը, որ կային ընթերցասեր հայերի համար, առանց դպրոցական պատմաստության, այնուամենայնիվ պետք է առաջ տանել հեղինակությունը, լուսավոր դադափարներ տարածելու ազգի մեջ, թող մտածեն հայք մի օրինավոր դպրոց բանալու ազգի համար, ազգի մեջ, յուրյանց բուն աշխարհում, և յուրյանց որդիքը սար ու ձոր չձգեն, պսպղուն մոլորական ճրագների քամակից վաղելով։ Վարժապետները խելույն կգտնվին, երբ որ քաղցր ջրի աղբյուրը բացված էր։

Պ. Նալբանդյանցը, առաջ տանելով յուր խոսքը, թե այժմ անօգուտ էին մեր ազգին բարձրագույն գիտությունների վերա գրած գործեր, որովհետեւ դոցա կարգացողքը չկային, ազգի անգրասիրությունը արդարացնելու համար մեջ է բերում և այլ մյուս, արժանի տեղեկության պատճառներ, այսինքն՝ մեր մատենագրական գործունեության փակված լինելը այն նեղսիրտ և դարավոր հոսթյան սահմանի մեջ, տասնեկիներորդ դարի հեղինակների խոսելը չորրորդ և հինգերորդ դարի լեզվով, որով ստիպում էին դոքա տասնեկիներորդ դարու ժողովուրդը մոռանալ յուրյանց այժմյան հանգամանքը և ետ դառնալ դեպի հինգերորդ դարը՝ առանց մտածելու թե մի անկարելի

գործ էր այդ, ըստ որում ժողովուրդը պինդ կապած է ժամանակի շղթաներով, ժամանակը առաջ է վազում, ուրեմն և ժողովուրդը պիտո է վազել նորա քամակից. այստեղ անհնար է նորան, թեև ցանկանար ետ խաղալ այնքան հեռի, տասնհզորս դարու ժամանակ. ժողովուրդը ուղեկից է ժամանակին և միշտ գտնվում է նորա ազդեցության տակ. բայց պատվիլի հեղինակները, կամենալով բացառություն լինել հասարակաց մարդկության օրենքից, ետ են մնացել և այժմ դործ են դնում ամենայն ջանք մնալու և տեկու հինգերորդ դարու մեջ, առանց ոտքը դուրս դնելու այդ սահմանից. «ուրեմն,—հարցանում է պ. Նալբանդյանցը,—ինչպե՞ս պիտոյ է ժողովուրդ ու հեղինակ հասկանան միմյանց:—Չգիտեմ,—ասում է նա,—ի՞նչ գերբնական դրություն է հարկավոր, որ տասնհզորս դարերի խորոցը, որ այնքան մեծամարմին տարածված էր հինգ և տասնիններորդ դարերի միջոցումը, ճեղքեր ու հասաներ ժողովրդին»: Պ. Նալբանդյանցի և այլ բարեմիտ ազգասերների խորհուրդը այն չէ, որ այժմյան հաշի մոռացության տալին յուրյանց հնություն հիշատակքը, ինչպես մի քանի վայրիվերոյ հնամուր սովոր էին մտածել, երբ որ լսում էին, թե ժամանակի պիտույքը պահանջում էր մի խելացի վերանորոգություն հնության. այդ հնամուրը, արյունը աչքերը կոխած, չկամին ուշադիր լինել, թե ոչ ոք բարեմիտ ազգասերներից երբեք ուրացած չէ հայկական հնության վաստակքը և պարծանքը, չկամին ուշադիր լինել, թե դույն այդ հնության հիշատակարանքը կարող չէին ընտանի շինել և տարածվել այժմյան ազգի մեջ, եթե ոչ նոր զգեստով, այժմյան ժամանակի խոսելու ճճով, աշխարհաբար լեզվով: Բող ալս. մի՞թե սիրելով յուր ազգի հնությունքը, յուր հին հեղինակների գրվածքը, պիտո է թշնամական և ատեցող աչքով նայել մեր նոր ժամանակների բազմաճյուղ գիտությունների վերա, որ հայոց հանճարի գլուտ չեն, այլ միայն եվրոպացոց իմաստունների մտածության և հոգու արարչագործությունը, մի՞թե պիտո է մի հայ մարդու այնքան անբանանալ, որ կարողանար ասել.—չէ. մեզ հայերիս հարկավոր չեն այդպիսի օտար՝ եվրոպական հոգու վաստակքը, մեզ բավական են մեր հին հեղինակների գործերը. ահա մեզ մեր Մովսես խորենացին, մեր քաղցրախոս Եղիշեն, մեր հոետոր Ղազար Փարպեցին, մեր հոգեպայծառ շարականոցը և այլն, և այլն. դոցանից ավելի բան հարկավոր չէ մեզ. ասել է, ինչ որ մեր ազգայինը չէ, անպիտան է մեզ համար և անընդունելի. ասել է, պիտո էր մեզ համար և կամակոր շինացու պես մնալ միեռնույն աստիճանի վերա, որին հասած էին մեր նախահարքը հարյուրավոր դարերով առաջ: Այս ճառախոսությունը կարող էինք մենք ավելի երկար ձգել, բայց ավելորդ է մեր բարեմիտ խոհական ընթերցողներին. դժբա և մեր փոքրից կարող են հասկանալ, թե կա մեր ազգի մեջ մի ազգատյաց, չարամիտ, վատթարահոգի բաժին, որ, չկամելով հասկանալ ոչ մարդկության և ոչ հայոց ազգի կոչումը մեր օրերի մեջ, որովհետև դա ձեռնտու էր յուր դժոխային խորհուրդներին և յուր ամենախոշոր ազդեցությանը, ամենայն վատթար ճանապարհով աշխատում է կասկածելի կացությանել լուսավոր մտքերի տարածությունը հայերի մեջ. ասացինք վատթար ճանապարհով, այսինքն՝ վառելով և բորբոքելով ֆանատիկոսության հոգին ակարամիտ հայերի մեջ, բամբասելով նորախոս հեղինակքը, որպես թե դորա կամին լուծարականություն տարածել, լուսավորչական հայքը հավատից խախտել. և այդպիսի անբրիտանյա հայհուլիքը բարեխորհուրդ ազգասերների, կամին դեռևս աս.

սուծո բանի սպասավորք լինել: Ապա սատանայի բանի քարոզիչքը որպես էին, եթե դոքա արդարեւ Աստուծո բանի սպասավորք են:

Նոր ժամանակի մի քանի անխորհուրդ և անտեղի հնախոս մատենագրությունք Մխիթարյան ընկերության աշխատությամբ և մի քանի հրահանգ քրիստոնեական վարդապետության, բոլորը միեւնույն բան, զանազան կերպարանքով տպած ու հրատարակած, այլև բերականություններ, որ մինը մյուսից շատ անգամ զանազանվում են նորանով միայն, որ մինը տաս հոլով է դնում, մյուսը ինը, այլ մյուսը վեց, իսկ մյուսի հոլովների կարգը այլ է բոլորովին. այս է ահա մեր հայկական դպրության դրությունը, որի մեջ,—ասում է պ. Նալբանդյանցը,—չկա ոչինչ նորութուն, ոչինչ գրավիչ բան ժողովրդի համար, միեւնույն բաները կրկնվում են ամենայն օր, թող օրացույցները, որ միշտ նոր են տպվում, մի քանիքը եղանակներ գուշակելով: մյուսները արյուն թողնելու շար ու բարի օրերը ցույց տալով:—Տխուր մատենագրություն, ասում է մեր հեղինակը. և ինչպես կարելի է պահանջել, որ ժողովուրդը ընթացք տա այդպիսի մատենագրության, ընդունե նորան սիրով սեղանով:

«Բնական աշխարհի մեջ,—շատ խելացի խոսում է Պ. Նալբանդյանցը,—ոչինչ բան չկա, ոչինչ բան չի կատարվում առանց խորհուրդի հեղինակները, ևս այս աշխարհի քաղաքացի լինելով, ամենայն դոք շարադրելու ժամանակ պարտ են մի խորհուրդ ունենալ, և այդ խորհուրդը պիտո է կարելի բան լինի, այսինքն՝ ժամանակի հանգամանքին հարմարավոր»: Բայց պ. Նալբանդյանցը, խոստովանում է ցավելով, որ մեր հին լեզվով գրող հեղինակը պակաս են այս խորհրդից, ամենևին անփույթ առնելով, թե նոցա գրվածք չէին գտնելու ո՛չ կարդացող և ո՛չ հասկացող. «Ուրեմն,—եզրակացնում է պ. Նալբանդյանցը,—մի այդպիսի հեղինակ անձնահաճությամբ ցանկանում էր միայն յուր անունը մի գրքի ճակատում դնել, և եթե ուտել է փոքր-ինչ հնախոսել, ապա կարծում է յուր մեջ, թե հավասար էր Նզդիշի, գուցե ոճերի ամփոփության կողմից պակաս չէր և Մովսես Խորենացուց. իսկ եթե անգործածական բառեր և ոճեր, որ այս կամ այն հին հեղինակ մի կամ երկու տեղ դործ էր ածել, ընդունելու յուր գրվածի մեջ, նորա գրածը կլինել անհասկանալի. կփառավորվեր նորա անունը. կասեին,—զա երեւելի հայկաբան է...»: Պ. Նալբանդյանցի ընդգեմ շունինք ոչինչ ասելու. նույնիսկ փորձը վկա է նորա ասածին:

«Սխալաստիկական» նեղսիրտ և մանր ու մունր բաների ուշագրությամբ և ուղղությամբ, ինչպես մեր պատվելի հնասեր հեղինակքը կարծում են, թե

* Թե ինչ տեղ է սխալաստիկ, պիտո է ծանոթարանել հայերի համար, գուցե առաջին անգամը, որ զանա հասկացվի, թե ինչ էր այդ բառի խորհուրդը, եթե ասում ենք սխալաստիկ, սխալաստիկական: Սխալաստիկ կամ դոյաստիկ ասվում է զարոցական գիտությունը միջին դարերի մեջ, և դորա հետևորդք՝ սխալաստիկներ (հաակապես, առաջնորդողը և վարժապետը զարոցների, ուսումնարանների), որ անունը կրում էին միայն այն ժամանակի տաճկէ հուշակավոր աստվածաբանքը և փիլիսոփայքը: Հիմքը, որի վերա նոքա յուրյանց ուսման կարգը հիմնում էին, էին Արիստոտելի գրվածքը: Դոքա դիպում էին մի բաղմություն անշահ խորամանկ խնդիրների, հնարագործում էին օտարոտի առաջարկությունք, անօգուտ սահմանք և խորությունք, և, վիճարանությունք բանալով, շատ անգամ այնպես կրակվում էին միմյանց ընդդեմ, որ զարկում էին միմյանց ապտակ և բռնցի (սիլլա ու մուշախ): Դոքա դործակատարության ոճը շուտով դործ գրվեցավ մյուս գիտությունների վերա, մանավանդ թե աստվածա-

կարող էին մեծապես ներգործել ժողովրդի լուսավորության վերա, ահա,— խոսում է պ. Նալբանդյանցը— հազար երեք հարյուր տարի անցել են, և բան չէ հառաջացել: Եթե հայերի մեջ կան մարդիկ, այդ եվրոպական դպրության շնորհն է, որ ստացել էին հայք հաղորդակցությամբ եվրոպացոց հոգու հետ. եթե հայոց հեղինակների բնթացքը հառաջ կերթա այնպես, ինչպես մինչև այժմ, ապա և հայերի իմացական կյանքը կշարունակվի միօրինակ, ինչպես եղել է և կա, այսինքն՝ հասարակ ժողովուրդը, միշտ զուրկ մնալով լուսավորութենից, իսկ բան ուսանել կամեցողը միշտ կարոտ օտար ազգերի շնորհին»: Պ. Նալբանդյանցի ասածների վերա պիտո է ավելացնել մի քանի այլ խոսքեր: Նույնիսկ ազգային այլ հնությունքը հայի համար կենդանացնելու, պաղարեր և ճաշակելի կացուցանելու ներկայումս, պիտո է հայազգի ուսումնականին բաղմամասնյա կրթություն, առողջ դիտնական հայացք, տեղեկություն աշխարհի անցքերին, տեղեկություն ազգերի առաջագիմություն ընթացքին, որ է նույն դպրությանը (գրավոր վաստակներին, որ առաջացած էին այս և այն ազգի մեջ, այս և այն դարու մեջ, որպես հայտարար մարդկային մտածություն և զգացողության մարդկեղեն, աստվածեղեն և նյութական աշխարհի մասին): Բայց հային ծանոթանալ միայն յուր հնության հիշատակներին բավական չէր. այդ նորա անցյալն է. բայց նորա առջև բացվում է մի լայնատարած ներկա ժամանակ յուր ծանր և մեծ խորհուրդներով. սորան ևս պիտո է հասկանա նա իբրև քաղաքացի ներկա դարուս, սորա համար ևս պարտական է նա ունենալ աչք և ականջ, սիրտ և հոգի, օրավուր աշխատել, ճանաչել այն մարդկությունը և ժամանակը, որին անդամ ու կցորդ է ինքը: Այստեղ բերականություն ու ճարտասանություն, Մովսես Խորենացի ու Եղիշե չեն կարող նորան փրկել, չեն կարող նորան տալ այն հոգեղեն սնունդը, այն բաղմամբ հայաց գիտությունը, որ ստիպելով պահանջում է մեր եվրոպական դարը, այն ըմբռնողությունքը մարդկության և նորա խորհուրդների մասին, որ պարտական էր ստանալ ամենայն մարդ, որ կամեր առաջ դնալ ժամանակի հետ և ոչ թե կապած ու կաշկանդած նեխվիլ և փտիլ միևնույն գրության մեջ:

«Այս ողբալի իրողությունների պատճառը իսկույն կհասկացվի,— ասում է պ. Նալբանդյանցը,— եթե մեջին դարերի արեղայական ակնոցները ցած դնելն աչքի վերայից և հայերն ամենայն բանի վերա Հերոշելի հեռագիտակով. այնուհետև կտեսանեն անտարակույս, որ հայերը մինչև այժմ աշխարհական (ժողովրդի դաստիարակության համար) դպրություն չեն ունեցել. կտեսանեն, որ հայոց դպրությունը սկզբից մինչև այժմ մշակագործվելով

բանության վերա, և այդպես քրիստոնեական կրոնը այնպիսի կեցավ ամենախիստ կերպով լատինական լեզուն, նույն ձևով տակ ազավաղվելով, դարձավ մի բարբարոսական խառնակություն: Կային դոցա մեջ զանազան հերձվածներ, որոնց մեջ առավել հոչակավոր էին ռալիստյանք և նոմինալիստյանք. նորա հաստատում էին, թե բնդհանուր ըմբռնողությունքը ունեին իսկականություն և մարդկային բանականությունից դուրս. սորա դորա ներձակ ասում էին, թե այն ըմբռնողությունքը մտավոր նկարագրությունից դուրս չկան և չէին, եթե ոչ, լուկ բառեր և անուններ: Դռնա, մինը այդ հոչակավոր մանրախնդիր սխալաստիկներից, կարողացավ մի քանի ժամանակ փառք ճարել ռալիստների համար: Օրբամ (մի ֆրանսիական կարգավոր, մեռած 1347 թվականին) պատերազմում էր նոմինալիստյան բաժնի համար: Այսպես ահա սխալաստիկական բառս նշանակում է դպրոցապատկան, մանրախնդիր, խորամանկ. սխալաստիկական խնդիրներ, դպրոցական, խորամանկ խնդիրներ:

աբեղաների ձեռքով և հոգով, ազգը ևս ամենևին օտարացել է գրասիրութիւնից, ըստ որում հին լեզուն, որով այդ աբեղայքը զործակատար էին, դարձել է ժողովրդի համար մի հզիպտոսյան մեհենական անմոտենալի լեզու»։ Շատ գեղեցիկ խոսքեր էին, որ պ. Նալբանդյանցը առաջ է բերում ուսա հեղինակ Պիսարեակու ֆիզիկայից (առաջաբանի 4 երեսից), թե «Անցան աչն ժամանակները, երբ կարծում էին մարդիկ, թե միայն քուրմի զգեստով կարելի է մոտենալ գիտության աշտանակին»։—Անցան աչն ժամանակները,—կրկնում է պ. Նալբանդյանցը,—երբ չափով ու կշռով տալիս էին ազգին իմաստության լույսը, և ինչ ուղղությամբ կամենում էին. զարմանալի է աշխարհի փոփոխութունը. բայց առավել զարմանալին այս է, որ այժմ ևս կան շատ մարդիկ, որ չեն հավատում, թե այս փոփոխութունն իրագործված է արգեն աշխարհի երեսին»։ Պ. Նալբանդյանցի արդարացի դանդաղ հայոց աբեղայական դպրության մասին մինչև այժմ, վաղուց արգեն արած են և եվրոպացի ուսումնականք, որ աշխատել էին ծանոթանալ հայոց լեզվին և քննել զորա հին ու նոր հիշատակարանքը։ Եվ այդ է պատճառը, որ ինչպես մարդկության սիրող եվրոպացիք, նույնպես և բարեմիտ ազգասեր հայեր շատ ցանկանում էին օր մի առաջ տեսանել հայոց մեջ մի ժողովրդական դպրություն, մի հոգեղեն կյանք, որին մասնակից էին փոքրիշատե ամենեւրջան և ոչ թե մի քանի մասնավոր անձինք։ Եվրոպացոց գիտնականների ուսանելը մեր հին լեզվի պատմական հիշատակարանքը և հրատարակելը զորանց եվրոպական լեզուներով մի առանձին զործ է և ոչինչ բան չունի մեր ժողովրդական դպրության հետ, որի խորհուրդն էր տալ ազգին գաստիարակության և կրթության ճանապարհ, ինչպես հարմարավոր ու հարկավոր է մեր ժամանակին։ Ինչ օգուտ մեր ազգին ֆրանսիական, գերմանական կամ ուսական լեզվով թարգմանությունը մեր հայոց հին հեղինակների. եթե կամին հայք այդ առանձին ճյուղը դպրության մշակել, տալ հայոց ազգին յուր ազգի պատմությունը, թող ապա յուրյանց մեջ քնկերություն կազմեն՝ յուրյանց հին հեղինակների զործքը աշխարհաբար կերպարանքով տարածելու հայոց մեջ, ինչպես մինչև այժմ ամենայն լուսավոր ազգեր արած են յուրյանց հնության մասին։ Այս կլինեի մի գործ արժանի ամենայն գովասանության, և ոչ մի մարդ չէր լինելու սուրան ընդդեմ։ Այժմ մեռած է հայի համար յուր սիրելի Մովսես Խորենացին, յուր քաղցրախոս Սիլիշեն, յուր հուգիացած և հոգևորված Գրիգոր Նարեկացին. թող հայերը կենդանացնեն նորանց յուրյանց հայի համար, ինչպես ասացինք։ Ինչ են խոսում աչն ողորմելի իմաստականքը. ազգի բարեմիտքը ցանկանում են և իրավունք ունին ցանկանալու, որ մեռյալը կենդանանա, անհասկանալին հասկանալի դառնա, մի խոսքով կենդանություն ու հասկացողություն լինի ազգի մեջ և ոչ թե մեռելություն և անմտություն։ Բայց հայոց իմաստականքի երկար ու ձիգ հիմարաբանությունը ունի մի շատ կարճ միտք, ալսինքն՝ ինքյանք մեռած ու անմիտ լինելով, նույն բանը ցանկանում են մյուսներին. ուրիշ խորհուրդ չկա այստեղ։ Ով ինչպես կամի. բայց մենք կամեինք կյանք և կենդանություն, միտք և մտածողություն, բան և խորհուրդ, շարժողությունը և առաջխաղացությունը։

Պ. Նալբանդյանցը ասում է,—թե նա երկբալություն չունի աչն մասին, որ աշխարհը փոփոխվել է. ամենայն խոհական մարդ, որ հավատում էր, թե մարդկությունը կարող է և պարտական է օրեօր առաջ գնալ և բարվոքել

յուր զրույթունը, ամենեին համաձայն է նորան. միայն թե,—մտածում էր նա,—թե դարավոր ժամանակներով քնելուց հետո, որքան աշխատություն պիտի մեր ազգին, հայկական խոսքը վերանորոգելու, քանի ձեռք ու սիրտ պիտո է գործ կատարեն, նոր հայախոսութեան ու նոր հայկական գիտութեան տաճարը կառուցանելու հնութեան ավերակների վերա: Արդարեւ,—ձայն է տալիս ալ. Նալբանդյանցը,—մեծ հանդես կա բանիմաց ազգասեր հայերի առջև, եթե դոքա, հասկանալով աշխարհային բաների կարգի փոփոխությունը, կամենն մշակել հայկական ազգի անշեն անգաստանը և անմահացնել յուրյանց անունը մարդկութեան պատմագրքի մեջ: Որ բարեմիտ հայի սիրտը չէր ջերմանալու այսպիսի խոսքերից, որ հայը, որի երակների մեջ վազում էր հայկական արյուն, չկամեր արժանավոր անգամ լինել ազգասերների միաբանութեանը. ամեն մինը, յուր կարողութեան պես, առնել մի պիտանի բար և դնել հայկական պարծանքի պանթեոնի շինութեան վերա: Ազգային խոսքի տնտեսութեան մեջ,—շատ հրաշալի խոստում է հեղինակը,—ամենայն մարդ յուր պաշտոնի և կարողութեան հարմար պարտական է գործակատար դառնալ: Հեղինակները տարիներով կյանք մաշելուց հետո յուրյանց աշխատությունների վերա պարտական չեն հոգալ և նոցա տպագրությունը, որ կարոտ էր նշանավոր ծախքերի. նոքա հանցավոր չեղան յուրյանց աշխատավոր լինելովը. նոցա աշխատությունքը պիտո է ժառանգել ազգը. ապա ուրեմն թող համազգի եղբայրքը քաջալերեն յուրյանց համար աշխատողքը, սրբեն նոցա ճակատի քրտինքը և, պատվելով ազգի երիտասարդների առաքինական վաստակքը, վառեն ու բորբոքեն մանուկների ազնիվ նախանձավորությունը: Այս խնդրի վերա և հա մի քանի բառ ունիմ խոսելու մեծ սիրելի հայերի հետ և կամիմ դարձուցանել նոցա ուշադրությունը մի շատ հարկավոր հոգալի բանի վերա: Մի հեղինակ որեկեղ ճանապարհով ձեռք է բերում աչքբան արծաթ, որ կարող էր հրատարակել մի գրված, հետո, երբ որ զիրքը դուրս էր եկել տպարանից, չգիտե, թե որպես տարածել յուր աշխատությունը, որովհետև հայերի մեջ չկա գրավաճառություն և գրավաճառական կարգ, ինչպես եվրոպացոց մեջ: Մնում է գործը մասնավորապես հոգալու ծանոթների և բարեկամների ձեռքով. դիցուք թե սոքա կարողացան ևս տասն, քսան, երեսուն հատ վաճառել, այսինքն՝ բաժանել դարձյալ յուրյանց ծանոթներին: Բայց այն հարյուրավոր, գուցե և հազարավոր օրինակքը, որ տակ է հեղինակը յուր կես միլիոն հայերի համար Ռուսաստանումը, հարցանում ենք,—գոքա ո՞ւր պիտո է մնան. հեղինակի տան մեջ. և ինչ խորհուրդ ունի այդ բանը: Թիֆլիսի մեջ եղած մի հատ գրավաճառ ալ. Ավետիք էնֆրիաճյանցը, ինչպես երևում է, վաճառականություն ունի միայն այնպիսի գրքերով, որ տպվում էին Վենետիկի, Կոստանդնուպոլսի, Զմյուռնիայի մեջ. բայց նոր ժամանակներումս աշխարհաբար լեզվով հրատարակված գրքանք, որ, փառք աստծո, փոքր առ փոքր միմյանց քամակից տպվում են Մոսկովայի մեջ, չեն մտած այդ գրավաճառի խանութը, բացի գուցե թե վայրիվերս կոպեկանոց գրքերից, որ մի առանձին տնօրենութեամբ ճանապարհ են գտնում դեպի Թիֆլիս: Այստեղ մի ծածուկ բան կա, մի դարանագործություն, որ պիտո է բանալ և խայտառակել ազգի առջև. խնդրելով միանգամայն նորա արդար գատաստանը, որ առավել լավ կարող է լինել այն ճանապարհով, որ ազգասիրական հոգաբարձություն գործվեր, բանագետ հեղինակների գրվածքը շինելու ազգային ժառանգություն: Ասացինք վերևումը,

Թե հեռավոր տեղերի տպած գրքեր լավ ծախվում են Թիֆլիսի մեջ, բայց Ռուսաստանի մեջ տպածները շատ վատ, կամ ամենևին ոչ. ինչ է սորա խորհուրդը. Ռուսաստանի մեջ հրատարակված գրյանքը մասնավոր մարդերի մասնավոր անձնական օգտին (որ ոչինչ բան չունի ազգային օգտի հետ, մանավանդ թե ներհակ ու թշնամի իսկ էր նորան) ընդգնեմ լինելով և այդպես վիրավորելով մի կույր անձնասիրություն, իհարկե և գրավաճառը կարող չէր այդպիսի գրյանք ընդունել խանութի մեջ կամ դոցանով առուտուրք անել, մինչ հեռավոր տեղերից եկած գրյանքը ամենևին արձակ համարձակ ծախվում էին Թիֆլիսում, որովհետև այդպիսի գրյանքը, ինչպես բնական է, չունենին ոչինչ հայացքը դեպի մեր ազգի վիճակը Ռուսաստանի մեջ, ուրեմն և ոչինչ առանձին մարդ չուներ վիրավորվելու դոցանից: Այն խնդիրը, որ յուսավոր, մտածող հեղինակքը Ռուսաստանի մեջ պարտական էին հանդես բերել հայերի մեջ, այդպիսի խնդիրք չունին յուրյանց մեջ ոչ պապական աբեղաների գրվածքը Վենետիկի ու Վիեննայի և ոչ կոստանդնուպոլսյան ու ղմյուռնիական հայերի. ուրեմն և ոչ մի փոքրիշատե խոսք ունեցող արեղա հայերի մեջ չուներ տեղիք յուր ողորմելի մերկությունը ծածկելու համար, բամբասել այդպիսի գրյանք և ծանրացնել նոցա գնացքը, ըստ որում դոքա վնասակար չէին նորան: Իհարկե և գրավաճառը, մանավանդ հայոց մեջ, ոչ թե նորա համար է ապրում աշխարհի երեսին, որ պաշտոնյա լինի ճշմարտություն, այլ գրքերով առուտուրք առնե և ապրի: Այս բաները խոսելով այստեղ, կամելի միայն մի բարեմիտ ակնարկություն առնել մեր Թիֆլիսի ազգային հասարակությունը, որ օր մի առաջ մի օրինավոր գրավաճառություն խանութ բանար Թիֆլիսի մեջ և օրինավոր անխարդախ մարդերի ձեռքով հոգար տարածել կովկասյան կողմերումը Ռուսաստանի մեջ տպած արժանավոր գրքեր: Եթե նոքա ցանկանում էին օր մի առաջ հաղթություն արձավենին հասցնել ճշմարտության և յույսի կուսակիցներին, ապա պարտական էին անհոգ ու անփուլջ չլինել: Եթե օտար հայերի գրվածքը և մտածությունքը պիտո է մեր հայերին մոտ ու ընտանի լինեին, ինչո՞ւ ապա մեր միջի աշխատավորների գրվածքը ու մտածությունքը պիտո է օտար ու պանդուխտ լինեին մեր մեջ, ինչո՞ւ համար,—հարցնում ենք բարձր ձայնով, մի՞թե նորա համար, որ մի դարձելի դժոխային դե այդպես կամի, յուր տարտարոսյան արբանյակների ձեռնավությունք: Մինչև այժմ խոսեցինք Թիֆլիսի վերա, բայց սոքա շին միայն մեր հայոց ժողովուրդը, թեպետ են մեր առավել բազմաթիվ հասարակությունը, որի ազդեցությունը մեծ է շրջակա քաղաքների վերա: Այս բանը լավ գիտեն խավարի բարեկամները, բայց թող և յուսավորություն բարեկամքը անփուլջ չառնեն:

Դոն գետի վերա Նախիջևան քաղաքը մի ամենևին հայաբնակ տեղ է. ունի 12,000 հոգի հայ յուր մեջ. ինչու համար մի այդպիսի բազմության մեջ չէ պիտո լինել մի փոքրիկ խանութ գրավաճառություն, ուր կարող էին գրագետ մարդիկը մի հայկական գիրք ստանալ և մի փոքր բան ուսանել յուրյանց պարապության միջոցին: Ղազանու թաթարները յուրյանց 10,000 թաթարների համար ունին Ղազանումը գրավաճառություն խանութ և յուրյանց կրոնի ու ուսման գրքերը տարածում են յուրյանց հավատակիցների մեջ. մի՞թե քրիստոնյա հայերը թաթարներից վատ են: Ղազանու մեջ ծանոթ էր մի թաթար այս տողերը գրողիս, մի թաթար, որ ամենայն տարի հազարավոր օրինակներ կուրանի, տպած յուր ծախքով համալսարանի տպարանումը,

տանում էր դեպի նիժեգորոդյան վաճառահանդեսը, որ վաճառե թաթարների վերա, օգուտ ստանա և ինքը, օգուտ հասցնե և մյուսներին, հոգալով նոցա կրոնական պիտույքը:—Ունի՞ն հայք այսպիսի օրինակ յուրյանց Աստվածաշունչը տարածելու մասին Ռուսաստանի հայերի մեջ: Թող պատասխանեն մեզ, եթե ունեն պատասխանի: Կասեն ինձ հայերը. ինչ հարկավոր է այդ վեհեպիսկոպիք, կոստանդնուպոլսեցիք, զմյուռնիացիք ահա տպում են մեզ համար պրյանք և մեզ ևս ուղարկում են: Զարմացք է, որ հիշյալ քաղաքների հայք ունին պատվասիրություն, բայց Ռուսաստանի հայք այնքան անհոգ է յուր պատվի համար, որ կամի միայն պարզե ընդունել և չունի այնքան պատվասիրություն, որ կարողանա յուր վաստակից բան տալ մի ուրիշ տնության քաղաքների հայերին: Անմխիթար, ցավալի մտածություն. թող նենք մեզ մեր բարեկամքը: Եվ մեք, լուսավոր Ռուսաստանի հայերս, ունենք շատ բան ասելու մեր հայրենակից եղբայրքը Տաճկաստանու մեջ. ունենք շատ բան տալու նոցա, միայն թե կա՞նք հասկանալ մեր իրավունքը, մեր պարծանքը, մեր պարտականությունքը: Խոսելով այստեղ զլիսավորապես հայոց գրավաճառության վերա, կարելի է ասել, որ մի օրինավոր գործակատարություն այս մասին նախիջեանի մեջ կարող էր այստեղից հեշտ ճանապարհով գրյանք տարածել և Ղրիմի հայերի մեջ, այո և դեպի Տաճկաստան. և իսկացի պատճառ չկար մտածելու, թե մեր Ռուսաստանի աշխարհաբար լեզվով գրած գործերը պիտո է անընդունելի լինին այստեղի հայերին, մանավանդ որ Տաճկաստանի հայերի գրվածքը արժանացած են միշտ մեր վեհանձն հյուրասիրությանը: Բայց եթե Տաճկաստանի հայերը այլապես են մտածում, ինքյանք պիտեն, և մեք Ռուսաստանի հայերս ունինք մեր իրավունքը և կարող չենք ծառայանալ նոցա անպատշաճ, բռնավորական պահանջողությանը. մենք մեղավոր չենք, եթե նոքա ուսել չեն դեռևս հարգել օտարի իրավունքը, եթե չգիտեն, որ երկու կողմից կանգնած են իրավունքներ միմյանց հանդեպ. ով պիտե աչապես մտածել, նա ոչինչ ըմբռնողություն չունի ազատության մասին, որ ամենին տալիս է յուր պատկանելին *summe cuigue*. Կա մի անփորձ երեխա է և պիտո է լուռ մնա և չհամարձակվի ուրիշների բան ուսուցանել:

Ղզլարի, Մոզդոկի և Ստավրոպոլի մեջ եղած հայերի գրասիրական պիտույքը կարող էր լցուցանել մի գրախանութ Հաշտարխանի մեջ, որպես մի զլիսավոր մերձակա տեղի դեպի այս քաղաքները. և Թիֆլիսի, Նախիջեանի և Հաշտարխանու գրախանութները, կապակցություն ունենալով միմյանց հետ, կարող էին բավական ծաղկեցնել հայոց գրավաճառությունը Ռուսաստանի մեջ և հայերեն գրվածներին ճանապարհ բանալ դեպի հայոց օթևանքը: Եթե բանը այսպես ձևավորվեր, այնուհետև շատ կարիանար մատենագրական հոգին հայոց դիտնականների մեջ Ռուսաստանում, որովհետև հեղինակների վաստակը հասանելու էին յուրյանց խորհրդին: Մատենագրություն առանց հոգաբարձության պրյանքը տարածելու, մի անհնարին գործ է. ինչպես կարող է գործարանատերը (ֆաբրիկանտը) ապրանք պատրաստել, եթե չկալին ոչինչ ճանապարհներ յուր ապրանքը վաճառելու, եթե չկալին վաճառածության հրապարակներ: Այս բանիս լավ տեղյակ են հայերը. բայց եթե նյութականի համար կա առուտուրք, ապա պիտո է լինի առուտուրք և իմացական բարիքը տարածելու ազգի մեջ: Այսքանս բավական լինի մեր պատվելի հայերին այն խնդրի մասին, թե ինչ արգելք ու խափանք կալին

մեր հայկական մատենագրութիւնը առաջադեմ առնելու Ռուսաստանի մեջ, և թե ինչպե՞ս պետք էր դորանց վերացնել միջից: Այժմ ետ դառնանք դեպի մեր ճառը:

Պ. Նալբանդյանցը վերջացնում է յուր առաջարանը այնպիսի խոսքերով, որ վերաբերվում են դեպի նորա հայերեն թարգմանութիւնը «Թափառական հրեայի»: Եթե Մխիթարյան դերապատիվ հարբը չեն կամեցել այս գործը հայերեն թարգմանութեամբ տպել, դորա պատճառը կարոտ չէ մեկնութեան. եվթեն Սյուրի գործի մեջ նկարագրվում են հիսուսյան արեղանների անբրիստոնյա և բարբարոս բարք ու վարքը: Մխիթարյան հարբը, ինքյանք ևս կրոնակից և ջատագով լինելով հիսուսյաններին, շատ բնական է, որ նորա համարձակվելու չէին այդպիսի գործ հանձն առնուլ, մանավանդ որ Տեր պապը նշովել է այդ գրվածի հեղինակը և կարգացողը, ուրեմն և թարգմանիչը: Հիսուսյանքը յուրյանց ընկերութեան օգուտը առաջ տանելու համար և հաղթող լինելու յուրյանց ճանապարհների վերա հասկացել էին, թե ինչ բան աշխարհի երեսին հարկավոր էր, գործերը հնարավոր կացուցանելու բացի նոցա առանձին, սարկացուցիչ, ամենայն մարդկային ազատութեան սպանող հնարներից, որ գործ էին դնում մի աննման հաջողակութեամբ, հասկացած էին նոքա, որ հարկավոր էր և արծաթ, հարստութիւն. սոցա հասանելու համար հարկավոր էր աշխարհական վաճառականութիւն, բայց սորանով չհրիքացավ հիսուսյան հոգևորների կարգը. նորա միջամուխ էին լինում և գերդաստանական ժառանգութիւնների մեջ՝ աշխատելով օրինավոր ժառանգները հեռացնել և այդպէս հարստութիւն ձեռք բերել: Եվ թե այդպիսի ապօրինավոր գործեր—ինչ դավաճանութեամբ և ամենայն տեսակ հաղորդակցութեամբ յուրյանց համախոհների հետ, որ ցրված էին դեպի աշխարհի շորս կողմերը, կատարվում էին, այդ բանը սարսափելի օրինակներով նկարագրում է եվթեն Սյուն յուր «Թափառական հրեա» գրքի մեջ: Թարգմանիչը յուր թարգմանութիւնից առաջ գրել է մի համառոտ, բայց բավական լիակատար պատմութիւն—հիսուսյան կարգի, բաժանելով դորան երկու հոգված. առաջինումը պատմում է նա մեզ, հիսուսյան կարգի սկզբնավորութիւնը Իգնատիոս Լոյոլայի ձեռքով. հիսուսյանների ընթացքը Տրիդենտինյան ժողովի մեջ. հիսուսյան կարգի կազմակերպութիւնը, հիսուսյանների աստիճանքը, նոցա կառավարութեան կերպը և հիսուսյան դպրոցքը: Երկրորդ հոգվածի մեջ պարունակվում են հիսուսյան արեղանների առաքելութիւնքը (ճանապարհորդութիւնք դեպի Եվրոպայից դուրս աշխարհներ, քրիստոնեական հավատ տարածելու) Հնդկաստանի, Չինաստանի և Յապոնիայի մեջ, ալիև Պարագվայի (հարավային Ամերիկայի մեջ) աստվածաբանական հասարակապետութիւնը, վերջապէս հիսուսյանների ներգործութիւնը Ֆրանսիայի մեջ. Ֆրանսիկոս Երկրորդի օրերից սկսած մինչև Յոթներորդ Պիոս պապի ժամանակը Մեք հետևյալ հատվածում մանրամասնաբար կիսուենք այս նյութերի վերա, ծանոթացնելով ազգը պ. Նալբանդյանցի աշխատութեանը, ալիև, եթե կարելի էր, տեղ-տեղ լցուցանելով նորա պակասորդքը: Մի երրորդ ճառի մեջ կերթանք համառոտ գնացքով, պատմելու մեր ազգին նույնիսկ «Թափառական հրեայի» բովանդակութիւնը, և այնուհետև կքննենք թարգմանչի գործի արժանավորութիւնը հայկական լեզվի կողմից, ամենայն զգաստութեամբ միադնելով նորա պատմականութիւններին և թերութիւններին: Եվ հուսով ենք,

թե պտառակի թարգմանիչը մեր կրիտիկայից կարող էր մի քանի խրատ և օգուտ րազել յուր ապագա գրավոր աշխատությունների համար:

17. Վ Ե Ր Զ Ա Ք Ա Ն

«ՀՅՈՒՄԻՍՏԱՓԱՅԼ» 1858 ԹՎԱԿԱՆԻ

Ազնիվ հայազգի պարոններ
Մեր ծեսնոք ու անձանոք
Բաբեկամբ.

«ՀՅՈՒՄԻՍՏԱՓԱՅԼ» ՕՐԱԳԻՐԸ ձեր հետ միասին, ձեռք ձեռքի տված, կատարելով յուր տարեկան ճանապարհորդության ասպարեզը, մի քանի օրից հետո պիտո է ոտք կոխել զալոց տարու ճանապարհի վերա: Այս բոպեիս հրատարակողը զբաղված է այնպիսի մտածութեամբ և զգացողութեամբ, որ սովոր են գոյանալ մի ճանապարհորդի սրտի մեջ, որ յուր ուղեկիցների հետ միասին հասանելով յուր ճանապարհի վերջասահմանին, ուներ նոցա մի քանի ասելիք. կես մի շնորհակալութուն յուր ճանապարհորդակիցներին նոցա բարեսիրտ ընկերութեան համար, և կես մի հրաժարական ողջուն, հուսալով և ցավելով, թե ըստ որում քաղցր կամ դառն տպավորութիւնք էր գործել յուր ընկերակիցների վերա, մյուս անգամ հանդիպելու է նոցա յուր ճանապարհի վերա կամ թե երբեք ոչ ավելի:

Ուրեմն թող «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, յուր տարեկան ասպարեզը ավարտած, մի քանի բոպե դադար առնու և կրկնէ մոտավորապէս այն ճանապարհները, որ նա, փառք ամենակարողին, հաջողութեամբ կատարել է յուր սիրելի հայրենակիցների հետ, և այդպէս քաղցրացնէ յուր և մյուսի համար եղբայրասիրական միասին ճանապարհորդութեան հիշատակը: Ճանապարհը կատարվել է արդեն, և հուսով եմ թե արթնութեան մեջ: Մեր ուղեկիցքը շրջել են մեր հետ զանազան աշխարհների միջով, ծանոթացել են զանազան առարկաների ու մարդերի, խոսակից են եղել զանազան ազգերի հետ և զանազան իրողութիւնների վերա մարդկութեան ու բնութեան մեջ: Հրատարակողը, յուր ընկերակիցների ձեռքը բռնած, ման է ածել նորանց բանաստեղծութեան ծաղկափթիթ մարգարէականների վերա, գիտութեան ծանր հանդեսների մեջ և բնութեան տեսարաններում. նա զարծուցել է յուր ընկերների ուշադրութիւնը երկրի ու երկնքի հրաշքների վերա, մի քանի բոպե նոցա սիրտը խլելով նյութական ցած սահմաններից, և աշխարհական փոքրոգի մտածմունքից վեր ուղղելով դեպի ազնիվ իմացական վայելչութիւնների սահմանքը: Հրատարակողը զրավոր խոսք ու զրույց ունենալով յուր հայրենակիցների հետ, մոռացել չէ նույնպէս յուր սիրելի ազգը, նորա լեզուն, նորա լուսավորութեան ընթացքը, նորա ազգութիւնը, նորա կյանքի ծանր-ծանր խնդիրքը և հարկավորութիւնքը ներկա ժամանակիս մեջ, նորա ցավերը և ուրախութիւնքը, որոնց համար ամենեւին սիրտ է ինքը, ամենեւին զգալութիւն: Հրատարակողը, խոսելով յուր ազգի հետ և յուր ազգի օգուտը պաշտելով, խոսել է միշտ, ինչպէս զգում էր ու մտածում էր, առանց կամենալու հաճոյանալ մեծի ու փոքրի, ինչպէս կարող էր յուր խղճատանքի ու աստուծո առաջ պատասխանատու լինել: Մի ավելի մեծ ու հոյակապ ընծա

կարող չէ մի մարդ առնել յուր բնկերին, եթե ոչ, ասելով նորան ճշմարտությունը. և այդ մեծ ու հոյակապ բնծան արել է հրատարակողը յուր ազգին, ուրեմն և մեծարել է նորան այնպիսի մեծարանքով, որպիսի ոչ մի հեղինակից չէ ստացել նա մինչև այժմ: Մեղրոտ խոսքերից, որ այդքան սիրելի էին ազգի մեջ գտանված կարճամիտներին, որ և փուտ ապրանքի պես շատ դուրագին են, միայն թե գնողք լինին, «Հյուսիսափայլ» հրատարակողը միշտ հեռու է պահել յուր գրիչը՝ միտ դնելով քաղցր խոսքերի թունավոր ներդրածությանը, միտ դնելով յուր սուրբ պարտականությանը դեպի յուր ազգը, հարգելով յուր անձը և յուր բնկերի ազգը: Փույթ չէ հրատարակողին, որ մի քանի կոկորդիլոսք չկարողացան ականջ դնել ճշմարտությանը (որովհետև շունեին ականջ), փոխանակ զարդարելու յուրյանց անձը այն ճշմարտության զոհարով, որ ձգած էր նոցա առաջ, կուլ տվեցին նորան, և փշրելով յուրյանց ատամները սրտի կատաղությունից հարձակվեցան մեր վերա՝ Փույթ չէ հրատարակողին, որ չէ գրավել նա այս և այն մասնավոր մեծատունի սիրտ, անուշահոտ խոնկ ծխելով նոցա քթին, բարեմարդիկ լինելով նոցա առջև: Այդ պարծանքը թողել է նա հայկական եզվիտներին², որ պատրաստ են աղավաղել ամենայն բարոյական հիմունք մարդկային կյանքի, պղտորել և մռայել ամենայն ճշմարտություն, միայն թե կարողանային հասանել յուրյանց նպատակին, որ է իշխանություն և հրաման ազատ հոգիների վերա: Հրատարակողը չկամի այստեղ այն պերճախոս զովասանական նամակներին, որ ազգի բարեմիտքը զանազան տեղերից հասուցած էին նորան, հանդես տալ. որովհետև նա կարող է բավականանալ այն յուր սրտի կենդանի վկայությամբ թե, ինչքան կբերեր նորա կարողությունը, անձնագոհությամբ ծառայել է յուր ազգին, շնորհելով նորան յուր ամենապատվական ստացվածքը, յուր ազնիվ փոխառությունքը եվրոպական հոգու ամենագեղեցիկ և ամենավերին վաստակների գանձարանից:

Այսպես, ահա, մեր սիրելի ծանոթ ու անծանոթ բարեկամը, այս հանդիսավոր բոլորիս, երբ պիտո է մեզ հրաժարական ողջուն տալ հին տարուն, արժան էր ինձ հաշիվ ու համար տալ ձեզ, թե ինչպես գործ էի կատարել ձեզ հետ, և, այսպես սրբելով իմ խիղճը, պարզերես հանդես գնալ նոր տարու խորհրդավոր առավոտին: Շնորհակալ եմ ձեզանից ձեր բարեսիրտ բնկերակցության համար, իմ ծանր և քարքարոտ ճանապարհորդության մեջ: Ձեզ, իմ սրտի սիրածներ, ունելով իմ հետ, քաղցր էր ինձ շատ դժվարությունք հանձն առնել, ճանապարհ կտրել սարերի ու ապառաժների միջից, օր ու գիշեր անքուն աշխատելով ուսանել ինքս և ուսուցանել ձեզ, ուսուցանել ձեզ առողջաբար մտածել ձեր օգուտը և բարին, ձեր ազգի հասարակաց բախտավորությունը, ճանաչել ձեր կյանքի խորհուրդը իբրև մարդ և քաղաքացի այժմյան լուսավոր դարուս և առաջ խաղալ մարդկային առաջադիմության ասպարեզի մեջ: «Հյուսիսափայլ», ինչքան կարելի էր մի տարեգնացքի մեջ, բացեց ձեր առջև, պատվելի պարոններ, հայկական ազգի վերքերը և բարոյական թուլությունքը, ցույց տվեց մի առ մի հնար ու ճանապարհ, որով կարելի էր վերստին նորոգել հայկական ազգի քար ու քանդ եղած կյանքը. նա համարձակ ձեռքով ետ քաշեց վարագույրը, որ շատերի աչքից թաքցնում էր հայկական իրողությունների ստույգ դրությունը, ցույց տվեց ազգային տան սարսափելի փլատակները և վերաշինության հնարավորությունը, քաջ շեշտելով այն մեծ, մինչև այժմ անտես ու անփութ արած

Ճշմարտությունը, թե մարդուս կարողությունը, մեծագործական զորությունը բխում է բնկերական միաբանությունից, և թե ինչ-որ մասնավոր ձեռքեր անկարող էին առաջացնել, հեշտ է պսակել միաբան ներգործող զորությունների միջնորդությամբ: «Հյուսիսափայլը» քննեց յուր ազգի հետ, թե որ բաները այս բուսելիս հարկավոր և ամենակարևոր էին նորան, այսինքն բարեկարգ ուսումնարաններ մանուկ սերունդը կրթելու և դաստիարակելու համար. տպարաններ, հեշտությամբ և վայելուչ կերպով հասուցանելու ազգին հարկավոր եղած գրքերը. մատենագրություն, տարածելու ազգի մեջ առողջ դատողությունը և խելացի լուսավոր հայացք. պատշաճավոր գրավաճառության խանութներ, որպես իմացական ստացվածների հրապարակ ազգի մեջ: Ավելի մտածությունների տեղիք է տվել «Հյուսիսափայլը» յուր սիրելի ազգին, համարձակաձայն քարոզելով ազգի իրավունքը յուր լեզվի, յուր մատենագրության, յուր ուսումնարանի, յուր եկեղեցու վերա. ցույց տալով, թե ազգը և եկեղեցին է ժողովուրդը, և ոչ թե մի քանի մասնավոր անձինք, աշխարհականք կամ հոգևորք, որ ինչպես կամին, կարող են ուղղել ազգը, քաշել ու տանել նորան դեպի որ կողմը հաճո է նոցա, կամ թե ինչպես ձեռնտու էր նոցա պատվասիրությանը և անձնական օգտին: «Հյուսիսափայլը» քաջ գիտելով պատվել այն արժանավոր մեծատունքը և հոգևորականքը, որ կային մեր ազգի մեջ, ցավում է յուր սրտի խորքից, որ ստիպված էր այս բուսելիս մի քանի անձինք հայկական հասարակութենից պարտավորել ազգի առջև որպես դավաճան և դարանագործ մարդիկ, որպես թշնամիք այն լուսավոր գաղափարներին, որ «Հյուսիսափայլը» այնքան համարձակ բերանով քարոզել է ազգին, որպես վատաբանողք այն եզրիպտոսյան դատաստանին, որ «Հյուսիսափայլը», առանց կաշառվելու մի անունի փայլողությամբ, բացել է և մեռած ու գնացածների գերեզմանի վերա: «Հյուսիսափայլը» մինչև այժմ կատարել է միայն յուր պարտականությունը, ոչ մի մարդու շատրկանալով, ոչ մի մարդու շնորհ չխնդրելով, բարեկամի ու թշնամու կշռելով արդարությամբ ու այսպես պիտո էր նորան ընթանալ, եթե նա չկամեր անարգել յուր անձը և անպատվել յուր ազգը. այսպես պիտո էր նորան ընթանալ, եթե նա սիրում էր յուր հայրենակիցքը, եթե սոցա դաստիարակությունը դեպի ճշմարտություն և առաքինություն, մի սուրբ պաշտոն էր նորա համար: «Հյուսիսափայլի» սրտի դավանությունը այսպես է, որ հայոց կյանքի պղտոր ջուրը, որի մեջ մինչև այժմ խարգախ մարդիկ առատ ձուկ են որսացել, պիտո է պարզվի և պայծառանա մի օր, որ անպիտանք սևերես եղած փախստական լինին և ազգի ընտիրքը երևին և հաղթող հանդիսանան, և այսպես ազգը օրավուր առաջագնիմ լինի ամենայն բարեխաղության մեջ և ժամանակով մի պատվելի տեղ գրավե յուր մարդկության քաղաքացյալ ազգերի շարքումը:

«Հյուսիսափայլի» հրատարակողը եզրափակում է յուր փոքրիկ ճառը, կրկին անգամ յուր շնորհակալությունը հայտնելով ազգի բարեմիտ պարոններին, որ մասնակից էին եղած հիշյալ օրագրին, և քաջահույս լինելով, թե նոքա ամենայն կերպով խնամատար կլինին ոտքի վերա պահպանել մի ազգային օրագիր, որ նոցա իմացական փառքն ու պատիվն է թե Ռուսաստանի և թե եվրոպական ազգերի առջև:

Առանձին կերպով հրատարակողը ազգի հետ միասին կրկին անգամ հատուցանում է յուր անկեղծ շնորհակալության պարտքը, յուր աշխատավոր գտնված գործակալներին զանազան քաղաքների մեջ:

18. ՄԵՐ ԱՆԱՐԱՏ ՄՐՏՈՎ ՍԻՐԱՆ ԼԱՅԱԶԳԻ ԼԱՅՐԵՆԱԿՈՑՆԵՐԻՆ

ՇՆՈՐՀԱՎՈՐ ՆՈՐ ՏԱՐԻ

ՀՆՐԻՄ ԱՂՈԹՔՈՎ ՈՒ ՄԱՂԹԱՆՔՈՎ ԱՌ ԱՄԵՆԱՐԱՔՐԵՅԱԼՐ

ՆՈՅԱ ԻՄԱՅԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԿԵՄՈՒԹՅԱՆ ԼԱՄԱՐ

(Հայերի կոչումը մաքրկութեան մեջ)

Ժամացույցի սլաքը, ավարտելով յուր ընթացքը, խորհրդավոր ձայնով հնչեցնում է մեր ականջին ժամանակի զանգակը, թե ահա հին տարին բաժանվեցավ մեզանից, և լուսանում է մեր համար մի նոր կենդանութեան առավոտ: Եվ արդարև, լսում եմ ահա բարեկամների շտապով անց ու դարձը, նոցա սիրախառն և զրկախառն մաղթանքը միմյանց համար, նոցա հոգիացած խոսքերը և սրտի ուրախ-ուրախ զեղմունքը: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը այս բողոքիս մտավորական լեզուի վրա սխալալով զեպի յուր ծանոթ ու անծանոթ հեռավոր բարեկամքը, կամենում է հատուցանել նոցա յուր բարյացակամութեան պարտքը, հայտնելով նոցա յուր առ ի սրտե ուրախակցությունը, և եղբայրաբար մտածելով նոցա հետ մի քանի խորհրդավոր մտածություններ, որ այս հանդիսավոր ժամուս ընդարձակում են նորա սիրտը:

Ժամանակը թևավորված թռչում է, և մեր կյանքի օրերը նորա հետ միասին, ամենայն ժամ մի քայլափոխ մոտեցնելով մեր զերեզմանի դռներ: Եկեք ապա, մեր ազնիվ սիրելիք, մի քանի բողոք ոտք հաստատենք այստեղ և, իբրև բանական էակներ, իբրև մտածող քրիստոնյալք, իբրև անդամք մի ազգային հասարակության, առաջարկենք մեզ այս հարցվածք. ուստի՞ է մեր զայուստը և ո՞ւր է մեր երթը: Ոչինչ բան առտուծո ստեղծած աշխարհումը անխորհուրդ չէ, ամենայն բան ունի մի նպատակ և ծառայում է մի վախճանի, որ կարգել է մեր ամենիմաստ արարիչը: Եվ մարդս, արարչագործության պսակը, և մարդս, որ իբրև քրիստոնյա լինում է երկու աշխարհի քաղաքացի, և մարդս, որ անդամ է մի ազգային հասարակության, ունի յուր խորհուրդը և մի այնքան խորին ու բազմամասնյա խորհուրդ, ինչքան որ մեծ ու փառավոր էր նորա կոչումը: Գիտեմ, մեր սիրելի հայ եղբարքը մի փոքր ծուլ են մտածության մեջ և անցուցանում են յուրյանց օրերը բոստ մեծի մասին մի քաղցր մտավորական քնի, մի մառախլային դրութեան մեջ, բայց թող զգաստանան զոքոս և սրտի ականջով լսեն մեզանից, որ մարդուս միակ առաքինությունը, միակ արժանավորությունը, որով նա որոշվում է

անբան արարածներից և լինում է պատկեր աստուծո, բանականությունն է, և բանականությունը մտածություն է, և մտածությամբ միայն լինում է մարդս մարդ. այն էակը, որ ունի անմահ հոգի, մի հավիտենական կոչումն որպես քաղաքացի այս և մյուս աշխարհի: Ահա վեցհազար տարի է, որ աշխարհս կա. այնքան դարեր ու ազգեր եկել ու գնացել են, շատ կամ փոքր զործ կատարելով մարդկության հրապարակի մեջ, ամեն մինը լցուցանելով այն պաշտոնը, որ իմաստուն աշխարհատեսներ կարգել էր նոցա համար, ամեն մինը ծառայելով մի գաղափարի և իրագործելով այդ գաղափարը յուր մասնավոր, քաղաքական և իմացական կյանքի մեջ: Հելլենացիք ավանդել են բոլոր պալոց ազգերին մի մշտնջենավոր, հիշատակի արժանի խրատ. նոքա ապացուցել են, թե մարդ կարող է լինել մարդ և քաջ պատերազմող, նա կարող է խաղաղավետ ճարտարությունքը զուգավորել պատերազմի վաստակների հետ, սրտի քնքշությունը հոգու ամբողջյան հետ և չափավորել միապետությունը հասարակապետության: Այո, շատ աշխարհներ ձեռք բերեցին ճարտարությունք, բայց ճարտարությունի կենդանի էր միայն հելլենացվոց մեջ. նոցա ճարտարապետքը սովոր էին ձևակերպել այնտեղ, ուր կործանում էին աշխարհի տիրապետողքը: Հռոմայեցիք ցույց են տվել անընդհատ շարակարգ կռիվներ, պատերազմներ և հաղթություններ, մի այրական համբերատարություն բախտի բոլոր փոփոխությունների մեջ, մի հետզհետե, իմաստուն խստությամբ առաջացուցած մոտակցություն տիրապետած աշխարհների մեջ և մի տիեզերական իշխանություն, որ, թեև պատերազմելով ներքին փոթորիկների և արտաքին թշնամիների հետ, այնուամենայնիվ մի պինդ և ամուր բնավորությամբ հաստատ մնաց ավելի երկար, քան թե որևիցե մյուսը: Այն քաղաքը Տիբեր գետի վերա ունեի բոլոր դեղնեկությունքը և բոլոր սարսափելի տգեղությունքը միապետության, ազնվապետության և ժողովրդապետության. Վալերիոս Պուբլիկոս և Դեցեմվիր Ապպիոսը, Կատոնը և Վերրեսը, Ներոնը և Մարկոս Անտոնիոսը կանգնած են այնտեղ միմյանց հանդեպ¹. շատ անգամ հիմարաբար կատաղած և խառնիճաղանջ, երբեմն խոհեմաբար զործ է կատարել ժողովուրդը: Հռոմայեցոց սկզբնական վայրենաբարոյությունը հեղափոխվեցավ դեպի զորություն, զորությունը դեպի նրբություն, նրբությունը դեպի զեղխություն, զեղխությունը դեպի թուլություն և թուլությունը տարավ նորան դեպի կործանություն: Հայոց ազգը այն հնության դարերումը, երբ նա ուներ փոքրիշատե քաղաքական կյանք, թագավորություն և քաղաքական տնտեսություն, ունեցել է արդարև քաջ սղամարդեր, անձնադիր հայրենասեր անձինք, բայց միաբանություն, համաձայն և համաշունչ զործակատարություն շատ փոքր կամ երբեք ոչ. ազգի նախարարական տները, որոնց թիվը հայոց պատմությունից տեսանվում է մինչև 240, անխորհրդաբար աշխատել են միշտ և միշտ սահմանափակել ու նեղացնել թագավորի իշխանությունը և այդպես թուլացնել բոլոր թագավորության զորությունը. շատերը, յուրյանց անձնական օգուտը բաժանելով ազգի օգտից, անմիտ պատվասիրության պատճառով, այո մատնիչ ու դարանագործ են եղել միմյանց, և այդպես վնասվել են և՛ ինքյանց, և՛ հայրենիքին: Ուրացող մերովառներ ու վասակներ, քաջ և հոյակապ հայրենասեր վարդաններ ու սմբատներ կանգնած են այստեղ միմյանց հանդեպ: Ոչ ոք կարող չէ ուրանալ հայերի քաջությունը և արիական գործերը պատերազմ-

մի մեջ. բայց ցամաքի է տակ, որ այդ առարինական հատկությունը ավելի օգտել են օտարներին, քան թե ինքյանց. մասնավորների քաջություն առանց միաբանության, առանց կամքերի, սրտերի և ձեռքերի միություն, առանց մի ընդհանուր դադափարի, որ պիտո է լինել հայրենիքի պաշպանությունը. ոչինչ կարողացել չէ, և կարող ես չէր առաջացնել: Այս է ահա պատճառը, որ հայոց ազգը արգարե եղած է մի քաջ ազգ, բայց համարյա թե նույնպես միշտ թույլ, օտար իշխանության ստրուկ և հնազանդ ազգ. և աշխարհի կարգը միշտ այնպես է, որ մի մարդ կամ ժողովուրդ, չկարողանալով յուր բանականությամբ կառավարել ինքը յուր անձը, պիտո է հարկավորապես հնազանդի օտարին: Ով չէ կարող լինել յուր առաջնորդը, նա կարու է օտարի առաջնորդությանը: Չենք մոռանում այստեղ և մեր հայերի աշխարհագրական դրությունը, նոցա կացությունը երկու խիստ աչքող կրակի մեջ, մի կողմից պարսից հալածասեր և քրիստոսատյաց ազգի և մյուս կողմից ֆանատիկոս դավաճան բյուզանդացվոց մեջ. այսպիսի դրության մեջ կարող էր միայն միաբանության և ազգասիրության հոգին փրկել հայրենիքը, հայք իբրև քրիստոնյա պիտո է միշտ հավատարիմ դաշնավոր մնալին հունաց հետ, վեհանձնությամբ տանելով հունաց կրոնական նեղսրտությանը, և, տեղիք չտալով մի քանի դավանաբանական տարբերությունների, որ կային հունաց ու հայոց մեջ. բայց քրիստոնեական եղբայրասիրությունից, որ դիտե ներող լինել դեպի սկարամիտք, պարտական էին հայք յուրյանց ազգի պաշպանության համար, յուրյանց բնական դաշնակից ու թիկունք համարել Բյուզանդիոնը. բայց հայոց պոլիտիկան (քաղաքագիտությունը) այդպես չէ եղել. ինքյանք յուրյանց զխոսով տկար ու թույլ լինելով, կրակապաշտ հալածասեր պարսիկը դրացի լինելով նոցա ու հրամայող նոցա վերա, հայք արգարե երրորդ Հազկերտի օրերումը, որին ասում են պարսիկները Նջդեղիրդ, անվեհեր քաջությամբ իմացել են թափել յուրյանց արյունը, հանձն առնել նահատակություն և մարտիրոսություն յուրյանց հավատի համար, բայց չեն իմացել պաշպանել յուրյանց կյանքը յուրյանց հայրենիքի պաշպանության համար. կրոնը ազգի համար էր և ոչ թե ազգը կրոնի համար. պաշպանելով ազգը, կպաշպանվեր ու կպաշտպանվեր և կրոնը: Նույն ինքն քրիստոնեությունը երեք հարյուր տարի մնաց աշխարհի վերա, որպես մի հալածված հերձված, մինչև որ Կոստանդինոս Մեծի ձեռքով բազմելով թագավորական աթոռի վերա կարողացավ զորություն ստանալ և ներդարծել մարդկության վերա. թող քրիստոնեությունը քարոզեր մարդկությանը երկնային ճշմարտություններ, ընդհանուր եղբայրասիրություն և հավասարություն ադամորդիների մեջ, բայց այդ ուսումը մնալով մի առանձին, հալածված ընկերության սեփականություն, մնալու էր մարդկության համար միշտ անօգուտ և անպտուղ: Հայք քրիստոնյայք են հավատով. այդ շատ փոքր բան է, մի ազգային անուն, մի ազգային պատիվ ունենալու աշխարհի երեսին, ազգերի մեջ. հավատը առանց իշխանական գավազանի թևարկության, խաչը առանց սրի տկար է և չէ կարող ազգաշինության պատճառ լինել: Եթե սուտ է մեր ասածը, թող ցույց տան մեզ աշխարհի երեսին մի յուսավորյալ, քաղաքայալ, հզոր և հրամայող ազգ, որ միայն կրոնի զորությամբ, առանց քաղաքական կյանքի և մեծության, հասած լինել որևիցե ազգաշինության, բարեկարգության և ազգային պարծանքի մարդկության ազգերի մեջ²: Բարբարոս պարսիկը յուր պղտոր մահմեդականությամբ, բայց որովհետև ունի որևիցե,

մեծ կամ փոքր, թույլ թե զորավոր քաղաքական կյանք և թագավորություն, ունի աշխարհի վերա ավելի պատիվ, քան թե հայր, թող դորա քրիստոնեությունը լինե՞ր առավել ուղղափառը, առավել պատվականը, ինչպես մի քանի տգետ անձնապաշտներ ու սնապարծներ կամեին միմյանց հավատացնել, առանց կարողանալու մի բան առաջացնել դորանով: Նույնիսկ տաճիկը յուր սուլենիթյան մահմեդականությունը, որ մի ավելի արժանավոր բան չէ, քան թե շիիականը ասիական Պարսկաստանի մեջ, ավելացնելով դորա վերա որևիցե քաղաքական կյանք, իշխանական գավազան, ազգային անուն ու պատիվ, նույնպես ավելի պարծանք ունի աշխարհի վերա եղած ազգերի կարգումը, քան թե հայք: Եվ ինչպես են մտածում մեր սիրելի հայերը. թագավորություն, քաղաքական կյանք, ազգային պատիվ ու փառք ասած բաները չեն միայն սնոտի, արտաքին աշխարհական փայլողություն, որից և կարելի է հրաժարվել անվնաս. ոչ, այդպես չէ. թագավորություն ասած բանը է մի ազգի խելք ու բանականությունը տեսանելի և զգալի կացուցած նորա քաղաքական կարգերի մեջ, նորա օրենքների, կառավարության և դաստիարակության եղանակի մեջ: Եվ թագավորությունն է, որ իբրև մարմնացած հոգի և զորություն գործ է կատարում ազգի թե՛ նյութական և թե՛ իմացական բախտավորության համար. թագավորությունն է, որ ամենայն բան ազգի մեջ կարգի ու սահմանի տակ է պահում, և ցանուցիր զորությունը ազգի միավորելով և բոլորելով մի ամբողջության մեջ, ուղեցուցանում է դեպի մի հասարակաց նպատակ. ամենայն մարդ իբրև մի օղ թագավորության շրջ-թայակապի մեջ, իբրև անդամ մի ազգային հասարակության ունի յուր որոշյալ պաշտոնը և այդ պաշտոնի մեջ ծառայում է յուր հատուկ և ընդհանուր օգտին, երկուքը միշտ անբաժան մնալով միմյանցից հպատակը, որ ծառայում էր թագավորության օգտին, պիտո է և հնարք ունենա պահպանելու յուր կյանքը, ապրելու ֆիզիկապես նորա աշխատությունը դեպի հասարակաց բարին, պիտո է և նշանավոր կացուցանվին պատվով ու մեծարանքով: Մի այդպիսի բարոյական կարգից, որին ասում ենք այլ բառով՝ թագավորություն, զուրկ է հայոց կյանքը. այս բանը հայտնի է ամենեցուն և ուրանալ կարող չէ ոչ որ: Եվ այդ բարոյական կարգի չլինելությունը հայոց մեջ, թե ինչ հեռանքների ունի, հերիք էր միայն ասել այստեղ, որ ոչինչ ազգի մեջ ուսմունք և գիտությունը ծաղկած չեն, ուր չէ եղել նոցա վերա մի կարող իշխանական գավազանի հովանավորություն, ուր չէ եղել մի ազատ քաղաքական կյանք: Այս բանս ամենեին հաստատվում է հայոց պատմության հին դարերի փորձով և բոլոր հայկական դպրության և մատենագրության օրինակով:

Բայց հայոց ազգը այնքան դարերի ու տառապանքների միջով անցանելով և հասանելով աչս օրիս, իբրև մի ժողովուրդ, որ բաղկացնում է գոնյա շորս միլիոն հոգի, որոնցից մոտ 500,000 հասանում է Ռուսաստանին, իսկ մյուսները և առավել մեծ մասը՝ Տաճկաստանին (Եվրոպայի ու Ասիայի մեջ) են պատկանում, թող այն ցանուցիր հայոց հասարակությունը Պարսկաստանի մեջ, անգլիական հրամանի տակ Հնդկաստանում, Յավայի վրա, Աֆրիկայում, այո մի ժողովուրդ, որ Մարտկոցից մինչև Զինաստան ճյուղավորված է—Հայոց ազգը, որին ժամանակը բախտի այնքան հարվածների տակից խնայելով հասուցել է մեր ժամանակին, կորած չէ, եթե ինքը յուր անմտությամբ չկամի կորուսանել յուր անձը: Հայոց ազգը կորած չէ. նա

ունի աշխարհի հրապարակի մեջ կատարելու մի օր մի մեծ և գեղեցիկ խորհուրդ: Եթե քննենք Հայաստանի աշխարհագրական դրությունը, ապա երևում է նա արդարև մի խորին ուշադրության արժանի աշխարհ մարդկության վաղաժամանակյա անցքերի մասին: Այնքան ազգերի զրույցները, մանավանդ թե սուրբ գրքի վկայությունը մատնացույց են առնում, որ այստեղից դուրս են եկել ազգերը, եվրոպականքը հատկապես, որ հաստատեն յուրյանց համար այժմյան բնակատեղիքը: Այն զրույցը, թե այն սուրբ սարը, մեծավայելուչ Մասիսը եղել է այն տեղը, ուստի համաշխարհական ջրհեղեղից հետո մարդկության ազգերը որոնել են յուրյանց համար հայրենիք, ունի արդարև յուր խորին պատմական արժատը: Այլև Հայաստանը ավելի հետո, արդեն ստույգ պատմական ժամանակում եղել է միավորության տեղի, անցքի ճանապարհ մեծամեծ տիեզերական թագավորությունների համար: Բել-Նեբրովթը, Նինոսը, Շամիրամը, Սեղոսթրիսը այստեղից ճանապարհ են բացել յուրյանց համար կամ թե փորձել են այստեղով անցնել դեպի հյուսիս: Այստեղ են կատարվել պատերազմները Ասիայի տիեզերական իշխանության մասին ասորոց և մարաց, մարաց և պարսից մեջ:

Դարհհը և Քսերքսեսը այս աշխարհի վրայով կատարել են յուրյանց պատերազմական ճանապարհորդությունքը դեպի արևմուտք, և սորա հակառակ, Ալեքսանդր Մակեդոնացին անցավ այստեղից՝ տիրապետելու արևելքին և հյուսիսին: Այստեղ էր հռոմայեցոց ու պարթևացոց ճակատամարտը: Այստեղ, Նեհավենդ սարի մոտ, արաբացիք պատերազմելով ձեռք բերեցին արևելքի իշխանությունը, և դարձյալ Հայաստանի միջով ներս հարձակվեցան այն ազգերը, որ պիտո է կործանելին խալիֆավր: Մինչև այստեղ ներս մտավ Եվրոպա (խաչակիր զինվորքը): Այս դռներով ներս մտան մոնղոլները և թաթարները, Չինգիսխանն ու Թամբուրլանը: Այստեղ է եղած հարյուրավոր տարիներով, երկարաձևված մահմեդականության, սուննիթների և շիիտների կովհանդեսը, և նոր ժամանակումս քրիստոնեության ու մահմեդականության մեջ, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի մեջ: Արդյոք միանգամ չէր տիրապետելու այստեղից քրիստոնեությունը և լուսավորությունը Ասիային:

Ապա ինչ պաշտոն աշխարհի մեջ ունեւ լցուցանելու այն ազգը, որին վիճակվել է այդ տիեզերական անցքերի տեսարանը որպես հայրենիք: Այս ազգը, մի վաղաժամանակյա ազգ, պատմական արյունից, այնպիսի ականավոր բնատուր ձիրքով թե՛ մարմնավոր և թե՛ իմացական մասին, ինչպես շատ փոքր ազգեր Ասիայումը, երբեք եղած չէ այնքան կարող ու բազմաթիվ, որ գրաված ու պահպանած լինեւ մի ընդարձակ թագավորություն, սորա հակառակ, շատ փոքր ազգեր կան, որ հազարավոր տարիներով ստիպված լինեին համբերել այնքան տխուր պատահարների, այնքան արյունաշաղախ և ահարկու հարստահարությունների և ստրկության, ինչպես հայերը, և այդ բոլորը ըստ մեծի մասին այնպիսի ազգերի կողմից, որ թե իմացական և թե մարմնավոր կերպով շատ ցած էին հալերից:

Բայց հայոց ազգը այս բոլորումս երևում է կանգնած յուր բախտի դարձակետի վերա, մի այնպիսի դրության մեջ, որ պիտո է փոխվի դեպի լավը: Ստրկության կապանքը հանած են հայերի վրայից յուրյանց հայրենիքումը. նոքա կարող են այժմ շունչ առնուլ, և արդեն կարելի է նկատել, թե մի հոգեղեն շարժողություն կատարվում է ամենայն տեղ հայերի մեջ:

նոցա մեջ զարթել է մի անուրանալի ձգտողություն սեփականելու յուրյանց Եվրոպայի իմացական կրթությունը³:

Ամենայն նշաններից երևում է, որսկես թե աշխարհատեսես Նախախնամության խորհուրդը, հայերի գալոց բախտավորությունը անմիջապես հայտնեւում է մեզ, երբ որ աչքի տակ էինք ձգում այժմյան որպիսութիւնը և դրութիւնը հայկական ազգի: Ժողովրդի հայրենիքը այժմ ազատւած է ստորկութեան լծից: Նա կապակցած է մի եվրոպական լուսավորություն ընդունող տերութեան հետ, ժողովրդի բոլոր իմացական զորութիւնքը կարող են այժմ ազատապես աճել և զորանալ. Եվրոպան բաց ու արձակ է հայերի առջև, նոքա կարող են մասնակից լինել նորա կրթութեանը և լուսավորութեանը:

Արդարեւ, ինչպես ասվեցաւ վերևում, հայոց ժողովրդի մի փոքրիկ մասը միայն բնակւում է հայրենական հողի վերա, առավել մեծ և երեւելի մասը տարածւած է բոլոր Ասիայի մեջ, Եվրոպայի մեծ բաժիններում և Աֆրիկայի մեջ. և թեպէտ այսպես ցիրուցան է հայոց ժողովուրդը, այդուամենայնիւ ունի նա մի շատ մոտ և ամուր կապակցություն հայրենական աշխարհի հետ. նա ունի ոչ թե միայն յուր ազգային հարազատ, այլև յուր առանձին, անքակտելի կրօնական կենտրոնը միութեան: Այս կենտրոնն է էջմիածնի պատուիրարական աթոռը, որ արժանավոր կաթողիկոսների իշխանութեան տակ ունեցել է միշտ մի հրաշագործ ազդեցություն բոլորի վերա: Ավելի քան թե հազար տարի առաջ սկսել է ազգը ցան ու ցիր լինել. հայրենի աշխարհի հրամայողքը շատ անգամ փոխվել են, պատրիարքական աթոռը շատ անգամ ընկել է ստրկութեան և խորին անարգանքի տակ, շատ անգամ երկար միջոցներով թե՛ իմացական և թե՛ բարոյական մասին ավերվել է, այնուամենայնիւ երբեք պատուվել կամ թե թուլացել չէ այն կապը, որ պահում էր միասին ազգի ամենահեռավոր անդամները: Հայերը միշտ ունեցել են յուրյանց համար և ունենին այժմ ևս մի անդրժեյի սեր դեպի հայրենիքը, դեպի յուրյանց լեզուն, յուրյանց սովորութիւնքը, դեպի քրիստոնեութիւնը և նորա եկեղեցական ու ազգային կերպարանագործութիւնը:

Հայոց ազգը, վերաբերութեամբ դեպի Ասիա, ունի մի մեծ և հոյակապ կոչումն. նորան կարելի է համարել այն խմորը, որ դրած է Ասիայի եռացող նշտների մեջ, որ հոգեղեն կյանքի համարյա թե մեռած ծիւրը մյուս անգամ զարթեցնէ և կենսագործէ. և ալդ բանի մեջ կարելի չէ ուրանալ, թե հայոց դրութիւնը, յուր եկեղեցական կենտրոնովը շատ մոտ հաղորդակից լինելով միմյանց հետ ազգաբար ցուցանում է անչափ շատ համարութիւնը և երաշխավոր է հայերի առաջադիմութեան համար: Եթե Ռուսաստանը յուր, համաշխարհական մարդկութեան մեջ կատարելի կոչումը ուղիղ հասկացել է, ապա վեհանձնութեամբ շնորհելու է հայերի այն բանը, որ հայոց ազգի բարեմիտ մասը միշտ ցանկացել է կարոտով ու փափագով, այսինքն՝ իմացական կրթութիւն. բայց այն կրթութիւնը, որին կարոտ են հայք, որ և միայն կարող էր ճշմարիտ լուսավորություն արմատացնել հայերի մեջ, անհասկանալի է օտար ձեռքով ու ոճով. հայերը կարոտ են մի այնպիսի կրթութեան, որ յուրյանց միջից, արմատից դեպի վեր և ազգային հիմքից գոյանար ու առաջ գնար. և այս գործը պարտական է կատարել հայոց ազգը ամենեկին ինքնիշխան, յուր հասուկ ձեռքի վաստակով, առանց նյութական օգնութիւն խնդրելու տերութիւնից: Մի ազգային միաբանութիւն, գործակից ընտրելով իրեն մի ազգասեր, սրտացաւ հոգեւոր զուլս, կարող է մեծ

վաստակներ վաստակել և լուծանել այն խնդիրը, որ ժամանակը և նախա-
խնամությունը դրել է հայոց առջև Ռուսաստանում: Հայոց քանքարավոր
մանուկները, յուրյանց ուսումնաւորութեան ամբարտաժ մի օրինավոր ազգային դպրոցի
մէջ, թող հետո յուրյանց ուսումնական կրթութիւնը լրագործելու համար, մի
հինգ-վեց տարի անցուցանելն գերմանական համալսարանների մէջ, ապա
իբրեւ վարժապետք պաշտոն ստանալին զանազան հիմնարկելի ուսումնա-
րանների մէջ: Նախ և առաջ հարկավոր էր հայերին կրթել ու դաստիարակել
յուրյանց եկեղեցական պաշտոնյայքը, տալ նոցա մի բարոյական, կրօնա-
կան և աստվածաբանական կրթութիւն, որի հետ միշտ պիտո է լծակից մնար
կրթութիւնը աշխարհական գիտութիւնների մէջ: Մեր հուլսը մեծ է մեր
ազգի բարեմիտներից և մեր նորրոնտիր կաթողիկոսից. տարակույս շունենք,
որ Նորին վեհափառութիւնը, մեր ազգի մեծ քահանա ՄԱՏԹԵՈՍԸ, քննելով
ու ճանաչելով ազգի պիտույքը և հայերի կոչումը տիեզերական մարդկութեան
մէջ, որ է՝ սեփականել յուրյան եւրոպական կրթութիւնը և լուսավորութիւն-
ը և տանել ու տարածել նորան ասիական մարդկութեան մէջ, ամենայն
կարելի ջանք կկամենար դորձ դնել առաջադեմ կացուցանելու յուր ազգի
օգուտը և պարծանքը:

Եթէ մեր հայերը կամենին միայն ճանաչել յուրյանց իրավունքը և գործ
դնել նորան իմաստուն շրջանկատութեամբ, եթէ մեր սիրելի հայերը, մեծ ու
փոքր, հոգեւոր ու աշխարհական, ուսումնական, արհեստավոր ու վաճառա-
կան, բազկացնելով մի սիրտ, մի հոգի և մի կամք՝ օգնելու և բարձրացնելու
ազգի դրութիւնը, այրաբար հաղթելին յուրյանց զանազակոտութեանը և ան-
մտաբար անհոգութեանը և սկսանելին միաժողով խորհուրդ կատարել յուր-
յանց ամենահարկավոր հոգալի բաների համար (գործօրինակ, նախ և առաջ
մի ազգային դպրոց արու մանուկների, մի ալ ազգային դպրոց աղջիկների
կրթութեան համար. երկրորդ, մի բարեկարգ տպարան և հետո մի ընկերու-
թիւն, որ պիտո է հոգար ազգային դաստիարակութեան և կրթութեան համար
կարեւոր եղած մատենագրութիւնը իհարկէ բանագետ հեղինակների ձեռքով)
և իսկույն ընտրելին յուրյանց միջից արժանավոր գործակատարք նշույթա-
կան հնարները պատրաստելու համար, մինչև կարող էին նոքա հիշյալ դպ-
րոցների առաջարկութիւնը, խելացի խորհրդակցութեամբ ձեռնուցած, ներ-
կայացնել տնտեսութեանը, հաստատելու և կնքելու համար—մի՞թէ մի ալդ-
պիսի գործ անհնարին էր, եթէ կամեցողքը և հոգարարձուքը պատրաստ
էին. եթէ կամեցողքը ճշմարտութեամբ, հոգով ու սրտով կամէին, և հոգա-
բարձուք ոչ թէ խոսքով, ալ գործով ու արդյամբք պատրաստ էին: Եւ Թիֆ-
լիսը կարող էր լինել իբրեւ միջավայր բոլոր կովկասյան հայերի համար,
ամենապատշաճ տեղը ալդպիսի ձեռնարկութիւնների մասին: Հետո մյուս
հայերը ինքեանք ուրախութեամբ մասնակից կլինեին դոցա թե՛ արժաթով,
թե՛ մյուս բաներով, որովհետեւ ալդ դպրոցքը լինելու էին ընդհանուր ազգա-
յին դպրոցք: Եւ Ռուսաստանը, մեր բարեմիտ Ռուսաստանը և մեր բարի
թագավորը, որի բերանից դուրս են եկել այս մեծ խորհրդավոր խոսքերը.
(թող ամենայն տեղ և նոր գործութեամբ աճէ ու գորանա ձգտողութիւնը դեպի
լուսավորութիւն). մի՞թէ կամենալու էր փակել մեր ազատ, իմացական կրթ-
ութեան ճանապարհը. և ոչ երբեք. Ռուսաստանը կարող է ամենեւին աներկ-
բա լինել հայոց ազգի դեպի նա անդրժեւի հավասարութեան մասին, և դորա
ապացուցքը միշտ և հանապազ տեսել է նա: Տաճիկները որպէս մահմե-

դականք, յուրյանց հարաբերության մեջ դեպի Ռուսաստան, թե՛ շատ և թե՛ փոքր միշտ կասկածելի են, վրացիքը թիպետե կարծող չէին պահպանել յուրյանց ազատ դրությունը պարսիկների երեսից, այնուամենայնիվ տրոնջում և անհոգ են Ռուսաստանից, որ սա բավականացել չէ մի պաշտպանողական իշխանությամբ, այլ ստորագրել է նորանց յուր ստույգ հրամանակալության տակ: Բայց հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից և բացել է նոցա առջև մի նոր բաղաբական կյանքի ասպարեզ: Բայց թող մեր հայերը ճանաչեն յուրյանց մեծ բարերարի շնորհը և գործ զնեն նորան արժանապես, ամենայն պատրաստությամբ և հոժարությամբ ընդունելով Ռուսաստանի ձեռքից կրթական լուսավորության թանկագին պարգևը և ավանդելով յուրյանց ազգին այնպիսի կերպով, ինչպես կարող էր դա օրհնաբեր լինել հայերին:

Որովհետև դեռևս ոչ մեր ցանկացած միաբան պորձակատարությունը հայերի կա և ոչ մի ազգային դպրոց, որի համար կարելի էր կանոններ առաջարկել մեր բարեմիտ եղբայրակիցներին, ուրեմն վերջացնենք մեր ճառը մի քանի ընդհանուր մտածություններով:

Մի ազգ, հրապարակական բերաններով ծանուցանելով յուր հասարակության մեջ յուր բարոյական և իմացական օրավտությունքը, յուր մարմնի ցավեցուցիչ և վտանգավոր խոցերը, որ կարող էին ժամանակով, եթե երկար միջոց անհոգ ու անգարման մնացին, կորուստ պատրաստել նորան, ուրեմն յուր պակասությունքը և թերությունքը ճանաչելով, որ արդեն ցույց էր տալիս, թե նա քնից վեր է կացել, մի ազգ այդպիսի միջոցում չունի կատարելու ոչ մի այլ գործ, եթե ոչ, աշխատել բնաջինջ առնել այդ խոցերը հասարակության մարմնի մեջ, դաստիարակելով մի նոր, ավելի պատվական գալոց հասարակություն, այսինքն՝ մանուկ սերունդը, ուստի պիտո է մի ժամանակ առաջնային ընտիր տղամարդիկ ազգի մեջ: Ուրեմն այն առաջին՝ ամենահարկավոր բանը, որին այս րոպեիս մեր ազգի բարեմիտքը պարտական են ընծայել յուրյանց բոլոր ուշագրությունը, է մի ազգային ուսումնարան. և դորա զխավոր նպատակը լինելու էր միշտ կերպարանել և հաստատել մանուկ սրտերի մեջ մի առողջամիտ հայրենասիրություն: Բայց եթե ցանկալի է, որ մի այդպիսի ուսումնարան կարողանար բոլոր ուսանելի առարկաների մեջ մի ամուր հիմք դնել հայրենասիրության համար, ապա հայրենական լեզուն պիտո է լինի այն բխեցուցիչ աղբյուրը և ճանապարհը, որով բոլոր մասնավորելի տեղեկությունքը հասնում էին մանուկներին: Հայրենական լեզվի ուսումն պիտո է բազկացնել զխավոր հիմքը ազգային դաստիարակության: Ժողովուրդը պարտական է կատարելապես ուսանել խոսել, զգալ, հասկանալ և մտածել յուր մայրենի լեզվով: Ոչ մի ազգային ուսումնարանում հարկավոր չէ սկսել ուսուցանել հայոց մանուկներին օտար լեզուք, մինչև նոքա չէին ստացել մի փոքր հաջողակություն գործ զնելու յուրյանց հայրենականը: Բայց թե մինչև այսօր ինչպես է եղել հայոց մանուկների դաստիարակությունը, ազգային դպրոցք չլինելով ազգի մեջ, այս նյութի վերա խոսում չենք ամենևին, որովհետև ամենայն բանագիտ հայ փոքրիշատե տեղյակ է այդ տխուր և անմխիթար ճշմարտությանը, այսինքն, որ հայոց մանուկների դաստիարակության ճանապարհը եղել է միշտ մի անբնական ճանապարհ, և դորա հետևանքը այն, որ ոչ մի հայ մանուկ մեր ազգի մեջ ոչինչ

բանի վերա կարող չէր հայերեն մտածել և հայերեն խոսել, որովհետեւ ամենայն ըմբռնողութիւնը ուսման մեջ հասած էին նորա հոգուն ու սրտին ամենեւին անբնական ճանապարհով, օտար լեզվով, ուրեմն և կարող չէին երբեք դառնալ մի հարազատ սեփականութիւն: Եւ դիցուք թե օտար լեզվով ավանդած գիտութիւնքը երկարատե սովորութեամբ փոքրիշատե արմատ բռնկին հայոց մանուկի մեջ, մի՞թե դորան կարելի էր ասել ազգային դաստիարակութիւն: Ես շատ լավ գիտեմ, թե ինչ կընդդիմախոսեն մի բանի պատվելի հայեր. հայոց մեջ ո՛չ ազգային ուսումնարան կա, ո՛չ ազգային գիտութիւն կա, ուրեմն և ո՛չ ազգային դաստիարակութիւն կարող է լինել: Շատ լավ, չկա, բայց մի՞թե ինչ Դր դեռեւս չկա կամ չէ եղել հայերի մեջ զանազան պատճառներով, որոնց միոնն է տգիտութիւնը և չհասկացողութիւնը, չէ՞ կարելի և չէ՞ պիտո պատրաստել և հոգալ ազգային միաբանութեամբ, որ զոնցա մի օր յինի դա: Քանի բաներ աշխարհի երեսին նոր-նոր դոյանում են, հաստատվում են, կարգավորվում են և առաջ են գնում: Շատ բան չի եղել առաջուց շատ եվրոպական ազգերի մեջ, բայց հետզհետե ներս են բերվել, արմատացել են, ծառ են դարձել, և այժմ ծաղկում են ու պտղաբերում են գեղեցիկ ու աղնիվ պտուղներ: Բայց այն պատվելի պարոնները, որ մեր ազգի մեջ մինչև այժմ մի բնապատշաճ կարգ չլինելուց կարակացութիւն են դործում, թեև բնապատշաճ կարգը անկարելի էր կամ թե անպիտան է, որովհետեւ դարտուղի ճանապարհով եւ կարելի է գործ կատարել, այսինքն՝ բարոյապես և իմացականապես մորթել հայոց ազգը և մանուկը. այդպիսիններին չգիտեմ, թե ինչ անուն տամ. զոնցա հայրենասեր մարդերի անվան անարժան են դոքա: Գուցե թե շունինն դոքա և ոչ հայրենիք, այլ մի կտոր անձնական օգուտ, որի համար այսօր այսպես կխոսեն, էգուց այլպես, մյուս օրը դարձյալ այլպես. այսինքն ինչպես հարմար էր նոցա փոփոխական հանգամանքներին, որովհետեւ մի հաստատուն զազափար ճշմարտութեան երբեք ունեցած չեն յուրյանց պիտի մեջ կամ եթե ունեցած են, ապա նոցա միտքն ու սիրտը միշտ պիտո է կռվի ու երկպառակութեան մեջ լինեն, զուրկ ամենայն ներքին խաղաղութիւնից:

19. ՄՏԱԾՈՂ ՀԱՅԵՐԻ ՀՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ԱՐԴԱՐԱՅԻ ԱԿՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՔԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ

Այս մեծ, հանդիսավոր բոսնիա ազգային կյանքի մեջ, երբ նախախնամականի ձեռքով շնորհվում է հայոց ազգին մի հայրապետ, մի հոգաբարձու հայր նորա հոգևոր և իմացական պիտույքներին, մի բժիշկ նորա դարավոր արմատացած բարոյական ցավազարտութեանը, մի մեծ քահանա, որին այսօր տալիս է եկեղեցին յուր սրբանվեր օծութեան կնիքը, այս սուրբ և խորհրդավոր բոսնիա, երբ հայկական գերդաստանի որդիքը հոգիացած են ուրախ և պայծառ հուշերով, երբ այնքան ազոթք և պաղատանք ամենայն բարեմիտ սրտերից վեր են ելանում դեպի հաժիտենականի աթոռը ազգային բարեբախտութեան մասին, և «Հյուսիսափայլը» չկամի լուռ և անբարբառ մնալ, «Հյուսիսափայլը», որ միշտ եղել է յուր ազգի ուրախութեանը և տրամոթեանը մասնակից ու ձայնակից: Ոչ, «Հյուսիսափայլը» եւ առավել այս բոսնիա պարտականութիւնն է համարում յուր վերա լինել հրապարա-

կախոս բերան և անխարդախ թարգման յուր ազգի բարեմիտների զգացողություններին:

Թողունք տգետ և վայրիվերո աչքով նայեցող ամբոխին խնդալ և ուրախանալ արտաքին փառահեղության մեջ աչք կամ այն նոր անցքի մեջ ազգերի կյանքումը. այդ խնդությունը և ուրախությունը, անմասն լինելով ամենայն մտախոհությունից և սրտի վկայությունից, չունի և ոչինչ խորհուրդ, կարճատև է և անցավոր: Թողունք նույնպես շատերին մեր հայերից, որոնց համար ոչ ազգ կա և ոչ հայրենիք, որոնցից նորա և հրաժարված են հոգով ու սրտով, զանազան վարադուրյունների տակ որոնելով միայն յուրյանց անձնական օգուտը, թողենք դոցա մնալ յուրյանց մտածության, յուրյանց սառույց դարձած անխտրության մեջ, որի համար ամենևին անխորհուրդ է մեր ժամանակը, որի համար ամենևին ոչինչ ազգային պիտույքը չկային ներկայումս, այլ ինչպես հայկական կյանքը հնուց մինչև այժմ թշվառության մեջ է, զնացել է, նույնպես պիտու է այսուհետև լինել, ամենևին անշարժ, անփոփոխ, առանց առաջադիմության դեպի լավը, առանց ամենայն վերանորոգության: Թողենք սուրանց յուրյանց հոգեղեն մեղեդիների մեջ. դոքա ոչ հույսեր ունին և ոչ ցանկությունը հայոց ազգի համար, այս խորհրդավոր ժամումս: Դարձուցանենք մեր դեմքը դեպի մեր ազգի բարձրագույնը և բարեմիտքը, որոնց հոգիքը, զեռն կենդանի լինելով, ունին և արդարև հուսալի ու ակնկալիլի բաներ շատ, այս և իրավունք յուրյանց հույսերը և ակնկալությունները բացահայտել հրապարակի մեջ:

Ի՞նչ հույսեր էին դոքա և ի՞նչ ակնկալությունը, որ ազգի բարեմիտքը այս բոլորիս ունին յուրյանց մեջ, կանգնած լինելով տասնիններորդ դարու պատմական դեպքի վերա, Եվրոպական մարդկության դեմ ու դեմ: Նախախնամությունը, պարզեցնելով ազգին մի նոր հովիտ, որին ազգային միաբան կարծիքը բնորոշ է իբրև առավել արժանավորը յուր սրբազանների դասում մեջ, նվիրելով նորան յուր բոլորամասն հավատը և հուսալով, թե այսուհետև կվերացվին անկարգությունները հայկական եկեղեցուց, և կտարաբանան նորա մեջ ամենայն բարեկարգությունը, ներքինը և արտաքինը, նախախնամությունը կամենում է այժմ գործակից լինել հայոց բախտավորությանը, հերիք համարելով այն երկարատև դառնության բաժակը, որ մինչև այժմ բնական է հայոց ազգին, հերիք համարելով այն խիստ պաշտպանի դաստիարակությունը, որ հարկավոր էր համարել նա պատրաստելու և ընդունակ կացուցանելու հայերի սիրտը դեպի այժմյան լուսավորությունը և առաջադիմությունը: Հայոց եկեղեցին գոնյա Ռուսաստանի մեջ եղել է մինչև այժմ մի արտաքին կարգի պահպանության լուր հոգաբարձություն, ոչ թե մի պարզ քրիստոնեական դաստիարակության և լուսավորության ազգի համար, այլ մի ամբոխ տգետ և անուսումն բարձիթողի արած պաշտոնյաների, որ քրիստոնեության արտաքինը միայն լցուցանելով, ծես, ավանդություն և արարողությունը միայն կատարելով, պահպանել են քրիստոնեության շուրջ ու ցամաք ոսկրեղեն կերպարանքը, և հոգին, որ միայն կարող է կեցուցանել, վերացել է. ուստի և առաջացել է ազգի մեջ մի համատարած նյութապաշտություն և նյութական քրիստոնեական առաքինությունների, ամենևին պակասություն եղբայրասիրության և ազգասիրական միաբանության: Հոգևորական դասը, որ պիտու է լինել համեմատաբար ժողովրդի համար, անար-

ժան առաջնորդների անհոգությամբ, անհամապեղ է, և ալգպիսարար կորուսել է ժողովրդի աչքում այն պատիվը, որ կվայելի արատու թանի արժանավոր սպասավորներին: Այժմ ժողովրդի և հոգևորների մեջ օրեօր ավելի լայնանում է բաժանող խորոցը, ժողովուրդը հետևելով ժամանակի ստիպողական ընթացքին և առաջ գնալով, բայց հոգևորները մնալով միշտ ազիտության և խավարի մեջ, ուրեմն և բնական էր տեսնել այստեղ մի ողբալի պատերազմ լույսի և խավարի մեջ. միայն թե ցավալի և խորին սրտով ցավալի է ազգին, տեսանել խավարի կողմից պատերազմողների շարքում այնպիսի անձինք, որ իբրև թե նվիրված էին յուրյանց անձր աստու թանի սպասավորության: Ողբալի հակառակութուն: Այն անձինքը, որոնց սուրբ կոչումը էր լուսատու ճրագ լինել ազգին, լինում են ազգի խավարեցուցիչ, աշխարհականների համար շար և գալթակղեցուցիչ օրինակներ: Այսպես եղած է մինչև այս րոպես. բայց այսուհետև հույս ունինք մենք, հույս ունին և մեր ազգի բարեմիտքը, որ կփոխվի գործի ընթացքը, որ մեր մեծ քահանա արժանընտիր ՄԱՏԹԵՈՍԸ՝ ինքնին, ամենևին մոտից տեղեկանալով յուր ազգի հոգևոր և աշխարհական որպիսություններին, օր մի առաջ կնվիրե ծանր և լիամասն ուշադրություն այն խնդիրներին, որ մեր ժամանակը գնում է նորա խոհականության առջև, և կսկսե յուր ազգասիրական մեծ վառտակը ազգի և եկեղեցու ասպարեզի մեջ, շրջանկատ խորհրդակցությամբ հայոց արդարամիտ բանագետների, այո և եվրոպական գիտնավորների հետ:

Ազգի բարեմիտների կարծիքը այսպես է. որ եկեղեցին պիտո է լինի իմացական և բարոյական կրթության պարագլուխ առաջնորդը. եկեղեցին պարտ է անարատ պահպանել յուր մեջ այն մեծ հիմնական կանոնը հարազատ քրիստոնյա մարդկության, որ աշխատում են իրագործել բոլոր ազգերի վաստակարարությունքը, աշխարհի հանդեսի մեջ, այնպես որ իմացական կերպարանագործության ամեն մի շրջանառությունից հետո, սորա համեմատ և բարոյականությունը, գործական կրոնը այնքան խոր ներս մտած լինի ազգերի հոգու և սրտի մեջ, որ երկուքը, կրթությունը և բարոյականությունը կատարելապես համաձայնեին միմյանց հետ, փոխադարձաբար զորացնելով և ամրապնդելով միմյուր մյուսին: Պատճառը, բարոյականությունը և գիտությունը են այն երկու մեծ գործակատարքը, որ պիտո է ճանապարհ հարդարեն դեպի բոլոր մարդկային ազգի նպատակը, դեպի մարդկության ազնվագործությունը: Մինք, եկեղեցու հոգաբարձության, մյուսը դպրոցի, ուսումնարանի խնամարկության պատկանելի գործ է: Երկուքը ունին ամենևին զանազան սահմանարաժինք, և եթե միմյուր հարստահարելով վնասում է մյուսին, այնուհետև տեսնում ենք տխուր օրինակներ իմացականապես անդամալուծված կամ խանգարված, կամ թե բարոյականապես բացութող արած ազգերի, որ դիմում էին դեպի չիք, եթե կարող չէին մի հեղափոխությամբ փրկել յուրյանց անձր: Երկուքը՝ եկեղեցին և գիտությունը, ներգործում են տեղություն մեջ, որի խորհուրդը է նույնպես այդ երկուքի ձեռքով իրագործել մարդկային ազնվագործության գաղափարը: Հարազատ քրիստոնեական եկեղեցին պիտո է հարկավորապես ուրախանա ամենայն իմացական առաջադիմության վերա, որ տալու է նորան հատկապես ամրություն և հաստատուն հիմք: Այն եկեղեցին, որ ունի պատճառ վախենալու հոգու լուսավորությունից, այն եկեղեցին, որ ամենայն ջանք և նարք գործ է գնում պահպանել մարդկությունը մի ցած և ստորին աստիճանի վերա, ուրեմն կամի կործա-

նել մարդկության բոլոր նպատակը և նորա ձգտողությունը հասնելու պիտի նպատակին, այնպիսի եկեղեցին, աստվածաբանական մոթով, չէ եկեղեցի. դա մի ուրբալի, շատ դատապարտելի գործիք է այնպիսիների ձեռքում, որ ամենևին չգիտեն, թե ինչ է մի եկեղեցու ճշմարիտ խորհուրդը. որոնց համար դա, այդ խորհուրդը խափանարկում է յուրյանց նյութապաշտական և անաստվածյան նպատակներին, որ յուրյանց բացարձակ և անձնապաշտ ընթացքի կարգը կարող են միայն հաստատ պահել՝ ճնշելով և հարստահարելով հոգին ու բարոյականությունը, որ բարձիթողի արած եկեղեցին գործ էին դնում յուրյանց համար, որպես մի պաշտպանողական ղեկը, երբ որ նեղի մեջ էին, որ և եկեղեցու շարաշար գործ դրած և պղծած անունով ախույան էին դուրս գալիս նորա հակառակորդների ընդդեմ:

Հարազատ քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարը այսպես են ըմբռնում ազգի բարեմիտքը և հոգով չափ ցավում են՝ տեսնելով այդ գաղափարի ամենևին նսեմացած լինելը, հայերի մէջ նոքա իրավունք ունին հուսալու, որ այդ գաղափարը լուսավոր առաջնորդների իմաստուն հոգատարութեամբ կպարզվի և կպայծառանա և կպտղաբերե արժանի քրիստոնեական գործեր, կազնվացնե հայոց հոգին և սիրտը և նորափետուր կզարդարե նոցա կյանքը և կշինե հայկական ազգը այն բնորոշյան անոթը նախախնամականի ձեռքում, որ, բնդունելով յուր մեջ հարազատ քրիստոնեութան և ճշմարիտ լուսավորության սերմերը, կտանե և կհանձնե նորանց ասիական աշխարհումը, մահու ստվերների մեջ նստած ազգերին:

Հոյակապ, հավիտենական պարծանքի արժանավոր վաստակներ ունի վաստակելու մի արժանավոր հայրապետ, որ կոչված է բազմելու մեր տոնելի հոր Գրիգորիս Լուսավորչի էջմիածնյան աթոռի վերա, ՈՌԻՍՏՈՍԱՆԻ հաղթող արծվի թևարկության տակ: Եկեղեցին կարոտ է գիտուն և առաքինի պաշտոնյաների, որ ուղղութեամբ, սուրբ զրքի հիման վրա քարոզեն աստծո բանը ժողովրդին, հասկացնեն նորան քրիստոնյա մարդու կոչումը և նորա կյանքի ծանր խորհուրդը աշխարհիս վերա, որ խոսքով և յուրյանց կենդանի օրինակով դաստիարակեն ժողովուրդը դեպի բարեգործություն, դեպի աստվածասիրություն, ընկերասիրություն, եղբայրասիրություն, հայրենասիրություն, դեպի ամենայն առաքինություն և զովանի բան, ըստ որում քրիստոնեությունը չէ միայն մի շոր ու ցամաք լոկ հավատ, այլ մանավանդ թե գործ, աստվածահաճո բարք և վարք, իմացական և բարոյական կատարելություն, մի աստվածամանություն երանելի հանդես: Ժողովուրդը և նորա մատաղահաս սերունդը կարոտ են նույնպես, բացի մի հիմնավոր քրիստոնեական դաստիարակությունից, որ կարելի է միայն, ավետարանական կենդանի աղբյուրը առատապես բանալով ազգի առջև և հասկանալի կացուցանելով նորան այն երանավետ ուսումը, որ նորա համար մնացել է մինչև այժմ մի թաղած գանձ, բացի քրիստոնեական դաստիարակությունից ավետարանի երանապարզ ուսման հիմքի վերա, կարոտ է հայոց ժողովուրդը աշխարհական դպրոցների, կրթութեան և դաստիարակութեան այն գիտությունների մեջ, որ հարկավոր էին մարդուն թե՛ յուր նյութական կյանքը զարգարելու և վաշելչացնելու, թե՛ յուր իմացական հոգին լուսավորելու, ազնվացնելու և կատարելագործելու: Հայոց ազգը կարոտ է մի ժողովրդական հասարակաց մատենագրություն՝ հասուցանելու ազգային հստակ և մաքուր աշխարհաբար լեզվով գրվածներ թե՛ ուսումնական ոճով՝ դպրոցների համար և թե՛ այն-

պիսիք, որ տային ազգին ընթերցանության արժանավոր նյութ և ազնիվ իմացական ղեկսանք, փոխանակ այն դատարկապորտ կյանքին, որի մեջ մեր հայոց մարդիկ ստիպված են անցուցանել յուրյանց օրերը, ըստ որում շունեին ժամանակին հարմարավոր գրչանք ընթերցանության: Հայոց ազգը կարոտ է քաջակերության և հորդորանքի դեպի ընթերցասիրություն, որ շատ տեղերում հայերի մեջ անհնարին էր արդարև անգրագիտության պատճառով. մի արտասովոր բան, եթե միտ դնենք այն իրողության, թե ինչ ասել է մի քրիստոնյա մարդ, որ չգիտեր կարդալ ու գրել. բայց դորա ընդդեմ ձայն է տալիս առաքյալը. «Չկամիմ, որ դուք տգետ լինիք, եղբայրներ»: Հայոց ազգը կարոտ է վերջապես ուսումնական ընկերությունների, որ հոգային ազգի իմանալի պիտույքը, հարստացնելով հայոց նոր մատենագրությունը ընտիր-ընտիր թարգմանությամբ եվրոպական լեզուներից, ըստ որում ամենայն մանուկ ծնունդ, թե իմանալի և թե զգալի բաների մեջ, կարոտ է սկզբումը բնդունելու յուր մեջ նյութեր արտաքուստ (գուրսից), աճելու և զորանալու գուցանով, մինչև կարող էր նա ինքնին հնարել և ստեղծել: Այսպես է մարդկային ազգի կրթության և դաստիարակության ճանապարհը. որդիքը և թոռները, հետո եկածները պարտական են ուսանիլ յուրյանց առաջիններից, յուրյանց նախահարցից և նոցա փորձերովը, թանկագին ավանդներովը իմաստնանալ. հայք, որպես հետամնաց որդիք ժամանակի, պիտո է ուսանին առաջագնաց եվրոպական ազգերից. ամոթ չէ այդ. մանավանդ թե պարծանք ես: Ինչ պիտո է առնել. այսպես է նախախնամության կամքը. միանգամ Ասիան եղել է ուսուցիչ եվրոպայի, ալժամ աշակերտը յուր գերածայրյալ գիտությամբ պիտո է լինի ուսուցիչ յուր հին վարժապետին և այդպես պիտո է լցուցանել յուր շնորհակալության հարկը: Եվ հայք մանավանդ, մեր սիրելի ազգը, լինելով գլխավոր քրիստոնյա ժողովուրդը ասիական հողի վերա, ունի առավելապես այն գեղեցիկ կոչումը, որ է՝ պատրաստակամ և ժրգրտիկ կերպով ընդունել յուր մեջ եվրոպական ազգերի լուսավորության արգասիքը (պտուղները), գործել և պատրաստել դորանց և տարածել ասիական մարդկության մեջ, և այդպես լինել Ասիայի համար մի լուսատու ճրտդ, մի խարոսյան աշտարակ ասիական թանձր խավարի մեջ:

Ահա այն մեծ և հոյակապ խորհուրդները, որոնց պիտո է սպասավորել մի խոհական, վսեմամիտ, բարձրահայաց հայրապետ լուսավորչյան աթոռին. ահա այն մեծ իմանալի վար ու ցանքը, որ պիտո է կատարել նա հայկական անդաստանի վերա. ահա այն մեծ բարոյական պարտականության լուծը, որ նախախնամականի աջը գրել է նորա ուսերի վերա: Քաջահույս է ազգը, որ հայկական եկեղեցու մեծ բահանա ՄԱՏԹԵՈՍԸ, խելամուտ լինելով յուր սրբազան վեհ կոչման ծանր պարտականություններին, միտ գնելով ազգի բազմամասնյա պիտույքներին և մեր ներկա ժամանակի պահանջողություններին, յուր ճարտարապետական ձեռամբ կսկսանե ազգային վերանորոգության շինությունը, բաջ տնտեսությամբ պետք ածելով ազգի նյութական և բարոյական զորությունքը. կբանա Հայաստանի վերա մի նոր կենդանության գեղեցիկ առավոտ, և այդպես աշխարհի պատմագրության մեջ անաչառ կլիոյի ձեռքից կգրավել մի օր յուր համար մի բանի՝ ոսկի տառերով գրոշմած թերթեր, որպես մարդկության երախտավոր, որպես ճշմարիտ հայր յուր ազգի, որպես երկրորդ լուսավորիչ հայոց, որպես երկրորդ ներ-

սեն շինող և Սահակ Պարթևացի, որպես իմաստուն հոգաբարձու, որպես հարգող և պաշտպանող հայկական ուսման և գիտության:

Կեցցե ՄԱՏԹԵՈՍ, սե՛ծ քահանա. փսն հայոց բարեբախտության կեցցե:

20. ԳՅՈՒԹ ԵՎ ՇԻՎԼԵՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԱՆԻՐԻ ԶՈՒԳԱԿԻՑ ԱՐՁԱՆՔԸ ՎԵՅՄԱՐԻ ՄԵՋ

Ներկա՝ 1859 տարու նոյեմբերի 10-ին լրանում է հարյուր տարին սկսյալ Շիվլերի ծնունդից, որ եղած է 1759 թվակ. նոյեմբերի 10-ին, և հարյուր տասն տարին սկսյալ Գյոթեի ծնունդից՝ 1749 թվականին: Այն ազգային տոնախմբությունը, որ ներկա տարումս բոլոր Գերմանիան և բոլոր գերմանացիք եվրոպայի գանազան աշխարհներում պատրաստվում են կատարելու ի պատիվ յուրյանց ականավոր բանաստեղծին, հառաջացուցել է և Ռուսաստանում գտնված գերմանացուց մեջ մի գեղեցիկ խորհուրդ՝ հիմնարկելու մի շիվլերյան ստիպենդիում (թոշակ), որով պիտո է պահպանվեր մի բուսիացի ուսանող գերմանական ազգից Մոսկվայի համալսարանում և ապա ճանապարհորդեր Եվրոպայի մեջ՝ յուր գիտությունքը կատարելագործելու համար: Համբավ կա նույնպես, որ Ռուսաստանի գերմանացիք կամեին մի զանգակ շինել տալ Իվան Վելիկիյ զանգակի նմանությամբ և ուղարկել պարզև Գերմանիային մի հրաշալի գրված Զանգակ անունով¹, որ գուցե մի օր մեր ընթերցողքը կարդան հայկական թարգմանությամբ²:

¹ Ինչպես երևում է Ս. պետերբուրգյան լրագրից, Մոսկվայի հոգաբարձու ընկերությունը շիվլերյան հարյուրամյա հոբելյանի մասին, պաշտօնաբար վերոհիշյալ զանգակի, որ ձուլել է տալիս Շիվլերի հայրենական քաղաքի, Մարբախի համար, արդեն ուղարկել է այնտեղ ընծայարկերովյան հիշատակարանի հետ միասին: Ընծայարկերովյան հիշատակարանը տպած է բրիստոլյան թղթի վերա, սե գույնով, պարզ, բայց արժանավոր կերպով և այսպիսի բովանդակությամբ:

«Հասցե Մարբախ քաղաքի հոգևոր և մարմնավոր առաջնորդներին: Բարձր արժանապատիվ, վերապատվելի պարոններ: Նվե գերմանացին հեռանում է դեպի հեռավոր աշխարհ, նա հին Հելլադայի զաղթականների պես վեր է կալնում յուր հայրենական կրակարանից հայրենի կրթության և աշխարհաշինության կրակը յուր հետ և, իբրև յուր ամենաթանկագին ստացվածք, ժառանգությամբ թողում է նորան յուր զավակներին և թոռներին, հոգացողությամբ սնուցանելու և պահպանելու Այսպես, գերմանացին ուր և շիներ նա յուր օթևանը, կատարում է և տարածում է յուր ազգի ակնավոր մարդկրի նվիրական հիշատակը, որ իբրև Գիտելորք (երկու լուսավոր եղբայրակից աստղեր) փայլում են նորա համար և օտարության երկնակամարի վերա: Հարյուր տարի անցել է աշխարհի վերայով սկսյալ այն օրից, երբ այս երկու լուսավորներից ամենափայլուն աստղը ծագել է Գերմանիայի վերա, այսինքն՝ առավել ազգայինը մեր բանաստեղծներից, Ֆրիդրիխս Շիվլերը, տաղերգուներով ճոխ Շվաբիայի մեջ ծնել է: Այն հոբելյանը, որի տոնախմբությամբ այս տարու նոյեմբերի 10-ին լինում են Գերմանիայի քաղաքները և գյուղերը, ձայնարկում է հին ցարերի աթոռանիստ Մոսկվայի գերմանական բնակիչների սրտում: Յուրյանց ցեղական աշխարհին մի սիրու առհասկառյա մատուցանելու համար նորա միաբան հողով որոշել են, այն զանգակը, որ երգել է բանաստեղծը և կնքել է կոնկուդիա (միաբանություն) անունով, նյութական կերպարանքով ձևացնել և այս նշանովս յուրյանց մեծարանքի զարդարել այն քաղաքի հեղեցին, որի մեջ գտնվում էր Շիվլերի օրորոցը: Այդ զանգակը գեոես պատրաստ շինելով ձուլածովյան մեջ, կարող չէ գեոես լցուցանել իր սկզբնական խորհուրդը, որ էր այս ընդհանուր ազգային տոնախմբությունը հնչեցնելով հրապարակելու թեև դա տեղ կհասնի հետո, երբ որ արդեն վերջացել էր տոնախմբության հնչողությունը, անուամենայնիվ խնդրում ենք ձեռնարկ, վերապատվելի պարոններ, այս տուր-

Գյոթեի և Շիլլերի արձանքը միասն սրբար կառուցած են Վելյամար քաղաքի մեջ, որ և բացվեցան 1857 թվակ. սեպտ. 4-ին: Գյոթեն բռնած ունի ձեռքում մի դափնյա պսակ. սորա մեջ կցել է ձեռքը Շիլլերը, որի ուսի վերադրել է Գյոթեն մյուս ձեռքը: Մի այլ ժամանակի թողունք այս երկու հոյակապ մարդերի վարքագրությունը. այժմ դարձուցանենք մեր ուշադրությունը այդ նազելի բարեկամության պսակի վերա, որ զուգավորել է միմյանց հետ երկու ամենամեծ գերմանացի բանաստեղծներ, որ ինչպես միասին կանգնած են հիշատակարանի մեջ, նույնպես միասին կանգնած են եղել յուրյանց կյանքի ու ներդրածակամության ասպարեզի մեջ: Եվ այսպես միայն, ձեռք ձեռքի տված, սիրտ սրտի հետ կապած կարողացել են դոքա վաստակել այն շնաշխարհիկ վաստակը գերմանական ազգի համար, որ միշտ մեծարելի պիտի մնա մարդկության մեջ, որքան ժամանակ մարդիկ զգալու և մտածելու էին որպես վայել է մարդու: Ահա, սիրելի հայազն պատանիք, դրած է ձեր աչքի առջև մի կենդանի օրինակ, մի հայտնաբարբառ խրատ, թե ինչ ճանապարհով կարող էր մի ազգ հասնել իմացական և բարոյական մեծության, անխարդախ այրական բարեկամությամբ ազգի ականավոր մարդերի մեջ, մեծարական հարգությամբ դեպի միմյանց արժանավորությունը, վեհանձնությամբ տալով և ստանալով միմյանցից և այդպես մինը մյուսով ավելի բարձր կրթելով յուր անձը, մինը մյուսի թերությունը լցուցանելով ազնիվ փոխանակությամբ, աննախանձաբար բաժանելով յուրյանց մեջ իմացական և բարոյական կատարելության արծաթազուլիսը: Գյոթեն երբեք լենելու չէր Գյոթե առանց Շիլլերի, և ոչ Շիլլերը Շիլլեր առանց Գյոթեի:

Առ ի սրտե բարեկամությունը Գյոթեի և Շիլլերի մեջ յուր տեղականությամբ տալիս է մեզ մի այնպիսի հոյակապ վեհություն երկուքի համար, որ կարոտ չէ ոչինչ զովասանական ճառի: Այդ բարեկամությունը այնքան հավաստի է, որքան անօրինակ է եվրոպական ազգերի զարգացման մեջ:

Գյոթեն հնձում էր արդեն յուր փառքի դափնիքը, երբ որ Շիլլերը սկսել էր միայն սերմանել յուրքը գերմանական ժողովրդի մեջ: Այնքան ևս արժանի է մեծարանքի, որ նա, այսինքն՝ Գյոթեն, ոչ թե չկամեցավ հակառակ դուրս գալ ավելի մանուկ, հոգելից երիտասարդ Շիլլերին, տեղ տալով նորան յուր կողքումը, այլ մանավանդ թե բարեկամական մտերմությամբ հառաջադիմություն տվեց նորան, որպես և ինքն դարձյալ հառաջադիմություն ստանալով նորանից, ընթացակից եղավ նորան, առավել վերին նպատակների հասանելու համար: Այսպես, Շիլլերը արդեն 1787 թվակ. կարող էր գրել յուր բարեկամ Մոզերին՝ այս խոսքերս. վելյամարյան դքսուհու՝ Ամալյայի հետ

քր մեր սիրտ ընդունել քաղցրությամբ, բայց այժմ ուղարկում ենք ձեզ նորա պատկերը, որ նորան որպես մի ուխտատրության ցուցակ հեռավոր տոհմակիցների կողմից կախ տայիք այն տաճարի մեջ, որ պիտո է դարդարե նա: Այնուհետև թող նա հայրենի օրհնյալ դաշտերի վերաբացածակ հնչելով քարոզե, թե Մարբախի ամենաազնիվ որդու, Գերմանիայի ամենաազնիվ տաղիքոյի համար ջերմ սիրով դարկում են բոլոր սրտերը և ցուրտ օտարության մեջ. թող այդ զանգակը, ձայն տալով հիշեցնե, թե ինչ էր հայրենիքի կարիքը, թող տես միշտ ապագայում, շատ մարդերի ականջներում թնդալով. թող նա տրտմածների հետ ողբա և ձայնակից լինի ջերմեռանդ պարերգության: Դեպի միաբանություն, դեպի սրտակից միավորություն թող ժողովե նա աստվածասեր և բնկերառեր հասարակությունը:

Մեր քաղցր երկրափնեքին Շիլլերի հայրենիքումը առ ի սրտե ողջուն և շնորհավորություններ:

(դու ևս ի՞նչ արեցի ճանաչում ևս սորան, այս շնորհազարդ տիկինը. և այն մի ժամանակ կառավարող թագուհին) ևս ստացա համարձակություն խոսակից լինելի, և կարող ևս դու գուշակելի, թե ով էր այն անձը, որ ինձ ճանապարհ բացեց՝ մոտենալու դքսուհի Ամայլային, այդ անձը Գյոթենն էր։ Դու պիտո է հիացած շարժես պոխտդ, և ես արդարացնում եմ քո զարմանքը. պատճառ, դա ինձ ուսուցանում է, թե պիտո չէր մյուս անգամ կշռել մարդիկ շտապով և կանխակալ դատողությունների հիման վերա։ Գյոթենն արդարև մի բարի մարդ է, թեև մի քանի բան կարելի է ասել նորա բնույթի, բայց այս բխում չէ ուղղակի նորա սրտից իսկապես։

Անց կացան մի քանի տալիք, մինչև փոխադարձ իմաստուն ձգտողություն մը դեպի աշխարհական վաստակներ, աշխարհական դարձավ և այն երկու կարող հոգիների բարեկամությունը։ 1798-ին անկեղծորեն գրում էր Շիլլերը Գյոթենին այսպես. «Հայտնապես զգում եմ ես, որ ինքս իմ կարողության սահմանից դուրս հառաջ եմ գնացել, և այս բանը է մեր հաղորդակցության պտուղը. պատճառ, այդ հաճախ և տևողական մոտակցությունը մի այդպիսի առարկայաբար ինձ հանդիպակաց բնավորության հետ, իմ առ ի սրտե ձգտողությունը և մեր միաբան ջանադրությունը քննել և մտածել դորան, կարող էր միայն ընդունակ կացուցանել ինձ իմ անձնական տեսության սահմանքը լայնելու և ընդարձակելու։ Ես գտանում եմ, որ իմ հոգու այժմյան պայծառությունը և զգաստամտությունը, որ ավելի հետին ժամանակների պտուղ է, ոչինչ կորուսել չէ յուր առաջին ժամանակի ջերմությունից»։

Գյոթենն, ինչպես որ նորա բնավորությունը և սեփական դարձած անձնավորությունը էր, ցույց չէ տվել իսկույն մի արագ մոտավորություն դեպի Շիլլերը. բայց առ փոքր-փոքր ցույց է տվել նա յուր անձը ավելի բարյացակամ. թող ինքը Գյոթենն խոսե այստեղ յուր առաջին կոշտ սառնության միջոցից. նա ասում է այսպես. «Ես իմ վերադարձիս Իտալիայից (1788-ին), ուր ես աշխատել էի կրթելով իմ անձը ստանալ ավելի ճիշտ և սահմանավոր դատողություն ճարտարության գործերի մասին, Գերմանիայի մեջ գտա ես նոր և հին բանաստեղծական գրվածքներ մեծ փառքի մեջ և շատ տարածված, բայց ցավալի է ասել, այնպիսի գրվածքներ, որ շատ զգվելի էին ինձ, զորօրինակ Հելնդեի «Աբգիբգհեյռն» և Շիլլերի «Ավազակները»։ Առաջինը ատելի էր ինձ, որովհետև Հելնդեն հանձն էր առել զգայական հեշտությունը և պղտոր մտածողությունը ազնվացնել և զարդարել կերպարանող ճարտարության արվեստովը, իսկ հետինս ունենալով մի զորավոր, բայց դեռևս խակ և անմշակ քանքար, մի առատ և սրընթաց հոսանքով թափել էր Գերմանիայի վերա իսկապես այն բարոյական և թեատրոնական պարագործները (նորահնար, անկարծելի մտածությունք), որոնցից աշխատել էի ես հասակել իմ անձը։ Այդ երկու քանքարավոր մարդիկը չեմ դատապարտում ես այն գործի համար, ինչ որ հանձն էին առել և լցուցել էին. պատճառ, մարդս կարող չէ հրաժարվիլ կամենալուց մի բան հառաջացնել ըստ յուր հասկացողության. բայց այն շատախոս զրույցը, որ դորանով բարձրացած էր, այն հավանությունը, որ ցույց էին տված այդ օտարամիտ ծնունդներին թե՛ վայրենաբարո ստուղենաք և թե՛ կրթած պալատական տիկնայք. այդ բանը վարհուրեցրեց ինձ. պատճառ, ես կարծում էի տեսանել իմ բոլոր ջանքը դուր և կորած. այն առարկայքը, որոնց համար կրթել էի իմ անձը, այն կերպը և եղանակը, որով պարապել էի դոցա, երևում էին ինձ հալածված ու զոսացած։ Ես աշխատում

էի բազմացնել ամենամաքուր հայեցողությունները կյանքի վերա և մասնավոր-
րեւ դորանց մշտաներին, բայց ալ ժամ գտա իմ անձը ներս խրված այն կեղ-
տոտ Արգինգհեյոյի և Յորանց Մորի մեջ: Ես փախչում էի Շիլլերից, որ բնակ-
վելով վեյմարումը, դրացի էր ինձ: Գոն Կառլոս զբոսածի հայտնությունը չե-
ղավ այն կամուրջը. որ կարող էր ինձ ճանապարհ տալ գեպի Շիլլերը: Բոլոր
փորձերը, որ թե իմ և թե նորա բարեկամքը արեցին, մեզ մտեցնելու միմ-
յանց, մերժեցի ես:

Բայց ինչպես շուտով, սույն իսկ սկզբնական նկատողության թելը պա-
հելով ձեռքին, սկսավ ապա Գյոթին, առ փոքր-փոքր փոխանակելով յուր
մտքերը Շիլլերի հետ, այլապես դատել սորա վերա գալուց տարիներում:
«Իմ հարակցությունը Շիլլերի հետ,—ասում է Գյոթին,—էր մի անօրինակ
բան, որովհետեւ մեք գտանք մի ամենագեղեցիկ զուգավորության հնար մեր
հասարակաց ձգտողութենների մեջ, և հարկավոր չէր մեզ համար ոչինչ,
բարեկամությունն ասած մի առանձին բան: Իմ ծանոթանալս Շիլլերի հետ
եղավ մի ամենեին հրաշալի կերպով. մեք կարող էինք ավելի հառաջ կամ
հետո մոտենալ միմյանց, բայց որ այդ բանը պատահեց ղեպուղիդ այն
միջոցին, երբ որ ես իմ իտալական ճանապարհորդությունը կատարել էի, և
Շիլլերը սկսանում էր վաստակիլ յուր փիլիսոփայական մտահայեցութենից,
որ Շիլլերը այնքան եւ մաքուր էր և բաւական էր մի շատ զվարթ ձգտողու-
թյան մեջ, երբ ահա ես սկսած էին ձանձրանալ աշխարհից—այդ իրողությու-
նը ահա շատ խորհրդավոր եղավ և մեր երկուքի համար անշուփ շատ պրտ-
ղաբեր, բայց իմ համար անկշռելի շահավետ»—«Որքան եւ տարբեր էին մեր
երկուքի բնավորությունը, այնուամենայնիւ մեր հայացքը զարծուցած էինք
մի բանի վերա, որ և մեր հարակցությանը ավելց աշխարհի մոտ սրտակցու-
թյուն, որ տիրապես ոչ միներ մեղանից կարող չէր ապրել առանց մշտնի»:—
«Շիլլերը մի պարմանալի մեծ մարդ էր. ամեն ութօրամեջ մի այլ մարդ,
ավելի կատարյալ մարդ. ամեն անգամ, երբ վերստին տեսանում էի նորան,
երևում էր ինձ ավելի կարգացած, ավելի հառաջադեմ դարձած ուսումնա-
կանության ու դատողության մեջ: Նորա նամակները եւ ամենագեղեցիկ հի-
շատակը, որ ունիմ ես նորանից, և դոքա պատկանում են միասին այն ամե-
նաբնուրդ գրվածներին, որ բխել են նորա հոգուց: Նորա վերջին նամակը
պահում եմ ես իբրեւ մի սրբություն իմ գանձերի մեջ»:—«Շիլլերը միշտ բա-
ցարձակ տեր և իշխան է յուր վսեմ բնավորության վերա. ոչ մի բան արգելք
չէ նորան, ոչ մի բան չէ սահմանափակում նորան, ոչ մի բան գեպի ցած
չէ քարշում նորա մտածությունները: Ինչ մեծ և հոյակապ տեսողությունք
կենդանի են նորա մեջ, միշտ գուրս են բխում նորանից, առանց ետ ու առաջ
նայելու: Սա մի ստույգ մարդ էր, և այսպես արժանի է լինել ամենեցուն»:—
Արդարեւ, այդպես եւ արժան է լինել ամենեցուն: Մեք այս փոքրիկ ճառի մեջ
ակնարկեցինք գեպի այն կողմ, որ գերմանացիք յուրյանց Գյոթիի և Շիլլերի
մեջ ունին ոչ թե միայն վսեմ բանաստեղծներ, այլ և ականավոր մարդիկ, որ
ճշմարտապես զուգավորված են միմյանց հետ, և ինչ հոգեպայծառ ուրա-
խությամբ պիտո է գերմանական ազգին խոստովանել այս բանը, տեսանե-
լով, որ ճարտարապետ Րիչերը և հիշատակարձանի մեջ անբաժանելի միմ-
յանցից պատկերացուցել է նորանց գալուց ազգերի համար: Այդ բարեբան-
ված գերմանացի մարդերի հոգին առավել պայծառ պատկերացնելու համար
թող այստեղ հառաջ բերենք նոցա խոսքերից մի քանիսը, որ նոցա գրված-

ների մեջ տպած չկան⁶։ Այս խոսքերը թեև սակավատող, բայց նոցանից դուրս է փայլում մի ընդարձակ հոգու լիութուն։

Բնալիստը* կարող չէ ամենևին արդար հատուցումն առնել իղեալիստին** , որովհետև նա երբեք կարող չէ հասկանալ սորան։ Շիլլեր։

Իմ գրվածների ներքին բնավորության վերա կարող չէ բազմության դատողությունը, ինչպես հույս ունիմ, ոչինչ ազդեցություն գործել։ Շիլլեր։

Բարոյականությունը պայմանավորում է ամենապարզ որպիսությունք, և միշտ հայեցում է դեպի պարզություն. այդ պատճառով վտանգի մեջ է նա այնպիսի դրսևներում, որ խառնաշփոթվում են և յուրյանց պաշտպանության համար կարոտ են երկմիտ բաների և արտաքին երևույթի։ Շիլլեր։

Ոսկի դարը գտնվում էր այնտեղ, ուր մարդիկ կարող չէին դուրս գալ յուրյանց տղայության միջից։ Շիլլեր։

Քրիստոնեությունը բարձրացուցել է զոյության հոգեղենությունը և գրոշմել է մարդկության վերա մի նոր կնիք, բանալով հոգուն ավելի վերին հույսերի աշխարհ։ Շիլլեր։

Մի վսեմ զգացողություն տալիս է մեր կյանքին մեծություն և ոչ թե այդ մեծությունը որոնում է նորա մեջ։ Շիլլեր։

Բնությունը և տրամաբանության հիմնահատակը. ով որ կարող էր ամենայն տեղ հասկանալ նորան, նա ստանալու էր ավելի լուսավորություն, քան թե կարող է տալ մարդկության պատմագրությունը։ Բայց բնությունը տալիս է մեզ այնքան հայտնություն միայն, որով կարելի է գուշակել, թե նա աստվածեղենի մեջ ամփոփում է առավել աստվածեղենը մի ավելի հոգեղեն աշխարհի համար։ Գյոթե։

Ճարտարության գործերի մեջ կա շատ ավանդություն. բայց բնության գործերը են աստուծո թարմ ու զվարթ խոսվածքը։ Գյոթե։

Մի անընդունակ մարդ է նա, որի վերա բնության մշտնջենավոր օրենքը թե փոքրիկ և թե մեծ բաների մեջ հիացք չեն բերում, և նորա հոգին չեն զարթեցնում դեպի հետաքննություն և վերահասություն նոցա ներքին պատճառներին։ Բայց ճշմարիտ իմաստունը և ճշմարիտ մարդը վերջացնում է յուր հետաքննությունքը չդարմանալով։ Պատճառ, սույն իսկ ամենավսեմ, այլև անեղբարար արարչագործողը անհասանելի է որևիցե խոսքի համար։ Մեք վերջումը զգում ենք դորան երկյուղածությամբ և լուռ ահուդողությամբ սրտի։ Գյոթե։

Առաջին բանը, որ մեզ մոտ է քարշում դեպի մի մարդ, է նորա արտաքին անձնավորությունը և ներքին բնավորությունը, ինչքան որ դա ընդհանրապես դրոշմած էր մարմնի կերպարանքի վերա, բայց իսկական ներքինքը ճանաչում ենք հետո միայն կամ թե երբեք ոչ։ Մարդուս ներքինքը ոչ մի ժամանակ դուրս չէ երևում ամբողջապես. դա երևում է միշտ որպես մի լոկ մասնական հայտնություն մի աստուծո, որ ինքը երբեք տեսանելի չէ լինում, որ և ծանոթ է կացուցանում յուր անձը, երբ որ գտնվում է դորա համար հար-

* Այն փիլիսոփայքը, որ փրացական պաղափարքը համարում են ստույգ էական

** Իղեալիստը ասվում են նոքա, որ բոլոր բաների էությունը մարդուց դուրս, համարում են տարակուսական և անապացուցանելի կամ թե ամենևին անհնար, և այդպես ընծալում են ստուգություն այն պաղափարքներին, որ ունեն մարդս բաների մասին, բայց ոչ սույն այս բաներին. այս ուսումը ասվում է իղեալիզմ։

մարավոր միջոց: Այս պատճառով մարդիկ դժվար լուծանելի խնդիրք են, և այնքան առավել, որքան ճոխ էին նոցա բնական ձիրքը, և որքան բազմօրինակ ներդրածի էր կյանքը նոցա կերպարանագործության համար: Եթե մարդիկ ցանկանում են հիմնավորապես ծանոթանալ միմյանց, այդ բանը հառաջուց պահանջում է մի կշռավոր պատճառ, որպիսի կարող է միայն պատահել այն մարդերի մեջ, որ միմյանցից ունին կամ օգտի, կամ վնասի ակնկալություն: Ինչ բան, որ ոչ երկյուղալի է և ոչ սիրելի, անկշիռ է մեր համար: Ասած են, թե մի մարդու սիրտ ճանաչելու համար, պիտո է սիրել նորան: Այո, ուշիվ է այդ խոսքը, եթե կամեինք ծանոթանալ մի մարդու պատվական հատկություններին. բայց ինչ որ վերաբերվում է բնավորության թերութեններին կամ անուղղությունը ասած բանին, դորանց ճանաչելու համար, արդեք է սերը. ուրեմն այս կողմից մի մարդ ճանաչելու համար, պարտ է մանավանդ, ամենևին սառն սրտով նայել նորա վերա: Բայց սերը մի արարչագործ տրամագրություն է սրտի, որ ոչ թե միայն ստեղծում է մի կատարյալ էակ, այլև կարողություն ունի այդ էակը վերստին նորոգել, եթե դորան ապականել է և սղեղացուցել մի բամբասանք: Գյոթե:

Կրթությունը շեղվում է դեպի վատնգավոր արտուղղությունը (ճանապարհից դուրս գնացք): Մարդիկ սիրում են տարապայմանը. ճշմարիտը բավական չէ նոցա, և ուր որ դա արգարացի մեջ էր մտանում, անախորժ է, որովհետև պատժում է: Ներկա բոլոր կամի ինքը յուր միջից դուրս վազել, ոտքը դուրս պարզելով բարոյականությանը կապված իսկության սահմանից, և շատերը արգարև պատճառ ունին նեղանալու յուրյանց մեջ և յուրյանց ներկա դրության մեջ, որովհետև ճշմարտությունը տհաճեցուցիչ էր նոցա: Գյոթե:

Վսեմականը օթևան է պատրաստում յուր համար ազնիվ բանի մոտ. ուր պատվելի չէ ազնիվ բանը, այնտեղ կարող չէ նա տևողական լինել. պատճառ, այդ անպատվությունը դեպի ազնիվ բանը պիտո է միայն օթևան տա յուր մոտ անարդ և վատթար բանին: Գյոթե:

Մարդու հոգու մռայլվիլը և լուսավորվիլը կացուցանում են նորա ճակատագիրը: Հարկավոր էր, որ մի հոգաբարձու հրեշտակ միշտ առաջնորդեր մեզ որպես տկար մանուկների, որ միշտ ասեր մեզ, թե ինչ պիտո էր առնել և ինչ պիտո էր թողուլ և միշտ զորդեր մեզ դեպի մեր պարտավճարությունը: Այդ հոգաբարձու հրեշտակը մեք ինքներս կարող ենք լինել մեզ համար. պիտո է միայն, որ մեք չթուլանայինք, զգուշանայինք այն բանից, որ չկա լույս, ուր մեք, խավարի մեջ պաշարված, պղտոր մտահածության մեջ խաբխափում ենք (մթի մեջ այս ու այն բանը շոշափելով շրջում ենք):

21. Ն Ա Մ Ա Կ

ՄԵԾԱՊԱՏԻՎ ԲԱՐԵԿԱՍ Կ. Մ.

Մոսկվա, 25-ին նոյեմբերի 1859 թվականի

Ձեր հարգելի նամակը անցյալ հոկտեմբերի 5 թվականից ստացա յուր ժամանակին, նորա մեջ ազդասիրարար ցավելով զանգատվում եք ձեր երկրացիների անընթերցասիրության վերա և կամենում եք լսել ինձանից, թե

ինչ պեղ ու ճար կա այդ բարոյական ցավին, որ մի ահագին քարի պես ընկած ճանապարհի վերա, թույլ չի տալիս ազգի մարդերին մոտենալ լուսավորության սրբարանին, թեպետ նորերումս բավական է ընտիր ընթերցանելի գրվածք մեծ աշխատությունս տված էին ազգին վայելելու: Դուք շատ խելացի առաջ եք բերում այսպիսի խոսք. «Եթե հայոց ազգը մինչև այժմ ուներ գանգատանքի տեղիք, ինչպես հեղինակները գրում էին յուրյանց համար ավելի, քան ինչ յուրյանց ընկերների համար, խոսելով հին օրերի լեզվով, որ այժմյան ժողովրդին անօգուտ էր, ըստ որում անհասկանալի, ապա ինչ պատճառներով կարող էին հայք արդարացիել յուրյանց ասածը, երբ որ արդեն ունեն յուրյանց մեջ մի հասկանալի աշխարհագրորդ ուսումնասիրություն, բայց չկամին ընթերցասիրել այդ գրվածքը, օգուտ քաղել դոցանից, ուսանել մի նոր բան, որ չգիտեին դեռևս»:

Ձեր պանդուխտ, ազնիվ բարեկամ, պիտո է ասել, պատշաճում է ոչ թե միայն ձեր երկրացիներին մասնավորապես, այլ ըստհանրապես սուր հայտերին ամենայն տեղ, ինչպես Ռուսաստանի և ինչպես Տաճկաստանի մեջ, թեպետ այդ ընդհանուր ընթերցասիրությունս չէ կարող արդարապես ոչ ոք մասը. սիրտ պակասավորությունը չի կարող անմեղադիր կացուցանել մյուսի պակասավորությունը. երկուքը ևս հավասարապես դատապարտելի են: Իմաստություն անսիրելիությունը մի շար անեծք է հայոց ազգի վերա, սկսյալ հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը. չեմ ասում աստվածային անեծք, որովհետև ամենաբարի աստվածը, սիրո և արդարության հայրը, կարող չէր այդպես անիրավ գանգել դեպի հայոց ազգը և կողմնապահությունս մյուս ազգերին առատաձեռնել այնքան իմաստության և իմաստասիրության բարությունը, բայց հայերից միայն ետ պահել այդ պարգևը: Դուրս պատճառը երևում են ինձ բազմադիմի. հին ժամանակների մասին, պիտո է ասել այնքան, որ հայոց ազգի դաստիարակության դպրոցը եղած են քրիստոնեական վանքերը (հեթանոսության դարերի մասին ոչինչ հավաստի բան կարելի չէ ասել, որովհետև շատ չքավոր են մեր տեղեկությունը այդ ժամանակների մասին), ուր դաստիարակվում էին հայերը, որ նվիրել էին յուրյանց անձը հոգևոր կոչման և կամերին լինել ժամանակավ եկեղեցու պաշտոնյայք: Միտ դնելով մի-մի հոգևոր մարդերի ճոխիմաց և բազմահայաց մատենագրության, պիտո է ասել, որ այդ վանքերը եղած են լուսավորության օթևանք, դոցա մեջ ծաղկել է մի բազմամասնյա խորին գիտություն, ուսումնասիրի, երբայկան, հունական, վերջին դարերումը և լատինական լեզուների. ոչ այնպես, ինչպես այժմ, ուր հայոց վանքերը դարձել են միայն խավարի օթևանք, և վանականքը որբացել են ամենայն ուսումնականությունից, մինչև արդարև դոցա համար ամենևին անլսելի է դարձել հիշյալ լեզուների անունը անգամ: Բայց աշխարհական դպրոցը երբեք եղած չեն ժողովրդի դաստիարակության համար, ուրեմն կարող չէր լինել հայերի մեջ և ազգային դաստիարակություն, և սորանով հասկանալի է արդեն և ազգի ստոնությունը դեպի իմաստության սիրելիություն: Թողենք ժողովրդը և ազգը, հայոց հոգևոր դասը անցած-գնացած դարերի մեջ մեծապես սիրել է ուսումը և ծաղկեցուցել է դորան յուր ասիական հողի վերա, ինչքան որ Հայաստանը ուներ իմացական և բարոյական հաղորդակցություն յուր քրիստոնեական ուսման աղբյուրի, այսինքն՝ Հունաստանի հետ, չեմ ասում եկեղեցու հետ մասնավորապես, այլ հունական ուսումնականության և հունական ականավոր մատենագրության

հետ, որ միշտ եղած են մեր հայերի համար օրինակ և առաջնորդ: Նոր ժամանակներում հանդիպում են մեզ այլ իրողություններ, որ ձեռնառ չեն հայոց մարդերի մտավորական առաջադիմությունը: Նախ և առաջ, նոցա աշխարհալին գրությունը. մի տոանձնացած, յուր մեջ փակած գրություն այնպիսի քաղաքների մեջ, ուր անկարելի է հաղորդակցություն լուսավոր ազգերի հետ: Երկրորդ, մեր հայերի ընկերական գրությունը Ռուսաստանի ավելի լուսավոր քաղաքների մեջ. այս հայերը թեև շատ մոտ էին լուսավորության աղբյուրին, բայց իբրև մի անլուսավոր վաճառական ազգ, գործ ունենալով միայն ռուսաց ազգի ցած և անկիրթ վաճառականների հետ, իհարկե կարող էին միայն ուսանել զոցանից մի բանի վաճառական հաջողությունը, արտաքին քաղաքավարության ձևեր և կարգեր, բայց ոչ մի ազնիվ մտավորական շարժողություն դեպի առաջ: Հայերը, այդպիսի աննախանձելի օրինակներ յուրյանց աչքի առջև ունենալով, դարմացք կլինեք, եթե զգային յուրյանց մեջ ազնիվ ձգտողությունը, ցանկություն հզանային յուրյանց սրտի մեջ ընթերցասիրությամբ և իմաստասիրությամբ հոգ տանել յուրյանց իմացական կատարելությունը: Վաճառականությունը ինքնըստինքյան արդեն շատ սնուցիչ և ձեռնառ է նյութապաշտությանը, ուր մնաց մի անդաստիարակ և անլուսավոր ազգի մեջ, որի հանապազօրյա ընկերը է նույնպիսի տղետ և կուպիտ ժողովուրդ: Մեր հայոց վաճառականը Ռուսաստանի մեջ, եթե առևտրական գործ ունենալին բուն եվրոպացոց հետ, որ շատ փոքր է պատահում, բացի արտաքին և նյութական մոտավորությունից, ինչպես հայերի կրթության աստիճանն է, կարող չէին նոքա ոչինչ այլ հարակցություն ունենալ եվրոպացոց հետ: Բայց թողունք եվրոպացի վաճառականը Ռուսաստանի մեջ, որ շատ հեռի են մեր հայերից յուրյանց ընդհանուր կրթությամբ. ռուսաց վաճառականը, որին ավելի մոտավոր է հայը, վերջին ժամանակներս բավական առաջադեմ է լուսավորության մեջ, զիտե բավական հոտակ և գեղեցիկ խոսել յուր լեզուն, ուրեմն և մտածել, որ ընթերցասիրության և գրասիրության միայնակ հետևանքն է, և նորերումս ինչքան գրյանք են տպվում Ռուսաստանի մեջ ժողովրդի համար, և ոչ մի հեղինակ կամ գրավաճառ դանդաղավոր չէ, թե նորա գրքերը տարածվում չեն. բայց հայ վաճառականը մի գիրք տեսած-չտեսած, հեռի է փախչում նորանից, միգուցե մի ժանտացավի պես դիպչեր նորան և վարակեր մի անբժշկելի ցավով. և ինչու, որովհետև մի անտանելի ցավ էր թե արծաթ հատուցանել գրքի համար, և թե, մանավանդ, որ պիտո էր յուր բանականությունը գործ դնել, հասկանալու գրքի խորհուրդը: Այս խոսքերս կհաստատեն յուրյանց հատուկ փորձով թե հեղինակներ, թե այլ պարոններ, որ մեծ աշխատությամբ և բավական ծախքով հայերեն գրքեր տպեցին նորերումս. նույնը պիտի հաստատեն և հայոց թշվառ գրավաճառը Ռուսաստանի մեջ: Մի մեծ, երևելի գործ լինելու չէր, եթե հայոց վաճառականը գոնե օրինակ առներ յուր համար ռուսաց վաճառականների ընտիր մասը, նոցա մեջ եղած ուսումնասեր և ընթերցասեր հասարակությունը: Բայց չէ. ասես թե հայերի համար օրինակ չէ օտար ազգի լավ բանը. լավ ուտել, լավ խմել, փառավոր և հարմար ապրել, այս բաները շատ արագ և շատ քաջ ուսանում են մեր հայերը եվրոպականացած ռուսներից. բայց մի հոգևոր շնորհք, մի ազնիվ սովորություն, մի գովանի եռանդն ուսանելու, ընթերցանությամբ լայնացնելու յուր հայկական տեսության շրջանակը, քավ լիցի. այդ հայի համար չէ. հայը պիտո է միշտ

տգետ մնա: Թող լինին մի քանի բացառությունք ընդհանուր կանոնից, բայց դոցանով կարող չէ խախտվիլ մեր ասածների հաստատությունը: Հայերի մեջ շատ ծաղկած է թղթախաղությունը նոցա պարապության ժամերի մեջ. դորան մասնակից են ոչ թե ժողովրդականք միայն, այլ եկեղեցական պաշտոնյայք: Այդ գործին ասում էին մի անմեղ զբոսանք, բայց ես կասեի մի դատարկամիտ կորուստ և անխիղճ սպանություն ժամանակի, որ կարելի է գործ դնել խեղացի և ազնիվ խոսակցությունների կամ թե ընթերցասիրության վերաբերական ժողովով: Կարծեմ ամենայն բան հեշտ և ընդունելի է մեր հային բացի այն բանից, որի մեջ հարկավոր էր մի փոքր իմացական գործողություն, պարզ տանձ, մի փոքր մաքի աշխատություն, որի նպատակը արծաթ չէր, այլ իմացական և բարոյական: Ահա այս և սոցա նման պատճառներով համարյա թե ամենայն տեղ քնած է հայոց ազգի հոգին. ազնիվ, ականավոր մարդկության գաղափար չկա նորա համար, որովհետև շունի նա ոչինչ ազնիվ պատվասիրություն, ոչինչ անձնահարգություն, գուցե թե երբեք մտածել ևս ուսած չէ, թե ինչ դանազանություն կար մի շնչավոր և մի հոգևոր էակի մեջ, գուցե թե հայը չգիտի դեռևս, թե նա իբրև մարդ յուր բանական հոգովը պատկանում էր երկնքին և աստվածնեին, ուրեմն ուսմամբ և մտածությամբ պարտական էր կատարելագործել յուր անձը, ինչ վիճակի մեջ ևս դրած լինեի նորան նախախնամությունը. և այդպես զարմանք չէ, եթե մեր հայը կարծում է, թե նա գտնվում էր այս աշխարհումս մարմնավոր պիտույքներ միայն ճարելու և վայելելու համար, և թե բոլոր կյանքի երջանկությունը, սկիզբը և վերջը բովանդակում էր նյութական վաստակի ճոխություն և մեծություն մեջ:

Ինչ հնարների կային այս մեր համատարած ցավին դեղ ու ճար առնելու, հարցնում եք ինձանից, ազնիվ բարեկամ: Հնարներ շատ կան, միայն թե ազգի կարող մարդիկը կամեցող լինեին գործ դնել դորանց. եթե ազգի նույնիսկ մարդիկը կամեին մի փոքր թողել յուրյանց վայրենամտությունը և տեղիք տալ մտածության յուրյանց մարդկային կոչման վերա: Դանեմարքայի տերության մեջ քաղաքական կարգով պարտականություն է դրված ամենայն ծնողի վերա ուղարկել յուր զավակները ուսումնարան, որ տղայքը դատարկությամբ չընթանան փողոցներում. եթե մի ծնող ունեի զավակներ, բայց նորանց չէր ուղարկում ուսումնարան, բնկնում էր տուգանքի տակ (ամեն օրի համար վճարելով 50 կոպ.), եթե կարող չէր ապացուցանել, թե հիվանդության պատճառով մանուկը ետ էր մնացել տանը: Պրոտեստական Գերմանիայի մեջ ամենայն մարդ, թե՛ ազնիվ, թե՛ քաղաքացի և թե՛ շինական պարտ է գրագետ լինել և կարողանալ կարգալ սուրբ գիրքը, ապա թե ոչ, կարող չէ նա հաղորդվիլ տիրոջ սեղանին: Հին արաբացոց մեջ եղած է նույնպես մի գեղեցիկ բարոյական կարգ, որի հիման վրա երիտասարդ մարդիկը պարտական էին կրթություն ստանալ գեղեցիկ հմտությունների մեջ, ճարտարապետ խոսել և գեղեցիկ գրել. ապա եթե ոչ, նոցա տալու չէին իրավունք ամուսնանալու, կին ունենալու: Ամենայն տեղ և ամենայն ազգի մեջ մի առաջադիմություն կյանքի ասպարեզումը առաջացնելու համար, հարկավոր է և եղած է միշտ մի նյութական կամ բարոյական բռնադատություն, մի փայտյա կամ հոգևոր գավազան: Այն ազգը և մարդը, որ ինքը չկամենա գործ դնել յուր վերա մի ուզվիչ և խրատիչ և դաստիարակիչ գավազան, դորան գործ կգնեն նոցա վերա մշուսները: Այսպես, Պետրոս թագավորը՝ ու-

սաց ազգի նոր քաղաքական մեծության և վերանորոգության հեղինակը, ստիպված էր դորժ դնել մի բավական ցավեցուցիչ գավազան յուր ազգի ասիական կոպտությունը վերացնելու, բարբերը ազնվացնելու, օրենք և արդարություն հաստատելու, անկարգությունը դատարանների մեջ հեռացնելու, արվեստ և գիտություն ներս բերելու Ռուսաստանի մեջ Եվրոպայի բարեկարգ աշխարհներից: Ինքը Պետրոսը, ճանաչելով ուսման հարկավորությունը և յուր այս մասին պակասավորությունը, ամոթ չհամարեց ցած իջնել յուր թագավորական աթոռի բարձրությունից և գնալ դեպի օտար աշխարհներ՝ ուսանելու և դաստիարակելու յուր անձը, որ այդպես, նախ ինքը ուսանի և ապա ուսուցանե, օրինակ լինի յուր հպատակներին ուսումնասիրության և կրթության մեջ: Կան ոտսաց ազգի մեջ մատենագիրը, որ կարծում են, թե Պետրոսը մի վնասակար արագությամբ, ուրեմն և արտաքուստ միայն պատվաստել է Ռուսաստանի վերա կվրդակալան լուսավորությունը և քաղաքական կարգերը՝ առանց ժամանակ տալու, որ այդ բարեկարգությունը, ներքուստ ծլելով և կանաչելով, ազգային հետզհետե դաստիարակության և կրթության արմատից վեր բարձրանալին և դառնալին մի հաստարմատ սեփական ծառ: Այս կարծիքն ունի արդարև մեծ հիմնավորություն. սակայն չէ պիտո մոռանալ և այն, որ եթե Պետրոսը յուր ժամանակին թեև, այո, մի փոքր շտապ ձևերով սերմանած ու տնկած չլինեք, այսօր չէին հնձելու նորա ապագայը. հիմքը պիտո էր ձգել միանգամ, ճանապարհը պիտո էր բանալ, իսկ նորա ծիրանածին թագավորական հաջորդներին պահած էր առաջ տանել և կատարելագործել ազգի ու տերության սկսած շինվածքը:

Հայոց ազգը շունի թագավորություն, ուրեմն և մի Պետրոս Մեծ կարող չէ վեր կենալ նորա մեջ և իշխանական գավազանը ձեռքին՝ հրամայելով առաջ մղել ազգաշինության գործը. հայոց դրությունը այլ է, նոցա կարող մարդիկը, մանավանդ թե ազգի հողեռո դուխը պարտական է դորժ դնել մի բարոյական գավազան՝ կյանք և կենդանություն առաջացնելու ազգի մեջ. իմաստությամբ հրամայելով և առաջ տանելով ազգի դաստիարակության վաստակը. վերջապես, եթե բավական ծանր հոգալիք ունեն մի հայկական կաթողիկոս, յուր հոգևորական դասու դաստիարակությունը և կրթությունը միայն հոգալով, ըստ որում այդտեղ ամենայն բան պիտո էր այբից ու բենից սկսանել, որովհետև՝ բոլորը ոտքից մինչև գլուխ թաղված է վայրենի տգիտության մեջ, վերջապես, ասում եմ. Ինքը ժողովուրդը պարտական է վեր կենալ և դորժ դնել յուր վերա մի բարոյական գավազանի զորություն. ինքը պիտո է լինի յուր իմաստուն սաստող և պատժող և խրատող դաստիարակիչը, ինքը պարտական է հոգալ յուր միջից յուր ուսուցիչը և դպրոցը: Ինքը պիտո է լինի յուր համար և ուսուցիչ և աշակերտ. առանց մի բարոյական խթող և զարթուցանող գավազանի անհնարին է մի ազգի վերանորոգություն, ուր մնաց, որ մի տգետ և անկիրթ ազգ պահպանվի ևս կարող չէ ժամանակի ուսող մաշող ատամներից: Ազգային լուսավորությունը միայն կարող է հոգի և զորություն տալ ազգին՝ դիմանալու օտարի կյանողական բռնությանը: Լսում եմ, հայոց ազգը մի բանքարավոր, կրթության և լուսավորության շատ րնդունակ ազգ է. կրկնապատիկ ցավալի, որ այդ զեղեցիկ աստվածատուր բանքարը անգործ անմշակ թաղած են հողի տակ, և հայք չկամին միաբան զորությամբ հոգաբարձություն գործել, դուրս հանելու այդ բանքարը, մշակելու և փայլեցնելու աշխարհի հանդեսի մեջ: Աստված, որ

տվել է մարդու բանական հոգի և իմացական կարողությունը, դա մի ան-
խորհուրդ բան չէ, ինչպես դարձյալ անխորհուրդ բան չէ, որ մարդս ստացել
է նորանից մարմնավոր կարողությունը. այս կարողությունը կերպարանա-
գործելով, այսինքն՝ աճեցնելով, զորացնելով և զործ դնելով, կարող է նա
միայն հասնել յուր բուն մարդկային նպատակին: Աստված մարդու ոչինչ
ավելորդ կարողությունը տված չէ, թե՛ մարմնականը և թե՛ հոգևորը, երկուքը
ևս ունին յուրյանց մեծ խորհրդավորությունը մարդկության մեջ, թող մի
աբեղայական խավար տեսություն աշխատեր կամ թե կեղծավորվեր, թե աշ-
խատում է մեռցնել մարմինը, հոգին կեցուցանելու, աստծուն հաճոյանալու
համար: Մարմնական կարողությունը, հաստատված լինելով բնության ստի-
պեցուցիչ կարիքների վերա, որպես անմիջապես զգացուցիչ շարժարանը, որ-
պես հայտնաբարբառ ձայն տվող հարկապահանջը, ստանում են կյանքի
մեջ յուրյանց հատուցումը. բայց հոգևոր կարողությունը, իմացական զո-
րությունը մարդու մեջ կարող է առանձին զարթուցանող և զգաստացուցիչ
հնարների, որ կարողանային զործ կատարել կյանքի մեջ և լցուցանել յուր-
յանց պաշտոնը: Այդ խթող և շարժող հնարները դրած են այն բանի մեջ, որ
ասվում է դաստիարակություն, ուսումն, գրասիրություն, ընթերցասիրություն
և ուշադիր հսկողություն յուր վերա: Այն ազգը և այն մարդը, որ անփույթ
է յուր հոգևոր աստվածապարզ կարողությունը աճեցնելու և զորացնելու,
այն ազգը և մարդը, որ կամավ և զիտությամբ յուր անձը գերի տալով մի
լոկ մարմնապաշտության, մի լոկ նյութական վաստակարարության, թույլ
չի տալիս յուր մեջ առաջանալու որևիցե ազնիվ հոգեղեն ձգտողություննե-
րի, այն ազգը և մարդը ամբարիշտ ձևերով ոչնչացնում է միանգամայն և յուր
աստվածնդն արարչի խորհուրդը, այն խորհուրդը, որով պարզեցած են մար-
դու հոգևոր շնորհներ, այսինքն, որ սոքա դաստիարակվելով ուսմամբ, պի-
տո է պայծառեցնելին մարդու մեջ աստծո նմանության պատկերը, որ աշ-
խարհ մեջ էր մշտնջենավոր խավարով ծածկված: Եվ ինչ բանով, հարց-
նում եմ ես, կարող էր մարդը ավելի արժանավոր կերպով փառավորել յուր
արարիչը, եթե ոչ, նորա տված պարգևները, յուր իմացական բանքարները
իմաստությամբ շահեցնելով, զործ դնելով և պողպատե կապույտներով յուր
և ընկերի համար: Այսպես է մեր ուսումը, եթե կամինք հավատարիմ աշա-
կերտք լինել մեր մեծ քրիստոնեական դպրոցին, եթե կամինք հասկանալ
այն աստվածային կրոնի պարունակությունը, որին դավանող ենք խոստովա-
նում մեր անձը: Մի անդրասեր, տղետ քրիստոնեություն է նույնպես, մի
թշվառ և խավար քրիստոնեություն, այո, ավելի թշվառ և ողորմելի, քան թե
նույնիսկ հեթանոսությունը:

Ինչ են մտածում մեր հայ եղբարքը. յուրյանց մարմնավոր պիտույքը
այս և այն ճանապարհով ճարհույց և լցուցանելուց հետո, ուրիշ ոչինչ բան
հարկավոր չէ՞. այդքան հոգաբարձություն յուր համար ունի և անասունը.
ինչով ապա սորանից դանապանվում է այն բանական էակը, որին ասում
ենք մարդ, ուր մնաց ապա այն իմացական հոգին, որով աստվածությունը
կամեցել է նորան գերազանց կացուցանել անբան արարածներից. ուր մնաց
ապա այն երկնաքաղաքացի կոչումը, որ ստացել է մարդս, եթե նորա բոլոր
ջանքը և ուշադրությունը պիտո է կապած, ստոած մնալին լոկ երկրավորի
և մարմնավորի վերա: Արդարեւ, մարդու նյութական վաստակարարությունը
օրինավոր ճանապարհներով, երկրավոր բարիք ժողովելը առանց դավաճա-

նելու և զրկելու յուր ընկերը, դատապարտելի չէ, այլ գովանի, որովհետև մարմնավորի հոգաբարձությունը այն հիմն ու պատվանդանն է, որի վերապիտո է հաստատվի հոգին և զործ կատարեն այս ժամանակավոր կյանքիս մեջ մշտնջենավոր կյանքի համար. բայց մարմնի հոգաբարձությունը միջնորդական հնար է, այլ ոչ նպատակ. նպատակն է հոգու պահպանությունը, աճելությունը, կատարելությունը: Մեր հայերի մեջ այս բանը վերիվայր է արվել. միջնորդական հնարը դարձել է բուն նպատակ, և բուն նպատակը ամենևին կորել է աչքից: Հայը մտածում է արժանավոր մարդ լինել հասարակության մեջ, եթե ունևոր էր արծաթով, թեև ամենևին չբավոր էր իմացականությանմբ. տխմար կարծիք, որովհետև արծաթի շատությունը կարող չէ ծածկել խելքի պակասությունը և հոգու անկատարությունը. մեր ներկա ժամանակներումս ոչ ոք կարող չէ յուր ընկերից պատիվ և հարգություն պահանջել, եթե բացի արծաթից, փառավոր կեցությունից, լավ ուսելուց և խմելուց, շքեղ հագնվելուց և ձիով ու կառքով փողոցի մեջ շրջելուց, ոչինչ չունի, ոչինչ մյուսով բանով նշանավոր չէ: Այո, մի կոտոր սուտ և խաբերա պատիվ երբեք պակասելու չէ հարստականին անկիրթ ամբոխի կողմից, որ ամենայն բանի մեծություն կշռում է արտաքին փառահեղության կշռով, և երազում ևս տեսած չէր իմացական ու բարոյական մեծության պատկերը. բայց մի՞թե կարող էր մարդս հանգստանալ մի այդպիսի պատվով, երջանիկ համարել յուր անձը հարգելի լինելով մի տգետ ամբոխի աչքում, եթե այդ հարգությունը դեպի մեզ առաջանում է ոչ թե մարդերի սրտից և հոգուց, այլ նյութական ակնկալություններից, եթե այդ հարգությունը չէ բխում մեր պատվական անձնավորությունից, մեր լուսապայծառ իմացականությունից. մեր առաքինազարդ հոգուց:

Զէ, ազնիվ բարեկամ. իմ կարծիքս այսպես է, որ ամենայն մարդ, թե՛ հայ, թե՛ ռուս, թե՛ գերմանացի, թե՛ ֆրանսիացի, ինչ ազգից ևս կամի թող լինի, այն ժամանակ միայն ունի իրավունք պատիվ և հարգություն պահանջել մեզանից եթե նա զարդարած է մի լուսավոր իմացականությամբ, եթե նա որպես մարդկեղեն էակ յուր աստվածեղեն արարչի նմանության պատկերը ինքնաշխատ հոգացողությամբ պայծառացուցել է յուր մեջ, եթե աստվածությունը խոսում է նորա մեջ, նորա շրթունքով, նորա խոսքերով մեր հետ: Մեր ժամանակներում ամենայն մարդ Եվրոպայի մեջ, թե՛ ազնիվ և թե՛ շինական, թե՛ հասակավոր և թե՛ մանուկ պարապում է ուսման, վաճառական և արհեստավոր, ծառան և աղախինը ունի յուր համար առանձնական ժամեր, որ նվիրում է գրասիրության և ընթերցանության, և ժողովրդական մատենագրությունը հեղեղի պես ամենայն տարի հաղարավոր հաղար գրվածք թափում է բազմության վերա: Արևմտյան Եվրոպայումը այսպես. բայց և մեր Ուստաստանի մեջ վերջին ժամանակներումս այնքան ծաղկած է գրասիրությունը, որ ռուսաց շինականների տղայքը ևս խանութների մեջ նստած, պարապության միջոցներին մի կարգալի լինթ կամ գիրք ունին յուրյանց ձեռքում, և այդ բանը տեսանելով՝ մտախոհ անցավորը կարող չէ յուր սրտի մեջ չգովասանել այդ ուսումնականությունը: Զգիտեմ, թե ինչ պիտո էր մտածել հայերի մասին. մի՞թե մեր սիրելի հայրենակիցքը կամենին այնքան արհամարհել յուրյանց բանականության պատիվը, մինչև ավելի սուտ և վատթար երևել, բան թե ռուսաց գյուղացի տղայքը: Ամաշխուժ ցավում եմ ևս, ազնիվ բարեկամ, որ մեր ներկա օրերումս ստիպված եք

դուր և մենք դանդաղաբար, թե հայոց մարդիկը անգրասեր են, անընթերցասեր և անլիմաստասեր բարձր ունին, և թե դժվարին էր տարածել հայերի մեջ այն սակավալոր գրվածքը ևս, որ մի քանի մատենագիրք Ռուսաստանի մեջ այս էին ընծայում հայերի դաստիարակության համար: Սոսկալի իրողություն, ևս սոսկալի մտածություն, թե մեր սիրելի համազգիքը այնքան վայրենացած էին հոգով ու սրտով, մինչև ուրանալ այն արարչատուր շնորհը, բանականության պարզեք, որ ստացել է մարդս իբրև մի շահեցնելի և դործագրելի քանքար: Սոսկալի մտածություն, թե մեր սիրելի համազգիքը կամին հրաժարվել յուրյանց բարձր մարդկային, յուրյանց ևս ավելի բարձր բրիստոնեական կոչումից, որ անկարելի է լցուցանել առանց ուսման և դաստիարակության, ինչպես սա ժողովրդի մեջ անկարելի է առանց գրասիրության և ընթերցասիրության: Մի խնդիր կամենում եմ առաջարկել այստեղ, ազնիվ բարեկամ. և թե ասեինք ձեր երկրացի հայերին, որոնց անընթերցասեր և գրատալաց բարձր պատճառ է տ'ել ձեր գանգատական նամակին, և թե ասեինք, թե դոքա մարդիկ չեն, այլ միայն ուտող-խմող անբան արարածք, առանց որևիցե իրավունքի մարդ ասվելու կամ պատիվ պահանջելու մեղանից. կարծեմ, դոքա մեծապես բարկանալու էին մեղ վերա, այո, մեղ կբարակոծեին ևս, և թե կարողանային. բայց ինչու այսպես: Եթե ծանր չէ նոցա փախչելով փախչել ամենայն իմաստությունից, ատել և արհամարհել ամենայն ուսումն ու կրթություն, անպատվել յուրյանց մարդկությունը անասնական անմատությամբ, ապա ինչո՞ւ ծանր է նոցա լսել մեր բերանից, թե նոքա են, ինչպես որ խկություն մե, այսինքն՝ անբան շնչավորք մարդկային կերպարանքով: Սարսափելի նկատողությունք, մանավանդ որ դոքա հանդիպում էին մեր սրտի սիրածներին, մեր արյունին, մեր ազգին: Ոչինչ նախ փրկության չկա մեղ այստեղ, ազնիվ բարեկամ, ոչինչ ճար ու ճանապարհ չեմ տեսնում այստեղ բացի այն մի հատից, որ դուր և մենք աստվածներն խոսքի ամենակարող զորությունը սրտի վկայությամբ գործ դնելով և մուրճ շինելով մեր ձեռքին զարկեինք և խորտակեինք հայկական մարդերի ապառաժացած խստասիրությունը: Ըշմարիտ է՝ շատ դժվարին է գրասիրություն և ընթերցասիրություն առաջացնել այն հասակավոր մարդերի մեջ, որ մանկության ժամանակին կարդալ ևս ուսած չէին օրինավոր. բայց մի բարի և հաստատուն կամք մեծ բան է. դա կարող է հրաշքներ գործել և շատ բաներ լցուցանել, որ մանկության օրերումը ալս և այն պատճառով անփուլթ և անհոգ էին թողած: Այս բարի և ազնիվ կամքը առաջացնելու մեր հայրենակիցների մեջ թող լինի ձեր և բոլոր բարեմիտ ազգասերների անձանձիր ջանքը և աշխատությունը: Ավելի արժանավոր վաստակ մեր կյանքի մեջ կարող չեմ ևս նկարագրել մտքով:

22. ՅՈՒՐ ԱԶՆՎԱՄԻՏ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՅՆԵՐԻՆ

ՇՆՈՐՀԱՎՈՐ ՆՈՐ ՏԱՐԻ

ՀՈԳՆՎՈՐ ԵՎ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐ ԲԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ԼԻ ՕՐԵՐ:

<ՆՈՐ ՏԱՐՎԱ ՄՏԱԾՈՒԹՅՈՒՆՔ>

«ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԸ» բարեմիտ և հասկացող հայերի համար մի հոգեպայծառ ուրախության աղբյուր, մի քանի սեւերես տմբարիշտների համար մի շար գայթակղության քար, յուր երկրորդ տարու ընթացքը՝ մենք համարձակվում ենք ասել, քաջ պատերազմողի պես կատարելով, պիտո է ահա մի քանի օրից հետո ոտք կոխել յուր երրորդ տարեգնացքի ասպարեզի, 1860 թվականի մեջ: Հրատարակողը, յուր վերա առնելով լինել ազգի բանագետ և ազնվամիտ անդամների մտածության ու ըղձանքի թարգմանը, յուր վերա առնելով հրապարակի մեջ քարոզ լինել ճշմարտության բանին և սաստող ու հանդիմանող ստության, խարդախության և խավարի դործերին, վաղուց գիտեր և լավ հասկանում էր, թե նոր հանձն առած պաշտոնը բացի կենսամաշ մտավոր աշխատություններից ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ, մի դեպի կյանք ու մահ պատերազմ՝ յուր սեփական ազգի մեջ կանուխ արմատացած սխալ ու ծուռ կարծիքների, որ դարավոր սովորությամբ աճելով ու զորանալով դարձել էին նորա համար մի քաղցր բան, այո նորա կյանքի հարկավոր պայմաններից մինը. նա գիտեր և խոստովանած է յուր մեջ, թե ունելու էր մի ջերմ պատերազմ ընդդեմ այնպիսի մարդերի, որոնց մեջ մինչև այժմ սուտը պաշտվել է որպես ճշմարտություն, տգիտությունը, հանցանքը որպես առաքինություն, որոնց մեջ մի շտեմած ու չլսած բան է եղել համարձակությամբ նախ և ճշմարտության երեսին և նորա ահավոր լույսի տակ քննել յուր հատուկ դործերը: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, քաջ տեղյակ լինելով ազգերի լուսավորության ընթացքին, յուր ձեռնարկության սկզբումը արդեն գուշակում էր, թե որպիսի անախորժ փոթորիկներ և որ կողմից պիտո է հարձակվելին նորա վերա, որպիսի ծովային քարաժայռերի մոտով նավարկելով պիտո է կատարեր յուր ճանապարհը: Երբ որ անմիտ ամբոխը, անարժան մեծարանքով, օվսաննա, օվսաննա աղաղակելով, հանդես էր գնում մի եկամուտ կուռքի՝ և մոտենալով նորան՝ մինք համբուրում էր նորա հանդերձի դրոշակը, մյուսը՝ նորա ոտքը, այլ մյուսը՝ նորա ձեռքը,—այդ միջոցին հայոց ազգի պահապան հրեշտակը մտավորական տեսիլքի մեջ, արտասուքը աչքին, խոսում էր հրատարակողի հետ, մորմոքվելով հայկական իլիոնացոյ վերա, որ, ասես թե խելագարությամբ պատժված, ընդարձակում էին յուրյանց քա-

ղաքի դռները՝ ներս բնդունելու հռոմեական դաճախիցոց խաբեբա պարգևը, զգուշացնում էր՝ դարձյալ հնչեցնելով բանաստեղծի խորհրդավոր խոսքը. «Timeo Danaos et dona ferentes»⁷. Ճակատագիրը պիտո է լցվեր և լցվեցավ. բայց փառք և պարծանք հայկական Սիրտի պահապանների ղգաստությանը. այս անգամ հայկական Իլիոնը չղարձավ կերակուր մի ամբարիշտ դարանագործության հրահայացքի. մի ասպացույց, թե աշխարհը առաջ է դիմում, և հայոց աշխարհը, հեռանկով մարդկության ընդհանուր առաջխաղացությանը, մի քանի քայլափոխ առաջ է գնացել: Իլիոնի տխմարները գտանելու շեն այսօր հայերի մեջ հռոմեական արգիվյանք. միայն թե ունենային յուրյանց մեջ ղգայարանք՝ նկատելու ժամանակների բավական խոշոր փոփոխությունը:

«Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը այս երկու տարու մեջ բավական փորձեր արեց և ուսավ արդարեւ հավատալ ճշմարտության հաղթող զորությանը, բայց և իրողությամբ ստուգեց, թե ինչ ասել է սուրը ձեռքին պաշտպանել ճշմարտության իրավունքը մասնավանդ այնպիսի ազգի մեջ, որ ծանոթ չէ ոչինչ իրավունքի, այնպիսի ազգի մեջ, որ միանգամայն ստրկացած ոգով, երկյուղ ունի, այո, մի անտանելի ծանրություն է համարում յուրյան, յուր մարդկային իրավունքը և ամենայն բուպե պատրաստ էր ուրանալ դորան, որպես թե հանցանք էր դա, այդ իրավունքը, որ է ճանաչել յուր բարոյական արժանավորությունը, չլինել մի անմիտ և անբան զրաստ, որի վրա ամենայն ոք բռնակալությամբ կարող էր բարձել ինչ ծանրություն և կամեր, վարվելով նորա հետ, ինչպես ձեռնառու էր յուր մասնավոր խորհուրդներին, յուր անձնական փառասիրությանը: Այնուամենայնիվ «Հյուսիսսփայլը» համարձակ բերանով ասել է և միշտ ասելու է հայոց ժողովրդին, թե սա ևս որպես մի առանձին ազգ ազգերի մեջ, արդարեւ մի ազգ առանց քաղաքական ինքնիշխանության, ունի յուր բարոյապես անխլելի իրավունքը, որ չէ պիտո տմարդաբար ոտնակոխ առնել յուր կրոնը, յուր լեզուն, յուր առաջադիմությունը ժամանակի հետ միասին և այն քաղաքական պայմանների տակ, որոնց մեջ նախախնամությունը դրել է հայոց ազգը: «Հյուսիսսփայլը» ասել է և պիտի ասե, թե հայոց ազգը պարտ է առաջ խաղալ լուսավորության և կրթության ասպարեզի մեջ, ոչ որպես նորա աբեղայքը կցանկանային, այլ որպես պահանջում է մարդկության կոշումը: Աբեղաներին դործ չկա այսուհետև ազգային խնդիրների մեջ. ժողովուրդը կարոտ է այժմ այլ ուսուցիչների, քան թե կարող էր տալ նորան խուցերի մեջ փակված, մարդկությունից ամենևին օտարացած մի հասարակություն: «Հյուսիսսփայլը» յուր ազգի բարին միայն պատվելով և ոչ թե հայոց աբեղայքը թշնամանելով արժան է համարում այսպես խոսել և նորա խոսքի ճշմարտության վերա երկբայողին կարող է տասնավոր ասպացույցներ առաջ բերել ազգերի պատմագրության

Այս խոսքերը վերդիլիոս բանաստեղծին են. հայերեն երկյուղ ունիմ դանայեցոց (արգիվանց, յուհաց) Լեւսից, քեւ եոֆա բնծանե՝ բերին: Հայտնի կլինի մեր ընթերցողներին, որ հուլնքը, 10 տարի պատերազմ ունելով տրոյացոց հետ, չկարողացան հաղթել նոցա. հետո բստ երևույթին ևս քաշվելով՝ թողեցին քաղաքի հանդեպ մի ասադին փայտաշեն ձի, որպես բնծա տրոյացոց համար, փոխանակ այն պահպանիչ Պալլադիոնի, որ հուլնքը հափշտակել էին տրոյացիներից: Այդ փայտաշեն ձիու փորի մեջ թաքնված էին պատերազմող մարդիկ: Երբ որ տրոյացիք այդ կասկածելի բնծան ներս էին բերել քաղաքի մեջ, և հիմարարար ուրախանում էր ամբոխը դորա վերա, զիշերով ձիու փորի խորքը բացվում է. դուրս են գալիս պատերազմող մարդիկը և արյունի ու կրակի մեջ բնկվում են Տրոյա քաղաքը:

միջից, այո, դարավոր փորձեր, որ ավանդում է մեզ՝ թե՛ այն ազգի պատմագրությունը, որին հպատակ են մեր մոտակա հայերը և թե՛ հեռավոր եվրոպական ազգերի առաջադիմության տարեգրությունը: Եվ մինչև երբ պիտո է մեզ լուռ մնալ, թաքցնել ճշմարտությունը՝ մի քանի արեղանների սիրտ հաճելու համար, ինչ խորհուրդ ունի դա, հարցանում ենք. ոչինչ: Ուրեմն անտեղի է, անպատշաճ է, թող թե մի անբարոյական բան զրկել յուր ժողովրդից ճշմարտության խրատը, ազգերի կյանքի մեջ արած ուսուցիչ փորձերը և այդպես խավարեցնել նորա տեսության հորիզոնը. «Հյուսիսափայլ» հրատարակողը ազահոթյուն չունի այն դավաճանությանը, որ պիտո է տալին նորան մի քանի տգետ և ողորմելի մարդիկ. նա ուրախ է միշտ՝ լցուցանելով յուր պարտականությունը, լցուցանելով այնպես, ինչպես ուսել է ինքը, ուշադրությամբ քրքրելով եվրոպական ազգերի պատմագրության թերթերը. նա ուրախ կլիներ յուր ճանապարհի վերա հանդիպել պատվավոր հակառակորդների, վերք հասցնել և վերք ստանալ բաց ու արձակ պատերազմի մեջ, բայց արհամարհում է այնպիսի հակառակորդներ, որոնց զենքը են բռնակալություն, դարանագործություն, արեղայական նզովք և բանադրանք, խավար դարերի խավար մնացորդը, բայց մեր ժամանակի դատողությամբ, մի ակրնհայտնի թուլության և տկարության նշան: Ով որ ոչինչ չունի յուր ճշմարտությունը ապացուցանելու համար, բացի այդպիսի հնարներից, նա չէ կարող ևս ոչ մի խելացի մարդ մեր ժամանակներումը համոզել զեպի յուր կարծիքը. ուր մնաց որ դույն այդ հնարների գործադրությունը ոչ թե միայն կասկածելի է կացուցանում նորա ճշմարտությունը, այլև անպատվում է բարոյական կարգը աշխարհիս մեջ:

«Հյուսիսափայլը» մինչև այժմ շատ փորձեր արեց և ճանաչեց յուր բարոյական մեծությունը համեմատելով յուր հակառակորդների ամեննին արհամարհելի փոքրությանը: «Հյուսիսափայլը» տոնախմբում է ալսօր յուր հաղթության հանդեսը ազգի բարեմիտների հետ միասին և անվաստակելի քայլերով պիտո է առաջ գնալ յուր հաղթության ասպարեղի մեջ և հույսով է, որ յուր ազնվախոհ հայրենակիցքը ուղեկից կլինեն նորան ալդ պատվավոր ճանապարհի վերա, կօգնեն նորան թե՛ նյութական և թե՛ բարոյական հնարներով, և այսպես միայն, այսինքն՝ միաբան գործակցությամբ հրաշխավորված էր լույսի վախճանական հաղթությունը խավարի թագավորության վերա:

Նկատելով հայոց ազգի մեջ առաջացած մտավոր և բարոյական խմորումը (ևս զայլ) «Հյուսիսափայլի» ազգեցությամբ, պիտո է խոստովանել, թե այդ նոր կենսական շարժողությունը չէ դեռևս ոչ խորին և ոչ ևս շատ տարածուն ազգի անդամների մեջ. խմորման մեջ ներս բնկած նյութերը դեռևս շատ փոքրաբիւլ են. «Հյուսիսափայլի» զաղափարքը, մտածությունքը, նույնիսկ ձևը և կերպարանքը, որով զգեստավորված են այդ զաղափարքը և մտածությունքը, դեռևս մի նոր և ամեննին անսովոր բան լինելով ազգի համար, զարմանք չէ, որ շուտով չեն բմբռնում ազգի հոգին, չեն զրավում նորա մտածողական գործելունը. պատճառ, սոքա դարավոր ժամանակներով տախկան անգործ կացած, ժանգոտած, ուրեմն և անմշակ ու անպատրաստ մնացել են: Կարելի է ասել, թե հայոց ազգը դարավոր ժամանակներով տախկան բռնակալության տակ զատապարտված լինելով զեպի մի լուռ ու մունջ կյանք, վերջապես կորուսել է և խոսելու սովորությունը, ուրեմն ի միասին և մտածելու կարողությունը, և այս հիվանդ գրությունը, որ շատ զգալի է լի-

նում լուսավոր ազգերի համար, եթե սոքա ժամանակավոր կերպով մի բռնակալի՝ հափշտակությունմբ (ինչպես այժմուս Ֆրանսիայի մեջ) գրկվում էին խոսելու ազատությունից և ընկնում էին լուծյան ախտի մեջ, այդ հիվանդ և ախտավոր դրությունը դարձել է մեր ասիական հայերի համար ասես թե մի երկրորդ բնություն, դոքա երբեք գանգատավոր չեն այդ մասին. բայց մենք հասկանում ենք ֆրանսիական Դեբա օրագրի և ֆրանսիացոց լավագույն զանգատանքը, թե լուծյունը մի հիվանդություն է, մի անտանելի հիվանդություն. և ինչպես չլինի, եթե սիրտը եփ է դալիս, միտքը ճենճերվում է խորհուրդներով, բայց բերանից դուրս բխել կարող չէ, բոտ սրում նապոլեոն երրորդը յուր կարող ձեռքով խցկել է այդ բերանը: Բայց հայերի բերանը դարավոր ժամանակներով խցկած է մնացել, և դորա հետևանքը, սարսափելի հեղեղներ տեսնում ենք ահա այն իրողության մեջ, որ և հայ մարդու իմացական ու մտածողական գորությունը գրեթե բոլորովին քայքայվել է և մնացել է միայն մի բիրտ ու կոպիտ ձգտողություն դեպի մարմնավոր ստացվածներ. և ինչ որ այսպիսի ձգտողություն չէ, ոչինչ է ամենևին նորա աչքումը: Մի ազգի մեջ այսպիսի դրությունում, իհարկե կարող չէ և արագաշարժ լինել լուսավորության ընթացքը, կարող չէ իսկույն գոյանալ մի մեծ ուսումնասիրություն և գրասիրություն. ուր մնաց որ բոլոր ազգերի մեջ մտավորական առաջադիմությունը միշտ եղած են և լինում են շատ ծանրաշարժ. այո, մի քանի շարաֆների մեջ կարելի է սրի գորություն և կրակ փսխող անոթներով ամբոցներ խորտակել, քաղաքներ ու աշխարհներ ձեռք բերել, բայց մի հիսուն տարու մեջ արած վարույսանքը, տնկելը և սերմանելը աշխարհաշինության անդաստանի մեջ չէ ցուցանում դեռևս մի շատ զգալի պողպատություն արդյունք. ավելացրու սորա վերա և մեր հայոց կորդացած ու քարացած հողը, որ հեշտ չէ մի քանի լուծ եղներով պատառել, փափկեցնել և ընդունակ կացուցանել սերմնացանության. այդտեղ հարկավոր էին գոնյա հարյուր լուծ գորավոր եղներ և բնախի բռնագետ վարիչք՝ գոթանը ձող եղների: Եվ դոքա կգտնվեին շատով, միայն թե ազգի հայրենասեր բանագետ մարդիկը գտնվորվեին քաջությունմբ, եռային հոգով, ժողովելին յուրյանց բարոյական գորությունը մի ազգասիրական ընկերության մեջ և պատվի ասպարեզ բանալին ազգի շնորհալից երիտասարդների առջև: Զոհաբերությունմբ պիտո է սկսանի ամենայն ազգաշինություն, զրկանքի հանձնառությունմբ պիտո է զնվի ամենայն ազգալին առաջադիմություն. աշխարհաշինությունը ինքնրստինքյան կարող չէ առաջանալ. մարդս է, ազգերն են, որոնց հայրենասիրական աշխատությունմբ առաջ է դիմում աշխարհը օրեօր բարեկարգվելով, ազնվանալով, կատարյալ դառնալով: Ինքնրստինքյան կարող են, այո, անդերը լցվիլ մոլախոտներով և փշերով, բայց օգտակար բանալարքը, բարեբեր տունկերը կարող են միայն աճել և պիտանի լինել մարդկությունը, մարդկային ազգի մշակողությունմբ, սպասավորությունմբ և հոգաբարձությունմբ:

«Հյուսիսափայլը» երկու երկար տարի արդեն օր ու ցերեկ աշխատելով յուր ազգի դաստիարակության վերա, լուսափայլ է կացուցել նորա առջև մի քանի շատ հարկավոր խնդիրներ, որ մինչև այժմ մնացած էին մի անթափանցելի մթությունմբ պատած: Դարավոր փորձերի ճառագայթը ճեղքելով ներս է մտել հայոց կյանքի խավարի մեջ և աչք ունեցողի առջև լուսավորել է այն առարկայքը, որ մինչև այժմ խառնափնթորված բաղկացնում էին մի

խառս, որի մեջ ոչինչ բան կարելի չէր չոկել: Այդ ընդհանուր խառնակությունը, որ միշտ ոտքի վերա պահպանել շահավետ էր մի տեսակ անբարոյական մարդերի ընկերութեան ազգի մեջ, բնա ուրում դոքա տպւում էին ազգի հիմանդ որախսութենից, օրեօր փարատւում է և պիտո է փարատի իսպառ: Ազգի աշքերը սկսել են բացվել՝ արդեն, նա կարող է ալժամ ճանաչել յուր թըշնամին ու բարեկամը, որոշել միմյանցից յուր բարին ու չարը: Այս, դեռևս կան հայերի մեջ մի տեսակ մարդիկ, որ ոչինչ մոռացել չեն և ոչինչ ուսել չեն. դոցա համար զուր է անցել ժամանակը, բայց ներկա ժամանակիս չհասկացողությունը կորուստ կբերե դոցա, ինչպես արդեն բերում է, գալլը տանելով ոչխարը, բնա ուրում հավիվը քնած է մնացել, բնա ուրում երկար դարերով անհոգ է եղել դաստիարակել յուր ոչխարը և բարոյական ամուր կապերով կապել նորան յուր տան հետ: «Հյուսիսափայլը» յուր ճշմարտաբարող բերանով լուսավորել է հասարակաց կարծիքը և պատրաստել է ժողովրդի մեջ մի բարոյական դասաստան, որ այսօր կարող է յուր այծերը բաժանել յուր որդիներից, ճանաչել յուր ձախակողմյանը և յուր աջակողմյանը, որ այսօր ունի ինքը յուր սեփական դատողությունը. թող լինի դա դեռևս շատ մանուկ և դեռահաս, թող դեռևս հազար անգամ դայթակովի դա, մուրվի ճանապարհից, բայց ամենևին կորուստնել ճանապարհը, դեպի հետ գնալ կարող չէ այսուհետև: Ժողովրդի աշքի առջև դրած են արդեն ճշմարտութեան հիմքերը, խայտառակված են խաբերալութեան մերենայը, նորան ցույց են տված այն փորձերը, որ եվրոպական մարդկությունը յուր կրթութեան ընթացքի մեջ արել է, նորան ավանդած են այն ծանր խորհրդավոր խրատները, որ տալիս է համաշխարհական պատմությունը: Ազնիվ մետաղը հասարակ մետաղից որոշելու համար, տվել են նորա ձևերը եվրոպական փորձաքարը, որ իմաստութեամբ գործ ղենելով մեր հայերը կարող են ազատ մնալ խարդախութեանից: Թող այս բաները անախորժ լինին լուսալաց խավարաբնակ բուին, բայց արեղակը կարող չէ խավարվիլ, եթե բուն գիշերասեր է և խավարի մեջ միայն կարող է գտնել յուր սրսը. թող հազար աշք խավարվին, քան թե արեղակի աշքը, շատ գեղեցիկ ասում է պարսիկ Սաադի բանաստեղծը յուր Վարդարանի մեջ:

Հիրավի, մինչև այժմ «Հյուսիսափայլը» ամենայն զորութեան գործ ղենելով, ամենայն ջանք և ճիգն թափելով աշխատել է լուսավոր գաղափարներ տալ ազգին, տարածել մեր հայերի մեջ ուղիղ դատողութեան և հասկացողութեան, հալածական առնել այն չար ասիական խավարը, որ այդքան երկար թագավորել է հայկական հոգու ու սրտի վերա. հիրավի, «Հյուսիսափայլը» ձգել է արդեն խմորը, կենդանութեան նյութը, որ գտնադան տեղերում և գտնադան մարդերի մեջ շարժվում է, եւ է գալիս և պետք է պարզվի և հստակվի մի ժամանակ. բայց ցավալի է ասել, որ այն սահմանը, ուր ներս է մտել այդ շարժվող և կերպավորվող խմորը, դեռևս շատ նեղ են, և մարմինը, որ գտնվում է հոգեղեն ազդեցութեանների տակ, անշափ ծուլ ու դանդաղ է և ընդունում է յուր մեջ շատ փոքր կենսական նյութեր: Ազգի ընդհանուր անգրասիրությունը և անընթերցասեր բարքը (թող ծակամուտ խառնակիչների ջանադրութեանքը) շատ դժվարացնում է լուսավորութեան ընթացքը, փակում է մատենագրութեան ճանապարհը և այդպես անգործ է կացուցանում այն բարոյական զորությունը, որ կային ազգի մեջ: Ամենայն պիտույք մարդկային կյանքի մեջ ծնանում է և զորանում է, եթե կա հարկավորութեան,

հարցութեանդիր զորա մասին. ֆարրիկանտը կարող էր միայն պատրաստել վաճառելի նյութեր, եթե պիտեր, թե դորա պիտառություն գտանելու են ժողովրդի մեջ, եթե նույնիսկ ժողովրդի կարիքը քաջալերում էր ֆարրիկանտին գործ կատարել հասարակության համար, օգտել յուր ընկերին և օգուտ ստանալ նորանից: Բայց եթե մի հասարակություն ոչինչ նյութական կարիք չունի, եթե նորան հարկավոր չէր ո՛չ կերակուր, ո՛չ զգեստ, ո՛չ հարմարությունք կյանքի, ոչինչ վայելչությունք, մի այդպիսի հասարակության մեջ կարող չէր լինել ոչինչ երկրագործություն, ոչինչ վաճառականություն, ոչինչ ֆարրիկացիա, ոչինչ ճարտարություն. այնուհետև այդ հասարակությունը կարող չէր ևս ստվիլ մի քաղաքական ընկերություն, այլ պիտո է լիներ մի վայրենաբարո ժողովուրդ, անտուն և անօթեան, մերկ և անկարիք շրջելով անտառների և անապատների մեջ, շատ-շատ պարապելով մի փոքր որսորդության, յուր քաղցը լցուցանելու համար: Բայց եթե մարդկության մեջ ծնել են և առաջ են դնացել արվեստք և ճարտարությունք, դոցա ծնող առաջացուցիչ պատճառը եղել է միշտ հարկավորությունը, որ ամենախոշորից սկսանելով հասել է մեր ժամանակներում այն նուրբ և բազմամասնյա պիտույքներին, որ վայելչացնում են մեր նյութական կյանքը, ամենայն տեսակ հարմարություն հասուցանելով մեզ: Ինչ հրաշքներ առաջացուցել է այդ հարկավորությունը մեր տոները և ապարանքները, այն ճարտարապետական մեքենայքը մանկու և հյուսելու այն կերպասեղենքը, որ սպասավորում են մեր մերկությունը ծածկելու, մեր մարմինը զարդարելու վայելչագես, այն հազարավոր գյուտերը և վերահասությունքը, որով մարդս դարձել է հրամայող տեր բնության վերա և գործ է դնում նորա բերքը և գորությունքը այնքան բազմօրինակ խորհուրդներով. սոքա բոլորը ուր կմնային, եթե մարդս մտածեր, թե նորան ոչինչ բան հարկավոր չէ բացի մի կտոր հում մսից և մի գազանի մորթից՝ ծածկելու յուր մերկությունը, կամ ծառերի ճյուղերից հյուսած մի խուղից, չբավորապես պահպանելու յուր ա՛ծը ցրտից ու անձրևից: Ուրեմն թե մարդկային ազգը հասել է այնքան մեծ և երևելի մարմնավոր բարեկեցության, նյութական հարկավորության պատճառով միայն, ապա մի՞թե նորա իմացական բարեկեցությունը կարող է առաջադեմ լինել, եթե չկար մի նույնպիսի կարիք, մի նույնպիսի հարկավորություն պատրաստելու մեր համար հոգևոր բարիք և իմացական վայելչությունք: Կարծեմ, ոչ ոք մեզանից կարող չէ այնքան անմտանալ, որ զրկեր յուր մարմնից նորա կարևոր պիտույքը, կերակուրը, ըմպելի և զգեստ, և ասեր. իմ մարմնիս ոչինչ հարկավոր չէ. բայց զարմանալի բան, որ տասնևիններորդ դարու մեջ կարող է մեր հայր այնքան անմտանալ, որ կարծում էր, թե նա կարող է ապրել որպես այս աշխարհի քաղաքացի, առանց զգալու յուր մեջ լուսավորության կարիքը, առանց լցուցանելու յուր բնական հոգու պիտույքը այն հնարներով, որ մեր ժամանակները առաջարկում են նորան, այսինքն՝ գրասիրությամբ և ընթերցասիրությամբ: Եվ այդ ինչ դժոխային կամք է ինքն յուր անձը դատապարտել դեպի անմիտ անասնականությունը, որպես թե ավելին արժանի չէր հայ մարդուն. այդ ինչ աստվածուրաց ամբարշտություն է անարգել յուր արարչի նմանության պատկերը յուր մեջ, անասնականությունը ավելի լավ համարելով, քան թե բանական և առաքինի մարդկությունը: Չէ, հայոց անգրասիրությունը և անուսումնասիր բարքը մի մեծ կորստարեք ցավ է, մի մեծ արգելք նորա առաջադիմությանը մեր ժամանակներում. և ի՞նչ խոր-

հուրդ ունի մատենագրությունը մի ազգի մեջ, որ կարգացողը չկան, կամ եթե կային ևս այդպիսիք, դոցա թիվը այնքան նվազ է, որ դոցա համար գիրք տալը անկարելի էր: Երկու տարի է արդեն, որ տպվում է «Հյուսիսափայլը», և թե ինչպես է դուրս գնացրե ժողովրդի մեջ, և թե մեր կես միլիոն հայերից Ռուսաստանում քանի մարդիկ օգուտ են քաղում նորանից, հրատարակել ենք ազդիւն: Տաճկաստանի հայերի մասնակցությունը մեր օրագրին և արժանի չէ հիշողության: Այո, թույլ ենք տալիս, որ այս դատապարտելի անգրասիրության մի մասը գրվի այն հաշվի մեջ, որ մեր հայերը մանավանդ թե Տաճկաստանի մեջ գեռես շունին այն առողջ ստամոքսը, որ կարողանան ընդունել յուրյանց մեջ «Հյուսիսափայլի» գաղափարը, գեռես շատ խոր խրված լինելով հին ապականության մեջ, կարող չեն այդպես շուտով ժողովել յուրյանց անձր և գիմել դեպի մաքրության ալազանը. այո՛, այդ անգրասիրության մի այլ մասը պիտո է գրվի որպես պարտք մեր պատվական շնորհագարդ աբեղաների վերա, որ ամենայն դարանազործական, անբրիստոնյա ճանապարհներով աշխատավոր են գտնվել մինչև այժմ դանազան տեղերում թե՛ խոսքով և թե՛ գրավոր հրամաններով փակեր մեր օրագրի ընթացքը, դանազան արատավորությամբ հեռացնել պարզամիտ ժողովրդի սիրտը լուսավորության աղբյուրից, որ արդարև մի հեշտ բան է այնպիսի ազդի մեջ, ու՛ր և առանց այդպիսի մոլորեցուցիչ բամբասանքների՝ շատ գրասեր չէ: Բայց գլխավոր և մեծ պատճառը հայոց անգրասիրության է. ողջա դարերով անդաստիարակ և դատարկամիտ մնալը և դատապարտելի անհոգությունը հայկական եկեղեցու սպասավորների կողմից, որ մեքենարար, արտաքին ծեսերով միայն, առանց որևիցե բրիստոնեական ուսման և դաստիարակության պահպանել են ժողովուրդը, այսինքն՝ մի հասարակություն, որ չուր վերա է առնում բրիստոնեության անունը, բայց կարգալ-գրել չգիտե: Արդարև, չէ պիտո անդգամաբար մոռանալ ալստեղ և տսիական հայաժատեր բռնակալ իշխանների գնացքը մեր հայերի հետ, որ պիտո է անպատճառ վայրենանալին այն ողբալի լուռ ու մունջ սարկության մեջ. բայց հայոց բնտիր հոգևոր հարքը հինգերորդ դարում մեջ, այո՛, հետո ևս նույնպիսի դառն հալածանքների մեջ գործեր են կատարել, վաստակներ են թողել ազգի համար, որոնց նմանը մեր ներկա հոգևոր դասում մեջ չտեսած ու չլսած բան է, եթե չկամեն մեր լուսավորչակրոնքը յուրացուցանել այն օտար պապականների պարծանքը, որ անրեական ճանապարհով և ըստ մեծի մասին դեպի վնաս ազդին ճարել են Մխիթարյանք: Բայց նույնիսկ Հայաստանի հողի վերա, նույնիսկ լուսավորչական աթոռի ոտքում ինչ է կանաչել, հարցնում ենք, մեր հայկական աբեղաների ձեռքի տակ մինչև այժմ, սկսյալ 1828 թվականից, երբ որ էջմիածինը, ազատվելով պարսից տերությունից, մտել է մի լուսավոր սահմանի մեջ: Կաթողիկոսների աթոռի վերա (մի բանի բացառությամբ, զորօ-

* Առանց մեծ-մեծ վաստակներ պահանջելու դոցանից, հարցնում ենք արդյոք այնքան գրչագիր գործերից, որ թափած պահվում են էջմիածնի մատենադարանի մեջ, որ և թե՛ կան և թե՛ չկան, հայոց տսումնականի համար, միևնույն է, ըստ որում թողած են մի խորին անհայտության մեջ. հարցնում ենք, ո՞ր միևն ողջանից արեղաների հոգաբարձությամբ գուրս է բերվել դեպի հրապարակի լույս և դարձել է հասարակաց ժառանգություն. ոչ միևնույն է՞ ի՞նչ խորհուրդ ունի այդ գրչագիրների պահպանությունը, եթե ոչովի օգուտ չկա այդտեղից: Մեր քննող ու զննող ժամանակը բացի լոկ խոսքերից պահանջում է և ապացույցներ, ծանրակշիռ ապացույցներ. իրողությունը և անտարակուսելի իրողությունը:

րինակ Փիլիպոս Առաջինը, նորանից հետո Հակոբ Չորրորդը) շատերը եկել ու դնացել են, առանց որևիցե ազգաշինական գործով նշանավոր կացությանեկու յուրյանց անձը, ոմանք ևս պատվամոլությամբ և կեղտոտ ախտերով ապականելով յուրյանց հիշատակը պատմության թերթերի մեջ, զորօրինակ այն վատթար և խայտառակ վեճը Դավթի և Դանիելի մեջ³ և այն անպատվութիւնը էջմիածնական աթոռին այդպիսի անարժան կովարար կաթողիկոսների օրինակից: Ուր հայի սիրտը բորբոքվելու չէ ջերմեռանդությամբ դեպի Սահակ Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի, Մովսէս Խորենացու, Ներսէս Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի և հոյակապ կամբրոնացու քաղցր հիշատակովը, որ հայը շնորհակալու սրտով հիշելու չէ Հակոբ Չորրորդի ազգասիրական հոգաբարձութիւնը, որով նա ուղարկում է դեպի հեռավոր Հոլանդիա յուր տիրացու Մատթեոս Ծարեցին, հետո Ոսկան եպիսկոպոս Վանանդեցին, հայկական տառերը կտրել տալու, որով և սպվում է առաջին անգամը հայոց աստվածաշունչ նույնիսկ Հոլանդիայի մեջ 1666 թվականին: Մինչև այժմ, նախադահ էջմիածնյան աթոռից չէ դուրս եկել մի օրինավոր սպած Աստվածաշունչ, համեմատելով միմյանց հետ այն գեղեցիկ գրչագիր օրինակները, որ, ինչպես պատմում են տեսողքը, գտնվում էին էջմիածնի մատենադարանի մեջ: Այո, վենետիկցիք շատ ձևերով և դրությամբ տպել են հայոց Աստվածաշունչ, մինչև դուրս է հրկում կրիտիկական, զանազան ընտիր օրինակների միմյանց հետ համեմատությամբ հոգացած տպագրութիւնը Աստվածաշնչի, աշխատությամբ մխիթարյան հ. Հովհաննէս Զոհրաբյանի 1805 թվականին, միահատոր քառածալ և քառահատոր ութածալ գրությամբ: Ո՛ւր է լուսավորչական աթոռի լուսատու ճրագը մեր այժմյան, խավարի մեջ նստածների համար, ո՛ւր են այն երանելի մեծիմաստ թարգմանիչքը, այն ավետարանաբարոզ վարդապետքը հայկական եկեղեցու, այն հելլենագետ բարեճաշակ մատենագիրքը, կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ և կրոնավորներ, որոնց զրկածքը այնքան դարեր եղել են թե՛ շատ, թե՛ փոքր դպրոց լուսավորության տղղի համար. համարձակվում ենք հարցանել, այն մեր հոյակապ նախահարց արժանի ժառանգները ո՛ւր են, թող հանդես գան և առաջ բերեն յուրյանց ուսումնասիրության և իմաստության վաստակքը, թող ցույց տան մեր ժամանակի հայերին յուրյանց հոգևոր պտղաբերութիւնը և պսակվին արժանապես եվրոպական անաշառ ատենի առջև: Ամենայն ծառ յուր պտղից կճանաչվի, ասում է երկնային վարդապետի բերանը: Լսում եմ այն հեռավոր անկյունից մի ապշամիտ արեղա սպառնազին ձայն է տալիս. Ահա մեր ակա-նավոր վաստակը. մենք ենք եղել, որ պահել ու պահպանել ենք հայկական եկեղեցին դարերի կործանիչ փոթորիկի մեջ, մենք ենք եղել, որ հոգևորների դասը մինը մյուսից հետո հաջորդելով անընդհատ բերել ու հասուցել ենք այստեղ: Քննենք մի փոքր մոտից այս խնդիրը և լուսափայլ կացուցանենք, թե որ չափով և ինչպես պահպանել են հայոց արեղայքը քրիստոնյա եկեղեցին Հայաստանի: Արդարև հայոց հոգևորականքը, որոնց մեջ միայն կենտրոնացել է բոլոր ազգի լուսավորութիւնը մինչև 14-րդ դարու վերջը, միշտ հալածանքի և տառապանքի մեջ բարբարոսների երեսից, միշտ տեղափոխ մի վանքից դեպի մյուս վանք, միշտ ցան և ցիր այս կողմ ու այն կողմ, պահպանել են արտաքին միութիւնը հայկական ժողովրդի և նույնպես քրիստոնեւոթյան արտաքին կերպարանքը հայերի մեջ, բայց թե բուն ներքին, իմա-նալի եկեղեցին այն փոթորկալից դարերի մեջ կարողացած էին պահպանել

այդ մասին մեծ տարակույս ունենք. հայոց քրիստոնյա եկեղեցին Ասիայի մեջ, շունհնալով մի հզոր քաղաքական կարողության հովանավորություն, միշտ խաղալիք է եղած ասիական բարբարոսների ձեռքում. անթիվ մարդիկ հայոց ազգից զերի զնալով օտար աշխարհներ և ալահավատների մեջ. աննիշ և անհետ կորել են եկեղեցու համար, և այն ազգը, որ միանգամ հաշվել է յուր բազմությունը 10 մինչև 15 միլիոն ժողովուրդ, բաղկացնում է այժմ դժվար թե 4 միլիոն ամբողջապես. ժողովուրդը կորել է, բայց պահպանվել է եկեղեցին, կասեն մեզ. բայց մենք պիտո է ասենք ալապես, թե եկեղեցին ժողովրդովն է եկեղեցի և ժողովուրդը կորչելով կարող չէ պահպանվիլ եկեղեցին: Սորանից ահա բացահայտ է, թե ինչ խորհուրդ ունի այժմյան արեղաների աղաղակելը⁵, թե նոքա եղած էին հայոց քրիստոնեության պահպանողը: Մեր կարծիքը այսպես է, որ հայոց արեղայքը այն ժամանակ կարող էին ասվիլ ստուգապես պահպանողը ազգի քրիստոնեության, թե հոգաբարձու եղած լինելին դաստիարակել ժողովուրդը քրիստոսյան ավետարանի հոգով և ոչ թե միայն մեքենաբար պահպանելով մի քրիստոնեական եկեղեցու շորուցամաք արտաքին կերպարանքը. պատճառ, այդպիսի պահպանությունը ոչինչ խորհուրդ չունի. դա մի լոկ խոսք է: Եվ հայոց արեղաների անհոգություն կամ թե անուշով միայն պահպանողության հետևանքն է, որ այսօր տեսնում ենք մեր աչքի առջև մի ամենևին մեքենական քրիստոնեություն հայերի մեջ, ուր ոչինչ կրոնական ուսումն և դաստիարակություն չկա, և եղածը ևս այնպես է, որ բացի մի շոր և անհոգի դավանաբանությունից ոչինչ բովանդակում չէ յուր մեջ. բայց քրիստոնեական բարոյականություն, որ մեծ և գլխավոր մասն է ավետարանական ուսման, ավետարանը, այս անկյունաքարը ամենայն բաների, անփույթ է արած մինչև այժմ: Մենք գիտենք և ասացինք վերևումը, որ հայոց հոգևորականք եղել են արդարև լուսաատու ճրագ հայոց ազգի համար և դաստիարակիչը ազգի յուրյանց ընտիր մատենագրական գործերով, բայց ոչ միշտ, այլ մինչև XIV դարը: Այդ ժամանակից հետո վայրենացել են և հոգևորականք և ժողովուրդը նույն հետ միասին. ով կարող է ուրանալ, որ և ժամանակի անիրավությունը շատ ու շատ ձեռնառու է եղել այդ ողբալի իրողությանը. և տիրապես մեր դանգատը և բողոքը չէ այն անցած վշտալից դարերի հոգևորներից, այլ մեր այս ներկա ժամանակի արեղաներից, որ ամենայն զորությունը զինվում են ընդդեմ ազգային լուսավորության մեր օրերումը. Ինքյանք ծույլ և դանդաղ պարարում են յուրյանց պորտը (Sit venia verbo!), ոչինչ չեն ուսանում, ոչինչ չգիտեն և ազգի գիտնականներին հալածում են դատարկ բամբասանքով և ալապես դժվարացնում են հայոց ազգային լուսավորության գործը: Քրիստոսի եկեղեցու սպասավորքը, որ ըստ յուրյանց սուրբ և մեծ կոչման պարտական էին ամենայն կերպով զորություն և պաշտպանություն տալ լուսավորությանը, դիվային նախանձով վառված աշխատում են անգործ կացուցանել աշխարհական հեղինակների գրվածքը, որ մեծաջան փութով նվիրվում էին ազգի դաստիարակությանը կամ թե շատ-շատ մի անսիրտ սառնությունը հանդիպում էին դոցա: Ահա այսպիսի հոգևորների ընդդեմ է մեր բողոքը, մեր բարձրաձայն բողոքը ազգի բարեմիտների դատաստանի առջև. սոքա են, որոնց ասում ենք մենք անարժան ժառանգներ յուրյանց նախահարց, որ միշտ հարգելի և տոնելի պիտի մնան մեզ յուրյանց առաքինական վաստակներով, բայց այժմյան արեղայական սերունդը անարժան է հարգությանը և դոցանից,

եթե չկամենին գորա ուղղել յուրյանց անձը, այսօր կամ էգուց կբաժանվի ազգը, ինչպես այդ բանը եղած է Եվրոպայի մեջ, որովհետև նա պիտո է առաջ գնաւ և այսուհետև հո մնալ կարող չէ, բայց երկուքը ընկերակից լինել միմյանց նույն շավղի վերա կարող չեն, ըստ որում մինը առաջաշարժ և մյուսը հետամնա: Մի սայլ, որի մեջ առաջից և հետից լծած էին ձիանք և քարշում էին դեպի ներհակ կողմեր, կարող չէ առաջ գնալ, և ոչ ևս սայլի մեջ հստած մարդիկը:

Ուրեմն ինչպես պիտո էր ընթանալ մեր սիրելի ժողովրդին, եթե նորա պարտականութիւնն է այս դարումս ինքն հոգալ յուր կրօնական և իմացական ու բարոյական պիտուքը. խնդիր, բացատրութեան արժանի: Որովհետև մինչև այժմ հոգևորական դասը ոչինչ պատրաստել չէ ժողովրդի կրօնական դաստիարակութեան համար, և մարգարեանալ ևս կարող չենք, թե ինչ առնելու էր նա կամ թե կամք չունենաւ անելու, որովհետև ամենայն շրթունք կապած ու կնքած են լուծումը, որպէս թե մեզ ժողովրդականներս անարժան էր մի պատուով ուշադրութիւն, եթե մենք հրապարակով հայտնած էինք մեր հուսերը և ակնկալութիւնքը, որովհետև այսպէս է գործի ընթացքը, ուրեմն նախ և առաջ պիտո է մեր սիրելի ազգին միաբան գորութեամբ հոգաբարձութիւն գործել Աստվածաշունչ գիրքը՝ մեր քրիստոնեական լուսավորութեան աղբյուրը հին և զժամար հասկանալի լեզվից ամենայն զգուշութեամբ թարգմանելու դեպի նոր, աշխարհաբարբ. որ մեր Ռուսաստանի հայք կարողութիւն չունենան մի այդպիսի ընծա ստանալու Հյուսիսային Ամերիկայի միսիոնարներից մեզ մի փոքր անհարմար տաճկահայ լեզվով. թող այն անտանելի նախատիքը, որ, ինչ որ պիտո էր մեզ առնել մեր օգտի համար, օտարք են առնում մեզ համար. այս կեղտ անունը թող միանգամ վերանա մեզանից և մենք հայերս հասկանանք մեր պարտականութիւնը: Եթե այդ մեծ ազգային գործը արժան էր, որ պատշաճապէս պսակվի, ապա հարկավոր կլինի դորա համար կազմել մի բանագետ հայրենասիրական ընկերութիւն Աստվածաշնչի թարգմանութեան անունով, պատրաստել նախ և առաջ այնպիսի անձինք, որ քաջ տեղյակ էին հին հայկականին և հունական գաղափարի լեզվին. այլապէս կարող չէր թարգմանութիւնը այնքան լուսափայլ և հասկանալի լինել ժողովրդին, բայց համեմատելով հայկական թարգմանութիւնը հունական բնագրի հետ, կառաջանար ավելի լույս և պարզութիւն թարգմանչի առջև: Աշխարհաբար թարգմանութիւնը չպիտի լինի առանձին տեղական բարբառով, այլ ինչքան կարելի է ընդհանուր հստակ բարբառով, որովհետև Աստվածաշունչ ասած գիրքը լինելու է ժողովրդի կրօնական դաստիարակութեան հիմք, աղբյուր և առաջնորդ թե՛ ներկայումս և թե՛ ապագային մեր զավակների և թոռների համար: Եթե ընկերութիւնը բաղկացնենք մի արծաթի քանակութիւն զորօրինակ 10,000 մանեթի, պիտո էր աշխատել 3 մինչև 4 հազար օրինակ տպել միասին պատկան թղթի վերա, գեղեցիկ, մաքուր տպագրութեամբ և ապա բաժանել ժողովրդին, իհարկե ունեորից հատուցումն ստանալով և չքավորին ձրի տալով՝ որպէս արժան էր մեր կարծիքով: Այսպէս, այն մեր երանելի հայկական սուրբ թարգմանիչների հրաշալի վաստակը, որ այժմս հողի տակ թաղած է հայ քրիստոնեայի համար, ըստ որում նա կարող չէ հասկանալ նորան, ուրեմն և ոչ շինվիլ նորանով քրիստոնեաբար, նախ կենդանութիւն կստանար մեր ժողովրդի մեջ, երկրորդ, կլինեն մեր բոլոր լուսավորութեամբ հաստատմատ և հավիտյան

անդրդվելի հիմք: Եւ ինչպէս մի ժամանակ Աստվածաշնչի թարգմանությամբ հունական զաղափարից հաստատվել է մեր հայազգի նախահարց մատենագրական լեզուն, նույնպէս այժմ, թարգմանությամբ հին հայկականից ղեպի նորը կստանա աշխարհաբար մի ամուր և պինդ մատենագրական հաստատութիւն. պատճառ, ժողովուրդը, գիշեր-ցերեկ ուսանելով այդ գիրքը որպէս յուր սուրբ կրօնի աղբյուր և առաջնորդ, ամենեւին կընտելանա և մի մաքուր նոր հայախոսութեան, և այդ լայն հիմքի վերա կարելի է այնուհետեւ կառուցանել մշուշ շինվածքը նոր հայկական մատենագրութեան, ինչպէս մի ժամանակ հին մատենագրութեան շինվածքը առաջացավ Աստվածաշնչից հայկական թարգմանութեան վերա:

Հուշա ունեմ, որ մեր սիրելի ընթերցողքը կներեն մեզ, եթէ իմ՝ նոր տարու շնորհավորական ճառը այսպէս երկար ձգեցի. սրտի հավելվածից խոսում է բերանը: Իմ պարտականութիւնն էր և այս անգամս, շնորհավորելով իմ սիրելի հայրենակիցների նոր տարին, մի քանի խոսք խոսել նոցա հետ սրտից ղեպի սիրտ և այդպէս լցուցանել պանդխտականիս փափագները, որ միշտ պիտո է նվիրված լինին իմ ազգի թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր բախտավորութեանը, մինչև մի օր աղոթելով նոցա համար, հավիտյան կփակեմ աչքերս:

23. Մ Ա Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն

Երկու տարի է ահա, որ «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը շատ փոքր օգնականութեամբ մեր համազգի եղբայրակիցներից առաջ է տարել յուր վերա առած ծանր և դժվարին զործը, ամենայն բարեխղճութեամբ պարտավճար լինելով ղեպի օրագրի ստացող հասարակութիւնը: Արդարեւ եղած են հաճախ հետաձգութիւն «Հյուսիսափայլի» ամսատետրակը հասուցանելու ստացողներին, բայց այդ հետաձգութիւնը շատ բնական է, նախ և առաջ ուշադիր լինելով այն բանին, որ «Հյուսիսափայլի» հրատարակութիւնը սկսանում է շատ անազան, օրագրի հատուցմունքը ժողովրդի կողմից չհասանելով նորան յուր ժամանակին. երկրորդ, ցենզուրայի հեռավորութեանը տպագրութեան տեղից, վերստին քննութեանը արդեն տպած թերթերի, մինչև կստացվեր ցենզուրայի թույլտվութիւնը արձակելու օրագրի ամսատետրակը, վերջապէս միտ գնելով քաղաքների հեռավորութեանը, ուր գտնվում են օրագրի ստացողքը: Ավելորդ է այստեղ երկար ու ձիգ խոսքերով հասկացնել բանագեաներին, թե այս անհաջող պարագաների մեջ ո՛չ մեղավոր է հրատարակողը և ո՛չ պատասխանատու, թեպէտ նա լուռ մեծահոգութեամբ մինչև այժմ տարել է ամենայն տեսակ անախորժութիւններ, ազգի իմացականն ու բարոյական օգուտը փոխարեն ընդունելով յուր անձնական սրտամաշ շարժարանքին: Բայց այս բոլորիս խոսքը այդ անհարմարութիւնների վերա չէ, այլ այն անտանելի դժվարութեան վրա, որ հրատարակողը ստիպված է գրեթե միայն տանել յուր ուսերի վրա հրատարակութեան բոլոր ծանրութիւնը, ոչ թե միայն շարադրելով բոլոր տպելի գրվածքը, այլ և ինքնին սրբագրելով շարած թերթերը տպարանի մեջ, և այդ կրկին և դարձյալ, մինչև կարելի էր հրամայել. «թող տպվի». ուր մնաց արտաքին հոգալիքը և վերակացութիւնը տպագրութեան, որ նույնպէս կարոտ են ժամանակի և աշխատութեան: Բացի սոցանից, պիտո է այստեղ հիշեցուցանել «Հյուսիսափայլի» բարեմիտ ըն-

թերացողներին, թե հրատարակողը, որպես ուսուցիչ, առանձին և շատ ժամեր պարտական է նույնպես նվիրել յուր դասաւարտական պաշտոններին, որ զընթացումը ազդուորեն են նորա նյութական ապրուստի. բայց «Հյուսիսսփայլը» մինչև այժմ, բացի կենսամաշ աշխատություններից, մի այլ խորհուրդ ունեցած չէ հրատարակողի համար, թեպետ նա իբրև հայր բազմազավակ գերդաստանի, իբրև յուր ազգի ամենասուրբ օգուտների սպասավոր, և աստվածային, և՛ մարդկային օրենքով ունեւ իրավունք պահանջելու, որ նույն ազգի սեղանից լցուցանվեն և աշխատավորի մարմնական պիտույքը:

«Հյուսիսսփայլի» գործակատարութեան ծանրութունը, լինելով շատ և շատ ավելի, քան թէ մի հատ մարդու ուսեր, բավական էին տանելու նորան տեղապես, հրատարակողը հարկավոր է տեսնում այս ծանուցմամբ կրկին անգամ հրավիրել մեր բանագետ ուսած եղբայրակիցքը գործակից լինել նորան և յուրյանց զրավոր աշխատութեամբ, մասնակից լինելով այն առաքինութեան բանին, որին սպասավորել է նա մինչև այժմ գերօրինակ անձնազոհութեամբ: Ազգի տվածը լինելով մինչև այժմ մի շնչին արծաթ, «Հյուսիսսփայլի» արծաթավճար ընկերագիրքը մինչև 1859 թվականի վերջը էին թվով 330, հրատարակողը կարող է առաջարկել յուր աշխատակից պարոններին ոչ ավելի, քան թէ 15—20 մանեթ ամենայն տպած թերթի համար, եթե ընկերագիրների թիվը հասնէր գոնե 400-ի: Այնպիսի աշխատութեան, որ կարոտ էին միջակ և թեթև սրբագրութեան, կվարձատրվեն 15 մանեթով. բայց նորա, որ կարոտ չէին սրբագրութեան և կարելի էր իսկույն տիպ մուծանել, կստանան 20 մանեթ վարձ, տպելուց հետո: Հրատարակողին հարկավոր է նույնպես տպարանի մեջ մի սրբագրող, որ հանձն առնուր շարած թերթերի սխալանքը ուղղել և համեմատել բնագրի հետ. այդպիսի աշխատավորին առաջարկում է ամսական վարձ 10 մանեթ 5—6 ութածակ տպած թերթերի սրբագրութեան համար:

Այժմ մի քանի բառ այն մասին, թէ ինչպես են հրատարակողի պահանջելիքը այն բանադետ հայերից, որ կամեն ան աշխատակից լինել նորան յուրյանց զրկածներով: Գրվածների նյութը կարող էին նոքա ընտրել գիտութեան բոլոր բաժիններից, զորօրինակ ընդհանուր և ազգային պատմութեանից և աշխարհագրութեանից, բնախոսութեան, բարոյախոսութեան և կենցաղօգուտ գիտութեան և հայտնաբերութեանների սահմանից. նյութ գրութեան կարող են լինել ներկա գրութեանը հայոց ազգի զանազան քաղաքների մեջ և նորանոր անցքերը ազգային կյանքի մեջ, թե՛ տխուր և թե՛ ուրախացուցիչ, որոնց տեղեկանալու իրավունք ունի ազգը իբրև յուր ընդհանուր ցավի և ուրախութեան նյութերին: Ազգային զավակների դաստիարակութեանը կարող էր տալ հայոց ուսումնականներին մի շատ ճոխ նյութ պիտանի զրկածների, եթե նոքա կամենին հանդես առնել այն քանին, թէ ինչպես պիտո է լինի մանուկների ֆիզիկական, բարոյական և իմացական դաստիարակութեանը՝ սկսած երեխայութեանից մինչև չափահասութեան տարիքը, թե՛ ծնողական տան մեջ և թե՛ ուսումնարանում: Մանավանդ արժանի է ամենայն ուսյալ հայազգի բժշկի ուղղորդութեան պահպանութեանը ազգային առողջութեան: Գիտութեանը մի համատարած ծով է. եվրոպական ուսումնասիրութեանը պատրաստել է և մեզ հայերիս համար մի ամենաառատ հոգեւոր սեղան, միայն թէ կամենին մեր հայերը մոտենալ այդ սեղանին, շնորհակալ սրտով վայելել դորան և սալ վայելելու յուրյանց սոված ընկերներին և այդ-

պէս փառավորել իմաստութեան պարգեւատուն, երկնավոր հայրը. ժամանակ է արդեն թողնել ասիական անմիտ անգործութիւնը և աշխատել, մինչև որը երեկոյացել չէ. դերեզմանի մեջ կունենանք բավական ժամանակ հանգըստանալու:

Աշխատութեան նյութերի վրա խոսելուց հետո պիտո է մեզ ուշադրութիւն դարձուցանել լեզվի ձևերի վերա, որովհետև, մեր կարծիքով, այդ ձևերը որպէս անոթք գաղափարների, լեզվի նորաշինութեան համար չեն ամենևին երկրորդական քաներ. նոքա ունին ամենևին նույն խորհուրդը լեզվի հանդեսի մեջ, ինչպէս անգլիացոյ բազմաճարտար մեքենայքը ղանազան գործատների մեջ: Ինչպէս առաջուց ևս ասվել է, տեղական բարբառներով գրած շարադրութիւնք կարող չենք ընդունել, որովհետև մեր նպատակն է մի փոքր ընդհանրութիւն տալ լեզվին և քաղաքագրել այն ձև ու ոճը խոսելու, որ սեփական են փոքրիշատի կրթյալ մարդերի ղանազան տեղերում Ռուսաստանի հայերի մեջ: Այս հիման վրա պիտո է մատենագրութիւնը առաջ գնա՝ մշակելով լեզուն գիտութեան մեջ, և գիտութիւնը լեզվի մեջ: «Հյուսիսափայլը» երկու տարի արդեն գործ կատարելով ազգի համար և ամենայն տեսակ նյութերի վերա փորձելով և վարժելով լեզուն, բավական բացահայտ օրինակներ դրել է աչք ունեցող հայի առջև, թե որպիսի ազնվութեամբ կարելի էր գործ դնել լեզուն գաղափարներ տալու ազգին, թե հարկավոր չէ գոհակաբանել, երբ որ խոսում էինք ժողովրդի հետ, այլ ազնիվ ամանով տալ նորան և ազնիվ գինի: Ընտիր և նուրբ գաղափարները կարոտ են և մի ընտիր ու նուրբ ամանի. այդտեղ գոհակաբանութեամբ, կեղտոտ և կոպիտ ամանով անհնարին է բան առաջ տանել, բայց նոքա, որ կարծում են, թե գիտութիւնը կարելի է տալ մի ազգի, առանց որեւից մտաւորական աշխատութիւն պահանջելու այդ ազգից, այսինքն՝ ամենայն բան փշրած ու մանրած դնելով նորա բերանը, որ առանց ծամելու կուտ տա. այդ պարտնները կամ ինքեանք ոչինչ գաղափար չունին, կամ թե դեռ ոչինչ գաղափար գրավոր ճանապարհով չեն տված յուրեանց ազգին, և կարող չէին ևս տալ, որովհետև գաղափարների ձևերը ամենևին անհայտ են նոցա: Հրատարակողը վաղուց արդեն կրկին և դարձյալ խոսելով այս նյութի վերա և ցույց տալով, թե ինչ ասել է մի հաջողակ անոթ այն գործի մեջ, ուր պիտո է առաջանալ մի ճարտարապետական հորինված, ինչպէս մի ազգի մատենագրական լեզուն է, ծանուցանում է այստեղ, թե գրվածը այն հեղինակների, որ կամենին աշխատակից լինել «Հյուսիսափայլին», լինելով ընդհանուր յոգիկալին համատարիմ, ամբողջ պահելով և լեզվի հասակութիւնը, մնալու են մեզ անմերձեանալի, և հեղինակների առանձնավորութիւնը, որ ցուցե թե ավելի լավ են, բան թե մեր սեփականը, նույնպէս կլինեն միշտ պատվելի մեր աչքում. ոչինչ ուսած, բայց մեծամիտ համբաւների հետ գործ չունենք մենք: Մի բանի շատ անհավան է հրատարակողը, որ մեր գրող հայերը տգիտութեամբ է, թեթեամտութեամբ, թե անձնաւարհամարհութեամբ, չգիտենք՝ հրաժարվելով յուրեանց սովորական հայ բարբառից Ռուսաստանի մեջ, տեղացեանում են յուրեանց խոսելու ոճը, գործածելով Տաճկաստանի հայերի ձևեր, որ ամենևին զովանի չեն և խորթութիւն են տալիս լեզվին: Տաճկաստանի հայերը այդ մասին շատ նախանձավոր են յուրեանց իրավունքին, ոչ թե միայն չընդունելով մեր նոր մատենագրութեան արգասիքը, որոնց չունենին նոքա դեմ դնելու և ոչ հեռվից հասանելի մի բան, այլև ամենևին հաստատ մնալով յուրեանց տեղական ոճերի

վերա: Ես խորհուրդ եմ տալիս մեր Ռուսաստանի հայերին մի փոքր զգաստանալ և հարգել յուրյանց իրավունքը, որ գուցե մի ավելի հաստատ իրավունք է, քան թե Տաճկաստանի հայերինը²:

Քաղցր է հրատարակողին տեղիք տալ յուր սրտի մեջ այն հույսին, թե մեր բանագիտ հայազգի եղբարքը պատրաստ կլինեն դուրս երևիլ և շարվիլ ազգային լուսավորութեան դրոշակի տակ և, գործակից լինելով «Հյուսիսփայլին», գրավել յուրյանց համար որևիցե բաժին այն պարծանքից, որ պարունակում է յուր մեջ ամենայն իմացական աշխատասիրութեան ազգային օգտի համար:

24. ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ ԴԱՐԸ

Հայոց գիտնավորին մեր օրերում, որ յուր քննողական հայացքը ման է ածում ներկա ժամանակի հոգևոր դասու անապատացած կյանքի վերա և, անմխիթար ավերակների մեջ շրջելով, իզուր է որոնում այնտեղ մի դալար վայր, մի կանաչ ծաղիկ, մի զովարար աղբյուր, որի ոտքին կարող էր նա մի փոքր հանգիստ առնուլ և նորոգել յուր կենսական ոգիքը: Հայոց գիտնավորին մեր օրերում պիտո է թույլ տված լինի մի քանի բույս թողուլ և մոռանալ տրտում ներկան և որպես թե փշերի ու տատասկների վրայից թռչելով անցնել դեպի այն հին օրերի սահմանը, ուր գուցե թե մտավորական ճանապարհորդին հանդիպելու են մի քանի դալար բույսեր, մի քանի զանազան հոտով ու գունով ծաղիկներ, մի քանի ուրախաբեր հետք մարդկային բնակութեան, մի քանի մխիթարիչ շենքեր մարդկային աշխատասիրութեան: Ով իմ սիրելիք, զարհուրելի է մի շորուցամաք, անկենդան անապատ, զարհուրելի է մի գերեզմանատուն, որի մեջ մարդս շրջապատած է լուռ մեռյալներից, ուր նորա ընկերքը են անշունչ և անխոս ուրվականք. մարդս կարոտ է կենդանութեան պատկերների, յուր հատուկ կենդանութեանը ոտքի վերա պահպանելու համար. մի անբնական բան է մահը և ոչնչությունը. մարդուս խորհուրդը այս տիեզերքի մեջ կյանք է, և կյանքն է շարժողութեան, առաջադիմություն և վաստակ մարդկային կատարելության հրապարակի մեջ: Եկեք ապա շտապենք դուրս դալ այդ անապատից, ուր պիտո է մեռաներ մեր հատուկ կենդանութեանը, եկեք վստահութեամբ ոտք կոխենք այն հնութեան սահմանի վերա, ուր կտեսնենք իսկույն, որ արդարև եղել է մի ժամանակ հայոց պատմության մեջ, որ հայկական եկեղեցու պաշտոնյայքը, ամենևին աննման, յուրյանց աթմուս ժառանգավորներին, հասկանալով յուրյանց սուրբ և բարձր կոչումը, զարձել են նույնպես ազգային լուսավորության պարադիսիք, թարգմանիչք, մատենագիրք, ուսուցիչք և հովիվք ժողովրդի: Կտեսնենք, որ հայոց եկեղեցու նախահարքը հեշտութեամբ շեն վաստակել յուրյանց ականավոր վաստակները ազգի համար, այլ հազարավոր նեղութեաններ տանելով, հեռավոր ճանապարհորդութեանը, դառն զրկանք պանդխտութեան և օտարութեան մեջ հանձն առնելով, այո և յուրյանց հայրենի աշխարհի մեջ ևս չլինելով ազատ տմարդի հալածանքներից: Կտեսնենք, որ մեր երանելի հոգևոր նախահարց մեջ եղել է մի այլ հոգի, մի այլ սիրտ, իմաստախնդրություն և ուսումնասիրություն, որ այսօր զարձել են ամենևին

օտար և երկրորդական բաներ մեր հոգևոր մարդերի. դորանից ամենայն ոք
 կարող էր եզրափակել, թե մինչև որ աստիճան խոտորվել են ետինքս յուր-
 յանց նախաճարց գեղեցիկ և դովանի շավղից և փոխանակ առաջ գնալու
 այդ ճանապարհի վերա, ամենեկին ետ են մնացել: Ով այն բարեհիշատակ
 դարուն, որի մեջ ծաղկել են մեր հրանելի թարգմանիչքը, այդ օրհնյալ հո-
 գիքը շատ անգամ մոռացել են յուրյանց մարմնական կարիքը, ուսանելու և
 մտածելու համար. սուրբ և առաքինի միամտությամբ դիմել են նոքա
 օտար ազգերի տուն՝ հավաքելու նոցա մեջ իմաստության ծաղիկները, որ
 դոցանով զարդարեն. Հայաստանի չքավոր անդաստանը: Ով կարող է առանց
 քաղցր հիշատակի արտասուքի մտաբերել այն անօրինակ աշխատությունը,
 որոնց ենթարկել են նոքա յուրյանց անձը՝ ոչ թե ուսանելով, այլ սովատանջ
 կլանելով ուսումը հունական դպրոցների մեջ: Այն տխուր, դժոխային ֆա-
 նատիկոսության թունավոր վիշապը, որ մեր օրերում ապականելով հոգևոր
 մարդերի սիրտը և հոգին, թույլ չէ տալիս մոտենալ եվրոպական ազգերի
 լուսավորությանը, դեռևս չէր բարձրացուցել յուր գլուխը, և քրիստոնեու-
 թյունը, այն երկնավոր պարզը մարդկային ազգիս, դեռևս մաքուր և անա-
 րատ, ըստ որում նորա ընդունող ամանը՝ մարդու սիրտը, մաքուր ու անա-
 րատ էր, լինում էր մի գեղեցիկ պատճառ իմացական միավորության և հա-
 ղորդության օտար ազգերի մեջ, որ մին էին Քրիստոսով և ոչ թե, ինչպես
 այսօր, մի տխուր հալածասեր թշնամության և աստվածաբնդդեմ ընկերա-
 տեցության աղբյուր: Մեր դարու հայոց հոգևորքը փախչում են եվրոպա-
 կան լուսավորությունից, որպես թե օտար ազգերի ուսումը հերձվածողական
 էր, վնասակար ազդիւն և եկեղեցուն: Մի՞թե այդպես են ընթացել մեր սուրբ
 թարգմանիչքը, այն հոյակապ մարդիկը հայոց ազգի և եկեղեցու, որ երբեք
 հասանելու չէին յուրյանց մեծության աստիճանին, եթե կերտված չլինեին
 օտար հունական ուսմանը. և ինչպես կարող էին նոքա առանց ուսանելու
 լուսավորության հիմնադիրը դառնալ: Ամենայն ոք մեր բանագետ հայերից
 գիտե, թե հայոց հին մատենագրությունը յուր առավել ընտիր գործերը
 թարգմանությամբ միայն հունական լեզվից առաջացուցել է, որով և դար-
 ձել է մեր հին հայկաբանության գանձը: Օ՛, ինչքան աննման են միմյանց
 անցած-գնացած ժամանակների և ներկայիս հոգևորք. սար ու ձորեր կան
 դոցա մեջ, դոքա հեռի են միմյանցից, որպես երկինքը երկրից: Դուրս չկամին
 ո՛չ յուրյանց անցյալը ճանաչել և ո՛չ ներկայիս պահանջողությունը, և այդ-
 պես թե՛ անցածների և թե՛ մեր ժամանակի դատաստանով կարող չեն երե-
 վացնել յուրյանց անձը. լինելով ականավոր նախաճարց վավակներ՝ չկամին
 լինել նոցա առաքինության ժառանգներ. լինելով մեր ժամանակի քաղաքա-
 ցիք՝ չկամին հասկանալ նորա հոգին և առաջ խաղալ նորա հետ մխախնի,
 մեջտեղում կանգնած, ո՛չ միևին և ո՛չ մյուսին պատկանավոր, ցուցանում են
 միայն մի անոմալիոն, մի զարտուղություն ընդհանուր կանոնից, մի հակա-
 ուսակախոսություն այն ժամանակին, որի մեջ ապրում են, այն ազգային հա-
 սարակությունը, որին անդամակիցը են: Եվ յուր ողորմելի մերկությունը
 ծածկելու համար դուր և անօգուտ է մեր հոգևորներին պարծենալ հնության
 վաստակներով, որ պատկանում չեն յուրյանց. ըստ որում չկա պարծանք
 առանց սեփական վաստակների. և նախաճարց աշխատասիրությունը ո՛չ
 թե կարող չէ արդարացնել թոռների անգործ դատարարակությունը, այլ մա-
 նավանդ պիտո է լինի մի խիստ դատավոր դուրա վերա:

Այսքան խոսք բավական լինի մեր ընթերցողներին այն տխուր հարաբերության մասին, որ կա այժմուս և անցածի մեջ: Այժմ հանդես տանք մեր ճառին և բանանք ազգի առջև այն բախտավոր դարը, որի մեջ Հայաստանի ականավոր մարդիկը յուրյանց քրտնավաստակ գործերով փառավորել են մեր հայոց եկեղեցին, ազգի իմացականությունը և հայկական բարբառը, որ պարունակում է յուր մեջ մեր բոլոր ազգային մտածության և զղացողության, մեր ուրախությունների և ցավերի, մեր նյութական և հոգեզեն կենդանության սպասավոր անոթը և գործը: Նոքա յուրյանց վաստակը արդարությանը կատարել են և հանձնել են մեզ մի սուրբ կտակով, որ և մենք, շահեցնելով այդ մեծակշիռ քանքարը, բազմապատկությանը հանձնենք մեր զավակներին. նորա լցուցել են յուրյանց պարտականությունը գեպի մեզ, և մեզ պիտո է լցուցանել մերը գեպի մեր զավակները, գեպի հետո գալուց ազգը: Այս է աշխարհաշինության օրենքը թե՛ ընդհանուր և թե՛ մասնավոր մարդկության մեջ: Թող ամենայն բարեմիտ հայ վեր առնի մի քար և հագցնե ազգային շինվածի վերա. այնուհետև այդ շինվածը առաջ կերթա, կբարձրանա և կդառնա մի օր հոյակապ տաճար հայկական պարծանքի:

Թեպետ մեր քերթողահայր Մովսես Խորենացին զանազան տեղ յուր պատմության մեջ թափում է հայոց նախահարց վերա սաստիկ հանդիմանության և նախատինքի կայծակներ՝ անվանելով նրանց անիմաստասեր, վալրենամիտ մարդիկ, պարսպողք ավազակության և հափշտակության, տղետք քաղաքական և բնկերական կարգերի, սակայն տեղիք կա մտածելու, որ արդեն Քրիստոսի ծնունդից առաջ մի քանի սերմեր մասնավոր լուսավորության և կրթության բնկել են Հայաստանի հողի վերա, և մասնավանդ թե հունական լեզվի գիտությունը և գործածությունը տեղ է գտել հայերի մեջ: Պատճառ, մի դժվար հավատալի բան է, որ հայերը, եթե միտ դնեն այն շարունակ հաղորդակցության, որ եղած է հայոց և հունաց մեջ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Ասորեստանի վերա իշխող սելևկիդյանց օրերում, այլև հետո հայոց և հռոմայեցո՞ւ մեջ, անծանոթ լինեին հունաց լեզվին և գիտությանը: Եվ այսպես անհամեմատական չէ, որ եղած էին հայերի մեջ մարդիկ, որ մատենագրության մեջ, ինչպես ասորի ու եգիպտացի հեղինակներ, գործ դրած լինեին հունական լեզուն և յուրյանց իմացականության հիշատակները արձանագրեին հունական զարթոյթյամբ, Արդարև տեղեկություն ունենք մենք, թե Տիգրան Երկրորդի որդին՝ Արտավազդ անունով (60 տարի Քր. առաջ, հունարեն շարագրել է ողբերգական և պատմական գրվածք: Սորա վրա պետք է ավելացնել այն իրողությունը, որ հայերը մեսրոպյան տառերի գլուխից առաջ բացի ասորի և պարսիկ նշանագրերից գործ են անել հունական նշանագիրք մանավանդ. և սորանից իրավացի է կշռադատել, որ հայերը այն միջոցին, երբ բնգունած էին հունական նշանագիրք, ունեին ևս հաճախ հաղորդակցություն թե՛ հունաց ազգի և թե՛ նոցա զարթոյթյան հետ:

Բայց թողունք այն հնության օրերը, որ չեն մեզ այնքան ծանոթ, այլև անհավաստի են. դարձուցանենք մեր հայացքը այն օրերի վերա, երբ քրիստոնեությունը արմատ է բռնում Հայաստանի մեջ: Հայերը, ընդունելով քրիստոնեական ուսումը և դորանով կրոնարար, ոչ թե միայն բաժանվելով կրակապաշտ պարսից ազգից, այլև հարուցանելով յուրյանց վերա նոցա ատելությունը և հալածանքը, որոնց հետևանքը լինում են հետո հայտնի կրոնա-

կան կռիվներ, արյունահեղությունք և կործանությունք—հայերը, որպես քրիստոնյայք և անհաղթելի մարտիրոսք, յուրյանց հավատի համար թափելով յուրյանց արյունը, սույն միջոցին ևս զարթնում է ազգային հոգին, և հայերի սիրտը բորբոքվում է մի կրակոտ սիրով զեպի ուսումն ու լուսավորություն, որոնց հիմքը պատրաստել էր արդեն մեսրոպյան բուն հայկական աբուբեկների գյուտը: Երկար քնածությունից հետո առաջանում է մի արագաշարժ արթնություն, որ ասես թե նկատելով, թե մինչև որ աստիճան առաջ է գնացել աշխարհը, և ինչքան ետ է մնացել հայոց աշխարհը, կամի դործ դնել ամենայն ջանք ու հնար, դարձուցանել կորուսած ժամանակը: Այս դարը, երբ հայոց կյանքի մեջ մտնում է մի նոր կերպարանագործության խմոր, երբ հայոց ազգը պիտո է ճեղքվելով բաժանվել հիթանոսական ժամանակների վայրենամիտ կյանքից և մտնել մի նոր կենդանության և աշխատասիրության ասպարեզ, կարելի է իրավացի, թեպետ ավելի փոքր և մասնավոր չափով, համեմատել արվեստների և գիտությունների յայնատարած վերածաղկության միջոցի հետ, որ միջին դարերից հետո 15-րդ դարու սկզբումը եղած է միջին Եվրոպայի մեջ: Մի նոր աշխարհ բացվեցավ դուրանով մեր հայերի համար. այնուհետև սկսան նորա ուսումնասիրել ամենայն գիտությունք և ամենայն ազգերի մատենագիրք, մի ամբողջ շարք պատմաբանների, որոնց գրվածքը, ցավալի է ասել, ոչ թե միայն շատ փոքր քննած են ուսումնարանների ձեռքով, այլև ցիր ու ցան այստեղ և այնտեղ ընկած, մեռած են ազգի համար, և մինչև այս բոպեիս կարողացել չեն դուրանալ մի ուսումնական ընկերություն՝ հնություն զանձերը ժամանակին և ազգի այժմյան որպիսությանը համեմատ մշակել և պիտանի կացուցանել ժողովրդին, այսինքն՝ այդ հնախոս ազգային գրվածքը այժմյան խոսվածքի ոճով հրատարակել և տալ ազգին. բայց մատենագրությունը, ասում ենք, թե մասնավոր խորհրդով որպես հայոց և Հայաստանի պատմության հիշատակք և թե որպես լրացուցիչ մասունք համաշխարհական գործերի և լուսավորության հանդեսի, որ եղած են հին աշխարհի մեջ, ունեն ամենամեծ հարգ և կշիռ: Արդարև մի զարմանալի համեմատություն այն ժամանակի հետ, որ եղած է միջին Եվրոպայումը, ցուցանում է Հայաստանի մեջ առաջացած նոր դարը հայկական մատենագրության, որի նախապատիվ վաստակքը են թարգմանությունք, բայց ոչ մի սեփական, ազգային խորքից դեպի դուրս կերպարանած արդյունագործություն, ինչպես սկզբնարար կլասիկականը հունաց մեջ: Բայց մի հարազատ բուն ազգային մատենագրություն առաջացնելու համար ազգը զուգապատշաճապես պատրաստ չէր ըստ բավականին, այլ այն թարգմանության դարուց հետո, որ մի շատ բնական բան է նորածաղիկ ազգերի մեջ, ըստ որում սուր յուրյանց աճելու և դուրանալու համար կարոտ են սննդառության արտաքուստ և օտար առաջընթաց ազգերի, այն թարգմանության դարուց հետո ևս չհաջորդեց մի այնպիսի ժամանակ, որպիսի հաջորդել է միջին Եվրոպայի ազգերի մեջ, այսինքն՝ մի նոր ինքնարուխ մատենագրության դար: Բայց ինչո՞ւ առաջին ստադիոնը (ասպարեզը) կատարելուց հետո, չկարողացան հայերը ոտք կոխել երկրորդ ստադիոնի վերա և ասես թե չհասած շորացան. դորա պատասխանը տխուր տառերով գրոշմել է մեր համար պատմությունը յուր խոստուն տախտակների վերա, այսպես. որովհետև առաջացած մեծամեծ խափանարկությունք, մասնավանդ թե տարբերությունք կրոնական կարծիքների մեջ և զոցանից առտ-

ված արանական վեճեր և պակասություն մի ազատ ազգային կերպարանա-
դրոծություն. դիր սոցա վերա քաղաքական ազատության անընդհատ կո-
րուստներ, որ կոիվներով և ծառայության լծի տակ ձգելով ազգը, արտա-
բուստ այնպես շփոթեցին հայկական մատենագրության ընթացքը և ներ-
բուստ այնպես ճնշեցին նորա կենդանությունը, որ նա պիտո է այնուհետև
մնար որպես մի լուկ մեռյալ ազգային կյանքից օտարացած նյութ¹, մինչև
նոր ժամանակներումս (սկսյալ 18-րդ դարու մուտքից) երևում է ազգի մեջ
Մխիթար Սեբաստացին և նվիրում է յուր կյանքը վերստին կենդանացնելու
և մանկացնելու հայկական մատենագրությունը: Բայց թե Մխիթարը ինչ
չափով և ինչ պայմանների տակ կարողացավ առաջ տանել այդ գործը,
արդյոք նորա մեջ և նորա աշակերտների մեջ եղած է այն գաղափարը, որ
խորին դերեղմանական խավարից դուրս հանելով հայկական մատենագրու-
թյան հիշատակը մոտեցնեն նորանց ազգային կյանքին և շինեն մի անոթ և
շարժառիթ ազգային լուսավորության գալոց հայերի համար, ինչպես միջին
եվրոպայի ազգերի համար հույն և լատինական լեզուների վերակենցաղու-
թյունը և ուսումնասիրությունը դարձավ, լինելով հիմք և խթան նոր եվրո-
պական մատենագրության, ժողովրդի լեզվով և ժամանակի պիտույքին հա-
մեմատ. այդ խնդիրների վերա չկամինք խոսել այստեղ: Ասենք միայն, ու-
շադիր լինելով հին մատենագրության ընթացքին, որ և հայոց ազգի մեջ
պատահել է նույն բանը, ինչ որ Դեմերանդո ֆրանսիական փիլիսոփայի² հե-
տաքնությունը սովոր է պատահել բարբարոս ազգերի մեջ, երբ որ դոքա
հանկարծ, առանց նախընթաց ձգտողության հոգու, առանց նախապատրաս-
տող դաստիարակության ըմբռնվում են մի օտարազգի մատենագրության
ազդեցությունից, և երկարածիդ դարեր խավար բանտի մեջ նստելուց հետո
դուրս են քաշվում դեպի մի լուսապայծառ արևի հրապարակ: Մի արդեն
պատրաստ, դուրսից ստացած գիտություն կամ մատենագրություն, որ ներ-
սից դուրս չէ բողբոջել որպես մի ազատ, ազգային բույս, ազգերի հոգու
համար դառնում է մի կապանք ավելի, քան թե մի խթան դեպի առաջադի-
մություն, և նույնիսկ օտար գիտությունը ինչքան ավելի առաջընթաց է յուր
աղբյուրի մեջ, նույնքան առավել կապում է և կաշկանդում է նորան, որին
անակնկալ վերա է հասնում տգիտության խավարի մեջ: Եւ խորամիտ ճշ-
մարտությունը պատճառ է առլիս մեզ ասելու, թե հայոց ազգային մատե-
նագրությունը որպես բուն ազգային հոգու բխված, ունի միայն երկրորդա-
կան արժանավորություն, բայց և այս առանձին պատճառով պիտո էր, որ
բոլոր մյուս պատմական գիտությունքը գտնեին մի առանձին մատենագրա-
կան մշակություն: Արդարև, հայոց մատենագրությունը չեղավ այնպես ճոխ
և բազմատարած, ինչպես հնդկականը, արաբականը, պարսիկ և չինականը,
բայց ստացավ ավելի հարուստ պարունակություն, քան թե բյուզանդյանը և
ավելի բնորոշ մշակություն ոճի մասին, քան թե արաբականը, ըստ որում
ունեն յուր առաջնորդ ազնիվ հելլենական գաղափարներ: Սակայն հայոց
մատենագրությունը մեծակշիռ դարձավ յուր ժամանակակից հեղինակներով,
որ իբրև ականատեսք նկարագրել են արևելյան և արևմտյան ազգերի մեջ
պատահած անցքերը և մանավանդ իբրև միջնորդ պիտանի տեղեկություններ
սկսյալ բրիտանական դարերից մինչև խաչակիր պատերազմողների և
մոնղոլյան պետությունների³ ժամանակը: Խափաններ առաջացուցին թագա-
վորության մեջ եղած քաղաքական պատահմունքը Տրդատի մահուց հետո

314 թվակ. և դյուրափոփոխ բնավորությունը թագավորող իշխանի և ազգի՝ Տրդատի որդի խոսքով Երկրորդը՝ հռոմայեցոց օգնությամբ, Կոստանտինոսի՝ և Լիկինիոսի ձեռքով հաջորդեց հայրենական աթոռի վերա և հարկատու դարձավ սասանյանց թագավորությանը. բայց այս նախատուկան լուծը չբերեց նորան ոչինչ ապահովություն, որովհետև ալանքը՝, մասաղետացիք և այլ բարբարոս ազգեր, պարսից զորություններ ցած իջնելով Կովկասյան սարերից, սկսում են արշավել Հայաստանի վերա և մնում են նորա համար մի տևողական պատուհաս աշխարհի, որի երեսից ստիպված է Հայաստանը պաշտպանություն խնդրել Բյուզանդիոնից: Խոսքովից հետո հաջորդում է նորա որդին՝ Տիրանը, սկսյալ 322 թվականից: Սորա թուլությունը հասնելով մինչև այն աստիճան, որ նա միևնույն միջոցին ստիպված է հարկ վճարել և հռոմայեցոց, և սասանյանց, այլև հեռի մնալ ամենայն մասնակցությունից, երբ այդ երկու ազգերի մեջ լինելու էր պատերազմ, կործանում է նորան և ճեղքում է նորա ժողովուրդը՝ բաժին-բաժին պառակտելով: Եսպուհ Երկրորդի զազանական անզուժ ընթացքը Հայաստանի քրիստոնյա ազգի հետ, զկնի այն զարհուրելի կոիվներին, որ եղան այն պատերազմի մեջ, որ ուներ նա Արշակ Երկրորդի և Պապ թագավորի հետ, վերջանում է այն տխուր իրողությամբ, 387 թ., որ հայանի է պատմության մեջ իբրև առաջին բաժանումը Հայաստանի երկու մասն, այսինքն՝ արևելյան կողմն, որ մնում է պարսից գառն ու բռնավոր ժառանգության լծի տակ, և արևմտյան կողմն, որ մնում է հունաց թագավորության ներքո: Այս բաժանմանս, աշխարհի առավել մեծ և պողոտա բաժինը ընկավ սասանյաց իշխանության տակ, որ մոզերի կրակապաշտությունը աշխատում էր արմատացինջ առնել քրիստոնեությունը, մինչ քրիստոնյա մնացած արևմտյան մասնի մեջ Բյուզանդիոնի զավազանի տակ պիտո է հունազգի հրամայողքը առելի միայն գառնային հայերի աչքում: Որպես բյուզանդյան կայսրները, նույնպես և սասանյանք մի էանի ժամանակ միայն թույլ տվեցին բնիկ աշխարհի արքայական տոհմերին վարել իշխանական սանձը, բայց դուրս շուտով դուրս հանվեցան կամ բնաջինջ արվեցան. դուրս փոխանակ Բյուզանդիոնը յուր մասնի մեջ կարգեց մեծավորք, որ հայանի ևն պատմության մեջ զինվորական մագիստրոսների անունով, իսկ սասանյանքը հանձնեցին յուրյանց բաժնի կառավարությունը սահմանապետների, որ պարսիկ բառով ասվում են մարզպանք. մի դրություն, որ փոխվում է միայն արարացոց ներս մտնելով Հայաստանի մեջ, բայց չէ բարձրանում: Որովհետև հայերը ընդդիմանում են Մուհամմեդի Ղուրանին, այդ պատճառով նույն զորությունը մարզպետի նախանձամու հաջորդների իշխանության տակ ալեյի թշվառանում է, քան թե պարսիկ շահպուհների զավազանի ներքո, այնպես որ մի քանի կարճամիջոց ընդհատությամբ (զորորինակ Բազրատունյաց թագավորության օրերում), մինչև օսմանյանց ժամանակը և այնուհետև հարստահարությունը և սարկության լուծ մնում է ըստ մեծի մասին հայոց ազգի ճակատագիրը:

Քրիստոնեությունը, ինչպես ամենայն տեղ, նույնպես ցույց տվեց յուր օրհնաբեր ազդեցությունը և Հայաստանի ժողովրդի վերա, որ մինչև նորա ներքաժությունը մնացած էր ամենին անգատաբարակ և վայրենի: Քրիստոնեությունն է եղել, որ, թեև ևնթաղվելով բազմապատիկ ապականության, այնուամենայնիվ ազգի դրության բոլոր հետագա փոփոխությունների մեջ յուր ամրապահ զորությամբ փրկել է նորան կործանությունից: Գրիգոր Լու-

սավորելի բարեզուրկամբ քրիստոնյա դարձած Տրդատը, ինչպես պատմութ-
յունն է լինում Ագաթանգեղոսի պատմագրքի մեջ, հրամայեց հայոց թա-
գաժորսւթյան բոլոր մանկունքը դաստիարակել զիտությունների մեջ, այլև
հեթանոս քուրմների որդիքը հավաքել քրիստոնեական դպրոցների մեջ, բա-
ժանել նորանց դաս-դաս և լավ ուսուցիչներ կարգել նոցա վերա: Դորանով
4-րդ դարու վերջումը պատրաստվում է այն ոսկի ժամանակը հայկական
մատենագրության 5-րդ և 6-րդ դարի մեջ: Առավել երևելի մարդիկը հեթա-
նոս հայ քուրմերից, որ ընդունել էին մկրտությունը, Գրիգոր Լուսավորիչ թո-
ղեց յուրյանց պատվի և իրավունքի մեջ և սորանով գրավեց նոցա սիրտը
դեպի նորահաստատ եկեղեցին: Շատերը այն ժամանակի հավատակից քրիս-
տոնյա մարդերից, մինչև ներս չէր մտած հետո օրերի կրոնական երկպա-
ռակություն, կրթյալ և դպրոցներով հռչակավոր Ասորեստանից ու Հունաս-
տանից հրավեր ստանալով, օթեան հաստատեցին Հայաստանի մեջ և գոր-
ծակից եղան առաջագեմ կացուցանելու եկեղեցին և զիտությունը: Սորա
փոխանակ, հայրենասեր Վասմշապուհ թագավորի ծախքով բազմաթիվ հայ-
ազգի պատանիք ուղարկվեցան դեպի Եգիպտացի, Ալեքսանդրիայի, Աթենքի,
Կոստանդնուպոլսի դպրոցքը, որ յուրյանց անձը կատարելագործեն ասորի և
հունական լեզուների մեջ, այլև ուսանեն փիլիսոփայություն և պատմագի-
տություն, ըստ որում մտածում էին հայերը, թե ընտիր թարգմանությունը
առնելու համար պետք էր թե՛ լեզվագիտություն և թե՛ բանագիտություն:
Աթենքի մեջ վաղուց հավաքված էին ուսանողք Ասիայի ամենայն կողմերից.
նոր պղատոնական Հուլիանոսի մոտ գտնվում էին աշակերտներ Արաբիա-
յից, Ասորեստանից և Հայաստանից. սորա 4-րդ դարու սկզբումը ահա բազ-
կացնում էին ջոկ-ջոկ ազգային ընկերությունք, զորօրինակ բիթինացիք,
պոնտացիք, որպես և հայաստանցիք: Հայերը 4 և 5-րդ դարու մեջ գիմում
էին դեպի այն օթևանքը զիտության, ինչպես 15 և 16-րդ դարերում գեր-
մանացիք դեպի համալսարանքը Իտալիայի, որ ստանան այնտեղ յուրյանց
կլասիկական կրթությունը: Այսպես կարող էին առաջանալ Հայաստանի մեջ
նոր դպրոցներ, և այսպես առաջացավ այն մեծ դպրոցը թարգմանիչ մար-
դերի: Սահակ Պարթևացին՝ Ներսես Մեծի աշակերտը, մի հոյակապ կա-
թողիկոս 5-րդ դարու սկզբումը, զիտությամբ և իմաստությամբ մեծ տղա-
մարդ, ամենայն կերպով առաջագեմ կացուց հայերի կրթությունը, և Մես-
րոպ Մաշտոցը, գործ դնելով յուր նորագույն նշանագիրքը, հիմք ու արմատ
տվեց այդ կրթությանը և ասորի ու հույն գիտությունը հայերի մեջ կերպա-
րանեց որպես ազգային հարազատություն: Մենք տեսնում ենք այս իրողու-
թյունքը սուրբ Մեսրոպի վարքագրությունից, որ թողել է մեզ նորա աշա-
կերտ Կորյուն սքանչելին՝ նկարագրելով այն առանձին թարգմանությամբ
առաջացած ուսումնական կյանքը Հայաստանի: Կորյունը պատմում է մեզ,
թե Սահակ Պարթևացին և սուրբ Մեսրոպը աշխատում էին յուրյանց ազգը ոչ
թե միայն դաստիարակել զիտությունների մեջ, այլև վարժ ու հաջողակ կա-
ցուցանել: Սահակ Պարթևացին և Մեսրոպը ձեռնարկեցին թարգմանություն-
ների և սեփական գրվածքների, այլև հարկավոր երևեցավ նոցա, յուրյանց
գիտնական խորհուրդը առաջ տանելու համար, դուրս ուղարկել Հովսեփ և
Եղնիկ հցբարքը սոցա նախանձավոր լինելով, մի քանի ժամանակից հետո
յուրյանց կամքով գիմեցին Հայաստանից դեպի Հունաստան և այլ քահա-
նայք, զորօրինակ՝ Ղևոնդը և Կորյունը: Սուրբ Սահակի և Մեսրոպի ձեռքի

տակից առաջացան այն մարդիկը, որ գիտության պես-պես հանդեսներ լինելու և կացուցել յուրյանց անձը, որպէս թարգմանիչք և որպէս ինքնօրէն մատենագիրք և այդպէս ժառանգել ևն սուրբ Թարգմանիչների անունը. դոցա թիվը եղել է ավելի քան թե քառասուն. Մովսէս Խորենացի, Դավիթ Անհաղթ, Եզնիկ Կողբացի, Խոսրովիկ, Մամբրե Վերծանող, Եղիշե Ամատունյաց եպիսկոպոս, Հովսեփ և Ղևոնդ, Կորյուն սքանչելի և այլն:

Այս թարգմանիչքը դարձան նույնպէս հայկական մատենագրության ընտիր հեղինակները. նոցա թարգմանությունքը, գործրինակ՝ Աստվածաշունչ գրքի, յուրյանց մաքուր և անսեթեթ ոգով փառավորվում են մինչև այսօր, որպէս ընտիր զաղափարք հնախոս հայկաբանության: Պետք է ասել այստեղ, որ սրբազան նյութը, որ մշակում էին մեր թարգմանիչքը, առաջացուցել է նույնպէս մի համարձակ, ազատ և գեղեցիկ լեզու: Նույն պատճառքը առաջացրել են նույն ներգործությունքը և մյուս ազգերի մատենագրության մեջ, գործրինակ՝ գերմանական ազգի:

Առաջին գիրքը, որ հունական լեզվից թարգմանվել է դեպի հայ բարբառ, միտ ղնելով ժամանակի որպիսությանը և ժողովրդի անմիջական կարոտությանը, պետք է լիներ Աստվածաշունչ մատյանը: Ղազար Փարպեցու մեծակշիռ պատմագրության մեջ կարդում ենք ահա, որ երանելի տղամարդ Մաշտոց Տարոնացին հայկական տառերի գյուտից առաջ նվիրում է մի երկարաժամանակյա մտածություն ազգի պիտույքներին, և օրուգիշեր արտում է սորա հոգին՝ տեսնելով Հայաստան աշխարհի մանուկների շարշարանքը, որ մեծ ծախսով և հեռագնաց ճանապարհորդությամբ և երկարատև ժամանակով մաշում են յուրյանց օրերը ասորի գիտության դպրոցների մեջ. պատճառ, հայոց քրիստոնեւթյան առաջին դարումը, եկեղեցական ժամերգությունք և սուրբ գրքի ընթերցվածքը վանքերի և եկեղեցիների մեջ կատարվում էին ասորի լեզվով, և ժողովուրդը կարող չէր ոչինչ հասկանալ և օգուտ քաղել այդպիսի օտարախոս կրոնապաշտությունից, այնպէս որ, թե՛ բազմությունը, և թե՛ ուսուցիչքը ունայն և դատարկ հրաժարվում էին եկեղեցուց, հոգոց հանելով և հառաչելով զղջանում էին յուրյանց երկուստեք սնոտի ջանքը: Մերոպյան տառերի գյուտից և կարգավորությունից հետո կարելի էր բանալ ազգային դպրոցներ, որին և ցանկանում էր ժողովուրդը, ըստ որում, ինչպէս ասում է Ղազար Փարպեցին, ամենայն անձը փափագում էր ուսանել հայերեն գիտություն, որպէս մի խավարից դեպի լույս ազատվիլ ասորի տանջանքից: Հայաստանի հայրենասեր մարդիկը, մի փոքր հեռատես լինելով, բան թե՛ այժմյան հայոց ազգը, նկատեցին իսկույն, որ անօգուտ էր կարգել դպրոցներ, եթե չկային ուսանելի դրվածք, և ինչ պիտո է ուսանելի կամ մանկունքը, կամ ժողովուրդը, եթե քրիստոնեւթյան գրավոր հիշատակարանքը, եկեղեցու սուրբ կտակարանքը չկային ղեռն հայերեն լսողությամբ: Այսպէս ահա վերահասու եղան թե՛ ժողովուրդը և թե՛ նոր ուսուցիչքը, որ հարկավոր է հայոց քրիստոնեական դաստիարակության համար նախ և առաջ թարգմանել Աստվածաշունչ գիրքը հույն լեզվից դեպի հայ բարբառ: Այս մեծ գործին ձեռնամուխ լինելու, ասում է Ղազար Փարպեցին, չհամարձակվեցավ ո՛չ երանելի Մաշտոցը և ո՛չ նորա ընկերակից պատվական քահանայքը, որովհետև չէին այնքան գիտնապէս տեղյակ հունարեն ուսման. և այդպէս գործը միաբան ազաշանքով թե՛ հոգևորների, թե՛ նախարարների և մեծամեծ տանուտերանց և թե՛ նույնիսկ Վռամշապուհ թագավորի կողմից

հանձնվում է Մահակ Պարթևացու աշխատասիրությանը: Մեծիմաստ, քաջ հունագետ Սահակ Մեծը, կամավոր հոժարությամբ տալով յուր անձը այդ գործին, օրուգիշեր անվեհեր ջանալով թարգմանում է կտակարանքը, սուրբ հոգու ազդեցությամբ ճշմարիտ մարգարեների բերանով խոսեցվածքը և վերջացնելով կնքում է յուր աշխատությունը նոր կտակարանի լուսավոր և կենսատուր քարոզությամբ: Զարմացք է, որ այս մեծ հոգևոր վաստակը, որ Ղազար Փարպեցին ընծայում է Սահակ Պարթևացուն, Մովսես Խորենացու պատմության մեջ (գիրք 3. երես 498) ընծայվում է Մեսրոպ Մաշտոցին և նորա աշակերտ Յոհան Եկեղեցացուն և Յովսեփ Պաղնացուն: Քերթողահոր խոսքերը այսպես են. «Մեսրոպը Հոռփանոսի հետ միասին կերպածեցին ճշմարտության մեջ (գիրք 3. երես 498) ընծայվում է Մեսրոպ Մաշտոցին և նորա աշակերտ Յոհան Եկեղեցացուն և Յովսեփ Պաղնացուն: Քերթողահոր խոսքերը այսպես են. «Մեսրոպը Հոռփանոսի հետ միասին կերպածեցին ճշմարտության մեջ (գիրք 3. երես 498) ընծայվում է Մեսրոպ Մաշտոցին և նորա աշակերտ Յոհան Եկեղեցացուն և Յովսեփ Պաղնացուն»:

Զարմացք է, որ երկու ժամանակակից հեղինակքը, որոնց պարտ էր ամենայն ստուգությամբ տեղյակ լինել մի այդպիսի մեծ իրողության, որ եղել է յուրյանց մոտակայքում, այլևայլ խոսք ու զրույց ունին յուրյանց գրվածների մեջ, թեպետ հայկական տառերի գլուտի մասին ամենևին համաձայն են միմյանց մինչև նույնաբանություն, այսինքն՝ նույն բանը նույն բառերով պատմելով: Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որի վաստակն է ստուգությամբ, Սահակ Մեծի, թե Մեսրոպ Տարնացու, ուրեմն չգիտեն ինքյանք հայք և պիտո է դորան սեփականեն որպես ընդհանուր պարծանք յուրյանց «սուրբ Թարգմանիչը» անունով հայտնի մարդերին: Մեր կարծիքը այսպես է, որ հայոց Աստվածաշունչը գրքի թարգմանությունը մի մարդու աշխատության վաստակ չէ. այս խոսքը կարելի է ապացուցանել ոճի անհավասարությամբ Աստվածաշունչը գրքի վանագան հատվածների մեջ, բայց թե որը որ հեղինակին է պատկանում, դժվար է վճռել այդ բանը, մինչև եղած չէ գիտնապես հիմնավոր քննություն և համեմատություն: Հայոց Աստվածաշնչի թարգմանությունը լրանում է 410 թվակ. Քրիստոսից հետո, Վռամշապուհ թագավորի օրերում և մինը ամենահին թարգմանություններից, զկնի ասորի թարգմանությունը, որին ասում են Փեշիտո: Դատողությամբ այն հայագետ եվրոպացոց, որ փոքրիշատե ծանոթացել են մեր Աստվածաշունչը գրքերի թարգմանությանը, համարվում է սա «հավատարիմ ավանդ, հայկական լեզվի մեջ թագուցած, այլև թագուհին բոլոր թարգմանությունների»¹⁰. և արգարև ոչ մի լեզու այնպիսի խորին հավատարմությամբ կարողացել չէ առնուլ յուր վերա յոթանասուն թարգմանիչների հելլենախոս Հին կտակարանի և ավելի նոր հունախոս նոր կտակարանի կնիքը, ինչպես հայկականը: Նյութը, լինելով սուրբ և զգուշալի, հայոց թարգմանիչքը ամենայն կարելի ճշտությամբ փոխադրել են հունական գաղափարը, բառ առ բառ թարգմանելով ամենայն բան, այնպես որ առանց հունական լեզվի գիտության անհնարին է կատարելապես հասկանալ հայոց Աստվածաշունչը. հիրավի, շատ օտար ոճեր այդ գրքի մեջ հանապազօրյա սովորությամբ ընտելացել ու հեշտացել են թե՛ հայ ժողովրդին և թե՛ հայագետ ուսումնականին, բայց դոցա ազդյուրը՝ իմացած թե չիմացած, մնում է միշտ հելլենականը, և հելլենացուցած ասիամիտ հրեականը: Հայոց գիտությունը, միայն թե մի օր բացվեին դորա դրունքը,

այս խոսքերս ասում ենք՝ պարտք դնելով այն կարող մարդերի հոգու վերա, որ ունենին ձեռքումը հնարք առաջացնելու այդ գործը, մի օր վկայությամբ կհաստատեն մեր ասածները, որ մինչև այսօր ուրանում է մի դանդաղկոտ և զյուրասեր ազիտություն:

Դատելով սուրբ գրքերի բովանդակությունից 4-րդ և 5-րդ դարու մեջ, երևում է, թե Սահակ Պարթևացին և նորա աշակերտները թարգմանել են միայն եբրայական սկզբնաղբի մեջ գտանված գրքերը Հին կտակարանի. այն հունական օրինակը, որ եղել է հայերին առաջնորդ, որ բերած էին հայր Կոստանդնուպոլսից, ստանալով Մաքսիմիանոս պատրիարքից, ասվում է խորհնացու և Կորյունի բերանով «Ստույգ և հաստատուն օրինակ»: Անհայտը ասած գրքերը Հին կտակարանի, գործրինակ՝ Հուգիթի, Տորիալի, մակկարայեցոց երեք գիրքը, և Բարուքի թուղթը փոխադրված են ավելի ազատորեն և ավելի մեծ շրջանաբանությամբ. այս գիրքերը, որպես և մյուս այլ անհայտ հանդիպում են մեզ թե հայկական և թե արեմոյան եկեղեցումը, երևում է, թե թարգմանված էին հետո ժամանակներում, գուցե ոչ առաջ, քան թե 13-րդ կամ 14-րդ դարու մեջ, երբ հայերը ծանոթացան լատինական եկեղեցու մատենագրության հետ. այսպես կարծում է Նեյման հայագետ գերմանացին յուր «Հայոց զպրուսյան պատմագրության» մեջ, երես 37—39, բայց միտ դնելով լեզվի մաքրությանը վերոհիշյալ գրքերի մեջ, դժվար է մասնակից լինել Նեյմանի կարծիքին, թե հայոց զպրուսյան նվազման դարերի մեջ կարող էին գոյանալ այդպիսի մաքուր հայախոսության վաստակներ¹¹: Մխիթարյան Հովհաննես Զոհրաբյանի կրիտիկական քննությամբ տպագրած Աստվածաշնչի մեջ, որի մասին կխոսենք հետո, գտնվում են ոչ թե միայն վերոասացյալ անհայտը Հին կտակարանի, այլև մի հավելված բոլոր Աստվածաշնչի, Հին և նոր կտակարանների վերջում, որ պարունակում է այսպիսի գրվածք. 1. Գիրք Սիրաքայ, 2. Խօսք Սիրաքայ, 3. Եզր երրորդ, որ լատինական Աստվածաշնչի մեջ ասվում է գիրք չորրորդ, 4. Աղօթք Մանասի թագավորի, 5. Թուղթ Կորնթացիոցն առ սուրբ առաքյալն Պավղոս (և սորա պատասխանին այդ թղթի), 6. Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու առաքելոյ և ավետարանչի, 7. Աղերս Եվթաղի: Առանց խոսելու այստեղ Դավթի սաղմոսի վերա, որ մասնավոր տպագրությամբ, սկսյալ 1565 թվականից հրատարակվել է Հռոմի, Իլվովի և Վենետիկի մեջ, պիտո է ասել, թե առաջին ամբողջ տպագրությունը Աստվածաշնչի հոգացել է Ռսկան վարդապետ Երևանցին, որ Յակոբոս կաթողիկոսի հրամանով 1662 թվականին ուղարկվեցավ հատկապես գեպի Ամստերդամ, հայկական տառեր շինել տալու այնտեղ և տպագրելու Աստվածաշունչ գիրքը. այս արտագրությունը մեծ քառածալ գիրքով և ավելի վայելուչ տառերով, քան թե մինչև այն ժամանակը զանազան կողմերում փորագրած էին հայերեն տպագրության համար, հրատարակեցավ 1666 թվականին. բացի մի հատ գրչագիր օրինակից, որ ունեցել է յուր հետ Ռսկան Երևանցին, որ և այս պատճառով կարող չէր հոգալ մի կրիտիկական արտագրություն, չէ կարելի առանց ծանր դատապարտության չհիշատակել այստեղ, որ նա անձնահաճ կամքով ձեռնամերձ է եղել Աստվածաշնչին և ուղղագրել է նրան՝ հետեւելով լատինական Վուլգատա ասած սուրբ գրքին¹²: Սույն անհարազատ հիմքի վերա տպագրվեցավ Աստվածաշունչը Մխիթարի ձեռքով 1733 թվականին, ոչինչ գերազանցություն չունելով, քան թե Ռսկանի տիպը, այլ կրկնելով նույն թերությունը, որ կա-

լին. աղբյուրի մեջ: Ամենալավ կրիտիկական տպագրությունը համեմատությամբ 8 զրչագիր օրինակների, որոնց առավել հինը 1319 թվականից է, հրատարակվեցավ 1805 թվակ. Վենետիկի մեջ զիտնական վարդապետ Հովհաննես Զոհրաբյանի աշխատասիրությամբ¹³ և, արդարև, իբրև ուսումնական ճգնաժամության վաստակ, արժանի է մեծ պարծանքի, գուցե մի աննման աշխատություն հայոց ուսումնականության հանդեսի մեջ, ըստ որում ոչ մի հին մատենագրություն չէ գտել մինչև այժմ այդպիսի հիմնավոր կրիտիկական մշակություն: Հայոց եվրոպագետը, որ ծանոթ էր հույն և լատինական լեզուների, գիտե, այո՛, թե համեմատությամբ կլասիկական հնության զրվածների արտագրության որքան պակասավոր էին հայոց հեղինակների արտագրությունը Վենետիկի կամ Կոստանդնուպոլսի մեջ... տպագրությամբ արտագրել միայն մի հին հեղինակի գործ, առանց մաքրելու, հարգարելու և մշակելու նորան կրիտիկաբար և մոլթ տեղերը լուսաբանելու ծանոթությամբ, մի մեծ աշխատություն չէ. թող ուսումնական ընթերցողը ինքը զուլա կոտրե և բան հասկանա, բայց տգեղ ժողովուրդը, կազմերի ոսկեզօծ փառահեղությունից զրավվելով, կառնի գրչանքը և կշարե յուր պահարանի մեջ, գոնե աչքով վայելիլու այն բանը, որ պետք էր հասկացողությամբ վայելել: Զէ, այս մասին իրավունք կա գանգատավոր լինելու վենետիկյան վարդապետներից, որ դեռևս ուսած չեն մի հին հեղինակի վաստակ վայելելի կացուցանել հարցասեր ուսումնականին: Զոհրաբյանի տպագրությունը Աստվածաշունչ գրքից, թե՛ միահատոր քառածալը և թե՛ քառահատոր ութածալը շունի ոչինչ արտաքին գեղեցկություն, թուղթը այո ամուր, բայց շատ հասարակ, տիպը շատ մանր և ձանձրացուցիչ աչքի համար, բայց արժանի է մեր զարգարուն և ճոխ ժամանակում պահանջել, որ հայոց ազգը հոգար յուր համար մի վայելուչ և փոքր-ինչ խոշորատառ տպագրություն Աստվածաշունչի և ընտիր թղթի վերա. թող հեռի մնա պատկերազարդությունը, եթե դորանով պիտո է ծանրագին դառնար գիրքը. թեպետ եղել է մի ժամանակ, որ Զոհրաբյանի միահատոր քառածալ Աստվածաշունչը վաճառվել է 30 մահին թարծաթով, կամ թե այս բառերի զրոզը ինքը վճարել է այդքան վենետիկյան վարդապետի, մինչև ոռուսաց բիրլիական ժողովը, ինչպես հայտնի է և Ռուսաստանի հայերից շատին, յուր պետերբուրգատիպ հայ Աստվածաշունչը վաճառում է մինչև ալոս 3 ման. արծաթով: Նոր կտակարանը բազելյան միսիոներների հոգաբարձությամբ աշխարհիկ լեզվով տպվեցավ Մոսկվայի մեջ 1836 թվականին. դորա վերա աշխատել էին հանգուցյալ Դիմրիս Ավդուստ և տակավին կենդանի Զարեմբա ավետարանական քարոզիչը: Այս գործը՝ որքան օգտակար է մեր սիրելի ժողովրդին, այնքան ևս անհաճո գտնվեցավ հոգևորներին, որպես թե անարժան էր տալ ժողովրդի ձեռքը սուրբ ավետարանը, և թե հոգևորը միայն ունեին իրավունք կարգալ սուրբ կտակարանը, ինչպես հնդկական բրահմանների կարծիքով մինչև այժմ ևս շունի ժողովուրդը համարձակություն կարդալու Վեդամ ասած սուրբ գիրքը, այլ ընթեռնուլ և մեկնել դորանց կարող են և Բրահմունքը միայն. ոմանք մեր հոգևորներից կարծեցին ևս, թե օտարական մարդիկ, հայոց ավետարանը աշխարհաբար լեզվով տալով հայ ժողովրդին, կամենին քարշել ազգը դեպի լութերականություն. որտեղից որտեղ. այդպիսի եզրակացություն կարելի էր միայն աբեղայական վախկոտ տգիտության կողմից, որ երկյուղի մեջ էր մի գուցե զրկվի յուր իշխանությունից աշխարհականների սրտի և

խղճի վերա, եթե սորա ինքյանք կարող էին հասկանալ ավետարանի բան-
բը. և հոգևորները չէին այնուհետև միայնակ պահապանքը սուրբ դրքի: Մի
շատ օգտակար գործ է այն տպագրությունը բոլոր Աստվածաշնչի, Տաճկաս-
տանի աշխարհաբար լեզվով, միահատոր երկուէջյան փոքր ութածալ դիր-
քով, Կոստանդնուպոլսի մեջ 1857 թվականին. տիպը շատ մաքուր և գեղե-
ցիկ, թեպետ բավական մանր- թուղթը ընտիր. զինը Ռուսաստանի մեջ Յ
մանեթ արծաթ: Այս տպագրությունը, ինչպես յսում ենք, հոգացել են ամե-
րիկացի ավետարանական միսիոները. կրկին անգամ օտարականների ձեռ-
քով արած այն գործը, որ պարտական էին հալք առնել. բայց, ինչպես երե-
վում է, մեր սիրելի հայերը ոչինչ էական և հարկավոր բանի համար չունին
սիրտ, այդ դատարկամիտ մարդերի պես վաղվագում են այս կողմ այն կողմ
և մտածում են, թե մի մեծ և հոյակապ գործ էին կատարել, մի արտաքին և
ամենևին երկրորդական բան առաջարկելով ազգին, որպես թե ամենայն
փրկություն պիտո էր սպասել եկեղեցական ուղղափառությունից: Մեր կող-
մից մեծ տարակուսանք ունինք այդ մասին:

Երբ որ նորահաստատ եկեղեցու անմիջապես հարկավոր պիտույքը լըց-
ված էին Աստվածաշունչ դրքի թարգմանությամբ, այնուհետև մեր սուրբ
թարգմանիչքը դարձուցանում են յուրյանց ուշագրությունը հունական եկե-
ղեցու Հարց զրվածների վերա և փոխադրում են դոցա մեծ մասը գեպի հալ-
բան: Հայոց հոգևոր մատենագրությունը ճոխանում է՝ թարգմանելով զըր-
վածքը Աթանասիոս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Մեծի, Յովհան Ոսկերեքանի,
Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու, Եպիփանիոսի, Եփ-
րեմ Ասորու, Եվագրոս Պոնտացու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Եվսեբիոս Եմի-
սացու, Իրիգոր Նազիանզյանցու, Գրիգոր Սքանչեկագործի, Հելլագիոս Կե-
սարացու, Հիպոլիտոսի, Իգնատիոսի, Իրենեոսի, Նեղոս Ճգնավորի, Նոնոս
Պանոպոլիտանեցու, Պրոկոս Կոստանդնուպոլսեցու Թեոփիլոս Ալեքսանդրա-
ցու և մյուսների: Պիտո է ծանոթություն տալ այստեղ, որ այս հեղինակների
զրվածներից ոչ սակավքը, անհետացած լինելով հունական բնագրի մեջ.
հայերեն թարգմանությամբ պահված են մինչև այսօր, և այս պատճառով
այդ հայկական թարգմանությունքը ստանում են այնքան ևս առավել հարգ
և արժանավորություն: Այդպիսիների կարգումն են Եփրեմ Ասորու հռչակա-
վոր մեկնությունքը Պավղոս առաքելու թղթերի վերա, որ մնացած են հայե-
րեն միայն. այլև Եվսեբիոս Կեսարացու բրոնիկոնը, որ ըստ մեծի մասին
կորած լինելով հունական բնագրի մեջ և սորա կեսը միայն հայտնի լինելով
Հիերոնիմոսի լատինական թարգմանութենից, ամբողջաբար մնում էին հա-
յերեն¹⁴, որ և մեր ժամանակումս գեպի լույս բնծավեցան միևնույն տա-
րում երկու միմյանց նախանձավոր հրատարակությամբ Մայլանդի և Վենե-
տիկի մեջ: Հրատարակողը Մայլանդի մեջ եղավ գիտնական Հովհաննես Զոհ-
րաբյանը, որ սույն իսկ գործի հրատարակության պատճառով անախորժու-
թյամբ հրաժարվել էր Միսիթարյան միաբանությունից. Վենետիկի մեջ Մկր-
տիչ Ավգերյանը. այսպես երկու արտադրությունը ևս դուրս երևեցան 1818
թվականին լատինական թարգմանությամբ. Զոհրաբյանի* լատինականը

* Որա տպագրությունը ունի այսպիսի մականիր. Eusebii Pamphili Chrontcorum
canonum libri II. Opus ex Italcano codice a do. ore Ioh. Zohrabo, collegit Armeniaci
Venetiarum alumno, diligenter exressum et castigatum, Angelus Majns et Lo. Zoh-
rabus nunc primum conjunctis curis Latinitate donatum notiseue illustratum, aeditis
graecis relidnñis, addiderunt. Mediolani, Typis, 1818, fol. min.

ալեւի բնաիր է, քան թէ Ավգերյանի²², պատճառ, նա ունէր յուր զործակից իտալացի քաջ լատինագետ Անդելոս Մալիւսը. բայց Ավգերյանի թարգմանությունը ճոխացուցած է առաջարանի մեջ զանազան պիտանի տեղեկությամբք, որ վերաբերվում են զրշապիր հայերեն թարգմանության գլուխին և նույն իսկ քրոնիկոնին. այնուամենայնիվ գտել չէ մի անբաժան հավանություն և վրոպական գիտնավորների կողմից, ինչպէս կարելի է տեսնել Սեն Մարտենի ծանոթարարությունից Journal des Savans. Fevr. 1818 մեջ, այլ և այն փոքրիկ ուսումնական ճառից նիւրուր պատմաբանի, որ 1828 թ. տպած է նորա մանր զրվածքների մեջ:

Հայոց գիտնական և իմաստասէր Վարդապետը 5-րդ դարու, բայց և կեղեցական հարց զրվածներից դարձուցել են յուրյանց հայացքը և հեթանոս Հունաստանի ականավոր մատենագրության վերա և շատ բաներ թարգմանել են դորանից թե՛ այս և թե՛ հետագա դարերի մեջ: Հայկական կեղեցու շրջանկատ հարքը թե՛ հունաց և թե՛ լատինական իմաստուն հարց պէս, արհամարհել չեն մեծամիտ տգիտությամբ բան ուսանել հեթանոս դարերի փիլիսոփաներից, պատմաբաններից, բնագիտներից, ուսումնականներից, այլ և բանաստեղծներից: Որպէս հաղթող վկա մեր ասածներին, կանգնած են սյուների պէս հայերեն թարգմանությունքը այդպիսի հեթանոսական վաստակների. այդ հաստատուն սյուները, որպէս արձանք հայկական ուսումնասիրության, անցած-գնացած օրերի հոգևոր դասու մեջ, առաջ բերենք այստեղ որպէս նույնքան արձանք ամօթու և նախատինքի մեր այժմյան օրերի հոգևոր դասու համար: Թող հեռի մնան այստեղ վեներտիկյան աշխատասիր արեղայքը. դոցա վաստակներով պարծիլ կարող չենք մենք. դոքա վաղուց ճեղքվել են և հեռացել են մեզանից. դոքա հացատու և պաշտպանող տյարքը կըլի են ոչ հայոց լուսավորչակրոնքը և ոչ նոցա կաթողիկոսները, այլ պապական Իտալիան. թող ճշմարտությունը ստանա յուր արժանի հարկը, յուր արդար հատուցումը, երբ խոսք է լինում վեներտիկյան վարդապետների գիտնական աշխատասիրության վերա:

Հոմերոսի տաղերգությունքը, լինելով այնքան հռչակավոր Հունաստանի մեջ և այնքան գործածական որպէս ազգային դաստիարակության նյութ, ինչպէս հայտնի է բանագետներին, զովասանվում են մեր հայոց մատենագրության մեջ «Հոմերական տաղեր, Հոմերական հագներգություն» անունով, և տարակույս չկա, որ նոքա հույն բնագրից թարգմանել են դեպի հայ բարբառ, բայց չեն հասել մեր ձեռքը ժամանակների անիրավությամբ. մեր նախահարքը անպատճառ պիտո է հայերեն կարդացած լինին Հոմերոսի տաղերգությունքը. վասն զի, թող այն երեք տող նշխարը, որ մնացել է հայոց մեջ Հոմերոսի Իլիականից, որ ահա գնում ենք այստեղ.

«Ինձ բնաւ ևս ոչ դու իրիբ պատճառք, արև, այլ աստուածքն.

Ջնեստոր ոչ խարեաց խոշուն թլպէտ և յումպ էր.

Պատրոկղէ ինձ հիբիս կարի յոյժ սիրեցեալ անձի»¹⁵:

Կա և մի հայկական բառարան, որի մեջ մեկնաբանվում են Հոմերոսի տաղերգությունների մեջ եղած զովար հասկանալի բառերը, որոնց թիվը հաս-

²² Eusebii Pamp'illi Caesariensis episcopi, chron. o. bipartitum, nunc primum ex armenico textu in latinum conversum, adio attentionibus notatum, graecis fragmentis exornatum. Opera J. B. Aucher, Venet II vol. 4 et I. vol. 161.

նում է մոտ 2000. այդ բառարանը մինչև այսօր պահպանում է փարիզյան գրչագիր մատյանների գրանցումը, որի մասին Աբբա գր. Վիլֆրուան Montfaucon bibiotheque nouvelle des monuiscits, հատոր 2, էրես 1021, համար 70 ասում է. «Glossaires Arméniens fort—courts, à la reserve de celui qui a été composé pour l'intelligence de la version d'Homère en vers Arméniens, ear il contient près de deux miile mots». Ուրեմն եթե կա մի բառգիրք, ուր հայերեն մեկնաբանվում են դժվար հասկանալի խոսքեր, որ գործ էին անում Հոմերոսի թարգմանության մեջ, ապա պետք է որ Հոմերոսի տաղերգությունները հնումը թարգմանված լինին. այլապես խորհուրդ չունի մի հավաքածու հոմերոսյան բառերի հայոց լեզվով¹⁶:

Մովսես Խորենացու «Պիտոյից» գրքի մեջ ցանուցիր հանդիպում են մեզ վանազան նշխարք հունաց ականավոր մատենագիրներից, այլև հատուկոր բաներ այնպիսի գրվածներից, որ կորած են, զսրօրինակ՝ Եվրիպիդեսի ողբերգությունից, որ ունի այսպիսի մականգրություն՝ «Պելիասյանք»: Դեհնք այստեղ այդ եվրիպիդեսյան հատվածը, ինչպես մեր Քերթովահոր «Պիտոյից» գրքի մեջ, էրես 94 առաջ է բերվում. «Բայց որպես մի դերօրինակ հնարագործ նկարագրում է Եվրիպիդեսը այն Մեդեա կինը և այդ գյուտի մեջ դերադանցել է ինքն իրեն: Սույն այս կինը,—ասում է նա,—սկսովացուց աշխարհից նավագնաց եղավ հետևելով մի Յասոն անուն մարդու, եկավ դեպի Թեսալիա և կատարեց այնտեղ յուր կախարգություն արվեստը. նա հղացավ յուր մաքումը դավաճանությունը սպանել աշխարհի իշխող թագավորը. նա հողսեր ձգեց թագավորի դստեր սրտի մեջ, ըստ որում նորա հայրը խորին ծերություն հասակում չունեի որդի, որ ժառանգեր հայրենական իշխանությունը: «Բայց եթե դուր կլսեք իմ խոսքին,—ասաց Մեդեան,—կարող եմ ես դարձուցանել նորան յուր պատանեկության օրերը, մանկացնել նորան այնպես, ինչպես դուք եք»: Այս խոսքերը խոսելով, վանազան օրինակներով ցույց տվեց, թե ինչպես պետք էր այս գործի մեջ վարվել. նա վեր է կաշնում մի խոյ, կտրատում է նորան, դնում է մի կաթսայի մեջ, խոնարհում է նորա վերա, կրակ է դնում նորա տակ և կաթսայի մեջ դրած ջերմությամբ շարժված կտորները խոյի իմանում է այնպես ցուցանել, որ երևում էր, որպես թե խոյը կենդանի է. այս խաբերայությամբ մոլորվելով՝ Պելիասյանքը կտրատում են նույնպես Պելիաս թագավորը և դնում են մի կաթսայի մեջ, որպես թե մի նոր մանկությամբ վերստին կենդանացնելու նորան»: Ոմանք եվրոպացի քննիչք կամեցած են այս բանից եզրակացնել, որպես թե Եվրիպիդեսի «Պելիասյանք» անունով ողբերգությունը պիտո է բոլորամասն կերպով հայերեն թարգմանած լինի, ուստի Մովսես Խորենացին առաջ է բերում այն հատվածը. բայց մեր կարծիքով այդ մի թույլ ապացույց է. պատճառ, հունագետ Մովսես Խորենացին կարող էր դորան առաջ բերել նույնիսկ հելլենական բնագրից հայերեն թարգմանությամբ յուր «Պիտոյից» մեջ՝ առանց ենթադրելու մեր կողմից, թե հիշյալ ողբերգությունը Եվրիպիդեսի անշուշտ թարգմանած է եղել դեպի հայ բան: Մի կարծիքական պարծանք հարկավոր չէ հայոց մատենագրությանը. դա ունի անտարակույս պարծանքներ¹⁷:

Պլատոն և Արիստոտելես ականավոր փիլիսոփաների վաստակները գրվել են յուրյանց վերա և առավելապես ուշագրությունը Հայաստանի ուսումնական վարդապետների և գտել են նույնպես բազմամասնյա մշակություն

թե՛ հայերեն թարգմանվելով և թե՛ բացատրվելով. երանելի ժամանակ, ուր հայոց ասիական հողին, մի մաքուր իմաստասիրությամբ վառված, կարող էր յուր մեջ օթեան պատրաստել այն, հնության ազդի ականավոր մարդերի մտածություններին, որ շատ և շատ մասնով եղել է մարդկության ուսուցիչ և վարդապետ. թեպետ հեթանոսության խավար դարերի մեջ, ինչպես մենք բրիտանոյայքս սովոր ենք ասել: Հայերեն թարգմանությունքը Պլատոնի և Արիստոտելի, ինչպես երևում է, ոչ ամենքը հասել են մեզ, և հասածքը ևս մինչև այժմ պահվում են վենետիկյան կամ մյուս վանքերի խավար խորշերում¹⁸, բացի Դավիթ Անհաղթի վաստակներից. այնուամենայնիվ ինչ որ մինչև այժմ թե տպածներից և թե անտիպ մնացածներից հայտնի է մեզ, ոչ թե մի արհամարհելի բան չէ, այլ ակնհայտնի ցուցանում է մեզ մեր անցած-դնացած օրերի իմացական դերազանցությունը ուսման և գիտության հանդեսի մեջ: Հայաստանի այժմյան արեղաններից ոչ մինը չգիտե հունարեն, բայց այն հին ժամանակի վարդապետքը ոչ թե միայն հաջողականությամբ ընթերցասիրում էին հունական իմաստասերների գրվածքը, այլև մինչև այն աստիճան խորամուխ էին եղել հունական լեզվագիտության մեջ, որ կարող էին նրանց և գեղեցիկ խոսքով թարգմանել դեպի հայ բան և թարգմանել են արդարև: Այդ թարգմանությունների կարգից առաջ բերենք նախ, պոնիվատտիկախոս Պլատոնի գրվածքը, որ սորա են. 1. Պատալաֆանատուքինև՝ Սոկրատեսայ (Σωκράτους ἀποφύσεις), որ գրել է նորա աշակերտ Պլատոնը վարդապետի մահից հետո՝ ոչ թե Սոկրատեսի անմեղությունը դատապարտությունը հերքելու դատավորների առաջև, այլ բոլոր Հունաստանի համար, որպես հիշատակ Սոկրատեսի անվանը, որպես մի հանգիսավոր ճառ, պաշտպանության ոճով: Այդտեղ գուրս է երևում Սոկրատեսը խոսելով պարզ և համեստ, ինչպես յուր սովորությունն էր. գորա մեջ գուրս է փալլում այն հպարտ արժանավորությունը, որ մի բարեպաշտ մարդու մեջ, որ բամբասվում էր շարամտությամբ, ազդում է յուր անմեղության խոստովանությունը: Եվ թե Սոկրատեսը ստուգապես այսպիսի վսեմազգաց ոճով խոսել է յուր դատավորների առջև, գիտենք մենք Քսենոփոնի գրած հիշատակարաններից: 2. Տիմեոս կամ վասն բնութքան (Τιμαίος ὑπὲρ φύσεως): Սորան ասում են հայերը Տիմեի, կրճատելով հունական վերջավորությունը: Այս տրամախոսության (Դիալոգի) մեջ Կրիտիաս Լոկրացին պատմում է այն ազգային զրույցը, որ կար հին օրերում եղած մի քաղաքական հասարակության մասին, որ Դեկալիոնյան ջրհեղեղից առաջ ներկա լինելով, կառավարել է եգիպտական օրենքով: Աթենացիք այս զրույցով այն վաղեմի առասպելական ժամանակում ունեցած են պատերազմ Հերքուլյան ծովանեղուցի այն կողմում եղած բնակիչների հետ: Ատլանտյանը իշխում էին Լիբիայի և արևմտյան Եվրոպայի վերա և հնազանդեցրած կլինեին յուրյանց լծի տակ հունաց ազգը, եթե չհաջողվեր աթենացոց սահման դնել նոցա տիրապետություններին: Լոկրացի Կրիտիասը, այս զրույցը պատմելուց հետո, ավանդում է յուր փիլիսոփայական հայացքը աստուծո, աշխարհի գոյացության և բնավորության վերա, այլև մարդու և անասունների արարչագործության մասին: Բոլոր գրվածքի մեջ թագավորում է Պլուտագորյան իմաստասերներին սեփական ծանրարարս և մեծահարկի ոճը խոսելու: 3. Մինուս կամ վասն օրինք (Μένων ὑπὲρ νόμων). այս գրվածքի մեջ Սոկրատեսը խոսակցություն ունի մի Մինուս անուն մարդու հետ օրենքի խելության վերա,

որով, այդ խոսքը առնելով ամենաչն մտքով, հասկանում է նա մեր գործերի առաջնորդական լարը: Այս տրամախոսություն մեջ գտնվում են առաջին սկզբունքը նոր փիլիսոփայության բարոյական և բնական օրենքի մասին: 4. Վալսն օրինաց կամ օրենսդրութեան, 12 գիրք (Νόμων περὶ νομοθεσίας βιβλία 12'). մի գործ հասուն մտածության, որ գրել է Պլատոնը յուր հասակի 74 տարում, ինչպես կարծում են քննիչքը. այս գրվածք մինչև առավել նոր ժամանակներս համարված է մի ականավոր վաստակ թե՛ յուր մեծակշռության և թե՛ ճոխ նյութի պատճառով, մի գործ, որի մեջ Պլատոնը, դուրս գալով մտահայեցության սահմանից, վերադարձել է դեպի ստույգ իրականության աշխարհը և յուր քաղաքավարական հիմնականները, որոնց իրագործությունը դեռևս հնարավոր էր երևում նորան, ավանդել է ավելի մանրամասնաբար: Եթե նա յուր «Հասարակապետության» մեջ պատկերացրել է զաղափարական (մաքով բմբունի) քաղաքակտությունը, այստեղ ուրվագրում է հիմնական դիմերը մի ոչ աչնքան իդեական և ստույգ իրականությանը համեմատ օրենստվության: Խոսակցության հրապարակը է կրետա կղզու մեջ: Հեղինակը գատուցություն է առնում Մինոս և Լիկուրգոս¹⁹ օրենսդիրներից կարգած քաղաքային օրենքների վերա, որոնց միակ խորհուրդը կղել է գառախարակել պատերազմող մարզիկ. նա ցուցանում է, որ ոչ թե պատերազմ, այլ պահպանություն քաղաքային ազատության, միաբանություն աշխարհի բնակիչների մեջ և հիմնարկություն իմաստուն քաղաքական կարգերի էր ամենավերին խորհուրդը օրենսստի. նա քննելով անցնում է զանազան հույն և շհույն թագավորությունները և հայտնի է կացուցանում նոցա կառավարության պակասությունները: Այս գիպվածով երրորդ գրքի մեջ ձևացնում է նա Կյուրոս Կրասերի պատկերը այնպես, որ Քսենոփոնի ձևքով նկարածը շուրի նորա հետ և ոչ ամենափոքր նմանություն: Այս նախաբանական ծանոթություններից հետո հեղինակը շորորդ գրքի մեջ զարժուցանում է ուշագրություն իսկական առարկայի վերա և խոսում է իսկույն աստվածների պաշտոնի վերա, որ մի բարեկարգ տերության հիմքն ու խարիսխն էր. հինգերորդ գիրքը պարունակում է յուր մեջ հիմնական գիծերը բնկերական կարգադրության, պարտականությունները դեպի ծնողքը, զավակները, քաղաքակիցքը և օտարքը: Ապա խոսք է լինում նոր հիմնարկելի քաղաքավարության կարգերի և օրենքների վերա, այն զաղափարը, որ Պլատոնը յուր «Հասարակապետության» մեջ առաջ էր բերել գույքերի, կանանց և զավակների հասարակաց լինելու մասին, հրաժարեցնում է օրենքների մեջ, գույցն ուղղելով յուր սխալանքը «Հասարակապետության» մեջ, կամ թե ծերության իմաստությամբ նախատեսելով այն կորստաբեր հետևանքը, որ տեսն է առաջանալին գույքերի, կանանց և զավակների հասարակաց լինելու: Վեցերորդ գրքում պարապում է նա՝ քննելով քաղաքական մեծավորքը, այն օրենքը, որ վերաբերվում են ամուսնացնելու ծառայքը և վարվելու նոցա հետ, յոթներորդ գրքի մեջ մանուկների գառախարակությունները և ուսումը. ութերորդում քննելով ազգի տոները և վաճառաշահությունը. իններորդի մեջ քննելով հանցանքը. տասներորդի մեջ խոսում է սրբազան նյութերի վերա. տասն և միերորդում բնկերական պայմանագրությունների, զաշնավորությունների, կտակների և նմանապիսի բաների վերա. տասն և երկուերորդում զանազան իրողությունների վերա, զսօրինակ՝ պատերազմական կարգի և սաստի, երգման, վաճառական առուտուրքի վերա մյուս տերությունների:

րի հետ, սեփականութեան իրավունքի և ժամանակի անցմամբ կորուստ-
նելի իրավունքի վերա: 5. Եվթիփրոն կամ թե վասն երկյուղածութեան (Εὐθερίων
ἢ περὶ δόσεως).

այդ գրվածի նյութը այս է. Սոկրատեսը այն միջոցին,
երբ պարտավորված էր որպես մի անպատկառ մարդ դեպի աստվածքը,
հանդիպում է մի Եվթիփրոն մարդու (մեծամիտ խելացնորի և մեծ-մեծ կո-
տորոզ պարծեցողի), որ խորին տեղեկութուն ուներ աստվածների անուն-
ների և առասպելների մասին, որ և Պլատոնը հանդես է բերում որպես փո-
խանորդ քուրմերի, տեսանողների, բանաստեղծների, սոփեստների (իմաս-
տակների) և բոլոր ջատագովների հայրենական կրոնին: Նա կապում է սո-
րա հետ, երբ որ սա յուր հայրը մի ծառայի սպանութեան պատճառով պար-
տավորել էր դատաստանի առջև, մի խոսակցութուն այն խնդրի վերա, «թե
ինչ էր երկյուղածութիւնը», մի խոսակցութիւն, որի մեջ Սոկրատեսը հաղ-
թելով ստիպում է Եվթիփրոնին խոստովանել, թե նա չգիտեր, թե ինչ է երկ-
յուղածութիւնը. այս բանը առիթ է տալիս փիլիսոփային արհամարհել ժո-
ղովրդի ըմբռնմունքը աստուծոյ և աստվածեղեն բաների մասին: Այս քրե-
նութիւնը լրանում չէ, պատճառ, Պլատոնը, միտ դնելով ժամանակի հան-
դամանքին, կարող չէր վճռողաբար ասել յուր կարծիքը խնդրի տակ եղած
առարկայի վերա:

Մենք առաջ բերեցինք այստեղ Պլատոնի գրվածներից հայերեն թարգ-
մանած գրքերի բովանդակութիւնը այն խորհրդով, որ դոքա մինչև այժմ
տպագրութեամբ չեն տեսել ցերեկի լույսը. բայց ցանկալի էր, որ միթար-
յան աշխատասեր վարդապետքը այդ թարգմանութիւնքը դեպի լույս հա-
նեն, որ յինելու են ոչ թե միայն պիտանի հայոց ուսումնականին, այլև
գտնելու են մեծ շնորհակալութիւն եմբողական հունագետ գիտնավորներից:
Ինչպես տեսնում ենք նոր Հայկազյան երկհատոր բառարանից, որ տպած է
Վենետիկում, 1837—1838, այն մատյանների և մատենագրութիւնների ցու-
ցակի մեջ, որ գործ են դրված բառագիրքը շինելու միջոցին, պատտնական
գրվածների հայերեն թարգմանութիւնքը գտած են Հնդկաստանի
մեջ և այնտեղից հասել են վենետիկյան վարդապետների ձեռք. դոցա մա-
սին ասվում է, թե հին գրչագիրք էին և դեղեցիկ հայկաբանութեամբ, ուստի
հավանական է ընծայել դորանց 5-րդ դարուն: Էջմիածնու գրատունը գտրկ
է այս թարգմանութիւններից. գոնյա այստեղ եղած գրքերի տպած ցուցակի
մեջ տեսած չենք Պլատոնի գործերը:

Ստագիրացի Արիստոտելի գրվածներից Դավիթ Անհաղթի ձեռքով հայե-
րեն թարգմանվել են սոքա. 1. Ստորոգութիւնք Արիստոտելի (Καταγροῦσι).
2. Յաղագս մեկնութեան (περὶ Ἑρμηνείας). 3. Մեկնութիւն ի վերլուծա-
կանն ('Αναλυτικῶν περὶ τέρωνk αἰ ἐτέρωνβ:β' ix). 4. Թուղթ առ Աղեք-
սանդրոս թագավոր յաղագս աշխարհի (περὶ Κοσμου). 5. Թուղթ առ Աղեք-
սանդրոս թագավոր յաղագս առաքինութեանց (Περὶ τῶν ἀρετῶν kαὶ κακιῶν):
Սոքա բոլորը հրատարակված են տպագրութեամբ մի հատորի մեջ Կորյուն
սքանչելու և Մամբրե վերծանողի գրվածների հետ միասին, վենետիկյան Ղա-
դարու վանքումը 1833 թվականին: Սույն Դավիթ Անհաղթին ընծայում են
Պորփյուրի ներածութեան (Εἰσαγωγή Περὶ τῶν) թարգմանութիւնը, նորա
մեկնութեան հետ միասին, որ նույնպես տպագրած է վերահիշյալ հատորի
մեջ²⁰:

Կան և այլ հունական գրվածքների անանուն թարգմանությունք, որ հավաստի չէ արդյոք վերաբերվում էին 5-րդ դարուն, թե ոչ. դորօրինակ՝ կյուրենացի Կալլիմախոսի տաղերգությունքը²¹, որոնց հայերեն թարգմանությունք կարգացել է Դրիգոր Մագիստրոսը 11-րդ դարու մեջ, ինչպես ասում է ինքը, Ֆլավիոս Յովսեփոս հրեայի պատմությունը հրեական պատերազմի, որ 17-րդ դարու մեջ կրկին անգամ թարգմանել է լատիներենից Ստեփանոս Լեհացին (որ և տպագրած է էջմիածնի մեջ 1789 թվականին. մի հատոր քառածալ), այլև հույն բժշկապետ Հիպոկրատեսի և Գալանոսի գրվածքը: Արդյոք Հերոդոտոս, Պալևիատոս, Մանեթոն, Բերոզոս, Դիոգորոս Սիկիլացին, Ոլիմպիոդորոս Թեբացին, որոնց խոսքերը շատ տեղ առաջ են բերվում հայոց մատենագրության մեջ, թարգմանվել են հայերեն 5-րդ դարու մեջ, թե միայն հայոց հեղինակները մեջ են բերում զոցա բանքը հունական բնագրից, այդ մասին բացի կշռագատությունից և կարծիքից ոչինչ չունենք:

Ամենայն նոր մատենագրություն որևիցե ազգի մեջ սկսվում է թարգմանությամբ և փոխառությամբ ուսման և գիտության մեջ առաջագիծ հղած ազգերի աղբյուրից. քանի որ մի ազգ կամ մի մարդ կարող չէ ինքը մտածել, որովհետև ուսած չէր գեռես, որովհետև տակավին նեղ ու փակ էր նորա տեսության շրջանակը, այդքան ևս պարտ է նա սնանիլ օտարի մտածությամբ և նայել աշխարհի վերա օտարի հայացքով, այլև մատենագրության մեջ կարող էր միայն կամ թարգմանել, կամ թե փոխ առնել մյուսներից: Այստեղ հարկավոր է սեփականել թե՛ օտար գիտությունը և թե՛ այդ գիտության արտաքին ձևավորությունը և կերպարանքը մատենագրության մեջ: Մի շատ բնական երևույթ է, որ այն լեզուն և մատենագրությունը, որոնց ազդեցություն տակ դաստիարակվել ու կրթվել էր մի ազգ, զորջմում է յուր կնիքը և այդ ազգի մատենագրության ոճի վերա. ով կարող է զորօրինակ ուրանալ ֆրանսիական և գերմանական լեզուների ազդեցությունը ուսաց ազգի մատենագրության թե՛ ներքին պարունակության և թե՛ արտաքին ձևավորության վերա. քանի ֆրանսիական և գերմանական օտար ոճեր սեփականել է ուսաց լեզուն և, զուգախառնվելով յուր հարազատ ազգային նյութերի հետ, շինել է յուր հատուկ ճոխություն: Հայոց հին մատենագրությունը առաջացել է 4-րդ և 5-րդ դարումը, հայք ստանալով յուրյանց կրթությունը կամ ասորի և կամ թե մանավանդ հունական դպրոցների մեջ, և այդպես ասորի և բյուզանդյան մատենագիրքը հղած են միշտ օրինակ և առաջնորդ մեր հայերի համար մատենագրության ասպարեզի մեջ: Այդ ուղղությունը երևում է, այո՛, և մինչև վերջին ժամանակներս: Սորանով գեռես չկամինք ասել, թե հայոց մատենագիրքը աչտես են արել հին Հունաստանի ականավոր հեղինակներ՝ գրվածքը. ո՛չ, զոցանից շատերը, ինչպես ցույց տվեցինք վերևում, թարգմանված են հայերեն, բայց միտ դնելով այն ժամանակի որպիսությունը, երբ Հայաստանի մարդիկը գիմում են ղեպի Հունաստան՝ գիտություն խրնդրելու, Հունաստանը դարձել էր արդեն Բյուզանդիոն, և հելլենական պարծանքի դափնիքը հելլենական ազատության հետ միասին թառամած և խամբացած էին, և հայոց ուսումնախնդիր երիտասարդներին մնում էր միայն հելլենական այդու մեջ ճաքաղ առնել, փոխանակ պլատոնական ակադեմիայի աշակերտվելու, հերիքանալ նոր պլատոնական ուսման վարդապետությամբ: Նույնիսկ քրիստոնեությունը, բյուզանդյան եկեղեցին, լինելով մայր եկեղեցի, քրիստոնեական ուղղափառության և կանոնագրությունների

սահմանող, ականաժող մատենագիր ուսուցիչների դաստիարակ, ցուցանում էր հայերին որպես օրինակ և առաջնորդ նույնիսկ բյուզանդյան հոգևոր մատենագրությունը. և այս աղբյուրից հայերը առել են յուրյանց մատենագրական ճաշակը և կրթությունը: Հայոց հեղինակներից ոմանք յուրյանց բուն գրվածների մեջ ևս ցուցանում են այնպիսի խորին հելլենաբանություն, որ շատ անգամ արտո՞ւ պիտո էր գուշակել, քան թե բառացի հասկանալ նոցա իմաստը, զորօրինակ՝ Մովսես Խորենացին, Դավիթ Անհաղթը, Գրիգոր Մաղիստրոսը (11-րդ դարու մեջ): Հայերը, ընտիր թարգմանությունների մեջ մշակելով յուրյանց լեզվի լոգիկական ձևերը, տալով նորան հաստատուն օրենք ու կանոններ, այլև ճոխացնելով յուրյանց հոգին բաղմամասնյա դադափարներով, սկսում են նվիրել յուրյանց անձը ազգային պատմագրության, ընդհանուր փիլիսոփայության և հոգևոր մատենագրության. բանաստեղծությունը, այս զմայլեցուցիչ դուստրը քաղաքական ազատության, այս ծաղիկը, որ կարող է միայն գոյանալ ազատության հողի վերա, չունենալով յուր հարկավոր պայմանքը, ստանում է հայերի մեջ մի այլ միայնական ուղղություն. քրիստոնյա Հայաստանի բանաստեղծությունը ալլազգիների ծառայության լծի տակ դարձել է միայն եկեղեցական տաղերգություն, միակ հանդեսը, ուր բանաստեղծը կարող էր թուիչք առնուլ և սուրբ հոգեզմայլության մեջ զարկել սրտի քնարի լարերը մեծացնելով քրիստոսյան եկեղեցունահատակները: Հայոց բանաստեղծությունը, լինելով մի սուրբ բանաստեղծություն և հոգելից վարդապետների գրվածք, ունի արդարև ազգային գեղեցկությունը, միայն թե այդ սուրբ տաղերը երգվեին մի փոքր ներգաշակ և հոգելից եղանակներով. նորերումս մի բեղիկացի հայագետ ուսումնական, Նեփե անունով²², Լուվեն քաղաքումը հրատարակել է ֆրանսիական թարգմանությամբ հայոց շարականացի մի քանի ընտիր նվագերգությունքը:

IV դարու սկզբումը Հայաստանի որդիքը յուրյանց թագավոր Տրդատի հետ միասին Գրիգոր Լուսավորչի բարոգությունք ընդունում են քրիստոնեական հավատը. կոապաշտ վալրենաբարո հայերը, մկրտվելով քրիստոնյա, ծնանում են և «ի ջրոյ և ի հոգւոյ», մի նոր կենդանության առավոտ լուսանալով նոցա վերա, մի գլորդող և շարժող նյութ ներս մտանելով նոցա քնած ու սառած կյանքի մեջ: IV դարը ամենեին իրավացի համարվում է հայոց մատենագրության և հին գրավոր լեզվի ոսկի դարու առաջընթաց կարապետը: Առաջին մատենագիրը, որ այս դարու մեջ հանդիպում է մեզ, է նույն ինքն սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը, Անակ Պարթևացի իշխանի որդին, որ լինելով ծնած մոտ 257-ին քր. հետո, ստացավ քրիստոնեական դաստիարակություն Կապադոկիայի Կեսարիա քաղաքում: Գրիգորիոս, հայրը հայկական եկեղեցու և առաջին պատրիարքը Հայաստանի, ձեռնագրվեցավ եպիսկոպոս, սուրբ Լեոնտիոսի (Ղեոնդի) ձեռքով Կեսարիայի մեջ, 302 թվականին: Այսինքն, երբ որ Լուսավորչի անհոգողդ արիությունք ավետարանական ուսումը օրհօր աճելով զորացած էր, և նույն ինքն թագավորը յուր առավել երևելի մեծամեծներով ընդունել էր մկրտությունը, Գրիգորիոսը հիշյալ թվականին ուղարկվեցավ բաղմամթիվ ընկերակիցներով դեպի Կեսարիա Լեոնտիոս Եպիսկոպոսի մոտ, որ նվիրվեր որպես հովիվ նոր հայկական եկեղեցու համար: Կեսարիա քաղաքը, որ հին ժամանակներում ասվում էր Մաժակ, այս պատճառով երկար ժամանակ համարվում էր Հայաստանի մայրաքաղաք, և Հայաստանի բոլոր Եպիսկոպոսքը կամ պատրիարքները մինչև Սա-

հակ, որ 390-ից մինչև 440 թվականը վարել է պատրիարքական գավազանը, նվիրվում էին Կեսարիայի մեջ:

Որպես գրվածք Գրիգորիոս Լուսավորչի հայտնի են հոգևոր ճառեր մի գրքի մեջ, որ ասվում է Հաճախապատում, որ նախ և առաջ տպվեցավ Կոստանդնուպոլսի մեջ 1737 թվականին, հետո Վենետիկի մեջ 1840-ին: Այս գրվածքը գրչագիր գտնվում է Փարիզի կայսերական գրատան մեջ հայերեն և հունարեն լեզվով: Եթե այս գրվածքի հարազատությունը կարող էր պահպանել յուր կշիռը պատմական կրիտիկայի առջև, ապա շատ հարգի է դա որպես աղբյուր ծանոթության հին հայկական եկեղեցու թե՛ հավատալիցի և թե՛ արարողությունների մասին: Հայկական եկեղեցու հիմնարկունը ընծայվում են նույնպես շատ աղոթքների հայոց ժամագրքի մեջ, որպես և մի քանի կանոնք հայոց եկեղեցական կարգերի հավաքածուի մեջ: Այդ կանոնները թվով երեսուն են, վերաբերվելով քրիստոնեական դնացքին և բարք ու վարքին. սորա հավելացուցած են նիկիական առաջին տիեզերական ժողովի քսան սահմանադրությունների վերա:

Սուրբ Գրիգորի պարծանքի համար պիտո է մանավանդ առաջ բերել այստեղ, որ այս ժամանակի մեջ առաջացած ուսումնական կրթությունը հայոց երիտասարդների նորա հայրական հոգաբարձության գործ է: Այս խորհրդով Հայաստանի բոլոր քաղաքներում հիմնարկվեցան հրապարակական ուսումնարաններ և վանքեր, և ետինքս, ինչպես սովորություն էր Ասիայի մեջ և Եվրոպայում ևս միջին դարերի ժամանակին, սպասավորում էին իբրև հասարակ ժողովրդի կրթության:

Այս դարու երրորդ մասենագիրը է Ազաթանգեղոս, ազգով հռոմայեցի, Տրդատ թագավորի դպիրը, մի հմուտ մարդ թե՛ հույն և թե՛ հռոմեական ուսման մեջ, ինչպես լսում ենք նորա հատուկ բերանից ի մեջ առաջաբանի յուր պատմագրքի, որ գրել է նա յուր տիրոջ և թագավորի հրամանով: Ազաթանգեղոսի պատմության նյութ է Տրդատ թագավորի դարձը դեպի քրիստոնեական հավատ, և վարքագրությունը Գրիգորիոս Լուսավորչի, որ ուներ անշափ շատ շարշարանք կրելու, մինչև հաջողվեցավ նորան դարձուցանել դեպի քրիստոնեություն թագավորը և բոլոր, հեթանոսության մեջ բնկղմած հայոց ազգը: Եվ որովհետև այս անցքը ժամանակակից է Դիոկիտիանոս և Կոստանդինոս հռոմեական կայսրներին, այլև սուրբ Սեդրեստրոս պապին, ապա և հեղինակը դանց չէ առնում առաջ բերել մի քանի ոչ անկշիռ տեղեկություններ այս իշխանների այնպիսի գործերի մասին, որ ունին հարակցություն մատենագրի առանձին նպատակի հետ: Ազաթանգեղոսի գործը ազատ չէ խարդախ ձեռքի ազավաղությունից, ինչպես ցուցանում է մի բարեկամական դաշնավորություն Կոստանդինոս Մեծի և Սեդրեստրոս պապի մեջ, մի կողմից, և հայոց թագավորի ու Գրիգորիոս Լուսավորչի մեջ մյուս կողմից²³: Հավաստի չէ, արդյոք հունարեն թե՛ հայերեն և թե՛ գրած այս գործի բնագիրը, որովհետև կա մինչև այսօր գորա և՛ հունարենը, և՛ հայերենը: Առաջաբանները, որ գրած են հունարենի և հայերենի ճակատում, ամենեին տարբեր են միմյանցից: Հայկական բնագիրը պարունակում է յուր մեջ բազում հավելվածներ, որ չկան հունականի մեջ, և հայկական ոճը այնպես պատմական, որ Մխիթարյանք առանց երկմտության պնդում են, թե բնագիրը պիտո է անպատճառ գրած լինի հայերեն: Որպես և է ստուգությունը, այսքանս հավաստի է, որ Ազաթանգեղոսը եղած է Գրիգորիոս

Լուսավորչի ժամանակակից մատենագիր. նորա պատմական և աշխարհագրական ծանոթությանը ամենևին ուղիղ են և ուրիշ կողմից հայտնի անցքերի և տեղերի համաձայն: Ազաթանգեղոսը տպած է առաջին անգամ Կոստանդնուպոլսի մեջ 1709 թվակ., երկրորդ անգամ նույն տեղ 1824-ին: Կրիտիկական համեմատությունամբ զանազան գրչագիրների, առաջնորդող հիմք ընտրելով Փարիզի գրատան գերագանց գրչագիրը, տպեցին Մխիթարյանը 1835-ին երկստասան ծալքով²¹:

Սույն դարու մեջ փառավորել է յուր անունը Սուրբ Հակոբ, «Զգոն» մականվամբ, հայկակոպոս Մծբին (Նիզիբիս) քաղաքի Ասորոց Միջագետքումը, արենակից ազգական Գրիգոր Լուսավորչի, և մինը այն սուրբ հարցից, որ ներկա են գտնվել Նիկիական ժողովի մեջ: Նորանից մնացել է մեզ մի գործ Զգոն անունով, որ բաղկանում է 18 ճառերից, կես մի դավանաբանական և կես մի բարոյական բովանդակությամբ. սոքա լատիներեն թարգմանած և ուսումնական ծանոթությամբ Անտոնելլի կարդինալից տպվեցան Հռոմի մեջ 1736 թվակ., հետո Վենետիկի մեջ 1765-ին: Հայկական բնագիրը տպած է Կոստանդնուպոլսում 1824 թվականին:

Գրիգոր Լուսավորիչը, տարածելով քրիստոնեական հավատը Հայաստանի մեջ և կործանելով հեթանոսական կրոնի պաշտոնատեղիքը, այնուամենայնիվ այնքան իմաստությամբ վարվել է Հայաստանի բուրմերի հետ, որ դոցա, երբ որ դարձել էին դեպի քրիստոնեություն, ինչքան կարելի էր, թույլ տվեց այն շահեցողությունքը և իրավունքը, որ նոքա վայելած էին առաջին ժամանակներում, որով և տեղիք չտվեց նոցա հուսահատ լինելու: Այս նորընծա քահանաների որդիքը և ազգականքը սովոր էին և առավելապես նվիրվել որպես ավետարանի քահանայք: Այնուամենայնիվ, քրիստոնեության ներքսածությունը առաջին ժամանակումը, Լուսավորիչը զգամ էր մեծ պակասություն հոգևոր հովիվների, ինչպես նա գանգատվում է Լևոն-տիոսին: Այս պատճառով աշխատում է նա գրավել դեպի յուր մոտ հույն, ասորի և հեթանոսների քահանայք և աբեղայք, որպես հոգևոր օգնականք յուրյան և աշխարհի բարոյության և հոգևոր պիտույքը լցուցանելու համար: Մինը այս ասորիներից էր Զենոբ Կլակը, որ պատմագրել է քրիստոնեության ներքսածությունը Տարոն գավառի մեջ: Նա, ինչպես ինքն ասում է, էր սկզբումը հայկակոպոս Նիստրայի, հետո յուր հայկակոպոսական պաշտոնը հանձնեց յուր հղբայր Եղիազարին և ընդունեց Լուսավորչի հրավերանքը դեպի Հայաստան: Սորան Գրիգոր Լուսավորիչը առաջին արբահայր կարգեց Հովհաննես Մկրտչի վանքում՝ Տարոնի մեջ: Բնագիրը նորա ասորի պատմագրքի, որ Լուսավորչի հրամանով գրել էր նա, միևնույն միջոցին թարգմանվեցավ հայերեն և դարերի ընթացքումը առաջ է տարվել նույն վանքի հաջորդ արբաների ձեռքով: Այս գործի առաջատարությունը Հովհաննես Մամիկոնյանի ձեռքով 7-րդ դարու մեջ սովորաբար գտնվում է թե՛ գրչագիր և թե՛ տպագրած օրինականների մեջ: Զենոբի գործը և նորա շարունակողի հավելվածը տպվեցավ Կոստանդնուպոլսի մեջ 1713 թվականին, հետո ավելի կրիտիկական կերպով, գրչագրերի համեմատությամբ, 1832-ին Վենետիկի մեջ Մխիթարյանց ձեռքով: Այս գրվածքը գերմաներեն թարգմանել է հայագետ գերմանացի Նեյմանը, ինչպես լսում ենք նորա բերանից. բայց այդ թարգմանությունը տեսած չենք:

Հռչակավոր էր այս դարու մեջ շատ պատճառներով սուրբ Ներսես առաջինը, մականվանած Մեծ, Գրիգոր Լուսավորչի թոռնորդին, վեցերորդ հալ-րապետը Հայոց: Նա 364 թվակ. հաջորդեց Փառնեհոսին և մի ականավոր ուսումնականությամբ մարդ էր, այլև հայրախնամ հոգաբարձու չքավորնե-րի, որոնց համար շինել է բազում աղքատանոց: Նա հիմնարկեց շատ եկե-ղեցիք, ուսումնարանք և վանքեր, որ հետագայումը դարձան գիտության դպրոցք Հայաստանի մեջ: Յուր հոգևոր կոչմանից առաջ ամուսնացած էր մի հույն իշխանի դստեր հետ, որից ծնավ մի որդի, որ հետո հաջորդել է նորան հայրապետական ավոտի վերա, ինչպես կտեսնենք շուտով: Հայոց թագավո-րության քաղաքակաթմ անցքերին և բազմադիմի խառնակություններին, որոնց ականատես է եղած նա, գտնում ենք նորան շատ կերպերով մասնա-կից: Ներսեսը մի քանի անգամ որպես ղեկավար ուղարկված է ղեկի Կոս-տանդնուպոլիս, և որովհետև նա չկամեցավ ընդունել Արիանոսյանց դավա-նությունը, այդ պատճառով վալենս կայսրը, Փավստոս պատմագրի վկայու-թյամբ, արքայի էր նորան ղեկի մի անապատ կղզի էգեյան ծովի մեջ: Այլև այս Ներսեսը ներկա գտնվեցավ երկրորդ կոստանդնուպոլսյան ընդհանուր ժողովին, որին տեղիք էր տվել Մակեդոնիոսի աղանդավոր կարծիքը: Ներ-սեսի անունով հայտնի են մի քանի վանական կանոնադրությունք և մյուս, ժամերգության վերաբերյալ փոքրիկ զրվածք: Նորա աշակերտներ էին այն երկու մեծալույս ճրագները հայկական մատենագրության, Սահակ Պար-թևացին և Մեսրոպ Մաշտոցը, որ մենք կամենք ասել նորա առավել պատ-վական վաստակները: Ներսեսը վախճանվեցավ՝ ղեկավար լինելով հայոց թագավոր Տիրանի հրամանով, 384 թվակ., երբ որ արդեն երեսուն տարի բազմադիմի պատահարների մեջ պարծանքով լցուցել էր կաթողիկոսյան պաշտոն:

Որպես մատենագիր 4-րդ դարու հայտնի է և Փավստոս Բուզանդացին, որ գրել է մի պատմություն, որպես շարունակություն Ագաթանգեղոսի մինչև 390 թվականը. 1832 թվին Վենետիկումը տպած, Փավստոսի պատմության նախածանոթ գիտելիքից երևում է բացահայտ, որ Փավստոս հեղինակը այս գործի, շառավիղում է հայոց նախարարական ցեղից, Սահառունյանցից: Եվ այս ցեղից պիտո է ծնած լինի նա Կոստանդնուպոլսի մեջ, բայց որում 4-րդ դարումը, որպես և 5-րդումը շատ հայեր տեղափոխված են Հայաստա-նից գեպի այդ քաղաքը, Փավստոսի բյուզանդացի լինելը և բյուզանդական հոգով դաստիարակվիլը երևում է այստեղ և այնտեղ արդարև նորա հատուկ գործի մեջ. Ղազար Փարպեցին, միտ շղենելով այս պայմաններին, կարծում է, թե Փավստոսի պատմությունը, ուր երևում են տեղ-տեղ նեղսիրտ ֆանատի-կոսության հետքեր, կարելի չէր բնծայել մի մարդու, որ յուր կրթությունը ստացել է մի այնպիսի հռչակավոր և լուսավոր քաղաքում, որպիսի Բյու-զանդիոնն էր. մեր կարծիքով, իսկ և իսկ այդ աղբյուրից կարող էր մի հոռ-մահոգի հայ ասել, թե «Հայք ընդունել են միայն քրիստոնեական հավատը, սեղան օրհնելու համար»: Խնդիր է նույնպես, արդյոք Կոստանդնուպոլսի մեջ ծնած հայ Փավստոսը հունարեն թե հայերեն է գրել յուր գործը. Մխիթար-յանը, միտ գնելով այդ գործի բնաիր հայկարանությանը, համարում են նո-րա բնագիրը հարադատ հայերեն. բայց իրավացի տեղիք կա տարակուսելու այս մասին, բայց որում ընտիր հայկարանությունը և հելլենարանությունը, չլինելով միմյանցից շատ տարբեր, մանավանդ պատմական ոճի մեջ, կա-

րելի է ընդունել, որ Բուզանդացի Փափաստոսը գրել է յուր գործի բնագիրը հունարեն, իսկ հետո մի այլ բանագետ ոք թարգմանել է նորան հայերէն²⁵:

25. ՄՆԵՂԵԼՍՈՆ, ԼԱՎԱՏԵՐ, ԼԵՍԻՆԳԻ ՀԱՎԵԼՎԱԾՐ

Այս ճառը գրված ու ավարտված լինելով, Մոսկվայի նամակատան սպասավորը բերում է ինձ (Ալլգեմէյնե Յէյտունդ) գերմանական օրագրի թերթերը: Այգտեղ, 30 հուլիսի 1860, համար 212 Տաճկաստանին վերաբերած հատվածի մեջ. Պերա, 20 հուլիսի, խոսք ու զրույց է լինում Ասորեստանի մեջ նորերումս պատահած արյունահեղությունների մասին, ուր բազմություն քրիստոնյաների սպանվել է Դրուզների ձեռքով, առանց օգնություն հասնելու Տաճկաստանի կառավարության կողմից: Ասվում է, թե բոլոր Դամասկոսը դարձել է կրակի բաժին, եկեղեցիքը, վանքերը և եվրոպական դեսպանների տները կործանված են. և թե Ասորեստանում ամենայն տեղ սպանությունը են լինում, և շատապով հավատափոխությունը դեպի իսլամականություն կարող է միայն մահուց փրկել հալածված քրիստոնյաներ: 75.000 քրիստոնյաներ, որ բնակություն էին ունեցած 140 գյուղերում, անտուն և անօթեան թափառում են այս կողմ և այն կողմ, ամեն բոպե երկյուղի մեջ լինելով, միգուցե կորուսանեին և յուրյանց մի դուխ, մերկ կլանքը: Հետո կարդում ենք մի մասնավոր բան, վերաբերյալ մեր հայերին Կոստանդնուպոլսի մեջ. ահա դորա բառացի թարգմանությունը. «Այն կույր հալածասիրությունը (ինտոլերանցիա), որ Կոստանդնուպոլսի հայերը ցույց տվեցին այն միջոցին, երբ որ մի պրոտեստանտացած հայի թաղման հանդես էր, առիթ տվեց անկարգությունների, որ բոլոր քաղաքը մի քանի օր խռովության մեջ ձգեցին: Որովհետև անգլիական դեսպանը թույլտվություն էր խնդրել թաղել հանգուցյալը հայոց գերեզմանատնում և ստացել էր այդ թույլտվությունը պատրիարքից և տերոթենից, բայց հայերի խմբաժողով բազմությունը քանի մի օր շարունակ բնդդիմանում էր դորան, ապա որոշվեցավ զործը այնպես, որ թաղումը բռնությամբ կատարվի ներկայությամբ պարոն Հ. Բուլվերս դեսպանի, սերասքերի, պոլիցիական մինիստրի և պատրիարքի, չորեքշաբթի օրում: Խռոված բազմությունը, որ չկամեր ոչինչ հրամանի ստորագրել յուր անձը, հարկավոր եղավ զորքի կողմից հրացանի կռիբով և բայիոնետներով բաց հալածել, և այդ միջոցին սպանվեցան և վիրավորվեցան մի քանի հայեր: Որովհետև հանգուցյալի դին, հինգ օր մնալով բացօթյա պողոտյի գերա, ամենայն կարելի կերպով խայտառակված էր հայերի կողմից, մինչև տաճիկ սուլտանները կարող էին ամփոփել նորան գերեզմանի մեջ, այս պատճառով վճիռ են կապել այստեղ չորս պրոտեստանտական դեսպանքը՝ հատուցումն պահանջելու: Այս տրտում անցքը պատմելով Ռուսաստանի հայերին, «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, որ միշտ եղել է յուր եկեղեցու անվեհեր պաշտպան և ջատագով, շատ ուրախ է այս բոպեիս, որ կարող է ասել, թե հայոց եկեղեցին չունի պատասխանատու լինել ազգի անկիրթ բազմության հալածասեր և ֆանատիկոս բարքի համար: Հայոց եկեղեցին, իբրև քրիստոսյան եկեղեցի, խոստովանելով այն քրիստոսաբարոզ օրենքը սիրոյ, որ է մեծ և առաջին պատվիրանքը քրիս-

ատնեական հավատի, թող մի քանի խավարամիտ և խավարասիրտ խելացնոր արեղաներ, որ ոչինչ բան չունին եկեղեցու հետ, միշտ եղել է լայնասիրտ և վեհանձն դեպի ալլաժես և ալլասովոր ալլազդի քրիստոնյաքր— Հայոց եկեղեցին միշտ թույլ է ավել թաղել յուր գերեզմանատներում անգլիական գեոպոններ և գործակատարներ, որ վախճանված էին Պարսկաստանի հողի վերա. այս մի անհերքելի ստույգ իրողություն է: Մեք լսում ենք, թե Կոստանդնուպոլսի հայ պատրիարքը նույնպես թույլտվություն է արել թաղելու պրոտեստանտ հայի դին հայոց գերեզմանատան մեջ. և միթե ալլապես պիտո էր ընթանալ, եթե մեր լուսավորյալ օրերում ամենայն որևիցե քրիստոնյա եկեղեցի փակում չէ յուր գերեզմանատան դարպասը ոչ մի ալլազդի քրիստոնյա հանգուցելու առջև: Քանի լուսավորչակրոն հայերի մարմինք թաղած են Ղաղանում բուսաց և գերմանացոց հանգստարանների մեջ, առանց որևիցե անքրիստոնյա հակառակություն և ընդդիմության կամ ժողովըրդի, կամ թե հոգևոր մեծավորների կողմից: Վերջապես ով կարող է առանց մի քաղցր գթաշարժության ասել կամ լսել այս բանս, մեր Մոսկվայի մեջ պրոտեստանտյան և կաթոլիկյան ազգերի գերեզմանատունը հասարակաց է, մին է. ասես թե այս երկու, կենդանություն միջոցին միշտ միմյանց հետ վիճող և ընդդիմաբան քրիստոնյա հասարակությունքը մահու մեջ գերեզմանի դրան առջև հաշտվում են միմյանց հետ, հողեղեն մարմնի հետ բաց ձգելով և աշխարհական պղտոր ախտերը, պայծառանում են նոցա հոգիքը մի երկնային խաղաղություն:

Հայոց քրիստոնյա հասարակությանը Կոստանդնուպոլսի մեջ ունի մի քանի բան ասելու «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, եթե մեր սիրելի եղբարքը զեռես անփրկելի կորած չէին ֆանատիկոսության ուտող-մաշող թույնից, եթե պոլսեցի հայրենակիցների մեջ կա զեռես բանական մտածության և դատողության տեղիք: Նախ և առաջ հարցնում ենք, ի՞նչ խորհուրդ ունի մեր լուսավորյալ դարումը մի քրիստոնեի հալածասիրություն, ինտուլերանցիա դեպի մի ալլաքրիստոնյա. ինչ խորհուրդ ունի ալլաք բանը, քննելով դուրան նույնիսկ ավետարանի լուսով, նույնիսկ Քրիստոսի առաքյալների օրինակով և կշռով: Այլ օրինակ, ալլա կանոն, ալլա կշիռ, ալլա պատվիրանք չունինք մենք, բացի ավետարանից և առաքյալներից: Հայոց եկեղեցու վարդապետքը մեծարելի և խնկելի են մեզ նույն չափով, ինչ չափով նոքա ձայնակից են ավետարանի ուսման, ինչ չափով նոքա հավատարիմ աշակերտք են ամենեցուն վարդապետի, Յիսուսի Քրիստոսի: Քրիստոնեության օրենքը լինելով օրենք ազատության և ոչ ծառայության, օրենք սիրո և ոչ ատելության, ինչ իրավունք ունի մի ալլապես հավատացող քրիստոնյա հայ հալածել և թշնամանալ մի ալլապես հավատացող քրիստոնյա հայ: Քրիստոնեությունը ազդի վերա չէ, րստ որում ասում է առաքյալը. «Ոչինչ է ի Քրիստոս թլպատություն և անթլպատություն», ալսինքն՝ հրեա և հեթանոս. հելլենացի, սկյուծացի և բարբարոս եղբարք են, մին են արդեն Քրիստոսով: Մեր լուսավորչական քրիստոնյան, դառնալով պրոտեստանտյան քրիստոնյա, այնուամենայնիվ մնում է մեր եղբայր, թե ազգաբար և թե քրիստոնեաբար. ազգաբար, րստ որում հայկական արյունը երակների մեջ չէ փոխվում, դառնալով ալլա եկեղեցու անդամ. քրիստոնեաբար, րստ որում Քրիստոսը պատկանում է և՛ պրոտեստանտին, և՛ հային, որչափ ևս տարբեր լինեն նոցա աստվածապաշտության արտաքին կարգերը, որչափ ևս գտանվին մասնա-

վոր առանձնությունը երկրորդական հավատալիքի մեջ, ազգային կամ եկամուտ սովորությունը, որ բոլոր տեղում և հանգամանքին այսպես կամ այնպես լինելով, ոչինչ բան չունին քրիստոնեական կրոնի իսկություն և էություն հետ: Ոչինչ բան, կրկնում ենք, և այն քրիստոնյան, որ կարող է գայթակղվիլ և հալածել յուր եղբայրը այդպիսի մասնավոր առանձնությունների պատճառով, նա և քրիստոնյա չէ, նա ունի քրիստոնեություն դատարկ փեճեկը, պայմանական, այսպիսի կամ այնպիսի կերպարանքը, բայց հոգին, ուղ և ծուծը հեռի է նորանից: Երկրորդ, հարցանում ենք, ի՞նչ իշխանություն ունի մի քրիստոնյա մի քրիստոնյայի խղճի ազատության վերա. մարդս, այո, իբրև քաղաքացի պարտական է հնազանդել այս և այն աշխարհական օրենքին այս և այն թագավորության մեջ, ուր ունի նա յուր օթևանը, բայց կրոնական բաների մեջ նա գործ ունի յուր խղճի և յուր Աստուծո հետ. նա պատասխանատու չէ ոչ որի յուր ընկերներից, և ոչ որ ղորանից իշխանություն չունի հրամայել նորա խղճին կամ հալածել ու թշնամանալ նորան, որովհետև կցորդ չէր մեր մասնավոր հավատական կարծիքներին: Գուցե մի քանի կարճամիտ և ազևտ մարդիկ կընդդիմադրեն մեզ, թե ազգը պահպանելու համար պիտո է ամենայն խստությունը պահպանել և պաշտպանել հայոց քրիստոնեության արտաքին կերպարանքը և տեղական սովորությունները, որ այդպես մեր հայր որոշվեր, զանազանվեր մյուս ազգերից և անխախտ մնար հայկական ազգությունը: Մենք ասացինք վերևում, թե ազգ ու կրոնը ջուր-ջուր խնդիրներ են: Այլ է ազգայնության հանգեսը և այլ է կրոնի հանգեսը. մինը աշխարհական խորհուրդ ունի, բայց մյուսը իբրև դերաշխարհիկ բան, իբրև անմարմին ըմբռնողություն, գործ ունի ուղղակի մարդուս խղճի և աստուծո հետ: Ուրեմն հայերը թե՛ լուսավորչականը, թե՛ կաթոլիկը և թե՛ պրոտեստանտը, մնում են միշտ արենակից եղբայրք, մի ազգի որդիք, մի լեզվի կցորդք, մի ազգային պատմության (այսինքն՝ միեկնույն նախահարց ու նախամարց) ժառանգներ: Աստված կամեցել է, որ հայք լինին հայք, այսինքն՝ մի առանձնախոս ազգ. թող և այդպիսի մեծ գործ, անշարժ և անփոփոխ, թող նոքա լինին հայրենասեր, շմիավորվեն ոչինչ ազգի հետ, ո՛չ հույն, ո՛չ գերմանացու, ո՛չ ֆրանսիացու, ո՛չ անգլիացու, հետ, որ ընդգեմ է աստուծո կամքին, որովհետև նա բարի է տեսել որոշել հայ ազգը մյուսից, տալով նորան այլ լեզու, այլ խոսք, այլ բարբառ բերանի: Բայց կրոնով կարող են հայերը լինել որոշ-որոշ, և ոչ մինը չունի իշխանություն բռնաբարել մյուսի խիղճը, կամ թե մտածել թե այլապաշտ քրիստոնյա հայր արդեն հոգով ու սրտով բաց էր կտրած ազգից, պիղծ էր, որովհետև կաթոլիկ էր կամ պրոտեստանտ: Հայոց նախահարքը մինչև 3 դարը Քրիստոսից հետո հեթանոս էին. մենք այժմյան հայերս՝ քրիստոնյաներ. այս պատճառով մենք չենք հայհոյում ոոցա հիշատակը. չենք ասում, թե նոքա իբրև հեթանոսք չէին հայք, և մենք, իբրև քրիստոնյայք, չենք ոոցա արյուն, ոոցա զավակք. ուրեմն ազգը, ազգակցությունը, ազգասիրությունը մնում է և պիտի մնա անփոփոխելի, թեև փոփոխվում էր կրոնը: Մոռանում չենք, որ Եվրոպայի մեջ խավար դարերում, այո, կրոնական բաժանմունքը եղել են և ազգի բաժանմունք և ահարկու կործանությունը են բերել մարդկության վերա, այո, զիտենք որ Լութերի ղեկավարման յուր հաղթությունների փոխարեն արյունի գին է նստել Գերմանիային, քարուքանդ է արել ծաղկափթիթ աշխարհներ ու քաղաքներ, հարյուր հազարավորների կյանք հողի մեջ է

դրել. Բայց թող ասեն Բանագետ հայերը, լա՞վ կլինի մարդկության օգտի համար, եթե բոլոր քրիստոնեական Գերմանիան մնացած լիներ մինչև այժմ հռոմեական բռնավոր եպիսկոպոսի իշխանական դավադանի հպատակ. մի խոսքով, եթե շլիներ ռեֆորմացիան, կամ թե ճնշվեր դա, գերմանական ազգի միությունը պահպանելու համար, ազատ քննողության հանդեսը կրոնի և դիտության մեջ հավիտյան փակելու, մարդկությունը անվերջ ստրկության մեջ անասնացնելու համար: Ոչ որ մեր բանագետ հայերից, կարծեմ, ասելու էր, թող եղած շլիներ Լուծերի ռեֆորմացիան, որ երկու մասն էր ճեղքել գերմանական ազգը, կաթոլիկ և պրոտեստանտ. թող մարդկությունը թթվեր ու քացախեր կրոնական և իմացական ծառայության մեջ: Ուրեմն ամենեւ-յանքս հաճ և հավան ենք, որ Լուծերի ռեֆորմացիան թեև արյունով ներկ-ված շավիղների վերա առաջ է գնացել, թեպետ գերմանական ազգի միու-թյունը մի քանի դար ճեղքել է և դժվարացրել է, այնուամենայնիվ բերել է մարդկության համար անթիվ ու անհամար և անկշռելի օգուտներ: Ուր մնաց, որ այս բուպիս, մեր լուսավորչալ օրերում, բոլոր Գերմանիայի մեջ հավա-սար իրավունք ունին կաթոլիկ և պրոտեստանտ հասարակությունը միև-նույն թաղավորությունում, և գերմանացիք, թեև մի մասը կաթոլիկ և մյուս մասը պրոտեստանտ, խոստովանում են յուրյանց անձը մի գերմանական ազգ, մի սիրտ և հոգի զանազան մարմինների մեջ: Մեր օրերումս կաթոլիկ-յան և պրոտեստանտյան կրոնը չեն խափան նոցա հայրենասիրությանը, նոցա ազգային առաջադիմությունը, նոցա բազմալեզուն միա-...ւորյալն, նոցա մատենագրության բարգավաճանքին: Այսպես ևս պարտ և արժան էր մեր հայերին նայել միմյանց վերա և հրաժարվիլ կրոնական վեճերից, ջանք դնել քրիստոնեական եղբայրասիրությամբ բժշկել ազգային մարմնի մեջ եղած ճեղքը, քան թե հայաժասիրությամբ օրեօր ավելի հեռի բաժանել միմ-յանցից սիրտերը և հոգիքը: Ազգը միապես պատկանում է և լուսավորչակա-նին, և՛ կաթոլիկին, և՛ պրոտեստանտին. ուրեմն թող այդ երեք ազգային բաժինները յուրյանց դրոշի վերա արձանագրեն միապես այս երեք բառս որպես նոցա կյանքի թանկագին առածք, որպես նոցա աչքի բիրք. եղբայ-րասիրությամբ, Հայրենասիրությամբ, միաբան ամենագոհությամբ հասարա-կաց հայրենիքի համար, այն բուպին, երբ որ հաճո էր նախախնամությա-նը փորձանք բերել հայերի վերա:

Հայոց եկեղեցու որդիքը սկսած 11-րդ դարից ընկել են վտանգի տակ՝ բաժանվելու յուրյանց մայրենի եկեղեցուց. առաջին երկպառակությունը ձգել է հայերի մեջ պապական եկեղեցին Դոմինիկյան աբեղաների ձեռքով. այդ կաթոլիկյան հիմքը միանգամ դրած Հայաստանի մեջ, օրեօր ընդարձակել է պապական ուսումը հայերի մեջ, վերջին դարերում դրան շատ գործակից լի-նելով Մխիթարյան վարդապետները, որ ձրի կերած չեն պապականության հացը, այլ քաջ մշակների պես գործ են կատարել յուրյանց տիրով Հոռմի Պապի համար: Կլինի մի քսան, երեսուն տարի, որ և պրոտեստանտական վարդապետքը Տաճկաստանի մեջ սկսել են ազդել հայերի վերա և մոտ քա-շել նորանց դեպի ինքյանք. այսպես ծագել է հայերի մեջ և մի պրոտեստան-տական բաժին, որոնց ղլխավոր կենտրոնը ասվում է Սմիռնա: Մոտերումս և Ռուսաստանի մեջ մի քանի վատթար, կարելի է ասել, անկրոն հայեր, փառասիրության և օգտասիրության պատճառով աշխատում են և կցանկա-նային օր մի առաջ հայոց եկեղեցին տեսնել միացած հույն եկեղեցու հետ,

պատճառ բերելով, թե հայոց եկեղեցին յուր արտարին կերպարանքով ուներ հույն եկեղեցու հետ շատ նմանություն, այլև առաջուց արգեն հայոց հայրապետներից ոմանք ձևոնարկած էին միավորելու այդ երկու եկեղեցիքը, թեպետ զործը գլուխ չէր եկել: Ուղիղը ասեմ, մենք հավան չենք ո՛չ պապականների, ո՛չ պրոտեստանտների արարքին. թեպետ դոքա արդարև պատմական (աշխարհական զործերի ընթացքով) իրավունքով վարվում էին հայերի հետ այնպես, ինչպես աշխարհք վարվել է միշտ այն բանի հետ, որ ասվում է, այսինքն՝ մի անտեր բան, որ և ամենայն մարդ կարող էր ձեռք ձգել, սեփականել, եթե ուներ կարողություն և հնարագիտություն: Վերջինների ջանադրությունը մենք ամենևին դատապարտում ենք որպես մի անբարոյական, անխիղճ զործ: Ինչպես պիտո էր պահպանել հայոց եկեղեցին իբրև մի քրիստոնեական առանձին ձևակերպություն, աչքի առջև ունենալով այդքան վտանգներ: Այս խնդրի վերա մինչև այժմ չկան ոչինչ առողջ և հաստատուն հայացք հայերի մեջ, որովհետև ոչ մինը դոցանից, բացի յուր թըշվառ ախտերից, տեղյակ չէ աշխարհական կարգերի ընթացքին, և ամեն մինը յուր վայրիվերո, կցկտուր տեղեկությամբ մտածում է վճռել այդպիսի խորին պատմական խնդիր: Զարմացք չէ, որ շատերը հայերից, ազգային եկեղեցին իբր թե պահպանելու համար, խրատում են, թե հայերին պիտո չէ մոտենալ օտար եվրոպական ուսման և գիտության, որպես թե յուր ընտանի տգիտության մեջ պահպանելով ազգը, կպահպանվեր և եկեղեցին, հաստատմնալով յուր հայրապետների դիրքի և կարգերի վերա: Թշվառ պահպանություն: Մյուսները փրփրած ու կատաղած հայհոյում են միայն կաթոլիկների և պրոտեստանտների քահանայքը, որ անիրավաբար միջամուխ էին լինում հայոց հոտի մեջ և զայլի պես հափշտակում ու տանում էին ոչխարքը: Այլ մյուսները, արդարև հայրենասեր մարդիկ, կամավ և գիտությամբ շփոթում են ազգային խնդիրը կրոնականի հետ, մտածելով, թե հայերը կրոնաբար բաժանվելով այս և այն ալլաղդի քրիստոնեական հասարակությունից, դրանով լոկ և միայն կփրկեն յուրյանց ազգությունը: Այս վերջինքս թշնամի չեն լուսավորության և գիտության եկեղեցու մեջ, այլ ցանկանում են դորան ամենայն սրտով. բայց թե այդ բարիքը որպիսի և որքան աշխատությամբ կարող էին ստացվիլ, և արդյոք նույնիսկ եկեղեցին կամի դորանց ընդունել յուր մեջ, սնուցանել և սնանիլ դոցանով, այդ մասին ոչ խոսք կա և ոչ խընդիր: Տգետների, վայրիվերո խոսողների հետ զործ չունինք մենք. թող դոքա տգիտության վահանի տակ, որքան կամին, պահպանեն ազգ և եկեղեցի. մյուսների հայհոյությունքը և հալածասիրությունը ընդդեմ կաթոլիկների և պրոտեստանտների երևում են մեզ ամենևին թույլ և ջախջախ բաներ և պիտո է միայն շատացնեն անկարգությունքը, կռիվը և խառնակությունը ազգի մեջ, առանց մի փրկաբեր հետևանք առաջացնելու: Վերջինների մտածությունքը համարում ենք կես մի անխոհեմ և կես մի պալլիատիվ (առ ժամանակ միայն օգուտ բերող) բժշկական դեղ, որ չէ վերացնում ցավի արմատը, այլ միայն ժամանակավոր կերպով թեթևացնում է նորան, որ հետո ավելի կատաղությամբ դուրս արձակվի և ապակալությունք զործի: Մենք մտածում ենք այսպես. Եթե հայոց եկեղեցին պետք է այս մեր կլանող ժամանակին դիմանա, պահպանվի, ապա անպատճառ պիտո էր նորան նորոգել յուր հնացած և մաշված կենդանությունը, միտ դնելով առաջադեմ մարդկության պիտույքներին: Հայոց եկեղեցին պիտո է մի ոեֆորմ առներ ոտքից

մինչև պլուխ, այսինքն՝ մի ազդու վերանորոգություն ավետարանի հաստատման հիման վերա. իհարկե ներգործելով արմատից դեպի վեր, ժողովրդի և հոգևորների դաստիարակությամբ և կրթությամբ մեր օրերի լուսավոր հոգու համեմատ: Հայոց եկեղեցին գիտությամբ պաշտօնանալով, ժողովուրդը ճանաչելով քրիստոնեության իսկությունը, շինվելով և հաստատվելով ավետարանական բանի վերա, այնուհետև ոչ մի հայ տեղիք ունենալու չէր վաղելույունը եկեղեցուց դեպի մյուս եկեղեցի, ըստ որում նույն երանությունը որ խնդրում էր նա օտարի եկեղեցու մեջ, ունի արդեն յուր մայրենականի մեջ: Հիմար և անխորհուրդ ուրացողներ, փառամուլ և շահախնդիր մարդիկ ամեն ազգի մեջ և ամեն ժամանակ եղած են. և հայերի մեջ կարող են այդպիսիք գտնվել: Դրանց հետ դործ չունի հայոց եկեղեցին. թող դրանք, այդ փառած հայերը, օր մի առաջ գնան, կորչին, միանան որոնց հետ կամենում են, մեր հոգսը չէ: Բայց հայոց եկեղեցին, մեր ամենասիրելի մայրը, որ ծնել է մեզ յուր սուրբ ավազանից, թող ինքը նախ և առաջ նորոգվի կենդանությամբ, դալարանա, ծաղկի և զարգարվի արժանի պատուհներով. այնուհետև այդ ծառի մի քանի ցամաքած ու անպիտանացած ճյուղերը թող բաժանվին նրանից և միավորվեն մի օտար ծառի հետ: Դրա վերա ցավելու պատճառ չունի ոչ ոք:

26. <ՇԻՒԼԵՐԻ ՄԵՍԻՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍԸ ԿԱՄ ԹՇՆԱՄՍՍԵՐ ԵՂՐԱՐՔԸ>

ԱՌԱՋԱՐԱՆԸ

ԱՌԱՋ ԳՆԱՑՆՔ

Ամեն մարդ վարում է յուր կյանքը,
 Ամենում զարկում է յուր սիրտը.
 Ինչպես որ նրա մեջ ժամերը
 Գործում են օրերի հյուսածը,—
 Ուրախ է կամ տրտում և մարդը:

Միշտ առաջ, միշտ առաջ, անսասան
 Կա միայն ինչ որ ինքնըստինքյան
 Ունի հարդ և կշիռ մեծության.
 Ինչ որ չէ կյանքի մեջ տեսական,
 Այն բանը և կյանքի չէ արժան:

Միշտ առաջ, միշտ առաջ. վասնզի
 Կորած է աթառառք քո թափած
 Ի վերա օրերի զնացած.
 Ինչ բան, որ Աստուծոյ է ծնած
 Նաև իսկ կհաղթե աշխարհի:

Քաջ, արի զեպի դործ. ձեռք շարժիր,
 Աշխատիր, վաստակիր անձանձիր.
 Վերջումը—աներկմիտ դու կացիր,—
 Այս աշխարհ կամակոր, ախտակիր,
 Ամոթով ոտքիդ մոտ կխոնարհի:

Առաջ զնացիք, իմ սիրելիք. առաջ, ձայն է տալիս մեզ ժամանակը:
 Աշխարհը երթում է յուր ճանապարհը. մենք կարող չենք դադարեցնել նո-
 րան. մեզ պարտ է ուղեկից լինել նորան և մեր հատուկ ոտքով, կամ թե,
 որպես ծուլ և անպիտանացած որդիք ժամանակի, ետ մնալ: Երկու ճա-
 նապարհ դրած է մեր առաջև, իմ ազնիվ բարեկամներ. մինը անմիտ ան-
 դործության և անձնադյուրության խաբեբա ծաղիկներով զարդարած, մյու-
 սը աշխատության և դժվարության փշերով պատած: Մինը դեպի կորուստ,
 մյուսը դեպի փրկություն. մինը քաղցր և սիրելի քնասեր ամբոխին, այն
 տգետ և ծուլ մարդերին, որ կամենում են վայելել առանց աշխատելու, հըն-
 ձել առանց սերմանելու, որ ապրում են մի տնկական կյանքով անփուլթ և
 անհոգ յուրյանց գալոց զավակի բախտավորության մասին. մյուսը հաճելի

և խնդրելի սակավաթիվ մտախոհ մարդերի, որ լավ գիտեն, թե նախահարց ձևերով միայն տեղի ունի, ու սերմանաժողով կարող էր հնձել ապագա սերունդը. ուրեմն այնպիսիների համար, որ սիրում են յուրյանց պալոց ազգը և ցանկանում են նորա բախտավորությունը: Եվ ինչով է որոշվում մարդս անբանից, եթե ոչ, հեռախոս հոգաբարձությունը մարդկայի համար. ապրել միայն բոսանի համար, ալդ գիտե և անասունը:

Երկու ճանապարհ դրած է մեր առջև, կրկնում ենք շեշտելով. կամ առաջ կամ ետ. երկուքն ևս այս բոսանի պտուղն են մեր ազգի մեջ յուրյանց կուսակիցքը, յուրյանց զանազան դրոշները զանազան մակագիրներով. մինի վերա խոշոր և համարձեղ տատերով փողփողում է «Շարժականությունը գեպի առաջ» ընթացակցություն առաջադեմ ժամանակին. նորոգություն ավետարանի լուսով, նորոգություն գիտության գործնական. մյուսի վերա կոպիտ ու տգեղ տատերով դրած կարգում ենք այսպիսի տրտում և անմխիթար խոսքեր. «Ասիական տեղաբաժնություն» վերադարձ գեպի անմխիտ տղայական օրեր. ոչինչ նորոգություն, ոչինչ վերաշինություն ազգային կյանքի—մի հայկական շինականություն: Մենք վարմանում չենք, այլ ցավում ենք, որ հայոց մի բաժինը յուրյանց ինքնակոչ, տգեղ ուսուցիչների բերանով անզաղար փշում են մեր ականջին յուրյանց օտարաձայն պարկուպղուկը, վայրիվերո շատախոսությամբ հավանեցնելով ազգին, թե պիտո էր նորան գնալ, դարձյալ մտնել մի տեսակ մարդերի հոգաբարձության տակ, որ այնքան դարեր ոչինչ օգուտ բերած չէ մարդկությանը բացի ծառայեցնելուց նորա հոգին, բացի կաշկանդելուց նորա մտավորական կարողությունը: Դորա, չկամելով կամ չկարողանալով հասկանալ այս մեր նոր ժամանակների պիտույքը եվրոպական գիտության ծանր և բազմամասնյա խնդիրքը, ծածուկ ու հայտնապես ջանագիր են՝ ինչպես երևում է կամ յուրյանց մերկությունը ծածկելու, կամ վատթարաբար փախչելու մի մեծ հանձնառական գործից, կարծիք տնկել ազգի մեջ, թե «կրոնը, ավետարանը գիտություն չէ, ուսմամբ ու քննողությամբ ստանալի և հասկանալի և գործադրելի կյանքի մեջ, թե եվրոպական լուսավորության ընթացքը չէր ըստ ամենայնի պիտառական և օրինակելի հային, այլ թե սորա լուսավորության գործը պիտի լցուցանվեր մի առանձին ասիական ոճով, մի տեսակ մարդերի հոգաբարձությամբ, որ մինչև այժմ յուրյանց դուռները և պատուհանները հազար ու մի փականքով փակել են ընդդեմ լուսավորության, որ դորան միշտ հալածել են, որ դորան մինչև այս բոսան ոչինչ պաշտպանություն և քաջալիրություն ցույց տված չունին: Ժողովրդի ազատությունը յուր համար վաճառ առնուլ, նորա պղտոր և կույր ախտերը որպես ապացույցք յուր տղայական կարծիքին առաջ բերել և այդպես թեթևամտիլ, որպես թե կարելի էր գիտության հիմունքը տապալել, ճշմարտությունը բնաջինջ առնել. այդ կարելի է միայն ասիական համբակների, որ դարձել էին բարոզող ուսուցիչք ասիական մարդերի մեջ: Այդպիսիներից խրատ առնուլ, ուսանել թե ինչ ասել է կրոն, ազգ, ազգային առաջադիմություն, գիտություն և ուսումն, այնպես է, որպես թե մեծածիղ կենդանություն պահանջել, կամ թե ապառաժ քարից պողպատեություն:

Բացի այդ մոլորվածներից և յուրյանց անձնական ախտերով կուրացածներից, ամենայն բարեմիտ և խոհական հայ, քննողական աչքով նայելով յուր և մյուս ազգերի վերա, իսկույն տեղեկանում է այն տխուր իրողությունը, թե մինչև որ աստիճան հեռ էր մնացել ասիացի հայը, համեմատելով

աշխարհաշեն կվրոպացի մարդու հետ: Նա, քրքրելով եվրոպական աշխարհաշինության հիշատակարանը, վերահասու է լինում, թե ինչ ճանապարհներով այժմյան լուսավոր մարդկությունը հասել է յուր ծաղկյալ դրությունը, թե գիտության ու ճարտարության և թե քաղաքական կրթության մասին: Ամենայն եվրոպական ժողովրդի պատմություն, նույնիսկ ուսաց ազգի, որին հպատակ են մեր հայք, միայն թե հայոց խելացիքը կարողանային և կամենային բան հասկանալ գոնյա յուրյանց մոտակայքում, եթե հեռակայքը անհասանելի են նոցա,—ասում է մեզ, որ եվրոպայի աշխարհաշինության դարազուլքը սկսում է այն ժամանակից, երբ որ աշխարհական հասարակությունը շատ համարելով յուր հոգևոր դասու հայրական խնամարկությունը, սկսում է դործ դնել յուր սեփական իրավունքը, սկսանում է անձամբ անձին արդյունակատար լինել յուր համար, երբ որ գիտությունը և ճարտարությունը, դուրս գալով ստվերային խցերից, մտնում են աշխարհական հրապարակի մեջ, դառնում են աշխարհական գործ, խոսում են ժողովրդի հետ կենդանի հասարակաց բարբառով: Դարավոր փորձերը անգործ կացուցանել, պատմության հիշատակարանքը ուղղադրել յուր կամեցածի պես, աշխարհի մեջ եղած ստույգ իրողությունները ուրանալ կամ մեկնել խարդախությամբ, վերջապես հասարակաց մարդկության կարգից դուրս պատառել հայերը և դոցա կյանքի մտավորական ու բարոյական նորոգությունը դնել այլ պայմանների և այլ օրենքի տակ, քան թե հայտնի են պատմագրության մեջ. այդ կարող են միայն յուրյանց ասիական քնի մեջ երազել ումանք անբարեներ անձինք: Եթե այդ մեր եղբարքը յուրյանց անձնական կիրքն են յցուցանում, թող լավ իմանան այսբան, որ կիրք ասած բանը ոչինչ գործ չունի գիտության հետ, ոչինչ կշիռ չունի ուսումնականության մեջ, որովհետև չէ կարող ոչինչ ճշմարտություն ապացուցանել և ոչինչ ճշմարտություն հերքել: Բայց եթե դոքա ծառայում են ազգային ախտերի, շողորորթում են հայկական ամբոխի պատվասիրությունը՝ բարեմարդիկ լինելու համար, թող ապա ասենք դոցա, որ այդպիսի խարդախությամբ կորուսանում են ամենայն իրավունք լինելու մատենագիր ուսուցիչը ազգի մեջ, ուր մնաց, որ այդ պատվելիքը բացի գիտության լոկ անունից ոչինչ լսած չեն, բայց թե ինչ է դուրս իսկությունը, ինչպես է դա ստացվում և գործ գրվում կյանքի մեջ, այդ բանը և երազի մեջ տեսած չեն: Ամբոխի տգիտության ուսերի վերա մատենագիր լինել շատ հեշտ բան է, այնպես հեշտ, ինչպես ոչ մի բան: Ազգի ֆանատիկոսությունը զրգոնել, մի անբարոյական գործ, մի զժոխային զենք անճարացած վատթարամիտների ձեռքում:

Գիտության դրությունը մեր հայերին բանալու, մատենագրությունը մեր ազգի մեջ օգտակար կացուցանելու, գրվածների համար ընթերցողը պատրաստելու, մի խոսքով, իմացական վաճառաշահության և տուրևադի հրապարակ բանալու ազգի մեջ, հարկավոր են ուսումնարաններ ազգային հասարակության իշխանության ներքո: Առհասարակ թե հոգևոր և թե աշխարհական լուսավորությունը ազգի պիտո է զառնա ժողովրդի միաբան հոգաբարձության գործ: Ինքը, ազգային հասարակությունը պարտական է պատրաստել յուր ուսուցիչքը և դաստիարակիչքը, եթե չկամի, որ խարդախությամբ ներս մտած, անշնորհ և ամբարիշտ մարդիկ յուրյանց խավարի թրշվառ սպասավորներով օձի ձագեր սնուցանեին ազգի համար կամ թե յուրյանց մեռած զաղափարներով մեռուցանեին և հայոց զավակների հոգին ու

սիրտը: Այս մեծ ազգային խնդիրը վաղուց արդեն հասկանալով՝ մեր պատ-
վելի հայրենակիցքը Տաճկաստանի մեջ բուն ազգի անմիջաբար հոգալի դոր-
ծը դրել են ազգային խորհրդականների և ժողովի իշխանության տակ. այս
մի մեծ քայլափոխ է, որ արել են մեր հայերը արտաքո Ռուսաստանի, մի
շատ մեծակշիռ քայլափոխ դեպի առաջ, դեպի հվրոպական կրթություն:
Փառք և պարծանք նոցա. մեր կողմից առ ի սրտե մաղթանք և խնդրվածք
ամենակարող տիրոջից, որ հաջողություն պարգևե նրանց հայրենասիրական
գործին, որ օրհնե նոցա ձեռքի վաստակը: Տաճկաստանի հայերի գեղեցիկ
օրինակը մինչև այժմ ոչինչ ազդեցություն ունեցել չէ մեր հայերի վերա Ռու-
սաստանում. այստեղ տեսնում ենք ավերակներ ավերակների վրա, ամե-
նայն բան վերիվալր, ազգային գործը անարժան և տգետ մարդերի ձեռքում,
ըստ որում անմիաբանությունը անգործ է կացուցանում բոլոր բարեմիտների
ջանքը: Թյուր և անհիմն է ոմանց հայերի գանգատը մեր Ռուսաստանի ան-
բարեմտության և արգելասիրության վերա. անբարեմիտ և թշնամի յուրյանց
հայրենական ազգին և ինքյանք հայք, որոնց ինքնասիրությունը ավելի մեծ
է, քան թե հայրենասիրությունը: Երբ խնդրեմ, ասեն մեզ այդ գանգաղամիտ
և հազար ծակ ու մուտից արդելք ու խափան դուրս ավելի ու հայերը, ինք-
յանք միաբանվեցան, խորհուրդ կատարեցին, մի բարոյական գործ ուրվա-
գրեցին և հետո թույլտվություն խնդրեցին տերությունից, բայց սա, անբար-
յացակամ գանվելով, արգելք եղավ դրա կատարմանը: Ոչ. մենք, իբրև հա-
րազառ որդի հայոց ազգի, իբրև ուսուց տերության հավատարիմ քաղա-
քացի, իբրև բարեխիղճ քրիստոնյա, հասկանալով ինչ որ պիտո էր տալ
աստծուն, կայսրին և մեր հայրենական ազգին, ստիպված ենք ասել այս-
տեղ, թե շատ հայեր մեր մեջ սուտ հայրենասերք և վայրիվերո, երկդիմի
մարդիկ, յուրյանց անսրտության և անգործության մեղքը ձգում են միայն
Ռուսաստանի անբարեմտության և խափանասիրության վերա, Իրենք ոչինչ
չկամին առնել, և եթե պետք է մի բարոյական գործ առաջ տարվեր ազգի
մեջ, բացի դատարկ պատիպատ խոսքերից և փոքրոգությամբ առանձնության
անկյունները որոնելուց, ոչինչ տեսանվում չէ. բայց մեղավոր է Ռուսաս-
տանը, անբարյացակամ է Ռուսաստանը, արգելասեր է Ռուսաստանը:

Սոցա նման մտածություն մինչև այժմ բավական շատ արել է յուր ազ-
գի հետ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը: Այսօր դարձյալ կրկնելով դրանց,
ոչինչ այլ գիտավորություն չունի նա, բայց միայն դարձուցանելու նորա
ուշադրությունը այն կարևոր և ամենակարևոր խնդրի վրա, թե վերջապես
պիտո էր ազգին յուր նյութական և բարոյական գործությունը ժողովել և միա-
վորել հայրենասիրության մեջ, միաբան խորհրդակցությամբ գործ գործել
ներկա և գալուց սերունդի համար: Վաղուց և վաղուց «Հյուսիսսփայլը»
բարձրաբարբառ քարոզել է ազգին, այժմ ևս կրկնում է միևնույնը, թե մար-
դուս մեծությունը և կարողությունը ընկերության մեջ է. մարդս միայնակ,
ինքնըստինքյան, ոչինչ է, բայց ընկերությամբ, հասարակությամբ ամենա-
կարող է, իսկապես հրաշագործ է: Ինչ որ անկարելի է միմեմե և երկուքին,
դա կարելի է ձեռքով ու սրտով միմյանց հետ միավորված շատերին: Այս է
աշխարհաշինության պայմանը, այլ պայման չկա: Սրա համար ասել է մեր
տերը: «Եթե երկու կամ երեք ժողովեցին հանուն իմ, անգ հմ և ես ի մէջ
նոցա». սրա համար ասել է և մեր երանելի Ազգի: «Զուգութիւն է մայր
բարեաց, անզուգութիւն ծնող չարեաց»: Բայց ընկերություն և զուգություն

կարելի է այն ազգային հասարակության մեջ միայն, ուր կան ընդհանուր իդեաներ, ընդհանուր հոգի, փոքրիշատե մոտավոր հայացք և ըմբռնողությունը մտածելի նյութերի մասին, ուր հսակաճությունը, անձնական ախտերը, անհատի ազատությունը չափի ու սահմանի տակ են և հնազանդում են բանականության հրամանին, հասարակաց օգտին: Ուրեմն, թող վերջ ի վերջո մեր հղբայրակիցները հասկանան իրենց օգուտը, խնդրեն զիտություն և զիտության մաքրիչ կրակովը հստակեն յուրյանց սիրտը պղտոր հսական ախտերից, զուգավորեն միմյանց հետ յուրյանց պատառ ու բաժան կամքն ու միտքը և վերաշինություն յուրյանց ազգային տան: Թող այս նոր տարեմուտի օրին, բարիք մաղթելով միմյանց, ուխտագիր լինին առաջի աստուծո մոռանալ յուրյանց ղեպի հղբարքը ատելություն և թշնամություն՝ այդ սե ժանտ օձերը, որ թունավորում են ամենայն ազնիվ բան, այդ դարշելի գորգոնները, որ յուրյանց դժնգակ հայացքով քարացնում են ամենայն կյանք և շարժողություն ազգի մեջ, թող այսօր մեր ազնիվ հղբայրները յուրյանց մասնավոր առանձնական ախտերը վեհանձնությամբ զոհ բերելով հայրենիքի սուրբ սեղանի վրա, դառնան մի կամք, մի հոգի, մի սիրտ, և ամեն միմյանց ինչով կարող են, շինության նյութ մոտ բերեն հայկական ավերակ տունը նորոգելու և պայծառազարդելու: Բայց եթե կան հայոց հասարակության մեջ անուղղելի, ամբարիշտ, ազգին վնասակար մարդիկ, որոնց հետ ապրել կարելի չէ բարեմիտներին, այդպիսիք թող օր մի առաջ, բոլոր բարեմիտների միաբան զինվորությամբ, իբրև վարակիչ ժանտախտ դուրս պատառվին և դուրս ձգվին ազգային մարմնի միջից: Համբերել այդպիսիներին թշնամություն է դեպ նույնիսկ ազգը:

Ջանազան տեսությունը և կարծիք զիտության մեջ՝ միայն թե լինեն զոքա տեսությունը և կարծիք և ոչ թե տգիտական շատախոսություն, հարկավոր են, այո, եթե զիտությունը պիտի առաջ գնա, ուսումնական խնդիրքը պարզվեն և պայծառառան հասարակության առջև. այստեղ մի ազնիվ պատվավոր պատերազմ ամենևին փրկավետ է. և ոչ ոք չունի տեղիք տհաճելու, այլ մանավանդ ամենեքյան պարտ են ուրախանալ դրա վերա. բայց դուրս գալ զիտության սահմանից և թողնել յուր գրիչը պղտոր անձնական ախտերի, դա ոչ թե կրիտիկա է, այլ ասիական տմարդություն: Մատենագրությունը հայհոյանքի հրապարակ չէ, բայց բարոյապես պատժել ազգի վնասակար և կործանիչ մարդիկը, վրեժխնդիր լինել ճշմարտությանը նրա պարտականությունն է: Հայոց ազգի մարմինը ունի յուր վրա շատ ապականված տեղեր, դրանց քննել անաշտապես և ի բաց կտրել սուր դանակով, չպիտի վախենա զիտությունը և մարդկության բարեկամը. թող հիվանդը ցավի և դանդաղվի. շատ բնական է այդ. թող կարճամիտքը և հիվանդի մերձավորքը հարաջրոց բարձրացնելով հայհոյեն բանագետ բժիշկը. այդպես հղել է և ամենայն տեղ. բայց այդ լաց ու կոծը չպիտի խափանի բժշկության գործը. սա պիտի առաջ գնա, որչափ և ծանր էին այն պայմանները, որոնց մեջ վիճակվել է հայկական բժշկին գործ գնել յուր ճարտարությունը:

Ազնիվ հայրենակիցք, սիրելի հայեր. այս օրս մի խորհրդավոր օր է. ես չկամիմ Ձեր հետ բոլոր ժամանակը անցուցանել ընդհանուր խոսակցությամբ: Նրջանիկ համարելով իմ անձը այս պատվական օրիս հանձնել Ձեզ իմ առ ի սրտե բարեմաղթությունը, կարող չեմ արձակել Ձեզ իմ մոտից, առանց մեծարելու Ձեզ, իմ սրտի սիրածը, մի հղբայրասիրական ընծայով.

դա լինելու է այս անգամն Շիլլեր գերմանական բանաստեղծի «Մեսինական հարսը կամ թշնամասեր հղբարբը»¹: Հայոց ուսումնականները կպահանջեն մեզանից մի քանի ծանոթությունք Շիլլերի վերա, թե ինչ է նորա արդյունակատարությունը իբրև գերմանական բանաստեղծի ընդհանրապես, և թե հիշյալ ճարտարապետական գործը մասնավորապես ինչ կշիռ ունի գերմանական մատենագրության մեջ որպես դրամա: Կատարենք այդ արդարացի պահանջողությունքը, համառոտապես կարգելով տեղեկություններ և խնդրելով ուսումնականներից ուշադրությամբ ընթեռնել մեր ծանոթությունը, եթե կամենին ըմբռնել այն փիլիսոփայական հայացքը, որ մատենագրության պատմաբանները ունեն Շիլլեր բանաստեղծի ուղղության վերա:

Հովհաննես Քրիստափոր Ֆրիդրիկոս Շիլլերը ծնված է 1759 թվականի նոյեմբերի 10-ին, Վյուրտեմբերգիայի Մարբախ քաղաքում: Սկսյալ 1773 թվականից գտնվում է ղինվորական ճեմարանումը Շաուֆգարտի մեջ, որ ասվում էր վերին կարլոսյան դպրոց (hohe Karlsschule), տը պարապում էր բժշկականության: Հետո դառնալով ղինվորական բժիշկ, 1782 թվականին հրաժարվում է յուր պաշտոնից և 1783-ին դառնում է թատրոնական բանաստեղծ Մանհեյմ քաղաքում, ապա տեղափոխվում է գեպի Գրեյդեն և Լայպցիգ, իսկ 1787-ին գեպի Վեյմար. 1789 թ. Գյոթիի բարեկամական գործակցությամբ կարգվում է Ենա քաղաքի համալսարանում պատմության պրոֆեսոր էքստրաօրդինարիոս, ապա 1796-ին՝ պրոֆեսոր օրդինարիոս: 1802 թ. ստանում է աղնվականության իրավունք, իսկ 1803-ին կրկին վերագառնում է գեպի Վեյմար, ուր 1805 թվականի մայիսի 9-ին վախճանվում է, ապրած լինելով 46 տարի:

Բանաստեղծությունը, որպես ամենայն ճշմարտություն, է արարիչ կերպարանություն և վերածնողություն աշխարհական և մարդկային կյանքի, երբ որ մենք զաղափարում ենք սրանց հոգու ազատ գործականությանը: Եվ որովհետև ճարտարության իսկությունը է ինքնիշխան և արարիչ նմանողություն գեղեցիկ բնությանը, ուրեմն պարտ է բանաստեղծը հիմք առնուլ սորան, արտաքին հայտնությունը, ամենևին այնպես, ինչպես կերպարանող ճարտարապետը, ըստ որում բնության մեջ կարելի է գտնել ճշմարտությունը և ամենավերին գեղեցկությունը: Բայց եթե սորա հակառակ բանաստեղծը հիմք է ընտրում յուր համար գաղափարը (իդեան), այսինքն՝ յուր ներքին հոգեզնն աշխարհը, այնուհետև ունի նա տեղիք խիթալու, միգուցե հակառակախոս լինել իրականությանը և աշխարհ տառջացնել այնպիսի բանաստեղծական գործեր, որ գուրկ էին այն հատկությունից, որ առաջին և անպայմանաբար հարկավոր էր ինքնիշխան կենդանություն ունենալու համար, այսինքն՝ ճշմարտությունը: Բայց ինչ լինեին սակավագյուտ հաջող զիպվածք, որ նուրբ բանաստեղծությունը չհակառակեին ստուգությանը, այնուամենայնիվ աշխարհի բանաստեղծը համեմատելով նորա հետ, որ յուր ըմբռնողությունքը հիմնում է իրողական աշխարհի վերա, գտնվում է այն անհարմար գրության մեջ, որ կապած ու կաշկանդած էր մի շատ ավելի նեղ սահմանում, քան թե այն սահմանն է, ուր բաց ու արձակ դրած է արտաքին հայտնության բոլոր անշափելի աշխարհը: Այս կրկնապատիկ վտանգին ինքնագաղափարող բանաստեղծը կարող է այն ժամանակ միայն հաղթել, երբ այն գաղափարը, որ լցուցանում է նրա հոգին, որի վերա հաստատված են միշտ նրա բանաստեղծությունները, համեմատ է մարդկության և բնության հավիտե-

նական օրենքին, երբ նա այնպես ամենապարունակ է, որ ամենայն արտա-
քին հայտնություն պետք է ստորագրվի նորան: Եվ Շիլլերը, ամենևին այլա-
պես քան թե Գյոթեն, բնությունը և կյանքը բանաստեղծական հոգով ըմբռ-
նող և արտաքին հայտնության աշխարհը արարչաբար որպես ինքնաստեղծ
գործիք ճարտարապետող Գյոթեն, հիմք է ընտրում յուր համար գաղափարը և
աշխատում է յուր բանաստեղծական գործերի մեջ տալ այդ գաղափարին մի
արտաքին, զգալի կարողությունը ըմբռնելի կերպարանք: Բայց այդ գաղա-
փարը, որի վերա հիմնած են բոլոր շիլլերյան բանաստեղծությունները, է
ազատության գաղափարը, կամ, որ կամի ասել միևնույն բանը՝ բարոյական
հարկավորության: Սույն այս գաղափարը առաջնորդում է անհապաղ դեպի
պատերազմ ընդդեմ ամենայն բանի, որ խափանարար էր նորան կամ թե
հակառակախոս, որպես արդարև Շիլլերի առաջընթաց բանաստեղծություն-
քը, զրեթե բոլորը առանց բացառության, նույնքան կռիվներ են, որ տալիս է
նա ընդդեմ անճշմարտության, ընդդեմ վատթարության և անազատության:
Բայց հետո, երբ որ արտաքին հայտնության աշխարհը չէր այլևս երևում
նորան մի անպայման թշնամի ներհակություն գաղափարական աշխարհի,
երբ որ նա սրա մեջ ևս գտավ այն ճշմարտությունը, որ նա անգաղար խընդ-
րում էր և որոնում էր, այնուհետև շնչում են նրա բանաստեղծությունները
խաղաղության հանդիստ և բացահայտում են ամենախորին հաշտություն
իրողական և գաղափարական աշխարհի մեջ: Մի մեծ, մի սուրբ բնավորու-
թյուն իրողական և գաղափարական աշխարհի մեջ: Մի մեծ, մի սուրբ բնա-
վորություն միայն կարող էր ընտրել այս ճանապարհը, առանց կորուսանե-
լու յուր անձը և ճշմարտությունը, մի վերին իմացական զորություն միայն
կարող էր կատարել այն հսկայական պատերազմը արտաքին աշխարհի հետ,
մի քաղցր և մեղմ հոգի միայն կարող էր հաղթության մեջ գտնել խաղա-
ղություն աշխարհի հետ: Այս պատճառով պարտ է մեզ ոչ թե միայն Շիլլերի
բանաստեղծական հանճարի վերա դարմանալ, այլև հարգել Շիլլերը՝ որպես
ազնիվ ու պատվական մարդ, որի մաքուր սիրտը կարող էր լինել հայելի
աշխարհի, որի ետևում, ինչպես ասում է Գյոթեն, որպես մի անդո երևույթ
դրած էր այն, որ մեզ ամեններս հաղթահարում է, այսինքն՝ վատթարու-
թյունը:

Առավելապես երկու մարդիկ են, որ կարող ազդեցություն են ունեցել
Շիլլերի կրթության վրա. Քլոպշտոքը² և Գյոթեն: Հայտնի է, թե Շիլլերը
յուր մանկության ժամանակին որչափ բորբոքվել է և օգուտ է ստացել Քլոպ-
շտոքից մանավանդ, բայց ավելի հետագա տարիներում Գյոթեի ձեռքով ա-
ռաջնորդվել է դեպի ավելի վերին գիտակցությունը ճարտարության: Քլոպ-
շտոքի ազդեցին բանաստեղծության մեջ, թեև դեռևս ամենևին անկերպա-
րան, զրած էր առաջին ծիրը շիլլերյան գաղափարի, այսինքն՝ ավելի վերին և
ընդհանուր ազատության գաղափարի, որ իհարկե ըստ մեծի մասին առաջա-
նալով ժամանակի պայմաններից, Շիլլերի մեջ և հետո ևս ստացել է ավելի
բացահայտ ազդեցին գունավորություն, այնպես որ գերմանացոյ առավել
նոր բանաստեղծությունը երևում է որպես գումարը քլոպշտոքյան և շիլլեր-
յան գաղափարի: Եվս ավելի ակնհայտնի է Գյոթեի ազդեցությունը Շիլլերի
վրա. Շիլլերը Գյոթեի ձեռքով մանավանդ հասել է ավելի վերին ճարտարա-
պետական կատարելության, և այն հաշտությունը իրականի և գաղափարի
մեջ, մի էական հայտարար նշան Շիլլերի առավել հետո առաջացած բանաս-

տեղծությունները մեջ, պիտո է ընծայել մանավանդ թե Գյոթեի կենդանացուցիչ ազդեցությունը: Եվ եթե Շիլլերը ճարտարապետության մասին կարող է հավասարվիլ այն մեծ բանաստեղծատին, այնուամենայնիվ և Շիլլերի արդյունակատարությունը այս մասին մեծ է. նորան սեփական է մի վերին կարողություն խոսքի ոճի մեջ. նրա բանաստեղծական գրվածքը, մանավանդ ավելի հետո ժամանակի, թե՛ հորինվածի և թե՛ լեզվի մեջ, որի քաղցրահնչյունությունը, ներդաշնակությունը և զուգակշիռ ճարտարապետությունը հաղիվ թե կարող է փրազանցելի լինել, հավասարապես ընտիր են:

Շատ բազմաթիվ են բանաստեղծական գրվածքը Շիլլերի, այլև բազմորինակ, այսինքն՝ քնարերգականը, տաղերգականը, վերամբարձ երգեցողությունը, իմաստասիրականը, խրատական առակը, այլաբանությունը, առեղծված, կարճ սիրերգությունը, թեատրոնականը, դրամայք արձակ և տաղաչափական ոճով. նա իբրև պատմաբան շարադրած ունի երկու գլխավոր գործ. պատմություն Երեսնամյա պատերազմի և Ապստամբության նիդերլանդացոց, այլև փոքրիկ հատվածներ հին պատմությունից: Նորա դրամատիկական գրվածքների պսակը համարվում է «Վիլհելմ Թեյլը», որ հույս ունենք մոտերում տալու ի վայելումն մեր ազգի զեղեցկասեր ընթերցողներին³: Առաջ քանի թե մեր այս անգամս ընտրած «Մեսինական հարսը կամ թշնամասեր եղբարքը» Շիլլերի հանդես կբերեինք, թող ասենք մի քանի բառ այդ գործի արժանավորության վերա, ինչպես դրան սահմանել են գերմանական ազգի ուսումնական դատավորքը:

Շիլլերը այս դրամատիկական գործի մեջ ընդունել է հին ճակատագիրը և միջին դարերի մեջ բռնաճարիկ անունով հայտնի բանաստեղծական նյութը. բայց ոչ այնպիսի խելացի և շրջանկատ կերպով, որ դրանով մեր բարոյական և զեղեցկասիրական գաղափարքը ընդարձակվին և զտվին, այլ լիամասն անմիջականությամբ, նյութաբար և իմաստաբար կշիռ տալով նույն: Եվ Գյոթեն արգարև չուր «Իֆիգենիայի» մեջ փորձ է փորձել զուգախառնելու միմյանց հետ անտիկը և նորը, բայց Գյոթեն ըստ չուր բանաստեղծական առանձնության որոնել է այդ զուգախառնությունը այն բանի մեջ, որ գերմանական զգացողության եղանակը նույն չափով թափել է հունական նյութի մեջ, որչափ կարող էր նա տանել, առանց կորուսանելու չուր բնավորությունը: Սրանով առաջացել է մի շատ հաստատուն միախառնություն երկու միմյանց հակառակ ազգային գաղափարողությունների, այսինքն՝ հին և նոր ժամանակի, այնպես որ գերմանացին և հին հույնը ստիպված էր այդ գործի մեջ խոստովանել չուր ազգային հարապատության գոնյա երևույթը: Մի խոսքով, միախառնությունը հունականի և գերմանականի եղել է զորություն (զուլենամիկաբար, ներքին շարժառիթով): Գերմանական և նոր զգացողության եղանակը ստացել է մի այնպիսի չափ և այնքան մերկացել է չուր վերայից ախտականը (պաթոլոգիականը), ինչքան որ կարելի էր դա՝ առանց ամենեին անհետ կաղուցանելու չուր էությունը, այլև, որ բացահայտվեր սրտի ախտակցությունը, որ նոր ժամանակի առանձնությունն է. իսկ հունականի նյութը և հին աշխարհայեցությունը այնքան մեղմացած է և փոփոխել է չուր բնավորությունը, ինչ չափով միավորելի էր դա՝ հունական հարապատության հետ: Եվ այդպես, բոլոր գործը առաջացրել է մի վսեմական ստեղծված հանճարի և ճարտարության, որ թե հունական և թե գերմանական ազգային հալեցողությունից հավասարապես հեռի է և այս-

պէս կացուցանում է արդարեւ ամենավերին հաղթութիւնը ճարտարութեան: Սրան հակառակ, Շիրիբի «Մեսինական հարսը» ցուցանում է մի այլ տեսակ զուգախառնութիւն: Անտիկը և բոմանտիկականը պահպանված են այստեղ որպէս ինքնիշխան արմատական մասունք և գերմանական զգացողութիւնը գործ է դրած որպէս կապակցութեան միջնորդ: Թեպետ ճարտարապետական կարողութեամբ առաջացուցած միավորութիւնը է նույնպէս շատ կատար-յալ, բայց հյուսիսական (ատոմիստիկաբար, այսինքն՝ մանր-մունր արտա-քին մասնիկներով) և գերմանական զգացողութիւնը առաջացնում է միայն այս հյուսիսական վերլուծութիւնը, որպէս դարձյալ վերստին լծակցութիւնը ինքնըստինքյան միմյանց թշնամի իրողութիւնների: Այս թշնամութիւնը ներքուստ առաջ է խաղում բովանդակ գործի մեջ. այո, դա տալիս է նորան յուր առաջագայութիւնը և ամբողջութիւնը: Մի կողմում դրած է հարկավո-րութիւնը, ճակատագիրը, բնական ընթացքը բարկութեան, սիրո և վրեժ-խնդրութեան մեջ. մյուս կողմում՝ ապատութիւնը, երկյուղածութիւնը և մեղմասրտութիւնը. մի կողմում՝ անտիկը (հին հեթանոսականը), մյուս կող-մում՝ քրիստոնէականը և այլն. երկու միմյանց ներհակ իրողութիւնքը չեն հասանում յուրյանց կերպարանագործութեանը և ճշմարտութեանը. իզուր է աշխատում արքայական մայրը հաշտութեան միջնորդ լինել թշնամասեր եղ-բարց մեջ. բայց, այո, հաղթում է ճակատագիրը առանց որեւից ներքին հարկավորութեան: Այս հեղափոխութիւնը հօգուտ անտիկականին թեպետ իրավացնում է շիրիբիյան գործի ձեւը և բնավորութիւնը, այլ և պահպանութիւ-նը կամ մանավանդ թե կիրառութիւնը հունական պարերգունների: Բայց և այս հունական պարերգունները չեն պահպանված ողջ և անխառն, ըստ որում ընդունել են յուրյանց մեջ աստական և գործողական մասնակցութիւն, որ սեփական է նոր ժամանակին: Այսինքն, որովհետեւ գրաման ունի մի էական հարաբերութիւն գեպի թեատրոնի բազմականքը, դրանով բացվում է մի անձնական դատողութեան հանդէս. բայց հույն հեղինակը յուր կերպարանող ճարտարապետական գաղափարով թողած չէ գորան ներս մտնել ճարտարա-պետական գործի իսկութեան մեջ, այլ արտաքուստ տեղավորել է միայն նե-րա մոտ. նոր ժամանակի ճարտարութեան մեջ պետք է այդ անձնական դա-տողութիւնը որպէս քնարերգական մասնակցութիւն ներս մտնի նույնիսկ բանախոսութեան մեջ, և այս պատճառով անպատշաճ են պարերգուքը. ան-պատշաճ են և այն ժամանակ, երբ որ մի հեղինակ ստուգութեամբ նմանում է դոցա, կուսակցութիւն և գործողութիւն միանգամայն ընծայելով դոցա. մինչ հունական թատրոնի պարերգուքը իսկապէս անկուսակից և առանց գոր-ծողութեան էին: Բայց այս բանս պիտո է արդարեւ այսպէս ձևավորվեր, եթե պետք էր գերմանական զգացողութեանը դորան ներս ընդունել յուր մեջ: Մեր ասածը պատշաճում է իհարկե ոչ այն հնազույն անտիկ ժամանակին, երբ պարերգուքը այլ պատճառներով կացուցանում էին գեռես մի լրագոր-ծական մասը գործողութեան, այլ ավելի հետագա սոփոկլյան ժամանակին, երբ պարերգունների հարաբերութիւնը դրամայի հետ ունէր միայն մի ար-տաքին ձևակերպութիւն: Եթե միտ դնելով այս բոլորիս, հիմք առնենք մեզ շիրիբիյան ձգտողութիւնների էութիւնը և նրա բնավորութիւնը, երկուքին ևս հատկապէս անհամեմատ է այս գործը, բայց Գլոթեի էութեանը շատ հա-մեմատ է Իֆրիգենիան, և անտարակույս Շիրիբի հղացել է այս ստեղծվածը, կէս մի ցանկանալով, ինչքան կարելի է, մոտենալ անտիկականին, և կէս մի

ավելի խորին ներհակությամբ առաջացնել և ավելի տրադիկական ազդեցություն: Այս նպատակիս արդարև հասել է նա, բայց երբ որ քրիստոնեական և ազատ հոգու ճառագայթները, անցանելով ճակատագրականի մոտից, ներս են ծծվում սորանից, այնուհետև բոլոր ազդեցությունները ստանում են մի այնպիսի սարսափելի աղոտահնչյունություն, իբրև թե հոգակոշտեր էին ընկնում մի դաժաղի վերա ցածումը, և արդարև իսկական հոգեղեն նյութը գործի նույնպես ևս անկշիռ բան է, որչափ դիակը, որ բերվում է հողի տակ: Դործի ներքին նյութը լինելով դատարկ, Շիլլերի բոլոր կերպածեական և կրակոտ զորությունը թափվել է մանրամասնությունների ճարտարապետաբար մշակության վերա, և նորան, ի՞նչ անտես առնենք մյուս խնդիրը, որ իսկական բովանդակությունը, լինելով աննյութ և երկպառակ, բոլոր լրացուցիչ մասները ևս գորանով ստացել են մի երկդիմի դրություն՝ հաջողվել է ղարգարել սրանց մի այնպիսի ճոխություն, որ խոսքի հանդիսավորության և փառահեղության, հյութալից երանգների, դեղնցիկ և ներդաշնակ տաղաչափության, թևատրոնական զգեստի և երևակայական պերճության, այլևս մյուս բաների մասին, որ պատկանում են այն սարսափելի հարսանիքի արքայական տոնախմբությանը, ոչ մի գործը Շիլլերի կարող չէ համեմատվել սրա հետ: Մեր թարգմանությունը լինելու է արձակ բանաստեղծություն և ոչ ոտանավոր. այսինքն աշխատելով կենդանություն տալ լեզվին ազատ դարձվածներով և վերաթույլ ոճով՝ առանց կաշկանդելու խոսակցությունը չափի ու կշռի սահմանի մեջ: Այս բոսկիս կարող ենք մենք այսքանս առնել, առավելը թողնելով այլ ժամանակի կամ թե բան զմեզ ավելի ճարտարներին:

27. ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳՊՐՈՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՆԻ, ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑ, ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՄԵՋ

Մի ազգի բախտավորության հիմքը գրած է նորա մանուկ սերունդի մեջ. այդտեղից, իբրև յուրյանց բնական արմատից պիտո է վերաճեն կատարյալ մարդիկ, հարք և ծնողք, բաղաբացիք տերության, պիտանի անդամք հասարակության, հաջողակ զործակատարք կյանքի զանազան ասպարեզների մեջ: Մանուկ սերունդը այն անդաստանն է, ուր մի ազգ սերմանում է յուր սերմերը և հույս ունի մի օր կրթել զուցանից պատու և արդյունք: Բայց եթե մի ազգ հեռատեսությամբ հոգացել չէ յուր անդաստանի մշակությունը և տրեկարկությունը, անփութ է արել յուր զավակների դաստիարակությունը և կրթությունը, ոչ անկել է և ոչ ջուր է տվել, ինչպես կարող է հուսալ ժողովել մի օր որևիցե հունձ, որևիցե պտղաբերություն. ինչպես կարող է նա մտածել, թե ապագայումը առաջանալու էին նորա մեջ արժանավոր անձինք, բանագետ, հայրենասեր, ազգաշեն մարդիկ: Մի անդաստան, երկար ու ձիգ տարիներ անմշակ թողած, պիտո է լցվի ամենայն տեսակ մոլախոտներով. և արդարև հայոց անդաստանը ազգի անհոգությամբ արդեն լցվել է փշերով ու տատասկներով, հազիվ թե այստեղ ու այնտեղ ցուցանելով մեզ մի քանի պիտանի բանջարները: Այս գրությունը երբեք բարձրաբանալու չէ, բանի որ մեր սիրելի եղբայրակիցքը չկամենն բարյավ մնալ տակ յուրյանց բուն ասիական դաստիարակությանը, թե «մեր պապերը եկել ու դնացել են, հանդիստ

ապրելով յուրյանց համար, նորա երջանիկ էին առանց ուսման և գիտության հոգսերի. ինչ որ մեր հարբ եղել են, թող լինենք և մենք. ինչ հարկավոր է ավելի զլիսացալովսուն, ավելի գրագիտութուն. մեր որդիքը չեն դառնալու ոչ քահանա և ոչ փիլիսոփա: Բայց թե այսպես առելով և լսելով, որ թշվառության ծայրին ենք հասել մենք հայերս, տեսնում է ամենայն աչք ունեցող մարդ մեր մեջ. այսինքն մեր հաշկական ծնողքը, չկամենալով յուրյանց զավակները մի փոքր ավելի ուսմամբ շինել տիրացու, քահանա կամ փիլիսոփա, շինել են ազգը իսկապես մի անկիրթ բազմութուն անգրագետ մարդերի: Քանի որ այս գրութունը տեսիլու է, ինչ օգուտ կարող է բերել ազգին մեր նոր ժամանակների մատենագրութունը, և ինչ ասել է մատենագրութուն առանց բնթերցող հասարակության: Թող մատենագրութունը գոհարներ թափեր բերանից, թող եվրոպական դիտության և ճարտարության ծաղիկները բերեր շարեր այնտեղ. ինչ խորհուրդ ունին դրանք մի ամենևին անպատրաստ ազգի համար. այն թանկագին ստացվածքը մարդկային հաճարի բնդունելու և սեփականելու յուրյան, հարկավոր է ախորժակ, ամփոփիչ աման, ստամոքս, մի խոսքով՝ դաստիարակութուն և կրթություն, բայց սրանից զուրկ է ազգը:

Ճշմարիտ, եղև է մի ժամանակ հայոց կյանքի մեջ, որ հայր ասիական բարբարոսների բռնակալության տակ կարող չէին մտածել ևս ուսման և գիտության վերա: Շատ էր նրանց պահպանել յուրյանց կյանքը և ընտանիքը հափշտակող և պղծող ձեռքից: Բայց այժմ, փառք և գոհություն ամենակարողին, մեր հայրենակիցքը թե Տաճկաստանի և թե Ռուսաստանի մեջ կարող են ապրել առանց թաղելու յուրյանց ձեռքի վաստակը հողի տակ. առանց տների պատերի մեջ փակելու յուրյանց կին ու զավակը. այժմ հայերը գոնյա Ռուսաստանի մեջ վայելում են քաղաքական իրավունք, պաշտպանված են օրենքի զորությամբ անարդարության երեսից, կարող են յուրյանց վաճառական առ ու տուրքը, ինչպես հասկանում էին, առաջ տանել և արծաթ ու հարստություն վաստակել: Տիրութունը ոչ մի հայ վաճառականի ձեռնարկության՝ միայն թե ինքն հայր ճանաչեր յուր օգուտը և խելացի կերպով վարեր յուր գործը, խափանարկու չէ, այլ մանավանդ քաջալերող և ձեռնտու: Այժմյան պայմանների մեջ, ասում եմ, կարող է հայր մտածել յուր լուսավորության և առաջադիմության վրա, յուր մանուկ սերունդի դաստիարակության և կրթության վրա: Այս մասին ինքը տերութունը յուր բոլոր հպատակների առջև բացել է մի բնդարձակ ասպարեզ. և ռուսաց գիտութունը հաղարավոր խողովակներով հեղեղի պես թափում է ժողովրդի վրա լուսավորության բարութունը, իսկ մատենագրութունը ամենայն խրճողի մարդկեղեն կլանքի, քննության և բանախոսության տակ է ձգում, մինչև տերության օրենքը զիտնական վերլուծությամբ քրքրելով, հարզը ցորենից որոշելով, ժողովրդի հին հայացքը այս և այն հասարակաց խնդրի վերա լուսավորելով և ուղղելով այժմյան առաջադիմության չափով: Այսպիսի թե նյութական և թե իմացական ազատության հանդեսի մեջ հայերին միայն արժան էր անփուլթ և անգործ մնալ, առատահոս աղբյուրի մոտ նստած մեռնել ծարավից: Քավ լիցի. և հայք, մեր սիրելի հայրենակիցքը, լսում եմ, կամին, այո, պատրաստ են մոտ բերել յուրյանց կուժ ու սափորը և լըցնել նրանց գիտության յուզով ու ձեթով. և հայք կամին մասնակից լինել այն ազնիվ մարդկային բարութուններին, որոնց սեղանը պատրաստել է մեզ

Ռուսաստանը, ինքն եւ աշակերտովելով պիտուն եւ իմաստուն Եվրոպային։ Այսպէս, մեր ասիական անշարժութիւնը կհաղթահարվի, մեր հայերիս կյանքը կստանա ավելի մխիթարական պայմաններ, կմտնե Եվրոպական առաջադիմութեան օրենքի տակ, եւ որպէս մի դալար աճեցուն ոստ կզուգավորվի ընդհանուր մարդկութեան կենսածառի հետ։ Բայց այս բոլոր վերանորոգութիւնը եւ պայծառադարձութիւնը մեր հայկական կյանքի անհնարին է առանց միտ դնելու արմատական պիտուելին, որ է մանուկ սերունդի դաստիարակութիւնը եւ կրթութիւնը կենդանի սճով զպրօցներին մեջ։ Ազգի զոյնութեան եւ կյանքի արմատը լինելով՝ մանուկ սերունդը, սրա վրա իսկապէս պիտո է ժողովել եւ ամփոփել մեր ուշադրութիւնը. դա է այն խորհրդավոր սերմը, որ պարունակում է յուր մեջ գալոց ազգի կենսական ծառը՝ յուր բոլոր ոստերով եւ ճյուղերով։ Մեզ հայերիս, մեր բազմապահանջ ժամանակներում հերիք չէ մի լոկ դրադիտութիւն. մեզ եւ մեր մանուկներին հարկավոր է գիտութիւն, գիտութիւն բազմամասնյա, գիտութիւն տեսական եւ գործնական, որովհետեւ ոչ ամենայն մարդ միատեսակ կոչումն ունի. ոմանք կամին լինել ուսումնական, մյուսները՝ վաստակագործք, վաճառական եւ արհեստավորներ։ Այս բազմատեսակ պիտուելը միասին լցուցանելու համար ամենայն օրինավոր դպրոց մեր օրերում ունի ընթանալու բավական բազմամասնյա ոճով։ Մեր հայերիս համար ծնվում է գծավորութիւն եւ մի այլ աղբյուրից. հայը Ռուսաստանի մեջ չունի յուր ազգային գիտութիւնը, ուրեմն եւ ոչ զպրօցական լեզու, ըստ որում չունի առանձին քաղաքական կյանք, այլ կացուցանում է մի փոքրիկ աննշան մասն ուսաց թաղավորութեան. այս բառերովս կամենում էինք միայն ակնարկել այստեղ, որ հայ մանուկների դաստիարակութիւնը Ռուսաստանի մեջ կարող չէ լինել միայնաբար ազգային. այլ ոչ կարելի է եւ ոչ ցանկալի. պատճառ, մեզ քաղաքական իրավունք ավոր, պաշտպանող եւ պահպանող կարողութիւնը Ռուսաստանն է։ Մենք ուսաց հպատակ ենք եւ այդպէս ամենայն քայլափոխում շրջապատված ենք ուսական աամոսֆերայից, գործ ունենք ուսաց հետ. իբրեւ քաղաքացիք, ունենք նոցա հետ հասարակաց օգուտ եւ հասարակաց վնաս. հայը մի մասամբ հարգելով եւ պահպանելով յուր ազգային առանձնահատկութիւնը, որ շատ գովանի բան է եւ պիտի մնա անխառն, մյուս մասամբ պարտական է հասկանալ, որ նա, ինքնըստինքյան, իբրեւ մի փոքրիկ, աննշան մասն, առանց տերութեանական ամբողջի, ոչինչ է, բայց իբրեւ մի ոստ կամ ճյուղ, հաստատված տերութեան կենսածառի վերա, ստանում է արդեն յուր խորհուրդը եւ կշիռը։ Ուրեմն, միտ դնելով այս պայմաններին, որ եւ իցե դպրոց հայկական մանուկների դաստիարակութեան համար Ռուսաստանի հողի վրա, պարտ է ըստ տերունական բանի կայսերը տալ կայսեր, ազգինը ազգին, աստծուն աստուծո։ Թեպէտ այս կշիռը մեր հայերի մեջ մինչեւ այս օրս պահպանված չէ արդարութեամբ, կարելի է ասել, երկու կողմից եւ մեղանշելով, կամ բոլորը տալով կայսրին կամ թե բոլորը պահանջելով ազգին, որ մեր կարծիքով ուղիղ չէ, ինչպէս հրամայել է մեր տերը, աստվածեղեն դատավորը մարդկութեանս, այնպէս է արդարութեան կշիռը։

Այս բառերի գրողը երկար ժամանակ յուր կյանքի զանազան դրութիւնների մեջ նվիրելով այն խորհրդածութեանը, թե ինչպէս արժան էր իրագործել հայոց մանուկների համար մի դպրոց, որ ազգի քաղաքական դրութեան

նը համեմատ, հոգար նորա մանուկների դաստիարակությունը և և կրթությունը Ռուսաստանի մեջ, այս բաներիս զրոգը երկար ժամանակ ուսումնասիրելով եվրոպական զբոսայգիներ դաստիարակության վերա, որոշել է յուր մեջ հիմնարկել մի մասնավոր գիտնական և գործնական դպրոց Մոսկվայի մեջ, և այս մասին թույլտվություն ստանալով տեղական մեծավորներից, նախ և առաջ դարձուցանում է յուր դեմքը դեպի յուր սիրելի ազգի հասարակությունը, հրավիրելով նրան ի գործակցություն հիշյալ ձևնարկությանը։ Այս գիտնական և գործնական դպրոցը, որ պիտի բացվի Մոսկվայի մեջ, ունի ընդհանուր խորհուրդ, ինչպես այլ մասնավոր դպրոցներ և արձակ է ամենայն ազգի մանուկների համար. բայց ուրախ կլինեք դպրոցի բացողքը տեսանել, որ մեր սիրելի հայրենակիցքը ոչ թե ետ կամենին մնալ օտարազգի ծնողներից, այլ կրկնապատիկ և երեքապատիկ չափով կամենին թիկունք դառնալ մեզ պահպանելու դպրոցը։ Հայերի առավել բազմությունը այդտեղ ունի և այն խորհուրդը, որ կես մի դաստիարակությունը և ուսումը առաջ կերթար ավելի հավասար քայլով, ավելի ընտանեկան ոճով, և կես մի մեր աշխատությունը նվիրված կլինեք մեր ազգի մանուկների դաստիարակությանը ավելի, քան թե օտարների։ Մոսկվայի մեջ զանազան մասնավոր դպրոցներում օտարազգիների ձեռքի տակ դաստիարակվում են հայ մանուկներ կովկասու կողմերից. այդտեղ, ինչպես տեսնում ենք և ինչպես կարելի է սպասել, հայկական լեզուն հանդիպում է մի խորթ մոր հոգաբարձության. մեր մանկունքը կամ մոռանում են յուրյանց հայրենական լեզուն, կամ շատ-շատ, մի չքավոր հրկրորդական կերպով ուսանում են նորան, այն լեզուն, որ մեր ազգային հարազատության գլխավոր հիմքն է. այլև այդ մանկունքը զուրկ են մնում մայրական հիեղեցու կրոնական ուսումից, որ այնքան մեծակշիռ բան է մանուկների դալար սրտերի դաստիարակության համար։ Միտ գնելով այս տխուր իրողություններին, մի պատճառ ևս ավելանում էր մեր հայրենասեր մարդու համար, հիմնելու Մոսկվայի մեջ մի ուսումնական պատասպարան, հայոց ցրված մանկունքը ժողովելու և դաստիարակելու ազգասիրական հոգաբարձությունը։ Այժմ դանք խոսելու մեր գիտնական և գործնական դպրոցի որպիսության և հանգամանքի վերա։

Այդ դպրոցը, ինչպես անվանակոչությունը ինքնին բացահայտում է, ունի լյուցանելու երկուպատիկ խնդիր. այդտեղ հայոց մանկունքը կպատրաստվեն բուն գիմնազիական կարգով, որ կարողանան մտանել համալսարան, կամ թե ստանալով այնպիսի գիտությունը, որ հարկավոր էին վաճառականին և արհեստավորին, կմտնեն գործական կյանքի զանազան ասպարեզների մեջ։ Եվրոպական նոր լեզուների, այսինքն՝ ֆրանսիականի, գերմանականի, անգլիականի ուսումը, որովհետև դրանք մեր օրերում լուսավորության աղբյուր են և անհրաժարելի հարկավոր ամեն կրթյալ մարդու, թե ուսումնականի և թե վաճառականի, պիտի գտանե մեր դպրոցի մեջ մեծ ուշադրություն, զկնի հայ և ռուս լեզուների, որ մեր հայի համար լինելու են հավասարապես մեծակշիռ ուսանելիք, մինը որպես ազգային, իսկ մյուսը որպես տերութենական լեզու։ Լեզուների ուսումը առհասարակ հայերի համար թեթևացնելու, հոգաբարձություն կլինի, ընտիր բառարաններ, քերականությունը և ընթերցանության մատյան պատրաստելու և տալու աշակերտների ձեռքը։ Դասատվության լեզուն դպրոցի մեջ կլինի կիսով չափ հայերեն և կիսով չափ ռուսերեն, եթե աշակերտները լինելու էին հայոց ազգից։

Հայկական ազգային ուսանելիք, որպես հայրենական լեզու, հին և նոր, հայրենական ազգի պատմություն և աշխարհագրություն, հայրենական մատենագրության պատմություն, կուսուցանման հայերեն. ուսուց տեղություն օրենք, ուսուերեն և հայերեն, որպեսզի հայոց մանուկը կատարելապես տեղեկանար օրենքին և իրավունքին այն տերություն, որի մեջ ապրում էր իրեն քաղաքացի և գործակառար էր: Հայկական լեզուն, որպես դաստիարակության նյութ, կրթական իրավունք կարգ. հին լեզուն իրեն հիմք և արմատ ալժմյան աշխարհարարիս, սահմանյալ շափով կկատարեն լուր բնթացքը, ինչքան կարելի է, վարժությամբ կենդանացնելով նորան հայ մանուկի մեջ. նոր կամ աշխարհարար լեզուն, ինչքան զա մինչև ալժմ կանոնի տակ է բնկել մատենագրությամբ և այսուհետև կարող էր կանոնավորվել, միտ գնելով հին լեզվի և քերականությանը և բնդհանուր լոգիկային լեզուների. կլինի դաստիարակության լեզու այն ուսանելի նյութերի մեջ, որ հայրենական լեզվով կավանդվին աշակերտներին: Եվրոպական, ուս և մայրենի լեզուրը առաջադեմ կուցուցանելու դպրոցի մեջ, կարգին որպես վերակացուր, այդ լեզուրը քաջ խոսող մարդիկ:

Պայմանքը բնդունելության հիշյալ գիտնական և գործնական դպրոցի մեջ լինելու են այսպես. կընդունվեն ազայր 10-ից մինչև 12 տարեկանը, թեպետ կարող են լինել բացառությունը այս կանոնից, եթե կար ստիպողական հարկ. կատարյալ բնթացքը դպրոցական ուսման լինելու է 7 տարի, եթե աշակերտները կամենային մտնել համալսարան. մյուսները կարող էին մնալ դպրոցի մեջ այնքան տարի, որքան հաճո էր ծնողներին, բայց 5 մինչև 6 տարի պարապիլ ուսմամբ, շատ չէր մեր մանուկներին, եթե կամենային լինել արժանավոր գործնական մարդիկ: Տարեկան թոշակը յուրաքանչյուր աշակերտի պահպանության և ուսման առանց հանդերձի է 300 մանեթ արծաթ, իսկ հանդերձով 400 մանեթ. վճարը հատուցանելի է երկու բաժնով, այսինքն՝ կես կես տարի առաջ: Աշակերտները կստանան դպրոցի մեջ յուրյանց բոլոր պիտուրը, անկողին, միատեսակ հագնելիք, ըստ կամեցողության ծնողների, մաքրություն. օրը երեք տեսակ առողջ կերակուր. դպրոցի մեջ կլինի հիվանդանոց, օրինավոր բժշկի հոգաբարձության տակ: Յուրաքանչյուր աշակերտ բնդունելության ժամանակին կրեր յուր հետ 12 շապիկ, 12 ոտաց շոր, մի ձմեռային սպիտակ ասվեզեն ծածկոց, մահճի, 6 երեսսրբիչ, մի արծաթի սեղանաղորդալ և շալի դրգալ, այլև կհատուցանեն դպրոցին 30 մանեթ վասն առաջին հոգալի պիտուրին և վասն զրբերի, բոլոր ուսումնառության միջոցին, քանի որ դպրոցումն էր: Մկրտության, ծաղկահանության վկայագիր, այլև կեցության թուղթ Մոսկվայի մեջ, ինչպես օրենք է, պետք է ունենա յուր հետ ամենայն ուղարկած աշակերտ: Դպրոցի աղայրը գտանելու են ամենևին հայրական հոգաբարձություն ուսումնարանի կառավարչի կողմից:

ՆՅՈՒԹՔ ՈՒՍՄԱՆ

Ա. Դպրոցի գիտնական բաժնի մեջ

1. Օրենք Տեառն, որ կուսուցանեն արժանավոր քահանա անձն, Մոսկվայի հայոց եկեղեցուց:

2. Ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրություն հանդերձ ստատիս-տիկական տեղեկություններ:

3. Մաթեմատիկական աշխարհագրություն (կոսմոգրաֆիա):

4. Մաթեմատիկա (թվարանություն, ալգերա և երկրաչափություն):

5. Ֆիզիկա:

6. Բնապատում գիտություն (Естественная история):

7. Ռուսաց օրենք:

8. Հատինական լեզու հանդերձ պատմությամբ լատինական մատենա-դրություն:

9. Հին և նոր հայկական լեզու (հանդերձ համառոտ տեսությամբ պատ-մության հին մատենագրություն):

10. Հայոց պատմություն և աշխարհագրություն:

11. Սլավոնական և ռուս լեզու հանդերձ համառոտ տեսությամբ պատ-մության ռուսական մատենագրություն.

12. Ֆրանսիական:

13. Գերմանական } լեզուք հանդերձ համառոտ տեսությամբ պատմու-

14. Անգլիական } թյան այդ լեզուների մատենագրության:

ԵՅՈՒԹ ՈՒՍՄԱՆ

Բ. ԳԱՐԱՑԻ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՄԵՋ

1. Օրենք Տեառն:

2. Համառոտ պատմություն և աշխարհագրություն հանդերձ լիակատար ստատիստիկական տեղեկությամբ:

3. Պատմություն վաճառականության:

4. Վաճառական հաշվարարություն:

5. Վաճառական հաշվապահություն:

6. Վաճառաշահական նյութերի գիտություն:

7. Ֆիզիկա:

8. Բնապատում գիտություն:

9. Ռուսաց օրենք:

10. Աշխարհաբար լեզու հայոց, գրարարով հանդերձ:

11. Հայոց պատմություն և աշխարհագրություն:

12. Ռուսական

13. Ֆրանսիական

14. Գերմանական

15. Անգլիական

} լեզուներ և վաճառական համակարգություն:

Ծան. Մուղիկա և Կաքավումն ուսանելու համար դրվում է առանձին վճար 100 մանեթ տարիական:

Մեր գիտնական և զործնական դպրոցի մեջ լինելու են դասաւոմւթյունք օրը վեց ժամ. առաւոտյան 9-ից մինչև 3 ժամը զկնի ճաշու: 12-ից մինչև մինի 1/2-ը կլինի նախաճաշիկ: 4-ին հացկերություն և ժամ ու կես հան-գիստ և զբոսանք: Մնացած ժամանակը մինչև 9 ժամը կլինին քաղվածք և

կրկնությունը առած դասերի և պատրաստությունը զաւոյ օրի համար: Մի թեթև երեկոյան հացից հետո, 10 ժամին կերթան աշակերտքը հանգստանալու և առավոտուն վեր կկենան 6-ին: Կլվացվին, կմարեն յուրյանց մագերը, կհագնվեն, կհավաքվին միասին և կկատարեն առավոտյան աղոթքը, զպրոցի հոգաբարձուի ներկայութեամբ: Ապա կըմպեն յուրյանց թեյն ու կպատրաստվին դեպի դասատունքը:

Այս տեղեկութիւնքը հիշյալ գիտնական և դործնական գպրոցի մասին, որ բացելու է Մոսկվայի մեջ, հրատարակելով ի գիտութիւն մեր հայկական ծնողներին Ռուսաստանի քաղաքների մեջ, խնդրում ենք, ում հաճո է վերոգրյալ պայմաններով հանձնել յուրյանց զավակները հիշյալ գպրոցի հոգաբարձութեանը, առաջուց տեղեկութիւն տալ մեզ, հայանելով յուրյանց կամքը, թե գպրոցի գիտնական կամ դործնական բաժանումը կամենին դաստիարակել յուրյանց որդիքը: Դպրոցի հոգաբարձուն, ստանալով հարկավոր ծանոթութիւն պատվելի ծնողների կողմից, անհապաղ կհայտնե նորանց. թե երբ կարելի էր ուղարկել տղաներին: Ժամանակ չկորցնելու համար հարկավոր է երկուստեք պահպանել ճշտութիւն: Դպրոցի հոգաբարձուն, տեղեկութիւն ստանալով զանազան տեղերից՝ թե պատրաստ էին մոտ 30 տղաներ, իսկույն կսկսի հոգալ հարկավոր պատրաստութիւն՝ ընդունելու ուղարկած աշակերտներին:

28. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԲԱՆՑԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ԱՌ ՀՈՎՍԵՓ ԶԵՐՓԵՂՅԱՆՑԸ,
ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ԱՌ ՊԱՏՎԵԼԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԸ:

Պ Ա Ր Ո Ն,

Ես կարդացի ծայրեծայր ձեր «Մեկնութիւն մեկնութեան» մակագրութեամբ հոգւածը «Ճօթաքաղի» մեջ, հատոր 2, տետրակ 23, Յակոբ Ալիշանյանի² նկատմունքի վերա: Խնդրեմ, ներեք ինձ, եթե պարզուղիղ ասելու էի ձեզ, թե ոչ մի առղ բան չգտա ձեր բոլոր ճառի մեջ, որ լինել փոքրիշատե բանական դատողութեամբ հերքողութիւն այն պարզ ու պայծառ փաստերի և պատճառների, որ նա առաջ է բերում ընդդեմ Գարեղին Մուրադյանցի նկատմունքին³, այլ բոլորը մի կցկտուր, վայրիվերո, ճանապարհից դուրս, անհյութ և աննյութ, իմաստակ խոսք ու զրույց, որոնցից ոչ մի բանական անձն ոչինչ կարող չէ հասկանալ: Ավելացրու սրա վրա և այն տգեղ ախտավոր անձնական կիրքը թե ընդդեմ Ալիշանյանցի և թե ընդդեմ իմ, որ ամենևին անտեղի է մի ուսումնական ճառի մեջ, եթե անպղտոր և արգար մտքով կամեինք վերահասու լինել ճշմարտութեանը երկու հակառակորդների ասածի մեջ և ոչ թե մեր հատուկ սրտի ծածուկ ու թաքուն, թեև շատ այրող խոցերի բժշկութիւն որոնել, այս կամ այն մարդու բանքը, ինչպես հաճո է մեզ, ծռելով, աղավաղելով թյուր մեկնելով, խոտորնակ թարգմանելով և խանդարելով միանգամայն: Ո՛չ, պարոն, մի այդպիսի անբարոյական ընթացքից. որպիսի ձերն է, ստիպված ենք եզրակացնել այսքան, որ դուք ամենևին անտեղյակ եք մատենագրութեան սուրբ գործին և մատենագրի սուրբ կոչմանը: Բայց իմ կողմից հավաստացած կացեք, որ ձեր անծայր ու անվերջ աղճատաբանութիւնքը կարող չեն մի բոպե ևս խախտել իմ անձնահարգութեան հավասարակշիռը. ավելի հեշտ կլինեք դահճի ձեռքով

կտոր-կտոր առնել տալ ինձ, քան թե անպատվություն հանձն առնել և հանդիպել ձեզ ուսումնական պատասխանատվությամբ, որին յուր անձը անարժան է կացուցել մի ձեր պես մարդ: Այլև, պարտ եմ ասել ձեզ, որ իմ ու ձեր մեջ չկա ոչինչ հասարակաց բան. մեր հայացքը անբան ներհակ ու հեռի են միմյանցից, որքան արևելք արևմտից. իմ ճանապարհս հայտն է դեպի առաջ, ձերը դեպի ետ, դեպի այն հին, տրոտում ու սև հիշատակի օրերը, որ հավիտյան և անդառնալի անցել, գնացել են նվրդայայի, հուսամ, որ և մեր 19-րդ դարու հայերիս համար. ուրեմն մենք կարող չենք ոչ բնկեր լինել միմյանց և ոչ ճանապարհակից:

Պարոն, չեմ կարող շխտտովանել հրապարակով, որ ես առ ի սրտե արհամարհում եմ ձեզ, և այս պատճառով մինչև այսօր անարժան եմ համարել իմ գրչի տակ առնել այն մարդու անունը, որ իմ համար, կարծեմ և մյուս շատերի համար, վաղուց բարոյապես մեռած ու դեռնի տակ խորթազած էր: Ձեր բոլոր անասնոթ հայհուդական գրվածքը իմ վրա, ժահրոտած թորերի ժահրալից արտաթորությունքը, ետ եմ դարձնում ձեզ առանց փոխարինի, և այսպես է իմ կյանքիս կարգ ու կանոնը, որից մի մազաչափ ևս խոտորվիլ կարող չեմ. եթե փողոցում հանդիպեի մի անառակ կնոջ կամ թե մի հարբած մարդու, և դրա բերանից լսեի ամեն տեսակ պիղծ հիշոցներ. ևս սովոր եմ, միտ գնելով բանականության խրատին և իմ այրական պատվին, լուռթյամբ անցնել դոցա մոտից և ոչ թե վեճ բանալ, հաշիվ ու համար պահանջել մի թշվառականից, որ յուր բանական ու բարոյական ազատությունը կորել էր վրայից, որ աստծո պատկերը յուր մեջ, անարգել էր գարշելի արատներով:

Իմ հաշիվս վերջացած է ձեր հետ:

Այժմ դարձնում եմ դեմքս դեպի մեր ազգի բարեմիտ և պատվելի հասարակությունը, խնդրելով նրանից անաչառ դատավոր լինել իմ ու Ձերքեղյանի վրա. բարեխղճությամբ հատուցել ինձ պարտավորվածիս և իմ դատախազ Չերքեղյանցին, որ «Ճռաբաղի» հիշյալ տետրակի 392 երեսում ազգի առջև ամբաստանում է նազարյանցին որպես լութերադավան հայ, որ չկարողանալով «Հյուսիսափայլի» ճանապարհով լութերական շինել հայոց ազգը, այժմուս յուր դպրոցի ճանապարհով որոգայթ է պատրաստում հայոց մանուկներին: Մեր դատախազը, կրկին և դարձյալ խելքը վրայից թոցնել տալով յուր ախտավոր սրտի կատաղությանը, մոռացել է ավելացնել այն խոսքերը, թե նազարյանցը կամենում է ոչ թե միայն հայոց, այլև ռուսաց և այլ ծնողների զավակներին լութերական շինել, ըստ որում նազարյանցի դպրոցի հայտարարության մեջ, «Հյուս.» երես. 255. գրած կա. «Այս գիտեական և դորժնական դպրոցը, որ պիտի բացվի Մոսկվայի մեջ, ունի ընդհանուր խորհուրդ, ինչպես այլ մասնավոր դպրոցներ, և արձակ է ամենայն ազգի մանուկների համար»: Ուրեմն հայրենասեր. Չերքեղյանցը հայոց ցավումն է միայն. ռուսների և այլ ծնողների զավակներ կարող է նազարյանցը լութերական շինել, այդ փուլի չէ. հրաշալի սրտացավություն հայոց մանուկների վրա, միայն թե չլինեի դա մի ծածուկ, կեղծավոր, փարիսեցի դիտավորությամբ, այսինքն, որևիցև ճանապարհով վնասել յուր ատելի թշնամուն, որի բնդդեմ զրահավորված է ամենայն կարելի զինքով: Խնդրում ենք ազգի բարեմիտներից արժանավոր ուշադրություն դարձնել այն նորագույն զրպարտության վրա, որով ճարտարապետ հնարիմաց Չերքեղյանցը, ինչ-

պէս երևում է, մտածել է հասցնել նաղարյանին իբրեւ թէ մահու հարված, որպէս թէ ամենեւին կտրել նրա ղուխը ազգի առջև:

Սխալվում ես, պարոն Չերքեզյանց, նախ համարձակվելով քո անձնական ախտավոր հայացքը և տեսությունը շինել հայկական հասարակության հայացք և տեսություն, եթե մի քանի քո պէս բնավորված մարդիկ ազգի մեջ ձայնակից են քեզ և համբուրում են քո կարծիքը, դա ոչինչ ապացույց չէ. ո՞ր ազգի մեջ չկան վատթարներ, անբարոյական, սուտ և խարդախ մարդիկ. բայց դու հավատացած կացիր, որ քո ազգի մեջ կան մարդիկ, քեզանից անհամեմատ բարձր իմացականությամբ և բարոյականությամբ, որ կարող էին քեզ և ինձ արժանապէս դնահատել: Իմ մասին սխալվում ես դու, պարոն Չերքեզյանց, որովհետեւ քեզ և քո նմաններին անծանոթ է մի մարդու բարոյական մեծութուն, որ կարող է խաղաղ ու անսասան մնալ, թեև երկինքը փուլ դար նորա գլխին, ուր մնաց քո կարկատուն, ծիծաղելի հնարագործությունը: Նաղարյանցի խիղճը, այս աստվածեղեն ձայնը նրա կուրծքի մեջ թող չստգտանէ (չպարտավորէ) նրան. այդ լինելու էր նրան մի մահվան հարված, որ իսկույն կսպառէր նրա գոյությունը. այդ է այն ահավոր դահիճը, որի սուրբ կարող էր սարսափ բերել նաղարյանցի վրա: «Սիրելիք, եթե սիրտք մեր զմեզ ոչ ստգտանիցեն, համարձակություն ունիմք առ Աստուած». Յովհ. Թուղթ առաջ. ղուխ 3. համար 21:

Նաղարյանցը այսօր հրապարակով պարտավորվում է իբրեւ լուսերադավան, որովհետեւ նա յուր բազմաթիվ գրվածքների և ճառերի մեջ, որ հայանի են բոլոր ազգին, քարոզել էր, թե հարկավոր է քրիստոնյա հային խնդրել և ճանաչել յուր կրոնի աղբյուրը, Հիսուս Քրիստոսի ավետարանը և դաստիարակել ու կրթել յուր սիրտը այդ աստվածեղեն հայտնության լուսով: Նաղարյանցը պարտավորվում է հրապարակով որպէս լուսերական դարձած, որպէս կորուսյալ ոչխար հայկական հոտի, որովհետեւ նա ավետարանի անուն է ավել ազգի մեջ, ավետարանական ուսումը և վարդապետությունը համարում է միակ դպրոց քրիստոնեական դաստիարակության և կրթության, միակ հնար և հաստարմատ հիմք իմացական և բարոյական վերանորոգության յուր ազգի կյանքի: Նաղարյանցը, որ շատ լավ գիտէ քրիստոնեության արտաքին կերպարանքի, եկեղեցական ծեսերի և արարողությունների խորհուրդը քրիստոնյա ազգերի կյանքի համար, նաղարյանցը, որին քաջ հայանի են, թե աշխարհիս վրա չկա ոչ մի կրոն, ոչ մի օրենք, որ շունենար յուր արտաքին ձևերը, նշանները, կարգերը, ե՞րբ է հայոց ազգին դայթակղություն տվել, ասելով, թե դոքա հարկավոր չեն, ավելորդ են. միայն թե ըստ ավետարանական հրամանի, իբրեւ քրիստոնյա, որ պարտական էր ուսուցանել յուր ընկերին, ինչ որ ինքը ուսել էր սուրբ գրքի դպրոցի մեջ, շատ տեղ յուր գրվածներում ասած է, թե լոկ ծես ու արարողություն բավական չէին քրիստոնեի փրկության համար, ինչպէս հավատում էր ամբոխը, այլ թե «Հոգին է, որ կեցուցանէ. հոգի է աստված, և երկրպագվացն նորա հոգով և ճշմարտութեամբ պարտ է երկիր պաղանել»: Այսպիսի և սոցա նման բաներ նաղարյանցը քարոզելով յուր ազգի մեջ, Չերքեզյանցի կարծիքով ու բերանով դարձել է մի վնասակար մարդ, թշնամի հայկական եկեղեցու, որից արժան էր զգուշացնել մեր հայերը, ձայն տալով. «զգուշություն, զգուշություն»: Մրանք են ահա պարտավորության փաստերը և պատճառները, որ առաջ է բերում Չերքեզյանցը ընդդէմ նաղարյանցին:

Այժմ, ամենայն վստահությամբ առաջ մատչելով ազգի բարեմիտ և բանազետ մարդերի դատաստանի առջև և վկա կանչելով նրանց խիղճը, հարցնում եմ. ազգի կարծիքը ինչպես է նաղարյանցի մասին. արդյոք նա ընդունում է, թե մերժում է Չերքեզյանցի պարտավորության փաստերը և պատճառը: Հարցնում եմ, համաձայն է ազգը Չերքեզյանցին, որ այն սուրբ գիրքը, որ մեր սուրբ թարգմանիչների ձեռքով շնորհվել է մեր նախահարցը, նորոգել է նոցա կյանքը, Հայաստանի կուռքերը կործանել է, ճշմարիտ աստվածապաշտության սեղանները հաստատել է, փրկության տնտեսությունը ուսուցել է, գրվանի տակից չհանվի այսօր, չդրվի աշտանակի վրա, լուսատու լինելու խավարի մեջ նստածներին. համաձայն է ազգը Չերքեզյանցի հետ, որ քրիստոնեությունը չէ մի կենդանի ծառ, որ պետք է քրիստոնյա ազգերի, ուրեմն և հայերի մեջ աճեր, զորանար, ծաղկազարգվի և արժանի վարժու պտուղների առաջացնել, այլ, ով որ այդպես քարոզում էր ազգի մեջ, նրա խորհուրդը և դիտավորությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ, լուծարականություն տարածել ազգի մեջ: Թող իմ պատվական ազգը ձայն տա, խոսե, բարձրացնի յուր բարբառը, արդարացնի ինձ կամ դատապարտի: Եթե Ավետարանը Լուծարին է միայն և լուծարականներին, բայց ոչ ամենայն քրիստոնյա ազգի, ուրեմն և հային, թող լսենք:

Հայեր. մենք կանգնած ենք այսօր ձեր դատաստանի հրապարակի մեջ և կամինք լսել ձեր վճռական դատակնիքը. եթե հայերին հարկավոր չէ ոչինչ սուրբ գիրք, ոչինչ ավետարան, ոչինչ կրթություն և դաստիարակություն ավետարանի հոգով, ոչինչ նորոգություն կրոնական և բարոյական կյանքի. եթե սուտ ու հիմարություն է այն հավատը և ուսումը, որի համար ձեր նախահարքը այնքան արյուն են թափել, այնքան կյանք են հողի մեջ դրել. եթե ձեր նախահարքը և ձեր նախամարքը մեռել են լոկ եկեղեցական ծեսերի և արարողությունների համար և ոչ թե քրիստոնեության կեցուցանող հոգու և ճշմարտությունների համար, այնուհետև նաղարյանցը կարող է ասել. ահա սուր ձեր և ահա պարանոց մեր. ահա մեր կուրծքը մերկացրած դեմ ենք արել ձեր հարվածներին. եթե կարող եք առանց երկմտության խղճի ճեղքել ու պատռել դրան. մի վախեցեք, զարկեցեք. և հավատացած կացեք, որ նաղարյանցը, որ այսքան երկար տարիներ կարողացել է ապրել յուր սուրբ գաղափարների համար, այժմ ևս կարող է քաջությամբ մեռնել այդ գաղափարների համար, արյունով կնքել յուր սրտի վկայությունը: Բայց եթե դուք, հայեր, սուտ և անհիմն և խարդախ եք գտնում Չերքեզյանցի պարտավորության փաստերը և պատճառքը, ապա խնդրում եմ, պահանջում եմ արդար դատաստանով դատել իմ անիրավ դատախազը, պատժել ու պատուհասել նրան, ինչպես արժանի էր ձեր արդարակշիռ կարծիքով: Դուք եք այսօր, իբրև հայկական ազգ և ժողովուրդ, իմ դատավորը և ոչ թե մի քանի մասնավոր անձինք, որ միշտ կարող են սխալվել: Թող այսօր ձեր արդար դատաստանի ատյանից փառավորված տուն գնա ճշմարտությունը, իսկ ստությունը և խաբեությունը կորի զլուխ եղած ամոթապարտվի, խաչառակվի հրապարակական նախատինքով, որպես նախահարց անկաշառ արդարության հիշատակի արձան, հետո դալոց սերունդի համար:

Այժմ դարձնում եմ խոսքս ղեպի ձեզ, հայոց երիտասարդներ, որ ծընված լինելով Ռուսաստանի հողի վրա և ձեր դաստիարակությունը և կրթությունը ստացել եք և ստանում եք մինչև օրս ուսուցող պրոցեսորում և համա-

լսարաններում, ռուս ազգի ուսուցիչների և պրոֆեսորների դասատվությունը: Որը ձեզանից մինչև այսօր դարձած է հռենադավան, ասացիք: Վերջապես, դուք, հայկական ծնողներդ, որ ձեր մանուկներին դանազան քաղաքներում հանձնում եք ռուսական և գերմանական դպրոցների հոգաբարձության, զոր-
օրինակ Թիֆլիսում Հագկերին, Մոսկվայում Յիմմերման և Լիբերխսթ լութերա-
կաններին, մի՞թե չկամեիր զգուշանալ, չիցե, թե ձեր որդիքը մի օր դառ-
նային հռենադավանք կամ լութերականք: Չէ, դուք այդ մասին երկյուղ չու-
նիք, և այդպիսի կասկածանք երբեք բնկած չէ ձեր անխարդախ սրտի մեջ:
Բայց եթե դուք ձեր որդիքը հանձնեիք Նազարյանցի դպրոցի հոգաբարձու-
թյանը, այնուհետև ձայն է տալիս ձեզ Չերքեզյանցը. «Զգուշություն, զգու-
շություն», միզուցե Նազարյանցը լութերական շինիւր ձեր որդիքը: Հայոց
մտածող գլուխներ, պատվելի ծնողներ, ինչպես հավան եք Չերքեզյանցի լու-
գիկայի և արամաբանությանը. ինչպես եք վճռում այս խոզիբը. հայոց որ-
դիքը, դաստիարակվելով Ռուսաստանի դպրոցների մեջ, կես մի հռենադավան
ռուսների և կես մի լութերական գերմանացուց հոգաբարձության տակ, չեն
դառնում ոչ հռենադավան և ոչ լութերադավան. բայց եթե նոքա դաստիա-
րակվեին Նազարյանցի մասնավոր գիտնական և գործնական դպրոցի մեջ,
ուր կրոնությունը վարժապետը, ինչպես ասած կա դպրոցի հայտարարության
մեջ, լինելու էր Մոսկվայի հայոց արժանավոր քահանա, անպատճառ պիտի
լութերական դառնային: Ով ստադիրացի փիլիսոփա Արիստոտելես, հիմնա-
դիրդ եվրոպական լուգիկայի. արդյոք մտաբերած ես դու, որ մի օր հայերի
մեջ դուրս կերևեր մի Չերքեզյանց անունով մարդ, որ հանձնառու էր մինչև
այդ աստիճան եղծանել և աղավաղել այն արամաբանության կանոնները,
որ դու ուսուցել ես Եվրոպային. բայց, միթե կա աշխարհիս վերա մի այն-
քան սուրբ և պատկառելի բան, որ շապականեր մի մարդ, որ կապը կտրած,
ոչինչ բարոյական օրենք չէ խոստովանում յուր մեջ, բացի յուր սրտի ան-
կարգ ցանկության կամքից: Եվ ինչ է Չերքեզյանցի ցանկության կամքը.
ասացինք ահա, որ նա, ինչով միայն ձեռնհաս է, վնասեր, փշրեր և խոր-
տակեր յուր ատելի թշնամին, Նազարյանցը. դադանական կատաղություն,
որի մեջ արդեն վերջանում է ամենայն բանականություն և ամենայն բա-
րոյականություն: Պ. Չերքեզյանցը մտածել է, հայոց տխմար ամբոխին
ամեն բան կարելի էր հավատալի կացուցանել. Նազարյանցը օրագիր է
տպում. «կամի լութերականություն տարածել». դպրոց է բացում հայոց մա-
նուկների դաստիարակության համար, «կամի լութերականություն տարա-
ծել». բարոգում է ազգին դաստիարակություն և կրթություն ավտարանի հո-
գով, դարձյալ կամի լութերականություն տարածել. մի խոսքով, ինչ որ Նա-
զարյանցը մտածում է, խոսում է և գործում է, բոլորը լութերականություն
է: Դատեցեք, հայեր, աստված ձեզ բանականություն է տվել. ապա թե ոչ,
պարտական կմնաք աստծու և մարդկության առջև:

Վերջացնենք մեր խոսքը այսպես. ամենայն ինչ տանելի է, ամենայն ինչ
համբերելի, բայց մի բան երևում է մեզ անտանելի, անհամբերելի, այո, և
անարժան, որ Չերքեզյանցի պես մարդը այդպիսի գաղափարներ, այդպիսի
առաջարկություններ լույս ցերեկով, մեր լուսավորչալ դարի մեջ համար-
ձակվում է անդադար դուրս փոխել յուր գրչից և մինչև օրս մնացել է անպա-
տիժ ժողովրդի կողմից, որ գուցե լուծված արհամարհում էր նորան: Գլու-
թեն ասում է. „Auf einen Klott gehört eine Keule“ հայերեն սճով, խո-

տորնակին խստորնակ, կամ թի էշին խարազան: Հանձնելով այս մտածու-
թյունը մեր ազգի խոհականներին, հույս ունեմ, որ նրանք յուրյանց իմացա-
կանության և բարոյականության զինարանից կընտրեն և գործ կդնեն այն
դենքը, որ միայն կարող էր ներգործել աշխարհի խառնակիչ և ամբարիշտ
մարդու վերա:

29. ԾԱՆՈՒՅՈՒՄՆ «ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» ՊԱՏՎԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

«Հյուսիսափայլը» արագ բայլերով մոտենում է ահա յուր տարեկան ըն-
թացքի նպատակին: Աստծո ամենակալի հաջողելով այս շորրորդ անգամս
սկսելով և ավարտելով յուր շրջանառությունը: Հրատարակողը անպատշաճ
է համարում միըստմիջե կրկնել այսօր այն տեսակ-տեսակ անախորժու-
թյունները, որոնց անպատճառ պարտ էր հանդիպել նա մատենագրության
հրապարակի մեջ, պատերազմելով յուր ազգի կանխամուտ կարծիքների ընդ-
դեմ, սպասավորելով մեր ժամանակի լուսավոր դաղափարներին, պաշտե-
լով ճշմարտությունը, ինչքան որ ինքը դրան վերահասու էր եղել, աշակերտ-
վելով եվրոպական գիտությանը: Հրատարակողը չի կարծում տեղիք ունենալ
դանդատելու յուր ազգի վերա, որ նրա գաղափարները ամենևին նոր և
անսովոր լինելով հայկական մարդերին, շատ տեղ չեն հասկացված, շատ
տեղ միայն կիսով չափ, մյուս տեղ ամենևին զեպի ներհակ կողմը, մի այլ
տեղ կամավ և գիտությամբ թյուրած ու աղավաղած, պատճառ են տվի
ցավալի մոլորությունների. շատ բնական, մանավանդ մի ասիական ժողո-
վրդի մեջ, որ դարավոր ժամանակներ ապրած լինելով ֆիզիկական և հոգե-
կան ծառայության տակ, կորել է և ամենայն ազատ մտածողություն, առողջ
հայացք յուր և մարդկության վրա, և յուր ներկա անկրթության մեջ ոչինչ
ընկերական խնդրի վրա չունի այլ տեսություն, քան թե մի խառնափնթոր,
վայրիվերո և վայրենի: Ավելացրու սրա վրա և այն իրողությունը, որ հայոց
ժողովուրդը բաղկանում է միայն վաճառական մարդերից և արհեստավոր-
ներից, որ պարապած են լոկ վաստակարարությամբ և նյութական շահաս-
տացությամբ, ամենևին հեռի և կտրած մարդուս իմացական և բարոյա-
կան կյանքի խնդիրների քննողությունից: Հայոց մեջ չկա ազգային ուսում-
նականների հասարակություն, և մի քանի կիսատ թերատ դրացեալ մարդիկ
ավելի վնասակար են ազգին, քան թե օգտակար: Այնուամենայնիվ, «Հյու-
սիսափայլի» հրատարակողը կարող է այսօր խոստովանել հրապարակով, և
շատ բարեմիտ մարդիկ կհամաձայնին նրան սրտի վկայությամբ, թե այս
շորս տարվա միջոցում ոմանք մարդիկ, որ առաջուց մի հայերեն գիրք
առած չէին յուրյանց ձեռք, շրջելով «Հյուսիսափայլի» վայելչատիպ թերթերը,
փոքրիշատի ստացել են անսովոր ընթերցանության, ուսել են մտածել մի
բանական խորհուրդ, գուշակել յուրյանց մարդկային կոշտմը, յուրյանց հա-
րակցությունը աստվածության հետ բանականության և խոհականության
միջնորդով: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը կարող է ասել, թե ոմանք
հոգիք և սիրտեր հայերի մեջ դարձել են զեպի ճշմարտության լույսը, ոմանք
մարդիկ զգաստացած սկսել են ամենևին այլ աչքով նայել յուրյանց և ըն-
կերի վերա, ուսել են հարգել յուրյանց անձը, յուրյանց անձնական օգուտը
միավորել հասարակաց օգտի հետ, մինչև զրկանք ևս հանձն առնուլ դորա

համար. մի առաքինություն, որ մինչև այժմ անօրինական բան է հղած հայերի մեջ: Քաղցր է հրատարակողին այսպիսի խոսքեր առաջ բերել այստեղ իբրև փորձական իրողություն, որ մոտից ու հեռվից ծանոթ են նրան: Բայց թե տակավին բավական մեծ տարածություն հայկական կյանքից դտնվում է խավարի հրամայող իշխանության տակ, շատ մարդիկ մահու չափ հրկնչելով ճշմարտության լույսից և մահու չափ ասելով դրան, ոչինչ ավելի հարկավոր բան ու գործ չունին, բայց միայն խելագարությունը այս կողմ ու այն կողմ վազել, յուրյանց շար սրտի թույնով ապականել ընկերի սիրտը, բամբասել և ամբաստանել ճշմարտությունը, գոնյա բռնակալությունը շրջուցանել մի լուսատու ճրագ, եթե լողիկական պատճառներով կարելի չէր նսեմացնել դրան. այդ բոլորը շատ լավ գիտե հրատարակողը, առանց կորցնելու յուր հոգու խաղաղությունը: Ինչպես ամենայն հայի, որ տեղյակ է համաշխարհական պատմությանը, նույնպես ևս նրան քաջահայտ է, որ Եվրոպայի մեջ երեք հարյուր տարի առաջ նույն խավար ախտերը կատաղած են մարդկության մեջ, նույն փոթորիկները բարձրացած են այսպիսի քարոզողների վրա, քան թե ժողովուրդը մինչև այն ժամանակ լսել էր յուր խաբեբա ուսուցիչներից և նրանց կամքի թշվառ սպասավորներից: «Հյուսիսափայլ» հրատարակողը կարող է միայն ցավել այդ տխուր անցքի վրա, որ մեր օրերում և հայոց մեջ կրկնվում են, բայց մի բոպե ևս կարող չէ հաղորդվել յուր պինդ ու ամուր հավատի մեջ դեպի ճշմարտության ամենահաղթող զորությունը: Այո, 1800 տարի առաջ հրեական մոլեկրոն ազգի քահանայապետը աշխարհի լույսը, կյանքը և փրկիչը անմատոյանք մատենեցին օտար հոմեական իշխանությանը, և այն արդարն ու անարատը սարսափելի շարագործությունը բեկեցին ավազակների խաչափայտի վրա, բայց մի՞թե մեռցրին ճշմարտությունը և ոչ երբեք Դոգդոթայի աստվածեղեն նահատակի հայհոյած ճշմարտությունը, բոլոր ու սրով հալածված ուսումը երեք հարյուր տարի հետո թագավորական փառքով բազմում է աթոռի վերա, փլատակում է բոլոր հեթանոսության հին աշխարհը և դառնում է այնուհետև բոլոր քրիստոնյա ազգերի քաղաքական կարգերի հիմք, կանոն և օրինակ ընկերական կեցության մեջ, թող մի քանի հեթանոսական մնացորդք, ազգերի տկարամատությունը և անպատրաստությունը, դեռևս երկար ժամանակ խափանարկու լինեն ամենին անպղտոր բմբոնողությանը և հասկացողությանը քրիստոնեական կրոնի: Երեք հարյուր տարի, ավելի ևս է, որ եվրոպական մարդկությունը վստահությունք օտը կոխելով գիտնական բննողության ասպարեզի մեջ, ինքնին վերահասություն գործելով ճշմարտությանը թե կրոնի և թե գիտության մեջ, մերժելով հին լատինական լեզուն, որով խոսում էր ազգերի հետ թե Եվրոպայի և թե եկեղեցին, և ճանապարհ տալով մատենագրությանը ազգերի հարազատ լեզուներով, վերանորոգել է բոլոր Եվրոպայի կյանքը և առաջացել է այսօրվա հոյակապ ճարտարապետական շինվածքը եվրոպական բազմամասնյա գիտության և ճարտարության: Եվրոպացիք աչքբան դարեր խոտ չեն կերել, այլ ամենայն տքնությունը աշխատել են և վաստակներ են վաստակել բոլոր մարդկության համար: Դոցա մի բաժինը պատկանում է և մեզ հայերիս, իբրև պարզե հասարակաց մարդկության սեղանից: Հրատարակողը իբրև աշակերտ ուսական կրթության դպրոցի մեր օրերում, մի այնպիսի դպրոցի, որ ամենայն օր առաջագիծ է յուր ուսման ընթացքի մեջ, եվրոպական գիտության ճրագը լուսատու լինելով նրան, հրա-

տարակողը իբրև բախտավոր ականատես մեր այժմյան Ռուսաստանի իմացական ու բարոյական վերանորոգությանը, ստիպված է ասել ոմանց մարդերի մեր հայոց միջից, թե մեր օրերումս սրով ու բրով հարձակվել ճշմարտության վրա, դուր և անօգուտ չանք է, ակնհայտի ապացույց հակառակորդի ամենևին տկարությանը: Եթե հայերը իրենք չունեն քաղաքական օրենք, որովհետև բարոյական օրենքից յուրյանց կյանքի մեջ դուրկ են, ապա թող մտածեն, որ նոքա հպատակ են մի տերության, ուր ամենայն պարտավորված դատվում է արդարության դատաստանով, քննությամբ և վերահաստնությամբ և ոչ թե ան ասիական օրենքով, որ իսկույն հրամայում է «Ձարկեցեք գլխին»: «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը իբրև մարդ և մատենագիր կարող է այս և այն հային սիրելի, որպես և նորան սիրելի չէ այս և այն հայը այս կամ այն պատճառով, բայց այսպիսի անձնական անսիրելիությունը յուր համար նյութ և պատճառ առնել և մատենել յուր հայրենակից եղբայրը մի այլպիսի տերության մեծավորների, մի այլպիսի գործի թե ինչ անուն տա հրատարակողը, չգիտեմ. բայց մի այլպիսի բնթացք երևում է նորան մի ամենևին խանդարումն բարոյականության, մի ամենևին վերացումն անձնահարգության, որ ամոթալից բան է յուր ազգի պատերի մեջ անդամ, ուր մնաց, մի օտարազգի տերության հրապարակի մեջ: «Հյուսիսսփայլի» թշնամիքը արդարև կարող են այսօր, ինչպես մի անգամ հրեաների անմիտ ամբոխը, ձայն տալ. «Խաչ հան զդա, խաչ հան զդա». բայց թող չմոռանան դրանք, որ այս մեր 19-րդ դարի ռուսական ատյանի դատավորը չէ թույլամիտ պոնտացի Պիդատոսը, այլ քաջամիտ, արդարասեր, բանագետ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչը: Եվ այսպիսի դատավոր ունենալով յուր վերա հրատարակիչը, կարող է, յուր մաքուր խղճի բարձր գլխի տակ դրած, հանգստանալ խաղաղությանը և ձայն տալ հայերին, յուր ամենասիրելի բարեմիտ եղբայրներին, թե «Հյուսիսսփայլ» օրագիրը, ավարտելով յուր շորեքամյա բնթացքի շրջանը, մի բանի լուրջ շունչ կառնի, կժողովի յուր գործությունը, որ գալոց 1862 տարվա շրջանը սկսի դարձյալ:

«Հյուսիսսփայլը» առաջ կտարվի և այսուհետև, նա հաղթությամբ ոտք կկոխի 1862 թվականի մեջ, ինչքան ևս լաց և ողբ առնեին նրա թշնամիքը, կոծելով յուրյանց կուրծքը: Աստված այլպես է պատժում չարախնդացներին, այրելով և տանջելով դրանց սրտերը յուրյանց հատուկ նախանձու և ատելության դժոխային կրակի մեջ: Ճշմարտությունը չի կարող մեռնել, նա անմահ է, որպես աստված, և «Հյուսիսսփայլը» կենդանի կմնա, որչափ հայոց ազգի յուսավոր հայրենասեր անդամները կկամենային նրան պահպանել յուրյանց իմաստուն հոգաբարձությամբ, և այդ յուսավոր, հայրենասեր հայերն են, որոնց հետ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողն ունի այս րոպեիս խոսելու մի բանի ուշադրության արժանի խոսքեր: Հրատարակողը ամենայն հոգաբարձությամբ պատրաստ է առաջ տանել յուր մատենագրական վաստակը ազգային օգտի և պարծանքի համար Ռուսաստանի մեջ. բայց և ազգը պարտական է, տեղեկանալով գործի հանգամանքին, գործակից լինել յուր օգտին ու պարծանքին, մի փոքր ավելի վեհանձն և առաքինի կերպով, քան թե մինչև այժմ եղած է: «Հյուսիսսփայլի» բոլոր աշխատությունները, թե մտավոր և թե նյութական, այս շորս տարվա միջոցում կրել են համարյա թե մի հատ մարդու ոտներ, որոնց համար շատ ու շատ ծանր է եղած այլպիսի բռն. այսուհետև նույն կարգով առաջ տանել այդ մատենագրական ձեռ-

նարկոլոթյունը, անկարելի է, կամ թե պետք էր մեզ ամենևին զոհել մեր ան-
 ձը և անպիտանանալ միանգամայն: «Հյուսիսափայլի» հրատարակության
 գործը թեպետ և, համեմատելով ռուսաց ստվարաթերթ օրագրերի հետ, չէ
 մի շատ երևելի բան, այնուամենայնիվ դրան հաղթել բավական չեն մի մար-
 դու ուժ և կարողություն, ոչինչ ազդի և ոչինչ մատենագրության մեջ: Ան-
 պատճառ հարկավոր է բաժանել աշխատության ծանրությունը չորս և հինգ
 մարդու մեջ, որոնց միներ լինելու էր նյութական աշխատությանը հանձնա-
 ռու: Այսպիսի կարգով ընթանալու համար հրատարակողը պարտ է ունենալ
 յուր համար օրինափոր տեղական աշխատակիցք, որոնց հետ ուներ պայ-
 մանագիր լինել ստանալու նրանցից այս կամ այն պիտույան բաժնից այս-
 քան կամ այնքան թերթ գրված և որոշյալ հատույմամբ. զորօրինակ 18 մա-
 նեթ ընտիր թարգմանության համար և 25 մինչև 30 մանեթ ինքնաշխատ
 գրվածների համար: Այս բանը հնարավորելու համար հրատարակողը կա-
 րոտ է այլ ձևոնավության հայոց հասարակության կողմից, քան թե որպիսի
 մինչև այժմ գտել է. ամենևին հասկանալի բան է, որ նա չի կարող իր աշխա-
 տակիցներին արծաթ խոստանալ, ուրեմն և ոչ աշխատակիցք գտնել յուր
 համար, եթե չի ստանում այնքան արծաթ, որ հարկավոր էր տպագրության
 ծախքի և աշխատավորների վարձատրության համար: Այո, հրատարակողը
 մինչև այժմ ստացել է տպագրության ծախքը միայն, բայց և այլ, այնպիսի
 անկանոն և անկարգ կերպով, որ մեծ դժվարությամբ և անախորժությամբ
 միայն ամեն տարի սկսել է օրագրի տպագրությունը: Զորօրինակ, տարին
 ավարտվել է, պետք էր առաջուց պատրաստել տպելիքը, պայմանախոս լի-
 նել աշխատակիցների հետ, բայց մի կոպեկ արծաթ չկա «Հյուսիսափայլի»
 դանձարանում. ուր մնաց, որ տպագրության պիտույքը տարվա սկզբում,
 երբեմն առաջադույն վճարը տպարանին, պահանջում են տպահովություն
 արծաթի կողմից. բայց «Հյուսիսափայլը» յուր գործակատարներից դանա-
 ղան քաղաքների մեջ փոխանակ արծաթի ստանում է լոկ անունների ցու-
 ցակներ, որպիսի վճարի մուրհակներ, որ իհարկե շունին ոչինչ խորհուրդ.
 իսկ արծաթ հետո կուղարկեն, կամ ամենևին ոչ. որպես թե հրատարակողը
 տարու գործակատարության մեջ ժամանակ ուներ նամակագրություն առնել
 սրա և նրա հետ, պարտք հավաքելու, թեպետ այդպիսի պարտք շատ անգամ
 և կորել են, վնասելով հրատարակողին. ամաչում ենք ասել, որ ոմանք և,
 հավատ գտնելով մեղանից, խաբել են մեզ: Ստիպված ենք ասել այստեղ,
 որ շատ հայեր խնդրում են մեզանից շնորհ ցուցանել յուրյանց, բայց իրենք
 անփութ են, նույն շնորհքը ցուցանել մեզ: Ամեն գործ հեշտանում է կար-
 դապահովությամբ, բայց մեր հայերը ամեն գործ դժվարացնում են յուրյանց
 անկարգությամբ. և մի անկարգություն, ինչպես սովոր է պատահել, առա-
 ջացնում է մյուս շատ անկարգություններ, այնպես որ լարիրինթոսից դուրս
 գալ կարելի չի լինում: Կան հայերի մեջ և այնպիսի մարդիկ, որ պահան-
 ջում են հրատարակողից կարգ, բայց իրենք վարվում են ամենևին անկար-
 գությամբ: Այս ծանոթությունը գնելով այստեղ, իբրև իրողություն, որ
 կվկայե ամեն մի արգարամիտ հայ, որ փոքրիշատե տեղեկացել էր «Հյուսի-
 սափայլի» գործին: Հրատարակողը խնդրում է յուր ազնիվ հայերից, որ,
 ուշադրություն բնծալելով այս բաներիս, թեթևացնեն նրա աշխատությունը
 և տան նրան ժամանակ նույն իսկական օգտի վրա աշխատելու, և ոչ թե
 տրորելով, սղոցելով անպիտանացնեն նրան դեպի ամենայն խելացի դուրծ:

Նախ և առաջ հարկավոր է համարում հրատարակողը ծանոթութուն տալ պատվիլի հայոց հասարակութանը, որ օրագրի տպագրութունը, միտ դնելով վերոհիշյալ հանդամանքին, կարոտ է գոնյա 500 ընկերագիր ստացողներին, օրագրի վճարը մնալով միևնույն, այսինքն 9 1¹/₂ արտաքոյ Մոսկվայի և 8 մանեթ Մոսկվայի մեջ. և արծաթը անունների հետ միասին մինչև ներկա 1861-ի դեկտեմբերի 15-ը պիտի ամբողջապես հասցնի հրատարակողին, որ այնուհետև օրագրի առաջին համարի հետ կուղարկե ստացողներին վճարման տոմսակներ, վկայած յուր հատուկ ստորագրությամբ*։ Ուրեմն այսուհետև կվերջանա այն անկարգութունը, վճարման տոմսակներ հրատարակողի ստորագրությամբ ցրվել այստեղ ու այնտեղ առանց ստացման արժաթի, ինչպես մինչև այսօրս եղել է, որ մի ամենևին անխորհուրդ գործ է, թող թե աղբյուր շատ անկարգությունների, ինչպես երևեցավ։ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակութունը ստորագրելով խելացի կարգերի և կանոնների տակ, հույս ունի հրատարակողը ավելի կատարյալ և վայելուչ կերպով առաջ տանել օրագիրը։ Երբ որ կունենար նա բավական արծաթ, բանագետ աշխատակիցներ գրավելու և վարձատրելու, հրբ որ աշխատությունը պատշաճապես կբաժանվեր զանազան մարդերի մեջ, այնուհետև կարելի է տալ օրագրին և առավել բազմօրինակութուն, մանավանդ թե լցնելով այն բաժինը «Հյուսիսսփայլի», որ մինչև այժմ մնացել են պակասավոր, ըստ որում մի մարդ ամենայն բան առնել անբավական է։ «Հյուսիսսփայլին» հարկավոր են և արտաքո նամակագիրը զանազան տեղերում, և այդպիսի մարդիկ պահպանել առանց վարձատրության կարելի չէ։ Բայց մի օրագիր առաջ տանել այնպիսի խախտում հիմքի վրա, որ անխտիր ինչ որ պատահեց, ընդունել յուր մեջ, նպաստ առնելով յուրյան ընթերցողների տգիտությունը, զրանք մենք հանձնառու չենք, որովհետև այդպիսի մատենագրութուն ամենևին ընդգեմ է մեր սովորությանը. թող ազգը լինի տգետ, բայց նա մնում է մեզ միշտ հարգելի, և մեր պարտականությունն է ուսուցանել նրան, բայց ոչ մոլորեցնել նրան և կերակուր տալ նրա տգիտությանը։ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը չունի նյութի պակասություն, մանավանդ թե մի զեղուն, թաթախուն առատություն, միայն թե բանագետ աշխատավորը պակաս են նորան. մի ընդհանուր թշվառություն է մեր ազգի մեջ, եվրոպական լեզուներ գիտեցող մարդերի ամենևին պակասությունը, և ինչ կարելի է մեր օրերում մի լեզվով միայն գործ կատարել, այսինքն՝ լոկ ուսանեանով, թեպետ արդարև և այս մեծ բան է մեր հայերի մեջ, միայն թե լինեին ընտիր թարգմանիչք այդ լեզվի մեջ եղած ականավոր բաներին։ Կրիտիկական բաժինը «Հյուսիսսփայլի», շատ ցավելով ասում է հրատարակիչը այս խոսքս, ետ է մնացել մինչև այսօր նույնպես անձեռնհասության պատճառով, և այս մեծ կորուստ է ազգի համար, որովհետև կրիտիկայի պակասությամբ շատ ու շատ գրվածք, շատ ու շատ անհիմն և կամամտածական կարծիք երևելի խնդիրների

* «Հյուսիսսփայլի» հատուցման վճարքը մի քաղաքից, կարելի էր, փոխանակ առանձին ուղարկելու հրատարակողին, ժողովել մի տեղ և անունների հետ միասին հասցնել միանգամայն հրատարակողին. այսպես կհեշտանա գործը և՛ ուղարկողների, և՛ ստացողի համար։ Ամենայն հատրակ քաղաքում կգտնվի այնպիսի արժանավոր հայ, որին օրագրի ստացողները կարող են հանձնել յուրյանց արծաթը և նոսքեն, ուղարկելու հրատարակողին, և այդպես ավելի շահավետ կլինի նույնիսկ հասարակությանը, քան թե առանձին-առանձին ուղարկելով։

վրա անփորձ մարդերի գրչից արձակ-համարձակ լող են տալիս մատենագրության մեջ, և ոչ ոք դոցա ճանապարհը փակում չէ բանագիտությամբ և լոգիկական վերլուծությամբ:

«Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը այս մտածությունքը դնելով պատվելի հայոց հասարակության առջև, և օրագրի պահպանությունը վերահիշյալ պայմանների վերա հանձնելով նոցա հայրենասիր հոգեբանությանը, հայտնում է յուր հոգով չափ պատրաստությունը և այսուհետև աշխատելու իբրև մատենագիր յուր ազգի համար, եթե կամի սա ձեռք և ոտք տալ նրան մի փոքր աղատությամբ աշխատելու, քան թե մինչև այժմ եղած է: Այսպես արժան էր ևս, եթե մի մտավորաբար աշխատող մարդ պիտի պահպաներ յուր հոգու զվարթությունը և ոչ թե դառնալ մի կատարյալ մեքենա:

30. «ԱՌԱՋԱՐԱՆ «ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» 1862 ԹՎԱԿԱՆԻ»

Մի՛ վախեցիր, բաշ նավարկու, առա՛ջ խաղա,
Քանի որ քո առաջնորդն է ճշմարտություն,
Սովորածսից, մերկեներից երկյուղ չկա:

Թո՛ղ կատաղին գազան դարձած տարերք բռնուր,
Թո՛ղ մի բռակ ծածկեն աշքիցդ լույս հորիզոն,
Օվկիանում բեզ այդ բանը չէ անսովոր:

Դու կողմնացույցդ ձևոնում բռնած իրրե ճրագ,
Քաջ գիտակից լի եւր կամիս զնացքրդ ուղղել,
Այլիք ու ծով ճեղքի՛ր, անցիր գեպի նպատակ:

Այո՛ նախանձ, տղիտություն, հողիք վատթար,
Քո համարձակ թուխք փակել թույլ, անկարող,
Դործ գրեցին յուրյանց արժան ամեն հնար:

Երևեցան շա՛ր հուզաներ, պիղծ մատնությունք,
Բայց անօգուտ ճշմարտությունք գրահա՛րորին
Չեն բավական դժոխքի բռնորդ զինվորությունք:

ԱՋՆԵՎ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

«Հյուսիսսփայլը» դարձյալ երևում է հայկական երկնակամարի վերա, թեև մի փոքր հո մնալով առաջաշարժ ժամանակից: Զարմացք չէ, որ «Հյուսիսսփայլի» շրջապատը լինելով ծանրաքայլ և դանդաղ, նույնպես ծանրաշարժ ու դանդաղկոտ է գործում և «Հյուսիսսփայլի» թևերի թռիչքը: Հիրավի, թանկ բան է ժամանակը, նա մի արծաթագլուխ է, որ իսկույն պետք էր շահեցնել և մեծ տոկոսիքով, բայց հայոց ժողովրդին այդ բանը հասկացնել այս բուպեիս՝ դժվար է. և ոչ մի ազդ աշխարհի երեսին, որ ապրած էր այնքան դարեր այնպիսի տրտում մտավոր անգործության մեջ, ինչպես մեր սիրելի հայերը, կարող է իսկույն խելամուտ լինել մի այդպիսի ճշմարտության. իսկույն առողջապես կամենալ և առողջապես գործել: Սակայն «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը չէ և ամենեին անմխիթար. կան, այո, կան ազդի մեջ մարդիկ, թեև շատ սակավաթիվ, որ գիտելով ժամանակի արժեքը, ցանկացած են օր մի առաջ ողջունել «Հյուսիսսփայլի» երևելը. և դորա համար գործ են դրած յուրյանց զոհաբերությունքը, որչափ կարող էին: Ահա այդպիսի հայերի պարծանքն է, որ և այժմ դուրս է երևում «Հյուսիսսփայլը»,

թող մի փոքր հետո, բայց ոչ ամենևին չքանալով, ինչպես շար սրահների իղձն ու ցանկությունն էր: Այսպես է հաճո նախախնամությունը, որ անհաղթելի մնա ճշմարտությունը, որ նորա ձայնը երբեմն մեղմ և երբեմն սառնակ հրնշտունով բարբառի մարդկության մեջ, ուրախացնե ճշմարտասեր մարդերի սիրար և արտամոխյամբ ու ցավով լցուցանե ստասերների հոգին: Այսպես է հաճո նախախնամությանը, որ «Հյուսիսափայլի» անբարյացակամ թշնամիների ուրախության տոնախմբությունը յուրյանց խլուրդալին ծակամուտերում փոխվի զեպի սո՛՞՞՞գ և լաց, որպես պատիժ նոցա թեթևամիտ և փոքրոգի ուրախությանը, իբրև թե յուրյանց հերոսական քաջությունը ջարդ ու փշուր էին արել ճշմարտությունը և թաղել էին զերեզմանի մեջ, անվերակենցաղելի հավիտյան: Անօսրամիտներ, որ կարող էին մտածել, թե արեգակը պիտի արտաքսվի երկնակամարից, որովհետև նորա ճառագայթները ծակում են նոցա ցավադար աչքերը: Արդարև արեգակը կտրող է մի քանի ժամ ամպերի տակ ծածկվիլ, բայց ամենևին փախստական լինելի աչն տեղից, ուր նորան անդրդվելի հիմքերի վերա հաստատել է արարչի ձեռքը, անկարող է: Բնության աստվածադիր կարգը անփոփոխելի է, որպես նույն ինքն աստված. ճշմարտությունը մի արեգակ է, որի յուշը ոչ ոք կարող չէ շիջուցանել, թեև հազարավոր խեղադարներ հեռվից ու մոտից փշելով պատռելն թորերը հանգցնելու նորան: Ծշմարտությունը մի կենդանի ջրի աղբյուր է. այս, դու կարող ես ալատել նորա առջև փակել, բայց նա մի ալլ տեղ ճանապարհ հզտնե յուր համար, և՛ ով զարմանալի զորություն բնություն, ճեղքելով ապառաժը, դուրս կթափե յուր հեղեղը մի ալլ տեղից: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը այս բառերը հեղեղելով ալատել, երբեք կամք չունի, մանավանդ թե անհույս է բժշկել ալապիսի անհնարին բարոյական ախտերով ախտացած սիրտեր, որ ամենևին փակ են ուղիղ զգացողության համար, ու ոչինչ ալլ ցանկություն չունին յուրյանց կյանքում, բացի յուրյանց պարզելի խոցերի բխվածը դուրս վիժելուց ազգի մեջ, որ գոնյա գորանով մի փոքր հանգիստ գտնեին. բայց իզուր. այժմյան մարգիկը ժամանակ չունին ուշադիր լինելու ալգապիսի կորած, զեպի մահ՞ դատապարտված ցավադարների. ամեն մարդ յուր կյանքի և փրկության հոգսումն է, և կոխ տալով ալգապիսիների վերայից՝ պարտ է առաջ գնալ առաջաշարժ ժամանակի հետ. ով կամի ետ մնալ, թող մնա, բայց թող լավ իմանա, որ քամակից եկողները, նորան ոտնակոխ առնելով, առաջ կերթան քաջ զորականների պես, զրավելու հաղթության պարծանքը:

1851 թվականի «Հյուսիսափայլի» վերջին թերթերից հայտնի կլինի մեր բնթերցողներին, թե հրատարակողի հայացքը ինչպես է աչն շարագործությունների վերա, որ եղան «Հյուսիսափայլի» բնդեմ, որ և չէին նորա համար մի նորանշան տեսիլ. միայն թե նա ցանկացած կլիներ, որ դոքա հեռի մնացած լինեին յուր ազգից: Հովիվը փոխանակ արթուն պահապան լինելու յուր ոչխարի վերա, ինքը պատառող դալլ զարձավ զեպի նա, հայրը, մոռանալով յուր ծնողական գութը, մի անբնական դահճի գործ կատարեց զեպի յուր հավատարիմ և անմեղ զավակը. յույս ցերեկով հայհոյվեցավ ճշմարտությունը աչն մարդու բերանով, որ ըստ յուր կոչման պիտի լինեի քարոզ և պաշտպան ճշմարտության. ով կարող է թագուցանել մի անթագուցանելի խայտառակություն: Գիտեմ, հայոց շատերի համար չկա ոչինչ համաշխարհական դատաստան, որին ասում են հիմնականք մարդկության պատմագրու-

թյուն. Բայց այդպիսի անհավատները դորանով դուրս են հանում միայն յուրյանց անձր հասարակաց մարդկության կարգից և զոքա համար յուրյանց առօրյա շարադրժ կյանքի հետ միասին այս աշխարհումս վերջանում է ամենայն բան: «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողի հավատը այլապես է. նա հավատում է բոլոր ճշմարիտ բրիստոնյաների հետ միասին, թե կա հատուցումն և այս աշխարհում, պատմագրության արդար դատաստանովը, և հանդերձյալ աշխարհում, ինչպես ամենայն ոք արժանի էր ըստ յուր գործերի: Հրատարակողի հավատը անհողոգող է, թե մի օր դալոց հայկական սերունդը իբրև անաշառ և անողորելի դատավոր կհատուցանե «Հյուսիսսփայլին» այն պարտքը, որ շատերը այժմյան սերունդից այս կամ այն ողբալի անբնական, փոքրահոգի պատճառով չկամեին ոչ խոստովանել և ոչ իսկ հատուցանել: Ուրեմն թող յուր մեան դոքա կամ թե հայհոյեն, որքան կամին, այն աստվածեղեն ճշմարտությունը, որին միայն մինչև այժմ, ըստ յուր զիտության և խղճի, սպասավորել է «Հյուսիսսփայլը». բայց սա կարող չէ լուր մնալ, ինչ որ ուսել է և ուսանում է ամեն օր, պիտի ուսուցանե բարձրաձայն. այս և այն խելագարի հայհոյանքին, և աղճատախոսությանը պատասխանի տալ ոչ հանձնառու է և ոչ իսկ ժամանակ ունի: Եվ փառք աստուծո. և թե բազմաթիվ չէ նորա ընթերցողների հասարակությունը, կարող չէ ևս լինել ազգիցավալի անդրադիտության պատճառով, այնուամենայնիվ կան անձինք, որ փափազելով փափագում են «Հյուսիսսփայլի» թերթերին, և զոքա համար աշխատել քաղցր պարտականություն է համարում նա յուր վերա: Ուրեմն թող խնդան մեր հետ միասին ազգի բարյացակամքը, որ մի բարի գործ, որ սկսվել է ազգի մեջ «Հյուսիսսփայլովը», և այսուհետև պիտի առաջ տարվի, և թե ոչ նույն բանակությանը թերթերի, անտարակույս միևնույն հիմնավոր բովանդակությամբ: Հրատարակողը, միտ դնելով ժամանակի տարածման, արծաթի փոքրությունը, որ հասել է նորան մինչև այս րոպես, կարող է միայն առաջարկել յուր ընթերցողներին երեք թերթ ամսական, փոխանակ առաջին օրերի 5 կամ վեց թերթի. բայց հույսով է, որ հայոց պատվելի հասարակությունը, հասկանալով գործի դժվարությունը, հնարավորություն կտա հրատարակողին, ամսեամիս ավելացնել «Հյուսիսսփայլի» թերթերի թիվը և հասցնել նորան առաջին հինգ կամ վեց թերթյա քանակությանը, այն պայմանների հիման վերա, որ հրատարակվեցան անցյալ տարու վերջումը:

Հրատարակողը չկամի ոչինչ տխուր մտածությունը առնել յուր հայերի հետ, սկսելով 1862 թվականի «Հյուսիսսփայլը», զոքա անօգուտ են մի այնպիսի ազգի մեջ, որ ամենայն բան բարձիթողի արած մեապել է դիպվածի կամքին. ուր ոչ ոք, ունենալով ձեռքումը և հրաման, և կարողություն, չի մտածում ազգային առաջադիմության բանի վերա. կամ մանավանդ գործ է ածում այդ հրամանը և կարողությունը, փակելու առաջադիմության ճանապարհը. հայոց աշխարհը պիտի ինքնըստինքյան շինվի, բարեկարգվի, զարդարվի ծաղիկներով և վարդերով, առանց աշխատասեր վարող-ցանողների հոգաբարձության, այո, մինչև այժմ չլսած ու չտեսած հրաշագործությամբ: Երբ որ պիտո է մի գործ կատարվի ազգի համար, և հարկավոր էր անպատճառ զրկանք հանձն առնուլ, կտեսնես միայն, որ և մեծատունը, և չբավորը միևնույն չափով գործակատար են, առանց միտ դնելու այն ահագին անհավասարությանը, որ կա մեծատունի և չբավորի կարողության մեջ: Շատ մեծատունք չեն պատկանում ևս յուրյանց սրտով ազգին, այլ յուրյանց անձ-

նակա՛ն բարեկենդանությունը է նոցա համար և՛ ազգ, և՛ ազգային օգուտ. և ինչ որ զրականության թերթերի վերա չէ խունկ և կնդրուկ նոցա բի՛ն, նոցա երբեք չարած մեծագործությունների համար, զույցն թե և արժանի գատապարտություն նոցա նեխած ու փռած անձնապաշտությանը և վնասակարությանը ազգին. այդ բոլորը իհարկե ոչ թե պարզապես անհաճո է նոցա, այլև պատճառ Դմենայն վատթար հնարների զործ գնելու, ամենայն համախոհների հետ միանալու, որ վնասեն մի համարձակախոս զրավոր զործարանի ազգի հրապարակի մեջ: Մեծատունը հրաժարված, ձեռները լվացած ազգից և նորա ամենաազնիվ բարոյական ու իմացական բախտափությունից, մնացել են միայն «Հյուսիսափայլին» օգնականը մի փոքրիկ բաղմոնություն քստ մեծի մոսին չքավորների. ճշմարիտ է 2000 տարի առաջ, երբ Քրիստոս հայտնվեցավ հրեից խոտապարանոց և քարատիրա ազգի մեջ, նորա բարեկամքը և հետևողքը չեղան ոչ մեծատուն փարիսեցիք և ոչ մեծամիտ տիմար քահանայապետք, այլ աղքատ ձկնորսներ և չքավոր արհեստավորներ. ճշմարտությունը անարժան էր մեծատուններին և մեծատունքը անարժան էին ճշմարտությանը. նույն բանը տեսնում ենք և հայերի մեջ, առանց կորցնելու մեր սրտի խաղաղությունը. քստ որում կենդանի է մեր մեջ այն հավատը, մանավանդ թե 2000 տարի ժամանակ կանգնած է մեր աչքի առջև որպես մի հսկայական ապացույց, թե ճշմարտությունն ասած բանը ի սկզբանե անտի մինչև այժմ սովոր է նախ և առաջ տիրապետել չքավոր մարդերի խոնարհ և ցածուն սրտերին և ոցա մեջ ձգելով յուր երկնային սերմերը, ասես թե ավելի ապահով ճանապարհով առաջ էր գնում գեպի տիրապետություն աշխարհիս մեծամեծների զոռոզ սրտերին: Թե՛ առաջ, թե՛ հետո և հայոց հպարտ մեծատունքը պիտի խոնարհեցնեն յուրյանց գլուխը ճշմարտության առջև և հասկանան, ալոսը կամ էլ ուց, որ մեծատունը, ճշմարիտ մեծատունը նա է, որ և մեծատուն է հոգով և սրտով, ալսինքն՝ յուսավոր իմացականությամբ և ազնիվ զգացողությամբ, առարինական վաստակներով և աշխարհաշեն բարեգործությամբ հօգուտ մարդկության: Ապա թե ոչ, այն մեծատունքը, որ միայն յուրյանց միլիոնների զորությամբ յուրյանց համար փարթամ ապրում են, ամենայն լիության և առատության մեջ լող տալով, այլև մտածում են, թե ունին իրավունք պատիվ և մեծարանք պահանջելու յուրյանց բնկերից՝ աչգպիսիքը մեր ժամանակներում, ուր բնորոնվում է միայն իմացական և բարոյական մեծատնություն, կարող են միայն մտածող մարդերի աչքում գտանել արհամարհանք և նախատինք: Ոչ աստուծո առաջ և ոչ արդարադատ մարդկության գատաստանի առջև կա ակնառություն. ունի՞ս բարեգործություն, առաջացած կենդանի հավատից և մաքուր, անարատ աղբյուրներից. կարո՞ղ ես պարծենալ, թե մի քանի աղյուս զրած ես դու ազգաշինության տաճարի և մարդկության բախտավորության վերա. այո, այնուհետև մեծատուն ես դու, արժանի ես խունկի և աղոթքի. ապա թե ոչ, մեր կարծիքով, չքավորից չքավոր և թշվառներից թշվառ:

«Հյուսիսափայլի» հրատարակողը կարող չէ յուր փոքրիկ ճառախոսությունը եզրափակել, առանց շնորհակալություն մատուցանելու այն սակավաթիվ ազնիվ պարոններին, որոնց փոքրիշատե հոգաբարձությամբ երևում է ներկա 1862 թվականի «Հյուսիսափայլը», Թող մենք և ազգի բարեմիտքը մեր հետ նայենք դորա վերա, որպես մի մխիթարական ապացույցի վերա թե ոչ ամենևին ցամաքել է առարինության աղբյուրը Ռուսաստանի հայերի

մեջ, այլ թե հազարավոր վատթարների մոտակայքում, կա և գտնվում է մի փոքրիկ հասարակություն ազնիվ, հայրենասեր հոգիների, որ, այո, պատ-
րաստ էին, ինչպես և ինչով կարող են օգնական լինել յուրյանց սիրելի հայ-
րենակիցներին. մի փոքրիկ հասարակություն ազնիվ և լուսավոր հայերի, ոո
գիտեն հարգել գալոց սերունդի դատաստանը յուրյանց վերա, որոնց մեջ
կենդանի է այն հավատը, թե կորած չէ և մի կաթիլ առաքինություն և մի
լուծա բարեգործության, որ ունեին նոքա ձգելու ազգի գանձակի մեջ. կո-
րած չէ ոչ մարդկության դատաստանի առջև և ոչ աստվածային արդարու-
թյան կշռի մեջ:

31. ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄԵՋ ՎԱՍՆ
ԲԱՐԵԿԱՐԳԵԼՈՒ ՉՔԱՎՈՐ ՀԱՅՈՑ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Հավիտենական իմաստության հայրը աստված ստեղծել է մարդս ընկե-
րական էակ, պարզեցնել նորան բանական հոգի և դորա հետ միասին խո-
սելու կարողությունը: Եթե մարդս ստեղծված լիներ մի միայնակաց շնչա-
վոր, թափառելու անտառների մեջ, պիտո չէին նորան այդ աստվածեղեն
պարզքը, այնուհետև մարդուս և անասունի կյանքը լինելու էր միևնույն,
այսինքն՝ մի լուկ շնչավոր աճելություն, մի կապած ու կաշկանդած դոլու-
թյուն միևնույն կացություն մեջ, առանց որևիցե առաջխաղացության: Ուրեմն
մարդս ստանալով յուր արարչի ձեռքից մի բանական հոգի և դորա հետ կից
խոսելու կարողությունը, ստացել է միանգամայն և մի ավելի վերին կոշումն,
ավելի վերին խորհուրդներ կյանքի և բաղմամտանյա պայմաններն լցու-
ցանելու այդ խորհուրդները: Երկու կարողությունքն ևս ունին մի դեպուղիդ
ընկերական խորհուրդ. մարդս, լինելով խոսուն, ուրեմն և մտածող էակ, յուր
միտքը և սրտի զգացողությունը բացահայտում է յուր ընկերին, ցավակից է
լինում նորա ցավին և ուրախակից նորա ուրախությանը, և այդպես լրա-
գործում է յուր կյանքի բովանդակությունը, որ առանձնության, անապատ
անտառների մեջ ոչ թե միայն լինելու էր պակասավոր, այլ բոլորովին դա-
տարկ, բոլորովին ամայի, բոլորովին ամարդի: Բայց մարդուս կյանքի ըն-
կերական խորհուրդը ոչինչ տեղ բացերևում չէ մեզ այնպիսի մեծակշիռ շա-
փով, որպես աշխարհաշինության հանդեսի մեջ. այդտեղ ահա տեսնում ենք,
որ մարդս ինքն յուրյան անբավական էր, թույլ, անզոր և անկարող միան-
գամայն, քանի որ նա միաբանել չէր յուր նմանների հետ, քանի որ մարդիկ
ամեն մինը ունեին յուրյանց առանձին, միմյանցից բաժան-բաժան, շատ
անգամ միմյանց ներհակ ու թշնամի օգուտներ: Եթե հարցաքննենք աշխար-
հի պատմության թերթերը, նույն բանը կսենք այդտեղ. այսինքն, մարդկա-
յին ազգի կացությունը այն ժամանակից միայն սկսում է ապահով լինել
պատառող զաղանների երեսից, այն ժամանակից միայն սկսանում են նորա
բարքը մեղմանալ, բարվոքիլ և ազնվանալ, հրաժարվելով ցա-
նուցիթ թափառական, վայրենի որսորդական կյանքից, միաբանվում են տուն
ու տեղ հաստատել մի հողի վերա, գրացի լինել միմյանց, օգնական լինել
մինը մյուսին, կյանքի զանազան դիպվածներում, և այդպես ծառայել մի
հասարակաց օգտի, որի մեջ ամփոփված էր և յուրյանց հատուկը: Այսպես

առաջացել են աշխարհի երեսին գյուղեր, քաղաքներ, ժողովուրդք. հասարակությունք, պետությունք և թագավորությունք, իսկ ղոցա պահպանության և բարգավաճության համար կարգ և օրենք, գյուտք և ճարտարությունք, արվեստք և գիտությունք, ըստ որում մարդս, ընկերության օգնականությամբ ապահովելով յուր կացությունը, հոգալով կյանքի ամենակարևոր պիտույքը, ձևահաս էր այնուհետև յուր պարապ ժամանակը նվիրել մտածության, գյուտեր գործել, ճարտարությունք հնարել, գիտությունք առաջացնել, որը յուր նյութական կյանքը վայելչացնելու, որը յուր իմացական կյանքը ազնվացնելու: Առհասարակ, բոլոր աշխարհաշինությունք, բոլոր բարիքը, որ այժմ վայելում է մարդկությունս, թե նյութական և թե իմացական, գոյացել են ընկերության միաբան գործակցությամբ. ոչինչ արել չէ և կարող չէր առնել մարդս միագույն առանձնության մեջ, բնկերակից լինելով անասուններին, թափառական շրջելով անապատների և անտառների մեջ. ինչ ասեմ, այդպիսի կացության մեջ անհնարին էր ամենայն դաստիարակություն, ամենայն առաջխաղացություն մարդկային ազգի. սա լինելու չէր մի ավելի բան, քան թե մի ջոկ անբան արարածներին:

Արդարև Ասիան հղի է խանձարուրք մարդկության, բոլոր կրոնների, առաջին հասարակությունների և պետությունների. նա կրել է յուր ծոցում մեր այժմյան աշխարհաշինության և գիտության սերմերը և ծիլերը. բայց նույն Ասիան բռնակալության թունավոր շնչի տակ գոսացել է, խոտորվելով յուր գեղեցիկ շավղից, ապականել է և փտեցուցել է մարդկությունը: Մարդս հարստահարության և տառապանքի մեջ կորուսել է յուր մարդկային արժանավորության գիտակցությունը, հավասարվել է հողի հետ. նա դարձել է մի անիրավունք բան, մի թշվառ խաղալիք անօրեն և անկարգ իշխանությունների ձեռքում, մի անպաշտպան զոհ հոգով ու սրտով ցավադարված հրամայողների կամքի: Մեր հայկական հայրերը և պապերը թե ինչ օրեր են ունեցել, զորօրինակ պարսից բռնակալ իշխանության տակ (թողունք ավելի առաջընթաց դարերը հայոց կյանքի հոռմեական և սասանյանց ազգերի հարկի տակ, որ նույնպես մի խառնիխուռն, անմխիթար ժամանակ է), ինչ օրեր են տեսել մեր հայերը ասիական Պարսկաստանի մեջ՝ սև օրեր անպատմելի թշվառության և անկարգության, մինչև կին ու աղջիկ և մի կտոր արջան քրտինքի վաստակ կարող չէր յուր պատերի մեջ ապահով լինել պղծող ու հափշտակող իշխանների ձեռքից, այդ ամենեցուն հայտնի է. բայց ոչ ամենեցուն հայտնի է, թե ինչ բարոյավեր, ապականող ազդեցություն է ունեցել հայերի վերա այդ կյանքը ասիական կառավարության տակ: Բռնակալությունը երբեք սիրող չէ հպատակների միաբանության և մոտավորության միմյանց հետ. քանի որ ղոքա անմիաբան, ջոկ-ջոկ, առանձնացած լինեն իրարից, այնքան ևս ձեռնտու է մի բռնակալ կառավարության, լցուցանելու յուր հաճույքը: Այդտեղ ամեն մարդ յուր համար է, ամեն մարդ յուր գրվախի հոգսում. եթե մինին զարկում են, մյուսը փոխանակ օգնական լինելու յուր ընկերին, փախչում է. ավելացրու մի այսպիսի կացության վերա շատ անգամ ազդատություն և միշտ տգիտություն և անկրթություն, որոնց մեջ հայր երկար դարեր ապրել է, առանց կարողանալու երբևիցի բարձրացնել յուր գլուխը և զգալ յուր մարդկային արժանավորությունը: Հռոմեացոց պատմագրությունից արդեն տեսնում ենք, որ բարբարոս ազգերի անմիաբանությունը յուրյանց մեջ միշտ թեթևացուցել է Հռոմին հաղթել այդ ազգե-

րին և հնազանդեցնել յուր գաղաղանի տակ, դույն բարրարոտ ազգերի մեջ ինքը Հռոմը շատ տնգամ կարողացել է անմիաբանության և երկպառակութ-
 ւան սերմեր ցանել և ամեն միւր ջոկ-ջոկ հաղթահարել: Մեր հայերը
 ասիական բռնակալութեան տակ, ինչպես նույն պայմանների մեջ սովոր է
 պատահել նույն բանը ամենայն ազգերի, ուսել են միայն խորամանկութուն
 և խարդախութուն, իբրև միակ պաշտպանողական զենք մի ստրուկ ազգի
 ընդդէմ յուր տանջող և անիրավ բռնակալի. ընդհանուր ժողովրդական թշվա-
 ռությունը մի անքրիստոնյա տիրապետող ազգի ձեռքում, չէ առաջացուցել
 նոցա մեջ ոչինչ ընկերական հոգի, ոչինչ մոտավորութուն միմյանց. բավա-
 կան էր, կարծել են, ամենայն մարդու յուր թշվառութեան շափը, առանց
 բռնավորելու հոգսերով յուր ընկերի թշվառութեան վերա. երբեք մտաբե-
 րել չեն նոքա, թե միաբանութեամբ կարողացած կլինեին յուրյանց հասարա-
 կաց թշվառութունը թեթևացնել: Այսպես առաջացել է մեր հայերի մեջ այն
 առանձնութեան հոգին, այն անսեր բարքը, այն կոպիտ անձնապաշտութու-
 նը, որ չէ թողում հայերի մեջ զոյանալու մի ընկերական բան, մի հասա-
 րակօգուտ ձեռնարկութուն: Թե մարդս ծնած է ընկերութեան՝ յուր ազգի կամ
 ժողովրդի համար, այդ գաղափարը ամենևին օտար է Ասիային մինչև այսօր
 իսկ և Ասիայի դարձում ծնած ու սնած հայերին: Եթե Ասիայում մի գործ
 կատարել են ազգերը, որ ունեւ հասարակօգուտ ձեռնարկութեան հետ փոքր-
 ինչ նմանութուն, այդ բոլորի աղբյուրը եղել է միշտ մի կրոնական ֆա-
 նատիկոսութուն. կրոնը աշդտեղ եղել է միշտ ժողովրդի միակ և լոկ կյանքը.
 իսկ կրթութուն, քաղաքական իրավունք և ազատութուն, մի խոսքով բարե-
 կարգութուն ընկերական կացութեան, դոցա վերա երբեք մտածել չէ Ասիան,
 և հայք երբեք ոչ, մանավանդ յուրյանց միշտ և հանապազ ճնշած և բարոյա-
 պես ոչնչացրած վիճակի մեջ: Ճշմարիտ է, հայոց այժմյան դրութունը Ռու-
 սաստանի օրենքի հովանավորութեան տակ այնքան լավ է, որ ոչինչ համե-
 մատութուն չկա մի եվրոպական քրիստոնյա տերութեան և մի բռնակալ
 ասիացի մահմեդական խառնաշփոթ կառավարութեան մեջ. հայը Ռուսաս-
 տանում վայելում է քաղաքացու իրավունք. ոչինչ բռնութուն չէ հասնում ոչ
 նորա անձին, ոչ նորա ընտանիքին և ոչ նորա վաստակին. ամենը նա կարող
 է ունել և վայելել օրենքի պաշտպանութեան տակ, լցուցանելով միայն յուր
 պարտքը իբրև քաղաքացի մի տերութեան, որ նյութապես և բարոյապես
 սնուցանում է և դաստիարակում է նորան, և տալիս է ամեն հայի նույնքան
 իրավունք, որքան յուր ազգին, ամենևին անխտիր, իբրև միևնույն թագավո-
 րութեան որդիների: Բայց հայերը բերել են յուրյանց հետ Ասիայից ասիա-
 կան առանձնութեան հոգին, ասիական ընկերատյաց բարքը, մի անձնապաշ-
 տութուն, որ հասկանալ կարող չէ, թե մարդկութունը առաջադեմ է միայն
 ազգային հասարակութունների միաբան ջանադրութեամբ և գործակցու-
 թեամբ և թե ոչինչ կարող չէ առաջանալ մի ազգի մեջ, եթե նորա անդամա-
 կիցքը ամեն միւր կապրեն յուրյանց համար, եթե, մի հասարակօգուտ ձեռ-
 նարկութեան ձայն լսելով, կփախչեն և ծակումուտ կլինեն: Այդպես ահա,
 երբ մի հասարակաց օգտավետ գործ հանդես է դալիս հայերի մեջ, այնու-
 հետև հանկարծ չքանում է մեջտեղից հայոց ժողովուրդը, ոտքը կաղում են,
 ձեռքը շորանում են, սիրտերը դողում են, մի խոսքով, մարդս վերանում է
 ազգի միջից և բացվում է մեր աչքի առջև մի անշեն ու ամայի անապատ:
 Ոչ ոք չկամի առաջինը լինել մոտենալով մի առաջարկած ազգօգուտ գործի.

հեռու կանգնած ամենեքյան, նայում են մինը մյուսի վերա, սպասում են անմտաբար, որ գործը մի հրաշքով, առանց որևիցե օգնականության, ինքն-ըստինքյան, առաջ խաղա, ապա թե վերջապես մինը, երկուքը կամ երեքը կիսասիրտ կամ թե անսիրտ կմոտենան և հարց ու խնդիր կառնեն: Հայ մարդու համար յուր ամեննին նեղահայաց տեսության մեջ չկա ոչինչ ընկերական, ոչինչ հասարակաց, ոչինչ ժողովրդական խնդիր, այլ բոլորը անձնական է, բոլորը ընտանեկան, բոլորը մասնավոր. ամեն մարդ յուր գլխիցավը հոգա, փող վաստակե, յուր գլուխը և ընտանիքը պահպանելու, պրծավ զնաց, ասում է և կրկնում է հայր: Այս պայմաններին միտ դնելով շունինք տեղիք դարմանալու, որ Ռուսաստանում մինչև այսօրս հայերի մեջ չկա ոչ մի ընկերություն, ոչինչ խորհրդով, ոչ վաճառական, ոչ վաստակասիրական, ոչ ուսումնական, ոչ բարեգործական, այլ ամենայն ինչ առանձին, բաժան-բաժան ջոկ-ջոկ, ցանուցիր, վայրիվերո, անկարգ և վայրենի, այնպես որ ամենափոքր գործը, որ կարոտ էր հասարակաց օգնության, իսկույն հանդիպում է այդտեղ ամենասառն, մեռած ու քարացած սրտերի և ջախջախվում է դոցա վերա հազար ու մի կտոր:

Աստված իմ, մինչև երբ պիտի տեի մեր հայերի մեջ այս բարբարոսությունը, մինչև երբ պիտի մենք ականատես լինենք այս անմխիթար կացությանը հայերի. մինչև երբ պիտի Երեմիայի ողբերը ողբանք և ցավով ու տրտմությամբ գերեզման իջանենք: Ես կարծում եմ, որ լցվել է մեր հայկական թշվառության բաժակը, մեր ժողովրդական ցավերը հասել են արդեն մի անտանելի մեծության: Ժամանակ է, մեր վերայից ասիական մարդատյաց առանձնասիրության և անձնապաշտության լուծր բաց ձգել, դուրս գալ հանգես, սիրողապես մոտավորվել միմյանց, ճանաչել ընդհանուր ժողովրդական, դեպի երկինք բողբոջ ցավը, մեր ընկերի նյութական ու իմացական բարին համարել մեր սեփականը, մեր սեփական բախտավորությունը չբաժանել նորա բախտավորությունից: Ինչպես մինչև այժմ եղել է մեր խակությանմբ, մեր անմտությանմբ, մեր անմարդասեր սգեղ բարքով: Ժամանակ է հասկանալ վերջապես, որ մենք կարող չենք առողջ և ուրախ լինել, եթե մեր մարմնի այս և այն անդամքը հիվանդ ու ցավազար են, կարող չենք մեր անձը բախտավոր զգալ, միշտ և հանապազ մեր աչքի առջև ունենալով մի թշվառացած, բարձիթողի արած ժողովրդական կացություն: Ամենայն բարի, աշխարհաշինական ձեռնարկություն ունի յուր կարգը, յուր պատշաճավոր ճանապարհները, որ միայն կարող էին առաջնորդել դեպի մի փրկավետ նպատակ:

Մենք ասացինք վերևում, որ մարդս յուր առանձնության մեջ, միա-գլուխ, յուր մասնավոր կարողության սահմանի մեջ, տկար, անզոր, այդ ոչինչ է, բայց ընկերակցությամբ, միաբանությամբ յուր նմանների և հավասարների հետ, դառնում է զորավոր, կարող և ճշմարտապես մեծագործ: Շատ հասկանալի բան է, որ անկարելին մի մարդու համար, քանի որ նա ներգործում էր միապլուխ, յուր մասնավոր զորությանմբ միայն, դառնում է հնարավոր և՛ կարելի, և՛ հեշտ, երբ շատերը միաբան զորությամբ, ձեռք ձեռքի և սիրտ սրտի տված, օգնելով միմյանց, կամենն առաջ տանել որևիցե գործ: Այստեղից ահա բացահայտ է, թե ինչ խորհուրդ պիտի ունենար հաստատել Ռուսաստանի մեջ մի ընդհանուր հայկական ընկերություն վասն բարեկարգելու հայերի նյութական և բարոյական կյանքը: Ամենայն ճշմա-

րիտ հայ մարդ պիտի ուրախությամբ ողջունեն մի այսպիսի ձեռնարկություն և գործակից լինի դորան: Ահա մի հանդես, ուր ազգի բարեմիտքը կարող էին արդյունակատար լինել և մշտնջենավոր պատվելի և մեծարելի հիշատակ թողուչ ապագա հայ սերունդի մեջ: Դոցա համար մի օր ազգային պատմագրությունը քարոզելու է. ոչ թե կերել ու խմել էին և աղբյուսը մեծացուցել, այլ մտածել ու գործել էին անմահ հիշատակի արդյունքներ:

Մի հայկական ընկերություն Ռուսաստանի մեջ ինչ պաշտոններ ունեւր ւցուցանելու, որ հասներ յուր խորհրդին: Եկեք, մի քանի ըոպե դադարեցնենք մեր ուշադրությունը այս խնդրի վերա:

Եթե կամենիք որեւիցե մարդու կամ ժողովրդի բարոյական կացությունը բարւոքել, ինչ պիտի առնենք նախ և առաջ. որ բանն է առաջին և զխաւոր հոգալին: Բանականությունը, առողջ դատողությունը ասում է մեզ, որ մենք պիտի սկսանանք գործը, այդ մարդու կամ ժողովրդի նյութական կյանքը բարւոքացնելով, նորա ֆիզիկական ապրուստի պայմանքը հնարաւորելով. որովհետեւ մարդս նախ շնչաւոր է, ապա հոգեւոր, և հոգին աճել ու զօրանալ կարող չէ, եթե նյութական պայմանքը պակաս են: Ուրեմն հայկական ընկերության առաջին պաշտոնը և հոգատարությունը կլինի հայոց ազգի չքաւոր զաւակներին Ռուսաստանի մեջ պատուաւոր հացի և ապրուստի ճանապարհ բանալ, ծանոթացնելով նորանց ձեռագործ արհեստների, երկրագործության, բնության բերքերի առաջածության և դոցանից վաճառելի ապրանքի պատրաստության կերպի և եղանակի հետ, այլև կրթելով հայոց զաւակներից պոլիտեխնիկոսք, հմուտ վաճառականք, հաշվետների մեջ, աշողակ գործակատարք և գրապահք: Իսկ այն չքաւոր պատանիքը, որ ցուցանում էին քանքար և ցանկություն վերին գիտությունների պարապելու և դառնալու մի ժամանակ ուսումնականք և ուսուցիչք ազգի, դոցա օգնական կլինի հայկական ընկերությունը, ապրուստ տալով և ազատելով հոգսից, որ նոքա կարողանային խաղաղ հոգով ուսանել և կրթվիլ Ռուսաստանի վերին դպրոցներում (համալսարաններում) և հետո պիտանի լինել յուրյանց և ժողովրդին: Այդ հայկական ընկերությունը պիտի դաստիարակե ազգի չքաւոր զաւակները, որ այսօր հազար տեսակ նեղությունների հետ պատերազմելով կամ հաղթում են դոցա, որ շատ փոքր է պատահում, կամ թե հաղթելով դոցանից, կորչում են ազգի համար: Արդարեւ մեզ հայտնի է, որ մեր օրերում այս և այն աղբաւտ երիտասարդը այս և այն հարստականի արծաթով ուսանում է. բայց, նախ որ այդ օրինակները շատ ու շատ սակաւ են. երկրորդ, այդպիսի ցան ու ցիր մասնաւոր օգնականությունքը չունին տեղականություն, ըստ մեծի մասին մի առանձնական հաճութի գործ են, շատ անգամ, այո, ծանր և ճնշողական մի երիտասարդի ազնիւ պատվասիրության համար: Ոչ թե մասնաւոր ունեւոր անձինք, Մարտիրոս, Կիրակոս, Թորոս, այլ ինքը ժողովուրդը յուր հոգաբարձու ընկերության ձեռնով պիտի հոգա յուր չքաւոր զաւակների պիտույքը, և դա ունի մեծ բարոյական խորհուրդ, որովհետեւ հայրախնամ ժողովրդի հետ կկապվի և նորա որդիների սերը, հոգին: Ուրիշ բան է լինել մի մասնաւոր մարդու պարտական, և ուրիշ բան լինել յուր ազգին պարտական:

Հայկական ընկերությունը բացի հնար տալուց հայոց չքաւոր զաւակներին կրթելու և դաստիարակելու թե հացատու արհեստների և գիտությունների և թե վերին ուսումնականության մեջ դպրոցական կարգով, ջանադիր

կլինի նույնպես, որքան ձեռնհաս է, հաջողություն տալ ամենայն հասարակօգուտ ձեռնարկության: Նա պիտի հանդես կանչե և քաջալերե հայկական քանքարքը դեպի դործ և արդյունաբերություն ազգին. նա պիտի թեեր տա հայկական մատենագրությանը, պահպանե այնպիսի օրագրությունը, որ համաձայն էին այժմյան պիտույքին ժողովրդի: Այսպես, ամենայն պիտանի ձեռնարկություն հաջողապես առաջ կերթա, առանց կործանիչ դժվարությունների հանդիպելու, ինչպես մինչ այսօր եղել է. որովհետև այստեղ դործը գտնվում է մի խելացի հոգաբարձու ընկերության պաշտպանության տակ և կախ չէր այս կամ այն մասնավորի հաճույքից, սորա և նորա ցան ու ցրիվ տված արծաթից: Մի աշխատավոր հեղինակ մեր մեջ, որ շատ տեսակ գեղեցիկ գրվածքներ ուներ տալու յուր ժողովրդին, բայց նորա ձեռք ու ոտքը կաշկանդած են, որովհետև չկա մի հասարակություն, որ խելացի կերպով օգներ և քաջալերե նորան՝ մի աշխատավոր հեղինակ, ասում ենք, եթե լինեի հայոց մեջ մի խելացի հոգաբարձու ընկերություն, ձեռք ու ոտքը կստանար պիտանի լինելու յուր ժողովրդին, մինչ նա այս բոսպիս, ներկա պայմանների մեջ մեռած է նորա համար: Մենք չկամինք մանրամասնաբար խոսել այստեղ, թե հայկական ընկերությունը որպիսի ճանապարհներով կարող է ույժ և զորություն տալ հայկական մատենագրությանը, ապահովելով հեղինակների աշխատությունը. բայց այս խնդիրը արժանի է նորա բոլորամասն ուշադրության, եթե նա կամի, որ մշակվի և ծաղկի ազգային լիզուն և գիտությունը, բայց դա առանց մատենագրության անհնարին է:

Հայկական ընկերությունը Ռուսաստանի մեջ կարող է և աղքատք կերակրել և մերկեր զգեցուցանել և հիվանդների ժողովել, բայց դրա լինելու էին հարեանցի և երկրորդական հոգսեր: Նորա զխավոր ուշադրությունը պիտի նվիրվի մի այլ գործի, որ է փակել աղքատության և մերկության ճանապարհը, դաստիարակելով և ուսուցանելով ժողովրդի շքավոր դավալները. դաստիարակությունը և ուսումը կպատրաստե նոցա մի ոսկի ապագայք. պատճառ, ով որ տեղյակ է մի արվեստի, հմուտ է մի գիտության, նա և ունի յուր ծոցումը մի ոսկու և արծաթի հանք, մի արծաթազուլիս, որ միշտ կարող է կերակրել նորան. և դաստիարակությունը կտա նորան այնքան աղնիվ պատվասիրություն, որ նա կամենար աշխատել առանց զուլիս թեքելու մի ունևորի առջև և ողորմություն մուրալու:

Այժմ դալիս ենք խոսելու հայկական ընկերության նյութական խնդրի վերա: Առանց նյութի, առանց արծաթի ոչինչ կարելի չէ գոյացնել աշխարհիս վերա. մարդկային իմացականությունը, եթե կամի ներդրծել մարդկության հրապարակի մեջ, նա միշտ, ամենայն քայլափոխի մեջ կապած է նյութական պայմանների հետ: Ամենայն մարդկային ձեռնարկություն, ամենայն որևիցե դործ մարդկային աշխարհում կարոտ է արծաթի, որ մենք իբրև շափ և կշիռ դործ ենք ածում կյանքի մեջ՝ թե մեր մարմնավոր պիտույքը և թե այլ ազգի վերին բարիք հոգալու մեր համար: Ոչինչ բան ձրի չէ ստացվում աշխարհիս երեսին. աշխատավորը, որպիսի ևս լինեի նորա անունը, հողավար մշակ, արհեստավոր, վաճառական, ճարտարապետ, ուսուցիչ, գիտնական, մատենագիր և այլն, և այլն, որոնց աշխատությունքը մեզ հարկավոր են, իրավացի պահանջում են մեզանից մի փոխարեն, որ համեմատ էր նոցա աշխատություններին. այդ փոխարենին մենք անուն ենք տվել արծաթ, արծողություն, ինչպես աշխատությունը մի արծողություն է: Շատ գե-

դեցիկ ալլաբանությամբ հոռմեյացիք ասել են արծաթին *nervis rerum geren-*
darum, այսինքն՝ գործակատարության շարժող պատճառ, ջիլ, որ շարժա-
րանն է մարդու անդամների: Ուրեմն բացահայտ ու լուսափայլ է ամենայն
խեղճ ունեցողի համար, որ հայկական ընկերությունը կարոտ է արծաթի,
յուր խորհուրդները լցուցանելու համար. և այդպես նա պիտի գոյացնե մի
ժողովրդական գանձ և կառավարե դորան խելացի տնտեսությամբ, լցուցա-
նելով ազգային պիտույքը: Ռուսաստանի բոլոր հայերը սկսյալ հարստակա-
նից մինչև հասարակը պարտական են մասնակից լինել այդ ընկերության
ըստ յուրյանց շատ կամ փոքր կարողության, 500 մանեթից մինչև 5 մանեթ
աստիճանավորելով ժողովրդական տարեկան տալիքը: Հիմնադիրքը ընկե-
րության հրատարակելով յուրյանց գիտավորությունը ի գիտություն ժողո-
վրդի, սկսյալ Պետերբուրգից մինչև վերջին հայաբնակ սահմանքը հայկա-
կան ժողովրդի, Ռուսաստանում, կկարգեն ամենայն գլխավոր տեղերում,
դորօրինակ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Նոր Նախիջևանում, Ղրիմում,
Հաշտարխանում, Ղզլարում, Թիֆլիսում և նորա շրջակայքում, Բաքվի, Շա-
մախու, Ղարաբաղի, Նուխու, Գյանջայի, Երևանու, Գրիգորապոլիսի, Նոր
Բայազիդու մեջ, աջողակ գործակալներ բարեմիտ և ազգասեր մարդերից, որ
հոժար ու կարող էին ծառայել ազգին: Հայկական ընկերությունը, հավաքած
լինելով մոտ 100,000 մանեթ արծաթ, որ դժվար չէր մոտ կես միլիոն հայ
ժողովրդին Ռուսաստանում, միայն թե հայերը արդար խղճմտանքով ըստ
յուրյանց շատ և փոքր կարողության կամենային բարոյական հարկ հանձն
առնել յուրյանց հասուկ չքավոր դավալների բախտավորության համար,
հայկական ընկերությունը կարող էր աշխուհետե հիմնադիրների անունով
դրած և ձեռք դրած առաջարկությունը և խնդիրը, ընկերությունը պահպանե-
լու դրամազուխը ցույց տալով, մատուցանել Նորին Մեծություն Կայսր
Ալեքսանդր Նիկոլաևիչին, կնքելու և հաստատելու ընկերությունը այսպիսի
անվամբ. «Ընդհանուր հայկական ընկերություն վասն բարեկարգելու Ռու-
սաստանի չխալոք հայոց նյութական և բարւոյական կյանք»:

Ընդհանուր հայկական ընկերությունը Ռուսաստանի մեջ, ժողովրդական
գանձը շահեցնելով թագավորության սեղանատներում, կամ, որ ավելի օգ-
տակար կլինե, կալվածք գնելով Ռուսաստանի հրկու մայրաքաղաքների մեջ
(Պետերբուրգ և Մոսկվա), որով շահելու էր 8 մինչև 10 %, ուրեմն 100,000-ից
տարեկան 8 մինչև 10 հազար մանեթ, կարող էր այդ եկամուտքը դործ գնել
այսպիսի ժողովրդական պիտույքի համար:

1) Ծախք վասն դատարարակերու աշխարհ և աշխարհ չքավոր տղայք
նյութական արվեստների դպրոցներում, վաճառատներում և հաշվետներում և
ազատական գիտությունների մեջ համալսարաններում. առաջին կարգի
տղայքը պիտի ավարտած լինեին յուրյանց պատրաստողական ուսման ըն-
թացքը ժողովրդական ուսումնարանների մեջ. իսկ վերջին կարգի անձինքը
պիտի լինեին չափահասակ և յուրյանց գիմնադրական ուսմունքը հաջողու-
թյամբ ավարտած և լավ վկայագրի արժանացած, որ կարող էին ընդունվել
իբրև աշակերտք ուսաց համալսարանների Մոսկվայում և Պետերբուրգում:
Այսպիսի տղայք գործակալների հայտարարությամբ պանաղան քաղաքներից
կառաջարկվին ընկերության կառավարող տնդամներին Մոսկվայում կամ
Պետերբուրգում, որ և քննելով յուրյանց գործակալների առաջարկությունը,
կվճոեն դործը և կհրամայեն ուղարկել տղայք:

2) Ծախք վասն ծաղկեցնելու հայոց լեզուն մատենագրական վաստակներով, թե հեղինակությամբ և թե թարգմանությամբ ընտիր-ընտիր եվրոպական գրվածների, թե բանասիրական և թե գրական, և ճիշտ գիտությունների բաժնից: Մատենագրությանը պատկանում են և օրագիրք: Հայկական ընկերությանը պարտ էր առնուլ յուր հովանավորության տակ գոնյա մի հայկական օրագիր է, իհարկե առավել ընտիրը և համեմատը մեր ժամանակի և ժողովրդի պիտույքին, միտ դնելով հրատարակողի կրթությանը և հմտությանը, այլ և նորա աշխատակիցների քանքարավարությանը: Ամենայն մատենագիր հեղինակ, որ ուներ մի աշխատություն ընծայելու ժողովրդին, կարող էր դիմել դեպի ընկերության կառավարող անձինքը, առաջարկելով նոցա յուր դործը: Կառավարողքը, անաչառ քննությամբ վերահասու լինելով նորա պատվականությանը, հանձն կառնուն, երկուստեք օգտին միտ դնելով, պնել նորան և շինել ընկերության սեփականություն, որ կարող էր տպվիլ և տարածվիլ ժողովրդի մեջ:

3) Ծախք վասն երկու կամ երեք տարի ժամանակով դեպի Եվրոպա ուղարկելու ընկերության քանքարավոր աշակերտներից երկու կամ երեք մարդ տարին, որ արդեն յուրյանց ընթացքը հաջողությամբ ավարտել էին ուսաց համալսարաններում: Այդպիսի պատանիքը կարող էին երկու տարի Գերմանիայի ընտիր համալսարաններում և մի տարի Փարիզում կատարելագործել յուրյանց կրթությունը: Այդ ճանապարհորդությունն ունի և այլ խորհուրդ. մեր հայոց ստիպի պատանիքը աշխարհ կտեսնեին, փորձառություն կստանային և ժամանակով ավելի պիտանի կլինեին յուրյանց հայրենական ժողովրդին:

4) Ծախք վասն մասնավոր օգնության աղքատ մարդերի, որ արժան էին այդ օգնությանը յուրյանց բարի ընթացքով. մանավանդ բարեբարո չքավոր հայ ստուգենտների, վճարելով նոցա տարեկան ուսման արժաթը, հթե նոքա կարող էին հանդիման կացուցանել ընկերության կառավարիչներին վկայությունք պրոֆեսորների բերանով նոցա առաջադեմ ուսման մասին:

Հայկական ընկերությունը յուր գործակալների ձեռքով դանաղան հայաբնակ քաղաքների մեջ տարուց տարի կբաղմացնե յուր մասնակիցների թիվը, միանգամայն և ժողովրդական դանձի քանակությունը: Բացի լոկ մասնակից գրվելուց, որ գրեթե ամենայն մարդ հայոց մեջ կարող էր հատուցանելով տարեկան հինգ մանեթի շատ չափավոր արժաթը, գտնելու էին հայերի մեջ հայրենասեր հարստականներ, որ կառնեին նշանավոր ընծայաբերությունք Հայկական ընկերությանը. այդպիսիների անվանքը Հայկական ընկերությունը կհրատարակեր ազդի մեջ ի գիտություն ամենեցուն:

Բարվոք ենք համարում, որ հիմնարկու պարոնները, օրինավոր անդամակիցքը, պատվավոր անդամակիցքը և լոկ մասնակիցքը յուրյանց զոհաբերության համեմատ որոշվեին այսպիսի կարգով.

1) հիմնարկու պարոններ, որ հատուցանում են տարեկան 500 մանեթ:

2) Օրինավոր անդամակիցք, որ հատուցանում են տարեկան 250 մանեթ:

3) Պատվավոր անդամակիցք, որ հատուցանում են տարեկան 125 մանեթ:

Մեկն. Այս երեք կարգերը ունին և ձայն ընկերության ժողովի մեջ:

4) Լոկ մասնակիցք, որ հատուցանում են տարեկան 5 մանեթ:

ԾԱՆ. Միանգամ ներս բերած արծաթը թե՛ հիմնարկու պարոնի, թե՛ օրինավոր անդամակցի, թե՛ պատվավոր անդամակցի կամ թե՛ լոկ մասնակցի անունով, կմնա ընկերություն զանձի մեջ, թեև այս կամ այն անձը չկամեր պատկանել այդ ընկերությանը:

Հայկական ընկերությունը կունենա յուր կենտրոնական տեղը Մոսկվայի մեջ, ուր և հիմնադիրքը, օրինավոր և պատվավոր անդամակիցքը կժողովին որոշյալ ժամանակներում տարու միջոցին, ծախքին և եկամուտքին վերահասությունը զործելու և ընկերության հոգալի բաները մատծելու և վճարահատելու: Ընկերության հիմնարկու պարոնների և օրինավոր անդամակիցների կառավարության տակ կզտնվի ընկերության արծաթը կամ կալվածք. նոքա ևս պատասխանատու են սորա անկորուստ պահպանությանը և շահացումանը ժողովրդի առջև. մի ոռճիկավոր գանձապետ կսահեն ընկերության ելումուտքի մատյանքը և ամսեամիս տեղեկություն կտա հիմնարկու պարոններին և օրինավոր անդամակիցներին, թե ինչ ծախքեր եղած էին և ինչքան արծաթ ներս էր մտել գանձարանի մեջ: Ընկերությանը հարկավոր կլինի և մի դպիր, որ նույնպես ստանալու էր ոռճիկ: Հայկական ընկերությունը ամենայն տարի օրագրերի բերանով կհրատարակե ժողովրդական արծաթի քանակությունը, յուր արած ծախքը այս և այն հոգալիքի վերա, յուր բոլոր կարգադրությունքը հօդուտ ազգի:

Շատ ուրախ կլինենք, եթե մեր պատվելի բարեմիտ հայերը, կարգալուծ այս մեր առաջարկությունը մի «Ընդհանուր հայկական ընկերության» մասին Ռուսաստանի մեջ, վերողրյալ խորհուրդներով քննեն և կշռեն նորան մի բարեմիտքի ամենայն ուշադրությամբ, որին արժանավոր է մի այդպիսի մեծ ընկերական խնդիր, պակասորդը լցուցանեն, ավելորդը դուրս ձգեն. որիչ հարկավոր պիտույքը, որ մենք մոռացել ենք, ներս բերեն և լցուցանեն: Ես ունելով իմ աչքի առջև մեր հայկական ժողովրդի միակ բարին, նորա նյութական և բարոյական կյանքի բարեկարգությունը, կարծում եմ, այո, վկայում է սիրտս, որ եթե մի ճանապարհ կար, որչափելից զարման մատուցանելու մեր հայ ժողովրդի ծայրացած թշվառությանը, ապա այդ միակ ճանապարհն է կաղմել մի ընդհանուր հայկական ընկերություն, որ ժողովրդի ցանուցիր ընկած, մեծ ու փոքր նյութական կարողությունքը ժողովելով ու ամփոփելով դներ յուր լուսավոր հայրենասիրական հոգաբարձության տակ և զործ կատարեր, միտ դնելով մեր ժամանակի պիտույքին և հայկական ժողովրդի ճշմարիտ օգտին:

Եթե մեր սիրելի հայերը կամենում են մի հաստատուն և տեղական բարեկործություն առնել ազգի մեջ, այդ կարելի է միայն ընկերությամբ, միաբանությամբ, որոնց մեջ միայն դրած է մարդկային մեծագործության բոլոր զորությունը: Իսկ եթե հայերի մեջ մեռած է ամենայն ընկերական հոգի, ամենայն զորություն կամքի, ամենայն գործողական կարողություն, ամենայն բարոյական և իմացական կյանք, այնուհետև պիտի մենք մեռածների ականջում խոսած լինենք. այնուհետև ոչինչ չէ մնում մեզ ասելու հայերին, եթե ոչ, թող դուք հոգան յուրյանց համար դադաղներ, ամփոփելու նոցա մեջ յուրյանց և տանելու-ձգելու փոսը. պատճառ, այն կյանքը, որո մեջ չկա շարժողություն, չկա բարոյական զործ, չկա առաջադիմություն՝ մահ է, մեռելություն է, և մեռածների կացարանը՝ դադաղ ու դեղնածամ:

32. ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ
«ՀՅՈՒՄԻՍԱՓԱՅԼԻ» ԲԱՐԵՄԻՏ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

«Հյուսիսսփայլը» արագ քայլերով մոտենալով յուր տարեկան ասպարեզի վերջասահմանին, հրատարակողը մի տրտում պարտականություն է լցուցանում, ծանուցանելով բարեմիտ հայոց պարոններին, թե օրագիրը գալոց 1863 թվականում, միտ դնելով այն ծանր և դժվար պայմաններին, որոց մեջ գտնվում է նա, ընթերցող հասարակության շատ սակավաթիվ լինելու պատճառով, կարող չէ այլևս հառաջ տարվիլ: Ամենայն խեղացի անձն պիտի ձայնակից լինի հրատարակողին, որ մի օրագրական մատենագրություն պահպանվում է միայն ընթերցասիրությունմբ հասարակության մեջ. ուր չկա այդ ընթերցասիրությունը, ուրեմն և ոչ կարիք լուսավորությանն, այնտեղ ավելորդ ու անխորհուրդ էր մի մատենագրություն՝ թե օրագրական լինի և թե որևիցե մյուս:

Հինգ տարի է ահա, որ «Հյուսիսսփայլը» դործ է կատարել ժողովրդի մեջ Ռուսաստանում, զրեթե մի հատ մարդ կրելով յուր ուսերի վերա դորա բոլոր ծանրությունքը: Այդ բանին վերահասու լինել, այս ներկա սերունդից շատ սակավք միայն կամեցան կամ թե կարողացան: Չենք զարմանում: Առաքինությունը անհասկանալի է նոցա, որ ինքյանք անընդունակ են նորան: Առաքինությունը մի դոհ է, մի ծանր գրկանք է, մի ջերմ պատերազմ հազար տեսակ դժվարությունների հետ. նա կարոտ է ազնիվ, մարդասեր հոգիների, անձնուրաց աշխատավոր մարդերի. բայց այդպիսի բարոյական հերոսներ հայոց կյանքի այժմյան պայմանների մեջ գոյանալ ևս կարող չեն. եթե գոյանային ևս, իբրև նորանշան երևույթ, կարող չէին ոտքի հաստատության տեղ գտանել յուրյանց:

«Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը զրեթե ամենայն տարու վերջում հայտնել է ժողովրդին օրագրի հառաջատարության անտանելի դժվարությունքը, երկար ու ձիգ հայտարարությամբք տեղեկություն է տվել հայերին, թե որպիսի պայմաններ ոչ թե ցանկալի, այլ միայն անհրաժեշտ հարկավոր էին այդ մատենագրական ձեռնարկությունը հաստատ պահելու: Նա պարզ ու հասկանալի լեզվով ասել է ամենեցուն, թե մի օրագիր հրատարակող ուսումնական կարող չէր միայն աշխատել, այլ կարոտ էր բանագետ աշխատակիցների, և դոցա պիտի արժանավոր հատուցումն առներ, իհարկե, նախ ինքն ստանալով, որ ապա մյուսներին կարողանար տալ: Հրատարակողի արդար պահանջողությունը, որ հիմնված է աշխարհի բարոյական և բանական կարգի վերա, առանց որո ոչ մի տեղ մարդկային ընկերությունների մեջ ոչինչ կատարվում չէ, չգտավ մինչև օրս ոչինչ ուշադրություն: Մեր սիրելի հայերը կարգացին մեր գրած հայտարարությունքը և վարվեցան միշտ դոցա ներհակ: Փոխանակ հեշտացնելու մեզ մեր գործը, փոքր ինչ կարգ և կանոն պահելով, ամենեին դժվարացուցին դորան յուրյանց վերելվայր անկարգությամբ: Հրատարակողը, վերջացնելով օրագրի տարեկան շրջանը և ոտք դնելով նոր տարու մեջ, ոչ մի անգամ կարողացել չէ յուր ժամանակին գործ հոգալ, գործ պատրաստել, որ յուր ժամանակին սկսանվեր հրատարակությունը օրագրի: Ամեն անգամ անախորժությունք, հետաձգություն և պակասություն արժաթի, և այդ պատճառով հետամնացություն ամենայն պատրաստության և կարենոր հոգատարության, և հետո անտանելի տառապանքը և դժվարությունքը հրա-

տարակողի համար, կորսված ժամանակը դարձուցանելու, օրագրի ամսական տետրակները ժամանակի ընթացքին հավասարելու: Հայերը փոխանակ յուրյանց անձը դատապարտելու, մեզ դատապարտեցին, բամբասելով, իբրև թե հրատարակողը չկամեր շարունակել օրագիրը, փոխանակ ասելու հատկապես, թե հրատարակողը կարող ևս չէր ձեռք շարժել, մինչև հայոց պարոնները հառաջուց, յուր ժամանակին, հոգաբարձություն չառնեին հասուցանելու նորան արժաթ, գոնյա նյութական ծախքը սկզբումը ապահովելու համար. փոխանակ բանականորեն մտաբերելու, որ հրատարակողը կարող չէր հառաջ տալի և հետո ընկերագիրք ժողովել, և այն մեր ազգի մեջ, ուր գիրք ասած բանը մի մեծ գայթակղություն քար է, ուր ընթերցանությունը, փոքր-ինչ բան ուսանելու և լուսավորելու յուր հոգին, ամենավերջին հոգածությունն է: Սորան կվկայի ամենայն անձն, որ տեղյակ էր մեր հայերի որպիսությունը: Հրատարակողը յուր մինչև այժմ արած փորձով գիտե միայն այսքան. եթե հայոց մեջ ծանուցումն է լինում, թե հարկավոր էր ձեռնտվություն մի գրքի տպագրության, իհարկե արժաթով, ապա հայոց մարդիկը—խոսենք նոցա լեզվով—կամենին մինին տասերկու տալ, քանի որ գիրքը լույս ընծայված չէր, բայց երբ որ գիրքը մի հնարքով լույս էր ընծայված, այնուհետև մինն ևս չկար տասերկուսից, և տարիներ պիտի անց կենային, մինչև մի տպած գրքից տասն, քսան, երեսուն օրինակ վաճառվեին, իբրև թե տպագրության ծախքը և աշխատավոր հեղինակի վարձը դուրս բերելու:

Ասում ենք, զուր և անօգուտ եղան մեր բոլոր բանական խոսք ու զրույցը հայերի հետ: Մեր բարեմիտ հայրենասիրական աշխատավորությունը շինեցին մեր համար մի հանցանք և ձգեցին մեզ մի կատարյալ տանջանարանի մեջ. փոխանակ թևեր տալու մեզ, օրեօր ավելի ազատությամբ դեպի վեր թռչելու, ամենայն կերպով կտրատեցին մեր թևերը, ջարդեցին մեր զորությունը, անոտք ու անձեռք անդամալույծ շինեցին մեզ, սողալով դետնի վերա:

Հայերի ներկա բարոյական կացության մեջ ոչինչ օրագիր կարող չէ հառաջագեմ լինել, ոչինչ օրագիր, եթե կամեր դա փոքրիշատե լուսավոր գաղափարներ տալ ժողովրդին, պատերազմել ընդդեմ հնուց արմատացած միջնադարյան ֆանատիկոսության և դորա սուտ խաչվառներին. և «Հյուսիսափայլը» կարող չէ այսուհետև ոտքի վերա մնալ այն պայմանների մեջ, որպիսի են ներկա օրերի պայմանները: Մի փոքրիշատե լուսավոր հասարակություն չկա մեջտեղում, որ հարգեր ուսումը և պաշտպաներ ազգի աշխատավոր ուսուցիչը. բոլորը մի տգետ, նյութապաշտ, մարմնապես միայն ապրող ամբոխ է, և դորա համար ինչ օրագիր, ինչ մատենագրություն: Մի քանի հասուկտոր ազնիվ և պատվական մարդիկ, որ, այո, կան հայ ժողովրդի մեջ Ռուսաստանում և միշտ մնալու են մեզ հարգելի ու մեծարելի, չեն տակավին մի լուսավոր հասարակություն, որ միայն կարող էր ազգի իմացական բարիքը պաշտպանել և հառաջ տանել, այլ երևում են մեզ մի-մի ծաղիկներ մի ահագին չոր ու ցամաք անապատի մեջ, մի փոքրիկ առուներ, որ ամենևին կորչում են անշափելի ավազուտ դաշտի մեջ: Այն մասը ժողովրդի, որ փոքրիշատե իշխանություն և բարոյական ազդեցություն ունի մյուսների վերա, ոչ թե ներքին բնորոշությամբ և կոչմամբ, այլ մի գահասեր հափշտակությամբ, որ և ոչինչ բան չունի ազգասիրության հետ, ժողովրդի ցավի և ուրախության հետ—այդ մասը ժողովրդի մինչև այսօր գործ է դրել և գործ է դնում յուր

իշխանութիւնը և ազգեցութիւնը, միայն փակելու և ծեփելու բոլոր դուռները և լուսամուտքը, որ աստված մի արասցէ, փոքր-ինչ լույսի ճառագայթներ ներս թափանցեն, փոքր-ինչ զվարթ և կենդանացուցիչ օդի հոսանք ներս խաղան դարավոր ասիական բանտում փակածների մէջ: Վերեւից մի տպականիչ ներգործութիւն, իսկ տակից մի տգետ և անկիրթ մտքոյ: Չէ, այսպիսի անմխիթար պայմանների մէջ կարող չէ հառաջ գնալ լուսավորութիւն, կարող չեն արմատաւոր լուսավոր զաղափարներ, կարող չէ ոտքի վերա մնալ մի օրագիր, որ քարսդում էր պատվավոր գործ, ազգասիրական աշխատութիւն, աշխարհաշինութիւն խոհեմ և իմաստուն հիմքերի վերա, բարեկարգութիւն հայկական կյանքի հառաջագիւծ ժամանակի հոգով:

«Հյուսիսսփայլի» պաշտօնը հայերի մէջ կվերջանա շուտով, խաղաղութիւն տալու յուր հարգելի բարեկամներին, խաղաղութիւն տալու յուր թշնամիներին, խաղաղութիւն տալու յուր հատուկ բաղմաշարչար անձին: Հրատարակողը չկամեր այսուհետեւ ընդունել այն հայրենասիրական գրկանքը յուր բարեկամներից, որ մինչև այժմ հանձն էին առել նոքա, փոքրիշատե օգնելով հրատարակողին, առանց թեթևացնելու այն բեռը, որ միշտ ծանրացել է մի հատ մարդու ուսերի վերա: Յուր թշնամիներին, ոհ, յուր մոլորված սիրելիներին, թշնամիք շունի «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը, կամեր նա խաղաղութիւն տալ, այդ խղճալի մարդերին, որ մինչև այժմ յուրյանց մի հատ պարծանքը սրտնել են այն բանի մէջ, որ հրատարակողի ամենայն խոսքը, ամենայն զաղափարը թյուր մեկնեն, կեղտոտեն և աղավաղեն տկարամիտ ժողովրդի առաջև, խռովութիւն ձգեն դորա մէջ, դորան հարուցանեն ընդդէմ հրատարակողին—որպէս և արդարեւ հարուցին իսկ մի մասնով, բայց ամոթ ու խայտառակութիւն հնձելով թէ ինքյանք և թէ յուրյանց պարագլուխք: Փառք և պարծանք Ռուսաստանի արդարութիւնը:

Ինչ որ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը մինչև օրս արել է հայոց ժողովրդի համար, ուղիղ տասներեք տարի է, որ մի օր նորա ձեռնից գրիչը ցած չէ ինկել, գրելով և թարգմանելով յուրայինների դաստիարակութեան համար, ամենայն տեսակ նյութի մէջ մշակելով նոր հայկական խոսքը, տալով նորան տրամաբանական կապ և հետեւեցութիւն, ուրեմն և շինելով նորան բանական մտածողութեան անոթ—այդ եղել է մի գործ, որ հանձն է առել նա իբրև մի մարդասեր բժիշկ, որ տեսանելով յուր ոտքի տակ մի հիվանդ անհոսալի ձգած այնտեղ և դեպի մահ դատապարտված, կամեցել էր յուր բոլոր ճարտարութիւնը, յուր բոլոր բարոյական հնարները գործ դնելով, գոնյա մի քանի կենսական կայծեր ներս փչել նորա պաղած ու սառած երակների մէջ: Թե որ չափով կարողացել է նա արդյունակատար գտանվիլ, այնքան բաղմաթիվ թշնամի, վնասակար ազգեցութիւնը ներգործելով ընդդէմ նորան սկզբից մինչև օրս, այդ թողում է ապագայի անաշու պատմագրութեան դատաստանին: Հրատարակողին մնում է այս բոպիս ասել այսքան. թե նա առ ի սրտե կամեցել է յուր ճշմարիտ բարին, ոչ թէ կամեցել է միայն, այլև աշխատել է գործով ու արդյամբք հառաջ տանել դորան: Չէ՞ հասել նա յուր նպատակին, նորա մեղքը չէ. բայց նորան մնում է մի քաղցր, անկողոպտելի մխիթարութիւն, որ յուր հոգու և սրտի ամենայն զորութեամբ ձգտել է դեպի մի գեղեցիկ և հոյակապ նպատակ—հավատացել է, հուսացել է և սիրել է: Եթե այսուհետեւ կարող չէ նա յուր սիրելի ազգի համար աշխատել, գոնյա կամի նորա վերա աղոթել:

33. ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՒԹՅՈՒՆՔ

ՇՆՈՐՀԱՆՈՐ ՏԱՐԵԱՆՔ
ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ

«Հյուսիսսփայլի» հրատարակողը, ստիպված լինելով մի ամբողջ տարի լուռ մնալ, դարձյալ սկսում է յուր զրավոր հրապարակախոսությունը յուր սիրելի հայերի հետ: Շատ ու շատ քաղցր է նորան այն քաջալերական հրավերքից, որ ազգի ընտիր և հայրենասեր անդամքը մասուցել էին նորան, եզրակացնել, թե «Հյուսիսսփայլի» հինգամյա գործակատարությունը ունայն չէ եղած, թե նորա սերմերը այստեղ ու այնտեղ ընկել էին ընդունակ և օրհնյալ հողի վերա, այս կամ այն հոգու և սրտի վերա արել էին տևողական բարի տպավորությունք: Եթե մի մասամբ տխրություն է գալիս մտախոհ քրննողի վերա, որ ազգի հարստականքը միշտ հեռի են մնացած ազգային լուսավորության գործից և միշտ սառնասիրտ կամ անսիրտ են դեպի այդ խրնդիրը, իսկ միջակ կամ թե չքավոր ունեւորությամբ մարդիկ ավելի հոժարությամբ պատրաստ են եղած և պատրաստ են հանձն առնել զրկանք և թիկունք տալ ազգի մտավոր և բարոյական առաջադիմությանը մյուս մասամբ, այդ բանը մենք համարում ենք բախտավորություն մի ազգի լուսավորության ընթացքի համար. օգոստոսները, մեկնասաները և լյուդովիկոսները՝ շատ անգամ վնասակար են եղած մարդկությանը ավելի, քան թե օգտակար. բայց ազգային լուսավորությունը, իբրև բուն ազգային գործ, կարող էր ավելի ողջամիտ ուղղությամբ այն ժամանակ միայն առաջադիմ լինել, երբ նա, ամենայն օտար ազդեցություններից ազատ, առաջ կերթար յուր հատուկ ճանապարհով, գործը կկատարեր ոչ իբրև իշխանների վարձկան և հացկեր, այլ իբրև մշակ արդարությամբ ծառայող ժողովրդի օգտին և վարձատրված նորա պատվով ու հացով: Եվ լուսավորությունը, ինչպես ասացինք, լինելով մի բուն ժողովրդական գործ, ուրեմն և ժողովրդի հոգալի պիտույք, պիտի ծլի և բողբոջի տակից, այսինքն՝ նույնիսկ ազգային արմատից. մեծատունների, իշխանների և թագավորների կոշումը, վերին և գեղեցիկ կոշումը, եթե դոքա խոստովանում են մի այդպիսի կոշումն մարդկության մեջ,—այն է՝ որ նոքա արգեն ծլածը և կանաչածը ազգային հոգու հիմքից յուրյանց կարող ձեռքով հովանավորենին, մեծափութ խնամարկությամբ ջուր տալին և սնուցանելին և այդպես հասուցանելին ցանկալի պտղաբերությանը: Այսպես պարտ էր լինել մի ազգային լուսավորության ընթացք, եթե դա պիտի լիներ ամուր և հաստատ, ըստ որում հիմնված էր բնության օրենքի և հասարակաց մարդկության փորձերի վերա: Այսպիսի աչքով նայելով, ստիպված ենք ասել, թե

շատ սխալվում են մեր սիրելի հայերը: որ եթե խոսք է լինում մի օգտակար ձեռնարկության վերա, աչքերը դարձուցանում են մեծատունների և հարուստականների վերա, որպես թե դոցա էր միայնաբար պատկանում ազգը, և դոքա միայն պիտի բանային յուրյանց առատության քուակը, բարեգործություն առնելու: Բայց դոքա, շատ անգամ կուրացած անձնասիրական և փառասիրական ախտերով, չկամին ևս պիտել, թե աշխարհիս երեսին հայ ազգ կա, ազգային առաջադիմության կարիք: այդպիսիների ազգը և ազգային օգուտը յուրյանց անձն է, յուրյանց փառքը և վայելչությունը, յուրյանց քաղցր և դուր կեցությունը յուրյանց համար միայն: Աստված իմ, միթե ազգը, չգտնելով յուր մեջ համախոհ մեծատունք, պիտի բոլորովին ուրանա յուր անձը, հրաժարվի ամենայն բարեգործությունից և այդպես դատապարտե ինքն յուր անձը դեպի ազգիտության խավարը, դեպի հետամնայության նախատինքը: Հիրավի, ազգը հավասարապես պատկանում է մեծատունին և հասարակին: Բայց եթե մեծատունը, ասած չտվածից, այնքան չքավոր է բանականությամբ և բարոյականությամբ, որ կարողանում չէ հասկանալ յուր պարտականությունը դեպի ազգ և ընկեր, կամ թե ամենևին ևս չէ ընդունում որևիցե այդպիսի պարտականությունք, մի՞թե դորանից հետևում է, որ և հասարակը պիտի հուսահատվի, ձեռքը զոգումը դնի և բերանը բացած ասե միշտ: Եթե մեծատունը, որ կարող էր, չկամի բարեգործություն, չկամի ճանաչել ազգային օգուտը, ուրեմն մենք, աղքատ մարդիկս, ով և ինչ կարող ենք առաջացնել մեր թույլ կարողությամբ: Ամենևին սխալ դատողություն: Մի ազգի գլխավոր ուժը և զորությունը հասարակի մեջ է, որովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր հազարավոր, իսկ մեծատունների թիվը տասնու քսան է: Բացի դորանից, աշխարհիս բոլոր ականավոր գործերը իմաստության և ճարտարության մեջ, առաջացած են ժողովրդի միջակ և չքավոր դասակարգերից: աշխարհաշեն գյուտերը և հայտնագործությունքը արած են ժողովրդական կարգի մարդերի ձեռքով, որովհետև դոցա մեջ են ամփոփված մի ազգի երևելի քանքարքը և շնորհները: Այսքանս թող բավական լինի, պարզ և բացահայտ հասկացնելու մեր հայոց հասարակին յուր իրավունքը, յուր կշիռը, յուր խորհրդավոր կոչումը ազգի մտավորական և բարոյական վերաշինության համար: Կրկենք այստեղ դարձյալ մի անգամ մեր սրտի անփոփոխելի վկայությունը, որ մի այլ տեղ մեր գրվածների մեջ ասած ենք մեր ազգին, թե. «Հայկազյան ժողովրդի լուսավորությունը պիտո է լինի յուր հատուկ ձեռքի վաստակած վաստակը», և թե հայ մարդիկը պիտի օրեօր քաջ անդեկանան այս ճշմարտությունը: «որ ինքյանք հատկապես պարտական էին ձգել յուրյանց գութանը, ինքյանք պարտական էին մշակել և սերմանել յուրյանց անդաստանը, եթե մի օր կամեին ժողովել մի օրհնյալ հունձ»²: Ուրիշ փրկության ճանապարհ չկա մեզ: Կամի՞ն մեծատունք, իմաստությամբ խոնարհելով յուրյանց աթոռի բարձրությունից դեպի ժողովրդի հասարակը, և ձեռք ձեռքի տված հղբայրասիրաբար առաջ տանել ընդհանուր ազգային լուսավորության գործը, որի համար ջերմ արտասուքով դիշեր-ցերեկ աղոթում է առ աստված այս բառերիս զրոյը, դորանից ինչ բարի բան կարող ենք մտածել: Բայց եթե մեծատունք, ինչպես մինչև այսօր եղած է, կբաժանվին ազգից, ուրիշ առանձին օգուտ և պատիվ խնդրելով յուրյանց համար, քան թե ազգայինն է, այնուհետև տերը նոցա հետ: միայն թե դոքա իմացած կենան, որ անաշառ Կլիոն արդարության կշիռը ձեռք առած մի օր կհատուցանի դո-

ցա յուրյանց արժանի, Եգիպտական դատաստանով դատելով անցած-գնացածների զործերը:

«Հյուսիսափայլը» յուր հինգամյա գործունեության մեջ շատ միտքեր 'և գաղափարներ մասնավորեց ազգին. շատ բնտիր թե բնագիր և թե թարգմանած ճառեր պանաղան նյութերի վերա նվիրելով հայոց սակավաթիվ ընթերցասերներին: Բայց ինչ որ գեղեցիկ գրվեցավ, տակավին գեղեցիկ գործ դրված չէ ազգի մեջ. գործը շատ ու շատ հոտ է մնացել մինչև այսօրս խոսքի քամակում: Օրագրական մատենագրությունը աշխատում է առաջացնել և հաստատել միաբանություն մտածության, խոսքի և գործի մեջ, ներս բերել դաշնակալորության օրենքը տակավին անհամաձայն հնչյունների մեջ. նա պատերազմում է այնպիսի ըմբռնողությունների հետ, որ անպիտան են այժմյան կացության համար, և, իբրև հաստատություն յուր ասածներին, առաջարկում է գիտության վերին եզրակացությունքը: Բայց այդ բավական չէ. ավելի լավ էապես լինելու էր, եթե մի դաստիարակություն հաստատ հիմքերի վերա կարողանար ծանոթացնել հայերը այն երկար ընթացքին, որով ձեռք էին բերված այդ եզրակացությունքը: Նոր դինու համար հարկավոր է պատրաստել և նոր տիկ, նոր հոգին կամի և նոր մարդիկ, ուրեմն և մի նոր կարգ դաստիարակության, որով միայն կարող է նա աճել և զորանալ: Բայց ինչ պիտի առնել. կյանքը սպասում չէ, եթե գիտության կանոնքը և վարդապետությունքը հարկավոր են մեզ իբրև հանապազորդ հաց, և պիտո էր նորանց դուրս թափել ազգի մեջ օրագրական թերթերի վերա:

«Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, վերստին հանդես մտանելով, պինդ և հաստատ մնալու է յուր կանոնների վերա. խոսել այնպես, որպես գիտություն և ազգի ճշմարիտ օգուտը պահանջում են նորանից, առանց միտ դնելու ասիական մարդերի տգիտությանը և մոլորություններին. նախանձ և թրշնամություն չպիտի ապականեն նորա գրիչի. պատճառ, իմաստության սուրբ հոգին փախչում է թշնամանող և հակառակող բերաններից. ուր կան թշնամություն և նախանձ, այնտեղ ևս գտնվում են անկարգություն և ամենայն տեսակ շար բաներ: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, որչափ և ինքը խաղաղասեր է ևզած, և ընկերսիրական հոգի է քարոզել ազգի բոլոր անդամների մեջ, իբրև մի երկնավոր հոր որդիների մեջ, այնուամենայնիվ այդ բանը մինչև այժմ ոչինչ չօգնեց նորան. գտնվեցան ազգի մեջ այնպիսի անձինք, որ հրատարակողի քրիստոնեական եղբայրասիրությունը դրեցին նորա վերա դատապարտելի հանցանք. մյուսները ուսումնականի անունով վերառած մարդիկ, ինչ գեղեցիկ ըմբռնողություն չարաշար գործ դրված չէ մի անուս ազգի մեջ, վաճառեցին յուրյանց գրիչը այս կամ այն հացատու պարոնին, որ անձնական վեճ ունեն «Հյուսիսափայլի» հրատարակողի և նորա ընկերների հետ, և այդպես գրականությունը շինեցին մի ապականության աղբյուր: Ճշմարտությունը իհարկե միշտ մնաց անապական և հաղթող. բայց ազնիվ հոգիք շատ վշտացան ազգի մեջ, շատերի խաղաղությունը վրդովվեցավ, շատերի համբերությունը քայքայվեցավ. այդ էր մի վատթար անձնական վրեժ-խնդրություն մի դեպի ի մահ խոցված մեծատունի կողմից, և այդ վրեժխնդրության նույնքան վատթար գործին պիտի անպատճառ դառնվեր մեր ազգի մեջ յուր արժանավոր ընկերներով միասին: «Հյուսիսափայլի» ընթերցասիրողը կիմաստասիրեն իսկույն, թե ինչ բանի վերա է նորա ակնարկությունը: Կարծեմ, «Հյուսիսափայլի» մի տարու չափ լռությունը շատ բան ուսուցած լինի և

նորա թշնամիներին, շատ տարակուսներ փարատած լինի, շատ ծուռ և թյուր միտքեր ուղղած, որ առանց քննելու և ստուգելու, ասիական հեղգամտությամբ նստած էին սորա և նորա հաստ ու մեծ գլխի մեջ. գուցե թե և այն անձը, որ ամենից առավել ծանր մեղքով մեղանշել է ընդդեմ «Հյուսիսափայլին», այլապես է մտածում այս բուպեիս, վերահասու լինելով յուր խորին սխալանքին. բայց «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը ուսել է և ներել, մանավանդ որ գիտե և տեսնում է ամենայն օր, որ եթե մի կենդանի, լուսավոր գաղափար այս կամ այն օրսօրական թերթերի մեջ, այս և այն բաց կամ կիսաբաց, վարագործած կամ հայտնի, հաջողակ կամ անհաջողակ ձևերի տակ դուրս է գալիս, բոլորը նախատեսված, թշնամանած և հալածված, այնուամենայնիվ հաղթող «Հյուսիսափայլի» աղբյուրիցն է: Վնաս չունի, թող ճշմարտությունը առաջագիծ լինի. նորա հայրը ասաված է, աշակերտը ով կամի լինել, թող լինի, անունների վերա չէ բանը, միայն թե ազգի մարդերի կողմից մի անբարոյականություն չշան էր, երկյուղից ստիպված, ուրանալ յուր պարտքը դեպի սուրբ ճշմարտությունը:

«Հյուսիսափայլը» իբրև անգրանիկ եղբայր դարձյալ երևում է յուր կրթասեր եղբայրների շարքում. թող շարտմին դոքա ասիական նախանձով. ինչ եմ ասում, թող հյուրասեր մտքով և եղբայրական ողջունով հանդեպ զան նորանո «Հյուսիսափայլը» խաղաղություն շյուղը ձեռքին կամեր մոտենալ նոցա և համբուրել նորանց. նա չէ գալիս պատերազմով նոցա վերա, այլ հաշտությամբ և խաղաղությամբ, անկեղծ և անենեղ եղբայրասիրությամբ մոտենում է նոցա, որ միեկուն չալկական սուրբ գրոշի տակ նիզակակից լենի նոցա ընդդեմ հասարակաց թշնամուն, որ է՝ տգիտություն, խաբեություն, արատք, թյուր կարծիքներ և մոլար տեսությունը, մի խոսքով՝ ընդդեմ խավարի և նորա տգեղ ծնունդներին: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը ոչ ում չկամի վնասել նյութապես. ամենայն ծագիկ ունի յուր գույնը և յուր հոսը, ամենայն ծառ յուր տերեւները և յուր տեսակ-տեսակ համով պտուղները և ամենեցուն համար բավական տեղ ու օդ կա աստուծո յայն ու արձակ աշխարհի վերա. այդ բոլոր ծագիկները և այդ բոլոր ծառերը, իբրև մի մայրենի հողի վերա բուսվածք, հավասարապես պարծանք են հալկական անվանը Ռուսաստանի մեջ: Ուրեմն թող մեզանից հեռու մնա ամենայն անազնիվ կիրք, ամենայն հակառակություն. նպատակը մի է, հայրենիքը մի. ով ինչ շափով և ինչ ճանապարհով կարող է, թող ծառայե նորան:

«Հյուսիսափայլը» ինչպես մինչև այժմ ընթացել է, նույնպես այսուհետև ընթանալու է՝ սիրելով ճշմարտությունը և անխաղախաբար քարոզելով նորան. մտածող մարդերի կարծիքի զանազանությունը հարկավոր ու օգտակար է գիտության մեջ, եթե դա հիմնավորում է օրինավոր փաստերի և պատճառների և ոչ պղտոր անձնական ախտերի կամ թե հասարակ ամբոխի վերիվերո տեսության վերա, մի խոսքով, զանազանությունը կարծիքի չպիտի ալլանդակվի դեպի մի թշնամական ախտ. կարող է պատահել, որ մի անձն մեղ սիրելի չէր, կամ թե դարձյալ մի անձն շատ սիրելի էր մեզ այս կամ այն անձնական պատճառով, բայց ուսումնական քննության մեջ պաշտոն չունեն ոչ առելությունը և ոչ բարեկամությունը. դոքա պիտի լուռ մնան, և խոսե միայն ճշմարտությունը, անխախտ ճշմարտությունը. ապա թե ոչ, մենք տեսնելու էինք մեր ախտավոր տեսությամբ ամենայն բան թյուր և մոլար լույսի տակ. մեր ատելին մեզ պիտի երևեր՝ լի ամենայն թերությունք, իսկ մեր

սիրելին՝ լի ամենայն կատարելությամբ. շատ անգամ այսպես եղել է. մինչև այսօր ասիական կրիտիկան և տկարամիտ ժողովուրդը խաբվել է յուր խաբված ուսուցիչներից: Կան մարդիկ հայոց մեջ, որ մի առանձին վիճակով բախտի վեր են կրիտիկայից, թեպետ մենք կամեինք ասել, ստոր են ամենայն կրիտիկայից. բայց ասիական շողոմարարությունը և մոռացությունը մարդկային արժանավորության, իհարկև նյութական ակնկալությունների պատճառով, սովոր է մինչև երկինք բարձրացնել յուր կարծիքական հերոսքը, առանց մտածելու անգամ, թե դրանով առանց պատասխան տալու ավերում էր նա յուր ընկերների բարոյականությունը, շփոթելով և աղավաղելով ամենայն ըմբռնողությունը մարդկային պատվականության կամ մարդկային վատթարության մասին: **Եթե** ասիացիք այդքան ևս են մնացել լուսավորության ասպարեզում, դրա զլխավոր պատճառներից մեկը է և ասիական շողոմարարությունը, ստախոսությունը, որ նույն է, ինչ որ մեծապատիվ հանցավորների փառաբանությունը: «Հյուսիսափայլը» գործ կդնե այն ազատախոսության շափը, որ թույլ է տված օրենքով թե աղբային և թե ընդհանուր գիտության խնդիրների մեջ, և այս շափը շատ ու շատ բավական է մեր հայերին, միայն թե սոքա հոժարությամբ ընդունեն և յուրացուցանեն, ինչ որ մինչև այժմ առաջացուցել է Ռուսաստանի մեջ ազատ մատենագրության հոգին: Բայց, ինչպես մենք տեսնում ենք, հայերը տակավին այն տեղը հասած չեն, որ հասկանան, թեև հայոց կյանքը ունի ներքին խնդիրներ, և դոցա վերա պիտո էր միշտ անաչառապես մտածել, խոսել և վերջապես գործով իրագործել, ինչ որ արդեն հասուն մտածությամբ և քննությամբ վճռած էր իբրև հարկավոր, պիտանի և օգտավետ. արտաքին լուրերով, վայրիվերո պատմությամբ և ճանապարհագրությամբ շատերը լցուցանում են օրագրի թերթեր, բայց թե ինչպես պիտո էր բարվոքել մեր ներկա կյանքի կերպարանքը Ռուսաստանի մեջ և նորան համեմատ կացուցանել այժմյան հասկացողություններին, հայերին տալ դաստիարակություն, կրթություն և վերջապես գիտություն, որ նա փոքրիշատե կարողանար մտավորապես հարակցիլ Եվրոպայի հետ, մասնակից լինել նոր ժամանակի գիտությանը, ազատ շարժմունքին և ազգերի կյանքին, այդ մասին շատ փոքր գրույց կա հայերի մեջ, և հոգաբարձություն ևս ավելի փոքր: Ազգի զավակները օրեօր կլանում է օտարազգի լուսավորությունը և պիտի առանց փրկության կյանի. բայց հայերը մտածում են մեծ գործ գործել, եթե ազգություն բառը, որ միայն լսած էին, առանց դորա բուն խորհուրդը հասկանալու, ամենայն րոպե բերան կառնուն և կպարծենան դորանով, մինչ ազգության պայմաններից ոչ մինը չունի, և ոչ մինը մինչև այսօրս լցուցած չեն: Թողունք մյուս խնդիրները, որոնց վերա անօգուտ էր խոսել լեզուն, որ մի ազգի հոգու և իմացականության գլխավոր անոթն է, մնացել է այնպես չոր ու ցամաք, անհյութ և անիմաստ. ընկերական կյանք չկա հայերի մեջ, դպրոցք չկան, ուրեմն և մատենագրություն դպրոցական, որով պիտի սկսաներ ամենայն ուսումնալի ազգի մեջ, անկարելի է միևնույն ամսյան հարցանում ենք ապա, որտե՞ղ և ինչպե՞ս պիտի ծաղկի հայկական լեզուն, իբրև անոթ մտածության և գիտության: Չէ, դա կծաղկի, մտածում են ոմանք հայ մարդիկ, եթե այս կամ այն հին հայկական գավառի, մանավանդ թե մշեցոց այժմյան բարբառը քննվեր, և դորա խոսքի ձևերը ընդունվեին այժմյան աշխարհաբարի մեջ, կամ թե երբ որ հայկական զավակները յուրանց բոլոր ռուսումը ռուսական լեզվով կառնեն ռուս գիմնադիաներում և

ուսաց լերին դպրոցներում: Մինչև այժմ կարող չեն հայերը ցուցանել չար-
 յանց մեջ մի ազգային ուսումնարան, որ կարողանար հարազատ հայկական
 հոգով ու ձևով այնքան դործ կատարել, որ հայոց պատանին, այդտեղ ավար-
 տելով յուր ուսման ընթացքը, լիներ լուսավոր և ազգասեր անդամ հայկական
 հասարակության, օգտակար յուրյան և մյուսներին. կամ թե կարողանար
 ուղղակի համալսարան մտնել և յուր հետ բերած հայկական գիտությունը
 հարստացնել միայն եվրոպական գիտությամբ և հայացքով, որքան կարելի
 էր ուսաց համալսարաններում: Մենք ամենևին ընդգեմ չենք ուսաց լեզվին
 և ուսական կրթության, այդ կրիներ մեր կողմից մի աններելի մեղանշություն
 առաջի նախախնամության, որ մեր հայկական կյանքը կապի է ուսաց թա-
 ցավորության հետ, և որո բարիքը ամեն օր վայելում ենք մենք, իբրև քաղա-
 քացիք մարդասեր օրենքի պաշտպանության տակ, բայց մեր խոսքը այստեղ
 է մեր սուրբ հայրենական լեզվի իրավունքի վերա, որ ամենևին ոտնակոխ է
 եղած այժմյան սերունդի մեջ, բայց որում մենք անփութ ենք հիմնել այն
 կարգերը և բանալ մեր առջև այն ճանապարհները, որով միայն կարելի է
 ծաղկեցնել ազգային լեզուն և դորա հետ միաժին ազգային կրթությունը:
 Լոկ կանոնք, լոկ քերականություն և այն, հին լեզվի, ուսուցանելով՝ աշակե-
 հրքեք կարելի չէ հայոց մանուկին մտածել ուսուցանել. նորաժամանակյա
 լեզվի հետ պիտո է ավանդել հայ մանուկին և գիտնական նյութ, մտածու-
 թյան նյութ, սնունդ և կերակուր նորա իմացականությանը, կես մի կենդանի
 խոսքով և կես մի դպրոցական մասենագրությամբ. ապա թե ոչ, զուր է և
 անօգուտ հազար հայկական լեզու: Սորանից ահա բացահայտ է, որ հայոց
 լեզուն յուր այժմյան դրության մեջ ամենևին ծաղկել կարող չէ, ուրեմն և ոչ
 փակ հայկական կրթությունը մի քաջ առաջ դիմել: Եվ ի՞նչ օգուտ մեզ օրա-
 գրերից և լրագրերից, որ միայն օգտակար էին մի գրագետ և փոքրիշատե
 կրթած ժողովրդի համար. մի՞թե օրագիրների և լրագիրների խորհուրդն այն
 էր, որ գրել-կարդալ ուսուցանեին մի մարդու, որ առաջուց ուսած չէ այդ
 բաները դպրոցում: Եվ ինչքան են, կամենիք հարցնել, մեր օրագիրների և
 լրագիրների կարգացողները, և օգուտը որքա՞ն մի այդպիսի ընթերցող հա-
 սարակության համար, որ մտածել երբեք ուսած չէ: Տխուր խորհրդածույթուն-
 ներ հայրենասեր հայի համար, որ ուներ այնքան եվրոպական ծանրամիտ
 լուսավորություն, որ կարող չէր խաբել յուր անձը կեղծուպատիր երևույթնե-
 րով: Բայց այժմ տխուր խորհրդածույթունների ժամանակ չէ. մեր ժամանակը
 կարոտ է ուրիշ բաների, քան թե ողբի և արտասուքի մեր ազգային անբախ-
 տության վերա: Ուրեմն թող այստեղ դարձյալ մասնավորները ազգին մեր
 մտածությունքը, թե ինչպես կարելի էր ձգել մի հաստատուն հիմք վերանո-
 րոգության հայկական կյանքի մեր ժամանակներում. թե ինչպես պիտո էր
 գոյացնել մի արմատ, որո վերա կարող էր աճել, զորանալ և պողպատել
 հայկական լուսավորության ծառը: Մեր այժմյան հայերի մեջ չկա և դեռևս
 գոյացել չէ այնքան պաշար սովորությունների, հայացքի, տեղեկությունների,
 որ հայը կարողանար հասկանալ այժմյան ժամանակի խնդիրքը թե կյանքի
 և թե գիտության մեջ: Նոր դարազույթանքի համար հերթը չի անձինքը տե-
 ղափոխել, անվանակոչությունքը այլազանել, նոր բառեր նոր թղթի վերա
 տպավորել. հարկավոր է, որ մի քանի անտարակույս և անվիճելի ճշմարտու-
 թյունք առ ի սրտե ընդունվեն, դառնային սրտի վկայություն, միս և արյուն
 ժողովրդի. առանց սորան բոլոր զովանի մասնավոր ձգտողությունքը, փոփո-

խորհչանքը գեղի լավը չեն հասնելու մի բարձր նպատակի. դոքա լինելու էին տունկեր առանց արմատի, որ կոխած էին հողի մեջ, աչք խաբելու համար, աչսօր տերևազարդ, բայց էգուց դատապարտված գեղի շորացումն և ցամաքումն:

Այս հիմքերի վերա հաստատված, առում ենք, որ հայկական կյանքի վերանորոգությունը պիտի սկսանի ժողովրդական դպրոցից, որ արմատն է ամենայն ազգային լուսավորության, ամենայն ազգային առաջադիմության. բայց ինչ ասել է ժողովրդական դպրոց և ինչպես դա պիտի կարգադրած լիներ, որ հաստիցաներ ազգը մի բարձր նպատակի, դորա վերա շատ փոքր հայեր մինչև այժմ մտածել են: Արդարեւ, կան հայաբնակ ասիական քաղաքների մեջ պանագան կոչմամբ մասնավոր դպրոցներ, բայց թե ինչ է գործվում դոցա մեջ, ինչ կարգով և ինչ ուսմունք առաջ են տարվում, ինչ պաշտպանությունք են ծանուցանվում, այդ մասին ոչինչ լսում չենք: Այդ հայկական ուսումնարանների պրոգրամայքը անգամ մինչև այժմ հրատարակված չեն ի գիտություն ազգին, և այդ պակասությունք կամեին արդարացնել ոմանք հոգաբարձուք այն պատճառով, որպես թե չկամեին նոքա շափի ու սահմանի տակ փակել յուրյանց գործակատարությունը. ասել է, թե յուր ձեռքը պաշտ պահելու պատճառով, այսօր այսպես վարել գործը, էդուց՝ այլապես, և ամեն մինը յուր հաճույքին և կամքին հարմար, թեպետ ոչ մի հոգաբարձու մշտնջենավոր չէր: Ժողովրդական դպրոցք առանձինք կարող են լինել և պիտի լինեին զանազան հայաբնակ քաղաքներում, բայց զլիավոր խնդիրը մնում է միշտ մի կենտրոնական հայկական դպրոց իբրև մայր և ծննդարան մյուս դպրոցների. մի կենտրոնական մայր դպրոց այսպիսի կարգադրությամբ և ուսմամբ, որպես համապատշաճ է մեր ժամանակի պիտույքին, և հայերի պիտույքը կարող չեն այլ պիտույք լինել, քան թե ժամանակի պիտույքը: Ապա ինչ է ժամանակի պիտույքը վերաբերությամբ դեպի մի մայր կենտրոնական ազգային դպրոց: Ժամանակը պահանջում է հայից նախ և առաջ ընդհանուր կրթություն, մարդկային կրթություն, մշակություն և կերպարանագործություն բոլոր մտավորական կարողությունների հավասարապես և դաշնակավորապես. միակողմանի, վաճառական կամ արվեստագիտական կրթությունը, որ նույնպես պակաս է հայերին, մնում է երկրորդական խնդիր, որովհետև հայը նախ ծնած է մարդ և ապա լինում է վաճառական կամ արհեստավոր: Մի դպրոց բնդհանուր կրթության համար ինչ պաշտոն ունի լցուցանելու. ահա մեր քննելի խնդիրը: Սորա վերա և կամինք խոսել այնքան մանրամասնաբար, որքան տանելի էր մի օրագրական ճառախոսություն մեզ:

Տարակույս չկա, որ մի հայկական մայր դպրոցի մեջ պիտի բարձրագլուխ բազմի աղագային լեզուն, ոչ հինը, այլ նորը և կենդանին. բայց թե հինը ինչ գործ ունի լցուցանելու, կասենք յուր տեղում: Աղագային նոր և կենդանի լեզուն, թե իբրև լեզու և թե իբրև միջնորդ ուսանելի և ուսուցանելի նյութերի, դպրոցի մեջ պիտի ուսուցանեն ամենայն ջանքով և գիտուն վարժապետների հոգաբարձությամբ. զուր և անիմաստ զրույց է ոմանց խալամիտ և անփորձ հայերի կողմից, թե ինչպես կարելի է ուսուցանել դպրոցի մեջ մի լեզու, որ դեռևս չունի քերականություն, հաստատված կանոնավորություն: Մի քանի խոսք բավական են՝ հերքելու և ոչնչացնելու այդ տեսակ առաջարկությունքը: Քերականությունը ամհնայն ժամանակ և ամենայն աղգի

մեջ առաջացել է նույնիսկ լեզվից՝ այսինքն՝ այդ լեզվով բնտիր-բնտիր մատենագրություններից, որ նույնպես յուրյանց հիմքը և ձևերը առել են կենդանի ժողովրդական բարբառից: Նույնիսկ լեզվի մեջ դրած է քերականությունը, այսինքն՝ խոսքի տրամաբանության կանոնքը, առանց որոնց ոչ մի մարդ չէր անկիրթ և թե կրթված կարող չէր ոչինչ միտք բացահայտել յուր բնկերին: Քերականությունն առած բանը ոչ այլ ինչ չէ, բայց միայն տեսական ճանապարհով, այսինքն՝ թեորետիկարար ուսումնասիրություն, համակարգություն այն կանոնների, որ ամփոփված են մի ազգի լեզվի և նորա բնտիր մատենագրության մեջ, մի ազգի լեզվախոսության մասին: Այլև բերենք այստեղ հնության ծանրակշիռ վկայությունը. ազգեր, զորօրինակ երբայականը, հունականը, հռոմեականը երկար ու ձիգ ժամանակ ուսել են և ուսուցել են ազգային լեզուն՝ առանց ունենալու յուրյանց ձեռքում քերականությունն առած գրքեր. Հոմերոսից³ մինչև Ալեքսանդրիայի⁴ քերականները, Արիստարքոս⁵ և Արիստոփանես⁶, էննիոսից⁷ մինչև Կվինտիլիանոս հարյուրավոր և դարձյալ հարյուրավոր տարիներ անցան, մինչև լեզվի կանոնները մատենագրության հիմքի վերա քննությամբ դուրս դրվեցան և այն ես ոչ թե մի նոր ավելի ուղղախոս մատենագրություն առաջացնելու, այլ լեզվի խանգարման առաջքը փակելու համար: Ուրեմն և հայոց կենդանի լեզուն կարելի էր շատ լավ ուսուցանել դպրոցի մեջ այն բնտիր գրվածները, որ կան արգեն ազգի մեջ. առաջնորդը ընտրելով յուր համար, կարգացնելով աշակերտներին և նոցա բացահայտելով լեզվախոսության կանոնքը: Այդ գործը ես ավելի թեթևացնելու անփորձ ասիական ուսուցչին, անօգուտ լինելու չէր, եթե այժմեն մի գիտնալով հայ հորիներ նոր լեզվի քերականություն, մի տեղ հավաքելով, թե աշակերտի և թե ուսուցչի աչքի առջև դնելով նոր հայախոսության կանոնքը, որ արդեն բովանդակած են բանագետ և ճաշակավոր հեղինակների գրվածների մեջ: Ցանկալի է միայն, որ հայոց լեզվի ուսուցիչը լինեի բնագիտության գիտնական անձը, տեղյակ եվրոպական լեզուների, տեղյակ լատինականին և մանավանդ հին հունականին. այդ գեռես բավական չէր. նա պարտական է ծանոթ լինել եվրոպական դասաւոյությունն ունեն. թեորեկական կանոնքը լուսափայլ կացուցանել զործագրությամբ և մանուկի լեզվախոսությունը զարգացնել վարժությամբ թե գրավոր և թե բերանացի կերպով, որ կլինեի միշտ, նյութ տալով աշակերտին թե գրելու և թե բերանացի պատմելու. բերանացի վարժությունը, որովհետև լեզուն մի կենդանի դալար բան է, և ամենայն մարդ մեր խոսուն ժամանակում պիտի կարողանա յուր միտքը պարզ, ազգու և յոգիկարար բացահայտել յուր բնկերին, բերանացի վարժությունը, ասում եմ, նախապատիվ է իմ աչքում, քան թե գրավորը. պատճառ, ով լավ գիտե խոսել, նա կարող չէր վատ գրել: Հայկական լեզվի վարժապետին, որ կարող էր լցուցանել այն պարտականությունը, որ ես դնում եմ նորա վերա, առանց ամենայն շափազանցության, ես մեղավոր չեմ, որ ազգի մեջ ազգային լեզուն խաղալիք է դարձած տգետ վարժապետների ձեռքում, հայկական վարժապետին կարգում եմ ես 1500 մանկ շարժաթ ազգային մայր դպրոցի մեջ: Հայոց նոր լեզվի դասաւոյությունը երկու վերին և վերջին դասատեղում կատանար յուր ավելի հիմնավորությունը և կատարելագործությունը, ծանոթացնելով աշակերտքը հին լեզվի քերականական կազմվածքին և բացահայտելով նոցա հին մատենագրության բնտիր գրվածքը:

Մայրենի լեզվից հետո դարձուցանում ենք մեր ուղադրությունը կլասի-

կական անվամբ հայտնի լեզուների, այսինքն՝ հունականի և լատինականի վերա, որ ունեն մեծ արժանավորություն, նախ իբրև վարժիչք աշակերտի աշխատասիրության և դարգացուցիչք նորա մտածողական կարողության, ըստ սրում ոչ մի նոր լեզու չունի այն ճոխ քերականական կազմությունը, ինչքան հունականը և այնպիսի ճիշտ ու ազդու լոգիկական կապակցություն խոսքի, որպես լատինականի: Այլև հույն և լատին լեզուքը բացի պատմական արժանավորությունից, այսինքն՝ իբրև վկայք և հիշատակարանք հին աշխարհի քաղաքագործության և լուսավորության, դարձել են հիմք և սերմնարանք մեր այժմյան եվրոպական լուսավորության. սա ունի յուր արմատը և աղբյուրը Հունաստանի և Հռոմի մեջ, և կարող չէ կտրել այն բնական կապը, որով կապվում են միմյանց հետ անցյալը և ներկան: Մարդկության պատմությունը հասկանալ ևս կարելի չէ, եթե դուրս հանենք դորա միջից հունական և հռոմեական ազդիրք. ըստ սրում այժմյան քաղաքագործության, լուսավորության, քաղաքական կարգերի հիմքերը ստացված են հին աշխարհից: Մեր օրերումը ոչ թե միայն եվրոպայի հռոմեական ասված ժողովուրդքը, զորօրինակ՝ իտալացիք, ֆրանսիացիք, սպանիացիք և պորտուգալացիք, որոց լեզուքը առաջացած են լատինականից, ժրաջան ուսանում են և ուսուցանում են յուրյանց դպրոցներում լատիներենը, այլ և այնպիսի ազգեր, որ չունին այդպիսի մերձավոր հարակցություն լատինականի հետ, զորօրինակ՝ գերմանացիք և անգլիացիք, թեպետ և սոքա իբրև եվրոպական ժողովուրդք զարգացել են հունական և լատինական լեզուների ազդեցության տակ: Հայերը երբեք պատճառ չունեին փախչելու կլասիկական լեզուներից, ասելով, թե ինքյանք վաճառական և գործական ժողովուրդ լինելով, անօգուտ էին նոցա հին լեզուքը: Բայց ո՞ր ազգը ավելի հռչակավոր էր աշխարհիս վերա յուր վաճառականությամբ և գործնական ուղղությամբ, քան թե անգլիականը, որ այնուամենայնիվ յուր կրթությունը սկսանում է և ավարտում է կլասիկական լեզուներով: Կլասիկական լեզուների ուսումը մենք չենք հասկանում մի լոկ և ցամաք ծանոթություն լեզվի քերականական կազմության. այլ քերականության ուսումը պիտի միայն լիներ դուռը և կամուրջը, որոնց միջնորդությամբ կարելի է միայն հասկանալ և ուսումնասիրել հույն և լատինական մատենագրության գանձերը: Շատ բացահայտ բան է, որ հին լեզուների ուսման համար պիտի էր գրել ընտիր քերականությունք, բառարաններ և ընթերցանության մատյանք, հանդերձ ծանոթաբանությամբ:

Նոր եվրոպական լեզուներից, որոնց մի հայկական դպրոց ունի ուշադիր լինելու, առաջինը, վերաբերությամբ դեպի Ռուսաստանի հայերը, պիտի լինի ռուս լեզուն, իբրև լեզու այն թաղավորության, որո մեջ հայերը ապրում են իբրև քաղաքացիք և վայելում են օրենքի պաշտպանությունը, իբրև լեզու, որ հավասարապես կարևոր է թե ուսումնական և թե վաճառական հային. առաջինի համար իբրև միջնորդ լուսավորության զանազան պիտանի տեղեկությունների, երկրորդի համար իբրև հնար առևտրական հաղորդակցության ուսերի հետ: Ցավալի է տեսնել, որ մինչև այսօր հայոց հասարակությունը Ռուսիայի մեջ անհոգ է գտնվել մի այդպիսի մեծակշիռ լեզվի ուսման համար տպագրել հարկավոր գրքանք, զորօրինակ՝ պատշաճավոր քերականությունք, միջակ և լիակատար բառարաններ հայից դեպի ռուս և ռուսից դեպի հայ. ընթերցանության մատյանք՝ հայերեն մեկնությամբք և բառագրքով: Ռուսաց այժմյան քաղաքական և մատենագրական լեզուն, ունենալով յուր

արմատը հին սլավոնականի մեջ, իհարկե մի հայկական դպրոց, ինչպես բոլոր ռուս գիմնազիայքը վարվում են ռուս լեզվի դասատվության մեջ, պարտ էր նույնպես ուշագիր լինել սլավոնականին: Մեր կարծիքը այսպես է. հայոց մանուկը պիտի ամենայն ժրաջանությամբ ուսանի ռուս լեզուն, իբրև թագավորյալ լեզուն տերության մեջ, իբրև ընկերական, մատենադրական և գիտական լեզուն Ռուսաստանի մեջ, առանց որո մի քայլ կարող չէր գործել հայը. հայոց մանուկը պիտի ուսանի ռուսերեն և ոչ թե ռուսաճալու և յուր լեզվից օտարանալու համար, ինչպես դորա ողբալի օրինակները շատ բազմաթիվ հանդիպում են մեզ, մինչև շատերի բերանում հայկական խոսք ևս չգտանել, այլ լցուցանելու յուր սուրբ պարտականությունը դեպի մի եվրոպական տերություն, որ նախասահմանության կամքով կարգված է հոգաբարձու և դաստիարակ այդ ասիական ազգին, որ տվել է դորան մի նոր բարեկարգ քաղաքական կեցություն, որ և բացել է դորա առջև ամենայն նյութական և իմացական բարությունների աղբյուրը:

Զկնի ռուսական լեզվի մեծափուլթ դասատվության մի հայկազյան դպրոցի մեջ ունիմբ խոսելու մյուս եվրոպական լեզուների վերա: Ես չկամեի, որ հայք ընտրություն գործեն այս կամ այն եվրոպական լեզուների մեջ, որովհետև արևմտյան Եվրոպայի երեք գլխավոր լեզուքը՝ անգլերենը, ֆրանսերենը և գերմանականը, միակերպ հարկավոր են հային թե յուրյանց գործնական օգտավետության մասին և թե իբրև աղբյուրք լուսավորության և գիտության: Հայերի վերին կրթության համար անպատճառ հարկավոր է մի ընտանի ծանոթություն գերմանական լեզվի և նորա մատենագրության հետ, որ յուր ճոխությամբ և համատարած պարունակությամբ առաջինն է Եվրոպայի մեջ: Հիրավի, դրամատիկական բանաստեղծության մեջ չունին գերմանացիք մի Շեքսպիր, այլ մի Շիլլեր և Գյոթե, բայց ոչ մի եվրոպական ազգ կարող չէ պարծիլ մի այնպիսի գիտնականով, որպիսի Ալեքսանդր Հումբոլդտն էր և այնպիսի գրվածով, որպիսի նորա մարմարիոնյա բառերով քանդակած «Կոսմոսն» է: Բնագիտության մեջ այնքան գերազանց է հանգիսացել մեր օրերում Գերմանիան, որ առանց ծանոթ լինելու դորա մատենագրությանը, մի քայլ ևս դեպի առաջ գիմել այդ ասպարեզի մեջ անհնարին է: Եվրոպական լեզուքը ծաղկեցնելու հայերի մեջ նույնպես հարկավոր է մեծ հոգաբարձություն տպագրելու ընտիր-ընտիր քերականությունք, բառարաններ և ընթերցանության մատյանք բանաստեղծական, պատմական, բնագիտական և բարոյական հատվածներով. բոլորք կարելի բաներ են, միայն թե հայք կամենային ուրեկից հաստատել մի ազգային դպրոց և հնարք տալ դորան ներգործելու և հանդիսացնելու յուր պորությունքը:

Բացի լեզուների դասատվությունից, հայկական դպրոցը ունի լցուցանելու այլ պաշտոններ. այսինքն է ծանոթացնել հայոց մանուկը տիեզերական պատմության և երկրագիտության հետ. այս գիտությունքը մեր օրերում դարձել են այնպիսի բազմամասնյա դաստիարակիչ, մեծաղիճ ուսանելի նյութեր, որ առանց դոցա մարդս միշտ պիտի օտար և պանդուխտ մնար այն մարդկության մեջ, որո մի օգր բաղկացնում է և ինքը, այն երկրի վերա և այն երկրավոր պայմանների մեջ, ուր նորան դրել է արարիչը: Ազգային պատմությունը և հին Հայաստանի աշխարհագրությունը, որ երկուքն ևս տակավին մնացել են անմշակ և անշեն, ազգի անհոգությամբ, պիտի էր կցորդել ընդհանուր պատմության և երկրագիտության հետ: Տիեզերական պատ-

մությունն և երկրագիտությունն ուսուցանելու համար հարկավոր են օրինավոր մատչանք, աշխարհացույցք, երկրագունդք. առանձին աշխարհացույցք Հայաստանի, և այլն և այլն: Դասատվութիւնը թե տիեզերական և թե մասնավոր հայկական պատմութեան պիտի լինեն նախ և առաջ առանձին-առանձին պատկերացույց նկարագիրներով, այսինքն՝ վարքագրաբար և բոլորակ ճառախոսութեամբ այս և այն ժամանակամիջոցի շարժող և ուղղութիւն տվող մարդերի և անցքերի վերա: Նույն ոճը կարելի է մեծ օգտավետութեամբ դործ դնել երկրագիտութեան դասատվութեան մեջ, թե ընդհանուր և թե մասնավորի: Այս ոճը, թող որ այժմուս շատ տեղերում Գերմանիայի մեջ ընդունած է, ունի արդարեւ մեծ պատվականութիւն, որովհետեւ դորանով թե պատմաբանական և թե երկրագիտական նյութը ավելի կենդանի և լուսափայլ կերպով դուրս է մատչում աշակերտի հոգու առջև, նույնպէս և ավելի խոր տպավորվում է նորա մաքի ու սրտի մեջ: Վերին դասատներում կարելի էր արդեն ավելի ամբողջ և համարեն տեսութեամբ բոլորել աչքի տակ թե պատմաբանական և թե երկրագիտական նյութը:

Համաշխարհական ժամացույցը զարկեց ահա 1864:

Հայեր, ինչ խորհրդածութեամբք կարող ենք մենք ավելի պատշաճապէս, ավելի փրկավետ կերպով սկսել միմյանց հետ և այս նոր տարիս, քան թե մեր խելքը ու ուշը ժողոված մտածելով մեր ազգային հոգալիքը: Մի ազգի ապագա բախտավորութեան երաշխավորը և նորա ներկայի մեջ արած հոգաբարձութիւնը. ով կամի գալոց օրերում հնձել, պարտական է այսօր սերմանել. բայց անկարելի է հնձել այնտեղ, ուր ոչ ոք առաջուց սերմանել չէ: Կարծեմ, այս պարզ խոսքերը ամենեցուն հասկանալի են, որովհետեւ դոքա առած են այն ստույգ և իրական փորձերից, որ ամեն միւր ձեզանից արել է և առնում է ամենայն օր: Ուրեմն, թող մի սուրբ բան լինի ձեզ համար, հայեր, լցուցանել ձեր պարտքը և ձեր հարկը դեպի ձեր գալոց զավակը:

«Հյուսիսափայլի» հրատարակողը առ ի սրտեւ մտղթելով ամենակարողից, որ և այս նոր տարու օրս, ինչպէս շատերը մինչև այսօր, չանցան ձեզ համար անխորհուրդ և աննշան, այլ լինի ձեզ համար մի նոր բախտավորութեան նոր տարեգլուխ, մի կենսական վերանորոգութեան նոր շարժառիթ, հրատարակողը կամի յառաջ տանի ձեր հետ յուր մտածութիւնքը «Ազգային դպրոցի» մասին, որ նա համարում է միակ հնարը մեր ազգի փրկութեան, միակ սլունը հաստատութեան, որո վերա կարող է պահպանվիլ նորա ազատ բարոյական ու իմացական գոյութիւնը Թուսաստանի մեջ և ամենայն տեղ:

Մեր խոսակցութիւնը «Հյուսիսափայլի» առաջին ամսատետրի մեջ, երես 1—16, առաջ ընթացավ մինչև տիեզերական պատմութեան և երկրագիտութեան դասատվութիւնը, մի քանի ակնարկութիւնք ևս առնելով այդ նյութերի դասատվութեան ոճի և կարգի վերա: Այժմ ունիմք խոսելու մաթեմատիկայի վերա: Ի՞նչ է Մաթեմատիկան և դորա խորհուրդը, իբրև ուսանելի նյութ մի ազգային դպրոցի մեջ: Մաթեմատիկան է մի գիտութիւն վերացուցիչ մաքի,

* Այստեղ հարկավոր է մեզ կամ գրիչը ցած գնել, կամ թե խնդրել մեր ընթերցողներից բարկանալ մեր գիտնական ճառախոսութեան վերա, որ պիտի լինեն շատ սակավներին հասկանալի, քստ որում հայոց կյանքը և ուսումը լինելով առհասարակ մեքենական և նյութական, և վերացական մտածութիւնը մի ամենեին անսովոր բան է. բայց մենք լցուցանում ենք մեր սուրբ պարտականութիւնը դեպի գալոց սերունդը, եթէ շէր գա մի երկյուղած երևակայութեան քույր երազ—*pla desirée*.

բայց ոչ բանականության, որովհետև նորա առարկան՝ մեծությունը, է մի վերացական առարկա, այսինքն՝ մտքով միայն բմբռնելի: Այս պատճառով նորա ճանաչողության ոճը է վերացուցիչ մտքի գործողության ոճը. բայց այդ յուր հատկությամբ նա կատարյալ է մտքի տարրի մեջ և, վերաբերությամբ դեպի յուր վերացական առարկան, նույնքան ևս լիամասնյա է, որքան և փիլիսոփայությունը բանականության տարրի մեջ և վերաբերությամբ դեպի թանձրացյալ առարկայքը երկնքի և երկրի վերա: Մաթեմատիկայի գլխավոր հատկությունը է մի սիստեմատիկական համօրենություն. նա ծայրեծայր սիստեմատիկական է. ոչինչ բան տեղ չունի նորա մեջ, որ ամբողջի սիստեմատիկական առաջադասության մեջ գտած չէր յուր իրավացի խորհուրդը: Ամեն մի առաջարկություն հաստատված է մյուսով և հաստատում է մյուսը: Նորա մեջ չկա ոչինչ կտրած ու բաժանած և ինքնըստինքյան կայուն բան, այլ բոլորը հիմնած է ամբողջի վերա և միայն իբրև կարևոր մասը ամբողջի, ունի յուր կյանքը և յուր կշիռը: Այսպիսի կերպով մաթեմատիկան է մի կատարյալ նմանատիպ և օրինակ փիլիսոփայական սիստեմայի: Եվ խորհուրդը մի հայկական դպրոցի, որ պիտո է տար հայկական մանուկին նույն կրթությունը, որ տալիս է մի եվրոպական դիմնադիտ, է անտարակույս փիլիսոփայության ճանաչողություն: Հայ մանուկը պիտի, զարգանալով իմացականաբար, հասնե փիլիսոփայական ճանաչողության, որ հետո, զուրս գալով դպրոցից, կարողանա հասկանալ փիլիսոփայական սիստեմայի առաջադասությունը, և ինքն ըստ փիլիսոփայական հարկավորության ճանաչե առարկայական (արտաքին) աշխարհը: Այս շարժառիթը փիլիսոփայական հարկավորության և սիստեմատիկական ճանաչողության լինում է ուսումնական դպրոցների մեջ՝ մաթեմատիկան: Պատճառ, նա, վասն յուր սահմանափակ պարունակության և յուր մտավորական մեթոդայի, ամենեին հասկանալի է այն կրթության աստիճանին, որո վերա կանգնած է դիմնադիտի աշակերտը. այլև չկա ոչ մի այլ դիտություն, բացի փիլիսոփայությունից, որ լինելը այնպիսի սիստեմատիկական, որպես մաթեմատիկան: Մյուս բոլոր գիտությունքը, եթե կամին վեր բարձրանալ յուրյանց փորձական հիմքից, որո վերա կառուցած են, և ստանալ այս հարկավորությունը սիստեմատյան կապակցություն, պարտ են դառնալ անդամք փիլիսոփայության: Բայց սորանով մաթեմատիկան կազմում է մի հարկավոր ուսանելի նյութ հայկական դիմնադիտի մեջ, մի նյութ, որին չկա ոչինչ փոխանակ, որովհետև նա է միայն, որո ուսումնասիրությամբ կարող է հայկական շափահաս մանուկը վերահասու լինել գիտնական առաջադիմության կարևորությունը և ստանալ կարողություն մի տված նյութ կարգադրելու և կապակցելու սիստեմատիկական միութեամբ:

Թե ինչ մոտ կապով համակցած են միմյանց հետ փիլիսոփայական ճանաչողությունը և մաթեմատիկայի ուսումնասիրությունը, կարելի է ապացուցանել և պատմության վկայությամբ: Պղատոնի մեծահանճար խոսքը, թե ոչ ոք, որին պակաս էր մաթեմատիկական նախակրթություն, ներս չմտանե փիլիսոփայության լսարանը, վերաբերվում է ոչ թե միայն առանձին մարդերի, այլ ամբողջ ժամանակամիջոցների և ազգերի: Եթե պետք չէր, որ մի ազգ կործանվեր երկարախոս, ցանուցիր, փորձական ուսումնականության մեջ, նորա մեջ կենդանանար և կենդանի մնար ստուգապես մի հարկավոր և հիմնավոր գիտություն բոլոր բաների մասին, ապա կարևոր է, որ այդ ազգի դպրոցի մեջ մաթեմատիկան գտաներ մի կենդանի աճողություն: Եթե մի ան-

Հատ կամի բնդունակ և աջողակ կացուցանել յուր անձը սիստեմատիկական ճանաչողության մեջ, ապա պետք է նորան պարապիլ մաթեմատիկայով: Յուրաքանչյուր փիլիսոփայական աղգ հղել է մինչև այժմ նույնպես և մաթեմատիկական ժողովուրդ և յուրաքանչյուր անփիլիսոփայ աղգ հղել է նույնպես անմաթեմատիկոս: Հույնք են փիլիսոփայության հիմնադիրքը, նորա են նմանապես երկրաչափական սիստեմայի արարիչքը: Զորօրինակ, մենք մինչև այժմ իսկ պարտ հմք ուսանել Պղատոնից և Արիստոտելից փիլիսոփայական ոճը, նույնպես ևս Եվկլիդի, Ապոլլոնիոսի և Արքիմեդի գրվածների մեջ գտնում ենք անգերադանցելի օրինակները երկրաչափական ճանաչողության: Սորա հակառակը, հռոմայեցիք չէին ոչ փիլիսոփայք և ոչ իսկ մաթեմատիկոսք: Նոցա ձգտողությունը ուղղեցուցած էր դեպի պրակտիկականը, հատկապես դեպի տերությունը և ոչ դեպի ճանաչողություն և մտածողություն: Հրեական աղղը յուր բոլոր ուշադրությունը սեղմելով և ամփոփելով գալուց և հանդերձյալ աշխարհի վերա, բաց մերժեց յուրյանից մշակությունը և կերպարանագործությունը այն ճշմարտության, որ տալիս է փիլիսոփայությունը, և այս պատճառով չկա այդտեղ ոչինչ հետք փիլիսոփայության և ոչ իսկ հետք մաթեմատիկայի: Այսպես ահա հին և նոր ժամանակի փիլիսոփայքը եղած են նույնպես մաթեմատիկոսք: Կարտեզիոս ֆրանսիացին⁸, որ յուր առաջարկությամբ cogito, ergo sum (մտածում եմ, ուրեմն եմ), մտածությունը նախապատիվ դասեց քան թե գոյությունը, և այդպես դարձավ նոր փիլիսոփայության հիմնարկուն, էր նույնպես յուր ժամանակի ամենամեծ փիլիսոփան և վերլուծական երկրաչափության (անալիտիկական գեոմետրիայի) գտանողը: Լայբնից⁹ գերմանացին, որ յուր միակով (մոնադով) անհատականության պրինցիպը ներս բերեց փիլիսոփայության մեջ և տվեց նորան մի նոր կերպարանագործություն, պատճառ տվեց նույնպես մաթեմատիկայի անշափելի առաջադիմությանը, դիֆերենցիալ և ինտեգրալ ասած համարողության կարգով նույն բանը պիտի հասկանալ և բոլոր մեծամեծ փիլիսոփաների մասին. բայց ավելորդ է ևս ավելի պատմական ապացույցներ առաջ բերիլ այն անբաժանելի կապակցության մասին, որ կա մաթեմատիկայի և փիլիսոփայության մեջ. ամենահաղթող ապացույցը դրած է նույնիսկ բանի բնավորության մեջ:

Մաթեմատիկան է մի հատ սիստեմատիկական գիտությունը, բացի փիլիսոփայությունից. նա է սիստեմատիկական գիտությունը մտքի, ինչպես փիլիսոփայությունը է սիստեմատիկական գիտությունը բանականության: Ուրեմն, երբ որ աշակերտը սովորում է մաթեմատիկաբար մտածելու, նա սովորում է հիմնավոր, ապացուցական, քայլ առ քայլ հարկավորությամբ առաջադեմ մտածության և այդ գիտության ընթացքը կատարելով սկզբից մինչև վերջը, ստանում է մի պատկեր ճշմարտապես սիստեմատիկական գիտության, որ և հեշտ զարգացման ավելին վերին աստիճանի վերա, ունիվերսիտետում և կյանքի կոչման մեջ կհանդիսանա նորա աչքի առջև իբրև մի լուսատու օրինակ. որին կարող էր նախանձավոր լինել:

Բայց, արդարև, այս մեթոդիկական կատարելությունը մաթեմատիկայի է նորա և միակ արժանավորությունը, որով նա ծառայում է իբրև էական մասն ուսանելի նյութերի մի ազդալին զարուցի մեջ, որ կամեր լինել մի եվրոպական գիմնադիպի հավասար: Պարունակության կողմից մաթեմատիկան ետադաս է գրեթե բոլոր մյուս առարկաներից: Թեպետ սորանով չկա-

մինք ասել, որպես թե քննությունքը քանակության և չափի բնավորության և նոցա օրենքի վերա կարող չէին գոհ կացուցանել մարդուս իմացականությունը, բայց համեմատելով այն հոգեղեն վայելքին, որ հասուցանում են ճարտարությունը, կրոնը և փիլիսոփայությունը, այլև, համեմատելով գեղեցկի, ճշմարտի և լավի զաղափարների հետ, այնուամենայնիվ չքանում է քանակության և չափի գաղափարը իբրև մի արտաքին բանի գաղափար և կարող չէ տալ հոգուն այնպիսի ազատություն և վերամբարձություն:

Մի դպրոց, որ չքներ ոչինչ այլ ուսանելի նյութ բացի մաթեմատիկայից, այլև, մի դպրոց, ուր մաթեմատիկան էր մի գերակշիռ ուսանելի նյութ, պետք է շուտով կործանվեր մի մեռյալ մեքենականության և արտաքին ձևականության մեջ, ըստ որում այդպիսի դպրոցին պակասելու է այն ավելի լավ նյութը, որով մարդկային հոգին զովանում է և սնանում է: Այո, եթե աշակես եղավ բանը, այնուհետև մաթեմատիկան հասնելու ևս չէր յուր մեծ կրթողական խորհրդին, որ է լինել նախադուռն փիլիսոփայության. ինչպես, արդարև, ոմանք մաթեմատիկոսը, որ յուրյանց մեջ բնդունել չէին մի ավելի ճոխ պարունակությամբ նյութ, քան թե մաթեմատիկան, չեն ամենևին փիլիսոփայը: Բայց որովհետև մաթեմատիկան իսկապես յուր ձևով շատ կատարյալ է, իսկ պարունակությամբ շատ աղքատ, այս պատճառով այն մարդիկ, որ մաթեմատիկան շինել էին յուրյանց կյանքի կոչումն, հարկադրված են եղած լցուցանել այդ պակասորդը մյուս ավելի ճոխ նյութերով: Այս պատճառով մի զարմանալի և շատ օրինակներով ստուգած հայտնություն է, որ մաթեմատիկոսը ունին յուրյանց մեջ մի առանձին ձգտողություն գեպի կրոն և ճշմարտություն առհասարակ, և այնպիսի օրինակներ, որպես Պասքալը, Նյուտոնը և Եյլերը, որ յուրյանց մաթեմատիկական մտահալեցությունների մեջ ունեցել են մի կենդանի կարոտություն կրոնապաշտության, փոքրիկ չափով պատահում են հաճախ և հարկավորապես պիտի պատահեն տակավին:

Մեր բոլոր ասածներից հետևում է հարկավորապես, որ տիրական դասավորության նյութը մի դպրոցի մեջ չէ դրած մաթեմատիկայի մեջ, այլ պիտի ներս մտան ևս կողմից:

Պարունակությունը, իսկապես սնուցիչ նյութը զիմնադիպի, ուրեմն և մաթեմատիկայի տեսական գործողության լրությունը, հասուցանում է լեզուների ուսումնասիրությունը: Սորան պիտի է նկատել երկու կողմից. նախ, իբրև ուսումնական լեզվի ինքնբարձրացան, և երկրորդ, ուսումնասիրություն այն գրվածների, որ կան լեզուների մեջ:

ՔՐԻՍՏՈՍԿՈՍ ՈՒՍՈՒՄՆ ԼԵՂՎԻ

Լեզուն է առաջին ճարտարապետական գործը մարդկային հանճարի և պարունակում է բոլոր պաշարը մեր մտածության բնահանուր գաղափարների և ձևերի: Մի ազդի բոլոր հոգեղեն ճոխությունը ամփոփած է նորա լեզվի մեջ, և լեզուն է բանալին այդ մեծ գանձարանի: Մարդս է մի մտածող էակ. ինչ բանով որոշվում է մարդս շնչավորից և ստանում է մի սեփական գոյություն, ինչ բան անշափելի բարձր բարձրացնում է նորան բոլոր արարածներից վեր և ունի յուր մեջ անմահություն, զա է մտածությունը: Բայց մտածությունը գործունյա է լեզվի մեջ: Միտքը կենդանի է խոսքի մեջ. խոսքը է մտքի հայտարարը, մի ազդի բոլոր հոգեղեն գանձերի և բոլոր մտածության նկարագրի-

րը: Բայց մենք այստեղ առավելապես ունիմք քննել լեզուն ոչ թե նորա պարունակության, այլ ձևակերպության մասին: Լեզվի մեջ հոգին տալովորել է յուր կատեգորիայքը, այսինքն՝ մտածության դասակարգերը: Մտքերի ընդհանուր վերաբերությունը, որ իբրև անտեսանելի կարողությունք ազդում են մեր բոլոր մտածության վերա և ամեն բան կապակցում են միմյանց հետ և բաժանում են միմյանցից, ամփոփված են լեզվի մեջ:

Գլխավոր նպատակը դպրոցական կրթության է այս միավորական վերաբերությունը ամենայն գիտնական ճանաչողության, կատեգորիայքը կենդանացնել աշակերտի մեջ և այնպես վարժվել նորա համար մի երկրորդ բնություն: Չկա ոչ մի գիտություն աշխարհիս վերա, որո նյութը չլիներ ըմբռնելի և ճանաչելի այդ կատեգորիայքով: Շատ անգամ, առանց գիտելու և կամելու, մենք վերաբերում ենք այս բանը գեպի մյուսը, միտ դնելով մտավորական վերաբերություններին, որ են հնար ու նպատակ, բովանդակություն և ձև, որակություն և քանակություն, պատճառ և հետևանք, կարելություն, ներգործություն, հարկավորություն և այլն: Կատեգորիայքը կազմում են ամենայն բովանդակության ներքին շարժող հոգին: Ով որ քաջ ծանոթացել է կատեգորիաներին, նա տեղյակ է նույնպես այն մեծ արվեստին, որ է կազմակերպել որևիցե նյութ, կամ թե մանավանդ գտնել նորա կազմակերպությունը: Պատճառ, կատեգորիայքը չեն ներս բերվում իրերի և նոցա ճանաչողության մեջ, այլ նոքա դրած են իրերի մեջ և դուրս են բերվում իրերի միջից, նորանով, որ հմուտ է դոցա:

Եթե անտարակույս է, որ մի ուսումնական դպրոցի գլխավոր լցուցանելի պաշտոնն այն է, որ աշակերտների մեջ զարգանա և վարժվի կատեգորիաների հոգին, ապա նույնպես բացահայտ է, որ կատեգորիայքը կարող չեն անմիջաբար հասկանալի լինել աշակերտին: Կատեգորիայքը ըստ ինքյան առաջանում են լոգիկայի մեջ և ճանաչվում են յուրյանց հարկավոր կապակցությամբ: Բայց գեպի այս ճանաչողությունը տակավին պիտի պատրաստի աշակերտը դպրոցի մեջ. այստեղ աշակերտը ըմբռնում է կատեգորիայքը և գործ է դնում լեզվի նյութի վրա: Բառերի հոլովների և կապակցությունների մեջ տեսնվում են կատեգորիայքը հայելի օրինակով: Ինչպես մի ճարտարապետական գործի զգալի նյութի մեջ, հոգեղեն զաղափարը, ուստի առաջացել է նա, նկատվում է զգալի աչքով, նույնպես ևս բառերի և նոցա թերողության վերաբերությունների մեջ ճանաչվում են մտքերի վերաբերությունքը կամ թե կատեգորիայքը:

Այս վերաբերությունքը ահա ուսումնասիրվում են քերականության մեջ ամենայն լիակատարությամբ:

Քերականությունը ուսուցանում է ըմբռնողությունների վերաբերությունքը, ինչպես դոքա ճանաչվում են բառերի փոփոխությունների մեջ: Զորօրինակ, հոլովմունքի և լծորդությունների մեջ ուսուցանվում են այն ձևերը, որ գոյականը և բայը ընդունում են յուրյանց վերաբերության մեջ գեպի այլ ըմբռնողությունք, կամ թե մինքն գեպի մյուսը, և համաձայնության (սինտաքսի) մեջ ամենայն կերպով մատնացուցություն է լինում գեպի մտքերի վերաբերությունքը, որ բացահայտած են այն վերջավորությունքը: Ուրեմն աշակերտը լեզվի ձևերի և փոփոխությունների մեջ ունի յուր աչքի առջև լեզվի ընդհանուր ձևերը և նոցա առնչությունը միմյանց հետ: Վարժությունը քերականության մեջ առանց աշակերտի մտածության և գիտության, է վարժու-

թյուն լոգիայի և մետաֆիզիկայի կատեգորիաների մեջ: Հեզվի նյութի և ձև-վերի վերա աշակերտը գիտակից է լինում կատեգորիաներին: Ինչ շատ հրաշալի և կենդանի կատեգորիայք գործ են գրվում քերականության մեջ, արդարև, որտեղ կար մի կատեգորիա, որ շահնդիպեր մեզ քերականական ձևափոխությունների մեջ:

Բացեք որ լեզվի քերականությունը կամիք, և ահա ամենայն կողմից հանդիպում են ձեզ այս ընդհանուր մտավորական վերաբերությունքը. գոլը և առաջագայությունը, էությունը և պատահականությունը, էությունը և գործողությունը, իր և հատկություն, միություն և բաղմամբություն, քանակություն և որակություն, բոլոր վերաբերությունքը ժամանակի և տարածության առնչություն, բովանդակություն և ձև, ներքին և արտաքին, հնար և նպատակ, պատճառ և ներգործություն, շարժառիթ և հետևանք, կարելություն, ստուգություն և հարկավորություն, որոշություն և անորոշություն, ենթակայություն, ենթակայություն և առարկայություն, ընդհանրություն, առանձնավորություն և եզականություն, բոլոր ձևերը առաջարկությունների և եղրակացությունների, և ինչ այլ մյուս կատեգորիայք քերականության մեջ լեզվի ձևերի վերա ցույց են տրվում, բացահայտվում են և ամենայն կերպով ու կապակցությամբ տպավորվում են, գործ են գրվում և կենդանություն են ստանում հոգու համար: Որովհետև այս վարժությունքը ունեն յուրյանց հիմքը լեզվի զգալի նյութի վերա, այս պատճառով նոքա հեշտ հասկանալի են աշակերտին. թեպետ նախ և առաջ նա ուշադիր է միայն բառերի ձևերին, փոփոխություններին և կապակցություններին և նախադասություններին, բայց որչափ ավելի առաջագնաց է նա յուր քերականական ուսումնասիրության մեջ, այնքան ավելի տեսնում է բառերի վերաբերությունքը: Ամենահեշտի վրա ուսանում է նա ամենադժվարինը. նա քերականությամբ և քերականության վերա ծանոթանում է կատեգորիայքի ընդհանուր տարրին և նոցանով ստանում է մի ընդհանուր կենդանի պարունակություն. որ նա առարկայական աշխարհի իրերի մեջ, որով վերա հետո դարձուցանում է յուր ճանաչողությունը: Գտանում է դարձյալ, և որով ըմբռնում է, կարգադրում է և հասկանում է բոլոր առանձնականը:

Այս պատճառով քերականական վարժությունքը ըստ յուրյանց պարունակության, են առավել պատվական և առավել կենդանի լոգիկական վարժությունքը, և այդ պատճառով աշակերտը դպրոցի մեջ ուսանում է լեզուքը կիսով չափ այդ լեզուների և զոցա զրականության աղաղակ, և մյուս նույնքան ևս մեծ կիսով չափ, այն գորավոր և կենդանի լոգիկայի աղաղակ, որ լեզվի քերականական ուսումնասիրությամբ կերպարանք է ստանում աշակերտի մեջ և այնքան երկար և բաղմամբատիկ գործ է գրվում, մինչև դարձել էր մանկական հոգու անկորուստների սևփականություն: Այսպես ահա ոչինչ տարակուսի տակ է, որ քերականության ուսումնասիրությունը միակ հարմարավոր հնարն է, ընդհանուր վերաբերությունքը մտքերի վարդապենի հոգու մեջ և վարժել, և շինել նորանց աշակերտի ընդհանուր մտավորական աշխարհը, ուստի կարող է նա ապահովությամբ տարածել յուր իշխանությունը երևութական աշխարհի վերա:

Բայց այժմ առաջանում է մի խնդիր, ինչ պատճառով եվրոպական դպրոցների մեջ այս քերականական վարժությունների համար ընտրում են ուղղակի ին լեզուները՝ լատինականը և հունականը: Մի՞թե այն առնչությունը

մտքերի չեն գտանվում նույնպես նոր լեզուների և մեր հին հայկականի մեջ, որ յուր բոլոր գրավոր մշակությունը սաացել է հունական կրթության ազդեցության տակ:

Ամենից առաջ պիտո է մի օտար լեզվի հիմք առնուի՝ քերականական ուսման կրթող խորհուրդը լցուցանելու համար:

Հայոց հին լեզուն յուր քերականական կազմությամբ շատ ու շատ անկատար է, համեմատությամբ հունականի և լատինականի հետ. իսկ նոր լեզուն տակավին յուր խանձարուրքի մեջ է. սա կարող է ստանալ յուր ժամանակին մեծ կանոնավորութուն, երբ որ զպրոցի մեջ, իբրև լեզու ուսման և դիտության դործ կգրվի, զպրոցական և ընդհանուր մատենագրության մեջ կմշակվի ճաշակավոր և շրջանկատ դիտականների ձեռքով. բայց դիցուք թե հայոց աշխարհաբար լեզուն ուներ ներկայումս ամենայն ցանկալի կատարելությունը, դիցուք թե մեր նոր հայախոսությունը դարձել էր մեր հայ մանուկի համար ոսկր նորա ոսկորից և մարմին նորա մարմնից, այնուամենայնիվ կարող չէ դա լինել քերականական վարժությունների նյութ: Ամեն ազգի մեջ մայրենի լեզուն շատ մոտ է մանուկին. նա ծնել է դորա մեջ, լավ ու վատ վարժվել է դորա մեջ, համարում է դորան յուր առանձին սեփականություն. բայց օտար լեզուն երևում է նորա աչքի առջև իբրև մի ամենևին արտաքին, դուրսի բան: Այս պատճառով մանուկը ստիպվում է յուր անձնական սահմանից ոտքը դուրս դնել, որ օտար լեզուն սեփականի յուրյան, և հոգեղեն ճգնողությունը (աշխատությունը) և զորության գործադրությունը, որ հարկավոր է, մի ամենևին օտար նյութ յուրացուցնելու, է անհամեմատ ավելի մեծ, քան թե մայրենի լեզվի ուսման մեջ, ուր աշակերտը մնում է յուր մեջ կապած և շունի ազատություն դուրս գալու յուր անձնական շրջանակից: Մեծ ֆիզիոլոգ Վոլֆը¹⁰ ասում է իրավացի. մի օտար լեզու գրավում է ուշադրությունը ավելի սաստիկ և որովհետև նա ոչ այնպես, որպես մայրենի լեզուն, արմատացած է զգայության մեջ, այդ պատճառով ստիպում է մեզ հայտնությունները ուղիղ ճանապարհով տանել ձգել բանականության դատավճռի տակ:

Դորա հետ զուգակից է մի այլ շատ ավելի մեծակշիռ պատճառ. այն է, որ երկու լեզուների միմյանց հետ բազդատությունը միայն կարող ենք ամենևին որոշակի և ճշտապես հասկանալ լեզվի որպիսությունը և նորա մեջ հանդիման կացուցած առնչությունը մտքերի: Շատ լեզուներ համեմատելով միմյանց հետ, վերահասու ենք լինում բառի և մտքի առնչություններին նախ և առաջ տարբերության մեջ, ուրեմն նույնպես միության և ընդհանրության մեջ: Եթե հարկավոր էր միևնույն բանը ամենևին տարբեր ձևով բացահայտել, ապա պարտ էր դորա գաղափարը մեծ ճշտությամբ ըմբռնած լինել: Այսպես է խնդիրը քերականական ուսման մեջ: Ըմբռնողությունների վերաբերությունը երկու զանազան լեզուների մեջ, հայկականի և օտարի, բացահայտվում են որոշ թեքողությամբ և կապակցությամբ բառերի: Դա մի պատվական հնար է, լեզուների բովանդակությանը խելամուտ լինելու իբրև մի ընդհանուր և բոլոր հայտնություններին պատկանավոր էական բանի: Ինչպես որ մենք նորանով միայն ըմբռնում ենք կյանքի գաղափարը, որ հետաքննում ենք կյանքի զանազան ձևերը և հայտնությունը, այդպես ևս լեզվի առնչությունների գաղափարը. գոնյա երկու լեզուների մեջ քննելով դորանց և սրտի մտքով վերահասու լինելով դոցա: Բովանդակության հավասարու-

թյունը և ընդհանրությունը լուսավարչում է միայն նորա ձևերի տարբերության և առանձնության մեջ: Մայրենի լեզուն հնթադրվում է իբրև ծանոթ հիմքը, առ որ աշակերտը վերաբերում է ամենայն բան. մայրենի լեզուն է չափը, որով չափվում է օտար լեզուն: Ուրեմն, երբ որ քերականական վերաբերությունը օտար ու մայրենի լեզուների մեջ պայծառանում են մտքի պատակցության առջև, այնուհետև աշակերտը ստիպվում է լեզվի ձևերի տարբերության մեջ ըմբռնել մտքերի վերաբերության միությունը և պահպանել դրան իբրև մի ընդհանուր բան, որ զարձյալ հանգիստում է և պատկերանում է մյուս այլ շատ առանձնությունների մեջ:

Բայց օտար լեզուներից յատկանականը և հունականը պիտի բնորոշեն իբրև հարմարավոր քերականաբար ուսումնասիրելի լեզուք, դորա պատճառը այն է մի կողմից, որ անտիկ լեզուքը ցուցանում են մի լիակատար քերականական կազմակերպություն, իսկ մյուս կողմից, անհրաժեշտ հարկավոր է աշակերտին մի ազգային հալ գալրոցի, որ նա, մի ընդհանուր գիտնական կրթություն և մի գիտնական հաստատություն ստանալու համար, քաջ ծանոթանա անտիկ աշխարհին, որ է աղբյուրը ճարտարության և գիտության:

Այսքանս թող հերիք լինի իբրև բացատրություն, թե ինչ խորհուրդ ունեն քերականության ուսումը և քերականական վարժությունը մի հայկական դպրոցի համար, եթե այդտեղ հայկական մանուկը լեզվի ձևերի վերա պիտի ուսաներ ըմբռնել մտքերի վերաբերությունը մարդկային խոսքի մեջ, եթե նա պիտի ուսաներ յոգիճաբար մտածել և յոգիճաբար բացատրել յուր միտքը:

ՌԵՍՈՒՄԸ ԸՆԴԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Մի հայկական դպրոցի մեջ մեծ ուշադրության արժանի են բնասպասում պիտությունքը, իբրև այնպիսի ուսմունք, որ ծանոթացնում են մարդոս այն աշխարհին, որոնց մեջ, և այն օրենքներին, որոնց տակ դրած է նորա երկրավոր կյանքը. առանց ճանաչելու բնությունը, առանց ուսանելու կարգալայդ մեծ և հոյակապ տառերով գրած մատյանը, մարդս պիտի միշտ օտար ու պանդուխտ մնա այն արարչագործության հրաշալի աշխարհի մեջ, որ շրջապատում է նորան. նա պիտի մնա միշտ մի տղետ քաղաքացի, անծանոթ օրենքներին և կարգերին այն թագավորության, որո մեջ ապրում է իբրև սրդի բնության. ասեմ ավելի, նա պիտի մնա մի մշտնջենավոր ծառա և ստրուկ բնության, եթե նա յուր իմացականությամբ չէր ուսել տիր և իշխան դառնալ նորա վերա:

Ի՞նչ ասել է բնություն:

Բնություն ասելով, հասկանում ենք բովանդակությունը այն բոլոր բաների, որ կարող են նկատվել մեր զգայարաններով:

Մենք զգում ենք այն բանը, որ շոշափում է մեր մորթը. մենք տեսանում ենք ամենայն ինչ, որ մոտից և հեռվից ընկնում է աչքի տակ, մենք լսում ենք տեսակ-տեսակ հնչյունների մեր շրջակայքում. մենք հոտոտում ենք ծաղիկների անուշահատությունը և ճաշակում ենք զանազան նյութերի սեփական որպիսությունը:

Այս պատճառով զգայարանքը են տիրական միջնորդը հոգու և բնության. նորա միայն տեղեկություն են տալիս հոգուն, թե ներկա էր այն բա-

սր, որ նորանից դուրս գտնվում է, այնպես որ նա զգայարաններով միայն կարող էր վերահասու լինել մի արտաքին աշխարհի:

Անկարելի է, որ հոգին ըմբռներ զազափարը բնության որևիցե մասի, որ չէ նորան զգալի կերպով նկատելի: Այո, կույրը թեև կարող է շոշափմամբ տեղեկանալ մարմինների ձևակերպությունը, բայց նա ամենևին կարող չէր նկարագրել մտքով գտնելի զանազանությունը: Այլև, անկարելի է դոցա զազափարը բացատրությամբ ընծայել նորան: Այնքան ևս անհնարին է նկարագրել կապույտ, կարմիր գույնը, որքան մի հնչյուն կամ թե մի ճառագի:

Ուրեմն, եթե իմացականությունը պիտի առաջադնամ լիներ բնագիտության մեջ, սպա նախ և առաջ ունի նա նկատելու բնությունը զգայարաններով. նա պարտ է որպես թե յուր սպասավորքը դուրս ուղարկել դեպի յուր անձանով աշխարհը և նոցա բերած տեղեկություններով կազմել յուր զազափարները: Զուր և անօգուտ լինելու էր և ամենամեծ մարդկային իմացականության ջանքը, բնության էությունը թե րնգհանրապես և թե մասնավորապես հասկանալ հիմքից և բացատրել մտածություն ճանապարհով միայն: Միշտ ու միշտ լինելու էր նա ստիպված էտ դառնալ դեպի զգալի նկատողությունը, և պատմությունը ցուցանում է, թե ինչպես նոքա, որ արհամարհելով այդ առաջնորդը, շափից դուրս համարձակ, հոգու աչքով միայն կամեին ըմբռնել բնությունը, առավելապես մոլորվել են ճանապարհից:

Այո, թեպես մենք իրավացի ընծայում ենք զգալի նկատողությանը մի մեծ արժանավորություն բնագիտության հանդեսի մեջ, այնուամենայնիվ բավական չէ դա լուկ և միայն: Երեխան և տկարամիտ մարդը նույնպես, ինչպես վայրենին, բնդունակ են զգալի տպավորությունների: Բայց սոցա մեջ շատ շնչին էր լինելու իմացողությունը բնության, որովհետև նոցա պակաս էր պատշաճապես զարգացած իմացականությունը, որ նկատածը ուղիղ ըմբռնում է, հասկանում է մտքի դիտակցությամբ, կարգադրում է և կշռում է միմյանց հետ: Իմացականությունը միայն կարող է զանազան նկատողությունների հարակցությունը ճանաչել և, այսպես առաջնորդվելով զգայարաններից, խորամուխ լինել բնության զազափարի մեջ:

Ուշագիր բնությունը բնության ասում ենք նկատողություն, և նկատողությունը այն խորհրդով, որ հասնելիք գիտության, ասվում է հետազոտություն: Եթե մենք ինքնակամ լցուցանում ենք որոշյալ պայմաններ, որևիցե ճշմարտություն ավելի ճշտությամբ նկատելու կամ թե կրկին հանդիման կացուցանելու համար, սորան ասում ենք փորձ, կամ լատինական բառով, որ և բնդունված է գիտության մեջ, էֆսպերիմենտ:

Ոչ ամենայն նկատողությունը հավասարապես ներգործում են դուրսից մեր ամեն մի զգայարանի վերա: Այն բանը, որ մի և նույն ժամանակ զգալի է թե շոշափության և թե տեսությանը, ասվում է առաբկա. այսպես, քարերը, տունկերը, շնչավորքը են առարկայք: Թե մենք ունենիք իրավացի պատճառ սոցա դասակից առնելու և՛ օդը, և՛ երկնային մարմինքը, այդ ամենևին կուսափայլի ավելի մոտ ծանոթանալով բնությանը:

Դորա հակառակ, հայտնություն ասում ենք այն նկատողությանը, որ ինքնըստինքյան միևնույն ժամանակում շոշափում է մեր զգայարաններից մի հատը: Զորօրինակ, ջերմությունը զգալի է միայն շոշափությամբ, լույսը՝ տեսությամբ, ձայնի շառաշյունը՝ ականջով, և այդ պատճառով ջերմությունը, լույսը և շառաշյունը նշանակվում են իրրև հայտնությունը:

Ոմանք հայտնությունը, որպես գույնը և ճաշակը (համք) ինչ-ինչ նշու-
թերի, սովոր են նույնպես նշանակել բառովս կատկորթումն:

Առարկայք լցուցանում են տարածությունը և դորանով տալիս են մեզ
հնար չափելու և համեմատելու նորան. հայտնությունը լցուցանում են ժա-
մանակը և որոշում են նորան յուրյանց հետևակցությամբ և վերագարծու-
թյամբ:

Ուրեմն, բնությունը ք մի տեսարան առարկաների և հայտնությունների:

Եթե մենք ավելի մոտ քննում ենք որևիցե առարկա, նկատում ենք իս-
կույն, որ դա ոչ միշտ երևում է մեզ միևնույն կերպով: Ինչ փոփոխություն
հեշտ նկատելի են նորա վերա: Երբեմն փոխում է նա յուր տեղը, երբեմն
յուր ձևակերպությունը, երբեմն յուր գույնը, կարճ ասեմ, ամեն մի առար-
կայի վերա կարող ենք նկատել շատ կամ փոքր զարմանալի հայտնություններ:

Հարցնում եմ, ինչ է պատճառը այդ հայտնությունների, ուստի՞ են առա-
ջանում այդ փոփոխությունը, որոնց միշտ ենթարկված են առարկայքը:

Թող աշխատենք այստեղ պատասխան տալ այդ հարցմանը:

Երկրի վերա դրած է մի քար. ես ըմբռնում եմ նորան, բարձրացնում եմ
դեպի վեր: Բացահայտ է, որ սորանով քարը փոխում է յուր տեղը. տեսանում
ենք, որ նա շարժվում է: Այստեղ քարը է առաքլան, իսկ շարժությունն է
կալտնությունը:

Ի՞նչ էր առավելապես պատճառը կամ առիթը այս շարժողական հայտ-
նություն:

Ոչ ով այդ մասին տարակույս չունի: Այս գործի մեջ իմ հատուկ կամքն
էր, իմ հատուկ գործունեությունը, որ ըմբռնելով և բարձրացնելով քարը,
ձգեց նորան շարժության մեջ և տեղափոխ արեց նորան:

Բայց ի՞նչ է լինում, երբ որ մենք բարձրացած քարը թողում ենք յուր
կամքին, բաց քարշելով մեր ձեռքը: Մնում է քարը այնտեղ, ուր և գտան-
վում էր: Երբեք ոչ. նա ոչ թե մնում չէ օդի մեջ կախ կամ շրջուն, այլ նույն
րուպեին, երբ որ մենք ետ քարշեցինք ձեռքը, դուրսվում է դեպի գետին:

Դարձյալ տեսանում ենք այստեղ մի հայտնություն շարժողության, և այս
շարժողությունը ամենևին անկախ է մեր կամքից: Պատճառ, եթե մենք այն
րուպեին, երբ որ քարը թողած էր յուր կամքին, հայտնեինք ևս մեր վճռա-
կան կամքը, որ նա այն տեղում, ուր գտնվում էր, կախված մնար, այնուա-
մենայնիվ նա պիտի դուրսվեր դեպի գետին:

Ինչպես ուսուցանում է փորձը, այստեղ անխտիր բան է, թե որչափ վեր
բարձրացրել էինք մենք քարը. այո, բոլոր մյուս առարկայքը համասար պու-
մանների մեջ ցուցանում են նույն հայտնությունը:

Ուրեմն, հարկավորապես պիտի լինի մի պատճառ, որ շատ բազմատե-
սակ առարկաների մեջ հավասարապես առաջացնում է Անկման (ցած ընկ-
նելու) հայտնությունը, մի պատճառ, որ ամենևին դուրս է մարդկային կամ-
քի սահմանից, որ և տեսանելի կերպով կապած է ամեն մի առարկայի հետ
և պատկանում է նորա էության:

Մի այդպիսի, մարդկային կամքից անկախ պատճառ մի հայտնության,
ասում ենք զոբություն կամ զոբություն բնության: Զորօրինակ, այն զորու-
թյունը, որ մենք համարում ենք մարմինների անկման պատճառը, ասվում է
առաձգություն կամ ծանրական զոբություն, կամ թե լոկ ծանրականություն:

Այժմ, որովհետև կան շատ բաղձաթիվ և շատ զանազան շարժողություններ, ապա կարելի էր մտածել, թե բաղձաթիվ զանազան զորություններ զործունյա էին առաջացնելու այդպիսի հայտնություններ:

Բայց այդպես չէ իրողությունը: Ուշագիշտ քննությունը ուսուցել է, որ միևնույն զորությունը կարող է առաջացնել բաղձաթիվ շատ զանազան հայտնություններ: Հավանական է, որ, բոլորը առած միասին, կան մի քանի սակավաթիվ, գերազույն պատճառներ կամ զորություններ, որ առաջացնում են բոլոր հայտնությունները մեր շրջակայքում:

Ուրեմն, բնաքննության մեջ պիտո է նախ և առաջ աչքի տակ առնուլ այն առարկայքը, որ հանդիման են լինում մեզ, որպես և այն հայտնություններ, որ նոցա վերա երևան են լինում. հետո պիտո էր մեզ նույնպես պարահասություն զործել այն պատճառներին կամ զորություններին, որ առաջացնում են այն հայտնությունները: Այս դիտության և ճանաչողության համարենք բովանդակությունը ասում ենք բնագիտություն:

Այժմ թող տարածենք մեր քննողական հայացքը բնության վերա:

Այս խորհրդով մենք զբոսնում ենք մի արձակ դաշտավայրում և կամրայ ուշագիշտ լինել ամեն բանի, որ հանդիպում է մեր զգայարաններին: Իսկույն տեսնում ենք շատ բազմատեսակ առարկայք: Ինչպիսիք ու մարդագետիս սկսած են խոստով ու բանջարներով, և սարաբլուրների վերա ձգվում է թուփերով և ծառերով լցուցած անտառը, որո ոտքում, ձորի մեջ շողշողում է գետը, մինչ օդերի մեջ անց ու դարձ են առնում ամպերը: Այլև, ոչինչ տեղ հանդիսա ու գազար շատ. ասունների տերեւները և ճյուղերը փշում են ու սոսափում ևս, ալիքները պտույտ-պտույտ, ուր-ուր շարժվում են, և ամենայն տեղ գտանում ենք բազմատեսակ շնչական կերպարանքներ մի կենդանի շարժողության և զործականության մեջ:

Ինչ բազմություն առարկաների, ո՞րպիսի բազմօրինակություն հայտնությունների: Ինչ տեղից պիտի սկսենք մեր հետաքննությունը, ի՞նչպես կարող ենք ըմբռնել ուշագործյամբ այդ ջոկ-ջոկ բաները ընդհանուր շարժողության մեջ:

Արդարև, բազմությունը շփոթում է, հեշտ հուսահատվում է մարդ, չկարողանալով գտնել յուր ճանապարհը բնության լաբիրինթոսի մեջ, և, շատ փոքր խրատ ստացած, կտ է դալիս տուն:

Բայց և այստեղ, մեր շորս պատերի մեջ, ինչ տեսակ-տեսակ բաներ կարող են մեր ուշագործյանը, մեր նկատողությանը: Հնոցից դուրս շառավիղած ջերմությունը, կրակից կերված ու մաշված փայտի չքանալը, եռուն ջրի շառաչունը, այս բոլորս են հայտնություններ, որ զարթեցնում են մեր մտադրությունը: Այլև, ինչ զարմանալի տեսարան ցուցանում է մեզ մեր սենեկի մեջ գտանված այս և այն ապակեղեն (շուշեղեն) մարմինը: Մինչ պատուհանների ապակեղեն աչքերը թույլ են տալիս մեզ տեսնել անփոփոխելի, դրսում գտանված առարկայքը, մի ակնոց ցուցանում է մեզ խոշորածեղ ամեն մի առարկա, որո վերա նայում ենք դորա միջով, և հայելին պատկերացնում է մեր առջև մեր հատուկ անձի կերպարանքը:

Արդարև, սորա այնպիսի բաներ են, որ մենք տեսնում ենք ամենայն օր, որոնց տեղյակ է ամենայն մարդ. բայց եթե հարցնենք այդպիսի հայտնությունների առավել մոտ պատճառքը, ապա դորա չէին իսկույն բացատրելի:

Ուրեմն, մեզ երբեք և ոչինչ տեղ պակաս չեն քննության նյութը և առարկայքը: Կարևորը այն է միայն, որ ցույց տրվեր մեզ, թե ի՞նչ ճանապարհով կարելի էր մեզ այդ քննելի նյութերի բազմությունը բովանդակել տեսության տակ և իշխան դառնալ զոցա վերա: Կամենալ բոլորը միասին բմբռնել, անկարելի է: Այդ պատճառով զորա հետզհետե կարգով մանում են քննության տակ:

Այսպես ևս վերահասու ենք լինում, որ հարկավոր է դաս-դաս բաժանել բնագիտության բոլոր սահմանը: Այս բաժան-բաժան դասավորությունը հետևում է նույնիսկ բովանդակությունից, միայն թե չկամենք ամենայն բան չափից դուրս խստությամբ սրոշել. պատճառ, բնության հանդիսի մեջ միշտ մինը շատ կամ սակավ մոտ լծակից է մյուսի հետ: Անփորձ աշակերտի համար մեծ հարմարություն ուներ բաժանել այս մեծ աշխարհը դանազան սահմաններ, որոնց միջով ուսուցիչը կճանապարհորդեր յուր մանուկների հետ միասին:

Վերևում տավեցավ, որ բնությունը կես մի երևում է առարկաների և կես մի հայտնությունների մեջ. և այսպես բովանդակ բնագիտությունը բաժանվում է երկու գլխավոր մասների, այսինքն՝ գիտություն առարկաների և գիտություն հայտնությունների:

Գիտությունը առաքյալների, որ ասված է և պատմությունը բնության, միադնելով նորա քննելի առարկաների տեսակին, կազմում է երեք հատվածք: Թե ինչպես առաջանում են զորա, կարելի է շատ պարզապես բացատրել օրինակներով:

Այն հազարավոր առարկաներից, որ շրջապատում են մեզ, բնությունը իսկույն մի ավազաբար, կավիճ կամ որձաբար, այլև կտորներ ծծումբի, ածխաբարի, սովորական բրտակավի, սպիտակ կավի (որից շինում են շիրտիսի շլուխներ) և գեղին տրիպուլյան հողի:

Աներկբա, այս առարկաները շատ դանազան են միմյանցից, այնուամենայնիվ ցուցանում են նորա այն համաձայնությունը միմյանց մեջ, որ ամեն միև առանձնապես հավասարատեսակ է յուր բոլոր նյութի մեջ:

Եթե մի փոքրիկ մասն կտարում ենք ավազաբարից, կավիճից կամ ածխաբարից, սորա մեջ ունենք մենք նույն ավազաբարը, նույն կավիճը և ածխաբարը, միայն թե կտորը ավելի փոքր էր: Ուրեմն մենք կարող ենք որևիցե մարդ նույնքան ևս լավ ծանոթացնել այդ մարմիններից մինի էական հատկություններին, եթե մենք ցուցանենք նորան զոցա մի փոքրիկ կտորը, որքան, եթե մենք ամբողջ սարեր այդ նյութերի տեսակից դնելնք նորա աչքի առջև:

Այս առարկաների ոչ մինի մեջ նկատում չենք որևիցե մասն, որ ցույց տար մյուսից մի էական դանազանություն, և այս պատճառով կարող չենք ընդունել, որ մի մասնիկը մի կտոր ավազաբարի մեջ ավելի հարկավոր էր, քան թե մյուս մասնիկը, թե նորա մի մասնիկը այլ խորհուրդ կամ թե այլ վախճան ուներ, քան թե մյուսը: Կավիճի ամենանուրբ մասնիկը, որ մնում էր մեր մատի վերա կախված, է նույնպես ևս մի կտոր կավիճ, որչափ անքանակությունը կավճի, որ լցուցանում է մի ամբողջ կավճասար:

Նույնիսկ որձաբարը (գրանիտը), որ արդարեւ երևում է դանազան նյութերի խառնությամբ բաղկացած, կազմում է միայն մի երևութական բացառություն. պատճառ, նկատելով ընդհանրապես, է միատեսակ բան: Աշակերտը վերահասու կլինի հետո, որ գրանիտը մի հավասարատեսակ խառնը-

ված և րվարց, պլիմեր և դաշտի սպաթ ահուն քարտնչութիւնից, և տյտեղ ամենեկին խախր չկա, արդյոք որձաքարը էր մի կեռասի կորիզի շափ. և թե այն ահագին քարակոտորի, որո վերա հաստատած է Պետրոս Սեփազա-վորի պատկերը՝ ձիւ վերա հեծած զեպի վեր արշավելով:

Ուրեմն կան առարկայք, որ յուրանց նյութով միատեսակ են, և որոնց մեջ կարելի է որոշել ոչինչ առանձնապես քամված մասներ առանձին խոր-հրդով: Սորա ասվում են կանխ (մինեքայք) և այն մասը բնագիտության, որ պարապում է դոցանով, ասվում է կանխարանություն (մինեքայոգիա):

Ինչպես ամենեկին այլապես ձեանում է հորժր. երբ որ մենք ձգտում ենք քննության տակ մի ծառ կամ մի թուփ. կամ թե, այո, հոցա մի ծաղիկը. մի տերեւը կամ թե արմատը:

Ինչպես զանազան են դորա առանձին մասերը. կերպարանքով, գունը և թանձրությամբ: Հեշտ կարելի է իմաստասիրել, որ մի ծառի առանձնապես կազմավորված մասները ունենն նույնպես առանձին խորհրդներ և վախ-ճաններ. պատճառ, եթե խլենք նորանից յուր արմատը, յուր կեղեք կամ թե տերեւները, ապա շուտով կտեսնենք, որ ծառի գոյութիւնը քայքայվել է: Այլև, մենք երբեք կարող չենք ծառի այս կամ այն որոշած մասնից մի ուղիղ զազափար կազմել նորա ամբողջի մասին, եթե դա առաջուց բոլորովին ա-ծանոթ է:

Բայց ևս ավելի դարմանալի տեսւորան ցուցանում է մեզ այն բանը, ինչ որ մենք ծառի արմատի, կեղեքի, տերեւների վերա նկատում ենք ուշա-դիր քննողությամբ, գործրիստէ, մի խոշորացույց ապակու օգնությամբ: Սենք տեսնում ենք, որ այդտեղ շարժվում են հյութեր, վերիվայր իջանելով, որ հեղանյութեր նորանից շոգիաւած դուրս են արձակվում կամ թե նորա մեջ ներս են ընդունվում: Դուրսից միայն նկատում չենք ծառերի, թուփերի և հասկերի վերա ոչինչ շարժողութիւն, որ առաջանար կամ թե առիթ ստա-նար դոցանից իսկապես Թեպետ հողմը ցնցում է կամ թեքում է կաղնու ստերը և կատարքը, բայց դոքա ինքյանք կարող չեն մի տերեւ ևս շարժել: Հողմը և սերմնաւանը ցանում են սերմը հողի վերա. բայց ցորենի հաս-ը ինքն յուր համար անխախտելի կանգնած կա այնտեղ, ուր որ նա արմատ է արձակել:

Առարկաներ, առանձնապես կերպավորված, առանձին խորհրդով կազ-ված մասներով, առանց ազատակամ շարժողության, ասվում են տունկեր և դոցա գիտութիւնը, տնկարանություն կամ թե բոտանիկա:

Կան դարձյալ շատ ու շատ առարկաներ, որ նույնպես չեն հավասարե-տեսակ ըստ յուրյանց բովանդակ նյութի, որպես տունկերը, որ և սոցա պես կազմավորված են առանձին կերպ մասներով, որ լցուցանում են առանձին պաշտոններ, և որոնց ներսումը կատարվում են ինքնուրույն շարժողութիւնք, և այնուամենայնիվ դորանց մենք դասակից չենք առնում տունկերին:

Նոքա որոշվում են տունկերից այն հատկությամբ, որ ունին մի ազատ արտաքին շարժողութիւն, որով կարող են նոքա ոչ թե յուրյանց ջոկ-ջոկ մասների դիրքը և կացութիւնը փոխել, այլև հնարավոր են տեղից տեղ փո-խաբերվել, յուրյանց կայքը փոխել:

Առարկայք առանձին կերպով կազմած, առանձին պաշտոններ լցուցանող մասներով, որ կարող են շարժվել ազատորեն, ասվում են Շնչականք. և նոցա գիտութիւնը ասվում է կենդանաբանություն կամ գաղթգիտ:

Ուրեմն բոլոր առարկայքը են համ հավասարատեսակ, ինչպես հանքերը, կամ անհավասարատեսակ, որպես տունկերը և շնչականքը: Սորա ունին առանձին կերպով կազմած, ինչ-որ պաշտոններ լցուցանող մասներ, որ ասվում են գործարան՝ կամ օրգաններ: Մի տունկի կամ շնչական օրգանների ընդհանուր ներգործողությունը ասում ենք կյանք՝ և այս պատճառով տունկերը և շնչականքը նշանակվում են իբրև կենսունակ առարկայք, որպես ներհակություն անկյան՝ հանքերին:

Հայտնությունների դիտությունը, որ երբեմն նշանակվում է բառովս «բանախոսություն», կարելի է նույնպես որոշել շատ մասներ: Այսինքն, նկատողությունը ուսուցանում է մեզ, որ բնության բոլոր հայտնությունք կազմում են երեք գլխավոր դասակարգ, ամեն միներ մի հատուկ առանձնականությամբ, և այս բան կարելի է շատ բացահայտ կացուցանել օրինակներով:

Դիցուք, ես կռանով վարկում եմ մի զանգակի, իսկույն լսում եմ մի հնչյուն: Նույն բանը հանդիպում է, երբ որ մի նվագածու յուր փոքրիկ աղեղով շփում է ջութակի լարերը: Մի ոսպնածև կոշած ապակի ավելի խոշորացնում է նորա միջով նկատած առարկայքը և նույն ոսպնածև ապակիով կարող ենք ըմբռնել արեգակի ճառագայթները, նորանց ժողովել մի կետի մեջ և դորանով բոբբել մի վառելի նյութ: Ամեն մի վեր բարձրացրած և յուր կամքին թողած առարկայի վերա տեսնում ենք անկամ հայտնությունը. մի աղեղի սաստիկ ձգած լարով տալիս ենք նետին մի ավելի մեծ արագություն. ջուրը, որ մենք ջերմացնում ենք, հեղափոխվում է շոգի, և երբ սա պաղում է, դարձյալ փոխվում է ջուր:

Ուրեմն մեզ՝ այստեղ ունիմք մեռ աչի լառաջև զանազան հայտնություն. այսինքն՝ շառաշունք, խոշորանալք, բուրբուկլիք ձյուրերի, անկումը մարմինների, շարժողությունները և շոգիների առաջադարձությունը:

Որքան ես զանազան էին այդ հայտնությունքը, այնուամենայնիվ ունին դոքա մի հասարակաց բան, այսինքն է, ամենայն առարկայք, որոց վերա այդ հայտնությունքը նկատվում են, կամ թե որո միջնորդությամբ առաջացնում ենք դորանց, չեն կրում ոչինչ էական փոփոխություն:

Հնչող զանգակի և նվագարանի լարը, վառողական ապակին, վայր ընկնող քարը, աղեղի լարը, այս բոլորս մնում է անփոփոխելի: Այո, նույնիսկ ջուրը, որ ջերմանալու միջոցին ընդունում է շոգու կերպարանք, վերագառնում է դարձյալ դեպի յուր առաջին որպիսությունը, երբ շոգին պաղել էր, առանց որևիցե փոփոխություն կրելու յուր հասկությունների մեջ:

Նույնպես ես երկնային մարմինքը և նույն շարժողությունքը են մեզ համար հայտնությունքը, որ չեն ցուցանում ոչինչ նշմարելի փոփոխությունք յուրյանց նյութերի մեջ. այս պատճառով և պիտի դասակից լինի վերոհիշյալ հայտնություններին:

Հայտնություններ առանց գործակից առարկաների փոփոխության, ասվում են ֆիզիկայական հայտնություն, և նոցա դիտությունը ասվում է ֆիզիկա:

Ի՜նչ ամենևին այլապես է մի շարակարգ հայտնությունների, որ ունիմք այժմ քննելու:

Երբ որ ես այրում եմ մի ածուխ, մի կտոր փայտ կամ ծծումբ, բոլորովին չբանում են մեր աչքի համար ածուխը, փայտը և ծծումբը: Նոքա ստանում են մի որպիսություն, որո մեջ ամենևին կորուսել էին յուրյանց նախնա-

կան հատկությունքը: Երբ որ ավազն ու բուսական աղը միմյանց հետ միասին տեղադրես և սասաթիկ եռացնում են, ապա երկուքն ևս հալվում են և դառնում են ապակի, որոնց մեջ, անտարակույս, ոչ ոք կարող չէ ճանաչել այն երկու մարմինները: Եվս ավելի զարմանալի է, երբ որ ծծամբ ու ժպակ միասին քերմացնում են: Երկուքն ևս բոլորովին չքանում են աչքի համար և փոխանակ դեղին ծծումբի ու արծաթափայլ ժպակի ստանում ենք զվարթ կարմիր կինաբարիսը: Եվ այդպիսի օրինակներ կան դեռևս հազարավորք, ուր առարկայք, որ մենք գործ ենք դնում, հայտնություններ առաջացնելու համար, ենթարկվում են մի էական փոփոխության, ուր և նոցա փոխանակ դուրս են երևում առարկայք ամենևին այլ հատկությամբ:

Հայտնություններ հանդերձ էական փոփոխությամբ այդտեղ գործ դրված առարկաների, ասվում են փմիական հայտնություն, և ղոցա գիտությունը ասվում է փմիա, փմիաբանություն:

Վերջապես, կա մի երրորդ շարակարգ առանձին հայտնությունների, որ ասվում են կենսական հայտնությունք, բոտ որում նոքա կատարվում են կենսունակ առարկաների, ուրեմն տունկերի և շնչականների մեջ: Այդպիսիք են զորօրինակ նոցա աճելությունը. շարժողությունը զանազան հեղանյութերի նոցա ներսում, ընդունելությունը և մշակողությունը սննդական նյութերի և այլն:

Այս հայտնություններ կենսունակ առարկաների մեջ ասվում են ֆիզիոլոգիական հայտնություն, և նոցա գիտությունը ասվում է ֆիզիոլոգիա:

Եթե կամենք այժմ բոլոր վերևում նշանակած ջուկ-ջուկ մասները բնագիտության համառոտ ամփոփել մի տեղ, այնուհետև կստանանք մի այսպիսի համակարգություն.

Ա. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ			Բ. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ		
1	2	3	4	5	6
Առանց առարկաների փոփոխության	Հանդերձ առարկաների փոփոխությամբ	Կենսունակ առարկաների վերա	Որ հավասարառեակ են յուրյանց նյութի մեջ	Որ անհավասարառեակ են յուրյանց նյութի մեջ և չունեն ազատակամ շարժողություն	Որ անհավասարառեակ են յուրյանց նյութի մեջ, բայց ունեն ազատակամ շարժողություն
Ֆիզիկա	Ժմիա	Ֆիզիոլոգիա	Հանրաբանություն	Մեկարանություն	Կենդանաբանություն

Շարակարգը, որով այս զանազան ճյուղերը բնագիտության պիտի լինին ուսումնասիրության նյութ, չէ մի անխտիր բան: Ավելի զարգացածների համար երևում է շատ հարմարավոր, նախ և առաջ ծանոթանալ ավելի ընդհանուր հայտնություններին և նոցա օրենքներին, ուր գրեթե ամենայն առարկայք քննության մեջ կրկնվում են: Կրթված մտքի համար ավելի հեշտ և ախորժելի է նախ և առաջ աչքի տակ բոլորել մեծ շրջանագրությունք և բնդհանուր ճշմարտությունք, քան թե վստասակել շատ առանձնությունների բնականությամբ: Եվ այս մտքով զաստավությունը սկսանվելու էր ավելի սլատ-

շաճապես ֆիզիկալից և աստղաբաշխությունից, որոց հետեւելու էր քիմիան. սոցա հետ կցորդվելու է, իբրեւ հարկավոր լրագործություն, հանքաբանությունը: Այս շորս գիտությունների մեջ ամփոփված են միանգամայն և անհրաժեշտ հարկավոր, նախապատրաստող տեղեկությունքը, ավելի բազ հասկանալու տնկական և շնչական կյանքը: Այնուհետև պիտո է սկսանել տընկաբանություն և կենդանաբանություն, որոնց վերա խոսելով կարելի էր ներս բերել ֆիզիոլոգիան, եթե չկար հարկավորություն. այդ գիտությանը պարապելու առանձնապես, մի վերին ռասումնական հայացքով:

Բայց այլ շարակարգություն հարկավոր էր դործ դնել, եթե կամենք մանուկները կանուխ րնտելացնել բնության հետ: Պատճառ, երեխան, անտարակույս, ավելի հեշտ և ապահով ըմբռնելու էր առարկայքը, միտ զնելով նոցա կերպարանքին և այլ մյուս հայտարար նշաններին, քան թե զորությունքը և օրենքները, որոնց վերա հիմնավորված են հայտնությունքը, որոնց մասին առհասարակ դժվարություն միայն ստացվում են պայծառ պաղափարներ և ուղիղ ըմբռնողությունը:

Երեխաների հետ հարկավոր էր լաշն ու երկայնամիտ ճանապարհով շըրջել շնչավորների թագավորության մեջ, և սոցա մեջ հատկապես միջատները ցուցանում են ամենաճոխ և հարցասիրական նյութը. որ ամիս ու տարի բավական է և ամենայն տեղ առձեռն պատրաստ: Երբ որ նորա ավելի վարժված էին նկատողության և ըմբռնողության մեջ, այլև աճել էին հասակով, այնուհետև թող լինի փախանցություն տնկաբանության միջով դեպի հանքային մարմինները:

Ոչ առաջ քան թե 15 կամ 16 տարեկան հասակում օգտակար կլիներ սկսանել դասաւորությունը ֆիզիկալի և քիմիայի: Որպես եզրակացություն, հարկավոր կլինի դարձյալ բովանդակել տեսության տակ բոլոր պատկերացույցը բնության և մի այնպիսի մոտ շարակցությամբ միմյանց հետ հանդիման կացուցանել նորա հայտնությունքը, որ միայն մասամբ յուրք համարձակություն կար րնդհանելու:

Ինքնբաւերյան հասկանալի բան է, քր մի հաշկական, զարոցում երբեք կարելի չէ հուս. ու որեիցե առաջադիմություն րնադիտության մեջ, եթե զըպրոտի մեծավորքը չլինեն ամենայն կերպով հոգարարձու պատրաստել տալու և տպագրելու բոլոր այդ խորհրդով հարկավոր եղած գոյանքը. բացի դորանից, զպրոցի հոգարարձուքը պիտի, բանադես մարդերի խորհրդակցությամբ, ինչի տան նվրոպալից րնադիտական ուսման և դասաւորության անհրաժեշտ կարեւոր գործիքը և անոթը, ուրեմն հիմնարկեն ֆիզիկական, քիմիական, անքաբանական և կենդանաբանական կարբինետներ շտա կամ փոքր հոխությունք: միւս դեպով ազգային զարոցի նյութական կարողությանը: Բնագիտութեան առարկայքը պիտի և կենդանի տեսությամբ ցույց տրվին աշակերտին նորան պայծառ պաղափարներ տալու համար աչա և այն բնական մարմիններին մասին: Ֆիզիկայի և քիմիայի դասաւորությունը զուր և անօգուտ, ավելի ուղիղն ասեմ, անկարելի է միանգամայն, առանց փորձեր փորձելու, առանց էքսպերիմենտներ առնելու աշակերտի աչքի առջև:

Իմաստութեամբ րնտրած ճանապարհները կառաջնորդեն դեպի նպատակ, և ով որ կամի հասնել նպատակին, նորան արժան չէ վախենալ ճանապարհից:

Քրիստոնեական կրոնը բնակւոյ, շունիմք պատճառ հարցանելու, թէ ինչ խորհուրդ ունի դորա ուսումը և առաջադիմութիւնը դպրոցների մեջ և առհասարակ: Դա ինքնաստիճանն է մի բացարձակ վախճանական նպատակ, և բոլոր մշուս մարդկային խորհուրդները և ձգտողութիւնները դիմում են և ամփոփւում են կրոնի մեջ, իբրև յուրյանց ամենավերին կատարի մեջ: Ամենայն բան, որ տակաւին մարդուս համար հարգ և կշիռ ունի գիտութիւն և կյանքի մեջ, առաջանում է կրոնի աղբյուրից և ներս է թափւում այս սուրբ ծովի մեջ: Ոչինչ բան ճշմարիտ, ոչինչ բան գեղեցիկ, ոչինչ բան բարի չէ, որ չունի յուր ծագումը կրոնից և չէ ստանաւ յուր գորութիւնը և սրբութիւնը նորա մեջ: Կրոնը է հաղորդութիւն մարդու և աստուծո մեջ և այս հաղորդութիւն մեջ գրած է ազատութիւնը բոլոր կերական հոգսերից և մեղսական ձգտողութիւններից: Կրոնի մեջ կրթական մարդը գիտի յուր անձը աստուծո անհրապական կյանքի մեջ բնգունած և այնուհետև աղատ է նա կատարելապէս, ունի խաղաղութիւն, վստահութիւն և երանութիւն: Թեպետ և տակաւին շատ բաներ ճնշում էին նորան դուրսից, թեպետ և նա ինքը տակաւին շատ անգամ ճնշում էր յուր անձը, բայց նա մտնում է հաղորդութիւն աստուծո հետ, ուղղեցնում է յուր միտքը այս հաղորդութիւն վերա, և այսպէս փախչում են աշխարհական հոգսերը և ցավերը, ինչպէս առավոտյան մառախուղը արևուզորութիւն երևից. նա ունի աստված և ինչ այլևս պակասելու էր նորան: Նա ունի մի բարի, որ անհամեմատ առավելութիւնը պատվական է, բան թէ բոլոր բարիքը. որ գեղես պակաս են նորան, թեև լինել սա յուր հատուկ թերի և անկատար բարութիւնը և սրբութիւնը, որո վերա շատ անգամ ունի տեղիք գանգատելու Այս հաղորդութիւն մեջ լուծւում են ցավերը և հոգսերը, այստեղ թագաւորում է միայն ուրախութիւն, ազատութիւն, սեր և երանութիւն: Այս հաղորդութիւն մեջ ունի մարդս իրականաբար վաչկը ճշմարտութիւն. վասն զի աստված միայն է կատարյալ և անխառն ճշմարտութիւնը, և ինչ-որ այլ բան բացի դորանից ասւում է ճշմարտութիւն, կամ չէ ճշմարտութիւն, կամ թէ ստանում է ճշմարտութիւն հատկութիւն նորանով միայն, որ աստուծո մշտնջենավոր գոյութիւնը մի առանձին կերպով ցոյանում է նորա մեջ: Այս հաղորդութիւն մեջ միայն ունի մարդս հաճիտեանական հույս և անսուտ ակնկալութիւնը անմահութիւն: Պատճառ, մարդկային գոյութիւն անեղծանելի բնութիւնը գրած է միայն աստուծո հետ միութիւն մեջ, աստուծո, որ միայն ունի անմահութիւն, և յուր արարչական խոսքով բաշխում է արարածին, որում կամենում է: Ամբոթիւնը և ստուգութիւնը հավատի դեպի մարդկային հոգու անմահութիւնը նույնչափով աճում զորանում է, որ չափով զորանում է և աճում է հավատը գեպի աստուծո անձնավորութիւնը, և ներքին մերձավորութիւնը հաղորդութիւն նորա հետ:

Եւ արդ, եթե քրիստոնեական կրոնի մեջ գրած են այս բոլոր պատվական բարիքը, ազատութիւն և ճշմարտութիւն, խաղաղութիւն և ուրախութիւն, հույս և վստահութիւն, անմահութիւն և հաճիտեանական կյանք, որովհետև աստված ինքը հայանւում է տղտեղ, աստված, նախապատճառը և անցամաքելի աղբյուրը այդ բոլոր բարիքի, ով այլևս կարող էր երկմիտ լինել, թե կրոնը ինքը յուր համար է և ոչինչ այլ բանի համար, թէ նա է մարդկութեան բացարձակ վախճանական նպատակը, և թէ մարդու բոլոր մշուս

նպատակները ամփոփվում են այս միինիս մեջ. այո, դառնում են նպատակ յուրյանց համար այն բանով միայն, որ ստորագրվում են, իբրև հնարներ, այս միակ, համիտենական, բացարձակ վախճանական նպատակին, որ դրած է կրոնի մեջ. Ուրեմն, քրիստոնեական կրոնը և հաշոց ազգային մայր դպրոցի մեջ, որպես ամենայն ուրեք, պարտ է տեղ դառնել յուր ինքյան ազգավ, յուր բացարձակ արժանավորության ազգավ. այո, նա պարտ է լինել կենտրոնը բոլոր դպրոցական կազմվածի և պարտ է աչք կազմվածի մեջ մինչև նորա վերջին ծայրերը և ամենանուրբ թելերը ներս թափանցել և շարժել նորան: Եվ որովհետև քրիստոնեական կրոնը ունի յուր ինքյան մեջ այս բացարձակ խորհուրդը և այս անվախճան արժանավորությունը, վասն որոյ բերում է նա կենդանի պտուղներ ամենայն տեղ, ուր նա ներս է թողվում: Եվ մի ազգային վերին դպրոցի մեջ մանավանդ աշակերտների բարոյական կյանքը կախ է այն հարգանքից, որ ունին նոքա դեպի քրիստոնեական կրոնը: Երբ որ քրիստոնեության հոգին վճռապես և առ ի սրտև չէ համարվում շարժող հոգին բոլոր դպրոցական կազմվածի և չէ պահպանվում ամենայն զորությունք և ծանրությունք. այնուհետև աշակերտների բարոյականությունը զլորվում է դեպի ցած. ուր չկա ճշմարտության հոգին, այնտեղ է ստության հոգին. ուր չէ թագավորում քրիստոնեական կրոնի հոգին, այնտեղ թագավորում է խաբեություն, անձնամոլություն, ստահակություն, թաքնություն, անխղճատություն և ամենայն տեսակ պիղծ արատներ: Այո, արտաքին օրհնքով և խստությամբ կարելի է միայն ետ պահել անառակության կոպիտ արտավազությունքը կամ թև հալածել նորանց դեպի դիշերային խավարը, դեպի սրտի ծածուկ անկյունները, և, պատմասիրությունը զրգռելով, հրապարակական հարցաքննությամբ և դոցա պես հնարներով խթել աշակերտի աշխատասիրությունը, բայց մի, սրտի ներքին վկայությունից բխող զորություն բարոյականության, սեր դեպի աստված և դեպի մարդիկ, սեր դեպի յուր կոչումը և հավատարիմ խղճատությունը դորա մեջ. այս բոլորս այնտեղ, ուր քրիստոնեության հոգին չէ պահվում և պահպանվում իբրև կյանքի ամենապատվական գանձը, կորած է անդառնալի:

Բայց և աշակերտների գիտնական առաջագիմությունքը և դպրոցի գիտնական հոգին առհասարակ կախ են կրոնական հավատից և կրոնական ճանաչողությունից: Արդեն խղճատությունը և հավատարմությունը աշխատության մեջ, որ առաջանում է կրոնի զորությամբ, է ավելի առաջ շարժող խթանը գիտության մեջ: Այն աշակերտը, որ խղճատությամբ և հնազանդությամբ վարժապետի հրամանին լցուցանում է յուր աշխատությունքը, անտարակույս ուսանում է մի քաջ և ականավոր բան: Բայց կրոնը, միտ գնելով ազգային դպրոցի խորհրդին, ևս ավելի խորին կերպով է առավել ձևանալու հնարք գիտության: Ազգային վերին դպրոցների խորհուրդն է զարգացնել գիտնական ոգին, ճանաչողության և ճշմարտության հոգին: Մտահայաց ժողովրդակարգերը, որոնց անդամքը պատրաստում է վերին ազգային դպրոցը, կոչված են ճանաչել բոլոր բաները, ինչպես դոքա ճշմարտությամբ են, որովհետև բաների ճանաչողության վերա հիմնավորվում է գաղափարական աջողակությունը կոչման վիճակի մեջ: Բայց և թև կամինք ճանաչել բաները, ինչպես որ դոքա ճշմարտությամբ են, աչք խորհրդով ոչինչ այնքան հարկավոր և այնքան ձևանալու է, որքան ճանաչողությունը նույն ինքն համիտենական ճշմարտության, որ բոլոր բաների ճշմարտության մեջ գործնալ հանդիպում է և

պատկերանում է մեզ: Ամենայն բանի վերա ճշմարտության կնիքը դրոշմված է, և նա միայն ճանաչում է դորան ամենի պայծառապես, որը աչքի առջև ճշմարտության սկզբնատպի, աստվածության գաղափարի ամենապարզ ճանաչողությունը լուսավորվել է:

Այս հավիտենական, մաքուր, ամենակատար ճշմարտությունը, որ ինքն աստված է, բովանդակվում է քրիստոնեության մեջ: Քրիստոնեությունը ուսուցանում է, ինչ որ աստված ինքն յուր մեջ է և վերաբերությամբ դեպի աշխարհը: Նորա պատմության և Հիսուս Քրիստոսի պատմության և իմաստալից ասացվածների մեջ, որ բովանդակվում են սուրբ գրքում, հանդիման է կացուցած բացարձակ ճշմարտությունը, ուրեմն ներքին իսկությունը ամենայն ճշմարտության և ճանաչողության, և հարկավոր է, որ մարդս սեփականն դորանց, և հեղափոխե զորանց, որպես յուր միս և արյուն, և շինե զորանց յուր հատուկ գոյության շարժարաններից մինը:

Ում կհաջողվի դա և անտարակույս պիտի հաջողի ամենայն մարդու, նա գտել է դորանով ամենայն ճշմարտության բացարձակ չափը և այդպես իսկ ստացել է առավել կարող ձեռնառն հնարք ամենայն ճանաչողության առարկայական աշխարհի, ինչ նպատակի վերա ևս ուղղեցնել զորան: Բոլոր բաները բխում են աստծուց, և այդպես աստված գտնվում է ամենայն բաների մեջ և աստված է ճշմարտությունը ամենայն բաների, որ մարդս խնդրում է ճանաչողության մեջ: Ով յուր մեջ գիտակից է աստուծո գոյությանը, նա չէր այլևս օտար մարդ բաների մեջ, նա ամենայն բանի մեջ գտանում է հին ծանոթներ, նա ըմբռնում է նորանց հավիտենականի տեսակի տակ, և այս ըմբռնողությունը և բաների ճանաչողությունը: Այս գիտակցությունը աստուծո գոյության բովանդակում է յուր մեջ և առլիս է քրիստոնեությունը: Նորա պարունակությունը է նույնիսկ բացարձակ ճշմարտության պարունակությունը, և ինչպես քրիստոնեությամբ մտել է բովանդակ մարդկության մեջ ճանաչողությունը՝ ճանաչողություն աստուծո և բոլոր արարածների, նույնպես քրիստոնեության միջնորդով հասնում է անհատ մարդուն ճշմարտության և ճանաչողության հողին, որ առաջնորդում է նորան դեպի ամենայն ճշմարտություն: Ինչ մարդու սրտում ծագել է ճշմարտության արեղակը տիեզերքի արարչի մեջ, նա կգտնե նորա ճառագայթները և ամենայն բանի մեջ և ուրախանալու է հավիտենական լուսո վերա, որ լուսավորում է ամենայն խավար: Ով որ ճանաչում է և հավատում է, թե աստված սեր է, թե նա իբրեւ հայր ի հավիտենից սիրում է յուր միածին որդին, յուր գոյության կատարյալ հայտնությունը, և թե նա սիրվում է սիրո որդու կողմից, և թե երկուքը մի են սիրո հոգու մեջ. ով որ ճանաչում է և հավատում է, որ հայր աստծուց, իբրեւ արարչից, ստեղծված են ամենայն մարդիկ և թե նոքա որդու, իբրեւ փրկչի մեջ վերադառնալու են առ աստված և հավատի հոգով, սուրբ հոգով, լուսավորվելու, սրվելու և պայծառակերպվելու են. ով որ հավատացել է, ճանաչել է և ստուգել է, թե մարդս նորանով միայն կարող է կյոքող լինել հավիտենական ճշմարտությանը և հավիտենական կյանքին, որ յուր սրտի ծունրը խոնարհեցնելով Աստուծո սրբության և արդարության առջև, ճանաչում է յուր ոչնչությունը, որ նա հավատալով մարդկության փրկվիլը Քրիստոսով, հանձնում է յուր անձը աստուծո շնորհին, որ և հաղորդությամբ հոգուն սրբուց նա գտնում է մի նոր արարած. ով որ գիտե այս և հավատում է, նա գտել է դորանով հավիտենական ճշմարտությունը և սկզբնատպը ամենայն ճշ-

մարտության, որ հետո պիտի առաջնորդե նորան դեպի ամենայն ճշմարտության:

Բայց այս հավատը դեպի հավիտենական ճշմարտությունը և այս ճանաչողությունը նորա, տալիս է քրիստոնեական ուսումը և այդ ճշմարտությունը է այս ուսման պարունակությունը: Մեծապես քնդունակ է ամենայն մարդ այս պարունակության, որովհետև նորա մեջ առաջիկա ու ներկա է մարդկային հոգու ամենախորին պիտույքը. բայց քնդունակությունը զգալու այդ պիտույքը և լցուցանելու դորան, վարժնում է այն ժամանակ, երբ որ քրիստոնեական պարունակությունը պատշաճավոր ձևով մատուցանվում է նորան, երբ որ նա դաստիարակվում է քրիստոնեական կրոնի մեջ: Բայց թե որն է մի ազգային վերին դպրոցի հարմարավոր ձևը և եղանակը, որով քրիստոնեական կրոնի ուսումը պիտի ավանդեր աշակերտներին, դորա վերա պիտո է մեզ այժմ խոսել, միտ դնելով նյութի մեծակշիռ կարևորությանը:

Պիտո է քրիստոնեական կրոնի մեջ, որ ուսմամբ ավանդվում է, այո, առհասարակ, ներս է մտնում մարդկային մաքի գիտակցության մեջ, որոշել միմյանցից պարունակություն և ձև: Քրիստոնեական ճշմարտության պարունակությունը մնում է միշտ և հավիտյան միեկնույն իսկ ձևը և կերպը, որով այս միշտ հավասար պարունակությունը զոյություն է ստանում մարդկային խղճի մեջ, դարգանում է նույնպիսի աճողությամբ, որպիսի աճողությամբ մարդկային հոգին աստիճան առ աստիճան առաջ է խաղում: Քրիստոնեական կրոնի պարունակությունը կարելի է նույնպես անվանել նորա աստվածեղեն շաժարանը, իսկ ձևն ու կերպը, որով մարդս միջնորդելով ստանում է այդ պարունակությունը, կարելի է ասել մարդկեղեն շաժարանը: Աստվածեղեն շաժարանը մնում է բոլոր փոփոխությունների մեջ ամենեկին անփոփոխ, թեև շատ ու շատ մեծ լինելը իմացական առաջադիմությունը. դորա հակառակ, մարդկեղեն շաժարանը է այն, որ առաջ է խաղում, անեղրապես կերպարանափոխ է լինում և կախ է մարդկային հոգու ժամանակավոր բարդավաճանքից: Ինչպես կենդանի տունկը աստիճան առ աստիճան դարգանում է և հետզհետե աճեցնում է արմատ և ստեղծ, տերևներ, ծաղիկներ և պտուղներ և ի վերջո դարձյալ ծնուցանում է նույն սերմը, ուստի բխել էր և, աճեցողությամբ փոփոխվելով իսկ, այնուամենայնիվ մնում է միեկնույն տունկը, այո, սույն այս փոփոխական հայտնությունների մեջ ցուցանում է յուր զոյության անեղր կենդանությունը. այսպիսի թեև անհամեմատ ավելի վերին կերպով ձևանում է իրր և այս բանի մեջ: Քրիստոնեական ճշմարտության անեղր պարունակությունը մնում է միշտ և ամենեկին միեկնույն և չի ենթարկված ոչինչ փոփոխության: Ինչ որ միանգամ ճշմարիտ է, մնում է և ճշմարիտ հավիտյանս հավիտենից: Բայց անվախճան պարունակության պատճառով իսկապես ծնանում է անվախճան առաջադիմությունը ձևերի մեջ: Էություն անվախճանությունը հայտնվում է այն բանի մեջ իսկապես, որ հայտնությունքը անդադար մինը մյուսին հերքում են: Մի անվախճան էակ ոչինչ որոշյալ ձևով կարող չէ բացահայտել յուր իսկությունը և ապացուցանում է յուր անվախճանությունը այն բանով, որ հետզհետե վերացնում է յուր վախճանական ձևը: Ձևերի անվախճան հոսակալության մեջ հայտնվում է պարունակության անվախճանությունը. բայց այս ձևերի ամեն մինի մեջ հայտնվում է լիմասնյա, բոլորապատուղ, անվախճան պարունակությունը: Եթե ձևը չլինել այնպես, որ նորա մեջ ճանաչելիք լիակատար, անպղտոր և միշտ ան-

փոփոխ պարունակությունը, ապա չէր լինելու պարունակության հավասար և սյգպես բնավ պատկանելու չէր այն ձևերի հարկավոր շրջանակությանը, որովք հավիտենական պարունակությունը իրագործվում է աստիճան առ աստիճան առաջ խաղալով, քրիստոնեական կրոնը եկեղեցական պատմության մեջ, այո, նույնիսկ անհատ, զարգացող մարդու մեջ կատարում է նա մի ձիգ ընթացք ձևերի, և ամեն միներ այս ձևերից կարող է լինել հարկավոր և հարմարավոր, հանդիման կացուցանելու պարունակությունը: Բայց այդպիսի է ձևը, երբ որ, արդարև, նորա մեջ ճանաչվում է լիակատար, մաքուր պարունակությունը: Սորա հակառակ, գտնվում են և անիրավ, պատահական ձևեր, որ քրիստոնեական պարունակությունը ստացել է այս և այն անհատների, այո, ամբողջ ժամանակամիջոցների մեջ: Դոքա են այնպիսի ձևեր, որոնց մեջ կարելի չէ ճանաչել պարունակությունը, կամ թե միայն ճանաչելի է ամենևին տգեղացուցած կերպարանքի տակ: Դոքա են ձևեր, որ համեմատ չեն պարունակությանը: Յուրաքանչյուր առողջ մարդ է մի առանձին ձևը ընդհանուր մարդկային կերպարանքի, բոլոր մարդկային կերպարանքների մեջ, եթե առողջ էին դոքա, ճանաչելի է իսկույն մի կատարելապես առողջ հանդիմանություն մարդկային կերպարանքի առ հասարակ: Բայց կան մարդկային կերպարանքների մեջ, որոնց պակաս էր մի անգամը, կամ որ չար կործանիչ հիվանդությամբ այնպես սաստիկ տգեղացած էին, որ ողբալի էր նոցա վերա նայել: Այսպես ևս այն ձևերի մեջ, որ քրիստոնեական կրոնի պարունակությունը ստացել է, կան անգամալույծ, տգեղատեսիլ, արգարև ցավեցուցիչ և թշվառ ձևեր, ձևեր, որ պարունակությունը բացահայտում են ամենևին տգեղ և անհեթեթ կերպով:

Վասն որոյ, որչափ հարկավոր էր աչքի առջև ունենալ այն վերևում գուրս գրած հայեցողական կետը, որ ցույց տվեց մեզ քրիստոնեական ձևերի անվերջ բազմօրինակությունը, աչքի առջև ունենալ, որ մի գույն ընկնեինք մի նեղսիրտ միակողմանիության մեջ և համարեինք մի ձևը ամենակատարյալը և նորա չափով չափեինք մյուս ձևերը, փոխանակ բոլոր ձևերը չափելու մշտնջենավոր պարունակության չափով. նույնքան ևս հարկավոր է, այն տգեղացուցած և ալլանդակված ձևերը, որ տալիս են յուրյանց նույնպես քրիստոնեության անուն, ճանաչել և տարբերել ճշմարիտ ձևերից: Բայց քրիստոնեության միշտ անփոփոխ պարունակությունը, որով հարկավոր է կշռել և դատել նորա բոլոր առանձին ձևերի ճշմարտությունը կամ խաբեբայությունը, բովանդակված է Աստվածաշունչ մատչանի, հատկապես նոր կտակարանի մեջ:

Նոր կտակարանը է աստուծո բանը: Նա է մշտնջենավոր, անփոփոխելի, միևնույն պարունակությունը ճշմարտության, որ յուր անվախճանության և անսպառության պատճառով օրեօր նոր ի նորոյ և ավելի զեղեցիկ կերպարանվում է եկեղեցական պատմության, այո, ամեն մի անհատ մարդու մեջ, որ է եկեղեցական պատմության փոքրիկ աշխարհ: Ուրեմն քրիստոնեության յուրաքանչյուր ձևը, որո մեջ ճանաչվում է ավետարանի պարունակությունը, է մի ճշմարիտ և հարկավոր ձև, և յուրաքանչյուր ձև, որ համաձայն չէ ավետարանի պարունակությանը, սուտ է: Ինչ որ նոր կտակարանը աստուծո էության և գեպի մարդկությունը հարաբերության մասին ասում է, կատարյալ ճշմարտություն: Ինքն ճշմարտության հոգին ասել է այդ, և ճշմարտության հոգին, ուր որ դա կա, խոստովանելու էր ավետարանի բանը, իբրև յուր հա-

վասարը: Ինչ որ նոր կտակարանը աստուծո մասին ուսուցանում է, ոչ թե միայն ճշմարիտ է մի հատ մարդու, այլ բոլոր մարդերի մասին, ոչ թե լոկ մի ժամանակի, այլ բոլոր ժամանակների համար ճշմարիտ, ոչ թե լոկ այս կյանքիս, այլ, հանդերձյալ կյանքի համար ճշմարիտ, դա է բոլոր հասակների, ժամանակների, մարդերի համար ճշմարիտ, դա է բացարձակ ճշմարիտ, որովհետև ճշմարիտ է նույն ինքն աստուծո մասին: Բայց ի՞նչ է ասում սուրբ գիրքը իբրև պարունակություն ճշմարտության: Շատ բան է ասում նա. ով կարող էր այդ բոլորը ամփոփել հիշողության մեջ: Բայց այդ բոլոր շատ բաները, որ նա ասում է, հավաքվում են և ամփոփվում են մի հատ վառողական կետի (ֆոկուսի մեջ): Ամենայն խոսք, որ նա ասում է, է մի ճառագայթ, և բոլոր ճառագայթները հանդիպում են միմյանց մի հատ կետի մեջ և բխում են մի հատ աղբյուրից: Այդ մեծ և հոյակապ խոսքը, ուստի հարկավորապես հետևում է բոլոր առանձնականը, է. աստված սեռ է: Նա ինքն յուր մեջ ի հավիտենից սեր է, վասն որո և ի հավիտենից ունի մի ամենակին յուրյան հավասար առարկա սիրո, որո հետ մին է սիրո կատարելը հոգովը. այսինքն աստված, իբրև ամենակատար սեր, է միասնական սուրբ Երրորդություն: Եվ ինչպես աստված ինքն յուր մեջ, յուր էության մեջ սեր է, նույնպիսի է նաև յուրյանից դուրս, յուր գործերի մեջ: Նա ստեղծել է աշխարհը առ ի սիրո, նա առաջնորդում է ստեղծագործած աշխարհին դարձյալ դեպի ինքը, առ ի սիրո փրկության գործի մեջ. նա ամենայն բանի մեջ խորամուխ է յուր հոգով և ամենայն բան կատարելագործում է յուր հոգով, սրբելով նորան: Ուրեմն աստուծո Երրորդությունը յուր ինքյան մեջ՝ սիրո աստուծո Երրորդությունը հաշտվում է յուր արարչագործության, փրկագործության և սրբագործության մեջ: Եվ ինչպես աստված յուր ինքյան մեջ և յուր գործերի մեջ է կատարյալ սեր, նույնպես կամի նա, որ նորա պատկերի նմանությունը, մարդս, լինի նույնպես սեր. վասն որո և բոլոր պատվիրանները, որ սուրբ գիրքը տալիս է մարդուս, ամփոփվում են այս մի խոսքի մեջ, որ է սեռ: Քեզ պիտո է սիրել աստված քո ամենայն սրտից և քո ամենայն զորությունից, և քո ընկերը իբրև քո անձը: Ավետարանը քարոզում է ոչ այլ ինչ, բայց սեր. թե աստված սեր է, և թե այս պատճառով մարդս պիտի սիրե: Եվ սա է բացարձակ ճշմարտության պարունակությունը, և բոլոր ձև ու կերպարանքը, որ բրիստոնենությունը տալիս է յուրյան, այն ժամանակ միայն ճշմարիտ են, երբ որ նույնից լուսավայելում է այս մի բանս, ուրեմն, երբ որ նա համաձայն է Աստվածաշնչին, որ քարոզում է այս մի հատ բանը:

Նույնպես և հարկավոր է, որ հաշկական մայր դպրոցի մեջ, սկսյալ ամենաստորին դասատանից մինչև ամենավերինը, կրոնի դաստափության մեջ ոչինչ շուտուցանվի, բայց միայն նույն մշտնջենավոր քրիստոնեական պարունակությունը, որ գրած է նոր կտակարանների զրվածների մեջ: Աստվածաշունչը, մանավանդ նոր կտակարանը կազմում է բացարձակ հիմքը դաստափության: Կրոնի դաստափությունը նույն չափով ու կշռով բարձր է, որ չափով ու կշռով նա համաձայն է Աստվածաշնչին: Բայց նույնպես հարկավոր է, որ դաստափությունը, միտ ղեկով գանազան դասատաներին և կրթության աստիճաններին, և գանազան ձևով ավանդ է կրոնի ուսումը: Եթե կամեր ուսուցիչը վերին դասատաների աշակերտներին ավանդել կրոնի ուսումը տակավին հարց ու պատասխանի ոճով, զորանով աշխարհ ևս ստոնացնելու էր նույն սիրտը ղեկի կրոնը, որքան դարձյալ սա ստորին դասատաների աշակերտներ-

րին անհասկանալի և անպետ շինվելու էր, եթե ավանդվեր նոցա գիտնական շարակցութեամբ.

Կրօնի դաստառութիւններ հասոց մայր դպրոցի մեջ, որպէս յուրաքանչիւր ալ դաստառութիւն, պիտի բաժանվեր երկու տատիճանակարդ: Ստորին դաստաներում կրիներ նա ուսումն հարց ու պատասխանի ոճով, իսկ վերին դաստաներում բանավոր դաստառութիւնը: Հարց ու պատասխանի ոճով դաստառութիւնը ունի այն խորհուրդը, որ աշակերտը առհասարակ նախ ծանոթանա քրիստոնեական ճշմարտութեանը և նորա պատմութեանը, որ նա հասկանա որոշ ճշմարտութիւնների միտքը, որ նա տպավորե հիշողութեան մեջ ամենակարեւոր ճշմարտութիւնները, որ նորա սիրտը ջերմանա զոցանով: Հարց ու պատասխանի ոճով դաստառութիւնը տալիս է տեղեկութիւն քրիստոնեական կրօնի բոլոր պարունակութեանը, բայց ոչ գիտութիւն տակաւին: Հարց ու պատասխանի դաստառութեամբ բնորոշում է աշակերտը կրօնի որոշ-որոշ պատմութիւններ և վարդապետութիւններ, նա հասկանում է նոցա բառացի միտքը, տպավորում է նորանց յուր հիշողութեան մեջ և, որ պիտավոր բանն է, ձայնակցում է նոցա զգացողութեամբ: Այս պատճառով հարց ու պատասխանի ոճով դաստառութիւնը է մի կողմից շատ արտաքին, մյուս կողմից շատ ներքին բան: Շատ արտաքին, այն մտքով, որ նա հայում է դեպի փորձական կերպով պարունակութիւնը, շատ ներքին, որովհետեւ զգացողութիւնը շարժվում է դորանով: Հարց ու պատասխանի մեջ աշակերտը տակաւին չի հասկանում այն վարդապետութիւնները, որ նա ուսանում է և ոչ իսկ փորձով կարող էր ստուգել այդ հասակում, բայց արդարեւ, զգում է նոցա ճշմարտութիւնը: Քրիստոնեական ճշմարտութիւնները այնչափ մեծապէս համապատշաճ են մարդկային հոգու ներքին պիտուքին, որ և երեխայի մեջ գտնում են շատ հոժարամիտ հավանութիւն: Եթե երեխան սիրում է յուր ծնողքը և ուսուցիչը և ամենայն օր գտնում է նոցա սերը և այդ ստացվածով երջանիկ է համարում յուր անձը, և եթե նա կրօնական ուսմամբ տեղեկանում է, որ աստված բոլորովին և ամենին սեր է, որ նա ամենայն մարդիկ այնպիսի քաղցր սիրով սիրում է, ինչպէս ոչ մի հայր յուր զավակները, և եթե նա այս անշափելի սիրուց պարգևում է մեզ ամենայն բան, ինչ որ մենք ունինք, այս, նա յուր անքննելի սիրով ուղարկել է յուր միածին Որդին մեր փրկութեան համար. այս բոլորս պատշաճավոր կերպով նրա աչքի առջև կացուցած, այնպիսի խոր տպավորութիւնը կգործէ նորա սրտի վերա, որ նա հոժարութեամբ հավատալու էր բոլոր ասածներին, որովհետեւ զոքա անշափ փառավոր և արժանահավատ բաներ էին: Այսպէս է բանը քրիստոնեութեան և մյուս ուսմունքի և պատմութիւնների մասին. նոքա գտանում են մի անմիջական հավանութիւն երեխայի սրտի մեջ: Ո՞չ ապաքեն երեխայական հասակը է հավատալու հասակը: Երկմտութիւնը հեռի է դրած երեխայից. դա սկսվում է այն ժամանակ միայն, երբ զարգանում է միտքը: Երեխան հավատում է առած խոսքին, որովհետեւ դա ասվում էր յուր հոր և ուսուցչի բերանով. բայց ոչ թե իսկ հավատում է նա, այլև զգում է հավատացած բանը առ ի սրտե և խորութեամբ, որովհետեւ դա ամենին կատարելապէս համապատշաճ էր յուր ամենաստույգ զգացողութեանը: Բանավորապէս քննել և հիմնավորել վարդապետութիւնները, դեմ հանդիման կացուցանել նոցա կապակցութիւնը լինելու է այս հասակի մեջ ամենեւին անհասկանալի և ամենեւին անպատշաճ, որովհետեւ մանուկը տակաւին կարող չէ դորան: Այս կարողութիւնը, բանավորապէս հասկանա-

յու կրօնական ճշմարտությունքը, ցավալի է ասել, միտ զնելով մեր աշխարհի շատ թերի և շատ չքավոր կանացի դաստիարակութեանը, նվթարապաշտում իսկ սովորաբար չէ դարձնում երբեք կանացի սեռի մեջ, իսկ այրական սեռի մեջ այն միջոցին միայն, երբ մանուկը փոխանցում է զեպի պատանեկութեան հասակը: Այստեղ վարժում է ձգտողութեանը գեպի տղատութեան, և այս ինքնիշխանութեանը հարձակվում է ամենայն բանի վերա, ինչ որ մարդս մտածում է և գործոք է, նա հարձակվում է նույնպէս կրօնի ուսման վերա: Պատանեկութեան հասակում մարդս ունի ձգտողութեան, ասես թե աշխարհը ստեղծագործելու յուր միջից գեպի դուրս: Ընդունել մի բան արտաքին վկայութեամբ չկամի այլևս պատանին. նա կամի ամենայն բանի մեջ ինքն զործունյա և հասկացող կերպով ներկա լինել:

Եվ եթէ այս ստիպագին ձգտողութեանը գեպի ինքնիշխանութեան սեփական է արդեն պատանեկութեան հասակին առհասարակ, դա լուսավաշտում է ամենայն գործութեամբ ուսումնասիր երիտասարդի մեջ: Նորա բոլոր գործունեութեանը ուղղեցուցած է գեպի պիտութեան և գեպի պիտական կրթութեան: Ամենայն բան նորա մեջ կերպարանվում է իրեն գիտութեան: Ուրեմն, մենք պիտի ամենեին անգիտանայինք նորա էութեանը, եթէ կամենայինք մատուցանել նորան կրօնը իրեն մի լոկ, նորա զգացողութեանը պատշաճավոր և նորան հավատալի պարունակութեան. ոչ, այլ մանավանդ կրօնական պարունակութեանը պիտի կերպարանվի նորա կրթութեանը հարմարավոր ձևով: Կրօնի ուսումը աշխարհի պիտի ցույց տա բանավոր կապակցութեան: Եւ ամենին վարդապետութեաների և պատմութեաների: Այն կրօնական պարունակութեանը, որին ուշակերտի զգացողութեանը վաղուց տվի է յուր հավանութեանը, պիտի աշխարհ և հասկացութեանը տա յուր հավանութեանը: Եթէ աշխարհ չեղավ, եթէ երիտասարդի ճանաչողական ձգտողութեանը ուշադիր չեղանք, եթէ միշտ ուղարկենք նորան գեպի յուր զգացողութեանը միայն և նորանից պահանջենք, որ նա լոկ հավատաւ, ինչ որ ցանկալի էր նորան հասկանալ, այնուհետեւ ծնանում է երկպառակութեան մտքի ու զգացողութեան մեջ: Եվ ինչպէս է դորա հետեանքը. եթէ երիտասարդը չունի այնքան զորութեան, որ ինքնին հասկացողութեան կարիքը լցուցանէ, առանց հրաժարվելու էլ յուր զգացողութեանից, այնուհետեւ դառնում է նա անկրօն. պատճառ, նա դառնում է հասկացողութեան աստիճանի վերա: Հասկացողութեանը է նորա գերակշիռ շարժառիթը, բայց երբ որ հասկացողութեան և զգացողութեան պահանջողութեանը բնկնում են հակառակութեան մեջ, նա հետեւում է հասկացողութեանը և ոչ թէ զգացողութեանը: Այս պատճառով, արդարեւ, եթէ կրօնի դաստիարակութեան ամենամեծ սխալները, այո, մի կատարելապէս դավաճանութեան բնորոշում կրօնի այն է, որ ուսուցիչը, նախապատիւ բնորոշում մի վերացական, նյութական հասկացողութեան, որ չունի յուր մեջ ոչինչ բանականութեան, բայց է թողնում քրիստոնեական կրօնի բանական, աստվածնդին պարունակութեանը և դորա փոխանակ առաջարկում է մի թշուառ և դատարկ մարդկային իմաստութեան, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հիմարութեան. նախքան մեծ սխալներ է և ցուցանում է մի բոլորովին անիմաստութեան և տգիտութեան մարդկային բնութեան, երբ բանական տարրը չէ բնորոշում երիտասարդի կրօնական դաստիարակութեան մեջ: Քրիստոնեական կրօնը ինքնին է ամենախորին բանականութեանը և ամենասուր հասկացողութեանը, վասն որոյ նորա ճանաչելի տարրերը պիտի է միայն նորա միջից գեպի վեր մատուցանվին և բա-

դավալին, որպեսզի կրոնը լցուցանե և ճանաչող երիտասարդի ամենախորին պիտույքը, ինչպես լցուցանում էր զգացող մանուկի պիտույքը: Այսպես է կրոնի դաստառվելությունը մի հալկական մայր դպրոցի մեջ, պիտի ունենա մի երկրորդ, կատեխիզական դաստառվելության սահմանից առաջ զնացող բանավոր աստիճան, եթե չպիտի անխորհուրդ, այո, ավելի ձեռնտու լինեի կրոնի արհամարհումը, քան թե սիրտը հոգևորելու նորանով: Բայց այս բանավոր դաստառվելությունը կրոնի կարող էի տակավին դառնալ մի կրոնական գիտություն, որպես նա չէ և կատեխիզական դաստառվելուն: Բանավոր դաստառվելությունը կրոնի ունի և կպահպանե միշտ մի պատմական հիմք. ստուգապես Աստվածաշնչի կամ թե եկեղեցու դավանության մեջ տված պարունակությունը տալու էր առաջնորդական ուղղությունը, այս պարունակությունը պիտի բացատրվի այնպես, որ մտածությունը կարողանա ներս բնդունել նորան: Այս պարունակության բանավոր կապակցությունը պիտի լուսավառվի կացուցանվի: Թեև, որ բոլոր առանձնական բաները շաղկապելով կազմում է մի ամբողջություն, պիտի տրվի աշակերտի ձեռքում:

Բայց կրոնի գիտությունը, որ կարող է մի հոգևոր ակադեմիա ուսուցանել տիրական աստվածաբանին, բաժանվում է պատմաբանաբար տված նյութից: Նա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի բուն գիտություն և կերպարանագործում է յուր պարունակությունը մի հատ հիմքից, փիլիսոփայական հարկավորություններից: Արդարև, կարող էր համարվիլ մի արտաքին ապացույց ճշմարտության կամ խաբեության, արդյոք կրոնի գիտության ուսմունքը համաձայն էին հայտնության մեջ դրած ուսմունքին, թե տալիս էին այլ եզրակացություն, գործրինակ՝ մի բնագիտության ճշմարտություն ստուգվում է այն արտաքին և աներկմիտ հայտարար նշանով, որ նորա վարդապետությունը համաձայն են բնության հայտնություններին. բայց կրոնի գիտությունը ինքն յուր մեջ չունի համարձակություն ուշադիր լինելու մի պատմական հիմքի, այլ պարտ է նա կերպարանագործվիլ ինքն յուր մեջ և յուրյանից դեպի դուրս, առանց արտաքուստ բնդունելու կամ ներս բերելու մի բան: Հարկավոր է լավ միտ առնուլ այս կարևոր խնդիրը, որ կա գիտնական դպրոցական դաստիարակության և տիրական գիտության մեջ: Այս պատճառով կամեինք մենք ավելացնել այստեղ այսքան միայն, որ կրոնական դաստիարակությունը ազգային մայր դպրոցի մեջ չունի տակավին համարձակություն, խտրություն առնելու դավանաբանության և բարոյաբանության մեջ, եթե չկամենք քաջ թողուլ յուր ճշմարիտ հայեցողական կետը, վասն որոյ և անպտուղ դառնալ: Դավանաբանությունը է ուսումնական ճանաչողությունը հավատի, իսկ բարոյաբանությունը ուսումնական ճանաչողությունը հիմնական կանոնների, որ պիտի առաջնորդեն մարդկային գործողությանը, բայց այս բաժանությունը հավատի ու գործի մեջ տեղ չունի կրոնի սահմանում: Հավատը դեպի աստված, նորա գոյությունը, նորա սերը և նորա սիրո գործերը անմիջաբար ծնուցանում է սերը, առ նաև սերը դեպի աստված և բոլոր մարդկային գործողության ճշմարիտ հիմնական կանոնը: Կարելի չէ հավատալ Աստված և ճանաչել աստված առանց սիրելու նորան և անկարելի է սիրել աստված, առանց գիտելու յուր մեջ հոժարություն հավատալու նորա բանը և օրհոր ավելի կատարելապես ճանաչելու նորա գոյությունը: Կրոնի մեջ հավատ ու սեր, ճանաչողություն և գործ միմյան են, և նույնքան ևս անհնարին է բաժանել միմյանցից այդ երկուքը: Բովանդակ մարդկային հոգին, թե նորա մտահա-

յեցական շարժառիթը և թե զործականը, կրոնական դաստիարակության մեջ կենսագործվում է և դառնում է յուր հագուրդը. նա կարող չէ բաժանել այդ շարժառիթը, առանց վերացնելու կրոնական դաստիարակությունը: Այս վերացական ըմբռնողությունը շարժառիթների և գիտության պաշտոնը և գիտությունը իբրև գիտություն չէ պատկանում մի գիմնագիական դպրոցի: Կրոնական դաստիարակությունը է ենթակայի (անձնի) համար, որ ստանում էր այդ դաստիարակությունը. նա ունի մի ենթակայական (անձնավորական) խորհուրդ. աշակերտը, նորա ճանաչողությունը և նորա սիրտը պիտի ստանան պատշաճավոր հայացք դեպի Աստված, բայց գիտության մեջ այլևս խոսք չկա ենթակայի կրթության վերա. գիտությունը ունի յուր սեփական խնդիրը:

Կրոնը է տակավին ենթակայի զործը և ունի յուր արմատը սրտի մեջ, վասն որոյ և կրոնի շարժառիթը, որպես հավատ և սեր, պահվում են անպզտոր միության մեջ, այսինքն՝ ենթակայի միության մեջ՝ ենթակայի, որ ունի կրոն: Բայց գիտության մեջ կրոնական պարունակությունը խլվում է ենթակայությունից (անձնավորությունից) և սրտից, և գիտության վերացական հայացքի մեջ բաժան-բաժան դուրս են գալիս պարունակության մասերը, որ տիրական կրոնի սահմանում անբաժան մին էին անձնավորության մեջ: Այս պատճառով կրոնը, դաճալով գիտություն, որոշվում է դավանաբանություն և բարոյաբանություն: Վասն որոյ և այս բաժանումը պատմության մեջ կարող է այնտեղ միայն դուրս երևիլ, ուր բուն գիտությունը աչնջա՝ դորացած ու ինքնիշխան էր դարձել, որ այնուհետև հարկավոր չէր հաստատվիլ ենթակայության վերա: Բայց որովհետև մի գիմնագիական դպրոցի մեջ կրոնի դաստավությունը հասնում չէ այս գիտական տարկայականությանը և վերացականությանը և սա մանավանդ պիտի լիներ հետևանքը գիմնագիական կրթության, վասն որոյ գիմնագիական դպրոցի մեջ տակավին անտեղի է կրոնի որոշումը դեպի դավանաբանություն և բարոյաբանություն: Ուրեմն տիրապես գիտական տեղեկությունը կրոնի ամենայն կերպով որոշվում է բանավոր կրոնական դաստավությունից, ինչպես սա դարձյալ որոշվում է կատեխիզական դաստավությունից: Կարելի էր այս երկու ոճը դաստավության այսպես ևս որոշել միմյանցից, եթե ասեինք, թե կատեխիզական ոճը տալիս է կրոնական գաղափարներ մարմին, կրոնական գաղափարների մեջ, իսկ բանավոր դաստավությունը վարդապետում է կրոնական գաղափարների մեջ կապակցությունը մտքերի, և գիտությունը կրոնի զործունյա է հասկացող մտախոհության մեջ:

Բայց գիմնագիական դպրոցին պատշաճավոր է միայն կատեխիզական դաստավությունը և բանավոր դաստավությունը: Առաջինը հասանում է երեք ստորին դասատներին, երկրորդը՝ երեք վերին դասատներին, ենթադրելով, որ վերին դասատների ընթացքը էին երկու-երեք տարի տեղություն մը կարգված:

Կրոնի ուսումը և դաստավությունը, ինչպես ամենայն տարկայի ուսում և դաստավություն մնացել է հայերի մեջ յուր խորին տղայության հասակում: Ո՛չ մանուկների և ո՛չ չափահասների կրոնական դաստիարակության համար չկա ոչինչ հոգաբարձություն. այդտեղ բրիստոնեական կրոնի պարունակությունը քարձել է մի քանի դավանաբանական հիմքեր և մի քանի հեշտ լցուցանելի արտաբերական կարգեր: Մի գիտություն կրոնի բանավորապես ըմբռնելով

նորա կռթնունքը և մասնավորելով աշակերտին, մի գիտութուն կրոնի, որով փառավորել են հայկական եկեղեցին մեր երանաշնորհ հարբը, զորօրինակ՝ մի ներսեա Շնորհալի, մի բազմահայաց ուսումնական և պայծառ մտածող ու ատենարանող Լամբրոնացի, մի գիտութուն կրոնի, ինչպես դորան հասկանում են այժմյան Եվրոպայի խորաքնին աստվածաբանքը, մի անգու բան է այժմյան հայկական սերունդի մեջ: Բայց ինչ որ շունին հայք այսօր, կարող են ունենալ մի օր, եթե կամենային և հաստատապես կամենային, հոգով ու սրտով կամենային. այնուհետև ձեռքն ևս, որ մինչև այժմ մնացել են անգործ դրած գոգերումը, կլցուցանեին յուրյանց զովանի, առաքինական վաստակը:

Գուցե սպառեցինք մեր ընթերցողների համբերութունը, այսքան երկար ձգելով մեր խոսակցութեան թելը ազգային մայր դպրոցի վերա: Մեր հայրենակիցքը շտրելով, կամ ուղիղն ասենք, ուսած շլինելով ծանր և մանրաբընին խորհրդածութեամբ դադարեցնել յուրյանց ուղադրութունը մի խնդրի, մանավանդ մի անսովոր, մեծապարունակ խնդրի վերա, որպիսի է մի ազգային գիտնական դպրոց, ցանկալի եղած կլիներ նոցա միշտ քաղցր ու թեթև դրոսեցուցիչ հոգևածների ստանալ մեզանից: Հոգով չափ հավատում ենք նոցա, որովհետև անկիրթ մտքին քաղցր է միշտ թրթուրների պես ծաղկից ծաղիկ թռչկոտելով, այստեղից ու այնտեղից անաշխատ մի փոքր մեղր ծծել, փոքրիշատե քաղցրացնել յուր ախորժակը՝ առանց ծանրաբեռնելու յուր ստամոքսը, որ և բացի դորանից, շատ սակավատար է: Հրատարակողը ստիպված է ասել յուր սիրելիներին, որ գիտութունը տղայական խաղալիք չէ և ոչ իսկ մի արդարամիտ, յուր անձը և յուր ազգի օգուտը ճշմարտապես ճանաչող մատենագիր կարող էր ծանր խնդիրների վերա վերիվերո մտածել և վերիվերո խոսել: Նա լցուցանում է և պարտ էր լցուցանել յուր պարտքը. թեպետ շատ լավ գիտե, որ յուր իղեայքը ազգային մայր դպրոցի ներքին, այսինքն՝ ուսումնական կարգավորութեան վերա շատ բարձրից, գուցե թե ամպերի միջից ցած հասան շատ ընթերցողների ականջին. այս ինչ խոսքեր վերացական ըմբռնողութունք, այն ինչ իղեայք ամենին չսոված հայկական բառերով, ուրեմն և անհասկանալի միանգամայն: Շատերը, չհասկանալով մատենագրի իղեայքը, գուցե կարծեցին թե դորա պատճառն էր նորա ոճի անհարմարութունը և անաչողակութունը, չգիտենալով, որ ամենայն ճառախոսութուն կերպարանում է յուր խոսքի ձևը և ոճը, միտ դնելով նույնիսկ նյութի հասկնութեանը, այլ է ոճը բերանացի խոսակցութեան մի հասարակ նյութի վերա, այլ է դարձյալ մատենագրութեան ոճը մի ուսումնական խնդրի վերա. այլ է լեզվախոսութունը, երբ որ մի ճարտարապետ կամի մեզ ծանոթացնել յուր արվեստի հանգամանքին, այլ է դարձյալ, երբ որ մենք գործ ունենք մի իմաստասեր մտահայաց մարդու հետ, որ կամի մեզ մեկնաբանել յուր փիլիսոփայական վարդապետութեան կարգը. ամենևին այլապես է խոսում մի լեզվի դասատու, քան թե մաթեմատիկայի ուսուցիչը. այլապես քիմիաբանը, քան թե իրավաբանը. ամենեքյան խոսում են գիտութեան վերա, միայն թե առանձին-առանձին գիտութունների վերա, որոց և լեզվախոսութեան կարգն ու ոճը ամենևին անհասկանալի է նոցա, որ ուսել չեն այդ գիտութունների ջոկ-ջոկ լեզվախոսութունը, կամ, որ միևնույն է, մտածութեան կարգը և ոճը: Մենք ստիպված ենք ախտակցութեամբ ասել, թե մեր սիրելի հայերի մեջ ամենայն տեսակ ողբալի հանգամանք ժողովված ու կուտակված են մի տեղ,

որեւիցե գիտնական բանախոսություն դանակով կտրելու և բաժանելու ազգի հասկացողությունից: Այդպիսի գիտլածներում պիտո էր մտածող հեղինակին կամ ամենեկին լուռ մնալ, կամ թե հանձն առնուլ խոսել գոնյա մի բանի փոր-
րիշատե հասկացողների համար: Եվ հրատարակողը, խոսելով ազգային մայր
դպրոցի մեջ ուսանելի նյութերի վերա, պարտք համարեց յուսաբանել դոցա
խորհուրդը այնպիսի հայացքով, որպիսի ունի դոցա վերա գիտությունը:
Հայերը չեն կարողանում հասկանալ մի բանախոսություն բարձր բմբռնողու-
թյամբ, մի բանախոսություն գիտնական կապակցությամբ. ինչ է այդ Հաս-
կացողության պատճառը. եթե չգիտեն և չեն խոստովանում նոքա, ապա
ուրեմն թող ասենք նոցա եղբայրաբար. նոքա չեն ստացել դպրոցական կար-
գավոր կրթություն, չեն ուսել մտածել ոչինչ նյութի վերա, չեն վարժել յուր-
յանց մտածողական զորությունը, և գիտնական հայախոսությունը մի ամե-
նեկին օտար բան է հային: Նորա համար մի փակած ու կնքած գիրք է մարդ-
կության պատմությունը, ազգերի կյանքը անցած ու ներկա օրերում. նոցա
գործականության ասպարեզը՝ մեր երկիրը, յուր մեծակշիռ ազդեցությամբ
մարդկային ազգի կերպարանագործության վերա: Հատկապես դորա վերա
է մեր խնդիրը, եթե կամեր ազգը և պիտի կարողանար մի օր մասնակից
լինել եվրոպական գիտությանը և բմբռնել գիտության գաղափարքը: Եվ այդ
խիստ ցավին դարման տանելու գիտափորությամբ հրատարակողը հանդես
մտավ բանախոսելու մի ազգային ուսումնական դպրոցի վերա, որ նա հա-
մարում է միակ հնարը հայկական կյանքի վերանորոգության, բուն հիմքից
ու արմատից: Եթե հայերին մի բան կօգնե, դա է մի ազգային մայր դպրոց
եվրոպական հիմքերի վերա:

Ցավը և ցավի դեղը ամենեկին շոշափելի կերպով դրեցինք ազգի առջև.
արդյոք մեռածների՞ խուլ ականջում եղավ մեր խոսքը, թե կենդանի լսող
մարդերի. դորա ապացույցը կտա մեզ ազգը դալոց օրերում. եթե գործը այն-
պես մնաց, ինչպես կա մինչև այս օրս, մենք ղեպի մահ տրամելու էինք և
բեկված սրտով գերեզման կիջնենք, տանելով մեզ հետ այն մի հատ մխիթա-
րությունը, թե մենք լցուցել էինք մեր այրական պարտականությունը, որչափ
կարելի էր մեր կյանքի պայմանների մեջ, և շունինք ամաչելու պատմության
դատաստանի առաջև:

Վերջին հոգվածում խոսեցինք կրոնի վերա, իբրև մի շատ մեծակշիռ
ուսանելի նյութի վերա հայոց մայր դպրոցում. մենք խոստովանեցինք քրիս-
տոնեական կրոնը իբրև դպրոցի մեջ ուսանելի նյութերի շարժվող ու կենսա-
գործող հոգին. մենք ցույց տվեցինք, թե ինչպես պիտի լիներ այդ ուսման
դասատվությունը սաորին և վերին դասատներում: Ցանկալի էր միայն, որ
կրոնի դասատուքը լինեին ուսած, ընդհանրապես կրթած և մտածող մարդիկ.
հմուտ եվրոպական լեզուների և մատենագրության, ունեցողք այնպիսի
օժանդակ տեղեկությունների, որ ամենայն կրթյալ մարդ պիտի ունենա՝ որևէ
ուսուցչական պաշտոն լցուցանելու համար, քաց ասպիսի մարդիկ սունկի
պես չեն բուսանում գետնից, այլ պիտի սերմանվին, ջուր սառնան, խնա-
մարկվին, որ ապա կարողանան պտուղ բերել: Եվ այս պատճառով պարտք
կա ազգի հոգևոր իշխանի վերա, մի հոգևոր ակադեմիա ընդհանուր գիտնա-
կան և աստվածաբանական կրթության հիմնարկել, ուստի կարող էին ժամա-
նակավ արժանավոր սպասավորք և ուսուցիչք աստուծո բանի առաջանալ
ազգի մեջ. ապա թե ոչ, մի ամենեկին անօրինակ և խիթալի բան է, հանձնել

կրօնի դաստառվությունը մի աշխարհական ճարդու, ինչպես ոմանք կամենին: Թեպետ ոչ ոք խելք ունեցողներից պնդելու էր, թե արժանավորությունը դրած է միայն հոգևոր զգեստի և անվան մեջ, բայց զժվար էր մեզ հավատալ, թե հայոց աշխարհականք ընդհանրապես ավելի խորամուխ կրթություն ունեին կրօնի գիտության մեջ, քան թե հոգևորքը:

Հայոց մայր դպրոցը Ռուսաստանի մեջ ունի մասնավորապես ուշադիր լինելու ռուսաց թագավորության պատմությանը, աշխարհագրությանը, ստատիստիկային, օրինագիտությանը: Հայերս քաղաքական մտքով ռուս ենք, այսինքն՝ ռուսաց կայսեր հպատակք և անդամք այդ տերութենական մարմնի, և ունիմք նույն օգուտը և վնասքը, ինչ որ ունի թագավորությունը ներքուստ և արտաքուստ: Մեր խոսքը այստեղ մի կույր հայրենասիրության վերա չէ, որ կամեր ամենայն ազգերից վեր ասել յուր սեփականը: Հայոց մանուկը հայկական մայր դպրոցի մեջ պիտի ուսանի յուր տերության պատմությունը, տեղեկանա նորա աշխարհին, նորա տնտեսական կյանքին, նյութական կարողությանը և վաստակարարությանը: Իբրև Ռուսաստանի հպատակ, պարտ է հայր քաջ ծանոթանալ այն օրենքներին, որով դատվում է նա, այն պարտականություններին, որ ունի լցուցանելու ղեպի տերությունը և այն իրավունքներին, որ շնորհած են նորան: Ինչ տերության մեջ ապրում է մի մարդ իբրև հպատակ, նույն տերության քաղաքական կարգերին տեղյակ ու ծանոթ լինել, նորան օգտակար է միայն. բայց տգիտությունը կարող է շատ անգամ վնասակար լինել և հազարավոր մանեթներ կլանելու պատճառ տալ մի կաշառակեր անբարոյական դատավորի, և սակավ կպատահե, որ ինչևիցե հպատակ պործ չունենար տերության դատաստանի հետ:

Բավական չէ հայոց ազգին առաջարկել մի այդպիսի ազգային ուսումնարան. դա մի ձեռնարկություն է, որ կարող է միայն աճել և պտղաբերել, գործակից լինելով դորան և այլ էական պայմաններ. մի ազգային, մանավանդ թե հայկական դպրոց կարող չէ ոչինչ առաջադիմություն գործել, առանց դպրոցական գրքերի, առանց պատրաստելու աշակերտների համար ուսումնական հանդերձանք զանազան գիտությունների մասին: Սկսյալ այբբենարանից մինչև եվրոպական լեզուների և գիտությունների ուսումնասիրության հարկավոր գրյանք, պիտի գրվին կամ թարգմանվին եվրոպականից, իհարկե, միտ ղենկով հայոց մանուկի առանձին կարոտությանը: Եվ այստեղ հարկավոր են զանազան ոճով գրվածք զանազան հասակների համար, որովհետև այլ են սկզբունք գիտության և այլ են վերին մասունք գիտության: Այդ խորհրդով ևս հարկավոր եմ համարում հայկական դպրոցին մի բարեկարգ տպարան՝ գոնյա մի արագատիպ մեքենայով և մի քանի հասարակ մամուլներով. տպարանի կարևոր սարք ու կարգի վերա չենք խոսում, որովհետև դոքա ինքնըստինքյան հասկանալի են. միայն հարկավոր կլինեն հոգաբարձու լինել՝ մի փոքր գեղեցկացնելու հայկական տառերի կերպարանքը, որ տակավին բավական տգեղ են: Թե մի տպարան կարոտ է աջողակ գրաշարների և կառավարչի, նույնպես հայտնի է, բայց հայտնի չէ հայերին, որ այդպիսի մարդիկ շատ սակավազյուտ են մեր մեջ, կամ թե այդ սակավազյուտքն անգամ շատ փոքր պիտանի, որովհետև չեն ստացած պատշաճավոր կրթություն: Մի մեծ հոգս և փուլթ մնում է գիտության ուսուցիչների արժանավոր ընտրությունը, որովհետև հայերի իմացական ու բարոյական կարողությունքը այդ մասին այնքան փոքր և աննշան են, որ դոցա ուսերի վերա ոչինչ բան

բարձրացնել կարելի չէ. այս պատճառով հարկավոր կլինի նվազագույն գիտնական ուսուցիչք բերել տալ և պարտք դնել նույն վերա, որ ուսանելին հասկերեն, ժամանակավ հայերեն լեզվով ավանդելու ուսումը հայոց մանուկին: Ամենայն խելոք եվրոպացի ուսուցիչ հասկանալով, որ մի ազգի կրթություն և լուսավորություն պիտի լինել յուր հատուկ լեզվով, ուրախությամբ հանձն կառնու այդպիսի պարտականություն, եթե զտաներ հայոց կողմից արժանավոր հատուցումն և պատիվ: Ուսումնական առարկայքը ըստ մեծի մասին պիտի ավանդվին հայերեն, բայց վերին դասատներում, որ աշակերտքը զարգացած էին ուսաց լեզվում, ոմանք առարկայք անպատճառ ուսերեն. դորօրինակ՝ Ռուսաստանի պատմություն, աշխարհագրություն, ստատիստիկա, լեզու և մատենագրության պատմություն, օրինագիտություն: Ռուսաց լեզուն պիտի ամենեկին հավասարակշիռ մնա հայերենին, և նորա դասավորությունը պիտի հանձնվի մի արժանավոր գիտնական ուսի: Հայը, մեր կարծիքով, պիտի լինի քաջ հայագետ և ուսագետ միանգամայն, իբրև հայ նախահարց որդի և իբրև ուս թագավորության հպատակ: Աստուծոյն՝ Աստուծոյ, կայսերն՝ կայսեր:

Ազգային մայր դպրոցը պիտի ունենա մի բավական ճախ մատենադարան հայկական, ռուսական և եվրոպական ընտիր գրքերի՝ թե՛ ռուսական և թե՛ բանասիրական մասին: Այդ գրչանքը կլինին օգտակար կես մի գիտնական ուսուցիչներին և կես մի դպրոցի զարգացած աշակերտներին:

Այժմ մոտենում ենք խնդրին, թե ինչ արժաթագլխով պիտի պահպանվեր մի ազգային դպրոց վերոհիշյալ ներքին կարգադրությամբ, և թե որ հայաբնակ քաղաքը առավել հարմարավորն էր այդ խորհրդով: Միտ դնելով Ռուսաստանի երկու մայրաքաղաքներից ուրտ և խոնավ եղանակին և այլ մանավանդ բարոյական անհարմարություններին, որ ծնանում են հայի համար հեռավոր քաղաքներում դաստիարակության պատճառով, ըստ որում մի փոքրիկ դպրոցական գերդաստան մի ահագին շրջակա ուս բազմության մեջ, կարող է միայն խորասույզ լինել և անհետանալ մինչ իսպառ իբրև մի կաթիլ օվկիանոսի մեջ, զխովին հաղթահարվելով օտար տարրից, մենք կարծում ենք, թե հայոց ազգային մայր դպրոցը անպատճառ պիտի գտնվի ժողովրդի բազմության մեջ. ուրեմն մի հայաբնակ քաղաքում հարավային Ռուսաստանի: Արդարև, դա ունի մի քանի մյուս անհարմարությունք, զորօրինակ՝ հեռավորությունը լուսավորության կենտրոններից, բայց ամենայն հարմարությունք մի տեղ ամփոփել անկարելի է: Այլև, մենք ավելի օգտակար ենք համարում, որ հայերին մատուցանվեր կիրթ, եվրոպական, լուսավոր և գիտնական մարդերի ընկերությունը բուն հայաբնակ քաղաքում, որովհետև այդտեղ եվրոպական մարդը, յուր գիտությամբ և բարոյականությամբ ներգործելով հայոց հասարակության վերա և ինքն կառնուր յուր վերա ներգործությունք հայության կողմից, որ լինելով թագավորող մասը, կսեփականեր յուրյան եվրոպականությունը, միանգամայն և հաստատ մնալով յուր ինքնիշխան հիմքի վերա: Մեր կարծիքով, պիտու էր խնամեցնել միմյանց հետ եվրոպականությունը և հայկականությունը, ուստի կառաջանա մի գեղեցիկ բարոյական զավակ, խնամեցնել հոգով ու մարմնով ազնվարյուն հայկական սեռը նույնպիսի ազնվարյուն եվրոպական ցեղերի հետ, զորօրինակ՝ գերմանականի, ֆրանսիականի և անգլիականի հետ. դորանով ևս առավել կազնվանա և նոր կենդանություն կստանա հայկական արյունը և հոգին: Ընտիր ազգերի

արենակցական խնամութիւնը միշտ նորոգել է ազգերի կյանքը. այդ բանը պատահել է հնումը և հայերին, զորօրինակ՝ հայերի արշունը, խառնվելով Արշակունյաց ազնիվ և զվարթ արշունի հետ, ուստի առաջացել է, ինչպես հայտնի է պատմութիւնից, մի նոր Արշակունի հայ սերունդ, հիմնարկու և առաջացուցիչ հայկական քաղաքագործութեան և լուսավորութեան: Բոլորակա-նավոր և բազմարդուն աշխատավորքը հայոց կրթութեան ասպարեզի մեջ հղած են Արշակունյաց ցեղից. զորօրինակ՝ մեր երանելի ավետարանաք-րոզ հայր Գրիգոր Լուսավորիչը, Հայաստանի լուսափայլ ճրագները՝ Ներսես Մեծ և նորա աշակերտ Սահակ Պարթևը, Մեսրոպը և այլ մյուսներ: Շատ մնասակար է մի այժմյան ազգի, որ կամեր առաջ խաղալ ժամանակի հետ միասին, յուր անձի, հրեից պես համարելով միակ ընտրյալ ժողովուրդը աս-տուծո, առանձնանալ յուր մեջ, փակվիլ յուր մեջ և շընդունել յուր մեջ օտար ազգերի պատվական հատկութիւնքը: Եթէ հրեից ազգը մի օր ունիւր այդպի-սի առանձնական կեցութեան պատճառ, ըստ որում նա էր միաստվածյան կրոնի միակ սպասավորը յուր շրջական հեթանոս բազմաստվածյան ազգերի մեջ. բայց այսօր, ինչպես հրեան, եթէ չկամեր խստասրտութեամբ կամակոր-վիլ յուր հին մովսիսական օրենքի մեջ, շունի ոչինչ խելացի պատճառ խոր-շելու միաստվածյան քրիստոնյա ազգերից, նույնպես և քրիստոնյա հայը շունի ոչինչ տեղիք փախչելու մերձավորութիւնից և հարակցութիւնից մյուս քրիստոնյա, մանավանդ թէ եվրոպական ազգերի հետ. մի նեղ ու փոքրոգի կրոնական հայեցվածք պիտի թողուլ. պիտի վերջիվերջո հասկանալ, որ ֆա-նատիկոսութիւնը մեծ արգելք է ազգային լուսավորութեան և կրթութեան ճա-նապարհի վերա. պիտի վերջիվերջո հասկանալ, որ քրիստոնեւթեան ան-հյուսաքարը Սերն է, սեր առ աստված, սեր դեպի ընկերը, աստվածասիրու-թիւն և մարդասիրութիւն: Հայերը չեն միայն որդիք աստուծո, իբրեւ քրիս-տոնյայք. և եվրոպացիք, իբրեւ քրիստոնյայք, են աստուծո որդիք. ուրեմն այլ ի՞նչ պատճառ կամ տեղիք կա միմյանցից առավել և նախամեծար հա-մարելու յուր անձը, երբ որ բոլոր քրիստոնյայքս մի երկնավոր հոր որդիք ենք, հարազատ որդիք և ոչ խորթ որդիք. և ի՞նչ խորհուրդ ունի եղբայրատե-ցութիւնը. ո՞չ ապաքեն եղբայրասիրութիւնը մի ավելի քաղցր ախտ է մար-դուս սրտի համար, քան թէ այն տգեղ ու անճոռնի, ուտող, մաշող և կործա-նող եղբայրատեցութիւնը: Դավանաբանութիւնը չէ քրիստոնեական կրոնի իսկութիւնը. Քրիստոնյա մարդը, կամավորվելով միայն այդ հիմքի վերա, միշտ կմնա յուր բնկերին ատեցող, թշնամի և հալածող. այդ բանը ամենեւին բնդգեմ է քրիստոնեական սիրո և մարդասիրութեան հոգուն: Մենք, արդարեւ, կարող չենք զովել մի-մի նեղսիրտ տերութիւնը, որ դավանաբանական կող-մը կրոնի շինել են յուրյանց համար քաղաքական միութիւնը իբրեւ թէ ամ-բողջ պահելու գործի և հնար, բայց զորանով ավելի վնասում են ազգի բարե-վիճակութեանը, քան թէ օգնում են:

Մեր առաջարկած ազգային ուսումնարանի տարեկան ծախքը լինելու չէր փոքր, մանավանդ սկզբում, ուր պիտի շատ բաներ իսկույն և միանգամայն հոգացվէին: Հայերը տակավին չգիտենալով, ինչ ասել է մի ազգային դպրոց, ինչպես պիտի դա լինի կարգադրած և ինչ հիմքերի վերա ներգործեւ, եթէ կամեր լինել ազգին ճշմարտապես օգտակար և պտղաբեր, մտածում են, թէ մի ուսումնարան անունով բան, այստեղ ու այնտեղ, այս կամ այն հա-սարակութեան մեջ, այս կամ այն, անունը ուսուցիչ կամ զիտուն, մասնավո-

րի. փարշության տակ, այո, շատ անգամ և օտար մարդերի ձեռքում, կարող էր որևիցե պաղաքեբություն առաջացնել: Հայերը սովոր են միշտ ասել և կրկնել յուրյանց բուն ասիական խոսքը. «Չունեցածներիցս ավելի լավ կլիներ այս կամ այն, թեև շատ անկատարը ինքնըստինքյան». այդպես ասելով և լսելով, մինչև այսօր ոչ մի տեղ հայերի մեջ եղած չէ հոգաբարձություն մի հիմնավոր, եվրոպական կարգերով դպրոց հաստատելու ազգի մեջ. բավական չէ միայն փոքրիշատե արծաթ հավաքել որևիցե ազգային ձեռնարկության անունով. պիտո է և իմանալ գործ դնել այդ արծաթը իմաստությունը, յուր խորհրդին պատշաճ կերպով:

Մի հայկական մայր դպրոցի հիմքը պիտի լիներ խախուտ կամ թե ավագի վերա դրած, այսինքն՝ նորա տեղապես պահպանությունը և առաջադիմությունը կլիներ ամենևին երկբայելի, առանց ապահովելու նորա նյութական հնարների աղբյուրքը, առանց գոյացնելու մի հաստատ երևելի արծաթագույն, առանց տեղական արդյունքի: Ժամանակավոր հասույթքը առօրյա հիմքի վերա անխորհուրդ էն. զորօրինակ, մի հայ նվիրում է մի շինելի ուսումնարանի խոսքով միայն 5000 մանեթ, պահելով արծաթի յուր մոտ և գորա տարեկան տոկոսիքը միայն հատուցանելով ուսումնարանին. հարցանում ենք, եթե այդ բարի մարդը, լինելով այսօր հաջողության մեջ, էզույց հանդիպեցավ անհաջողության, կամ թե նորա մահուց հետո ժառանգավորքը տակով արեցին այդ գույքը, նորա անվամբ ու խոսքով նվիրած արծաթի ո՞ր կմնա. որովհետև աղքատացածից ոչ ոք իրավունք չունի բան պահանջել, մանավանդ որ այդտեղ գործը բարոյական դատաստանի և ոչ թե քաղաքականի տակ է, որովհետև երաշխավորություն չկա: Ոչ. սոքա խախուտ և ասիական սուտ հիմքեր են: Ինչ բնծայաբերությունք թե մեծ և թե փոքր լինում են ազգի կողմից որևիցե ուսումնարանի համար, իսկույն պիտի մտանեն ուսումնարանի գանձատան մեջ և ապահովվին պատշաճապես հոգաբարձուների պատասխանատվությամբ: Ավելի բարվոք է ամենայն տարի արծաթ հավաքել շատ ու փոքր գումարով, մինչև կգոյանար ժամանակով մի երևելի արծաթագումար, իբրև հիմք տեղական պահպանության ուսումնարանի: Զոհաբերությունից կարող են միայն ազատվել ամենևին անվաստակ և չբավոր հայերը. բայց ունեորքը, վաստակավորքը, միտ դնելով յուրյանց զավակի ամենալավ բախտավորությանը, որ դաստիարակությունն և ուսումն է, պարտական են յուրյանց տարեկան տուրքը ձգել ազգի գանձանակի մեջ. ամենայն բարեխրդճությամբ, ամեն անձն ըստ յուր կարողության: Ո՞ր հայը, արհեստավոր և գաճառական, կլիներ այնպես անհավատ և հեթանոս, որ ձեռքում կարողություն ունեցած, կամավ և պիտույությամբ ուրանար յուր ծնողական պարտքը զեպի յուր զավակը, յուր ազգը, յուր արյունը: Ո՞ր վաստակավոր հայը մեր մեջ կարող չէր յուր տարեկան տնտեսական ծախքից, չենք ասում 50, 25, այլ 2 կամ 3 մանեթ ետ ձգել մի այդպիսի սուրբ և սրբազան գործադրության համար. Այդպիսի ժողովրդային տուրքերից, անտարակույս, կարող են հավաքվիլ բավական մեծ գումարներ, մանավանդ այնպիսի քաղաքներում, որ գտնվում է հայերի մեծ բազմություն: Մասնավոր բնծայաբերությունք պատշաճավոր կերպով կարող են լինել և ցանկալի են: Մեր հայերը վերջին ժամանակներումս, մեր հայերը, ասում եմ, շատ գովանի առատաձեռնություն են ցույց տված մինչև դեպի այլակրոն ազգեր, հաղարավոր մանեթներ զոհաբերելով մահմեդական աղոթատեղիի շինության համար, այո և երևելի գու-

մարներ գործ ղնելով ուսաց եկեղեցիք շինելով հեռավոր ասիական կողմերում: Հայեր մի այգպիսի առատ մարդասիրությամբ և աստվածասիրությամբ, որ տարածում են յուրյանց բարեգործությունը մինչև դեպի ալլադավան ազգեր, այգպիսի մեծահոգի, պատվական հայեր, կարող չենք մտածել, որ անսիրտ, անհոգի և դատարկաձեռն գտնվեին դեպի յուրյանց արևնակից ազգի ազգային մայր դպրոցը: Դժվար է մեզ հավատալ այդ բանը. առատաձեռնություն դեպի օտարքը, ժատություն դեպի յուր ազգը և արյունը. ցավ կլիներ մեզ հավատալ, թե այգպիսի առաքինական գործերի միակ շարժառիթն էր մի ունայն փառասիրություն:

Տարեկան ծախքը հայկական մայր դպրոցի, բուն եվրոպական կարգավորությամբ, տպարանի պահպանության ծախքի հետ միասին, հազիվ թե կարելի է 25000 մանեթից պակաս հաշվել: Գլխավոր հոգալիքը են նախ, ընտիր և բանագետ եվրոպական ուսուցիչը, իհարկե պիտանի և գործունյա կացուցանելով նույնպես հայկական կարողությունը, որքան այստեղ ու այնտեղ գտնվում են և հայանի են ազգին. երկրորդ, դպրոցական մատյանքը, որ ընտրությամբ և ղգուշավոր կերպով պիտի պատրաստվին և տպագրվին հայկական ուսումնարանի ծախքով: Առանց պատշաճավոր դպրոցական մատյանների ոչինչ դպրոց կարող չէ գործ կատարել, որպես արվեստավորը առանց գործիքի: Հայերը կարող էին շատ բաներ թարգմանել ռուսերենից, ինչպես ռուսները յուրյանց ուսումնարանի համար թարգմանել են եվրոպականից, մանավանդ թե գերմանական լեզվից: Գլխավոր, ամենամեծ, սուրբ հոգալիքը մի ազգի, որ կամի մեր ժամանակներում առաջ խաղալ, հիմնարկել յուր համար մի բախտավոր դպրոց, մի միսթարական ապագայք, դպրոցն է. մի ազգային դպրոց, ժամանակի պիտույքին հարմար ու համեմատ: Այս պատճառով ահա և մեր նվիրեցինք այդ խնդրին որպես արժան էր, մեզ բաղմամասնյա ուշադրությունը: Մենք ազգի հրապարակի մեջ հայտնեցինք մեր իդեալքը, թե ինչպես պիտի կարգադրած լիներ և ներդրած մի ազգային մայր դպրոց, եթե կամեր նա լինել մի մտավորական և բարոյական վերածնության ավազան հայերի համար: Ազգային մայր դպրոցի կառավարությունը պիտի մնա ազգի ձեռքում և նորա ընտրած կառավարչի առաջնորդության տակ գործ կատարե ազատապես. տերության ընդհանուր օրենքը ուներ միայն հովանավոր լինելու նորան, պաշտպանելու նորան ընտանի վնասակար ազգացություններից:

Ազգային մայր դպրոցի տեղը, ավելի հարմարավորը ամենից լինելու էր այնպիսի քաղաք, որ ունի մոտավորություն ծովի հետ. որովհետև միջերկրական քաղաքները փակ լինելով, պիտի շատ դժվարացնեն հաղորդակցությունը եվրոպայի հետ, որո մերձավորությունը ունի օգտակարությունը ամենայն մասին: Այս պատճառով մտածում ենք, որ դպրոցի առավել պատշաճավոր տեղը է նախիջևանը Դոն գետի վերա, Ալովյան, ուրեմն և Սև ծովին շատ մոտավոր. իսկ ժողովուրդը՝ բոլորովին հայ և մոտ 20,000 հոգի յուր շրջակա գյուղերով: Թող այս. նախիջևան քաղաքը ունի արդեն ժառանգությամբ ստացած Հեղկաստանից մի բավական երեւի արժաթագլուխ 53,000 մանեթ և այլ տարեկան եկամուտք կալիաթայի մեջ եղած կալվածից¹¹: Մի օր ազգային ժողով ու խորհրդակցություն լինելով և գորա մեջ արժանավոր բերաններով ազգի օգուտը գնելով հասարակության առջև, չկարծեմ, որ հայք. թեև մի անկիրթ ազգ, այնքան անօրեն և անաստված գտնվեին, որ դանակն առ-

ներին ձեռքը և վայրենաբար խառնեին ազիբները յուրյանց հայրենակից ազգի փորի մեջ: Ես հակամիտված եմ դեպի այն կարծիքը, որ բոլոր տրտում և անմխիթար երկպառակույթյան, վեճերի և թշնամության պատճառը են անձնասիրություն և ախտավորություն, և ցավալի է ասել, որ այդ պղտոր ախտերը մինչև այսօր այնպես նսեմացուցել են հայի մեջ ազգասիրության սուրբ և վերին գաղափարը, որ այդ ազգը ինքը յուր ձեռքով ջլատում է և կործանում է յուր զորությունը մի անվերջ խառնակության և անմիաբանության մեջ: Եվ այսպիսի ներքին խռովություններից օգուտ քաղելով՝ չար և վատթար մարդիկ միշտ կարողացել են և պիտի կարողանան ներս մտնել այդ հասարակության մեջ և բար ու քանդ առնել ազգը նորա հատուկ զենքով:

Ազգային խորհրդի մեջ, որ լինելու էր դպրոցի հիմնարկության և կարգադրության մասին, ամենեքայն հավասար են իբրև ազգի անդամք. իհարկե առավել գիտունը և փորձառուն պիտի նույնպես կարողանա յուր կարծիքը և բարոյական զորությունը հարգի կացուցանել, եթե ուներ մի հասարակագույն կարծիք և բարոյական կարողություն և համաձայնել զորան սլարտական է ամենայն բարեմիտ անձն, ուրախանալով յուր ընկերի որպիսի և իցե մտավոր և բարոյական առավելության վերա և ոչ թե նախանձելով նորան մի վատթար և կույր անձնասիրությամբ: Ոչ ում փակած չէ ճանապարհը յուր անձր երևելի կացուցանելու, եթե ունի շնորհք. բայց նախանձի և ջանալ նսեմացնել, անգործ կացուցանել օտարի շնորհը, որովհետև մենք ինքներս անշնորհ էինք, ասել է, որ հայը յուր տիմարության մեջ ինքն յուր բախտավորության տակը փորում էր և երբեք կարող չէր որևիցե բախտավորության հասնել, այլ կմնար հավիտյանս հավիտենից մի թշվառ և ողորմելի ազգ:

Իմ վերջին խոսքը առ մերալինքը այսպես է. ժամանակը դրել է հայերի առջև կրակ և ջուր, մահ և կյանք, որին կամին, թող միևն յուրյանց ձեռքը: Հայերի առջև դրած է այսօր մի երկճյուղ հերակիսյան ճանապարհ¹², դեպի առաքինություն և արատ, դեպի փրկություն և կորուստ: Թող ընտրեն, որը հաճու է նոցա: Մենք անպարտ ենք:

34. Դ Ե Վ

ԱՐԵՎԵՅԱՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Ինքն ռուս բանաստեղծ Լերմոնտովի)

(Նախաբան)

Ընծայելով մեր ազգի ընթերցողներին այս գործը ռուս բանաստեղծ Լերմոնտովի, շատ մոտ է ինձ առիթը, այո, բնական իսկ, տալ այստեղ մի քանի ծանոթություն մատենագրի մասին. բայց շատ ու շատ ցավում ենք, որ մինչև այժմ «Հյուսիսափայլի» թերթերի մեջ ոչինչ ճառախոսություն եղած չլինելով ռուսաց թե բանաստեղծական և թե ուսումնական մատենագրության վրա, մեր ծանոթությունը Լերմոնտով բանաստեղծի մասին լինելու էր փոքր-ինչ կցկատուր, որովհետև շուներ ներքին կապակցություն ռուսաց լիտերատուրայի բովանդակ ընթացքի հետ: Այս և սրա նման պակասորդը հուսով ենք լցուցանել ժամանակով, որքան հնարավոր էր «Հյուսիսափայլի» կարողությանը:

Ասենք իսկույն մեր հայկական ընթերցողին, թե Միքայել Լերմոնտովը յուր բոլոր բանաստեղծական ասպարեզի մեջ հանդիսանում է մեր առջև իբրև Ալեքսանդր Պուշկինի հավասարակշիռ հաջորդը կամ թե մանավանդ իբրև նրա վաստակակից։ Եվ Լերմոնտովի վախճանը հղավ նույնպես, որպես եղել էր Պուշկինի վախճանը։ Ինչպես սա յուր «Եվգենիոս Օնեգին» բանաստեղծության մեջ մարդարեաբար նախագուշակել էր յուր մահվան կերպ, այնպես և Լերմոնտովը յուր լուծանի մեջ «Հերոսը մեր ժամանակի» և, մի շատ դարմանալի բան, գրեթե բառ առ բառ, ուղիղ և անվրեպ նշանակելով պատահարի հանգամանքը։ Լերմոնտովը, հազիվ թե երեսուն տարեկան, մեռավ 1841 թ. հուլիսի 27-ին, մի մենամարտության (դուելի) մեջ Կովկասում, ուր հնչեցուցել էր Պուշկինի գերեզմանի վրա։

Եթե քննենք Լերմոնտովի բանաստեղծական հոգու ընդարձակությունը, ապա պետք է ասել, որ նա առհասարակ ոտքը դուրս չի դրել անդլիացի Լորդ Բայրոնի տեսության սահմանից. նա սկսել է և ավարտել է յուր ասպարեզը իբրև բանաստեղծ ճեղքած ու պատառած հակառակությունների, և այն վերջին կամ թե նախավերջին բանաստեղծական գրվածք, որ ունենք նրանից, էր մի տեսակ, սրտից դուրս խթած հառաչանք այն համեմատության վրա, որ կար մտավորական կատարելատիպի (իդեալի) և իրական, ստույգ աշխարհի մեջ, այն առնչության վերա, որ մի հոգիազգաց մարդ ունի դեպի ընկերությանը, արդարև մի շատ վերին, հանճարեղ, սրտից դուրս խթած հառաչանք*։ Սակայն պիտի ասել, թե Լերմոնտովի բանաստեղծությունը, և իբրև նմա-

* Այս է բանաստեղծությունը մակագրությամբս։

«ՄԱՐԳԱՐԵ»

Սկսյալ այն օրից, երբ հայրն երկնքում
Ինձ տվեց շնորհ մարդարեական,
Ընթևոնում եմ ես մարդերի աշրում
Նոցա չար հոգին ամբարշտության։

Ես այնուհետև սկսա քարոզել
Սուրբ ուսմունք սիրո և ճշմարտության.
Ընկերքս բոլոր ինձ քարկոծ առնել
Վեր կացան իբրև կատաղած դադան։

Ցանկցի մոխիր ես գլխիվ վերա,
Քաղաքներից դուրս փախա չքավոր,
Անապատի մեջ ապրում եմ ահա
Աստծո սեղանից, իբրև թևավոր։

Այնտեղ, խորհրդով տեսչության վերին,
Հնազանդ է ինձ հոգեղեն ստեղծված.
Ունկնդիր եմ ինձ աստեղք երկնային
Շողշուղուն փայլով ուրախազգեստված։

Բայց երբ դեպ թաղաք այն աղմկային
Լինում է ուղղել իմ շտապ քայլեր.
Այն տեղ ալեորք ժպտմամբ անձնասեր,
Ասում են այսպես երևիսներին.

նողություն Բայրոնի բանաստեղծության, է առավել ազատ, առավել ինքնիշխան և առավել այրական խոսքը, որ Ռուսաստանը խոսել է մինչև այսօր աշխարհի հրապարակում: Լերմոնտովի բանաստեղծական պաշտոնը էր մի ազատ, առանձնավոր, բարձրագույն հոգու պատերազմ ընդդեմ մի անողոքի ինքնակալության, որ կամեր մեծ ու փոքր հավասարել միմյանց, և, անտարակույս, այս ազատազգաց ռուսի հուսահատությունը դեմ հանդիման ցարի բռնակալությանը, էր ավելի արդարացի և հիմնավոր, քան թե անգլիական Լորդի հուսահատությունը դեմ հանդիման յուր աշխարհի որպիսությունը: Լերմոնտովը նշանավոր է լիրիկական տաղերգության մեջ: Նրա բայրոնական երանգներով գունավորված բանաստեղծությունը վերջին տեսակից (որ են «Չերքեսյան պատանին Մցիրի» այսինքն, նորընծա վանական եղբայր, «Իսմայիլ Բեյ», «Հաջի Աբրեք», «Դեմոն», «Գանձապետուհի») գրեթե ամենեւեմ ունեն յուրյանց հանդեսը կովկասյան աշխարհում, որի բնությունը հրաշալի կերպով նկարագրվում է նոցա մեջ: «Չերքեսյան պատանին» իրավացի անվանել են նոր ժամանակի բանաստեղծության «մարգարիտը». բայց առավել բարձր բազմացրել է յուր անձը, ավելի ինքնաստեղծ արարիչ երևում է Լերմոնտովը յուր հարազատ, բուն ռուսական երգի մեջ «Յար Իվան Վասիլևիչ, նորա ժանուկ թիկնապա՛հ Կիրիլեիչը և հանդուգն վաճառական Կալաշնիկովը»: Պատճառ, այս փոքրիկ վիպասանական երգը բացատրում է հին սլավոնական, ազգային բանաստեղծության հոգին և ձևը անդուգական պարզությամբ և ստուգությամբ, այլև մի կատարյալ ճարտարապետական դործի կերպարանքով:

35. Մ Ա Հ Ա Յ Ո Ւ Ց Ա Կ

ՀԱՆԳՈՒՅՑԱԼ ՄԱՆՈՒՇԱԿ ՏԻԿՈՋ ՆԱԶԱՐՅԱՆՅԻ

Անցյալ մայիսի 2 թվականին Թիֆլիսում ավարտեց յուր երկրավոր կյանքի ասպարեզը Մանուշակ տիկինը՝ Նազարյանց, այբին Տեր Եսայի քահանայի Նազարյանց: Այս ազգատոհմը, որ առաջ ասվում էր Շահնազարյանց, չէ բնիկ թիֆլիսեցի, այլ եկավոր և տեղափոխված Պարսկահայքի խոյ քաղաքից ներկա դարի սկզբում, կամ թե անցնելու վերջում. ուրեմն ալն ժամանակից, երբ Վրաստանը ստորագրվեցավ ռուսաց իշխանության գավազանի տակ: Մանուշակ տիկնոջ և Տեր Եսայի քահանայի ամուսնությունից առաջացել են 4 զավակ, բոլորը ծնված Թիֆլիսում, այսինքն՝ Դեմետրիոս, Հռիփսիմե, Մարտիրոս և այս բառերիս զրոգ, ամենակրտսեր զավակը՝ Նազարյանց ազգատոհմի: Անդրանիկը գրանց մեջ՝ Դեմետրիոսը, ինչպես լսած

«Նաչեցիք ահա, օրինակ դա ձեզ,

Յուր հպարտությամբ անհավան էր մեզ.

Սեզ հավատացնել տխմարը կամեր.

Թե նոր շրթամբք Աստված խոսում էր:

«Նաչեցիք, տղայր, ալդ մարդու վերա

խոժոռ ու նիւար, դունատ տեսությամբ.

Տեսեր, ինչպես մերկ և աղբատ է դա,

Դերանից փախչում են արհամարհությամբ»:

եմ հալերժացած մորս բերանից, վախճանած է ծաղիկ մանկության օրերում, երբ Վրաստանում կատաղել է ժանտամաճը, ահավոր ապականություն դորձելով և Թիֆլիսի բնակիչներին քաղաքից դուրս վարելով դեպի շրջակա դաշտերն ու սարերը: Թիֆլիսի ալեօրներին լավ հիշելի պիտի լինի, թե որ թվականին է պատահել այս աշխարհավերս անցքը: Երկրորդ զավակը՝ Հռիփսիմն անուն, մի նազելի աղջիկ և պատվական քույր, յուր հասակի հրաշափառ գարնան մեջ կանաչ ու դալար գլորվեցավ դեպի հող գերեզմանի, մի տրտում դոճ աչն շար և վարակիչ հիվանդության, որով ցավագարված էին մեր ծնողները, որոնց օր ու գիշեր հսկող, անմեկնելի հոգաբարձուները և դարմանիչքը եղած էին՝ այդ քույրս և այժմուս կենդանի երեց եղբայրս՝ Մարտիրոս, աղնրվամիտ ծնողները հեռացրել էին յուրյանց մոտից կրտսեր որդին, պատըսպարելով նրան բարեկամների տներում: Հռիփսիմեն վախճանվեցավ հորից մի շաբաթ առաջ, և, ալվա՛ղ, այս բառերիս գրողը, այն օրերում մի կրակոտ ասիական մանուկ, ամենևին սիրտ, ամենևին զգացողություն, կատաղի ցավով, կուրծքը մոտ դեպի պատառումն, դողդոջուն ձեռքով հող է ցանել այդ թուփից կտրած, փշուր-փշուր արած կոկոնի վերա: Գերեզմանի վերապը մեր գերդաստանի մեջ միանգամ պիտի բացված, պիտի հետզհետե կլաներ, նախ, մեր հայրը, ապա մեր ազգականներից մինը, շատ սիրելի, աղնվամիտ կին, որ եկել էր դարմանելու հիվանդ ծնողիս, բայց վարակվելով նրա ցավից, գլնի երկարաժամանակյա, անասելի տառապանքի, վճարեց յուր կյանքը, իբրև բարեկամ, որ գրել էր յուր կյանքը յուր բարեկամի վերա: Սեր ու հարգություն այդ ազնիվ կնոջ հիշատակին: Մարդասեր բժշկի հոգաբարձությամբ, գերեզմանի ափից խլվեցավ միայն մայրս՝ մի նոր աստվածային պարզև յուր որբացած, անապատ դարձած գերդաստանին:

Այս մի քանի ծանոթությունները՝ տրված նազարյանցի գերդաստանի մասին, թող այժմ, որչափ այս բուպիս կարող եմ հիշողությամբ նորոգել իմ մեջ հեռավոր անցածի օրերը, պնանք համառոտ խոսելու, թե ինչպես է եղած այդ գերդաստանի կյանքը և վարքը, որպիսի ծնողներ էին եղած ամուսնակից նազարյանքը, և ինչ չափով լցրել էին յուրյանց պարտականությունը դեպի չուրյանց զավակները և դեպի յուրյանց ընկերքը, դեպի աստված:

Որդիական մեծարանքը թող չպղտորեմ մեր տեսության պայծառությունը, թող չկաշառե մեր սիրտը: Արդարությունը չունի այլ և այլ կշիռ, այլ և այլ չափ յուրի և օտարի համար: Ոչ. մենք կխոսենք մեր ընթերցողների հետ նույն լեզվով, նույն տնաշառ դատողությամբ մեր հատուկ ծնողների մասին, ինչպես մինչև այժմ հայերը յսել են մեր բերանից օտարների մասին:

Մեր ծնող հայրը, Տեր Նսաչի քահանան, մի շատ բարեմիտ, աղնվասիրտ, ցածուն հոգով մարդ էր և այս մասին գովաբանությամբ վկայված յուր մեծավորներից: Շատ որդեակ հայր էր, բայց և շատ խիտ դեպի յուր զավակները: Իբրև ասիական դպրոցի աշակերտ, նա գիտեր միայն դաստիարակել երեխաներին ցավեցուցիչ սաստողական հնարներով, գովազանով և սպտակով: Նս շատ խաղաղասեր մանուկ էի. նորա ցերեկով հանգստության ժամերը ինձ նպաստ առնելով, կթողնեի ուսումս և կթռչեի տափերը՝ փողան արձակել մի առանձին հաճությունը էր ինձ, բայց քնից վեր կացած հայրս, շանսնելով ինձ՝ ուսման վերա, կորոներ, կգտներ ինձ, կկապեր և կպատժեր փառավորապես: Թնքուշ սիրով սիրող մայրս, այդպիսի դիպվածներում շատ անգամ մեջ ընկնելով, կպահպաներ մանուկները հոր պատժողական հար-

վածներին: Հայրս շուններ գիտնական կրթություն, ինչպես մինչև այժմ ևս ասիական տխուր հանգամանքի մեջ շունի ոչ մի հայ քահանա. բայց իմ հայրս ուներ մի տեսակ վերին կրթություն, յուր անձնական աշխատասիրությամբ ստացած, օր ու գիշեր տարածված խմորատախտակի վրա, այն ժամանակ շունին դասեղաններ, օրվանկելով գրչագիր ու տպագիր գործեր և շատ պարզ գեղեցիկ գրչով. նա գրում էր բավական ընտիր հին հայկաբանությամբ, որ նրա ծամանակի միակ գիտությունն էր, և այնպիսի գաղափարներով, որ սեփական են այն ժամանակի և այժմուս հոգևոր կրթությանը հայերի մեջ: Իմ նախակրթական ուսումս մի թշվառ և աղքատիկ բան էր, համեմատելով այժմյան մանուկների բազմամասնյա ուսանելի նյութերին. մի փոքր ընթերցանություն գրոց լիզվով գրքերի, լոկ հայերեն և այն իսկ անհասկանալի հին հայերեն, որ շուններ ոչինչ սնուցիչ նյութ իմ հրեխայական հոգուս համար: Իմ առաջին կրոնական դաստիարակությունս ստացել եմ Նոր կտակարանի պատմություններից, որ տպած էր Պետերբուրգում Հովհաննես Արղության վիճակավոր առաջնորդի օրերում, պատկերազարդ: Ընտրությունը վատ չէր, միայն թե անգիր սերտել սրբազան պատմությունքը, մանավանդ կիսով չափ հասկացած, ինչպես պահանջում էր հայրս, վնասակար: Տասն և չորս տարեկան հասակում ինձ հրեց եղբորս հետ միասին հանձնեց հայրս մեծ քերական Ղարաբաղցի Պողոս վարդապետին, որ մեզ խելք և իմաստություն ուսուցանե Չամչյանի քերականության վրա, որի մի օրինակը, վարժապետի սեփականություն, գնեց մեզ հայրս 10 մանեթ արծաթով: Ինչ կրթություն և լուսավորություն կարող էր մեր հայրը աճա տղայական և չքավոր ժամանակներում հասցնել մեզ, հոգացել է նա. բայց իմ զխավոր ստացվածը և օգուտը եղել է միշտ իմ հոր հատուկ գրասիրության և ուսումնասիրության օրինակը, նրա կենդանի խոսքը և խրատները ինձ:

Իմ հայրս հարուստ մարդ չէր և ոչ իսկ որոնել է հարստություն և բարեկեցություն: Մեր առաջին կյանքը շատ չափավոր էր. այնուամենայնիվ մենք երեխաներս միշտ ապրել ենք զոհ և երջանիկ. ծնողական սերը միշտ պահել է մեզ զուգած ու զարգարած: Մեզ ամենևին անծանոթ են եղած այժմյան մանուկների և երիտասարդների հազար տեսակ արհեստական և երեակայական կարիքները. բայց ոչինչ անմեղ ուրախություն, ոչինչ գեղեցիկ զբոսանք մեր ծնողները խնայել չեն մեզանից, մանավանդ հանդիսավոր և արձակ օրերում: Երեխաներին առաջը ձգած, կսիրեր հայրս ման առնուլ նրանց հետ սար ու ձոր և դաշտ, և այդպիսի զբոսանքներ՝ զվարթ խոսակցությամբ համեմված, մի կատարյալ հարսանիք էին երեխաներիս համար: Երանելի օրեր մանկության, երբ տակավին կյանքի ցավերը և հոգսերը լրջվել չէին կուրծքը:

Իմ հոր ամուսնական ընթացքը մորս հետ մեղմ և քաղցր էր առհասարակ: Հրամայողություն և հնազանդություն, տեր ու աղախին, այդպիսի բաներ նկատել չեն իմ աչքը—և երեխաների աչքը շատ բաջ հսկող և նուրբ նկատող են: Մայրս միշտ ունեցել է մի մեծարական ակնածություն յուր ամուսնակից տղամարդից և գրանով ամենալին գալթակղության բար հետո է պահել յուր զավակներից: Երեխաներս միշտ իմացել ենք, որ մեր հոր ու մոր կամքը միմ է, և հնազանդել ենք նույն առանց հակաճառության և դիմադարձության: Մայրս իբրև վաղ ժամանակների տախկան կին, ստացել չէր ոչինչ գրագիտական կրթություն. բայց ի բնե խելացի և հանճարեղ կին էր,

կարող ըմբռնել և հարգել ամենայն բանավոր խոսք և դատողություն: Ինչ-
ինչ դիպվածներում ավելի հեռուտես և պայծառահայաց էր մայրս, քան թե
յուր փորձառու, բայց փոքր-ինչ կրքոտ ամուսնակից տղամարդը: Հորս կեն-
դանության վերջին տարիներում պատահեցավ մեր ընտանիքի մեջ մի խըն-
դիր, որի վերա տարածայնելով կարծիքները, հանդես տվեցին տհաճության
և երկպառակության երկուսի մեջ: Միավաժը ցավալի է ասել, մեծապես
սխալվածը հայրս էր, ինչպես ստուգվեցավ գործով, իսկ իրավը և արդարը,
բայց անարժանապես վշտացուցածը իմ մայրս: Այնուամենայնիվ մայրս,
իբրև խելացի և ազնիվ կին, միշտ սիրել է և հարգել է յուր զավակների հայ-
րը և անմխիթար արտում էր, երբ ինքը հիվանդության մահճի մեջ դրած,
զրկվեցավ յուր ամուսնակցից, որի հիշատակը երկար ու ձիգ տարիներ հետո
ևս մեծարական սիրով պատվել ու հարգել է նա, և նույնը ուսուցել է յուր
որբացած զավակներին: Մայրս չափից դուրս, ինչպես բոլոր ասիական մայ-
րերը, ախտաբորբոք սիրով կսիրեք յուր զավակները. մի քանի օր, ինչ եմ
տեսնում, մի քանի ժամ բացակայությունն նրանից, կարող էր ձգել նրան մի
հալոդ ու մաշոդ մտատանջության մեջ. բայց թե կրկին տեսության ժամե-
րը—մանավանդ մի տեղական բացակայությունից հետո որպիսի տարա-
պայման շարժողությունը սովոր էին հարուցաձնել նորա մեջ, դժվար է ինձ
նկարագրել: Երկու գործեցուցիչ տեսարանների ակա՛նատես վկա է եղել այս
բառերիս գրող որդին. դրանից մինը մի անօրինակ, մայրական սրտի ախ-
տաբորբոքություն է, որ պատշաճից դուրս լինելով, լռության ենք տալիս և
մենք: Մյուսը վերաբերվում է այն բույաներին, երբ պարտ էր ինձ հրաժա-
րական ողջունն տալ մորս և նրա մայրական օրհնությունը ուղեկից առնել
իմ ճանապարհորդությանս դեպի Դորպատ 1832 թվականին: Մինչև այժմ
անջնջելի դրոշմած կա իմ հիշողության տախտակի վրա, երբ մայրս հրա-
ժարման բույին համբուրելով լնձ, ամենևին դուրս դարձած, ամենևին սեր
և քնքշություն, մերկացնում է կանացի ստինքը և տարածում է գետնի վրա,
երգմենեկելով ինձ, որ շմոռանամ նրա մայրական սերը, իմ որդիական
պարտքը դեպի նա:

Նազարյան տիկինը եղել է մի բարեպաշտ, ջերմեռանդ և ժամասեր կին:
Նրա բոլոր կյանքը եղած է երկյուղածության, աստվածասիրության, բարե-
գործության և առաքինության հանդես: Ոչ մի կարոտյալ դատարկաձեռն հե-
ռացել չէ նորա տան շնմբից. ոչ մի աղքատ զուրկ չէ մնացել նորա հացից
ու սեղանից, ոչ մի օտարական և պանդուխտ՝ նրա քրիստոնեական հյուրա-
սիրությունից: Նա ապրել է պարկեշտությամբ և պատվով և վախճանվել է
արժանավորապես, տանելով յուր հետ բոլոր բարեկամների և ծանոթների
սիրողապես հարգությունը: Նա հասել է մի օրհնյալ ծերության ոչ թե լոկ
հասակի շատ տարիներով, այլ որ լցուցել է յուր լիահասակ կյանքը երկյու-
ղած և աստվածասիր վարքով, իբրև ազնիվ մայր, իբրև սիրող ամուսին, իբ-
րև աշխատավոր և անարար տանտիկին:

Մենք ամենևին հավատալ կարող չենք, որ Նազարյան տիկինը վախճան-
վել է 104 տարեկան հասակում, ինչպես կամեին թիֆլիսեցիք. որտեղից են
դտել այդ զարմանալի հաշիվը: Իմ մայրս շատ շատ 52 տարեկան էր, երբ
որ ևս 20 տարեկան հասակում 1832-ին թողեցի Թիֆլիսը, որ ուղևորվեմ դե-
պի Դորպատ. այժմ ևս 52 տարեկան տղամարդ եմ, ուրեմն և իմ մայրս
կարող է վախճանված լինել 84 տարեկան, բայց ոչ 104: Այս սխալանքի

պատճառը, կարծեմ այն է, որ ասիացիք շափից դուրս սիրում են հնությունը, և կարծում են, ինչ որ շատ հին է, այն ևս շատ պատմական է: Բայց ուղիղն ասեմ, մի այդպիսի երկարակյաց ծերություն, որպիսի մեր բարեկամներն և ծանոթները կամենային ընծայել մեր սիրելի հանգուցյալ ծնողին, հարկավոր չէ, նրան մեծարելի և արժանավոր կացուցանելու համար. նա և յուր ճշմարտ հասակով շատ արժանապատիվ հանգուցյալ է մեր որդիական սրտի համար: Արդարի հիշատակը օրհնությամբ լինի:

Մեր Թիֆլիսյան նամակագրի ծանուցարարությունից առանձին հաճությամբ տեղեկացանք, որ մեր բարեկամներն ու ծանոթները հարգել են մեզ, հոգաբարձու լինելով մեր հանգուցյալ մոր արժանավոր, այո, փառավոր թաղմանը: Այդ ազնիվ պարոններին հրապարակով հայտնում ենք մեր առ ի սրտե շնորհակալութիւններ և զրում ենք մեզ նոցա բարեկամական շնորհին բարոյապես պարտական: Մեր անկեղծ շնորհակալութիւնը մատուցանում ենք նույնպես Պ. Սիմոնյան, Գ. Ակիմյան, Ն. Պոպովյան, Պանդոյան և մյուս պատվելի պարոններին, որ վատ եղածնակի պատճառով չկարողանալով ներկա դանձել հանգուցյալի հուղարկավորութիւնը, հետո պատարագ առնել և քահանայով նրա հանգիստը օրհնել են տվել:

Այլև, այս բառերիս զրոյը մի սուրբ պարտք է համարում հրապարակով շնորհակալ լինել յուր մեծապատիվ եղբայր Մարտիրոս Նազարյանին, որ այնքան տարի սիրալից որդիական խնամարկութեամբ պահպանել է մեր մայրը, դարմանել է նրան, մխիթարել է նրա ծերութեան օրերը: Երախտագետ սկեսրարը կարող չէ այստեղ մոռանալ յուր շնորհակալութեան պարտքը և դեպի յուր պատվական հարսը, Օփսաննա Նազարյանց, որ յուր քնքուշ հոգաբարձութեամբ ի ժամու և ի տարածամու մոտ է գտնվել յուր սկեսրին, խնամել է նրա ծերութիւնը, լցրել է նրա կարիքը, յուր քաղցր դստերական սիրով և մեծարանքով զարդարել է նրա կյանքը: Վերջապես բացակա որդին շնորհակալ է յուր բոլոր բարեկամներին Թիֆլիսում, որ, հարգելով նրան, հանձնառու են եղած մխիթարել և սփռփել նազարյանց սգավոր, ամենին որբացած տունը:

36. ՄԱՀԱՅՈՒՑԱԿ

Ղազար Գրիգորյան Նալբանդյանցի

Ներկա 1864 րվականի սեպտեմբերի 10-ին նոր նախիջևան բաղնի մեջ կնիք յուր երկրավոր կյանքի քնքացում Ղազար Գրիգորյան Նալբանդյանց, իբրև 80 տարեկան հասակում:

Այս արգո ծերունին, հայր մեր բանաբարավոր մատենագրական աշխատակցի, մի ժամանակ, պ. Սիմայի Նալբանդյանց—եղած և միշտ բարեպաշտ և Աստուծո ձերկուով լցված բիստոնյա: Նա անցուցել է յուր կյանքը անաղտտանքի անառատությամբ, արժանի փոխաբեմ ստանալով յուր հասարակության անկեղծ հարգությունը:

Հիշատակ արդարոցն օրհնությամբ եղիցի

Այս օրերումս Մոսկվայում տպագրությանը լույս աշխարհ տեսավ մի համարածո բանաստեղծական զրվածների, մակագրությանը՝ «Լեոնի վիշտը, ժամանակակից վեպը, չորս պոլս բաժանած և զանազան բանաստեղծություններ», զորն Սմբատ Շահագիլյանի: «Հյուսիսափայլի» պատվելի ընթերցողը արդեն փոքրիշատե ծանոթ են պարմն Շահագիլյանի բանաստեղծական մուգային, այդ օրագրի մեջ զանազան ժամանակներում հրատարակած հատվածներին: Այժմ հանդիսանում է մեր առաջև մի ամբողջ շարք բանաստեղծական զրվածների, որ եթե դուրս հանենք դրանց միջից զանազան փոքրիկ տաղաչափությունը սիրո, մանկության, բնության գեղեցիկ տեսարանների և այլ փոքրիկ նյութերի վերա, բոլորը նվիրված են հայրենասիրական զգացմունքի, խորհրդածությունների և նկատողությունների: Ազնիվ հոգին Հայաստանի եվրոպական կրթության լուսով պայծառացած, հասկանալով և զգալով յուր մեջ մարդկային կյանքի ականավոր բարիքը, բարոյական և մտավոր կրթություն, լույս և ճշմարտություն, իրավունք և ազատություն, ազնիվ հոգին Հայաստանի կերպարանք առած և թանձրացած իբրև մի անձնավորություն, մի ստույգ հայկազն պատանի Լեոն անուն, ուղեվորվում է Մոսկվայից դեպի յուր հայրենի աշխարհը՝ Հայաստան: Ճանապարհորդելով հյուսիսային սահմաններից դեպի Կովկաս, հոգիացած մի ազնիվ և բորբոք հայրենասիրությամբ, նա յսում է և տեսնում է այստեղ ու այնտեղ իրողություններ, գտանում է մի ազգային վիճակ, մի կարգ ուսման և դաստիարակության, որ զայրացնում են նրա հոգին, դղրդում են նորա սրտի հիմքը և խլում են նորա բերանից երբեմն շանթարձակ խոսքեր մի արդար բարկության, իսկ երբեմն ցավալի, սրտի քնքուշ կարեկցության մեղմ ձայներ: Նա գտանում է Հայաստանի հոգի վերա, յուր քաղցր սիրով սիրած հայրենիքում, ավերակներ ավերակների վերա, տխուր հիշատակարանք անցած օրերի մեծության, հոյակապ տեսարաններ բնության, գեղեցիկ ծաղկավետ դաշտեր ու ձորեր, կարեկալասահ ականակիտ աղբյուրներ ու վտակներ, բայց մարդկությունը ամենևին ցամաքած ու զոսացած, աղքատության, տգիտության և հոգեզեն ու մարմնավոր թշվառության մեջ խորասուչ հղած: Իզուր է Լեոնը այդ բոլոր թշվառությունների պատճառքը ընծայում հայոց կղերին, որպես թե դոքա էին միայնակ թշվառացուցիչքը ազգի, իսկ ազգը ամենևին անպարտ էր. նա մոռանում է, որ մի սգեա և վալրենացած ժողովրդի կղերքը կարող չեն այլապես լինել, քան թե դույն իսկ ժողովուրդը, ուստի առանց որևիցե կրթության և դաստիարակության ընտրվում են հոգեվորի պաշտոնյայքը: Ամենևին ուղիղ և ճշմարիտ ձայն է սալիս Լեոնը, ուժգին բարձրացնելով յուր բարբառը, թե միակ ճանապարհը փրկության է ուսումն, դպրոց, բանագետ վարժապետք, խելացի կրոնությունք, ոչ հնամուլ ուսուցիչ հայոց ճարտասանության, այլ նոր ժամանակի հոգուն և պիտույքին քաջ ուշադիր մարդիկ, որով միայն կարելի էր դարձան տանել ազգային ցավերին և մեր ընդհանուր հայկական թշվառությունը, բուն արմատից սկսանելով ցավագարված ազգի բժշկագործությունը: Մեք առ ի սրտե ձայնակից ենք Լեոնին և բանաստեղծի գեղեցիկ ու առողջամիտ զաղափարներին: Բայց թե կա՞ մեր ազգի մեջ մի հասարակություն, ազգային հոգաբարձուք, որ կամենն ուշադիր լինել այդպիսի ձայների, միաբան խորհրդով ու գործով յուր-

յանց ուսերը դնել այն մեծ բարոյական բեռի տակ, որ էր ճարտարութեամբ ստեղծուել և արիական կամքով գործ դնել այդ փրկավետ հնարները, այդ մասին ոչինչ լսում չենք Հեռնի բերանից: Եվ ասիական մարդը բնութեան առատ բարեբարութեամբ ոչ թե բախտավորված, այլ միայն պատժված ու պատուհասված, մինչև օրս ցույց չի տվել ոչինչ ընկերական վերանորոգութեան հոգի, նորա կյանքը եղել է միշտ մի կրավորական կյանք. վայելել միայն Պանդորայի ամենեին պատրաստ առատութեան շնորհը, այլ մի շնորհ, որ մարդիկը և ազգերը ինքյանք պիտի պատրաստեն յուրյանց ինքնաշխատ, արարիչ և ճարտարապետական զորութեամբ, իբրև ճշմարիտ որդիք Պրոմէթէոսի՝ այդ օտար է Ասիային: Ասիական աշխարհում դարերը զայիս են ու գնում են, մարդիկ երևում են և չքանում են միմյանց քամակից, բայց կյանքը միշտ և հանապազ մնում է միևնույն, մարդկութիւնը միևնույն, անշարժ և անփոփոխ յուր կացութեան մեջ: Այդտեղ թագավորված է անշարժութեան և մշտնջենավոր տղայութեան օրենքը:

Բանաստեղծը վառված, ամենեին հողիացած յուր զեղեցիկ, հոյակապ աղգասիրական գաղափարներով, մտածելով և զգալով յուր ազգի ամենալավ օգուտը, ամենայն մասամբ լցուցել է յուր պարտականութիւնը, շատ տեղ հրեղեն լեզվով դուրս թափելով կուրծքից յուր ջերմաջերմ զգացմունքի հորձանքը, յուր սրտի սուրբ և սրբազան ուխտերին և փափագներին ճարտար բացահայտութիւնք տալով: Դրանց գործադրութիւնը, ինչպես միշտ, նույնպես և այսօր, մնում է հայկական մարդերի կյանքի գործ և վստաստել: Աստված տա, որ այդ սուրբ հոգեզմայութեամբ հափշտակված բանաստեղծի բարբառը շիւներ դարձյալ ձայն բարբառո հանապատի, ինչպես հաղարավոր աշխարհի ձայներ մինչև օրս անլսելի ցնդած են հայկական կյանքի տրտում և անմխիթար անապատի մեջ:

Բանաստեղծի իղեաների և զգացմունքի արտահայտութիւնը այնպիսի հայկական անոթի և ձևերի մեջ, որպես դրած են մեր առաջն, կարող ենք միայն դովել և շնորհակալ լինել նորան յուր զեղեցիկ նոր հայաստանութեան համար: Միայն տեղ-տեղ հավան չենք նորա այս և այն ռուսական խոսքի ոճին, թեպէտ շատ հեշտ կարող ենք մեզ բացահայտել աղբյուրը այդ ցավի, որ շատ ընդհանուր է մեր հայերի մեջ, որ յուրյանց կրթութիւնը ստանալով ռուսաց դպրոցներում ռուսական խոսքով, ուրեմն և բուն հայերեն մտածել կարող չեն. նույնիսկ օտար կյանքը, որի մեջ ծնանում է, սնանում է և դաստիարակվում է հայը, ունի այդ բանի վերա մեծ ազդեցութիւն, և այլապես անկարելի էր. մարդս ամենայն տեղ հետեանք է յուր շրջապատող ազդեցութիւնների, և հայը մի կաթիլ ջուր է օտարութեան օվկիանոսի մեջ: Թող այս, բանաստեղծ հեղինակի իղեաների, մինից դեպի մշուսը փոխանցութեան մեջ գտանում ենք տեղ-տեղ ոսոյունք, այնպես որ վերջին տողերը առաջինների հետ դժվար էր միմյանց հետ բնականապես կապակցել: Լինում են և հաճախ կրկնութիւնք միևնույն բառի, տաղաչափական ոտքի պատճառով, որից կարող էր փախչել հեղինակը, գործ դնելով ավելի ճարտարութիւն: Մեր ծանոթութիւնը ամենեին ընդհանուր լինելով, ավելորդ ենք համարում հաստատել մեր ասածը օրինակներով: Ամենայն հաճութեամբ ծայրեծայր կարդալով պարոն Շահազիզյանի պատմական դործը, կամենք միայն փոքրիշատե հրատարակել այն քաղցր տպավորութիւնը, որ դա արել է մեր վերա, այդ գործը, որ ոչ մի առողջամիտ հայրենասեր ընթերցող ձեռքից ցած

դնելու շէր, ասանց սիրտը շարժելու նույնպիսի տաք հայրենասիրական զգացմամբ, որ սկզբից մինչև վերջը փչում են Շահազիզյանի բանաստեղծական գրվածի մեջ: Արտաքին պարագայքը տպագրության ամենևին գեղեցիկ են. տիպը պատվական, թուղթը գերազանց, բայց բավական բազմաթիվ սխալներ ներս են մտել տպագրության մեջ, որոնց վերա ցավում ենք, ըստ որում ցանկալի կլիներ մեզ մի այդպիսի գործ տպած տեսանել ավելի զգուշավոր հոգաբարձությամբ: Գինը այդ աշխատության, միտ դնելով տպի և թղթի վայելչությանը, այլև, որ գլխավորն է, գործի ներքին արժանավորությանը 248 երկոտասան արժույթ երեսի բովանդակության, շատ չափավոր է, 1. ման. 35 կոպ. Մոսկվայի մեջ: Այդ աշխատության ցանկացողք ունեն յուրյանց խնդիրը հասուցել Մոսկվա այսպիսի հասցեով. Сумбату Симеоновичу Шах-Азизу. В Москву. В Лазаревский Институт Восточных языков.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗВЕСТИЯ

Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского, с приложением краткой грамматики, составленный магистром восточной словесности профессором при Лазаревском Институте восточных языков Л. Лазаревым, Москва, 1864 г.

В настоящее время, когда внимание всякого образованного человека почти исключительно занято общенитересными вопросами науки и жизни, отрадно видеть в нашем отечестве издание трудов специальной важности и специального назначения. Восточные языки, еще до за полстолетия назад, обратили на себя внимание нашего правительства. Русские ориенталисты, рядом с европейскими, обработали поле восточной литературы, и ученые труды их по этой отрасли знания удостоились благодарности и уважения Европы. Несмотря на это, учебники наши по этому предмету, за немногими отрадными исключениями, так незначительны и скудны, что русское юношество, большинству которого недоступны учебные пособия на иностранных языках, должно бороться с большими затруднениями, чтобы приобрести хоть ограниченное знание в восточных языках.

Принимая эти факты в соображение, мы радушно приветствуем в нашей столице учебник, составленный г. магистром Лазаревым. Автор, получивший свое образование на Востоке и одинаково свободно владеющий турецко-татарским и персидским языками, приступил к составлению своего словаря, приняв к руководству лучший европейский труд по этому предмету турецко-французский лексикон Бнанки. Словарь г. Лазарева, состоящий почти из двенадцати тысяч слов турецко-татарских, персидских и арабских (последние два элемента так сильны и существенны в турецком языке, что составляют почти две трети его слов), в некотором смысле может быть полезен и для занимающихся персидским языком.

Чтобы придать больше годности своему словарю, автор обогатил его кратким изложением грамматического строения турецко-татарско-

го языка и посвятил особый отдел объяснению основных правил арабского, ознакомление с которым необходимо для всякого занимающегося изучением турецкого и персидского языков.

Словарь г. Лазарева, кроме прямой пользы, которую из него может извлекать учащееся турецкому языку юношество, важен и для русских чиновников, служащих на Кавказе, а для двух миллионов мусульман, подвластных русскому скипетру и находящихся в постоянных соприкосновениях с русскими, — драгоценный подарок.

От души желаем успеха словарю, издание которого стоило автору и значительных трудов, и немаловажных денежных средств, и не можем без искреннего сожаления упомянуть здесь, что этот словарь, предназначенный в руководство для неопытного юношества, искажен многочисленными опечатками.

Приведенное г. Издателем оправдание—затруднительность восточного книгопечатания в Москве—я признаю в значительной степени, но позволяю себе думать, что при большей внимательности возможно было бы избежать этого громадного числа погрешностей. Их список впрочем приложен. Печать и бумага хорошие.

38. ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՔ,

1860-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՍԿՋՐՆԵՐԻՆ ԳՐՎԱԾ ՄԻ ՆԱՄԱԿԻ ԱՌԴԹՈՎ. ՈՐ ՍՏԱՑԱՆ Է ՇԱՄԱԽՈՒՑ

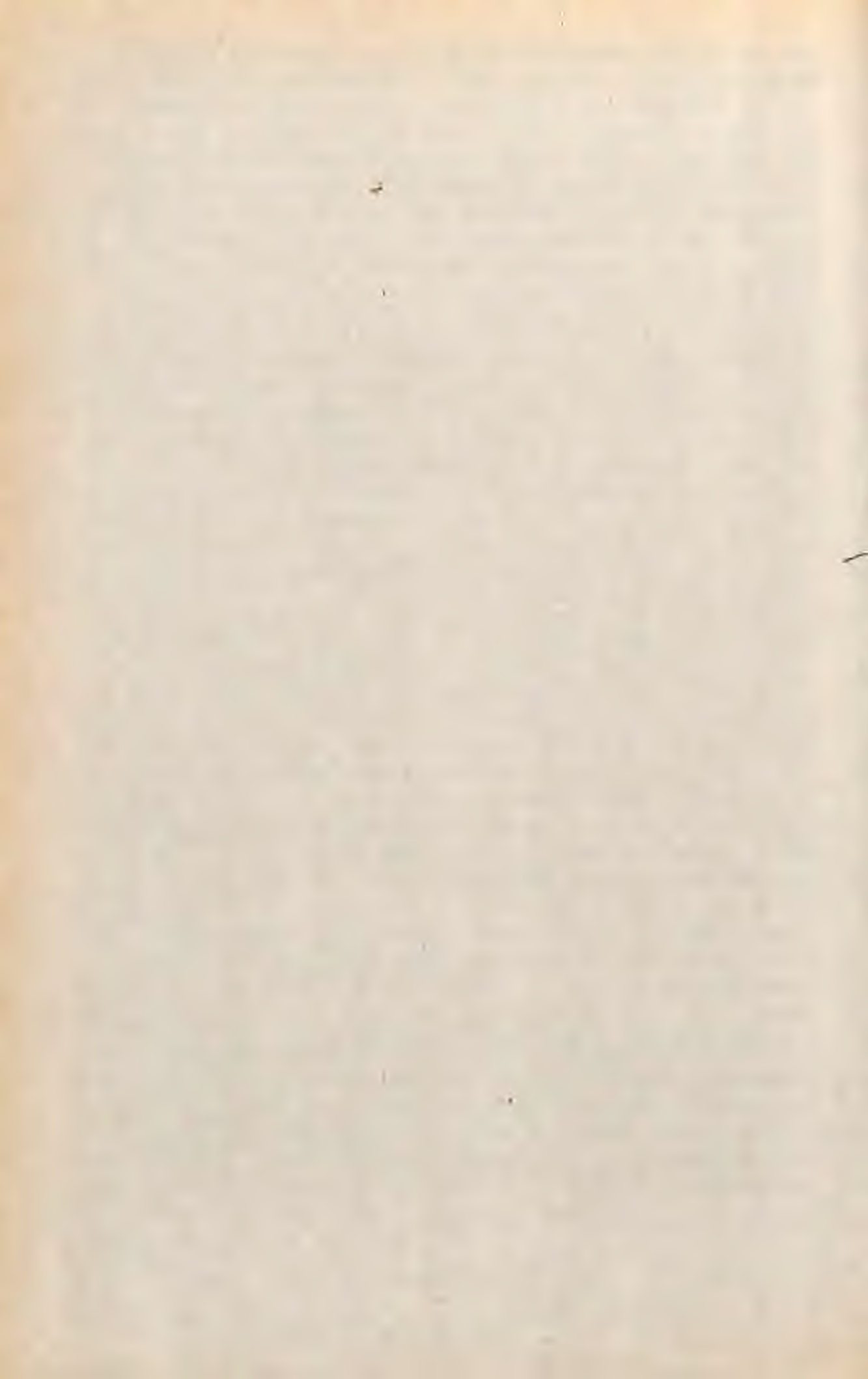
Մի ծանր և խորհրդավոր ժամում ազգային կյանքի մեջ, երբ, ինչպես հեռվից ու մոտուց երևում են նշանները, տիեզերական արդարությունը սուրբ ձեռքին պիտո է հատուցումն առնե ժամանակի անխրատ և անարժան որդիներին և այդպես լցուցանե ճակատագիրը, մի այդպես ծանր և խորհրդավոր ժամում, ասես թե հայոց կյանքի ողբերգության հանդեսը ամենևին լիամասն կացուցանելու համար պիտո է մեղ լսել հեռավոր տեղերից և այն խռովեցուցիչ լուրը, թե տգիտ և տմարդի աբեղայք չկամին մի վայրկյան հանգիստ ու դադար տալ մեր սիրելի ժողովրդականներին, այլ ամենայն ճգնողությամբ աշխատում են տարածանություն ձգել ազգի մեջ, վշտացնել նորա սիրտը մի լոկ ֆանատիկոս, մոլորամիտ հալածասիրությամբ։ Մեր խոսքը այստեղ Շամախու վիճակավոր Մովսես վարդապետի և շամախեցի հայերի վերա է։ Կարծեմ, հայտնի կլինի մեր ազգայիններին, որ շամախեցիք անցյալ 1859 թվականին գանդատավոր էին եղած դեպի էջմիածնի Սյունհոգոսը յուրյանց վիճակավոր առաջնորդի անարժան ընթացքի վերա, և լսում էինք արդարև, որ էջմիածնու արժանապատիվ Սյունհոգոսը, քննելով գանդատավորների պատճառքը և գտնելով նորանց իրավացի, կամեր մի այլ հոգևոր անձն առաջնորդ ուղարկել դեպի Շամախի։ Բայց ով որ գիտե Ասիայի պատմությունը և կարդացել է, թե ինչպես մի դատապարտած խան կամ փաշա վերստին շնորհ է գտանում յուր փաղիշահի կամ սուլթանի առաջև, և թե մեր հայոց աբեղայքը ասիական գավազանի տակ ծնած, սնած ու դաստիարակված, վարվել են միշտ նույն հոգով, ով որ տեղյակ է հայոց պատմությանը վերջին դարերի մեջ, ամենևին չունի տեղիք զարմանալու, թե Մովսես վարդապետը կրկին որպես վիճակավոր առաջնորդ վերադարձել է դեպի Շամախի, և ինչպես լսում ենք մեր նամակագրից, ոչինչ ուսած և ոչինչ մոռացած, այլ միևնույն կարգով, այսինքն՝ անկարգությամբ, ինչպես առաջ, վարվելով ժողովրդականների հետ և հարացուցանելով սրտերի տհաճությունքը։ Պիտո է այստեղ ծանոթություն տալ մեր ընթերցողներին, թե այս տհաճությունների նյութը մի կողմից, և զայնակողության պատճառը մյուս կողմից վերստին դարձել է սուրբ գրքի ընթերցանությունը ժողովրդի մեջ, որին ընդհանրապես-ամենևին պապական հոգով-հակառակ են մեր հոգևորքը, և մանավանդ թե առաջնորդը Շամախու։ Լսում ենք մեր նամակագրի ծանուցմամբ, թե Շամախու մեջ գտանվում է մի փոքրիկ բարեպաշտ գրասեր ընկերություն,

որ ինչպես Քրիստոսի առաքյալների օրերում եղած է, այժմ ևս շատ տեղ քրիստոնյա ազգերի և հասարակությունների մեջ կա, կազմելով մի առանձին եկեղեցի, շաբաթը մի քանի անգամ հավաքվում է՝ միասին ընթերցասիրելու սուրբ գիրքը և քրիստոնեարար շինվելու, առանց սորանով անփույթ առնելու հրապարակական ժամասիրությունը, շաբաթ ու կիրակի հաճախելով դեպի եկեղեցի, և որպես վայել է քրիստոնեին, սահմանյալ միջոցներում մասնակից լինելով Տիրոջ սեղանին, խոստովանությամբ և հաղորդությամբ Քրիստոսի կենարար մարմնին ու արյանը, մի խոսքով, անթերի լցուցանելով բոլոր պահանջելիքը մի հրապարակական աստվածաշտություն: Փոխանակ ուրախանալու այսպիսի զրասիրության և յուսավոր քրիստոնեության վերա, որ կարող է քննելով սուրբ գիրքը ավելի մոտ ծանոթանալ աստուծո բանին և պատրաստել յուր համար հավիտենական կյանք, ինչպես ասած կա. «Քրննեցեք զգիրս, զի սօքօք համարիցիք ունիլ զկեանս հավիտենականս». փոխանակ ուրախանալու՝ տեսանելով ժողովրդի մեջ այսպիսի սեր և ջերմեռանդություն դեպի սուրբ գիրքը, դեպի Քրիստոսի ավետարանը, փոխանակ ամենայն կարելի կերպով քաջալերելու և առաջադնւ առնելու մի ալղալիսի գեղեցիկ և գովանի ընթացք, Շամախու հոգևոր առաջնորդը գործ է դնում ամենայն բռնակալ հնարներ, պոլիցիայով և աշխարհական իշխանությամբ պատվիրում է ժողովրդականներին չհավաքվիլ տան մեջ ընկերությամբ, ընթերցասիրելու սուրբ գիրքը և շմոտենալ միմյանց ալղալիսի հոգևոր շինության խորհրդով: Չգիտենք թե ի՞նչ մտածենք Շամախու առաջնորդի վարվեցողության վերա, սրի մեջ տեսանում ենք մի ակնհայտի թշնամություն դեպի սուրբ գիրքը, դեպի քրիստոսաքարող ավետարանը, դեպի նույն ինքն Քրիստոս: Ո՛հ, ինչ տեղ է հասել մեր թշվառությունը, հոգևորների վալրենաբարո տգիտությամբ և անամոթությամբ. Քրիստոսը և Քրիստոսի ավետարանը այսօր հայհոյվում է մեր մեջ որպես հերձվածողություն, հայածվում է որպես վնասակար ուսումն, պատժվում է որպես խոտորումն ուղղահավասար քրիստոնեական եկեղեցուց: Մահմեդականները ունին իշխանություն կարգալու յուրյանց Մահմեդի Ղուրանը, ժողովվելու մի տեղ յուրյանց մարգարեի անունով, բայց մեք, հայ քրիստոնյալքս, մեր արեղանների շնորհիվ պիտո է զրկվինք այդ ազատութենից վերաբերությամբ դեպի աստվածաշունչ գիրքը, դեպի մեր Քրիստոսի ավետարանը, հայերը կարող չեն ժողովվիլ մի տեղ հանուն Քրիստոսի: Տերության մեջ կարող են կլուբներ (ժողովարանք), ընկերությունք զանազան զբոսանքի, ուտելու, պար դալու, թուղթ խաղալու, խոսելու և երգելու, բայց ժողովներ հանուն Քրիստոսի՝ ոչ. հայք կարող են միմյանց տուն գնալ որպես հյուրք, միասին հացկերություն, գինարբություն առնել, վաճառական հաշիվ ու համար տեսանել միմյանց հետ, բայց, հոգևոր շինության խորհրդով, մի քանի մարդերի հավաքվելու մի տեղ չկա թույլտրվություն, արգելվում է պոլիցիայի ձեռքով: Եթե կա հրապարակական եկեղեցի, կա և առանին եկեղեցի. մինը խափան չէ մյուսին, այլ մանավանդ թե օգնական և ձեռնաու: Եթե Մովսես առաջնորդը ունի որևիցե կասկածանք շամախեցի հայերի մասնավոր ժողովից քրիստոնեական շինության խորհրդով, եթե նա կասկածում է, թե ալղտեղ ավանդվում էր մի ուսումն, որ վնասակար ու ընդդեմ էր քրիստոնեական ուղիղ վարդապետությանը, ապա կարող էր միշտ ներկա գտանվիլ դորա մեջ, պատշաճավոր վերակացություն տակ դնել գործը, մի առողջ ուղղություն տալ ժողովրդի բարի և աղնիվ կամ-

բին, բայց ոչ երբեք թիկունք առնուլ յուր համար աշխարհական իշխանությունը խափանելու և կործանելու առտնին քրիստոնեական ընկերաժողովք, որ ոչ թի յանցավոր չեն, այլև թույլ տված և հաստատված են առաքելական օրինակներով: Բայց եթե Շամախու առաջնորդը այն ցավի մեջ է, որի մեջ միշտ գտանվում են խավարասերքը, մի գուցե ժողովուրդը, լուսավորվելով սուրբ գրքի լույսով, ճանաչի յուր առաջնորդների խարդախությունը և կորուսանի այն հավատը, որ մինչև այժմ ընծայել էր յուր հոգևոր հովիվներին,—եթե այդ է Շամախու առաջնորդի ցավը, ասենք պարզ և անպաճույճ խոսքով, այնուհետև այդ պատվելի հայրը ինքն յուր ձեռքով գրում ու գրող-մում է յուր մահու ահավոր դատակնիքը:

Բայց մեր կարծիքը թե հայոց եկեղեցու և թե նորա սպասավորների մասին այսպես է առ հասարակ. Մի եկեղեցի, որ սեփականում է յուրյան անունըս Բրիտանեական, բայց յուրյանից բացեիքաց հալածում է գիտությունը, մի հոգևորական դաս, որ մնալով դարավոր տգիտության մեջ, յուր անձնապահության պատճառով աշխատում է փակել և ժողովրդի համար լույսի և ճշմարտության աղբյուրքը, թող առ ժամանակ սպառնալիքով և գավազանով ոտքի վերա, թող քրիստոնեական ազատության հոգին շինե ծառայության հոգի. բայց այդպիսի եկեղեցին և այդպիսի հոգևոր դասը կարող չէ երկար տևել, այլ պիտոյ է տեղիք տա առաջաշարժ ժամանակի պայմաններին, և ինչ որ ազգի բուն մարդիկը պարտական էին յուրյանց ձեռքով և յուրյանց տան պահպանության համար առնել, բայց առանց պատասխանի տալու անհոգությամբ չեն արած մինչև օրս, այդ բանը կառնե ժամանակը, կառնեն օտարք, գործ կատարելով որպես անոթք տիեզերական արդարության, որպես փոխանորդը նախախնամության աշխարհիս վերա: Այդ ժամանակը հսկայական քայլերով մոտենում է ահա՝ լցուցանելու տխուր ճակատագիրը: Մեր հայերը, թե աշխարհականք և թե հոգևորք շուտով կհնձնեն յուրյանց ձեռքի սերմանածը, շար և անմիտ սերմանածը. պատմությունը կարող չէ փոխել յուր բարոյական և բնական կարգը, որպես թե շնորհ ցուցանելով մի թույլ և տկարամիտ ազգի, մի ազգի, որ պատմության ծանր և խորհրդավոր խրատները անփուլթ առնելով, որ գիտությունը մինչև այսօր, մի ժանտախտի պես, բացեիքաց մերժելով յուրյանից, որ անմտությունը նախամեծար պաշտելով քան թե հասկացողությունը, հասկացողությունը աշխարհական և մարդկային կարգերի, քանի որ ժամանակ ունեն, հոգացել չէ յուր պիտույքը, պատրաստել չէ յուր ազգային տան պաշտպանող հնարները: Մտախոհ քննելով ներկան և ապագայն, կարող ենք միայն ասել, որ դոքա, ինչպես որ կերպարանված ու գրած են մեր աչքի առաջ, երևում են մեզ որպես պատճառք և ներգործությունը, որպես մեղք և քավություն տիեզերական արդարության ձեռքով:

Կարող չենք վերջավորել մեր ցաված սրտի նկատողությունքը, ազաչելով ազաչելու մեր սրբազնակատար, մեծ քահանա Մատթեոսից, անհապաղ հոգաբարձությունը գործել՝ վերացնելու տհաճության և տարածայնության առիթքը ազգի մեջ, սաստելու և սանձահարելու Մովսես վիճակավոր վաթգապետի բռնակալ ընթացքը Շամախու ժողովրդականների հետ, այլև շխախտելու այն ազատության օրհները, որ ինքը Քրիստոս պարգևել է մեզ յուր աստվածեղեն լավատարանով:

ՀԵՏՀՅՈՒՄԻՍԱՓԱՅԼՅԱՆ ՇՐՋԱՆ
(1868—1879)

39. ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ ՕՐԱԳԻՐ «ԼԱՊՏԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ»

ՄԵՄԱՊԱՏԻՎ ՀԱՍԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ահա շորս տարի է, «Հյուսիսափայլ» օրագրի ձայն չէ հնչում ազգի հրապարակի մեջ: Թե ինչ ցավով հիվանդացած, դեպի մահ ննջեց այդ օրագիրը գլխի վեցամյա կենդանության, նա չկամի այս բուպեիս հիշեցնել մեր պատվելի հասարակությանը. բայց հրատարակողը երբեք հուսահատված չէ, քաջ գիտելով, որ մի մարդ կամ ժողովուրդ երկարաժամանակյա քնով պաշարված, թեև մի սաստիկ թնդչունից վարթնուր, սկսաներ փոքր-ինչ վերան ժողովել ուշք, ետ ու առաջ նայել. այնուամենայնիվ, կարող չէ երկար միջոց արթուն մնալ, նոր լուսացած աշխարհի սաստիկ ապավորությունքը յուրյանց բազմությամբ և բազմօրինակությամբ հեղեղի պես թափվելով նորա վերա, անտանելի են նորան. նոքա պիտի ճնշեն, բթեցուցանեն, թմրեցուցանեն նորա թույլ ջիղերը, դարձյալ դեպի քուն գլորեն նորան: Այնուամենայնիվ ուսուցիչը, քարոզիչը, ազգային մատենագիրը պարտական է ժամանակ առ ժամանակ ձայն տալ, հնչեցուցանել, բարձրացնել յուր բարբառը, քնածները դուրս խլելու այդ վիճակի միջից, որովհետև չափազանց երկարածիզ քունը վնասակար է առողջությանը, ապականում է մարդուս կենդանական հյուսիսը, մանավանդ երբ որ արեղակը բարձրացած հորիզոնի վերա մոտենում է միջօրեական շրջանին: Զափազանց երկար քունը վնասակար է. ուրեմն և մեզ հայերիս ժամ է արդեն զգաստանալ և գոտին պնդած մեջքին դիմել դեպի դաշտը, ուր սպասում են մեզ վար ու ցանք, վաստակելու մեր օրավաստակը, մինչև երեկոյացած չէր մեր կյանքի օրը:

Այսպես է մտածում ազգի մատենագիրը. նա կամի հուսալ, որ և շատերը մասնակից էին նորա մտածությանը: Բայց նա չկամի լուր մտածել և խորհել. նա շտապում է յուր մտածությունը և խորհուրդը իրագործել. նորա տարիքը օրեցօր հիշեցնում է նորան, թե անտելի էր հապաղել: Եվ այսպես այդ մատենագիրը դարձյալ հանգես է մտնում գործելու և մշակելու հայկազյան լեզվի և դպրության տնդաստանը, մանավանդ այս բուպեիս, երբ որ դա մշակների անհողությամբ լցված է արդեն ամենայն տեսակ վայրենի մուսխոտերով և սգեղ ավերածքով: Ցավալի է ասել, որ հալերեն շարագրողքը այս կամ այն անուն ամսագրի և շաբաթագրի, ներկայումս, բոլորովին անտես առնելով այն խնդիրը, թե որևիցե ազգային լեզու, գրավոր մշակության մեջ ձգվելով, պիտի առաջնորդ առնուր ինքյան մի քանի կարևոր հիմնական կանոններ և դոցա վերա հաստատված, առաջ դիմեր, օրրատօրե հարգարվելով, կատարյալ կերպարանք ստանալով և դառնալով ազնիվ անոթ, այդ հալերեն շարագրողքը մինչև այսօր յուրյանց բոլոր գործությունը գործ գրեցին

ապականել և ավերել նոր հայախոսության գեղեցկածիր բողոքօջները: Դոքա
բայ Թողնելով հայկական լեզվի հարազատախոսությունը կամ թե բախ-
վին ագետ լինելով դորան, սկսան հայ բառերով, բայց ուս ոճերով խոսել
և ուսուցանել հայ ժողովուրդը. սկսան գրել և թարգմանել, ինչպես գրողի և
թարգմանողի նյութը ձևակերպված էին օտար լեզվի մեջ, բայց ոչ, որպես
անհրաժեշտ պիտի ձևակերպվեին փոխվելով դեպի բուն հայերեն: Ոմանք
կարծեցին ևս, թե կանոնավոր և գեղեցիկ, հստակ հայախոսությունը անգոր-
ծադրելի էր, խոսելով անկիրթ ժողովրդի հետ. հարկավոր էր գոհճկաբանել
գոհճկի հետ, որ նա իբրև թե բան հասկանա. բայց թե նա պիտի խոսել,
ուրեմն և մտածել ուսաներ, այդ կարևոր խնդրին ոչ ոք ուշադիր է եղած:
Մեր դարումը ամենայն եվրոպական մատենագիր գրում է ժողովրդի հա-
մար և ոչ թե մի բանի առանձնական ուսումնականների նա ջանադիր է, որ-
քան կարելի է, պարզ խոսել, բայց կանոնավոր լեզվով. սակայն չկամեր
նա, իբրև թե ամենեցուն հասկանալի լինելու համար, որ մի անկարելի բան
է, որովհետև ժողովրդի մեջ կան անգրագետ մարդիկ շատ, հարյուրավոր
այլևայլ բարբառներով խոսողներ, ամենևին անկիրթ մարդիկ, որ թե դի-
տեին փոքրիշատի ընթեռնուլ, բայց մտավորաբար զարգացած չէին, ոչ մի
առողջամիտ եվրոպական մատենագիր, ասում եմ, չկամեր, ժողովրդի հետ
խոսելով, ստոր իջանել նույն ապականության մեջ, որո մեջ նա տեսանում
էր ամբոխը, այլ սորա ջանքը և ճղնողությունը միշտ այն է, որ ժողովուրդը
որչափ կարելի է վեր քաշեր դեպի յուր կողմը, խոսելով նորա հետ պարզ,
բայց միշտ անարատ պահպանելով խոսքի ազնվությունը և գեղեցկությունը:
Հայերեն շարագրողը բոլորովին ընդդեմ ընթացան այս կանոնին, վայրենա-
ցած ժողովրդի հետ և ինքյանք վայրենանալով: Միթե այսպես է աշխարհա-
շինության օրենքը, հարցանում եմ: Մարդս ոտք կոխելով մի անշեն, ամայի,
վայրենի բնության մեջ, մի՞թե չպիտի հոգաբարձու լիներ այդ անապատ
բնությունը բարեկարգել, մացառները, փուշը և տատասկը արտաքսել, դոցա
տեղում պիտանի բույսեր տնկել ու սերմանել, գետերի անկարգ ընթացքը
փակել ծմբաշեն սահմանների մեջ, թանձրախիտ անտառները անոսրացնել,
վնասակար գազանները բնաջինջ առնել, ճահճները ցամաքեցնել, փողոցներ
և ճանապարհներ բանալ, մի խոսքով, վայրենի բնությունը բաղաբազործել,
վայելչացնել և պատշաճեցնել մարդկային պիտույքին: Բայց ոչ. այսպես
չմտածեցին հայերեն շարագրողը. դոքա ընտանի վայրենության վերա բար-
դեցին, կուտակեցին այլ տեսակ անպատշաճությունք, այլանդակելով հայ-
կական խոսքը ամենայն տեսակ օտար, անհասկանալի ոճերով: Այդ ավերա-
գործ հայազգի վանդալների ընդդեմ պիտի զինվորվի «Լապտեր Հայաստա-
նի» օրագիրը և ամենայն զորությամբ պատերազմե, բայց սիրո և խաղաղու-
թյան զենքով, որովհետև այլ զենք չունի նա ընդդեմ յուր սիրելի, թեև ար-
դարև մոլորված հայերին:

Հրատարակողը կամի և մի այլ բան, որ կարևոր է երևում նորան այժմուս
հայկական խոսքին կատարելություն տալու մասին: Ոչ նորությունք, նոր կե-
տադրություն, նորանշան շեշտեր և նոր կանոնք, կամ ուղիղ ևս ասել, ան-
կանոնք հարմարագրության, որպիսի անօգուտ, վնասակար իսկ բաներ էին.
հավանեցավ այս կամ այն անձը օտարուստ ներս մուծանել հայկական լեզվի
մեջ, այլ վերանորոգություն մի բանի հին ձևերի, որ տալու էին աշխար-
հաբարին ավելի համառոտություն, ավելի որոշություն և ճշտություն, ավելի

պատվականություն: Հրատարակողի միակ խորհուրդն է, որ հայկազյան լեզուն դառնա արժանավերջ հաղափարների արժանավոր. անոթ, մի քաջ և աջողակ գործի բանագետ մատենադրի ձևերում: Հրատարակողը և այսօր մնում է յուր հիմնական կանոնի վերա ամուր և հաստատ, թե այն աղգը և մայրը, որ չգիտե խոսել, նա չգիտե և մտածել, և առանց ուղիղ մտածելու անկարելի է որևիցե առաջադիմություն: Թե հրատարակողի առաջարկած վերանորոգությունքը որպես էին. նա մանրամասնաբար կլուսաբանե օրագրի ճակատում: Հրատարակողին ցանկալի էր նույնպես տալ մեր լեզվին փոքր-ինչ ընդհանրություն, ընտրությունը ընդունելով մի քանի ձևեր հայկական բարբառի ճանկաստանում, որ առանց խախտելու Ռուսաստանի հայախոսության հիմքը, օգտակար կլինեք նորան: Մի բան մնում է անհաշտելի երկու հայկական բաժինների մեջ. խոսքս ում վերջավորության վերա է, բայերի ներկա ժամանակը կազմելու համար. որչափ ևս աղեղ և անախորժ լինեք այդ ում տաճկահայի ականջին, այնուամենայնիվ հասարակ կիրառությունը սրբապուրել է դորան ռուսահայերի մեջ, թեպետ պիտո է խոստովանել, որ իրական ճշմարտությունը առաջինների կողմն է, և երբեմն հանդիպում է մեզ լսել, գործորինակ Թիֆլիսի բարբառում ներկա ժամանակի կազմությունը կլի կամ կու մասնիկներով, որովք սովորաբար զինվում են բայերի ապառնի ժամանակները ռուսահայերի մեջ: Բայց թե, համեմատելով միմյանց հետ երկու պիտավոր աշխարհիկ բարբառը հայոց ճանկաստանում և Ռուսաստանում, ինչ պիտո էր ասել նոցա խոսքի քերականության կազմության վերա առհասարակ, կլսեն մեր հայերը օրագրի ներածական ճառում:

Այժմ մնում է մեզ ծանուցանել պատվելի հասարակությունը այն պաշտոնը, որ ունի յոյուցանելու «կապտեր Հս յաստանի» օրագիրը: Դորա պարունակությունը լինելու են այսպիսի ճառեր.

ՀՈԳՎԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

Պատմական, աշխարհագրական և վիճակագրական ճառագրությունքը վասն ծանոթացնելու հայերը Ռուսաստանի քաղաքական պարզացմանը և աճելությանը, Ռուսաստանի հողի բնական պայմաններին և նորա քաղաքագործության (ցիվիլիզացիայի) ներքին վիճակի: Պատկերացուցք տիեզերական պատմության պեհ-պեհ դարերի: Կենսագրությունք մեծամեծ արանց, որ գործունյա են գտանված տիեզերական պատմության հրապարակի մեջ, այլև բարերարների հասարակաց մարդկության: Ճառագրությունք հաղագսական ճյուղերի բնագիտության. հաղագս նորանոր հայտնագործությունների և գյուտերի թե բնության և թե ճարտարության մեջ: Գործագրություն այժմյան բնաքննության արդյունքի ի վերա հասարակ կյանքի, ի վերա գաստիարակության մարդու և ի վերա պահպանության առողջության նորա: Նկարագրությունք բնության հոյակապ տեսարանների, արժանի հարցասիրության ճանապարհորդությունք աշխարհի շարս կողմով: Նկարագիրք բարբի ու սովորությունների վանազան ազգերի երկրագնդիս վերա:

ՀՈԳՎԱՍ ԵՐԿՐՈՐԻ

Այժմյան վիճակը հայոց ազգի. նորա նյութական, մտավոր, կրոնական ու բարոյական կացությունը թե Ռուսաստանում և թե այլ թագավորություն.

ների մեջ: Հայոց ազգի պատմությունը անցյալ դարերում. նորա քաղաքական բարգավաճանքը և անկումը օտար տերությունների իշխանության լծի տակ: Հին հայկազյան լուսավորության և գյուրության հանգիստ քրիստոնեական ազդեցության ներքո: Այժմյան մտավոր և բարոյական պիտույքը և կարիքը հայերի, իբրև մի ազգի, որ կոչված էր մասնակից լինել եվրոպական գիտությունը և քաղաքագործությունը:

ՀՈԳՎԱՍԾ ՆՐՐՈՐԳ

Ճառագրությունը հաղագս ընդհանուր պեղագոգիկայի: Առաջնորդական կանոնը այժմյան պեղագոգիկայի (դաստիարակության արվեստի) եվրոպական ազդերի մեջ: Մտածությունը և հայացք դաստիարակության դործի վերա, որ հանգիստում են եվրոպական փիլիսոփա մատենագիրների զանազան դրվածների մեջ: Վիպասանությունը և պատմությունը, նկարագիրը և կացությունը բնտանեկան կյանքի: Եվրոպական դպրությունը. Ռուս, գերմանական, ֆրանսիական և անգլիական մատենագրությունը հայերեն թարգմանությամբ: Քրիտիկական ճառեր: Նամակագրությունը:

Հրատարակողին խոստացած են յուրյանց գրավոր աշխատակցությունը ազնիվ պարոններ. Գեորգ Քանանյանց, տեսուչ Լազարյանց ճեմարանի արեւելյան լեզվաց, Կարապետ Եզյան, ավագ պաշտոնակալ ներքին գործոց նախարարության մեջ, Մսեր Գրիգորյան, մագիստրոս և Սմբատ Շահազիզյան, վարժապետ: Հույս ունիմք գտանել մեզ աշխատակիցը և այլ քաղաքներում, որ արդեն խոստացել են մեզ յուրյանց հանդիսակցությունը օրագրի դործի մեջ:

Դիրքը օրագրի լինելու է մեծ, փառավոր ութածալ. իսկ բովանդակությունը չորս թերթ ամսամեջ. տարեկան 12 տետրակների զինը—8 մանեթ հանգիրձ ճանապարհի ծախքով, իսկ Մոսկվայում 7 մանեթ: Եթե օրագրի ստացողների թիվը 300-ից անց կենա և հասանե 400-ին, հրատարակողը կտա ազգին 5 թերթ ամսական: Եթե աստված պարգևե, որ մեր սիրելի հայ հասարակությունը մի փոքր արթնացած ու զգաստացած, ավելի մեծ թվով բնակեցադիր գտնվի մեր հրատարակությունը, այնուհետև թերթերի քանակությունը կաճե մինչև 6 թիվը:

Գործակալը «Լապտերին Հայաստանի» զանազան քաղաքներում կկարգրվին յուր ժամանակին: Բնակեցադիր լինել կամեցողը կարող էին նույնպես 10, 20 մարդ միաբանվիլ, կամ թե առանձին-առանձին ուղարկել յուրյանց պահանջողությունը արժաթի և հասցեի հետ միասին, այսպես ուղղելով նամակը և այլն...

40. ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ, ՆՈՐԱ ԱՅԺՄՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅԱՄԸ

Հայոց ժողովուրդը յուր այժմյան փիճակի մեջ Ռուսաստանում անտարակույս գտանվում է հոգեզեն շարժողության մեջ և փոքրիշատե առաջադիմ է ժամանակի ընթացքի հետ: Նա կյանքի մեջ շատ բան տեսանում է, շատ բան լսում է, շատ բան ուսանում է կյանքից և գյուրոցից. իբրև անգամ քա-

ղաքական ընկերություն, որո մեջ կա օրենք, իրավունք, դատ ու դատաստան, անձնական ազատություն և պաշտպանություն սեփականության, մի խոսքով՝ քաղաքավարական կարգ և կառավարություն: Հայոց այժմյան վիճակը Ռուսաստանի մեջ ցուցանում է անհամեմատ առավել թե նյութական և թե մտավոր բարօրության պայմաններ, քան թե որևիցե առաջընթաց օրերում ասիական անկարգ, բռնակալ, ամենայն առաջադիմություն ճնշող, ամենայն ազատ շարժողություն կաշկանդող կառավարության ներքո: Ռուսաստանը յուր քաղաքական կարգերի հետ միասին տարածում է ամենայն տեղ լուսավորություն, կրթություն և գիտություն, որ չափով և որ կերպով ինքը մինչև այժմ կարողացած է այդ բարիքը սեփականել յուրյան՝ փոխ առնելով Արևմտյան Նվրոպայի առատաբուխ և ճոխ աղբյուրներից: Ռուսաստանը ըստ յուր աշխարհագրական դրության կոչված լինելով միջնորդել ի մեջ Նվրոպայի և Ասիայի, տալիս է և ասիական ժողովուրդներին, ինչ որ ինքն ունի օտարից առած, մշակած ու պատրաստած ռուսական կերպարանքով. և այս պատճառով ռուսական լեզուն, առանց միտ դնելու տերության մեջ եղած այլացեղ և այլախոս ազգերին, է և իրավացի պիտի լինի թագավորյալ հրապարակական լեզու, որով խոսում է օրենքը, դատաստանը, կառավարությունը, ազգային ուսումը, դպրոցը, գիտությունը: Այս բոլորը շատ բնական է, որովհետև տերությունը գործ ունի բնդհանրության հետ և ոչ առանձին ցեղերի և մարդերի հետ. բայց ռուսական տերությունը, որ պարտական է պահպանել կառավարության մեջ բնդհանուր միութենական կարգ և օրենք, հարգելով թագավորության այլաբարբառ և այլազավան հպատակների առանձնական իրավունքը, շնորհել է նոցա ազատություն՝ պաշտելու յուրյանց լեզուն և մատենագրությունը, ունենալու յուրյանց մասնավոր դպրոցները, կատարելու յուրյանց կրոնական ծեսերը և եկեղեցական կարգերը: Պետերբուրգում հրատարակվում են երկու մեծապարունակ գերմանական օրագիրք, մի ֆրանսիական. կան բազմաթիվ այլազավան քրիստոնեական եկեղեցիք յուրյանց առանձին դպրոցներով. Մոսկվայում տպվում է մի գերմանական օրագիր, գտնվում են երկու ավիստարանական եկեղեցիք և մի ռեֆորմատյան, նույնպես յուրյանց առանձին դպրոցներով. երկու կաթոլիկյան եկեղեցիք՝ յուրյանց ծխական ուսումնարաններով: Նույն ազատությունը տեսնում ենք շնորհված և կովկասյան ազգերին:

Թողունք այս բոլոր ազատությունքը և տերութենական շնորհները, որ բոլոր այլացեղ ժողովուրդները հավասարապես վայելում են Ռուսաստանի գալիստների ներքո. մասնավորենք խնդիրը, դարձուցանելով մեր խոսքը դեպի մեր սիրելի հայ եղբայրակիցք, և հարցանենք, թե դոքա ո՞ր չափով և որպիսի կերպով գործ են դրած և գործ են դնում այդ ազատությունը պաշտելու յուրյանց լեզուն, գրելու և խոսելու հայերեն յուրյանց ընկերի հետ. արդյոք մեր ժողովրդական լեզուն և մատենագրությունը մշակվում են և մշակված են այնպես, որ կարողանալիք ասել, թե վաստակած էն արդեն որևիցե մատենագրական դանձիր արժանի մշտնջենափորություն, այսինքն՝ կարողք տեղեւոյ և գիմանալու անաշտ կրիտիկայի հրափորձությունը և դառնալու հաստատուն հիմք բնտիր ազգային հայախոսությունը գալոց սերունդի կրթության և դաստիարակության համար:

Անցած-վնացած օրերի «Հյուսիսսփայլի» արդյունավատարության վերա խոսել անվաճել է մեզ իբրև նորա հրատարակողի. մեր ժողովուրդը մոտից և

հեռվից վաղուց արդեն հատուցել է նորան յուր արժանը, ուրեմն և մենք կարող ենք բոլորովին ի բաց թողուլ նորան մեր ճառի շրջանից:

Ներկայիս մատենագրությունը հայոց Ռուսաստանում գրեթե բոլորովին ամփոփված է նոցա ամսագիրների և շաբաթագիրների մեջ. ավելի մեծաքանակ գրվածքը և երկարաշունչ աշխատությունք այնքան սակավաթիվ և չընչին են, որ արժանի չէին և հիշողության անդամ: Մեր ուշագրությունը դադարեցնենք նախ և առաջ «Արարատ» ամսագրի վերա, որ կամի լինել կրոնական, պատմական, բանասիրական, բարոյական և ազգային նյութերի վերա ճառագրության հանդես, խմբագրությամբ «միաբանից առաքելական մայր աթոռոյ Հայաստանեայց սրբոյ էջմիածնի»:

Ամենայն բարեմիտ հայ, հարազատ որդի յուր ազգի, և մենք առավելապես տեղիք ունինք առ ի սրահ ուրախանալու՝ տեսանելով, որ մեր հոգևոր դասը, նորա բարձրապատիվ երեսփոխանքը, հաղթելով յուրյանց ծուլությունը և հրաժարվելով յուրյանց անպտուղ դատարկակցաց բարբից, գրիչ ձեռք առած կամենին այրականաբար վաստակել և որևիցե չափով ու կերպով պիտանի լինել այն ժողովրդին, որ սնուցանում է նորանց, ամոթ համարելով յուրյանց մի անջան հեշտություն: Որչափ ևս մենք առ ի սրտի պատրաստ ենք մեր հոգևոր դասու վերին երեսփոխաններին հատուցանել արժանը և պատշաճը, լիովին խոստովանելով նոցա բարի կամքը և դիտավորությունը, սակայն մեր առ նոցա բարեմտությունը չպիտի կաշառե մեր սիրտը, կամ ճնշելով մեր դատողության և կարծիքի պատտությունը:

Բացի բանասիրական մասնից, որ հիշած է ամսագրի ճակատի վերա, թեպետ մենք այդ մասը տեսնում չենք նորա նյութերի մեջ, նույնիսկ կրոնական, բարոյական և պատմական ճառագրությունքն ևս շատ չբավոր և աղքատիկ են. կրոնականքը և բարոյականքը, որ պիտի միմյանց հետ լծորդ ու կապակից մնային, որպես նոքա են իսկությամբ, տեսանում ենք շատ թույլ, ումանց ճառի մեջ այս ու այն աղբյուրից մուրացածու կրկնությունք առանց նորանոր խորհրդածությունների, առանց ազդու և գրավիչ մտքերի. միայն թե դոցա մեջ ակնհայտի երևում է մի տեսակ սաստիկ զինվորություն և զրահավառություն բնդղեմ նյութապաշտության, որ, մեր կարծիքով, այն ժամանակ միայն կշափավորվեր մեր ազգի մեջ, երբ փոխանակ ճառերի, որ լոկ խոսքեր են, կենդանի օրինակներ հոգեպաշտության գրվեն ժողովրդի աչքի առաջ, իբրև լուսատու ճրագներ այն աշտանակներից, ուստի պարտ ու պաշաճ է, որ մեր ժողովուրդը ստանար յուր առաջնորդական լույսը: Մենք գտանում ենք «Արարատի» մեջ և դավանաբանական ճառեր, թեպետ այդպիսի հասված նշանակած չէ նորա բովանդակության մեջ, դավանաբանական ճառեր, խառն քրիստոնեական կրոնի պատմության հետ, բայց, ցավալի է ասել, հին և բորբոսյալ տեսությամբ և մեր լուսավոր ժամանակի սահմանից դուրս: Աստվածաշունչ մատչանը է ոչ թե միայն մի կրոնություն և բարոյախոս մատչան. նա է միանգամայն և մի հոյակապ, անգին հիշատակարան մարդկության նախնի վիճակի, ուր ժողոված ու ամփոփած են հազարավոր դարերի փորձեր, գննությունք, ծանոթությունք և իմաստությունք և այս պատճառով կարոտ փրկիսփայական, բազմահայաց տեսության, եթե արժան էր մեզ վերահասու լինել նորա ճշմարտություններին, որ բոլորը վարագուրած են ասիական ծաղկավետ երևակայության գեղեցիկ պատկերների, առականների, հայելի օրինակների ղգեստով, որ միակ ոճն է ասիական ազգերի դաստիա-

յաւելութեան և իմաստութեան. այս պատկերները մերկացնել, այս ստվերը դեպի լույս փոխարկել, ահա ճշմարիտ քրիստոնեական գիտութեան լուծանելի խնդիրը: Դառնանք դեպի կարգը մեր բանի և հարցանենք, թե «Արարատը» ի՞նչ ոճով և ի՞նչ լեզվով մշակում է յուր նյութերը. մենք այդտեղ հանդիպում ենք ամենայն տեսակ ոճի, երբեմն զրոյ լեզվին, երբեմն աշխարհաբարին, զրոյ ոճերի հետ խառնված ու շփոթած, մի աշխարհաբար խոսքի, որ երբեմն հետևում է տաճկահայոց բարբառին, որ թաղավորած է «Արարատի» մեջ, իսկ երբեմն ռուսահայոց բարբառին: Մենք ունինք իրավունք առաջարկելու այստեղ մի խնդիր. որտեղ է ստվում «Արարատը», և ուրք պիտի լինին նրա անընդմիջական բնթերցողքը. հայանի է սպարեն, որ ռուսահայոց մեջ, որ և են նորա ամենամոտ րնթերցասիրողքը. ուրեմն թող պատասխանեն մեզ լոգիական եզրակացութեամբ մեր պատվելի հարքը ս. էջմիածնի. թե ինչ խորհուրդ ունի «Արարատ» ամսագիրը հրատարակել ռուսաց հայերի մեջ մի լեզվով, որ զոցա անհասկանալի է. օտարոտի անուշադրութիւն տեղական պայմաններին կամ նախապատվութիւն դեպի տաճկահայոց բարբառը, առանց ապացուցանելու մեզ նորա առավելութիւնը: Ս. էջմիածնի պատվական հարց ընթացքը մի տղեղ և անպատշաճ երևույթ է ստանում, որպես թե նորա կամեին օտար, տաճկահայ բարբառը իբրև ծառայութեան լուծղենել մեր վզին. բայց մենք, նոցա պարծանքի համար, չկամինք թույլ տալ, որ նոցա գիտավորութիւնը այդպէս լինէր էութեամբ: Եվ մի մեծ անլուծանելի հակառակաբանութիւն պիտի լինէր, եթե էջմիածնեան ամոգը, ռադոկլիւ միշտ ժողովրդի հետ աջակից միաբան զործ և վաստակ հօգուտ ազգի, հրաժարվեր յուր ժողովրդի հետ միասին մտածել, միասին զգալ և միասին խոսել: Եվ ոչ այսչափ միայն. այլև էջմիածնեան հարք, լինելով ժողովրդի հոգևոր զասու պարագլուխքը, եթե կամեին լինել և աշխարհական դասու առաջնորդքը մտավոր լուսավորութեան հանդիսում, հարկավ պարտական են յուրյանց զբաղուր ճառերի մեջ ընտիր նոր հայկաբանութեան օրինակ բնծայել ժողովրդին, որ կլինի ուշի ուշով ուսումնասիրելով այժմյան ժողովրդական լեզուն, մշակելով նորան այժմյան գիտութեան պայմաններին և պիտույքին հարմար և լցուցանելով նորա պակասութիւնքն ու թերութիւնքը զրոյ լեզվի ճոխ գանձարանի նյութերից. ժողովրդական բարբառով մաքուր, իստակ և զեղեցիկ հայախոսել ևս չեմ հասկանում այն, որ նոր հայկական լեզուն խառնակվեր և ճամկավորվեր զրոյ լեզվի ոճերով, այլ պինդ և ամուր մնալով ժողովրդի այժմյան կյանքի պայմանների մեջ, շխտորվեր հայկազյան լեզվի հոգուց ու գաղափարից ընդհանրապէս. այս նյութի վերա մանրամասնաբար խոսք կլինի հետո:

«Հայկական աշխարհ», մանկավորժական և կրօնական օրագիր¹, որո 1876 թվականի հունվար և փետրվար ամիսների տետրակները (կամ թե համարքը, որովհետև տետրակը մի հատ է) այս բոլորիս մեր աչքի առջև են: «Հայկական աշխարհի» արդունագործութիւնը ներկայումս, համեմատելով նորա արդունագործութեան անցյալում, ցուցանում է անուրանալի առաջադիմութիւն թե լեզվի և թե նյութերի պատվականութեան մասին առհասարակ: Ճառք Քրիստոսի մկրտութեան օրին զբաժ է ջերմութեամբ և հոգևորութեամբ, Քրիստոսի աստվածնդեն անձը իբրև կենդանի պատկեր և գաղափար առաքինութեան և կատարելութեան, իբրև օրինակ աստվածասիրութեան, անձնազոհ բնկերասիրութեան և մինչև ի մահ խոնարհութեան հայրական կամ-

բին գրավեց մեր ուշադրութիւնը: Բաղդադի շարժեց մեր՝ օրտի լարերը: Գիտնական ճառերի մեջ, որոց հեղինակքը՝ մնում են մեզ տնհայտ, հանդիպում ենք երբեմն հայացքների և կարծիքների, որք լինելով հանված երկրորդական, ածանցած և պղտոր պարզութեան, առանց ինքնաշխատ ուսումնասիրութեան և վերահասութեան բանի իսկութեան, նույնիսկ նախնական աղբյուրներից, տարածում են անփորձ ժողովրդի մեջ սխալ և մոլար տեսութիւնք. դատել և դատապարտել առանց ինքնին վերահասութեան շատ հեշտ բան է, որովհետեւ կարոտ չէ ոչինչ աշխատութեան, այլ հարկավոր էր միայն կուրորեն կրկնել սորա և նորա բառերը: Խոսքս այստեղ Ֆրիդրիխ Ֆրեյդել² «Պարտեզ մանուկների» ասած երեխայական գաստիարակութեան ոճի վերա է, որ երբեք ունեցած չէ և չունի այն չար և վնասակար ազդեցութիւնքը, որ բնծայում է նորան ճառի անանուն գրողը, ինքն յուրյան հակառակելով, որովհետեւ նախընթաց խոսքերին համաձայն չեն եզրակացութիւնքը: «Հայկական աշխարհի» գրութեան ոճը չէ ազատ այն բնականորէն ցավից, որին այնքան հաճախ հանդիպում ենք հայկական գրվածների մեջ, այսինքն մտածել ըստ գաղափարի ռուսական լեզվի. բայց մի առանձին ոճ սեփական է «Հայկական աշխարհի» հրատարակողին, որ ոչինչ այլ տեղ տեսանվում չէ. այսինքն նախ և առաջ գործածել մի գոյական անուն անորոշ հոգովս մի, իսկ հետո որոշել գոյականը վերջատառովս ը. զորօրինակ այս չհայ ոճի մեջ. «չեմ կարող չհրավիրել Վահագն հայրապետի ուշադրութիւնը մի նշանավոր իրողութեանը, որի վտանգավարութեան առաջն առնել (առաջին ունել կամ առնուլ) գեղեւ հնար է»։ Բավական էր այդտեղ ասել մի նշանավոր իրողութեան, որովհետեւ մեծ զանազանութիւն կա ի մեջ մի մարդ և մի մարդը, մի մարդս ասելու մեջ. առաջինը կամի ասել հայերեն un homme. իսկ երկրորդը un homme seul. մի մանուկ և մի (հատ) մանուկը—enfant և le saul enfant. Առհասարակ, երբ հայերենում մի գոյական գործ է ածվում որոշ մտքով և ձևով, այնտեղ անպատշաճ է անորոշ հոգս մի:

Մեք հոժարութեամբ խոստովանում ենք «Հայկական աշխարհի» հրատարակողի բարի դիտավորութիւնը աշխատասիրելու հօգուտ ազգի, որչափ բերում է նորա կարողութիւնը. մանավանդ յուր տառապալից գրութեան մեջ և պատերազմելով բնագիտ հազար տեսակ դժվարութիւնների: Մեք կցանկանայինք տեսնել նորան ամբի խաղաղ գրութեան մեջ:

Այժմ մի քանի խոսք «Կարոց» մանկավարժական ամսագրի վերա³, որո խմբագիր հրատարակողն է Վահան վարդապետ Բաստամյանց: Այդ ամսագիրը կետ նպատակի դրել է յուր առաջն տեղեկութիւնք տալ հայոց ժողովրդին ազգային ծիսական ուսումնարանների մասին զանազան տեղեկում, ծանուցանել հայերին ժողովրդական լուսավորութեան նախարարի հրահանգները արքունի ուսումնարանների համար, մասնավորել նոցա վիճակագրական տեղեկութիւնք արքունի եկեղեցական ուսումնարանների մասին, Գերմանիայի վարժապետանոցների ծանոթութիւնք, պատմական նկարագիրներ, դպրոցական առողջապահութեան կանոններ, մանկավարժական դասախոսութիւններ և ուսուցչական ժողովներ և այլ տեսակ մանր գիտելիք: Այս բոլորը ըստ մեծի մասին թարգմանութիւնք ռուսական թերթերից և շատ սակավք ֆրանսիարենից: Ոչ ոք խելք ունեցող մարդերից և մեք ամենեւին կարող չենք ուրանալ հայր Վահան Բաստամյանցի գովանի աշխատասիրութիւնը և արդունագործութիւնը նոր հայկական դպրութեան մեջ, որ գլխավորաբար նվիր-

ված է մանկավարժության կարևոր գործին: Միայն թե զարմացած ենք այն մեծամիտ, այլև թեթևամիտ կարծիքի վերա, որ նա մի անպատշաճ անձնապատանություն մեծադրում է անցյալ տարու (1875 թվականի) 11 և 12 համարներում, խմբագրության հայտարարության մեջ նորա կարծիքով «Կովկաս» հայկական օրագրի կամ լրագրի, նորանից հետո «օրպակաս» ծնած «Արարատ»-ի, «Կոունկ»-ի, «Հյուսիսափայլ»-ի, «Ճոռքաղ»-ի, «Միածան»-ի և մի քանի այլ մյուսների հրատարակողքը առանց խտրության չկամեցան, իսկ ոմանք նոցանից գուցե թեև չէին կարող ուսանել և ճանաչել յուրյանց ժամանակակից պիտույքները և պահանջները, չկշռեցին և չորոշեցին, թե որպիսի ընթացք և ուղղություն պիտո էր տալ ժամանակակից ամսագրին և լրագրին, այլ շարադրեցին, թարգմանեցին և տպեցին այն, ինչ որ ախորժելի էր, հավանելի և մանավանդ հասկանալի յուրյանց համար: Եվ երբ տեսան նոքա, որ չկան կարդացողներ Շեքսպիրի և Շիլլերի ողբերգությունների համար, Կիկերոնի և Դեմոսթենեսի ատենաբանական ճառերի համար, աստվածաբանական դատողությունների և քննությունների համար, սկսեցին տրտնջալ ազգի դեմ և սառնասիրտ, ասկերախտ, սգեւտ, տխմար և այլն, և այլն ածականների կարկուտ կուտել նորա գլխին: Այո, սխալվեցան այդ ազնիվ պարոնները և սխալանաց մեջ գլորեցին նաև այն ժողովուրդը, որի համար նոքա կամենում էին գործել: Նոքա տվին ժողովրդին բոլորովին ծուռ դադափառ օրագրական մատենագրության վերա, և ժողովուրդը, խաբված լինելով իր հույսերի և համոզմունքների մեջ, ետ քաշվեցավ, մեղմեց օրագիրները և լրագիրները: Այսպես մեր պատվելի հայր Վահան Բաստամյանցը, որ հետո ավելացնում է այսպիսի խոսքերը. «Այժմ ասպարեղը մնացել է միայն «Արարատին», «Մեղվին», «Մշակին» և «Հայկական աշխարհին», բայց «Դպրոցին» ո՛չ. անհամեստ անհամեստություն. ինչպես երևում է վերոհիշյալ բանքի գրողի հայտնի ակնարկություններից, ինքը, հայր Վահան Բաստամյանցը գտել է իմաստունների քարը (Философский камень), ոչ ոք նորանից առաջ գուշակել չէ մանկավարժության կարևորությունը և ոչ իսկ նվիրած է դորան յուր ուշադրությունը որևիցե ճառախոսությամբ. ոչ ոք, բացի Բաստամյան հորից, խորամուխ լինելով հասկացած չէ հայկական ժողովրդի ներկա պիտույքը և կարոտությունը. վասն որո ժողովուրդը ետ քաշվելով մերժել է յուր անօգուտ և անփորձ աշխատավոր օրագիր մատենագիրքը: Կան աշխարհիս մեջ մի տեսակ մարդիկ, որ կարող են ամենայն բան խոսել և գրել հրապարակավ, բայց չունին իրավունք պատասխան ստանալու, որովհետև յուրյանց անձը դորան անարժան են կացուցած. և այսպիսի մարդերի կարգում ցավում ենք, որ մեզ ստիպել է հայր Բաստամյանցը դնել նորան: Մենք այստեղ գործ ունենք միայն մեր ժողովրդի հետ, որ ոչ թե մերժել է «այն «Հյուսիսափայլ» օրագիրը ընդհանուր ազգային լուսավորության և դաստիարակության», որ Բաստամյանց հոր, հոգևոր հոր անարժան սրախոսությամբ, ոչինչ չէր տվել ազգին, բայց միայն Շեքսպիրի ??! և Շիլլերի ողբերգությունը և Կիկերոնի, Դեմոսթենեսի ?? ատենաբանական ճառերը, ոչ թե մերժել է, այլ մինչև օրս խնդրելով խնդրում է և աղաչելով աղաչում է, առանց կարողանալու հասանել յուր փափագին:

Արդարև «Հյուսիսափայլ» օրագիրը ընդհանուր ազգային լուսավորության և դաստիարակության կամավ և գիտությամբ մշակել է մի քանի բանաստեղծական գրվածք Շիլլերի, մի քանի հայկապ ճառերը Կիկերոնի, հրանի

թե կարողացած լինե՞ր տալ յուր ազգին Շեքսպիրի շնաշխարհիկ գործերից և Դեմոսթենեսի ատենական ճառերից քանի մի նշխարներ, բայց կարողացած չէ, «Հյուսիսամիայլի» հրատարակողը այդպես ընթացել է, որովհետև նա սրտի վկայությամբ գիտեր և ուսած էր ազգերի դաստիարակության պատմությունից, թե չկա ոչ մի ավելի զորավոր հնար, ավելի ազդու շարժարան գործելու, կրթելու և դաստիարակելու մի ժողովրդի սիրտ և հոգի, նորա բարքը և վարքը և ճաշակը, եթե ոչ ճարտարության գործերով, բանաստեղծական գրվածներով, ընտիր արվեստահյուս բանախոսությամբ։ Այս բանս ավելի լավ հասկացավ մեր անուսում ժողովուրդը, ավելի լավ գին կտրեց նորան յուր անխառն, առողջ բանականությամբ, քան թե ուսումն առած, իրավագետ հ. Խաստամյանցը։ Խնդրում ենք շատ անգամ ներողություն մեր աղնիվ ժողովրդականներից, որ ձանձրացուցինք նորա ուշադրությունը, դուրս թե փոքր-ինչ երկար խոսելով մի նյութի վերա, որո էությունը քաջ հայտնի է նոցա. «Հյուսիսամիայլը» պատերազմեց յուր պատերազմը, հաղթության արմավենին ստացավ, և այդ հաղթության պտուղը այժմուս վայելում է մանուկ սերունդը, յուր ծնողին անարգող սերունդը. մենք կորուսանում չենք մեր հոգու խաղաղություն. ամենայն առաքինություն կրում է յուր ինքյան մեջ յուր վարձը և սովոր է բավականանալ դորանով։

«Դպրոց» մանկավարժական ամսագրի հայախոսությունը չլինելով այլ ինչ, բայց միայն ըստ մեծի մասին ծառայաբար թարգմանություն ռուսական լիզվից, կրում է յուր վերա և ռուսական ոճի կնիքը, որովհետև հրատարակողը տեղյակ չէ հայկական ուղղախոսական կանոններին։

Այժմ դալիս ենք խոսելու երկու հայկական լրագիրների, «Մեղու Հայաստանի»³ և «Մշակ»⁴ պարբերական թերթերի վերա։ Դոքա երկուքն ևս հրատարակվում են Թիֆլիսում և բերում են մեզ ամենայն շաբաթ զանազան տեղեկությունք տեղական քաղաքային կարգադրությունների, քաղաքային ընկերությունների խորհրդածության և գործակատարության մասին—ներքին լուրերի անունով, այլև պես-պես ծանոթություն ազգային դպրոցների, ծխական ուսումնարանների, թե Թիֆլիսում և թե այլ հայաբնակ քաղաքների և գյուղերի մեջ, դոցա հոգաբարձական ընկերությունների, առաջադիմության կամ ետախաղացության պատկանյալք։ Այդ լրագիրների մեջ հանդիպում ենք նույնպես նամակադրությունների զանազան հայաբնակ քաղաքներից, ուր պտանվում են հայկազյան երիտասարդքը, փոքրիկ ճառեր և մտածությունք ազգային խնդիրների, ազգային ցավերի, ծանոթությունք հասարակօգուտ տնտեսական գյուտերի վերա։ Այլև համառոտ տեղեկությունք ժամանակակից քաղաքական անցքերի և որպիսությունների մասին Եվրոպայում, իրրևարտաքին լուրեր։

Մենք շնորհակալ ենք այդ երկու, ազգային լրագրական դպրությանը սպասավորող շաբաթագիրներին, որչափ մեզ հասած են մինչև այժմ դոցա թերթերը և որչափ կարողացած ենք հասկանալ այդ գրվածների բովանդակությունը, զգեստավորված մի կերպարանքով, որ մեզ տալիս են մի տխուր ապացույց, թե «Հայաստանի Մեղվի», որպես և «Մշակի» պատվելի հրատարակողքը երկուքն ևս չգիտեն հայերեն, այլ յուրյանց համար շինած են մի հասարակաց նորահնար լեզու, ամենևին օտար թե ընդհանուր ժողովրդական բարբառից և թե ուղիղ հայախոսության կանոններից։ Բայց այս մեծապարունակ խնդիրը քանի մի խոսքով վճարել չկամինք, այլ սկսանում ենք դորա վերա փոքր-ինչ ընդարձակ քննություն։

Հայկական ժողովուրդը բնդհանրապես ունեւոյ մղքատին և չքավոր շրջան իղեաների, և նորա լեզուն մնացել է աղքատ և չքավոր. կարելի է ասել, նա ունի անքան միայն պաշար խոսքի, որքան նորա իմացական պիտուցքն են, որպիսի նորա քաղաքացործության, կրթության, վարդապետան աստիճանն է, որպիսի նորա ուրախությունքը և տրամոթյունքը, որպիսի նորա հանապազօրյա ընտանեկան և ընկերական կյանքն է. մի ազգի լեզու է նորա կյանքի ճիշտ պատկերը, հայկի օրինակը: Նախ և առաջ դաստիարակիր մի ազգ, տուր նորան ծանոթությունը աշխարհի և հասարակաց մարդկության մեջ անցած բաներին, տուր նորան հիմնավոր տեղեկությունք բնության օրենքին և այն հայտնություններին, որ այդ օրենքի ներքո լինում են տիեզերքի մեջ, մի խոսքով, տուր ժողովրդին մտածության նշույթը պատշաճապես, ազնվապես, արժանապես մշակված ու զգեստավորված, նորա հոգուն և սրտին օրինավոր պատրաստված կերակուր, առողջ սնունդ, անուհետեղու կտեսնես նորա մեջ մի դարմանալի կերպարնագործություն նորա խոսքի մեջ. հանկարծ կբացվի նորա լեզուն, որ տգիտության պատճառով կապած ու կաշկանդած էր. դու կլսես նորա բերանից օրինավոր, կապակից, խելացի ոճով խոսք ու զրույց՝ ապացույց ներքին վարդապետան, բանական դատողության, որովհետև նա մտածում է, ունի գաղափարներ, նորա սիրտը լցված է զգացողությամբ, և դորա ձգտում են գեպի դուրս, կամին հաղորդվի և միանալ յուր ընկերի հոգուն և սրտին, և այդպես դառնալ հասարակաց ժառանգություն, որ մարդը, որ ազգը ստացած չէ և չունի գաղափարը (իղեայք), նա շունի և լեզու, որովհետև խոսել և մտածել միևնույն է, ով չգիտե խոսել, նա և մտածում չէ:

Մանուկների նախնական դաստիարակության գործի մեջ ծայրագույն կանոնն է հսկել նոցա ուղղախոսության վերա. այս խորհրդով իմաստուն ծնողք սովոր են, կամ, հատկապես, պարտական են կարգել յուրյանց մանուկների վերա այնպիսի սպասավոր տեսուչք, որ գիտեն ուղիղ խոսել, որպես և նույնիսկ ծնողք ամենապիւր ու պիւր, յուրյանց ամենապիւր ընթացքի և խոսակցության մեջ մանուկների հետ, պիտի զգուշանային, որպեսզի ոչինչ չար օրինակ չտալին նոցա, ոչինչ ծուռ և սխալ խոսքի ոճ չպատմաստենին նոցա լեզվի վերա, այլ ուղիղ խոսքի հետ միասին ուսուցանենին նոցա և ուղղապես մտածել: Ով չգիտե դաստիարակել յուր անձը, նա կարող չէ դաստիարակել և յուր ընկերը: Այս մի անհղիկ օրենք է:

Այս բոլոր մտածող դաստիարակիչ մարդերի մեջ խոստովանված և ընդունված կանոնի վերա հիմնվելով, համարձակում եմ խնդիր մեջ բերել, արդյոք մեր օրագիր և լրագիր հրատարակողք լցուցանում էին յուրյանց պարտականությունը իբրեւ ուսուցիչք և դաստիարակիչք այն հասարակությանը, այն շափահատ մանուկներին, որոնց առաջնորդել հանձն էին առած. արդյոք նոցա գրչի տակ նոր հայկական լեզուն այնպես մշակվում էր, արդարվում էր, կատարելագործվում էր, որ իշխանություն ունեինք հուսալու, թե գալոց օրերի մատենագրությունը կարող էր հաստատվիլ դոցա ձեռամբ դրած հիմքի վերա: Մտադրությամբ ուսումնասիրելով մեր այժմյան լրագիր ու օրագիր հրատարակողների և սակավաթիվ, մատերի վերա թվելի մատենագիրների վաստակը, մենք հասնում ենք տխուր եզրակացության, որ է, թե այդ ազնիվ պարոնները կամ բոլորովին մոռացած էին յուրյանց մայրենի լեզուն, կամ թե երբեք ուսած ու գիտցած չեն, թե դոքա զրավոր կերպով խոսելով

Հայկազյան հասարակության հետ, երբեք առաջարկած չեն յուրյանց այն ծանր խնդիրը, թե որպես պիտի լինեին նոր ժամանակի մատենագրության պայմանքը, որ նա տեղական օգուտ բերեր ընթերցող հասարակությանը, տալով նոցա առողջ գաղափարներ, ուղիղ հայախոսության կերպարանքով: Մենք այժմյան մատենագրության մեջ տեսանում ենք մի բան, այսինքն, որ մեր դրողը լինելով տգետ հայախոսության հոգուն կամ, որ նույն է, յուրյանց մեջ չկրելով մի հատուկ հայկական լեզվի գաղափար, մի կարգավոր հայախոսության իդեա, մտածում են ուսերեն և ուսերեն մտածությունքը զգեստավորում են լոկ հայկական, շատ անգամ այլանդակապես ձևավորված բառերով, մինչև այն աստիճան, որ դոցա գրվածքը կարելի էր միայն հասկանալ, հեղափոխելով դարձյալ դեպ այն մտածության ձևերը, ուստի նոքա թարգմանորեն աղբերացած էին: Ուր մնաց, որ այդ նորանշան, անտեղի օտարախոսությունը բոլորովին անհասկանալի է մեր ժողովրդին: Եվ այդ ինչ համարձակություն է դրողների կողմից հայոց ժողովրդի վերա բռնաբարություն մը դնել մի օտար լեզվախոսության կանոնների լուծ, մինչև նա, ցավալի ժողովուրդը հայոց, յուր անկրթության պատճառով, դժվարանում է արդես ընտելանալ յուր հատուկ լեզվի ընտիր ուղղախոսությանը: Հայոց գրողքը եթե չդիտեն հայերեն, թող նախ և առաջ փոքրիշատե աշակերտվին հայկազյան լեզվի ուսմանը և հետո դեպի հրապարակ դուրս գան, ուսուցանելու ժողովուրդը. բայց «լինել հեղգ առ ուսումն և փոյթ առ ի վարդապետել», այս գովել կարող չեմք: Հայոց գրողքը կարող են դիտուն լինել (և ցանկալի, մանավանդ թե կարևոր է, որ լինեին) օտար լեզուների, բայց այդ դիտություն մը ազատվում չեն նոքա այն հարկից, որ է ուսումնասիրել և յուրյանց մայրենի լեզուն, և քաջ ուսումնասիրել և փութո պնդություն մը ուսումնասիրել, եթե կամենին խոսել ժողովրդի հրապարակում, եթե ժողովրդին ավանդելի նորանոր ծանոթությունների և գաղափարների հետ միասին, կամին ավանդել նորան և ընտիր հայախոսության ձևեր ու ոճեր և այժմուս ժողովրդական լեզվի թերությունքը, պակասությունքը օրեստօրե լցուցանել հին լեզվի աղբյուրից, նորա մեջ առաջացած խանգարմունքը, սգեղ եկամուտ ոճերը օտարուստ ազդեցությամբ, առ փոքր-փոքր արտաքսել, և այդպես մաքրել, բարեկարգել և ազնվացնել մայրենի լեզվի խոսքը: Եթե մեր ժամանակը հասարակաց կյանքի, քաղաքական կարգերի, դիտության և ճարտարության, կրոնի և բարոյականության, ուսման և դաստիարակության՝ բոլոր, բոլոր հանգանների և ասպարեզների մեջ միանգամայն ձգտում է դեպի առաջ, դեպի առավել կատարելագործություն. ինչու ապա մի ազգի լեզու պիտի ետ մնա, պիտի հրաժարվի այդ առաջադիմության ընդհանուր օրենքի ներքո ստորադրվի. մի ազգի լեզու, որ նորա կենսական ամենաշարժուն, ամենայն օր, ամենայն ժամ, ամենայն բոլակ դեպի առաջ ձգտող, նոր ի նորո ավելի բարվոք կերպարանելի տարն է, միայն թե ազգի մեջ կային մտածող, հանճարեղ, գործունյա հոգիք, հնարագյուտ հանճարներ և շրջահայաց աշխատավոր մարդիկ:

Մենք, 19-րդ դարու քաղաքացի հայերս, եթե կամենք մեր նոր դիտության համար մի հարմարավոր անոթ (գործի), մի մատենագրական լեզու պատրաստել, այնուհետև մեր առջև բացվում են երկու հարազատ աղբյուրք. դոցանից մինը է մեր այժմյան կենդանի լեզուն ընդհանրապես, ոչ մեր մասնավոր տեղական բարբառները. որ հայեցմամբ դեպի մատենագրական լեզուն ունին այնքան արժանավորություն միայն, ոչլափ նոցա մեջ պահված ու

մնացած էին ընտիր և պիտանի նյութեր նոր մատենագրության շինվածի համար, մեր այժմյան կենդանի լեզուն ժողովրդի փոքրիշատե լուսավոր և հայագետ դասակարգերի մեջ: Երկրորդ աղբյուրը է մեր զրոց ասած հին լեզուն, մեր նախահարց մեծագին պատմական ժառանգությունը, ուստի մենք իբրև խելացի սրղիք կարող չենք հրաժարվիլ, որովհետև այդպես մենք պիտի ուրանալինք մեր անցյալը, մեր պատմությունը, մեր կյանքի առաջին նախադասությունը: Բայց և ետ գառնալ, զնալ, մտնել մեր նախահարց կյանքի պայմանների մեջ, որ չեն մեր ներկա կյանքի պայմանքը, կարող չենք, որովհետև այդպես պիտի ուրանալինք կենդանի ժողովրդի իրավունքը, մեռածի, անցած ու գնացածի իրավունքը առավել վերին դասելով, որ մի անխորհուրդ բան է: Ուրեմն, մեր ազգի մտածող անդամքը կհասկանան, թե ինչ աչքով նայում ենք մեք մեր հայկազյան հնություն վերա նորան հարուցանել գերեզմանից կարելի չէ ոչինչ կախարդական դավադանի հարմամբ (զարկով), բայց նորանից կտակով մեզ ավանդած հարստությունքը արդարև կարելի է, մանավանդ թե պարտականություն է իմաստությամբ զործ զնել, պիտանի կացուցանել, մեր այժմյան աշխարհիկ լեզուն բարեկարգելու և մատենագրության հարմարավոր անոթ շինելու համար: Եվ մեր կարծիքը, ոչ, մեր սրտի վկայությունը այսպես է, որ մեր հայերը կարող են լինել քաջ ուսագետք, որ շատ պատվելի, գեղեցիկ և օգտակար բան է, բայց եթե կամենում են լինել հայկական մատենագիրք մեր ժամանակում, պարտ է նոցա տեղեկանալ հայկական հնության գանձերին, որպեսզի նոքա կարողանալին մտածել և խոսել բուն հայերեն, առանց սար ու ձոր բնկնելու, առանց դիմելու դեպի օտար աղբյուրք, առանց մուրալու թաթարից ու ուսից այս և այն ձևերն ու ոճերը, որոց փոխանակ ունին նոքա յուրյանց հատուկ լեզվի տրնտեսության և հարստության մեջ բոլորովին բնականի, հարազատ և գեղեցիկ ոճեր ու ձևեր: Միտ զնելով մեր այժմյան շնչին, տղեղ օտարախոս մատենագրությանը, կարելի չէ գուշակել, թե երբ կհասներ այն օրը, երբ նոր մատենագրությունը առատացած ու լիացած հնության սեղանից, ճոխացած ու հարստացած նոքա գանձերով, այլևս կարոտ չէր նորան, որովհետև չափ ու հասակ առած կարող էր ինքն իր համար վաստակել և յուր վաստակով ապրել, ուրեմն և առ փոքր-փոքր թուլացնել և վերջումը կատարել այն օղակապերը, որ հեռավոր անցյալը միավորում են ներկայի հետ:

Վերևում ասածներից հետևում է, որ հայոց այժմյան մատենագիրը պիտի լինի քաջ հայագետ, այս է առաջին և նախակարգ պահանջողությունը. երկրորդ, տեղյակ այժմյան ժողովրդական լեզվին փոքրիշատե զարգացած և լուսավոր դասակարգերի մեջ, այլև, եթե կարելի է, որչափեիցե ծանոթ տեղական բարբառներին, որ թե ինչ խորհուրդ ունեն հայեցմամբ ղեպի մատենագրական լեզուն, ակնարկեցինք վերևում: Բայց, այս գիտելով չվերջացավ տակավին հայկական մատենագրի պատրաստությունը առ յուր մեծապարունակ պաշտոնը. նա, իբրև գիտնական անձն, պիտի տեղյակ լինի հին և նոր լեզուներին եվրոպայի, մանավանդ հելլենականին, որ, ինչպես հայտնի է հայկական դպրության պատմական ընթացքից, խորին ազդեցություն ունեցած է հայոց լեզվի ուսումնական կազմակերպության վերա: Արևմտյան Եվրոպայի նոր լեզուքը, գերմանականը, ֆրանսիականը և անգլիականը, իբրև ճոխ շտեմարանք ամենայն տեսակ գիտությունների, պիտի այնչափ ծանոթ լինին հայոց մատենագրին, որ նա կարողանա այդ լեզվով գրվածք հասկա-

նալ և զործ զնեկ հօգուտ յուր ժողովրդի: Բացի հելլենական լեզվից լատինական լեզվի գիտությունը մեծ խորհուրդ ունի հայեցմամբ ղեպի հայոց մատենագիրը. լատինական լեզուն լինելով մի աշխարհակալ, օրենստու, քաղաքաճանաչ ազգի լեզու, յուր խիստ կանոնավոր ճշտությամբ և հետևակից բանախոսության ոճով կարող է լինել ամենալավ դպրոցը լոգիաբար մտածելու և խոսելու: Նոր եվրոպայի լեզուքը չունին այդ ճիշտ քերականական կազմությունը լեզվի, որ տեսնում ենք լատինականի մեջ: Ֆրանսիական լեզուն յուր պարզ ու պայծառ, որոշ ու սահմանավոր, ասես թե չափած ու կշռած ոճով անզուգական է բոլոր եվրոպական լեզուների մեջ: Դա մի քաջ գործիք է տարածելու ազգերի մեջ թե ճշմարտությունը և թե ստությունը: Գերմանական լեզուն մի փափուկ լեզու է, ֆրանսիականը՝ ոսկրացած, դադարուն, սահմանափակ լեզվին հակառակ, և կարող է հայոց լեզվի պես անվերջանալի նորանոր ձևեր բառերի կազմել բարդությամբ, գոյականների, ածականների և բայերին տալ առանձին խորհրդավոր նրբությունը, քմբքունողությամբ, զանազան նշանավոր մասնիկների ճոխությամբ. յուր պատույտ-պատյտ, ոլոր-ոլոր, երկար ու ձիգ արվեստահյուս դարձվածներով, որ մեկ շատ անգամ հիշեցնում են լատինական լեզվի ճարտարապետական պարբերությունները, ասես թե կամեր նա սպառել մարդկային մտածության և զգացողության բոլոր բարձրությունները և խորությունները: Այս պատճառով գերմանական լեզուն է և մի ծանրաշարժ լեզու, որպես նույնիսկ ազգը, ամեննին ներհակը արագաշարժ ֆրանսիական լեզվի և ազգի: Մենք կցանկանալինք, որ հայոց մատենագիրը յուր գործի մեջ օրինակ առնուր այդ երկու ականավոր ազգերից և աշխատել ֆրանսիականի գեղեցիկ և աննման պարզության ու որոշության հետ կապակցել գերմանականի նույնպես գեղեցիկ և աննման խորությունը: Այս երկու հատկությունների զուգախառնությամբ կառաջանար մի պատվավոր կազմված: Ոչ մի եվրոպական դպրություն ցուցանում է մեկ այնպիսի լայնատարած բնդարձակություն, այնպիսի անշափելի հարստություն ականավոր գրվածներով գիտության բաժինների վերա, որպես գերմանականը, որ կարելի էր իրավամբ կոչել մի օվկիանոս ծով, որո մեջ ամենայն կողմից և շատ հեռավոր սահմաններից թափվում էին առուք, վտակներ, գետեր և հեղեղատներ, և միանում էին նորա յուր հատուկ բազմամասնյա ճոխության հետ. այս պատճառով մեր օրերում գերմանական դպրությունը արժանի է փութաջան ուսումնասիրության ամենայն ուսումնական հայի, մանավանդ դաստիարակիչ մարդուն, որովհետև ոչ մի եվրոպական լեզու այնքան ճոխ է չէ դաստիարակության գործին պատկանելի գրվածներով. և ինչ որ խորեն վարդապետ Ստեփանեն յուր «Հայկական աշխարհի» մեջ ասում է գերմանական դաստիարակության կարգի և սխառմայի մասին, որպես թե դա զրած էր յուր առաջև միակ կետ նպատակ կրթել և զարգացնել ոչ թե մարդ, մարդկային արժանավորությամբ, այլ իբրև մի անհատ գերմանացի մարդ, մի քաղաքացի և զինվոր գերմանական տիրության, այդ մի անարժան բամբասանք է, ծնունդ մի հեղզ և ծուլ տգիտության, որ աշխատություն հանձն առած չէր գերմանական պեղագողիայի սխառման ու կարգը ուսումնասիրելու և վերահասու լինելու նորա իսկությանը: Այլ և հարկավոր է ասել պատվելի հայր խորեն Ստեփանեին. եթե մի պեղագողիկա ձգտում է պատրաստել հայրենասեր քաղաքացիք, քաջ զինվորներ տիրության բնդեմ թըշնամաբար մյուսների վերա արշավող ազգերի, այնուհետև նա լցուցանում է

միայն յուր պարտականությունը, որովհետև սպասավորում է հասարակաց օգտին. բայց թե դորանով ճնշվում էր ազնիվ մարդասիրության ախտը, ազնիվ մարդավայելուչ զգացումը գերմանական քաղաքացու և ղինվորի սրտի մեջ, այդ մի ծուռ և թյուր եղրակացություն է, այլև բնագրեմ այն իրողությունների, որոնց մասին վկայում է ամենանոր պատմությունը Եվրոպայի, հատկապես Գերմանիայի, որ մարդը հայրենասեր չէ, որ քաղաքացին չգիտե պաշտպանել յուր կին ու զավակը և գույքը թշնամու երեսից, նա ոչինչ մարդ է. և այս առաքինությունքը հանցանք համարել և դոցա պատասխանատու կացուցանել որպես թե մի թյուր, մարդատեղական կարգ դաստիարակության, այդ ընթացքը կարող ենք միայն մեղմ և փափուկ խոսքով անվանել մի տղայական անփորձություն, մի ծառայորեն կրկնություն պղտոր ու կեղտոտ աղբյուրներից հանած կարծիքի: Մեր ազնիվ բարեկամ Խորեն վարդապետը կենրև մեր ամենևին բարեմիտ ծանոթությանը:

Այժմ մի քանի համեստաբար խոսք և քննությունք մեր նոր հայկական մատենագրության ոճի վերա Տաճկաստանի և Ռուսաստանի հայերի մեջ, այլև ի մեջ հին և նոր լեզվի: Հայկական խոսքը այնտեղ տեսնում ենք Տաճկաստանում ստրկացած տաճկական լեզվի ոճին, իսկ Ռուսաստանում ռուսական լեզվի ոճին: Եվ այսպես տաճկահայերը և ռուսահայերը, երկոքին ևս մեղապարտք առաջի հայկական ուղղախոսության դատաստանին, չունին պատճառ բամբասելու և հանդիմանելու զմիմյանս*...

Մենք կարող էինք այսպիսի օտարախոսության օրինակներ անթիվ և անհամար առաջ բերել այստեղ, որովհետև մեր այժմյան լրագիրները և օրագիրները այդ մասին այնչափ առատ ու հարուստ են, որ մենք զանվում ենք մի կատարյալ *embarras de richesses* գրության մեջ: Բայց թող հերիք չինին մեր առաջ բերած օրինակները վասն ապացուցանելու, թե մինչև որ աստիճան հայոց լեզվի հարազատությունը, հայկական խոսքի մաքրությունը և ազնվականությունը խանդաված են մեր այժմյան գրողների զրչի տակ, որովհետև դոքա մտածում են ռուսերեն և գրում են լոկ հայահնչյուն ձայներով, շատ անգամ կազմելով ալլանդակ և անճոռնի բառեր ևս: Մենք լավ գիտենք այդ ցավի աղբյուրը, որ և մի մասամբ շատ բնական է, բայց դորանով մխիթարվիլ կարող չենք և ոչ իսկ արդարացնել մեր գրողքը: Մեր հայերը, ստացած լինելով յուրյանց կրթությունը ռուսական դպրոցներում (այլուր և կարող չէին), ուրեմն և ամենայն ըմբռնողությունք և գաղափարք ռուս լեզվով և կերպարանքով, բնականաբար մտածում են և ռուսերեն, երբ պետք էր նոցա խոսել հայերեն, և դորանից առաջանում է մի ռուսական մատենագրություն լոկ հայկական ձայներով: Այս բոլորը այսպես է. մենք հասկանում ենք. սակայն մենք հայերս այս բոսկիս գործ ունինք մեր հայկազյան ժողովրդի հետ և մեր վերա սուրբ պարտականություն կա ուշադիր լինել նորա պիտույքին, նորա հետ խոսիլ մատենագրության միջնորդությամբ այնպես, ինչպես նա կարող էր հասկանալ մեր միտքը. այնպես, ինչպես պա-

Այստեղ հեղինակը մանրամասն առաջ է բերում նոր լեզվի անկանոնությունները և ճշտում է նոցա, սակայն տեղի սղության պատճառով մենք չենք կարող առաջ բերել այդ խիստ ընդարձակ նկատողությունները, որ համարյա հոգվածի մեծ մասն են բռնում:

հանջում են հայկական ուղղախոսության կանոնները, որովհետև ուսուցչի պարտականությունն է ոչ թե միայն նյութեր տալ յուր աշակերտներին, այլև նյութերի հետ միասին պատշաճաժողոր ձև և կերպարանք մտածության, որ շատ խորհրդավոր բաներ են, եթե կամեինք զարգացնել նույն իմացականությունը. ով չգիտե ուղիղ մտածել, նա չէ կարող և հայարար խոսիլ:

Դիցուք մեր աշխարհաբար լեզուն չքավոր և պակասավոր է. բայց դորա թերությունքը կարող ենք, ոչ, պարտ ենք լցուցանել նույնիսկ ազգի լեզվի հին գանձարանից և ոչ թե դիմել դեպի օտար աղբյուրները և մուրալ այդ տեղերից անպատշաճ և անպետք փոխառությունք, փոխառությունք, որ հարկավոր ևս չեն, որովհետև այդ ձևերը և ոճերը, որոնց կարոտ ենք մեր շատ հասարակ խորհուրդները բացահայտելու համար, առատ, զեղուն և թաթաղուն չափով դրած են հայկական լեզվի մեջ առհասարակ, միայն թե կամեցող լինեինք ուսումնասիրել դորան, ճանաչել և գործ դնել դորա, դարերով մեզ ավանդած հարստությունքը, պատվական գոհարները հայախոսության: Թող մեր պատվելի գրողքը փոքր մի զկա առնուն և մտածեն յուրյանց գործակատարության հղանակի վերա, թող հարգեն նոքա յուրյանց անձը և ժողովրդի իրավունքը, խոսելով նորա հետ ազնիվ, մաքուր և, եթե կարելի էր, գեղեցիկ ոճով, որպեսզի և ժողովուրդը յուր գրողներից ուսաներ մտածել և խոսել արժանավոր կերպով: Մեր հոգին խռոված է, մեր սիրտը անհնարին ցավով ցավազարված, ականատես լինելով մեր ազգի ամենամեծ անարգությանը, որովհետև մի ազգի լեզու ուսած ու սովորած ենք համարել նորա ամենամեծ փառք ու պարծանքը, և այդ փառք ու պարծանքը այս բուպիս տեսանում ենք ցեխի ու տղմի մեջ զլսրված գրողների անհոգությանը:

Մենք կամինք հուսալ, որ ոչ ոք մեր սիրելիներից տեղիք չունեն Վիրավորության այս մեր ճառախոսությունից, այլ կընդունեն սորան իբրև սիրող սրտի անկեղծորեն, բարեմիտ զեղվածք. այս բառերիս գրողը հոգով չափ սիրում է յուր բարեկամքը, որոց հետ սովոր է նա խոսիլ խստությունք, եթե հասարակաց օգուտը այդպիսի մի հարկ դնում է նորա վերա: Այդպես է ճանաչում նա ճշմարիտ սիրո օրենքը: Կան մեր հայերի մեջ ամբարտավան, մեծամիտ մարդիկ, որ ամենայն բան ուսած ու ավարտած էին և այլևս ոչինչ ուսանելու բան չունեին. դուցա հետ մենք խոսած չենք և խոսիլ չկամինք. մեզ միշտ քաղցր է ուսանիլ և իմաստանալ թե բարեկամից և թե թշնամուց, որովհետև այդ մեր օգուտն է. և ով մեր բարերարն է, նորան պատրաստ ենք հատուցանել և մեր շնորհակալության պարտիքը:

ԺԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. БЕГЛЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ГАЙКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ДО
КОНЦА XIII СТОЛЕТИЯ. КАЗАНЬ, 1844 г.

(ԹՌՈՒՅԻԼԻ ՀԱՅԱՅԳ ՀԱՅ ՄԱՏՆԱԿՐՈՒ-
ԹՅԱՆ ՄԻՆՁՆՎ XIII ԴԱՐԸ)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1844 թ. Կազանի համալսարանի «Տեղեկագրում», № 1, նույն թվականին նույն ճեղհագրով՝ առանձին գրքով: Թեմագիրքը չի պահպանվել, արտատպվում է հիշյալ գրքից:

1. Հարբը զտնվում է Մեծ Հայրի Տուրուբերան նահանգում: Մովսես Խորենացին այդ վայրը համարում է Հայկի սկզբնական բնակավայրը: Ըստ հայկական դիցավեպի Հայկ դուռնազնը, իր երկրի սեկանությունը պահպանելու համար, ապստամբում է աշուրա-բարելական աշխարհակալության բռնապետ Բել-Նեբրովիի դեմ: Հայկը վճռական ճակատամարտում սպանում է Բելին: Ըստ դիցավեպի մեր երկիրը մինչև Հայկի անունով կոչվել, հայտնի է եղել «Արարատի երկիր» անունով: Մ. թ. ա. IX—VI դարերում աշուրա-բարելական սկսագիր արձանագրություններում հիշատակվում է Ուրարտու, Ուրաշտու, հին երբայական ագրյուրներում՝ Ուրարատ, Արարատ անուններով (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, էջ 166):

2. Հերոդոտոս (մոտ 485—425 մ. թ. ա.), հույն պատմիչ, գրել է հույն-պարսկական պատերազմների պատմությունը, ուր տեղեկություններ կան նաև հայերի և Հայաստանի մասին: Հերոդոտոսի վարկածը հայերի փոշուգիական ծագման մասին կրկնել են Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին և ուրիշները, որը և ժխտվել է:

3. Ստրաբոն (64/63—23 մ. թ. ա.), հույն աշխարհագրագետ, պատմագիր: Եղել է Հայաստանում, Գրել է 43 մասից բաղկացած «Պատմական հիշատակարաններ», կազմված 17 գրքից, ուր ներկայացված են մ. թ. ա. 145—27 թթ. ղեկավարը: Աշխարհագրություն» ուսումնասիրության մեջ բաղմամբով տեղեկություններ կան Հայաստանի մասին: Ստրաբոնի վարկածը հայերի թեսալական ծագման մասին ժխտվել է հայագիտության մեջ:

4. Ակոլուտոս Անդրեաս (1654—1704), Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության առաջին գնահատողը: 1680 թ. հրատարակել է Հին կտակարանի «Արդիու մարդարությունը» երբայերեն: Ակոլուտոսը հին հայկական լեզուն համարել է եգիպտական լեզվից առաջացած:

5. Հայրենից Գովֆրիդ Վիլհելմ (1646—1716), գերմանացի փիլիսոփա, լուսավորիչ: Փրննադատել է լեզվի ծագման աստվածաշնչյան վարկածը: Զբաղվել է լեզուների ցեղակցության հարցերով: Անդրադարձել է հայերենի և այլ լեզուների ունեցած առնչություններին:

6. Լա Կրոդ Մալյուս (1661—1739), ֆրանսիացի արևելագետ, հայագետ: Կազմել է հայոց լեզվի բառարան, գրել է ուսումնասիրություն միջնադարի հայ մատենագիտության մասին: Հայտնի է նրա «Գանձ լսկրոգյան» եռահատոր գիրքը (1762—64), ուր շոշափվում են հայագիտությանը վերաբերող տարբեր հարցեր: Լատիներեն է թարգմանել Մեսրոպ Երեցի «Պատմություն մնացորդաց հայոց և վրաց», «Աշխարհացույցը» և այլ գործեր: Զբաղվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ուսումնասիրությամբ: Հայերեն «Աստվածաշունչը» համարել է թարգմանությունների թագուհին: Հայտնի է այն կարծիքը, թե հայերենն առնչվում է մեդական (մարերի) լեզվին: Ե՛վ Ակոլուտոսի, և՛ Լա Կրոդի վարկածները ժխտվել են:

7. Շրյոդեր Յոհան (Սրբոդեր, 1680—1756), գերմանացի արևելագետ, հայագետ: 1711 թ. հրատարակել է «Արամեան լեզուի գանձ» խորագրով աշխատությունը, որտեղ հայոց լեզուն համարել է ինքնուրույն լեզու: Կազմել է հայերեն-լատիներեն բառարան:

8. Հայ մատվորականներից նադարյանն առաջինն է, որ համաձայնելով Պոտտի և Պետերմանի կարծիքներին՝ հայերենը համարել է Մանսկրիտին պատկանող լեզու:

9. Նադարյանը ճիշտ է բացատրում V դարի հայ թարգմանիչների՝ հունարենից և ասորերենից արված թարգմանությունների առանձնահատկությունները, որը հնարավորություն է տվել արտահայտել բնագրի իմաստային երանդները (Վ. Տեր-Պետրոսյան, Հայ հին թարգմանական գրականություն, 1984, էջ 10)։

10. Այս հարցին Նադարյանն ավելի հանգամանորեն անդրադառնում է «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. № 1-ում տպագրված «Հայկական լեզվի խորհուրդը» հոդվածում։

11. Նադարյանը նկատի ունի Գրիգոր Մալիաբրուսի «Եղիշերում» դործածված աշխարհարար արտահայտությունները։

12. Սին Մարտեն Անտուան Ժան (1791—1832), ֆրանսիացի արևելագետ, հայագետ։ 1818 թ. հրատարակել է «Հիշատակարան Հայաստանի» մեծարժեք գործը։ Գրել է բազմաթիվ հոդվածներ հայագիտության տարրեր հարցերի շուրջ։ 1822-ին մասնակցել է «Ասիական ընկերության» և «Ժողովուրդ Ազատիկ» հանդեսի հիմնադրմանը։

13. Մար Աբաս Կատինա, ապրել է մ. թ. ա. 11 դարում։ Նախամեսրոպյան շրջանի պատմագիր, ազգությամբ ասորի։ Նրա մատյանը Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության կարևոր աղբյուրներից մեկն է։

14. Մովսես Խորենացին իր «Պատմություն Հայոցի» համար իբրև աղբյուր հիշատակել է Բարդաժանին, Պորփյուրին, Փիլեմոնին, Եփեսերոս Կեսարացուն, Հերոդոտոսին, Մար Աբաս Կատինային, Խորհրդատին, Ողյուծյ քուրմին և ուրիշներին։ Նրանցից օգտվել են նաև Զենոբ Գլակր, Ուխտանես պատմիչը։ Խորենացու տվյալների համաձայն Մար Աբաս Կատինան հայոց արքունի ղեկավանց հանել է հունարեն գրած մի ժամանակագրություն, որից քաղել է հայ ժողովրդի պատմության հնագույն առասպելները և հայ Արշակունիների սկզբնաշրջանին վերաբերող նյութեր (անս. Մովսես Խորենացի, գ. 1, Գլ. Բ)։

15. Պարսից թագավոր Հազկերտ II-ը զահ է բարձրացել 439 թ., նրա օրոք (451 թ.) տեղի է ունեցել Վարդանանց պատերազմը։

16. Հեթում Բ (ծննդյան թիվը անհայտ—1307), Կիլիկիայի հայոց թագավոր, Լևոն Գ թագավորի որդին, լատինամոլ։ 1294 թ., Եդիպտական պատերազմից հետո, զահ գիշում է իր Եդրայր Թորոսին և մանում ֆրանցիսկյան վանք։ 1295-ին հայ ավագանու պահանջով վերադառնում է և վերանորոգում դաշինքը թաթար-մոնղոլների և Բյուզանդիոնի հետ։ 1296 թ. զահ գրավում է մյուս Եդրայր՝ Սմբատը, բանադրելով Հեթում Բ-ին։ 1298-ին զահ Սքմբատից խլում է Երրորդ Եդրայրը՝ Կոստանդինը։ 1299-ին Կիլիկիայի իշխանները նորից զահ են բարձրացնում Հեթում Բ-ին։ 1301 թ. Հեթումը թագավոր է օծում մանկահասակ Եդրորդուն (Լևոն Գ), ինքը մնալով խնամակալ։ 1307 թ. հրաժիրվում է թաթար ավագանու կողմից և նենգարար սպանվում մանկահասակ թագավորի և իշխանների հետ։

17. Տրդատ Գ-ն զահակալել է 287—330 թվականներին։ Պետական-քաղաքական խոշոր գործիչ։ Նրա օրոք՝ 301 թ. բրիտանոնությունը Հայաստանում ընդունվեց որպես պետական կրոն։

18. Աղաթանգեղոս, V դարի հայ եկեղեցական առաջին մատենագիրներից Գրիգորիս անուշնով։ Նրա ձեռքով հավաքվել և խմբագրվել են III—IV դարերի Հայոց պատմության և վիպական-վկայարանական նյութերը։ Նադարյանի ենթադրությունը բնագրի հայերեն լինելու մասին հաստատվել է հետագա քննությունների ընթացքում (Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Աղաթանգեղոսի պատմություն, 1963)։

19. Հակոբ Մծբնացի (ծննդ. թվ. անհ. —338), ասորի եպիսկոպոս։ Ասորական և հայկական եկեղեցական գործիչ։ Հայաստանում հիմնել է դպրոցներ և եկեղեցիներ։ Մծբնում եղած ժամանակ փորձ է կատարել բարձրանալու Արարատը, բայց չի հաջողվել։ Սխալմամբ նրան են վերագրել ասորի հեղինակ Ափրատուտի ճառերը։

20. Զենոբ Գլակ (IV դար), Գլակա վանքի վանահայր, ազգությամբ ասորի։ Գրիգոր Լուսավորչի հանձնարարությամբ գրել է «Պատմություն Տարոնոյ»։

21. VII դարում Գլակա վանքն անցել է հայերին և կոչվել ս. Կարապետի վանք։ Վանքի վանահայր Հովհան Մամիկոնյանը Զենոբ Գլակի պատմությունը թարգմանել է հայերեն՝ շարունակելով աշխատությունն առաջին անգամ հրատարակվել է Կ. Պոլսում, 1719-ին։

22. Ներսես Ա Մեծ (329—373), հայոց կաթողիկոս 353 թվականից։ Կարևոր դեր է կատարել պետական քաղաքականության մեջ, բացել է դպրոցներ, հիմնադրություններ, աղքատանոցներ, վերակառուցել է մի շարք վանքեր և եկեղեցիներ։

23. Փափոտոս Բուղանդ, IV կամ V դարի նշանավոր պատմագիր։ Նրա ազգային պատկանելություն և Հայոց պատմության գրության լիակատի շուրջ եղել են տարրեր կարծիք։

ներ: Ղ. Ինճիճյանը, Ն. Տաշյանը, Հ. Գիլցիերը, Ստ. Մալխասյանը, Մ. Արեղյանը և ուրիշներ նրան համարում են V դարի 2-րդ կեսի պատմիչ: Այլ ազգության պատկանելության շուրջն արտահայտված կարծիքները ժխտվել են: Առաջին անգամ հայերեն տպագրվել է 1730 թ.:

24. Սահակ Ա Պարթև (348—439), հայոց կաթողիկոս 387-ից, բաղարապան և մշակութային խոշոր գործիչ: Օգնել է Մեսրոպ Մաշտոցին հայոց նորաստեղծ գրերի արածման գործում: Աստվածաշնչի առաջին թարգմանիչներից է:

25. Մեսրոպ Մաշտոց (362—440), հայ գրերի ստեղծողը (405 թ.), Հայ ինքնուրույն և թարգմանական գրականության սկզբնավորողը: Հայերենի առաջին ուսուցիչը, բանաստեղծ: Մշակել է մանկավարժական ուսուցման մեթոդները:

26. Վուսմշապուհ (ծննդ. թվ. անհ. — 414), հայոց թագավոր 389 թվականից: Ասորիքից բերել է տալիս ոմն Դանիելի ստեղծած հայերեն գրերը, որոնք Մաշտոցը փորձեց օգտագործել հայոց նորաստեղծ ուսումնարաններում, բայց համար չէին հայոց արտասանությանը, ուստի Վուսմշապուհ և կաթողիկոս Սահակ Պարթևի աջակցությամբ գնաց Ասորիք և Բյուզանդիոն, ուր և 405 թ. ստեղծեց հայերեն նոր գրերը:

27. Հա Կրողի Ֆրանսերեն գրած այդ նամակում մեծարվում է հայերեն թարգմանված Կտակարանը: «Նա ունի,—գրում է Հա Կրողը,—բնագրի բոլոր նրբությունները վերարտադրելու եղակի հնարավորությունը»: Նա խորհուրդ է տալիս սովորել հայոց լեզուն՝ նրա արտակարգ զեղեցիկությունը զգալու համար:

28. Եղեթիկ Կողբացի (380—450), մատենագիր, փիլիսոփա: Մասնակցել է Աստվածաշնչի թարգմանությանը, գրել է «Եղծ ազանդոց» վերնագրով աշխատությունը, որը համարվում է հայ փիլիսոփայության կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկը: «Եղծ ազանդոցում» նախադասին հետաքրքրել են Եղեթիկի վարած բանավեճը և ընդհատության ընթացքում երևան եկած անցյալի հայ մտածողության առաջադիմական դրսևորումները:

29. Կորյուն (380—450), պատմիչ: Գրել է «Վարք Մաշտոցի» երկը: Այն մեզ է հասել ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Կորյունի երկը միակ և հավաստի աղբյուրն է հայ գրքի և գաղության սկզբնավորման վերաբերյալ: XVI դարում «Վարք Մաշտոցին» թարգմանվել է լատիներեն:

30. Մովսես Խորենացի (մոտ 410—V դարի վերջը), հայ պատմագրության հայրը: Նախորդյանը մերժում է Մովսես Խորենացու՝ այլ դարի պատկանելու և «Հայոց պատմության» գրության թվականի շուրջ եղած սխալ կարծիքները:

31. Նաղարյանը ճիշտ չի համարում Ֆրանսիացի հայագետ Սեն Մարտենի այն ենթադրությունը, թե «Աշխարհացույցը» ոչ թե Խորենացու, այլ Պապ կամ Պապյոս Աղեքսանդրացու գրածն է: Սրա մասին իրրե աշխարհագրագետի ոչ մի տվյալ առ առօր հայտնաբերված չէ (Ջալալադինյան, Հայկական հին գաղութություն, էջ 358):

32. Բլում Կարլ Լյուդվիգ (1756—1786), Գերպատի համալսարանի պրոֆեսոր: Իր նամակներում արժանահավատ աղբյուր է համարել Մ. Խորենացու պատմությունը: Նաղարյանի գրքի տողատակին նշված աշխատության հայերեն վերնագիրն է՝ «Հերոդոտն ու Կտևիազը Արևելքի հնագույն պատմության հետազոտողներ»: Հայլգրեթ, 1836 թ.: Պ. Հակոբյանին իր «Նախադաս Արտվան» աշխատության 567 էջում բերում է 1831 թ. հոկտեմբերի 30-ին Բլումի՝ ակադեմիկոս Ֆրենկին ուղղած նամակը, ուր նշված է, որ պրոֆեսոր վալտերը որոշել է ևս. Արտվանի օգնությամբ թարգմանել Մ. Խորենացու աշխատությունը: Իր գրքի առաջաբանում Բլումը շնորհակալություն է հայտնում Ֆրենկին, Պետերմանին և Արտվանին, որոնք թիբեց սիրալիր գործակցությամբ և հայկական երկասիրությունների մեկնություններով նպաստել են իմ հետազոտություններին մեծապես» (Պ. Հակոբյան, Նախադաս Արտվան, 1967, էջ 567):

33. Եվրիպիդես (480—406 մ. թ. ա.), հույն դրամատուրգ: Պլուտարքոսը վկայում է, որ մեր թվականությունից առաջ՝ 53 թ. Արտաշատում բեմադրվել է նրա «Բարոսուհիներ» դրաման և հավանաբար Մ. Խորենացու մատենանշած «Պելլիադներ» կոթած ձգրերգությունը:

34. Մամբրե վերժանող (V դար), Մ. Խորենացու եղբայրը, թարգմանիչ, նշանավոր վերժանող, փիլիսոփա: Նրա մատենագրական ժառանգությունը համարվում է կոթած: Մեզ է հասել հատերի մի մասը:

35. Գավրիլ Անհաղթ, V—VI դարի առաջին կեսի հայ նշանավոր փիլիսոփա, հին հայկական փիլիսոփայության աշխարհիկ ուղղության հիմնադիր, հունարան գաղոցի գլխավոր գործիչներից, նորադաստենականության հետևորդ, մեծ հուշակ է վաթիկել Հունաստանում: Նաղարյանի կողմից նրան վերագրվող երկերից իրականում նրան են պատկանում չորս աշխատություն: «Սահմանը իմաստասիրության» (կամ «Գիրք սահմանաց»), «Վերլուծություն ներածությունների Պորփիրի»,

«Մեկնութիւն Ստորագրութեանց Արիստոտելի» և «Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտելի», որոնցից առաջին երեքը պահպանվել են նաև հունարեն:

36. Գլուտ Ա Արաճեղացի, Կաթողիկոս (461—478 թթ.), 471 թ. պարսից շահի կողմից զրկվել է կաթողիկոսական զահից, բայց մինչև իր մահը (478) հայերի կողմից պահպանվել է նրա կուռմբ:

37. Հովհաննես Մանդակունի, հայոց Կաթողիկոս 478-ից, վախճանվել է 490 թ.: Մասնակցել է վաճառ Մամիկոնյանի զխալորությամբ պարսիկների դեմ մղված 482 թ. Ներսէսապատի ճակատամարտին: Գրել է բազմաթիվ ճառեր, որոնց մեջ ուշադրով տեղեկություններ կան V դարի Հայաստանի տնտեսական, մշակութային կյանքի մասին: Մեղ է հասել նրա մի ճառը թատրոնի մասին:

38. Սոմալյան Սուրբիսա (1776—1846), Մխիթարյան միաբանության արքահայր, բանասեր, բառարանագիր, լրագրմանիչ: Նրա գործերից հայտնի են իտալերեն՝ «Պատկեր հայկական զպրովեան» (1820): Նաղարայանը օգտվել է Ս. Սոմալյանի զբքի փաստական նյութից, մշակել պատմական նոր հայացք, արել նոր եզրակացություններ, որոնք սերտորեն կապվում են ժամանակակից հոգևոր կյանքի պահանջների հետ:

39. Գալանոս Կղեմես (1610—1666), իտալացի կաթողիկ աստվածաբան. զբաղվել է հայագիտության հարցերով: Նա երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանում և կաթողիկական շարժման եռանդուն քարոզիչներից մեկն է:

40. Նելիշ (մոտ 410/415—մոտ 475), հայ պատմագիր, մասնակցել է վարդանանց պատերազմին և զբւղ Վլասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին» պատմական երկը, որը ներկայացնում է հայ Արշակունիների անկումից մինչև 465—466 թթ. պատմական իրադարձությունները:

41. Նելման Կարլ Ֆրեդերիկ (1790—1870), հայագետ, արևելագետ, պատմաբան: Գրել է «Հայոց լեզուն և մատենագիտությունը» (1826), «Փորձ հայ գրականության պատմության՝ մխիթարյանների գործերի հիման վրա» (1836), «Հայ գրականության ժառանգության մասին» (1849), «Նոթեր մ. թ. V դարի հայ փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի կյանքի և գործերի մասին» և այլն:

42. Ղազար Փարպեցի (ծնվ. 442 թ.), հայ պատմիչ, ստացել է բյուզանդական կրթություն: Երբ 486 թ. վաճառ Մամիկոնյանը նշանակվում է Հայաստանի մարզպան, Ղ. Փարպեցուն նշանակում է էջմիածնի վանքի վանահայր: Վանականների հալածանքները ստիպում են նրան թողնել վանահոր պաշտոնը: Այդ պատճառով էլ 490 թ. նա գրում է. «Թուղթ առ վաճառ Մամիկոնյան» խոսքը և ուղարկում վաճառ Մամիկոնյանին, որը հետ է կանչում նրան և հանձնարարում զբւղ «Հայոց պատմությունը»: Փարպեցու գրած «Թուղթ» հայտնաբերվել է Նաղարյանի աշխատությունը տպագրվելուց հետո և տպագրվել է 1853 թ.:

43. «Սուտ Կալիսթենեսի Պատմություն վարուց Աղերսանյորի» գիրքը տարբեր աղբյուրներից ստեղծված պատմություն է: Այն կապվել է Կալիսթենես Ողյունյացու անվան հետ: Գրականության մեջ մնացել է «Սուտ Կալիսթենես» անունով:

44. Եվսերիոս Պամֆիլևս կամ Եվսերիոս Կեսարացի (260—339), հույն պատմագիր: Գրել է «Քրոնիկոն», որը հայերեն հայտնի է «Ժամանակագրական կանոններ» վերնագրով: Հունական բնագիրը համարվում է կորած: Հայերեն լրագրմանվել է V դարում: Այն հայտնաբերվել է ՋՄՄՄ դարի 80-ական թթ. Գ. Պալատացու կողմից:

45. Փլյուն Երրայեցի-Ալեքսանդրացի (ծնվ. մ. թ. ա. I դարի վերջին քառորդ—մ. թ. I դարի կես) երբևէ հույն փիլիսոփա: Միաստվածության դիրքերից ձգտել է ապացուցել, որ աստված նախասկիզբ է և աշխարհի գոյության պատճառը, անիմանալի բանականության ու զգայարանների: Երրայեցու փիլիսոփայությունը զաղափարապես նախապատրաստել է քրիստոնեությունը, որով և բացատրվում է նրա մեծ հեղինակությունը հայրաբանական գրականության մեջ: Նրա երկերից հայերեն լրագրմանվել են 14-ը, որոնցից 7-ը պահպանվել են միայն հայերեն:

46. Խոսքն իբականում վերաբերում է Գրիգոր աստվածաբանի հինգ ճառերից՝ Նոննոսի «Մեկնութիւնքին», որոնք պարունակում են հունական առասպելների և զանազան դրույցների բացատրություններ:

47. Գիռնիսիոս Բրակացի, հույն առաջին քերականներից, ալեքսանդրյան քերականական դպրոցի սան (II—I դդ. մ. թ. ա.): Նրա երկերից հայտնի է «Քերականական արուեստ» վերնագրով աշխատությունը, որը բյուզանդական դպրոցներում գործածվել է իրեն զասագիրք: Այդ աշխատությունը նպաստել է ինչպես հույն, այնպես էլ հայ քերականների զեղադիտական:

լեզվագիտական հայացքների զարգացմանը: Թրակացու քերականության հայերեն լրացմանը
վրան հիմք է դարձել հայերենի ուսումնասիրության և հայ քերականագիտական ուսմանը
ստեղծման ու զարգացման համար:

48. Հովհոս Մթրիկանոս (37—95), հեռա մատենագիր, մատենակցել է հրեաների ապստամ-
բությանն ընդդեմ հռոմեացիներին: Իր խոսքի պատմությունը սկսվում է աշխարհի արարչա-
գործությունից մինչև 221 մ. թ. ա.: Այս աշխատությունից օգտվել են շատերը, այդ թվում և
Եվսեբիոս Կեսարացին իր «Ժամանակագրության» մեջ: Մ. Խորենացին նրան հիշում է երկրորդ
դրքի Ժ գլխում:

49. Տևս Մովսես Խորենացու երկրորդ դրքի Ժ գլխից:

50. Հովսեփ Փավլոս (37 կամ 38—100-ից հետո), հեռա պատմագիր, 78-ից մինչև 94 թ.
գրել է 20 գրքից բաղկացած «Հրեական հախճապություն»: Նրա երկերում արժեքավոր տեղեկու-
թյուններ կան Տիգրան Բ-ի, Արտավազդ Բ-ի և Տրդատ Ա-ի մասին: Մ. Խորենացին օգտվել է
Փավլոսի մատեններից:

51. Գրիգորոս Սիկիրյացի (90—21 մ. թ. ա.), հին հույն պատմիչ: Գրել է Պատմական
զրույցներն աշխատությունը 40 գրքից բաղկացած: Մեզ է հասել 15 գիրք: Այսպիսի կարևոր
տեղեկություններ կան Հայաստանի մասին:

52. 1877 թ., «Բազմակա» հ. Լե, Ա. Սուրբյանը տպագրում է «Հռոմեական բազմիրք և
հռոմեական տոգր» (էջ 15—30): Հռոմեոսից տոգրեր են նշված Գիոնիսիոս Թրակացու Քեբական-
ության, Փիլոն Երթալիցու և այլ հեղինակների լրացմանությունների մեջ:

53. Հայկական ձեռագրերում պահպանվել են տոմարագիտական բազմաթիվ նյութեր, ինչ-
պես հայկական, այնպես էլ հին աշխարհի ժողովուրդների տոմարների մասին: Հայկական
տոմարի մասին տե՛ս է. Բ. Աբալանի «Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության» գիրքը
(1936):

54. Կոստաս Ա. Աղսեցի, V11 դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ, 615 թվից կաթո-
ղիկոս: Հոսիսիմոս Կույսի հիշատակին գրել է 36 տնից բաղկացած «Անձինք նուիրեալք» գործը:
618-ին կառուցել է ս. Հոսիսիմոսի տաճարը:

55. Եզր Ա Փառամնակերացի Կաթողիկոս (630—641), Մ. Օրմանյանի իր Աղագատու-
մումն նշում է, որ Եզրը ձեռնադրվել է ընդունելով քաղկեդոնականություն, բայց չ'երջնականապես
շանցավ Բյուզանդիայի կողմը:

56. Խոսքը վերաբերում է Սահանյան գինատիայից պարսից արքա Խոսրով III-ին, որը
լրացվել է 591—628 թթ.: Նրա օրոք տեղի է ունենում Հայաստանի երկրորդ բաժանումը
Հառատանի և Պարսկաստանի միջև: Հովհան Մամիկոնյանը «Պատմության Տարոնոյ» գործում
խոսում է պարսիկների դեմ Տարոնի մղած պայքարի մասին:

57. Անանիա Շիրակացի, V11 դարի հայ մեծ գիտնական: Առաջինը նա կաշուն հիմքերի
վրա դրել է զորիս գիտությունների ուսումնասիրությունը Հայաստանում: Իր աշխատություն-
ներում մշակել է աստղագիտական, մասնատրիական, ֆիզիկայի համախառնային նշանա-
կության գիտական նոր սկզբունքներ: Մեծ տեղ է հատկացրել հոգեբանության մեջ փորձին:

58. Մովսես քերթող (ծննդյան և մահվան թվերը անհայտ), հայ հին մատենագրության
մեջ սխալմամբ նույնացվել է Մովսես Խորենացու հետ: Գիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական
արվեստի» հայ մեկնիչ:

59. Սուրբատ Աբղաթաթիկոս (380—440), բյուզ. պատմիչ, գրել է «Եկեղեցական պատմու-
թյուն», որը V11 դարում լրացմանվել է հայերեն: Գոյություն ունեն «Եկեղեցական պատմու-
թյան» ընդարձակ և համառոտ տարբերակները:

60. Մովսես Կաղանկատա՛ցցի, V11 դարի պատմիչ մատենագիր, գրել է «Աղվանից աշխար-
հի պատմությունը» հայ ժողովրդի ծագումից մինչև իր օրերը: «Աղվանից պատմությունը» տե-
ղեկություններ է տալիս Մ. Մալուսցի՝ Վրաստան և Աղվանք ուղևորության, կրոնական ազանդ-
ների դեմ նրա մղած պայքարի մասին և այլն: Մովսես Կաղանկատա՛ցցու պատմությունն առա-
ջին անգամ հրատարակել է Մ. Էմինը 1860 թ. Մոսկվայում:

61. Հովհաննես Գ Օձնեցի Խմաստասեր (Կաթողիկոս՝ 717—728 թթ.): Հովհան Օձնեցու
գրվածքների մի մասը՝ «Մատենագրությունը» վերնագրով, հրատարակվել է 1833 թ., որ ներ-
կայացված էն հայ առաքելական եկեղեցու ազգային ինքնությունը պահպանող «կանոնները»,
ընդդեմ քաղկեդոնական եկեղեցու նվաճողական ձգտումների և աղանդավորական շարժման:

62. Ստեփանոս Սյունեցի, V111 դարի պատմիչ (վախճ. 735), Սյունիքի մետրոպոլիտը,
հայկական հայրաբանության խոշոր ներկայացուցիչներից մեկը: Հույն հեղինակներից նրա
կատարած լրացմանություններից հայտնի են Գրիգորիոս Նյուսացու «Յաղագս բնութհան մար-

դա՞յ», Պիտիդեսի «Պիտանի լուծմունք Սահմանացն», Պորփյուրի «Սեկնեոթիւնը» նվիրված Գալիթ Սեֆաղիի Սահմանք խնամատարութեանը» և Պորփյուրի «Ներածութիւնը»:

63. Շապուհ Բագրատունի (IX դարի չ՛հրջ և X դարի սկիզբ), հայ պատմիչ, նրան վերագրված «Պատմութիւնը» արտացոլում է արարական արշավանքները, Բագրատունիների իշխանութեան հաստատումը և այլն: «Պատմութիւնը» գրված է ժամանակի աշխարհիկ լեզվով, «զեղջուկ բանիւ»: Առաջին անգամ հրատարակվել է Երուսաղէմում, 1843 թ.:

64. Հովհաննէս Գրախանակերտցի (845—925), Կաթողիկոս 897-ից: Գրել է «Հայոց պատմութիւնը» հնագույն ժամանակներից մինչև իր ժրելը» (924):

65. Թովմա Արծրունի, ապրել է IX դարի երկրորդ կեսին և X դարի սկզբներին: Գրել է «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» աշխատութիւնը, որն ընդգրկում է IX—X դարերը: Պատմութիւնը բաղկացած է 4 զպրութիւնից: Առաջին անգամ տպագրվել է Կ. Պոլսում, 1852 թ.:

66. Գրիգոր Նարեկացի (951—1003), բանաստեղծ: Նրա «Մատենան ողբերգութեան» հանձարեղ ստեղծագործութիւնը դարեր շարունակ գիտվել է իրրի մարդու մեղքերի թողութեան մատչան: Նրա գործն այժմ գիտւում է իրրի հումանիզմի համաշխարհային գլոխգործոցներից: Նա գրել է նաև «Գանձեր», «Տաղեր ու մեղեդիներ», «Մեկնութիւն երգոյն Սողոմոնի»: Մխիթարյան միաբան Գ. Ավետիքյանը 1840 թ. հրատարակել է Գր. Նարեկացու ստեղծագործութիւնները Սբբոյ հորն մերոյ Գրիգորի Նարեկաց վանից վանականի մատենագրութիւնը, վերնագրով:

67. Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, X դարի երկրորդ կեսի և XI դարի առաջին կեսի հայ պատմագրութիւնը նշանավոր զեմբրից մեկը: Մեղ հասել է «Պատմութիւն տեղեղերական» վերնագրով երկը: Պատմութիւնը երրորդ մասը սկսվում է Աշոտ I-ից մինչև Գագիկ II-ի գահակալութեան տարիները: «Պատմութիւնն» առաջին անգամ հրատարակվել է Փարիզում, 1859 թ.:

68. Ղեոնդ Երեց, Ղեոնդ Մեծ, Ղեոնդ պատմիչ (ծն. և մահ. թթ. անհայտ). VIII դարի հայ պատմիչ, իր «Պատմութիւն մեջ» ներկայացրել է VIII դ. սկզբին Հայաստանի՝ արարների կողմից նվաճվելը, մանրամասնորեն կանգ առնելով 703, 747—750 և 774—775 թթ. հայոց ապստամբութիւնների վրա:

69. Ոչմիկ Ուտի, այլ Լուի կամ Գուգարը:

70. Հովհաննէս Կողևոն, XI դարի մատենագիր, տոմարագետ: 1033 թ. գրել է «Տեսիլ» խորագրով մի երկ, այնուհետև բյուզանդական կայսեր հանձնարարութեամբ՝ «Գիր միաբանութեան հայոց և հոռոմոց»: Նրա գրչին է պատկանում «Շարադրութիւն պատմութեան տանն Բագրատունեաց» աշխատութիւնը:

71. Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի (մոտ. 990—1058), տկանավոր գիտնական, փիլիսոփա, մանկավարժ, հայտնի էր նաև որպէս քաղաքական և պետական գործիչ: Կառուցել է Բջնիի ամրոցը և եկեղեցին, Կեշառիսի եկեղեցին (Սաղեմաժոր) և այլ ճարտարապետական շինվածքներ: Կազմակերպել է բարձրագույն կրթութեան զօրժը, հիմնել է ճեմարան, դասավանդել փիլիսոփայութիւն, քերականութիւն և այլ առարկաներ: Գրել է «Մեկնութիւն քերականին»: Գր. Մագիստրոսը միջնադարում կարևոր նշանակութիւն է տվել բնագիտութեանը և մաթեմատիկային, որոնք նախապատրաստում էին մարդկային միտքը գերագույն գոյի ճանաչման համար: Շուրջ երկուհարյուրամյա ճառարից հետո Գր. Մագիստրոսը վերակենդանացրեց աշխարհիկ փիլիսոփայութեան գիտական միտքը, զարգացման նոր ուղու վրա դնելով այն: Գր. Մագիստրոսի «Տաղասացութիւնը» առաջին անգամ հրատարակվել է Վենետիկում, 1868 թ., «Թղթիւնը»՝ 1910-ին, իսկ «Մեկնութիւն քերականին»՝ ռուսերեն, 1915-ին:

72. Արիստակէս Լաւրիվերտցի, XI դարի պատմիչ: 1072—1079 թթ. գրել է «Պատմութիւն Արիստակէսայ վարդապետն Լաստիվերտցոյ» աշխատութիւնը: Այն սկսվում է Բյուզանդիայի կայսր Վասիլի Բ-ի գործունեութիւնից մինչև Անիի և Արծնիի առումը թուրք-սելջուկների կողմից: Այս պատմութեանն առաջին անգամ տպագրվել է Վենետիկում, 1844 թ.:

73. Բժշկան Մինաս (1277—1851), Մխիթարյան բանասեր, մանկավարժ, պատմաբան: Գրել է «Ճեմարան գիտելիաց» (1815), «Քերականութիւն» ռուսերեն և հայերեն (1828), «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» (1830) և այլ աշխատութիւններ:

74. Հակոբ Սանահնեցի, XI դարի հայ եկեղեցական գործիչ, ժամանակագիր: Նրա «Ժամանակագրութիւնից» օգտվել է Մատթէոս Ուռայեցին:

75. Գրիգոր Բ Վկայասեր (հայոց Կաթողիկոս 1066-ից, Վախճ. 1105 թ.): Գահակալութեան ընթացքում գործել է զիմանագիտորեն, նկատի առնելով սեփական եկեղեցու շահերը: Հավաքել և հայերեն է թարգմանել վկայաբանութիւնները: Այստեղից էլ նրան տրվել է Վկայասեր մականունը:

76. Կարմիր վանք (Աստապատի Ս. Ստեփանոս, Քարասուկի վանք), գտնվում է Նախիջևանի և Ղարադաղի լեռների կիրճում, Արաքս գետի ձախ ափին:

77. Մխիթար Գոշ (1120—1213), զիտնական, օրհնագիր, առակագիր: Ապրել և գործել է Նոր Գևորգի վանքում (այժմ Իջևանի շրջանի Գոշավանք գյուղում): Նրա աշխատություններից բացառիկ նշանակություն ունի «Գատաստանագիրք Հայոցը», որը կազմել է 1184-ին: Առանձին անգամ տպագրվել է 1880 թ.:

78. Գանձասարի վանքը գտնվում է Լեռնալին Ղարադաղի Մարտակերտի շրջանում: Աղվանքը քրիստոնեություն ընդունել է V դարի առաջին տասնամյակներին: XIV դարում Աղվանքում ստեղծվում է կաթողիկոսություն, նույն դարի վերջին Գանձասարը դառնում է Աղվանքի եկեղեցու կաթողիկոսանիստ կենտրոնը և ենթարկվում է էջմիածնի հայոց կաթողիկոսին:

79. Ներսես Դ Կլայեցի-Շնորհալու (Կաթողիկոս 1166—1173), միջնադարի սկանալոր հոգևոր գործիչ, բանաստեղծ, երգահան: Դեմ է եղել հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների միացման բյուզանդական ըմբռնմանը: Նա գտնում էր, որ բոլոր գեպրեքում պետք է պահպանվեն հայ եկեղեցու առանձնահատկությունները, զերծ մնալով բյուզանդական եկեղեցու գերելիսանությունից: Նրա շարականները տողորված են հայրենասիրական-գաղաքացիական պաթոսով: Հայտնի է Ներսես Շնորհալու «Ռուղիք ընդհանրականը», որով հոգևորականներին կոչ է անում գործել արդար սկզբունքներով: Երաժշտության մեջ նա հայտնի է իրեն բարենորոգիչ: Նրա երգերում նկատելի է ժողովրդական մեղեդիների ազդեցությունը: Հայտնի են «Վիպասանությունը» և «Ողբ Եղեհիոյ» քնարական բնույթի չափածո գործերը:

80. Հակոբ Վիլլոդ (1636—1743), Ֆրանսիացի հայագետ: Իր «Ժանապարհորդություն» գրքում (1730) արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել Հայաստանի աշխարհագրության, երկրագործության, առևտրի, քաղաքական հարաբերությունների, կենցաղի մասին: Արժեքավոր են նրա «Բառագիրք Հայկական լեզուի» (1714), «Երկրագիտական բառարանը», «Հայոց լեզվի ներածությունը»:

81. Մատթեոս Ուռհայեցի (վախճ. 1114-ին), հայ ժամանակագիր: Նրա «Ժամանակագրություն» պատմական գեպրեն սկսվում են 952-ից մինչև իր մահը: Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը» շարունակել է Գրիգոր Երեցը, հասցնելով այն մինչև 1162 թ.: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1869 թ. Երուսաղեմում:

82. Զրուկայան Շահան-Հակոբ (1772—1837), հայ արևելագետ: XIX դարի առաջին տարիներին դասախոսել է Արեւիկյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում, վարել հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: 1826 թ. Ներսես Աշտարակեցու հրավերով եկել է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում պաշտոնավարելու: Գրել է մի շարք աշխատություններ՝ «Հայոց լեզվի բերականություն», «Ներսես Շնորհալու «Ռուղիք Եղեհիոյ», հրատարակել է Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմությունից» մի հատված և այլ գործեր:

83. Սամվել Անեցի (1100/05—1185/90), աշխի բնկնող ժամանակագիր: Գրել է «Համարմունք ի դրոց պատմագրաց» (Յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև Ներկայա ծագկաքաղ արարելալ յառաջարանով): Առաջին անգամ տպագրվել է Հոռմում, 1818 թ., լատիներեն լեզվով: Երկը սկսվում է Աղամից մինչև 1180 թ., հետագայում անհայտ հեղինակները հասցրել են մինչև 1665 թ.:

84. Մխիթար Հերացի (1120—1200), հայ դասական բժշկության հիմնադիրը: Կրիկյան բժշկական դպրոցի հիմնադիր: Բժշկագիտության մեջ արտահայտել է բնափիլիսոփայական-մատերիալիստական հայացքներ: Գրել է «Ջերմանց մխիթարություն», բուսաբժշկության բնագավառում հասել է շոշափելի նվաճումների:

85. Ներսես Լամբրոնացի (1153—1198), պետական-եկեղեցական գործիչ, փիլիսոփա, մատենագիր, բանաստեղծ, երաժիշտ: Նա պաշտպանել է հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը, մերժել հույն և լատին եկեղեցիներին միանալու առաջարկները: Լամբրոնացին գրել է Ներսես Շնորհալու կենսագրությունը (չափածո), առևտրախոսական ճառեր, թարգմանել է մի շարք օրհնագրեր:

86. Գրիգոր Սկևռացի, XII դարի եկեղեցական գործիչ, Լեոն Բ թագավորի խոստովանահայրը: Կատարել է թարգմանություններ, գրել է Ներսես Լամբրոնացու և Գրիգոր Նարեկացու վարբերք՝ իր տեսակի մեջ եզակի ներբողներ, և այլն:

87. Մխիթար Անեցի, XII դարի երկրորդ կեսի պատմիչ: Գրել է 3 մասից բաղկացած «Պատմություն Հայոց»: Մեղ հասել է առաջին մասից մի հատված:

88. Արիստակես դրեկ (XIII դ.), Գրիգոր Սկեռացու աշակերտը, գրել է «Խրատ գրչութեան» և «Ուղղադրական բառգիրք» աշխատությունները, որոնցից քաղվածքներ է արել Հովհ. Երզնկացին:

89. Հովհաննես Վանական Տավուշցի (1181—1251), հայ պատմագիր, մատենագիր, մանկավարժ, Մխիթար Գոշի աշակերտը: 1235/36-ին մոնղոլները գերեվարել են նրան և իր աշակերտներին: Մի քանի ամիս անց փրկագնով ազատվել են: 1240 թ. մասնակցել է Գանձասարի վանքի օծմանը: Գրել է արժեքավոր գործեր խմատասիրության, մատենագրության, եկեղեցականության, բժշկագիտության, բառարանագիտության, դավանաբանության և այլ հարցերի շուրջ: Գրել է միջին հայերենով:

90. Վարդան Բարձրաբերդցի, հայտնի է Վարդան Արեւելցի, Վարդան մեծ, Կիլիկիցի, Վարդան պատմիչ և այլ անուններով (մոտ 1198—1271), պատմագիր, աշխարհագրագետ, մեկնիչ, փիլիսոփա, մանկավարժ, թարգմանիչ, տիրապետել է բազմաթիվ լեզուների, հիմնել է Խոր Վերապի դպրոցը: Նրան աշակերտել են Գեորգ Սկեռացին, Հովհաննես Երզնկացի Պուղը, Ներսես Մշեցին, Եսայի Նշեցին և ուրիշներ: Նա թողել է մատենագիտական հարուստ ժառանգություն: Առանձին տեղ է դրավում «Լուծմունք ի Ս. Գրոց» ժողովածուն, որտեղ արժարժված են մարդուն հետաքրքրող բազմաթիվ հարցեր: Վարդան մեծի աշխատությունների մասին նազարյանի տվյալները թերի են (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, էջ 312—313):

91. Կիրակոս Գանձակցի (1200/2—1271), վանական վարդապետին աշակերտելու շրջանում գերվել է թաթար-մոնղոլների կողմից: Հետագայում գրել է «Պատմութիւն հայոց», որը խիստ արժեքավոր աղբյուր է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև Անդրկովկասի, Բյուզանդիայի, թաթար-մոնղոլների արշավանքների ուսումնասիրության համար:

92. Վահրամ Բարունի, ապրել է XIII դարում, հայ պատմաբան: Մեկնել է Արիստոտելի «Կլաստեորիաները», տվել է Գավրիլ Անհաղթի «Պորփյուրի ձեռագրության» վերլուծությունը: Գրել է Ռուբինյան իշխանների պատմությունը, «Ոստանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց» վերնագրով: Առաջին անգամ հրատարակվել է Փարիզում, 1859 թ.:

93. Հովհաննես Երզնկացի Պուղ (1230—1293) բանաստեղծ, քերական, գիտնական: 1289—1290 թթ. գրել է «Թուղթի առ իշխանս Ռուբինեանց»: 1291 թ. ավարտել է «Քերականութեան մեկնութիւնը»: 1292 թ. հրատարակվել են նրա «Վերապանութիւն Երզնկային մարմնոյ շարժման զուսավորաց», «Տետրակ համառոտ և լի խմատասիրո՞ւ բանիք» աշխատությունները: Հայտնի է իր տաղերով: Նազարյանը, հետևելով այլ պատմագիրների, Հովհաննես Պուղ Երզնկացուն շփոթել է Հովհաննես Երզնկացի Մործորեցու հետ (տե՛ս է. Մ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Եր. 1977, էջ 21—35):

94. Ստեփանոս Օրբելյան (վախճ. 1305 թ.), հայ նշանավոր գործիչ, պատմաբան, բանաստեղծ: Գրել է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», «Ողբ ի ս. Կաթողիկէն» շափածո պատմական երկը և այլ գործեր: Վախճանվել է 1305 թ.:

95. Խաչատուր Կեղառցի (1260—1331), հայ հասարակական, մշակութային գործիչ, բանաստեղծ: Նազարյանը սուղ տեղեկություններ է ունեցել Կեղառցու քնարական բանաստեղծությունների մասին:

2. ОБОЗРЕНИЕ ИСТОРИИ ГАГКАНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В НОВЕЙШИЕ ВРЕМЕНА.

(ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՎԵԱՐԿ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ)

Տպագրվել է Կազանի համալսարանի «Ученая записка» ամսագրի 1846 թ. № 2-ում, նույն թվականին՝ առանձին գրքով:

Աշխատությունը ներկայացվել է Կազանի համալսարանի խորհրդին, իբրև մագիստրական թեզ: Թեզի պաշտպանում են Թաթարական Ինքնավար Հանրապետության Կ. Պ. արխիվի № 977 ֆոնդում (տե՛ս Ստեփանոս Նազարյան, Նամակների, 1969, էջ 538):

1. Աշխատության սկզբում ձևակերպած միտքը հիշեցնում է Վինկլմանի «Հնագրության արվեստի պատմության» համանման ձևակերպումները: «Հյուսիս-արևելք» էջերում ևս նազարյանն օգտագործել է գերմանացի արվեստաբան-պատմաբանի մի շարք մտքերը:

2. Խոսքը վերաբերում է XIII դարից Խաչատուրյան Հայաստան ներթափանցող կաթոլիկյան քարոզիչներին (ֆրանցիսկյաններ, դոմինիկյաններ), որոնք գիտությունների տարածման քողի տակ իրականացնում էին Հռոմի պապերի արևելյան քաղաքականության հիմնական ձգտումը՝ հայ լուսավորչական եկեղեցին կաթոլիկացնելու միջոցով հայերին ենթարկել վատիկանի իշ-

խառնությունը: Հայաստանում ծավալված այդ շարժմանը միանում են մի շարք հոգևորական հայ գործիչներ, որոնք կաթողիկոսական ստեղծում են «միաբարական» (ունիթորական) շարժում, հայ եկեղեցին լատին եկեղեցուն միացնելու համար:

Այդ շարժման դեմ դուրս եկան հայ հոգևորական գիտնականները, որոնք ստեղծեցին գիտական օջախներ, վերականգնեցին V դարում անտիկ աշխարհից Հայաստան բերված գիտական մտքի նվաճումները և ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական պայքար սկսեցին կաթողիկոսան շարժման դեմ, խորացնելով ազգային ինքնության պահպանման և նրա առաջադիմության նվիրական սկզբունքները: Ուժեղ պայքար մղելով ինչպես լեզվի, այնպես էլ մշակույթի ազնա-տեմների դեմ, հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները մեծապես նպաստեցին նորոգման դա-րաշրջանի նոր գաղափարների ձևավորմանը և XIX դարի առաջին տասնամյակներին սկիզբ առած մեր ժողովրդի հոգևոր վերածնության առաջին բողոքների արթնացմանը:

XVI, XVII, XVIII դարերում կաթողիկոսները հաշտեցնում էին թարգմանում հռոմեական եկե-ղեցու ոգին արտահայտող կրոնական գրքեր, որոնց միջոցով պրոպագանդում էին ոչ միայն հռոմեական դավանանքը, այլև ազնատում, լատինականացնում էին մեր լեզուն: Ինչ վերաբե-րում է նպարայանի այն դիտողությանը, թե Տաթևյանների գրքեր են ներթափանցել լատինա-կանացված բառեր, Հր. Աճառյանի ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ դրանք առանձնապես աչքի չեն բնկել (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, 1951, էջ 81):

3. Ներսես Մշեցի (Տարոնացի) (ծննդ. թվ. անհ. — 1284), XIII դարի հայտնի մանկա-վարժ, Մշո Առաքելոց վանքի ուսուցչապետ: Նրա գիտական գործունեությունը ծավալվել է նաև Վայոց ձորի «Աղբերք» վանքում: Նրա մահից հետո այդ ուսումնական հաստատությունը անվանվեց «Գլաձորի համալսարան»:

4. Եսայի Նշեցի (1260/65 — 1338), մանկավարժ, քերական, մատենագիր: Հիմնադրել է Դլաձորի համալսարանը: Իր աշխատությունների մեջ օգտագործել է Արիստոտելի, Փլինի Երրայեցու, Դավիթ Անհաղթի երկերը: Նրա գրչին է պատկանում «Վերսուծության քերականու-թեան» դասագիրքը և այլ գործեր: Նա հայտնի է ունիթորների (միաբարակներ) դեմ մղած պայ-քարով:

5. Հեթում Բ, տե՛ս «Бегунъ възгрядъ»-ի № 16 ծանոթագրությունը:

6. Հեթում պատմիչ (ծննդ. և մահվ. թթ. անհայտ), հայ պատմագիր: 1294—1305 թթ. վարել է Հայոց սպարապետի պաշտոնը: Ընդունել է լատինադավանություն, մտել Ֆրանցիսկ-յան վանքն իրեն կրոնավոր: 1307 թ. Հոռմի Կղնմես V պապի հանձնարարությամբ Ֆրանսերեն լեզվով շարագրել է Թաթար-մոնղոլների արշավանքների պատմությունը, որը թարգմանվել է լատիներեն, իսկ 1842 թ. տպագրվել է հայերեն՝ «Պատմություն Թաթարաց» վերնագրով:

7. Հովհաննես Դանձակեցի, XIII դարի մատենագիր: Դրիգոր Արշարունու հետևություն-ով գրել է «Մեկնություն ընթերցումաց», ինչպես նաև «Տոնապատճառ» գրքերը:

8. Մատենադարանի ֆոնդերում պահպանվում են բավականաչափ նյութեր Թաթար-մոնղոլ-ների արշավանքների մասին:

9. Դրիգոր Արշարունի, VIII դարի գործիչ, գրել է «Մեկնություն ընթերցումաց»: Ձևա-դիրն առաջին անգամ տպագրվել է 1727 թ.:

10. Դանիել Սսեցի (XIV դ.), ֆրանցիսկյան հայ կրոնավոր: Եզրիպտացիների արշավանքի ժամանակ հատուկ հանձնարարությամբ գնացել է Հոռմի պապի մոտ օգնություն խնդրելու (տե՛ս Ումանյան Մ., Ազգապատում, № 1864 և 1870):

11. Թեյնալդ (Թեյնոլդ Ժողիֆ Տուսսե (1795—1860), ֆրանսիացի արևելագետ: 1838 թ. ստացել է ամբիոն Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում: 1847 թ. Ասիական ընկե-րության նախագահ, 1858-ին նշանակվում է Փարիզի կայսերական զբաղարանի Արևելյան ձե-ռագրերի պահպանության բաժնի պետ:

12. Հակոբ Բ Անավարդեցի (1280-ական թթ.—1359), հայոց Կաթողիկոս, լատինամետ՝ լույս ունենալով շահել Հոռմի պապի հովանավորությունը մահմեդական թշնամիների հարձակ-ման դեպքում: Սակայն վերջում հիսթափվել է և նորից դարձել հայադավանության ջերմ պաշտպան և հայ-եզրիպտական մերձեցման կողմնակից:

13. Հովհաննես Քոնեցի (1290/92—1347), մատենագիր, թարգմանիչ: Աշակերտել է Եսայի Նշեցուն, նրա հանձնարարությամբ գնացել է կաթողիկ քարոզիչների մոտ՝ եվրոպական գիտե-լիքներ յուրացնելու նպատակով: Այդ ընթացքում դարձել է կաթողիկ, քարոզել հայ և կա-թողիկ դավանանքների միացման անհրաժեշտությունը: Այստեղից էլ սկիզբ է դրվել միաբար-կների (ունիթորների) շարժմանը, որի պարագլուխը Քոնեցին էր: Սկզբում գործել է Քոնա, ապա

ներջակի վանքերում: Երա՛ւ Համառոտ Հասարակական յաղագս բերականինս՝ պորժր լույս է տեսել 1977 թ. նրեանում:

14. Խոսքը վերաբերում է միարարներին:

15. Ներսէս Պալիանեց (ծննդ. թվ. անհ. — 1363), Հայ եկեղեցական գործիչ, հարել է միարարներին, 1336 թ. Կիլիկիայում քարոզել է կաթոլիկություն: Ժողովուրդը հալածել է նրան: 1838 թ. Վատիկանից ստացել է Մանսպիկերտի արքեպիսկոպոսի պաշտոնը: 1341 թ. Հոմի պապին ներկայացրել է «Հայ եկեղեցու մուրումնությունների մասին» 117 մեղադրանք: Թարգմանել է Մարտինոս Օպալիացու «Ժամանակագրությունը», ուր ավելացրել է հայոց պատմությանը վերաբերող ժամանակագրական արժեքավոր տեղեկություններ:

16. Հովհան Որոտնեցի Կախիկ (1315—1386), միջնադարի ականավոր փիլիսոփա, մատենագիր, հիմնադրել է Տաթևի համալսարանը և Ապրակունիսի բարձրագույն դպրոցը: Գաղափարական պայքար է մղել ունիվերսալիզմի դեմ: Թողել է գիտական հարուստ ժառանգություն:

Առավել արժեքավոր են նրա փիլիսոփայական երկերը. հատկապես Փիլոն Ալեքսանդրացու, Արիստոտելի և Պորփյուրի աշխատությունների մեկնությունները, որոնք գրի են առել նրա աշակերտները՝ փրկելով դրանք կորստից: Հովհ. Որոտնեցու ավանդը Արիստոտելի փիլիսոփայության, նրա իմացարանության ու տրամաբանության առաջավոր դաղափարների, մատերիալիստական միտումների վերաթարծումն է և պաշտպանությունը:

Հովհան Որոտնեցու «Յովհաննես Որոտնեցույ Հաւաքեալ ի րանից իմաստասիրացի» բնագիրը պահվում է Երևանի Մատենադարանի ֆոնդերում:

17. Գրիգոր Տաթևացի (1346—1409), փիլիսոփա, տնտեսագետ, մանկավարժ, աստվածաբան, նկարիչ և երաժիշտ: Գլխավորել է Տաթևի և Ապրակունիսի բարձրագույն դպրոցները: Անհատ պայքար է մղել միարարների դեմ, փիլիսոփայական դպրոցի առաջավոր թևի ներկայացուցիչ: Գր. Տաթևացու մատերիալիստական հակումները զրոսերվել են նրա իմացության տեսության մեջ:

Ուշագրավ են Գր. Տաթևացու սոցիալ-տնտեսագիտական հայացքները, որոնք առկա են նրա փիլիսոփայական, աստվածաբանական աշխատություններում և քարոզներում: Հարստության առաջացման պատճառներից մեկը համարում է շահագործումն ու հափշտակությունները, որոնք, ըստ Տաթևացու, մարդու շար կամքի արտահայտությունն են: Հասարակական հայացքների մեջ նա առաջ է քաշում «համբնդհանուր բարօրության» սկզբունքը: Ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը նրա կարծիքով պետք է լուծվեն ժողովրդի մեծամասնության համաձայնությամբ (տե՛ս Աւերապյան Ս. Ս., Գրիգոր Տաթևացու փիլիսոփայական հայացքները, ուսերեն, Եր., 1957):

18. Գևորգ Երզնկացի (XIV դար), նշանավոր գիտնական: Գրիգոր Տաթևացու հետ գրի է առել Հովհաննես Որոտնեցու «Արիստոտելի Ստորոգութեանց մեկնությունը»: Կափոսի վանքում բացել է իր դպրոցը, ուր աշակերտներին ուսուցանել է գիտություններ, ինչպես նաև գրչություն և երաժշտություն:

19. Գրիգոր Նաղիանդացի (մոտ 330—390), հույն գրող, աստվածաբան: Հայրաբանական գաղափարների ներկայացուցիչներից: Ստացել է հոստորական և փիլիսոփայական կրթություն: 370—381 Կ. Պոլսի եպիսկոպոս: Հեղինակ բազմաթիվ ճառերի և բանաստեղծությունների: Նշանավոր են «Խմ կյանքի մասին», «Խմ ճակատագրի մասին», «Խմ հոգու տառապանքների մասին» պոեմները: Համարյա բոլոր հիմնական գործերը թարգմանվել են հայերեն:

20. Հովհաննես Հերմոնեցի Կոլոտիկ (ծննդյան թվականն անհայտ—1440-ական թթ.), եկեղեցական գործիչ, աշակերտել է Գրիգոր Տաթևացուն: Վերջինիս մահից հետո նշանակվել է Տաթևի դպրոցի ուսուցչապետ: 1430-ական թթ. Թովմա Մեծփեցու հետ պայքարել է Սսում գտնվող հայոց կաթոլիկոսարանը էջմիածին տեղափոխելու համար: Ընդօրինակել է մի ճառքներ, գրել «Ծառյու մեկնությունը» և «Լուծմունք Դիոնիսիոսի» աշխատությունները:

21. Եվագրիա Պոնտացի, IV դարի նշանավոր անապատական հայրերից, աշակերտել է Բարսեղ Կեսարացուն, թողել է ճառեր: Հայ եկեղեցում պատարագի ժամին, ի թիվս անապատական մեծ հայրերի, հիշատակվում է նաև Եվագրիայի անունը: Տե՛ս «Արքի» հորն Եվագրի Պոնտացույ վարք և մատենագրությունը, թարգմանալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու», աշխատասիրութեամբ և ծանոթութեամբ ի լույս բնծայեալ ի Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907 թ.:

22. Վուլգատա կոչվում է Աստվածաշնչի հունական բնագրից IV դարում արված լատիներեն աղճատված թարգմանությունը, հաստատված հոմիսական եկեղեցու կողմից:

23. Գրիգոր Նյավնցի Տւարուրերանից (Մերենց, 1349—1425), մատենագիր, մանկավարժ, բանաստեղծ, Էրամիշտու Մեղ և հասել նրա «Գանձարան աղետից» չափածո աշխատությունը՝ զբաղված 1422 թ. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և բազմաթիվ ծանր կացության մասին։ Տպագրվել է 1827 թ. Վաղարշապատում։

24. Առաքել Սյունցի (1350—1425), միջնադարի հայ մշակույթի բեղմնավոր գործիչներից, բանաստեղծ, քերական, իմաստասեր։ Սյունյաց արքեպիսկոպոսության տարիներին նպաստել է Տավիկի գիտալուսավորական կենտրոնի բարգավաճմանը։ Նրա 1403 թ. գրած «Աղամզիր»-ը պոեմի առաջին գույգի մարդկային տառապանքի մասին է։

25. Հակոբ Ղրիմցի (1360-ական թթ.—1426), տոմարագետ, Էրամիշտու, քերական, Մեծոփա վանքի ուսուցչապետ։ Համառոտել է Գր. Տավիկացու երկհատոր բարոզգիրքը մի հատորի մեջ, զբաղվել է «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությամբ։ Հիմնավորել է տոմարը ուսանելու համար քառյակ գիտությունների անհրաժեշտությունը։ Իր բազմակողմանի գիտելիքներով դասվել է միջնադարյան հայ նշանավոր գիտնականների շարքը։

26. Մխիթար Ապարանցի (XV դ. սկիզբ), մոլեռանդ միաբարական, հավաքել է ձեռագրեր և ոչնչացրել դրանց այն մասը, որում հանդիպել է Հոռմի պապի դեմ արված որևէ ակնարկ կամ քննադատություն։ Գրել է «Գիրք հակաճառություն»։

27. Կիրակոս Երզնկացի (1270-ական թթ.—1356), նշանավոր մատենագիր, փիլիսոփա, բանաստեղծ։ Նույնացվել է Կիրակոս Գանձակեցու կամ մի երրորդ Կիրակոս Արեւելցու հետ։ Կ. Երզնկացու շափածո գործերից քչերն են պահպանվել, որոնք, սակայն իրենց բարձր արվեստի շնորհիվ հեղինակին հռչակել են իրեն միջնադարի մեծ շարականագիր։ Նադարյանի տեղեկություններն առնված են Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմությունից»։ Նադարյանի թվարկած աշխատությունները հիմնականում պատկանում են Կ. Երզնկացու գրչին (Ա. Շ. Մրալյան, Բանասիրական ճշգրտումներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 4, էջ 137—144)։

28. Մկրտիչ Նաղաշ (1394—1470), բանաստեղծ, նկարիչ, աղագյին հոգևոր գործիչ։ Իր լայն իմացություններով և ժողովրդասիրությամբ մեծ համբավ է վայելել ոչ միայն բրիտանական աշխարհում, այլև օտարազգիների մոտ։ Սաի Կաթողիկոս Կոստանդին Վահկացու հանձնարարությամբ կազմել է «Պատասխան ի լատինացոց թղթոյն» պատմական փաստաթուղթը, հակադրվելով վատիկանի ժողովում քննարկվելիք հայ և լատին եկեղեցիների միության պահանջին։

Իր ժամանակին Մ. Նաղաշը հայտնի է եղել իրեն տաղասացու նա միջնադարյան տաղերգությունը բարձրացրել է նոր աստիճանի, հաղեցնելով այն աշխարհիկ և մարդասիրական բովանդակությամբ։

29. Արրահամ Անկյուրացի, XV դարի կեսերի բանաստեղծ։ Ականատես լինելով 1453 թ. թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավմանը, զբաղվել է «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսու» Անկյուրացու այդ «Ողբը» 1884 թ. հրատարակվել է Պետերբուրգում, Ք. Պատկանյանի «Նշխարք մատենագրության Հայոց» գրքում, որտեղ Անկյուրացուն շփոթվել են մի այլ բանաստեղծի հետ։ Հետագայում այդ թյուրիմացությունը պարզվել է։

30. Առաքել Բաղիշեցի (1380—1454), մատենագիր, բանաստեղծ, Էրամիշտու 1425 թ. Գրիգոր Նյավնցու (Մերենցի) ողբերգական մահվան առթիվ զբաղվել է «Նղերերգություն...», ուր արտահայտել է հայության աղատագրական և պետականության վերականգման ձգտումներ։ 1453 թ. զբաղվել է «Ողբ մայրաքաղաքին Ստրմպոլայա վերնադրով պատմաքաղաքական պոեմ» թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլիսը գրավելու առթիվ։ Այստեղ նա արտահայտված են քաղաքական տրամադրություններ և խոր հավատ հայության ազատագրության բաղձալի օրվա հանդեպ։ 1434 թ. գրած «Տաղ Հովսափու» միջնադարյան եղանակավոր ասերգը պատմվել է և մեջընդմեջ երգվել։ Հորինել է տաղեր։

31. Ամիրգովաթ Ամասիացի (1420/25—1496), բնագետ, բժիշկ, մատենագիր, բառարանագիր։ Հայկական բժշկական գրականությունը հարուստացրել է բազմակողմանի գիտելիքներով։ Նրա գրչին են պատկանում «Օգուտ բժշկության» (1469), «Ախրապատին» (1459), որտեղ գետնից են դեղագործությանը և դեղագիտությանը վերաբերող բազմաթիվ հայտնություններ։ «Անգիտաց անպետը» (1482) 6-լեզվյան հանրագիտական բնույթի բառարան է։

32. Հովհաննես Բ Թլկուրացի, հայոց Կաթողիկոս, դահակալել է 1489—1525 թթ.։ Սխալմամբ նրան նույնացրել են նախորդ դարում ապրած բանաստեղծ Հովհաննես Թլկուրացու հետ (1300—1380)։

33. Հայ առաջին տպագրիչը եղել է ոչ թե Արգարը, այլ Հակոբ Մեղապարտը, որը 1512—1513 թթ. տպագրել է հայերեն 6 զիրք, առաջինը՝ «Ուրբաթագիրքը», հրատարակվել է 1512 թ.:

34. Գրիգորիս Աղվամարցի, Աղվամարի Կաթողիկոս, գահակալել է 1512—1541 թթ., բանաստեղծ: Ինչպես միջնադարյան մշտն րանաստեղծների, այնպես էլ Աղվամարցու բնարական երգերը հայտնի չեն եղել նադարյանին:

35. Ստեփան V Կաթողիկոս, գահակալել է 1545—1567 թթ., 1550 թ. Հայաստանի ազատագրման հարցով զննացել է Հռոմի պապի, ապա զերմանական Կարդոս կոյսեր մոտ: Բայց հաջողության չի հասնել:

36. Հովհաննես Սարեցի (1560—մահվան թվականն անհայտ), Մատենադարանի ֆոնդերում պահպանվել է Հովհաննես Սարեցու «Ժամանակագրություն» ձեռագիրը, որ նկարագրվում էն 1572—1600 թվականների անցքերը: Անդրկովկաս մտած թուրքերի ասպատակությունները: (ՏԺԷ՝ Ա. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հ. 2, 1956, էջ 235—239):

37. Արգար Թոխաթեցի կամ Եվդոկիացի (վախճանված 1572 թ.), հայ տպագրիչ: Սխալմամբ նրան է վերագրվել հայերեն առաջին գրքի տպագրությունը: 1565 թ. Վենետիկում տպագրել է «Խառնալ-փնթուր տումարի» օրացույցը և «Մաղմոսարանը»: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ նա իր ձևերի տակ ունեցել է Հակոբ Մեղապարտի տպագրած գրքերը:

38. Բարսեղ Բաղիշեցի (Աղբակեցի) (վախճանված 1615 թ.) Ամրդուլու վանքի տաշնորդ: Վերծանել է վանքի մատենադարանի իմաստասիրական գրքերը, բնագրածակել և բարեփոխել է ուսման ծրագիրը, ավելացնելով փիլիսոփայություն, հաբասաենություն, բերականություն առարկաները: Վարդան Բաղիշեցու ժամանակ զարուցը դարձել է համալսարան: Դասավանդվող դիսպություններին ավելացել է նաև պատմական մատենագրությունը (տե՛ս Ակիմյան Ն., Բաղիշի զարուցը, Վիեննա, 1952 թ., էջ 70):

39. Միջնադարյան եվրոպայում տարածված «Պատմություն Փարիզի և Վենիս» ասպետական սիրավեպի մասին մինչև վերջերս բնորոշված է եղել այն կարծիքը, թե դա թարգմանություն է ֆրանսերենից կամ լատիներենից: Կ. Մելիք-Օհանջանյանը 1966 թ. հրատարակելով այդ վեպի թարգմանությունը, եկել է այն եզրակացության, որ այն ոչ թե թարգմանություն է, այլ փոխադրություն, արված Տերգիսցու կողմից՝ 1586—1587 թթ.: Հայերեն այդ փոխադրությունն իր ժամանակին հայտնի է եղել Ղ. Ալիշանին և Սեն Մարտեֆին:

40. Խոսքը վերաբերում է XVII դարում Հռոմի պապ Ուրբանոս VIII-ի կազմակերպած թագավանդական համալսարանի՝ պրոպագանդին, որի հիմքում բնկած էին Վատիկանի արեւելիյան քաղաքականության հետ կապված պրոպագանդի նույն նկատառումները Այստեղ կարեորը նադարյանի կողմից նկատված հոգևոր արթնացման և վերածնության երևույթներն են, որոնք ծնում են տպագրական օջախների ստեղծման պահանջ: Այդ նոր երևույթի համակողմանի բացատրությունն առաջին անգամ տվեց Մ. Արեղյանն իր «Հայ գրականության պատմություն» մեջ (տե՛ս Երկեր Գ, 1970, էջ 545—546):

41. XV—XVIII դարերում լեհական պետության տարածքում տասնյակ հադարների հասնող հայեր տեղաբաշխված էին հիմնականում Լվով, Կամենեց-Պոդոլսկ և այլ քաղաքներում: Հայկական համայնքներն առանձին ինքնավարություններ էին՝ իրենց դատական, եկեղեցական հարցերը տնօրինելու իրավունքներով:

42. Բանդկե Գևորգի-Սամուիլ (1769—1835), լեհ պատմաբան, մատենագիր, փիլիսոփայության դոկտոր, Կրակովի համալսարանի դասախոս: Նա գրել է լեհ ժողովրդի պատմությունը, սրտեղ տեղեկություններ կան հայերի մասին: Գիրքը 1830-ին թարգմանվել է ռուսերեն:

43. Խոսքը վերաբերում է Աստվածաշնչի համալսածներից մեկի՝ «Արդիու մարդարեություն» հայերեն թարգմանությանը, որը տպագրվում է լատիներենին զուգահեռ:

44. Մերժելով լատինարան աղավաղված հայերենը, Նադարյանն ինչպես այստեղ, այնպես էլ հետագա տարիների հովվածներում ժողովրդական խոսակցական լեզուն և միջնադարյան հայերենը համարում է գրաբարի աղավաղված ձևերի արտահայտություն:

45. Ներսես Մոկացի (մոտ 1575—1625), բանաստեղծ, կրթալուսավորական գործիչ, փիլիսոփա, Լիմ կղզու գրչության կենտրոնի հիմնադիրը (1629): Դասավանդել է արտաքին դիտություններ: Մի բանաստեղծության մեջ նա նկարագրել է 1187 թ. Երուսաղեմի գրավումը Սալահ-ադ-դինի կողմից: Ներսես Մոկացու փիլիսոփայական հայացքներն արտահայտվել են Վիճարանություն երկին և երկրի աշարանական բնույթի բանաստեղծության մեջ:

46. Մովսես III Կաթողիկոս Տաթևացի, գահակալել է 1629—1632 թթ.։ Հռոմի Պապին ուղղած նրա «Թուղթը» կեղծվել է Հայաստանում գործող լատին բարոյիչ Փիրոմալու կողմից, և ստացվել է այնպես, թե Կաթողիկոսը ցանկություն է ունեցել դավանափոխ լինել։

47. Մելիքսեղեկ Վժանեցի, XVIII դարի հայ հոգևոր գործիչ, ներսես Մոկացու սանը և ապա գործընկերը։ Նրա մասին տեղեկություններ է հաղորդում Առաքել Դավրիժեցին իր «Պատմութեան» մեջ։

48. Փիլիպպոս Կաթողիկոս Աղբակեցի, գահակալել է 1633—1655 թ.։ Նրա օրոք Հայաստանում ուժեղանում է «միաբարական» շարժումը։ Այդ շարժման ղեկավարների Պ. Փիրոմալին և Հ. Գալանոսը ակտիվ գործունեություն են ծավալում։ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը պայքար է ծավալում այդ շարժման դեմ։

49. Բարդուղիմեոս Բոլոնիացի (ծննդ. թվ. անհ. — 1333), իտալացի աստվածաբան, Դոմինիկյան կարգի բարոյիչ, գործել է հիմնականում Արևելյան Հայաստանում։

50. էդ. Աղալանն իր «Հայ լեզվաբանության պատմություն» գրքում անդրադառնում է եվրոպացի հայագետների առանձնակի հետաքրքրությանը հայերենի նկատմամբ։ Հայագետների ցանկում առաջիններից հիշատակվում է Ավգուստ Պֆեյֆերը (էջ 106)։

51. Փիրոմալի (XVIII), Վատիկանի ճիզվիտ բարոյիչ Հայաստանում, եռանդուն մասնակցություն է ունեցել լեհերի կաթողիկոսման գործում։

52. Գալանոս Կղեմենտ, տե՛ս «Веганн Вегля...», № 39։

53. Սիմեոն Զուղայեցի (ծննդ. թվ. անհ. — 1657), նշանավոր հայ հոգևոր գործիչ, մատենադիր, փիլիսոփա, տաղասաց։ 1630 թ. իր ուսուցիչ խաչատուր Կեսարացու հետ գնում է Լեհաստան, լեհահայ համայնքի առաջնորդ Նիկոլ Թորոսովիչի և համայնքի միջև ծագած վեճերը հարթելու և հայերի բռնի դավանափոխությունը կանխելու նպատակով։ Սիմեոն Զուղայեցին իր փիլիսոփայական աշխատություններով սկզբնավորել է հայ նոր փիլիսոփայության զարգացումը։ Նա կարևոր դեր է կատարել կաթողիկոսների հորինած լատինախառն հայերենից ազատագրվելու և հին զբաղմունքներին վերականգնելու գործում, համարվում է հայ դրականության մեջ զբաղմունքի նորացման առաջին ներկայացուցիչներից։

54. Հակոբ Գ Զուղայեցի Կաթողիկոս (1598—1680 թթ.), հայտնի է շինարարական գործունեությամբ, պայքարել է կաթողիկոսի շարժման դեմ, Ամստերդամ է ուղարկել Ոսկան Երեմիանցին՝ տպագրության գործը կազմակերպելու համար։ Հայաստանի ազատագրման համար բանակցել է Հռոմի Ալեքսանդր VIII պապի և Վրաստանի թագավորի հետ, նամակներ է գրել Լեհաստանի թագավորին, ինչպես և Ռուսաստանի թագավոր Ալեքսեյ Միխայլովիչին (Պետրոս I-ի հորը)՝ նրա օգնությամբ հայկական անկախությունը վերականգնելու համար։

55. Ստեփանոս Լեհացի (ծննդ. թվ. անհ. — 1689), էջմիածնի գիտուն վանականներից, թարգմանիչ, փիլիսոփա, աստվածաբան։ Մասնակցել է մտավոր-գրական շարժմանը։ Նրա թարգմանություններից հայտնի են Հովսեփոս Փրավիտսի «Հրեական պատերազմի մասին» (Թարգմալաթին հայերենից 1660), «Գիրք պատմութեանց Հովսեփոս Երբայեցույ արարեալ յաղագս պատերազմի Հրեից ընդ Հռոմեացեցիս և աւերման Երուսաղեմի» (հրատարակվել է 1787-ին) և բազմաթիվ այլ գործեր։ Նա հայտնի է եղել «Քաջ հոկտոբր», «Ներսէն թարգմանիչ» և «Անհաղթ փիլիսոփա» մականուններով։ Փիլիսոփայական ինքնուրույն գործերից են. «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք» ծավալուն բառարանը և այլք։ Նկատելի հետք է թողել XVIII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի վրա։

56. Առաքել Դավրիժեցի (ծննդ. թվ. անհ. — 1670), հայ պատմիչ, 1636-ին եղել է Հոլանդական Վաշինգտոնի ժամահայրը։ Իր «Պատմութիւնն» ավարտել է 1662-ին։ Առաջին պատմիչն է, որի գործը լույս է տեսել իր կենդանության օրոք՝ 1669-ին։ 1874-ին Մ. Բրուսեն թարգմանել է քրեաներեն։

57. Ոսկան Երեանցի (1614—1674), հայ տպագրիչ, հրատարակիչ, Ամստերդամի հայկական տպարանի հիմնադիրը։ 1666—1668 թթ. տպագրում է V դարում հայերեն թարգմանված «Աստվածաշունչը»։ 1869-ին, կաթողիկոսների հալածանքներից խուսափելով, փոխադրվում է Լիվորնո, ապա Մարսել։ Հրատարակում է 40 անուն գիրք։

58. Մարտիրոս Ղրիմեցի (Կաֆանցի) (1620—1683) բնակվել է Կ. Պոլսի, իսկ հետո Երուսաղեմի պատրիարք։ Թողել է մատենագրական նորատես ժառանգություն։ Նրա երգիծական բանավորները հայեցած են քննադատության արժանի։ Նրա թողած մատենագիտական գործերից աչքի են ընկնում «Յաղագս քաղաքին Ամասիոս», «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրին» (1672)։

59. Երևմտա Չեկիյի Քեոմուրճյան (1637—1695), աչքի ընկնող կեկեղեցական գործիչ 1679 թ. Պոլսում հիմնել է հայկական տպարան, համարվում է սղոսահայ տպագրության նախահայրը։ Թողել է բազմաթիվ աշխատություններ, այդ թվում՝ «Ստամբուլյոյ պատմություն» շափածո երկը։ Չեկիյին առաջին հայ մատուցողականն է, որ ազդել է հայ ազգային կյանքի վրա։ Երա բազմաթիվ գործերը մնացել են անտիպ։

60. Խոսրը Ամիրզոլու համալսարանի ուսուցչապետ Վարդան Բաղիշեցու մասին է (ծննդ. թիվ. անհ. — 1704), ծավալել է շինարարական գործունեություն, հավաքել է հին ձեռագրեր։

61. Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի (1678—1741), մշակութային գործիչ, եղել է Կ. Պոլսի պատրիարքը, 1719 թ. Կ. Պոլսի Սկյուտար թաղամասում հիմնել է դպրոց, որտեղ սովորել են 100-ից ավելի աշակերտներ. նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվել է Պոլսի ազգային Մատենադարան, որտեղ տպագրվել են 80-ից ավելի գրքեր։

62. Հակոբ Նալլան Զիմարացի (1702—1764), Կ. Պոլսի պատրիարք։ XVІІ գարի գրական շարժումը Կ. Պոլսում նադարյանը համարում է անկման շրջանից հետո եվրոպական քաղաքակրթությանը մոտենալու մտավոր արվեստման ձգտում։ Հակոբ Նալլանն այդ շրջանում ծավալել է ուսումնարկական-դաստիարակչական, հրատարակչական-տպագրական և դիտական-ստեղծագործական բնույթի գործունեություն։ 1741 թ. հիմնադրել է Գում-Գափուի մայր դպրատունը, որի առաջին տեսուչը բանաստեղծ-դիտնական Պաղտասար Դպիրն էր։ 1745 թ. Նալլանը բացել է օրիորդաց դպրոց, կազմակերպել է տպագրական գործունեություն, գրել մի շարք աշխատություններ, այդ թվում՝ «Գանձարան ծանուցմանց», «Աստղուածք փիլիսոփայից», «Բանք բնախօսից ումանց իմաստասիրաց»։

63. 1701 թ. Կ. Պոլսում հիմնադրված Մխիթար Սեբաստացու միաբանությունը (1706 թ. փոխադրվում է Մեկոն, իսկ 1717 թ. վերջնականորեն հաստատվում է Վենետիկի մոտ գտնվող ս. Ղազար կղզում։ Մխիթարի մահից հետո միաբանությունը բաժանվում է երկու մասի։ Հիմնական մասը (Մ. Չոմչյան, Աղոնց, Ղ. Ինճիճյան, Մկրտ. և Հար. Ավդերյաններ, Փ. Ավետիքյան և ուրիշներ) մնում է ս. Ղազարի վանքում։ Մյուս մասը 1772 թ. հաստատվում է Տրիեստում, 1811 թ. փոխադրվում է Վիեննա, ուր գտնվում է առ այսօր։

64. 1705 թ. կաթոլիկյան կրոնական հաստատություն, որը կոչվեց «Լիրանանի Անտոնյան ուխտ»։

65. Զուղալեցի վաճառական Գրիգոր Խալդարյանը Հոլանդիայում պատրաստել է տալիս հայերեն տառեր և 1781 թ. Պետերբուրգում հիմնում հայկական տպարան։ Նրա հրատարակած առաջին գիրքը «Այլբենարան» է, որը հրատարակվեց նրա մահից հետո՝ 1788 թ.։ Գիրքը, որ կոչի շախի լեզուագիտության» վերնագրով, նույն տարում լույս է տեսնում Կլեոպատրա Սառաֆյանի «Գիրք, որ կոչի Բանալի գիտություն»։

66. Նադարյանը Մխիթար Սեբաստացուն համարում է XVІІ գարի նորոգման շրջանի մեծագույն ներկայացուցիչը։ Հայկական միտքը ազատագրելով միջնադարյան բնագրամացածությունից, իսկ լեզուն լատինացումից, նա նպաստեց դասական մշակույթի ազգային ավանդների վերականգնմանը և ձևապարհ բացեց եվրոպական լուսավորության ներթափանցման համար։

67. Վերնկերման Իսախիմ, XVІІ գարի գերմանական լուսավորական շարժման նշանավոր գործիչ։ Հայտնի է նրա 1764 թ. տպագրված «Հնադարյան արվեստի պատմություն» գիրքը։ Գլոբին «Վերնկերման» և նրա դարաշրջանը գրքում (1805) բարձր է գնահատել գերմանացի արվեստարանի նորարարական դերը սեփական ժողովրդի հոգեորդարգացման մեջ։

68. Շլեզել Ավգուստ (1767—1845) և Ֆրիդրիխ (1772—1820), XІX գարի առաջին կեսի գերմանական ուսմանտիպի ներկայացուցիչներից են։ Շտուրբերգ Խրիստիան. XVІІ գ. և XІX դարասկզբի գերմանացի բանաստեղծ։ Դերական գեր է կատարել գերմանական գրական նոր շարժման և լուսավորության գործում։

69. Վերներ (1768—1823), գերմանացի դրամատուրգ։

70. Մյուլլեր Ֆր. (1749—1825), գերմանացի նկարիչ, բանաստեղծ։ Մշակել է «Ֆաուստի» ժողովրդական տարբերակներից մեկը։

71. Հալլեր Կ., գերմանական ուսմանտիպի ներկայացուցիչներից։

72. Խաչատուր Էրզրումեցի (1666—1740), Հայկական կլասիցիզմի հիմնադիրներից։ Գրել է աշխատություններ հայ փիլիսոփայության, բարոյագիտության, բնագիտության, դեզագիտության հարցերի շուրջ։ Հայտնի է նրա գրած «Համառոտական իմաստասիրություն» երկհատոր ուսումնասիրությունը (1717)։

73. Պաղտասար Գպիր (1683—1768), հայ բանաստեղծ, գիտնական, երաժիշտ, հասարակական գործիչ: Դիսալվորել է Կ. Պոլսի Գում-Գափուրի մայր դպրատունը, իրեն տեսուչ և դասախոս: Կազմել և հրատարակել է մայրենի լեզվի քերականության դասագրքեր՝ զրաբար և աշխարհաբար լեզուներով: Նազարյանը նշել է միայն 1736 թ. հրատարակությունը: Հիշատակված չէ Պաղտասար Գպիր 1723 թ. հրատարակված «Տաղարանը»:

74. Ալեքսանդր Ա Զուղայեցի, Կաթողիկոս Գահակալ է 1706—1714 թթ.: Հայտնի է նրա բողոքը Հոռմի պապին, որով խնդրում է դադարեցնել պապական քարոզիչների կամայականությունները: Գերմանացի հայագետ Հակոբ Վիլլոդը կեղծել է այդ նամակը, որի հետևանքով հետագայում կարծիք է հայտնվել, թե Ալեքսանդր Զուղայեցին հակված է եղել գեղյկ պապականությունը: Օրմանյանը հերքում է այդ վարկածը:

75. Հովհաննես Մբրուզ Զուղայեցի (1643—1715), փիլիսոփա-աստվածաբան, նկարիչ: Զբաղվել է գիտական-մշակութային գործունեությամբ, պաշարել է Հայաստանում կաթոլիկների դեմ: Հ. Մբրուզը փիլիսոփայության բնագավառում պաշտպանել է Արիստոտելի, Դավիթ Անհաղթի հայացքները, ազդել է ինչպես հայ, այնպես էլ իրանական փիլիսոփայական մտքի զարգացման վրա:

76. Ստեփան Դաշտեցի, XVII դարի վերջի—XVIII դարի սկզբի կաթոլիկ քարոզիչ: Սակայն կաթոլիկ լինելու հանդամանքը չի խանգարել, որ նա հատուկ ուշադրություն դարձնի հայ ազգի լուսավորությանը: «Մաղախ փշրանաց» արձակ գործի մեջ նա դժգոհում է, որ իրանահայ գաղութի երեխաները ապրում են «առանց հառադայիի և շուրջիցի ցիտոսիկան»: Ուշ միջնադարի զրականության մեջ ուշադրավ երևույթ է նրա գրած հանելուկները:

77. Մաղարիա տիրացու, XVII դ. վերջի—XVIII դ. սկզբի հայ ժամանակագիր: Հայտնի է «Գալազանագիրք կաթողիկոսացն հայոց» և «Ժամանակագրություն» անտիպ գործերով: Վերջինում նկարագրում է 551—1707 թթ. ղեկավարի համառոտ տարեգրությունը: Մ. Չամչյանը իր հայոց պատմությունը շարադրելիս օգտվել է այդ «Ժամանակագրությունից»:

78. Արքահայր Գ. Կրետացի, հայոց Կաթողիկոս 1734—1737 թթ. նրա Պատմության վերնագիրն է «Պատմագրություն անցից իւրոց և նադր շահին Պարսից» (1731):

79. Աթանաս Մերազյան, Մխիթարյան միաբանության անդամ: Նրա գրած եռալեզվյան քերականության վերնագիրն է «Համառոտ քերականություն արարեալ իտալական, հայկական և տաճկական լեզուս»:

80. Սառաֆոյու (Սարգիս արքեպիսկոպոս Սառաֆյան): 1746 թվականին Սառաֆյանի հրատարակած հայերեն առաջին հանդեսի մասին նազարյանի վկայությունը հաստատող փաստեր չկան: Սառաֆյանը 1847—1854 թթ. Վենետիկում բացել է դպրոց, ծավալել է հրատարակչական գործունեություն: Գ. Գալմբարյանը 1908 թ. Վիեննայում հրատարակած «Սարգիս արքեպիսկոպոս Սառաֆյան» գրքում հրապարակում է նրա 15 զրբերի ցանկը, որտեղ ոչ մի խոսք չկա նրա «Ամառանոց Բիզանդիան» հանդեսի մասին:

81. Լա Կրոզ, տե՛ս «Всеголи БЗГЛЯД...»-ի № 6 ծանոթագրությունը:

82. Լուրդի Ս. Պ. (1729—1795), ֆրանսիացի հայագետ: Նազարյանը սխալմամբ գրել է Բուրդի: 1785 թ. նա եղել է Մխիթարյանների մոտ, ուսումնասիրել հայերեն լեզուն, կազմել է հայ-լատիներեն բնագրածակ բառգիրք, ձևանարկել Աստվածաշնչի հայերեն-հունարեն-երբայերեն տեքստերի քննադատմանությունը: Աշխատությունը մնացել է անտիպ:

83. Ինչպես նշվեց, բարձր գնահատելով Մխիթար Սևրաստացու, նաև Մխիթարյան միաբանների հայագիտական գործունեությունը, նազարյանը միաժամանակ քննադատական վերաբերմունք ունի միաբանության կրոնաբարոյախոսական և կրթական ուղղության նկատմամբ: Պատճառն այն է, որ հայտնի է հետևյալը՝ «Հոսիսափոխ» շրջանում:

84. 1815 թ. Բուրդին այցելում է ս. Ղազար կղզին, ուսումնասիրում է հայերեն: 1819 թ. հրատարակվում է «Քերականություն հայերեն և անգլիական» աշխատությունը, որում «Հատորնախ» հավաքումն բանից հեղինակացն հայոց» վերնագրով գետնգրված են Բուրդինի հայերենից անգլերեն թարգմանված նյութերը:

Անգղիական և հայերեն բառարանի հրատարակության համար Բուրդինը գրած է եղել մի առաջարկ, որը սուղագրվել է միայն հետագայում: Առաջին անգամ այն հրատարակել է Բուրդինի բարեկամ Թոմաս Մուրը:

85. Յունկ-կաթոլիկ քարոզիչ: Նրա 3 հատորանոց «Գիշերային խորհրդածությունք» գիրքը պարունակում է կրոնաբարոյախոսական հարցեր:

86. Մխիթարյան միաբան Մ. Անանյանը Մխիթար Սևրաստացու մահից հետո աշխատել է «Հայկազյան բառարանի» երկրորդ հատորի վրա: Հատորի սկզբում նա սուղագրել է ձոն

աւուցչի հիշատակին նազարյանը մեջբերում է արել զոկաոր Մոնիկեի՝ ներսես Կլայեցուն (Շնորհալի) նվիրված գերմաներէն աշխատությունից։ Բերում ենք մի քանի տող հայերեն թարգմանությամբ։ Քառասնչ Բիթլար, Դու քաղցր քնար|| Լցված մարդկային խոր զգացու՜ մով|| Դու սրբագործիկ ես Սերաստիայի հողը||...նա իսկական ճշմարտության քարոզիչ էր|| Կույրերին նա տեսողություն տվեց ||Մայր զարձալ բոլոր հանգուցյալներին||...»։

87. Միրայել Չամչյան (1738—1823), Միթիարյան միարան, պատմարան-քերականագետ, լեզվաբան, մանկավարժ։ Նրա պատմությունը խոր ազդեցություն է թողել XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին կեսի սերնդի վրա։

88. Խոսքը նեյմանի գերմաներէն հրատարակած «Հայ գրականության պատմության» մասին է։

89. Ազերբեյջան ասելով, ինչպես Գլինկան, այնպես էլ նազարյանը նկատի են ունեցել Պարսկաստանի հյուսիսային մասը (Ատրպատականը)։

90. Բժշկյան Մինաս, տե՛ս «Вестник ВЗГЛЯД»-ի ծանոթագրությունը։

91. Տե՛ս «Քառօրեք Հայկազեան լեզուի...», հ. 1, 1979-ի ժերկու խոսքը։

92. Արզույան Հովսեփ (1743—1801), 1783 թվականից Ռուսաստանի հայ հոգևոր թեմի առաջնորդ։ 1800 թ. բնարվել է Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց։ Էջմիածին գալիս Թիֆլիսում հանկարծամահ է եղել։

93. Պետր էլ լինի Զաքարե Սահրազյան։ Նոր Զուլայի վաճառական։ Իր քաղաքի վաճառականների անունից նա Ռուսաստանի թագավոր Ալեքսեյ Միխայլովիչին է նվիրել աղամանդներով պատած զահաթու և նոր Զուլայի երիտասարդ նկարիչ Աստվածատուր Սուլիանյանի «Խորհրդավոր ընթերիք» կոմպոզիցիոն նկարը՝ պղնձյա թերթի վրա։ Վերջինս հետագայում դարձավ Ալեքսեյ Միխայլովիչի պալատական նկարիչը՝ Բողդան Սալտանով անունով։

94. Խոսքը վերաբերում է Դանձասարի Ստալի կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մելիքների հայտնի դիմումներից մեկին, որով մելիքները խնդրում էին Պետրոս 1-ին՝ օգնել աղատագրվելու պարսից լծից։

95. Հազարյանների մասին տե՛ս Ա. Իզնատյանի «Հազարյան ճեմարան» աշխատությունը, Եր., 1969։

96. 1827 թ. Մոսկվայում հրատարակվում է Մ. Սալլանյանի «Քերականությունը գրաբար լեզուի, հայոց նորակարգ ոճով, ի պէտս աշակերտաց զերահուշակ ճեմարանին կառուցելու ի Մոսկվոյ» առաջին մասը։ Նույն տարին «Մոսկվակիկ վեդմաստի» ռուսերեն թերթում տպագրվում է մի անստորագիր հոդված, ուր նշվում է, թե Սալլանյանի գրքում շոշափված մի շարք գրույթներ արտադրված են Միթիարյան միարան Գ. Ավետիսյանի հրատարակած «Քերականություն» գրքից։ 1828 թ. Խատամյանը տպագրում է 107 էջանոց մի դիրք «Պատասխանիք, առ անիրաւ գրադարութիւնս ի վաստակի ուրումն ընդդեմ նոր քերականութեան գրաբար լեզուիս հայոց» վերնագրով, ուր և հերքում է անստորագիր հոդվածի քննադատությունը։

97. Սերովբե վարդապետ Կարնեցիին ցարական կառավարության պատվերով մասնակցել է 1836 թ. հայ եկեղեցու նոր կանոնադրության (Պոլոժենիայի) ստեղծմանը։

98. Մոսկվայում հրատարակվում է Իվան Կալչանովի «Համառոտ ուղղագիծ ռուսաց պատմական» աշխատությունը (1840 թ.)։

99. Ալ. Խուդարաշյանը 1838 թ. ռուսերեն հրատարակում է «Գիրք նախակրթության հայկական լեզվի» և երկհատորանոց՝ «Քառորտն ի հայկական լեզու, ի ռուսաց բարբառ։ աշխատությունը»։

100. Աստրախանի հայ զազութի մասին տե՛ս Հ. Խաչիկյան, Հայերը հին Մոսկվայում և հարավ տանող ճանապարհների վրա, Բանդեր Մատենադարանի, 1980, № 13։

101. Ռիբուշկին, Աստրախանի գիմնադրայի դիրեկտոր։ «Գրաստումներ Աստրախանի մասին» գրքույթում (1840 թ.) բացասական կարծիք է հայտնում հայերի մասին։

102. Հազարյանի զարոյցը հիմնվել է 1810 թ., բացի հայոց լեզվից և կրոնից մնացած առարկաները դասավանդվել են ռուսերեն։ Կրթական աղ օջախը մեծ դեր է կատարել Աստրախանի մշակութային կյանքում։ Իր գոյությունը պահպանել է մինչև 1917 թ.։

103. Զրույցյան Շահան, տե՛ս «Вестник ВЗГЛЯД»-ի № 82 ծանոթագրությունը։

104. Ալամդարյան Հարություն (1795—1834), բանաստեղծ, մանկավարժ, Հազարյան ճեմարանի առաջին տեսուչը։ 1824—1830 թթ. Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ։ 1827 թ. կազմակերպել է կամավորական ջոկատներ Հայաստանի ազատագրման համար։ Նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Զափաբերականքը», լույս է տեսել 1884 թվականին։

105. Հովհաննես Կարբեցի, 1831 թվականից հայոց Կաթողիկոս։ Իր իշխանության տարիներին հալածել է Մ. Թադիսյանին, Խ. Արուստյանին, Հ. Ալամդարյանին։

106. Վորոնցով Մ. Ս. (1782—1856), 1844 թվականից Անդրկովկասյան երկրամասի փոխարքա:

107. Շահաբադյան Հովհաննես (1799—1849), էջմիածնի միաբան, եկեղեցական գործիչ, բանասեր, մանկավարժ:

108. Գևորգ զպիր Պալատացի (Տեր-Հովհաննիսյան, 1737—1812), Կոստանդնուպոլսի աշքի բնկնող գործիչներից: Բառարանագիր, պատմաբան: Նրա ղրուիգործոցը պարսկերեն-հայերեն բառարանն է (1826): Ընդօրինակել է Եվսերիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը»: Կատարել է մի շարք թարգմանություններ: Հայ առաջին համերազմուն է. «Թարգմանիկ է «Երեմիականը» և նախարանում շոշափել մի շարք կարեոր հարցեր (տե՛ս Չուգասովյան Ռ., Հայ-իրանական առնչություններ, Եր., 1963, էջ 169—200):

109. 1823 թ. նոյեմբերին Շուշի քաղաքում հաստատվում են Բազմի (Շվեյցարիա) «Ավետարանական քարոզության բնկերություն» անդամներ Ավետիս Դիարիսին ու Ֆելիքս Զարեմբան: Այստեղ նրանք հիմնում են դպրոց և տպարան, հրատարակում կրոնական զրբեր՝ գրական հայերենով: Հայ հոգևորականության զրդումով ցարական կառավարությունն արգելում է նրանց գործունեությունը: 1835 թ. նրանք հեռանում են Շուշիից:

110. Ավդալյանց Հովհաննես (1803—1870), հնդկահայ մշակութային գործիչ, բանասեր, մարդասիրական ճեմարանի տնօրեն:

111. Թադիաղյան Մեսրոպ (1803—1858), հայ գրական ակունավոր գործիչ, լուսավորիչ, հրատարակախոս: 1845 թ. առաջադրվում Երզնայում «Ազատ» և 1848-ին «Ազատ» սեր Արարատեան» թերթերը: 1858 թ. դուրս է գալիս Կալկաթայից՝ հայրենիք վերադառնալու համար, վախճանվում է Շիրակում:

112. Պետր է լինի «Երզնայի Արարատեան»:

113. Մեր ձևերի տակ է Սյունյաց բնկերության կանոնադրությունը՝ կազմված 1844 թ. Քրանսերեն, որից պարզվում է, որ այդ բնկերությունը հիմնվել է Զմյունիայում, Տրիեստի մի քանի հայ վաճառականների նախաձեռնությամբ:

114. Զմյունիայի շրջակայքում բացված այդ դպրոցների ճշտված անուններն են՝ Սևնիմե, Մանիսա, Բանդիմա և այլն: Այդ դպրոցների մոտ առանձին տեղ է գրավում քաղաքի Մեսրոպյան վարժարանը և նրա տնօրեն Անդրեաս Փափաղյանի մանկավարժական գործունեությունը: Ինչպես տեսնում ենք, նադարյանը բավական տեղեկություններ է ունեցել արևմտահայ լուսավորական շարժման առանձին օջախների, ինչպես և հնդկահայ օջախի մասին (տե՛ս Նազիկյան Ա. Գ., Արևմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը, Եր., 1969, էջ 88—100):

115. Նապոլեոն I-ի Ուկրաինա մասին տե՛ս Ս. Շտիկլան, Հայ նոր գրականության ժամանակագրություն, Ե., 1975, հ. 1, էջ 78:

116. Շամպուլոն Ժ. Ֆ. (1790—1832), ֆրանսիացի գիտնական, եղիպտագիտության հիմնադիրը: Կազմել է եղիպտերենի բառարանը:

117. Թեմուր-ժան Պյեր Արել (1788—1832), նշանավոր արևելագետ-չինագետ: 1814 թ. Ֆրանսիական կռիւում վարել է չինական և թաթար-մանջուրական գրականության և լեզուների ամբիոնը: 1816 թվականից Գեղարվեստական գրականության ակադեմիայի անդամ: 1822 թ. Կլապրոտի, Սեն Մարտենի և Սիլվեստր դ' Մոսիի հետ հիմնադրում է Ասիական բնկերություն. սկզբում վարում է քարտուղարի, հետո արեղիգենտի պաշտոնները: 1823 թ. բնաւրվում է Լոնդոնի և Կալկաթայի Ասիական բնկերության թղթակից: 1824 թվականից՝ Փարիզի Արքայական գրադարանի արեղյան ձևագրերի ֆոնդայալ-վարիչ:

118. Շեգի Անտուան Լեոնարդ (1773—1832), ֆրանսիացի արեղագետ: 1814 թվականից Սորբոնի համալսարանի սանսկրիտի ամբիոնի վարիչ-դասախոս: Սկզբում գրադվել է արաբական և պարսկական ձևագրերով: Թարգմանել է «Լեյլի և Մեջնուն», «Կալիդաս» պոեմները: Նվիրվում է հիմնականում սանսկրիտի ուսումնասիրությանը: Նրա ամբիոնում էին Բոսպոր, Վ. Լանգուան, Եմ. Բյուրնուֆը և ուրիշներ:

119. Պուկաս Ինճիճյան (1758—1833), Մխիթարյան միաբանության ակունավոր գիտնական-աշխարհագրագետ, պատմաբան, բանասեր: Սեն Մարտենը Հայաստանի աշխարհագրության մասին գրած իր ուսումնասիրության մեջ նշում է մի շարք անճշտություններ, որոնք, իրեն լին, տեղ են գտել Ինճիճյանի զրբում: Վերջինս իր «Հնախոսություն» ուսումնասիրության մեջ հերքում է Սեն Մարտենի գիտությունները (տե՛ս Ա. Առա՛նյան, Հայ ժողովրդի մշակութային պատմություն, դ. 3, էջ 493—494):

120. Հարություն Արարատյան (Վաղարշապատցի), 1813 թ. նրա հրատարակած մեմուարների առթիվ Հովհաննես քանան Ոսկերչյանը նրան է ուղարկում մի փոքրիկ «Հիշատա-

կարան», որ նկարագրում է 1751—1801 թվականներին Արարատյան երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները (տե՛ս «Վոսոնկ Հայոց աշխարհի», 1862, № 4, էջ 289)։

1817 թ. Արարատյանը մեկնում է Փարիզ։ Այնտեղ նա սրուշում է մի քանի ձևագրեր, որոնց թվում և Ոսկերչյանի ուղարկած հուշերը, հանձնել Փարիզի Արքայական գրադարանին։ Մինչ այդ Շահան Զրպետյանը խնդրում է Արարատյանին ծանոթանալ Ոսկերչյանի նյութերին։ 1818 թ. Զրպետյանը, առանց տեղեկացնելու Արարատյանին, իր մի հոդվածում քաղվածքներ է բերում Ոսկերչյանի «Հիշատակարանից»։ Արարատյանը բողոքում է Զրպետյանի դեմ (տե՛ս Կ. Գալսեփյան, Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Ե., 1961, էջ 160—167)։

121. Ֆատեր Ֆրիդրիխ (վախճ. 1850-ական թթ.), գերմանացի բանասեր։ 1843 թ. փոխադրվում է Ռուսաստան, աշխատում Կազանի համալսարանում, իրեն հունական գրականության պատմությամբ նախադասը խոստում է 1845 թ. Կազանի համալսարանի տեղեկագրում գետնադրված մի հոդվածի մասին «Արդյունավետների արշավանքը—աղբյուրներից քաղված և լուստարանված» վերնագրով։ Մեկ հայտնի չէ, թե ինչ առիթով է Ֆատերը բնագետի և խորհրդավորի նախադասի պատմականը պետք է համարել խորհրդացի աղբյուրության դեմահատության լավագույն էջերից մեկը։

122. Բորե Եվգենի (1809—1877), ֆրանսիացի արևելագետ, կրոնավոր, Հայաստանում 30 տարի կաթոլիկյան միսիայի զինավոր վերականգնող էր։ 1857 թ. Փարիզում լույս է տեսնում նրա 144 էջից բաղկացած «Arménie» («Հայաստան») գիրքը, որ մանրամասն խոսում է հայերի կյանքի, սովորույթների, կենցաղի, հագուստների, նրանց պատմության, բաղադրների և ալլերի մասին։ Բորեն Միսիոնարյան միսիոնարության և Ասիական բնակչության խորհրդի անդամ էր։

123. Պետերման Հենրիխ Հուլիոս (1801—1876), գերմանացի լեզվաբան։ 1937 թ. գերմաներեն լեզվով լույս է տեսել նրա «Հայերենի բերականություն» գիրքը։ Նա հաստատում է Պոտտի այն կարծիքը, թե հայերենը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին, այն համարելով իրանական բարբառներից կամ լեզուներից մեկը։ Նախադասը հետևել է Պետերմանին։

124. Մկրտիչ Բերդյան, Աստրախանի գաղտնի ամբաստանության հետ սովորել է Պետերբուրգի բժշկական վերաբուժական տիպիկումում, որոշ ժամանակ վարել է թարգմանչի պաշտոն, Վրաստանի զինավոր կառավարչի հետ եղել է Թուրքիայում և Պարսկաստանում։ 1845 թ. նշանակվել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ամբիոնի վարիչ։ 1858—1864 թթ. եղել է «Հյուսիսասիայի» գրաքննիչը։

125. Հակոբ Շահամիրյան, XVIII դարավերջի ականավոր քաղաքական գործիչ Շահամիրյանի որդին։ Նախադասն այստեղ նկատի ունի Հակոբ Շահամիրյանի անունով ռուսերեն ձևով տեղադրված, որ կոչի Հորդորակ... կրճատումներով թարգմանված գիրքը։ Գրքի առաջին վերնագիրն է «Краткое историческое и географическое описание Царства Армянского и древних писателей сего народа, яко верных источников, собранное и на армянском языке в Индии, изданного Яковом Шамировом, а ныне с армянского на российский язык, переведенное подпоручиком Варламом Вагановым»։ (լրացուցիչ տեղեկություններ տե՛ս ԼՆՈ, Երկրի ժողովածու, հ. 3, երկրորդ գիրք, 1973, էջ 608)։

126. Շուրեթա (Շոպեն) Իվան Իվանովիչ (1798—1870), ֆրանսիացի ազգագրագետ, պատմաբան։ Երկար տարիներ ապրել է Ռուսաստանում։ Անդրկովկասում պաշտոնավարելիս 1845-ին հրատարակել է «Ուսումնական ցանցի և գաղտնի արհեստական ուսուցումը Ռուսաստանում լայնորեն տարածվելու օգտակարության մասին» և 1852-ին՝ «Պատմական հուշարձան Հայկական մարզի կացության մասին» այն ուսումնական կաշարվյալներ միացնելու ժամանակաշրջանում։

127. Գլինկա Սերգեյ Նիկոլաևիչ (1776—1847), ռուս պատմաբան և գրող։ Գրել է «Ռուսական պատմություն», «Հիշողություններ 1812 թվի մասին»։ 1832—1833 թթ. գրել է «Հայ ժողովրդի պատմության առաջին» և «Նկարագիր գաղթականության հայոց ի Պարսկաստան և ի Ռուսաստան»։

128. Արզանյաններ, Գավրիլ և Հակոբ, 1830—50-ական թթ. ծավալել են մանկավարժական, հրատարակչական գործունեություն։ Նրանց ստորագրությամբ լույս են տեսել մի շարք գրքեր։ Ունենել են ապարան։ Արզանյան եղբայրները 1830-ական թթ. կառավարել են Ներսիսյան դպրոցը։ 2. Արզանյանը եղել է 1846 թ. հրատարակված «Кавказ» շաբաթականի խմբագիրներից մեկը։

129. Բրոսսե Մարի Ֆիլիստինե (1802—1880), հայազետ և վրացազետ, կրթությունը ստացել է Փարիզում: 1838 թվականից վարել է Պետերբուրգի ակադեմիայի հայ-վրացական ամբիոնը:

130. Այստեղից սկսվում են Նաղարյանի խորհրդածությունները հայ ազգային մշակույթի, գրականության և լեզվի մասին: Նաղարյանի կազմած այդ ծրագիրն առաջադրում է լուսավորական շարժման նոր ուղղություն, որն իր լայն զարգացումն ունեցավ 1850—1860-ական թվականներին:

131. Նաղարյանի այդ ձևակերպումները հիշեցնում են Բելինսկու՝ ռուս գրականության հասարակական դերի բնորոշումները:

132. Դեմոսթենես (384—322 մ. թ. ա.), Հռոմի քաղաքական դործիչ, հռետոր, մասնակցել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մղված պատերազմին:

133. Յիցերոն (Կիկերոն Մարկոս Տուլիոս, 106—43 մ. թ. ա.) անտիկ աշխարհի հայտնի հռետոր, հանրապետական:

(ՆԵՐԱՄԱԿԱՆ)

Տպագրվել է 1849, Կազան, էջ 1—8: Արտատպվում է այդ զրոյից:

Առաջին գրքի սկզբում Նաղարյանն իրեն բնարան գետեղել է գերմանացի բանաստեղծ Ֆր. Ջալետի (1819—1843) մի բանաստեղծությունը, ուր դավերգում է Արևելքն իրեն համայն-խարհային մշակույթի հիմնարար օջախներից մեկը: Հայ հեղինակն առաջին անգամ ռուս հասարակությանն է ներկայացնում Իրանի անժառերգի Ֆիրդուսու «Շահնամ» դյուցազներգության գրականագիտական քննությունը:

1. Ներածականում Նաղարյանը, անդրադառնալով Արևելյան լեզուներին, պաշտպանում է նրանց քաղաքացիական իրավունքը, հավասար տեղ տալով եվրոպական լեզուների կողքին:

2. 1843 թ. ևս. կաղարյանին ուղղած նամակներից մեկում Նաղարյանը նշում է, որ պրավում է բնդհանուր լեզվաբանության հարցերով և պրավ է «Հայոց բերականություն», լեզվաբանության պատմահամեմատական մեթոդի հիմքի վրա:

3. XIX դարի առաջին կեսին պատմահամեմատական մեթոդի կիրառումով բացատրվում են լեզուների ցեղակցական կապերը, նրանց ծագումն ու դասակարգումը: Նաղարյանին հետաքրքրում է ռոմանական, գերմանական, սլավոնական գրական լեզուների մեջ ժողովրդական բարբառների վերջանման հարցը: Այդ շրջանում արդեն հայտնի էին իտալացի Պյետրո Բեմբոյի «Արձակ ժողովրդական լեզվի մասին» բնդհանուր խորագրով ուսումնասիրությունը, իտալական գրական լեզվի, գերմանական բարբառների նորակազմ բառարանը, սլավոնական լեզուների ուսումնասիրության ուղղությամբ կատարված նոր քայլերը, որոնք լայն ղոներ էին րացում աշխարհարար լեզուների առանձնահատկությունների ուսումնասիրության համար:

4. Բուդդայական կրոնափիլիսոփայական ուսմունքը ծագել է Հնդկաստանում VI—V դդ. (մ. թ. ա.), աշխարհի 3 ղլխավոր կրոններից մեկն է: Նրա երկու ղլխավոր ուղղությունները տարածվել են Չինաստանում, Ասպոնիայում, Կորեայում, Կամբոջիայում և արևելյան ալլերկրներում:

5. Սևմա-քամյան լեզվաբնաանիրի ճշուղերը տարածված են արաբական, աֆրիկյան և ալլերկրներում:

6. Սանսկրիտը պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաբնաանիրի հնդ-իրանական ճյուղի հնդկական լեզվախմբին: Եվրոպում սանսկրիտը սկսել է ուսումնասիրվել XVI դարի վերջերի, XIX դարի սկզբներից արդեն կառետր ղեր է ստանձնում պատմահամեմատական լեզվաբանության ուսումնասիրությունների մեջ:

7. Վիլ. Լիւմ ֆոն Հուբերդտ (1767—1835), պատմահամեմատական լեզվաբանության առաջի տեսարանը, ժամանակակից լեզվաբանության և բնդհանուր լեզվաբանության հիմնաղիրը: Զրաղվել է ղլխավորապես հնդեվրոպական լեզուներով և սանսկրիտով: 1820 թ. հրատարակած «Լեզուների համեմատական ուսումնասիրության մասին» կիրառված նրանղ զարղացման տարբեր շրջանների նկատմամբ աշխատությունը պատմահամեմատական լեզվաբանության հիմքերից մեկն է:

8. Յակոբ Գրիմ (1785—1863), գերմանացի բանասեր, լեզվաբան, փիլիսոփա, իր եղբոր՝ Վիլհելմ Գրիմի (1786—1859) հետ հավաքել և հրատարակել է գերմանական հեքիաթները։ Նույնպես իր հերթականում մեջբերում է արել Հ. Գրիմի «Գերմանական քերականություն» գրքից (տե՛ս տեքստի տողատակին արված ծանոթությունը)։

9. Հեղել Գեորգ Վիլհելմ Ֆրիդրիխ (1770—1831), գերմանական դասական փիլիսոփայության ակադեմիկոս ներկայացուցիչ։ Նա իր առաջին «Ոգու ֆենոմենոլոգիա» ծավալուն աշխատության մեջ ձևակերպել է իր փիլիսոփայության հիմնական մեթոդաբանական դրույթները։ Մեջբերումներն արված են նույն գրքի առաջաբանից։

3. ՅԱՂԱԳՈ ՓՈՐՁԱԿԱՆ ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՅԱՆՈՒՄԱՐՈՒՄ,

տպագրվել է 1851 թ. Մոսկվայում։ Ինքնագիրը չի պահպանվել։ Արտատպվում է նույն գրքից։

Հոգևրանության առարկային նվիրված այս ձևանարիչը նադարյանը կազմել է 1846 թ. Կադանում եղած ժամանակ, երբ հրապարակի վրա էին պրոֆեսորներ Ֆիշերի և Նովիցկու՝ 1839 և 1840 թթ. հրատարակած «Փորձական հոգևրանություն» վերնագրերով ուսերեն գրքերը, որոնք աչքի էին ընկնում հոգու և մարմնի փոխհարաբերությունն արտացոլող աստվածաբանական դոգմաների տատուկությամբ։ Նադարյանը հոգևրանությունն առարկայի ուսուցումը դնում է դիտական հիմքերի վրա՝ օգտագործելով եվրոպական մտքի մշակած նոր եզրահանգումները։ Հոգևրանության առարկան դարձնելով մանուկների դաստիարակության սկզբունքների մշակման կարևոր աղբյուրներից մեկը՝ նադարյանն այն նաև կապում է հասարակության լուսավորական-բարոյական դաստիարակության կարևոր նպատակի հետ։ Առանձին հետաքրքրություն էն ներկայացնում նադարյանի օգտագործած մտքերը Հերդերից, Պեստալուցուց և եվրոպական մտքի այլ ներկայացուցիչներից։

1. Մսեր Մսերյան (1808—1873), հոգևոր դործիչ, նախկինում նադարյանի մտերիմներից, հետագայում հակառակորդներից մեկը։ 1848-ից պաշտոնավարում էր Հաղարյան ճեմարանում։ Նադարյանի դիտողությունը վերաբերում էր 1850 թ. Մսերյանի՝ ցածր դասարանների աշակերտների համար ազնու աշխարհարարով շարադրված «Հառատապատում» և «Քրիստոսապատում» դասագրքերին։

2. Պատկանյան Գարրիկ (1802—1889), հասարակական դործիչ, մանկավարժ, պատմաբան, հրապարակախոս, գրող։ Նրա թողած տպագիր և անտպ գաղմաղխի դործերը կարևոր ներդրումներ են XIA դարի հայ մշակույթի պատմության մեջ։ Նադարյանի խոսքը վերաբերում է 1850—1851 թթ. Թիֆլիսում հրատարակված «Արարատ» ամսագրի գեղես շմշակված աշխարհարարին։

3. Թիֆլիսում հրատարակվող «Кавказ» թերթի (1846—1916) խմբագիր Սիվիցկին 1856 թ. իր թերթի 32 համարում տեղեկություններ է հաղորդում հայերեն լեզվով հրատարակվող գրքերի մասին, գրվածում է Մ. Էմինի «Ընտրի հատուածը քաղնալ ի գրոց նախնի և արդի մատենադրոց հայոց» գրքի գրաբար լեզուն, այն համարելով որպես պաշտոնական լեզու օգտագործելու լավագույն օրինակ։

4. Նևստոր, XI դարի վերջի և XII դարի սկզբի ուսուստերի, Կիև-Պեչորինյան վանքի վանահայր։ Հեղինակն է «Բորիս և Գլեր իշխանների», «Բեռնորտու Պեչորսկու» վարքերի, ինչպես և «Անցած տարիների պատմության» տարեգրություն։

5. Գալլամ Հենրի (1777—1850), անգլիացի պատմաբան, գրականագետ, քաղաքական ակտիվ դործիչ։

6. Ս. Շահագիզն իր «Հրապարակախոս ձայն» աշխատության մեջ ընդհանրություններ է տեսնում դաբասկյրի ուսուս հեղինակների կատարած գերի և նադարյանի պրոպագանդած դադափարների միջև (տե՛ս Ս. Շահագիզ, Հրապարակախոս ձայն, 1881, էջ 143—145)։

7. Ստեփանոս Ստեփանցի (ծննդ. թվ. անհ. — 735), հայրաբանական դպրոցի խոշոր ներկայացուցիչներից։ Նրա «Մեկնություն քերականին» երկը Գիտնխոս Թրակացու «Քերականական արվեստ» երկի հայերեն թարգմանության մեկնությունն է։ Այստեղ որոշակի տեղեկություններ կան հարևան ժողովուրդների և հայերեն բարբառների մասին։ Կատարել է բարբառների դասակարգման առաջին փորձը։

8. Ինչպես հայտնի է, նադարյանն առաջինը հրապարակային պաշարի մեջ մտավ աշխարհաբարի դատի պաշտպանության համար, առաջարկելով հիմք ընդունել արարատյան բարբառը՝ օգտվելով Հաշտարխանի, այլ բարբառների, ինչպես և դրարարի հարուստ զանձարանից։

9. Բուկիուս (Բուսիուս, 480—514), ռոմեացի փիլիսոփա, իր առաջադիմական հայացքների համար զոթերի թաղավար Բևդորիկոսի կողմից ենթարկվում է մահապատժի։

10. Միջնադարյան քրիստոնեական եկեղեցին, իր ձևերն առնելով կրթության դործը, անտիկ աշխարհի նվաճումները պահպանում է այն չափով, որչափով դրանք անհրաժեշտ էին եկեղեցական զոգմաների պահպանման համար։ Օրինակ, քերականությունը նրանք մոտ գիտվում էր իրեն ուղիղ խոսելու և զրկելու արվեստ։

11. Դանթե Ալիգիերի (1265—1321), իտալական վաղ վերածնության տաղանդավոր բանաստեղծը։ Սկսած մային կատակերգությունը՝ զրկել է աշխարհիկ լեզվով, ոգտագործելով իտալական բարբառներից տոսկանականը։

12. Պետարկո Ֆրանչեսկո (1304—1374), իտալացի բանաստեղծ, ազգային պոեզիայի հիմնադիրը։ Դավինպասկ է ստացել լատիներեն գրած «Աֆրիկա» պոեմի համար։

13. Բուկաչիո Զովանի (1313—1375), վերածնության շրջանի գրականության տաղանդավոր ներկայացուցիչներից։ Հայտնի է նրա «Գեղեցիկություն»։

14. Մեդիչի Լորենցո (1449—1492), Ֆլորենցիայի կառավարիչ։ Գրել է քնարական բանաստեղծություններ և «Ամբրաս» պոեմը։

15. Պուլլի Լուիջի (1432—1484), «Մուրգանտա» պոեմը գրել է գյուղացիական ուժով և սոմանտիկական պաթոսով։

16. Տաստո Տորկվատո (1544—1595), իտալացի բանաստեղծ, նրա «Ազատագրված երեսաղեմ» պոեմը սիրված է եղել հայ իրականության մեջ։

17. Մարիավելլի Նիկոլո (1469—1527), իտալացի քաղաքագետ։ Պայքարել է իտալական պետության միավորման համար։ Նա առաջարկում էր ոգտագործել և արդար, և՛ անարգար միջոցներ՝ իր ժողովրդին ստրկությունից փրկելու համար։

18. Լուկեր Մարտին (1483—1548), XVI դարի գերմանական ռեֆորմացիայի առաջնորդը, բողոքական կրոնի հիմնադիրը։

19. «Կապիկա» խմբագիր Սլիվիցկու հոգովածից արված այս, ինչպես և հաջորդ մեջբերումները քաղված են նույն թվականի № 74-ի էջ 296-ում գտնվող «Видно, что въ мнѣхъ» գրական տեղեկություններից։

20. Հովհաննես Ավգալյան, XIX դարի հնդկահայ գործիչ, Կալկաթայի Մաքդասիրական հեմարանի տնօրեն, բանաստեղծ։

21. Sapientia Sa' (հասկացողը կհասկանա լատ.)։

4. ԱՆՔԱՆԱԿԱՆ ՊԱՆԴՈՒՅԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ։

Տպագրվել է 1852 թ. Թեոֆիմով հրատարակված „Arciv für Nissenschäftlich Band von Russland von Erman“ հանդեսում Հայերեն ազգագրվում է առաջին անգամ։

Գերմաներենից կատարված թարգմանության մեջ առանձին գլուխներում պահպանվել են տեղանունների և անձնանունների՝ Ս. Նաղարյանի տառադարձությունները։

Կաղանչան տարիներին Նաղարյանը խորացնում է պարսկերեն լեզվի և գրականության գիտելիքները։ Մադիստական գիտերտացիայի պաշտպանության ընթացքում նա պարսկական թեմաներով մի շարք շարադրություններ է ներկայացնում Կաղանչի համալսարանի խորհրդին (նյութերը պահվում են Կաղանչի համալսարանի գրական խորհրդի ֆոնդերում)։ Գոկտորական գիտերտացիայի պաշտպանության համար ներկայացրած շարադրանքի վերջում նա ընդհանուր գծերով ներկայացնում է պարսկական միջնադարյան պոեզիան։

1. Որմիդդին (Ահուրա Մադդային) ձոնված հիմները (Գաթիեր և Յասնաներ, օրհներգությունների և աղոթքների ժամերին կարդացված հոգևոր մաղթանքներ են, պահպանված զրադաշտական սուրբ գիրք «Ավեստայում»։

2. Սեկկյան պետականությունը հիմնադրվել է 312 թ. մ. թ. ա. Ընդհատումներով գոյատևել է մինչև 64 թ. Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (323 մ. թ. ա.) նրա լայնածավալ իշխանությունը տրոհվում է, ստեղծվում են նոր պետություններ, որոնց թվում՝ Սեկկիոս Նիկոտորի պետությունը։

3. Կյուրոս Մեծը Աքեմենյան պետության հիմնադիրն էր (550 մ. թ. ա.)։ Նրա օրոք նշանակալից փոփոխություններ տեղի ունեցան երկրի ներսում։ 220 թ. (մ. թ. ա.) Իրանի բարձրավանդակում երևացին պարսկական ցեղեր։ Կյուրոսի մեծ պետությունը խորտակվեց, ստեղծվեց Պարթևների նոր պետություն։

4. Արտաշիր Պապական (180—239), Սասանյան պատմության հիմնադիրը:
5. Գունդիսպուր (Նիշաբուր), գիտության նշանավոր կենտրոն Իրանում: Շապուհ Բ անցյալը իր արքայանիստ քաղաքը:
6. Թեոդոս Բ Փոքր, Բյուզանդիայի կայսր 408 թվականից:
7. Բաշրամ Գուր, Սասանյան արքա (420—438), Հաղկերտ ներքորդի հայրը:
8. Խոսրով Անուշիրվան, պարսից արքա (531—579), Սասանյան: Աշխատել է իր նվաճած երկրներում ստեղծել կենտրոնացված իշխանություն, սահմանել է նոր օրենքներ: Նրա մոտ ստացատանել են Հուստինիանոս կայսեր հալածանքից փախած հույն փիլիսոփաները:
9. Հուստինիանոս I (483—565), Բյուզանդիայի կայսր 527-ից, կատարել է խոշոր վերափոխումներ՝ երկրի տնտեսական փոփոխություններ, բարելավելու համար: Հովանավորել է Բյուզանդիոնից արտաքսված գիտնականներին:
10. Դամասկիոս Ալեքսանդրացի, պատոնական զարգացի փիլիսոփայության դասախոս: Հալածվել է Բյուզանդիայի կայսեր կողմից, փախել Պարսկաստան և հովանավորվել Անուշիրվանի կողմից:
11. Սիմպլիցիոս Սիցիլիացի, Ալեքսիոսի զարգացի դասախոս:
12. Արգուլլահ՝ իրն ալ Մոզաֆան, ապրել է մինչև 757 թ., պաշտպանել թագավորին և թագավորին: Նրան մեղադրել են զրադաշտականությունը հարելու մեջ և մահապատժի ենթարկել:
13. Արու ալի իրն Սինա (Ավիցեննա, 981—1037), Արեւելքի նշանավոր բժշկագետ, փիլիսոփա, գրել է «Կանոն բժշկության» բազմահատոր գիրքը:
14. Արաա Մերվեցի, XI դարի պարսիկ բանաստեղծ, Մամուն խալիֆի ժամանակակիցը:
15. Դովլաբշահ, Սամարղանդի XV դարի պատմագիր և կենսագիր, կազմել է պարսից բանաստեղծների անթոլոգիան և կենսագրությունները:
16. Յազուր իրն-Լիյա Սաֆարի, Սաֆարիդների պետականության հիմնադիրը:
17. Արու Հաֆազ Սոզդի, ապրել է Արքաթյան Մուքադդիր խալիֆի օրոք (869—970):
18. Սամանյանների պետականության շրջանում (875—999) զարգանում է երկրի մշակութային կյանքը, հիմնվում է մեծ գրատուն, որի դրքերի ցուցակը կազմել է Ավիցեննան:
19. Խուլաթի Արու Արգուլահ Ջաֆար իրն Մոհամմադ (880—941), Ֆիրդուսու անմիջական նախորդը:
20. Դադիդի Արու Մանսուր Մուհամադ իրն Ահմեդ (վախճ. 977-ին): Նրա շափածո գործից՝ «Շահնամից» մեզ է հասել 988 երկտող՝ Ֆիրդուսու «Շահնամի» միջոցով: Ֆիրդուսին այդ մասին հիշատակում է իր ստեղծագործության մեջ: Զրադաշտականությանը հակված լինելու համար սպանվում է մի վարձկան ստրուկի միջոցով:
21. Զամի Արուտահման Նուրադդին իրն Ահմադ (1414—1492), պարսիկ գրող, փիլիսոփա: Ֆարսի լեզվով գրող դասական պոեզիայի վերջին ներկայացուցիչը: Գրել է «Յուսուֆ և Զուլեյխա», «Լիլիի Մեջնուն» պոեմները: Հայտնի է նրա «Բահարեստան» վերնագրով արձակ մոտիվածուն:
22. Ֆարհանգի Ջահանգիրի, պարսկերեն քառյուծ՝ XVI դարի հանրագիտական բնույթի նշանավոր հուշարձաններից:
23. Քարուս իրն Վալիդի Շամս օլ Մաուլին (970—1012), գրել է «Քարուսնամեն»՝ իրատական, բարոյախոսական բնույթի երկ:
24. Ունսար ալ Մաալի, Վալիդի թուրք (1021—1098), գրել է «Քարուս նամեն», հիշում է պապի «Քարուս նամեն»: Առաջին արձակ ստեղծագործությունը:
25. Մահմուդ էմին ուլ Դուլի, Ղազնևիների պետության հիմնադիրը: Թագավորել է 898—1089 թթ.: Նա իր պալատական երգիչներին է բաժանել «Բաստան նամեն»՝ պարսից շահերի պատմությունը շափածո շարադրելու համար:
26. Ունսարի Արգուլահ (1006—1089), Մահմուդ շահի պալատական երգիչներից, Շահի պատմությունը մշակել է, Շահնամիի համավածներից մեկը:
27. Ասադի, XII դարի առաջին կեսի պարսկական պոեզիայի ռահբիրաններից:
28. Թերեր (Տուրեր) Մաթան, անգլիացի արևելագետ: Ուսումնասիրել է Ֆիրդուսու «Շահնամեն», 16 ձեռագրի հիման վրա կազմել համեմատական տեքստ և հրատարակել 1829 թ.:
29. Ժյուլ Մոնլ, ֆրանսիացի արևելագետ, կազմել է «Շահնամի» քննական տեքստը 30 ձեռագրերի հիման վրա:

30. Ժուկովսկի, որտ բանառաւ զժ: «Շահամէից» թարգմանել է մի հատված: Նազար-
յանը նրան իշխում է Ֆիդդուսու մասին գրած իր բնութագրութիւնը առաջին մասում (1849):

5. ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԳԵԴԵՆ ԿԵՐԱՎՈՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1853-ին Մոսկվայում տպագրած Այբբեհաւան-բնիւրգարանի վերջաբանը: Ինքնագիրը չի
պահպանվել: Արտատպւում է ճուշն գրից:

Ձեռնարկում գետնի վրա նշույթով մի մասին մենք նույնպէս կենք խաւարու Արտաշէնի
«Նախաշաւիդութիւն»: Պէտք է նշադրել, որ եւ Արտաշէնը, եւ Նազարյանը իրենց ձեռքի տակ
ունեցել են գերմաներեն մի աղբյուր եւ օգտագործելով այն՝ նախադրել են նախ ժողովրդական
առաջնորդ ու այլ բնույթի նշույթով:

ԱՌԱՋԱՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՐԱՎՈՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ: Ինքնագիրը
չի պահպանվել. տպագրվել է 1853 թ. Մոսկվայում: Արտատպւում է ճուշն գրից:

Վերջինից զիրքը կազմելիս Նազարյանն աշխատել է ցույց տալ, որ կրօնն ազատելով
դոգմաներից եւ նախապաշարմաներից, պէտք է բացատրել զխաւարներն եւ իմանականում ծա-
ռայեցնել բարոյակրթական նորմաների եւ հնագոյն ավանդների պահպանմանը: Առաջաբանը
նվիրված է աշխարհարար լեզվի քաղաքացիական իրավունքի նստատեմանը:

6. БЕГЛЫЙ ВЗГЛЯД НА ДРЕВНИЮ ИСТОРИЮ АРМЕНИИ ВООБЩЕ.

(Թոուցիկ ակնարկ հայոց երեւ պատմությանը բնութագրական), տպագրվել է Փիֆիսում
հրատարակվող «Կավկաս» ռուսերեն թերթում, 1856 թ. 16—17 համարներում, է. 63—64 եւ է.
67—68: Հիշյալ թերթից արտատպւում է առաջին անգամ:

1852 թ. խաղաղամեծի շահահարարում եւ Նազարյանին եւ Մկրտիչ Լմինին գրել հայոց
պատմութիւն մի համառոտ ձեռնարկ: Այդ ձեռնարկը չի գրվում: Բայց ահա Նազարյանը գրում
է նախ ժողովրդի պատմութիւն հնագոյն շրջանի վերաբերյալ սույն պատմական ակնարկը:
Չնայած յոգնածութիւն շատ լիակատար եւ պատմական փաստեր ճշտված չեն, սակայն անկասկ
նկատված անձնատիպութիւններից, այդ շրջանի համար Նազարյանի ռուսումնասիրութիւնը կարեւոր
նշանակութիւն է ստանում ինչպէս հայ, այնպէս էլ նախ ժողովրդի պատմութիւնում հետաքրք-
րութեան համար:

1. Պարույր Ակադորդի (ծննդ. թվ. անհ. — մոտ 630 մ. թ. ա.), Մովսէս Խորենացին, նախ
առաջին խաղաղութիւն լիակատար, սկսում է Պարույր Ակադորդուց: Մարաց խաղաղութիւն նին-
գլի կործանութիւն հետո իր գաղնակից Պարույրին ճանաչում է իրեն Արմէ-Շուպրիի թագավոր:

2. Սարգստապալ (Աշուրանապալ), ասորական թագավոր: Նրա զեմ մարերի թագավոր
մղած պատերազմին մասնակցում է եւ Պարույր Ակադորդին:

3. Հետ Մովսէս Խորենացու՝ Բագրատունիների տոհմը սկսում է հրէա Շամբատից, որի
շառավիղն էր Շամբատ Բագրատունին: Հայոց թագավոր Վաղարշակը նրան տալիս է Հա-
յաստանի արեւմտեան մասի կուսակալի պաշտոնը: Տոհմը հարատեւում է մինչեւ XI դարը՝ Բագ-
րատունաց թագավորութիւն անկումը:

4. Տիգրան Երվանդյան (ծննդ. եւ մահվ. թթ. անհայտ), հայոց թագավոր մ. թ. ա. մոտ
560—535 թթ.: Հաջորդել է նորը՝ Երվանդ Ա Սակավակյացին: Վարել է Հայաստանը Մարաս-
տանի գերիշխանութիւնից ազատագրելու քաղաքականութիւնը:

5. Կլաւդիոս Գ, Արմենիայի պետականութիւն հիմնադիր: Պատերազմել է Մարաց թագա-
վոր Արտաշակի զեմ: Կլաւդիոսը մղած պատերազմին մասնակցել է Տիգրան Երվանդյանը:

Ե. Նազարյանի նշած Հայաստանի թագավորների ցանկի մեջ հիշատակելի են Երվանդ
Սակավակյացը, որը իշխել է 570—560 թթ. (մ. թ. ա.), Տիգրան Երվանդյանը 560—535 թթ.,
Երվանդ Գ 330—300 թթ., Երվանդ (Վերջին թագավորը նույն տոհմից) 220—201 թթ.: Այնու-
հետեւ Արտաշէսի եւ Ջարեհի իշխանութիւնները Հայաստանի երկու մասերում (Մեծ Հայք եւ
Սոփք), իրեն ստրատեգոսները 189—160 թթ. թագավոր է հռչակվում Արտաշէս Ա (Բարի) Ջա-
րեհի որդին՝ Արշակունի արքայատոհմի հիմնադիրը: Արտաշէս Ա-ից հետո հաջորդաբար Հա-
յաստանում թագավորում են նրա որդիներից Արտաշէս Ա-ն եւ Տիգրան Ա-ն (Տիրան):

Առաջին հատորին կցված սույն առաջարանի՝ «Ողջուն-ծանուցման» առթիվ նա նշել է, որ այն պարունակում է Գրքի տպագրության հանգամանքն ու խորհուրդը: Գրքի առաջաբանի փոխարեն նա բերում է արևելյան գրույցներից մեկը, զրանով արտահայտելով զրքի գլխավոր միտումը՝ «սերմանել ազգի անդամները, ժողովել մի օրհնյալ հունձ, մտավոր և հոգևոր կյանքը հարստացնելու, սեփական ուղիների մեջ ազգի առաջադիմությունն ապահովելու համար»:

8. ԱՌԻՆՔ

Տպագրվել է «Հանդես նոր հայախոսության» II հատորում, էջ 337—352: Խճճագիրը չի պահպանվել, արտատպվում է այդ գրքից առաջին անգամ:

1. Նպագրյանի հետաքրքրությունը հույն ժողովրդի հանդեպ դրսևորվում է դեռ ուսանողական տարիներից: Իրեն թեկնածուական դիսերտացիա, նա բնարում է Մալարտան և Աթենքը Պելոպոնեսյան պատերազմի շրջանում և նրանից հետո պատահած իրադարձությունները թեման, Հետո նա Կադանի համալսարանի մրցութային հանձնաժողովին է ներկայացնում «Հունաստանի պատմությունն ու աշխարհագրությունը» Գիսերացիան ձևագիր վիճակում պահվում է էստոնական պետ. պատմական արխիվում, իսկ երկրորդ աշխատությունը համարվում է կորած:

2. Թևսես (Թևդոս), բստ ավանդության Աթենքի էդեսս արքայի որդին: Նա ոչնչացնում է Աթենքի թշնամիներին, քաղաքն ազատում Կրետեի ստորացուցիչ հարկից: Հոր մահից հետո տիրելով դահին Թևսեսը սահմանում է մի շարք օրենքներ, պահպանելով իր կապը ժողովրդի հետ:

3. Կոդրոս, բստ ավանդության XII—XI դդ. (մ. թ. ա.) թագավորներից: Երբ զորիացիները հարձակվում են Ատտիկայի վրա, Կոդրոսը զոհում է իրեն՝ փրկելով հայրենիքը:

4. VІІ—VІ դդ. (մ. թ. ա.) Հունաստանում սրվում է պայքարը դեմոսի և արիստոկրատիայի միջև: Հասարակության մեջ ներքին կայունությունը պահպանելու համար հայտնի են արքունի Դրակոնի հիմնած օրենքները: Հետագայում դեմոսի ճնշման տակ Սոլոնը սահմանում է երկիրը բարեկարգող մի շարք օրենքներ:

5. 560 թ. (մ. թ. ա.) տեղի ունեցավ քաղաքական հեղաշրջում, որից հետո ստեղծվեց Պիսիստրատի բռնիշխանությունը:

6. Դարեհ I, Վշտասպ-Աքեմենյան հարստության թագավոր (550—486 մ. թ. ա.), տիրել է Հնդկաստանից մինչև Մակեդոնիա, Սև ու Կասպից ծովերից մինչև էգեյան ծովը: 494 թ. (մ. թ. ա.) մտել է Հունաստան, 490 թ. պարտվել է Մարաթոնի ճակատամարտում:

7. Պերսիկես, Աթենական պետության ղեկավար (490—429 մ. թ. ա.): Նրա կառավարման տարիներին ծագելով է Աթենական ստրկատիրական դեմոկրատիան:

8. Ֆիդիաս, V դ. (մ. թ. ա.), հույն քանդակագործ:

9. Պրաքսիտելես (մոտ 390—330 մ. թ. ա.), հույն քանդակագործ:

10. Պինդարոս (518—442 մ. թ. ա.), հույն բանաստեղծ:

11. Քսերքսես I (մ. թ. ա. 465-ին մ. թ. ա.), պարսից արքա (486—465 մ. թ. ա.): Ավերել է Բարեկոնը:

12. Լեոնիդասը և նրա երեք հարյուր ընկերները 479 թ. (մ. թ. ա.) չախչախեցին պարսիկների ցամաքային ուժերը և կործանեցին Նավատորմը:

13. Պարսից զորավար Մարդոնիսը ղեկես Դարեհից առաջ մտել էր Հելլենսպոնտոս՝ Հունաստան ներխուժելու համար և ետ էր մղվել հույների կողմից:

14. Հունական դաշնակցության դորքերն աթենացի Կլեոնի գլխավորությամբ զրավեցին ծովի մի շարք կղզիներ: 449 թ. Սալամին քաղաքի մոտ խոշոր հաղթանակ տարան, և պատերազմը զադարեց Կալլիսյան դաշնագրությամբ:

15. Փիլիպոս II, Մակեդոնիայի թագավոր (382—336 մ. թ. ա.), Ալ. Մակեդոնացու հայրը: 338 թ. հաղթում է հունական պոլիսների միացյալ ուժերին և իր ազդեցությունը տարածում ամբողջ Հունաստանի վրա: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (323 մ. թ. ա.) Մակեդոնիայի պաշտպանական պատերազմները Հռոմի դեմ ավարտվեցին Մակեդոնիայի պարտությամբ: Մակեդոնիան և Հունաստանը դարձան հռոմեական նահանգներ:

16. Նկատի ունի XIX դարի հույն-պարսկական վերջին պատերազմը:

9. РОЗОВЫЙ КУСТАРНИК ШЕЙХА МУСЛЕХЕДДИН СААДИ ШИРАЗСКОГО, СЛАВНЫЙ ПОД НАЗВАНИЕМ ГУЛИСТАН. ПРЕДИСЛОВИЕ, 1857 г., МОСКВА (Սաադիի «Գուլիստանի» նաղարչանի րարգմանության առաջարանը)

Սաադիի Մուսլիհեդդին Արուստամովիչ Արդուլի իրեն Մուսլիհեդդին (ծն. 1203—1210-ի միջև), տեղանվոր պարսիկ գրողը 1257 թ. դրել է րարոյախոսական բնույթի խորհրդածություններ, 1258-ին՝ «Գուլիստանը» (Գուլիստան):

Սաադիի «Գուլիստանից» մի հատված առաջին անգամ լույս է տեսնում 1831 թ. «Сын отечества» ամսագրում (Թարգմանիչ Մ. Ղամադյան), 1851-ին մի այլ հատված լույս է տեսնում «Отечественные записки» ամսագրի էջերում:

«Գուլիստանի» կարճ պատմվածքներն ու րանաստեղծական աֆորիզմների մեծ մասն ունեն ուսուցողական-դիդակտիկ բնույթ: Սաադին եվրոպայում հանաչում է գտել XVIII դարի 40-ական թվականներին: Նաղարչանն իր առաջաբանում նշում է Լվրոպացի առաջին թարգմանիչներին (Ադամ Օլևարի, Գևեց, Խարինգտոն, Գլադվին, Գյումոլեն և ուրիշներ):

Նաղարչանը Սաադիի ստեղծագործությամբ հետաքրքրվել է դեռևս 1840-ական թվականներին: Ֆիրդուսու «Շահնամի» մասին գրած աշխատության վերջում նա պարսից բանաստեղծների հետ ներկայացնում է և Սաադիին: Զարմանալի է, որ Սաադիի «Գուլիստանի» հետագա թարգմանիչները սխալ տեղեկություններ են տվել Նաղարչանի կատարած աշխատանքի մասին, համարելով այն թերի թարգմանություն: Նաղարչանն իր առաջաբանում նշում է, որ ինքը թարգմանել է ամբողջը, բացառությամբ մեկի, որի մասին ծանոթության մեջ գրում է, թե անպատշաճ է համարել այն թարգմանել:

1. Նաղարչանը Առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրելիս օգտագործել է ինչպես Դովլաթլահի, այնպես էլ Սաադիի տված տեղեկությունները և բացատրությունները: Սաադին իրանական դասական գրականության խոշորագույն դեմքերից է: Զափածոյով հյուսված արձակ հեքիաթներն ու կարճ պատմություններն արտացոլում են XIII դարի Արևելքի կյանքի բազմազան պատկերները՝ հեղինակի խորհրդածությունների, ժողովրդական իմաստուն առակների և ասացվածքների հետ միասին:

2. Գերմանական 30-ամյա պատերազմը (1618—1648):

3. Ադամ Օլևարի, սաքսոնացի ճանապարհորդ-գիտնական: Ապրելով Իրանում՝ նա է ձեռնարկել «Գուլիստանի» գերմաներեն թարգմանությունը և բնագիր տեքստի հետ հրատարակել 1654 թվականին: Դիրքը լույս է տեսել արար Լոդմանի առակների հետ, Շլեզվիգում:

4. Գուլդենստեյնի հերցոգ Ֆրիդրիխ III ֆոն Գոտտորպը, ազգակցական կապեր ունենալով ուսական պալատի հետ, ծրագրում է առևտրական հարաբերություններ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հետ: Նրա 1633 թ. կազմակերպած խմբի մեջ էր նաև XVII դարի գերմանացի բնագետ Պաուլ Ֆլեմինգը:

5. Խոսքը Օլևարիի 1647 թ. հրատարակած «Նոր արևելյան ճանապարհորդություն» գրքի մասին է:

6. Գևորգ Գեյցիուսն իր «Գուլիստանի» լատիներեն թարգմանությունը հրատարակեց 1651 թ. Ամստերդամում:

7. «Саади и его Гулистан»-ի միակ լրիվ թարգմանությունը վերագրվել է Խոլմոգորովին (1881 թ.): Վ. Ներսիսյանը, մանրակրկիտ ուսումնասիրելով Նաղարչանի և Խոլմոգորովի թարգմանությունները, ջուլջ է տվել առաջինի կատարած բարեխիղճ, ոճական բարձր կուլտուրայով թարգմանված լրիվ տեքստը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 1, էջ 236—243):

10. <Քերեմադին դը Սեն Պյերի «Պավլուս և Վիրգինիա» վեպի րարգմանության սկզբում Նաղարչանի գեղեղան խոսքը և առաջարանը>:

1. Նաղարչանի Բնծայական եվիրիված է Աստրախանի հայաց հոգևոր թեմի առաջնորդ Մատթևոս Վեհապետյանին, որի քաջալերությամբ ձեռնարկվել է այդ գործի թարգմանությունը: Մատթևոս Վեհապետյանի միջամտությամբ Նաղարչանը 1851 թ. տպագրեց և իր «Ցաղագս փորձական յոգեբանության ճառ» գիրքը, հակադրվելով կղերական ռեակցիային: Նաղարչանը նույն հեղինակից թարգմանել է նաև «Հնդկական հուղը», «Աուրաբի դահվատներ», «Աուրատի մահը»:

2. Բերնարդեն Սեն Պյեր (1737—1814), ֆրանսիացի գրող, սենտիմենտալիզմի և նախառմանտիզմի ներկայացուցիչներից, Ռուսոյի բարեկամներից:

3. Հումբոլդտ Ալեքսանդր (1769—1859), գերմանացի բնախույզ, աշխարհագրագետ, ճանապարհորդ:

4. Այստեղ ավարտվում է Այրտենտի խոսքը, այնտեղտե շարունակում է նադարյանը, վերջում մեջքերում անում Սեն Պյերի առաջարկին:

11. <ՆԱՆՈՒՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ>

ՀՅՈՒՄՈՒՄԱՓԱՅՆՆԵՐ ՇՐՋԱՆ

Տպագրվել է առանձին մեծադիր էջերի վրա և 1857 թ. մայիսի 30-ի քվարկուքյամբ, ուղարկվել Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերը և Անդրկովկաս: Մի օրինակը պահվում է Մատենադարանի գրապահոցում, 2070 համարի տակ՝ «Հյուսիսսփայլի» նկո:

1854 թ. նադարյանը դիմում է լուսավորության նախարարությանը՝ այս անգամ «Թուսիա» անունով թերթ հրատարակելու թույլտվության համար, սակայն նորից մերժում է ստանում: 1855-ին մեռնում է նիկոլայ առաջինը: 1856-ին նադարյանին վերջապես հաջողվում է իրավունք ստանալ Մոսկվայում «Հյուսիսսփայլ» անունով հայերեն աշխարհարար լեզվով ամսագիր հրատարակելու: Մենք արդեն գիտենք, որ հոգևոր դասը և նրա սկզբունքներով առաջնորդվող մտավորականները, մերժելով նադարյանի ազգային լուսավորական գաղափարները, նրա «Հայտարարություն-ծանուցումը» հրապարակվելուն պես միավորվում են և ձգտում խափանել առաջադիմական, դեմոկրատական աչք ամսագիրը: Թիֆլիսում քահանա Ստեփան Մանգինյանն անմիջապես դիմում է լուսավորության նախարարությանը՝ «Մեզու Հայաստանի» անունով թերթ հրատարակելու:

Կղերականների ջանքերով հայկական շրջաններում համարյա տապալվում է «Հյուսիսսփայլի» բաժանորդագրության գործը: Նոր ամսագիրը հրատարակվում է ոչ թե 1858-ի հունվարին, այլ մարտի ամսին:

12. ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվել է 1858 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 1-ում, էջ 1: Արտատպվում է հույն ամսագրից: Ինչպես այս, այնպես էլ «Հյուսիսսփայլում» տպագրված մյուս հոդվածների ինֆնագրերը չեն պահպանվել:

13. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՋՎԻ ԽՈՐՀՈՒԴԸ

Առաջին անգամ տպագրվել է 1858 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 1-ում, էջ 2—37, II անգամ՝ նիկոլ Աղբալյանի կազմած «Ստեփանոս Նազարյանի երկերում», 1913 թ., հ. 1, էջ 2—39: Արտատպվում է ամսագրից:

1. «Մեզու Հայաստանի» և «Ճոռարդի» էջերում 1858—1860 թթ. աշխուժացած գրապայքարը կարգանում է հետևյալ ուղղություններով: Գրական գործիչների մի մասը իրեն ժամանակակից միակ գրական լեզու բնորոշում էր գրարարը, որով պետք է կարդանար հայ գրականությունը: Աշխարհարարը նրանք համարում էին «թույլ», «խանդարժած», «անճաշակ» լեզու, նրա գործածությունը՝ ժամանակավոր (Մ. Մսերյան, Ս. Ջալալյան, Ա. Արարատյան): Մյուս մասը աշխարհարարի գործածությունը համարում էր անհրաժեշտ՝ գտնելով, որ ժողովուրդը չգիտե գրարար, և աշխարհարար կարող է օգնել նրան՝ մոտենալու գրարարին (Գ. Այվազովսկի, Գ. Մուրադյան): Մի այլ խումբ գտնում էր, որ կարելի է գործածել բարբառները՝ պաշտոնական լեզուն պահելով գրարարը: Միասնական նոր լեզու ստեղծելու հարցը պետք է թողնել ապագային, հայտարարում էր Չերեկոզյանը:

Նադարյանը, Նալբանդյանը և նրանց կողմնակիցները, առաջնությունը տալով աշխարհաբարին, գտնում էին, որ նրա հիմքի վրա կարգացող գրական նոր լեզուն պետք է, առանց ստրկանալու հին կամ բարբառներին, օգտագործի գրարարի գաղափարների հարստությունը, բարբառներից վերցնի նրա անհիմն տարրերը, ստեղծի ընդհանուր միասնական գրական լեզու:

2. XVIII դարում արդեն հայ լեզվաբաններն անդրադառնում են հայերենի՝ այլ լեզուների հետ ունեցած առնչակցությունների հարցին: Բառգիրք Հայկազեան լեզվի» աշխատության առաջաբանում Մխիթար Սեբաստացին խոսում է հայերեն և լատիներեն մի շարք բառերի միջև

եղած ընդհանրությունների մասին, որոնք նրա կարծիքով ոչ թե փոխառություններ են, այլ «մայր բառեր»: Գետրգ զպիր Պալատացին իր «Պարսկերեն-հայերեն» բառարանում բերում է երկու լեզուների համար ընդհանուր 433 բառ, որոնք փոխառություն չի համարում: Նման ընդհանրություններ տեսնում է և միօրինարյան գիտնական Գ. Ավետիսյանը իր 1815 թ. հրատարակած «Քերականութիւն հայկական աշխատության մեջ»:

3. Հայոց լեզվի ծագման այս առասպելն առաջին անգամ արծարծել է գերմանացի հայագետ Շրյոդերը: Այն վարդապետ էլ Մխիթարյանները:

4. Նաղարչյանը սխալ է համարում Գր. Մաղխարոսի հայտնի նամակի կմնյալն բացատրությունը (տե՛ս Մաղխարոսի «Բղթերը», 29, 10 բ., էջ 3):

5. Պաղտմեսոս Կլավդիոս (11 դար մ. թ. ա.), հույն աշխարհագրագետ, աստղարաշխ, մաթեմատիկոս՝ իր աստղագիտական հայտնադրածությունները շարադրել է 13 գրքից բաղկացած աշխատության մեջ, որը «Լատագայում հայտնի դարձավ «Ալմագեստ» անունով: Երկի V գլուխը նվիրված է Մեծ Հայքի, Վիրքի, Ազովների քարանդների նկարագրություններին:

6. Հովսեփոս Ֆլավիոս, (11 դարի առաջին կես մ. թ. ա.), հրեա պատմիչ, որի տեղեկությունները հրեաների՝ Հայաստան գալու մասին օգտագործել է Մ. Խորենացին:

7. Հայկյն այդ վայրը անվանել են Իջևանատեղ:

8. Հայերի Պետրմանը 1537 թ. գերմաներեն լեզվով հրատարակել է «Հայերենի բերականությունը»: Այստեղ նա հաստատել է հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու կարծիքը, բայց շարունակել է համարել իրանական բարբառներից մեկը: Նաղարչյանը հետևել է Պետրմանի տեսակետին: Հայոց լեզվի առնչակցությունը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հետ Ա. Պոստր գարդապետ էլ 1833—1836 թթ. գրած «Ստուգարանական ուսումնասիրություններ հնդ-գերմանական լեզուների բնագավառում» երկնաշարից գրքում: Նա ստեղծել է հնդեվրոպական լեզուների ստուգարանական բառարանը: Հատուկ ուշադրություն դարձնելով համեմատական հնչյունաբանության վրա՝ Նաղարչյանը Պոստի հետևությունները կատարել է բառերի ստուգարանական համեմատություններ, նշելով հնչյունների արտասանությունների ձայնային տոնաձևահատկությունների պատմական փոփոխությունները (տե՛ս էջ. Աղայան, Հնդկարանության ներածություն, և., 1967, էջ 162):

9. Բալբիու (Բալբի Անդրիանո), ֆրանսիացի սշխարհագիր (1782—1848), հայտնի է նրա սշխարհագրության մասին երկհատոր աշխատությունը (1832 թ.):

10. Արիստակես Քերական կամ Գրիչ, XII դարի քերական և հայերեն առաջին ուղղագրական բառարանի հեղինակ, «Գրություն արվեստի» լեզվական-քերականական տեսության հիմնադիրներից: «Վերլուծությունը բացերևապես բազմազան բայից և բայից յոթնախումբ շարադրովնամբ...» աշխատության մեջ Արիստակես գրիչը անդրադառնում է հնչյունային համակարգի հետ կապված այն հարցերին, որոնք նկատառվում էին և Նաղարչյանին:

11. Հետևելով իր ժամանակի ընդհանուր լեզվաբանության մեջ «խանգաման», «աղեբանքի» տեսությունը, Նաղարչյանը ևս վարդացնում է այն միտքը, թե հայոց լեզուն V դարից հետո հետզհետե կորցրել է իր «առնարատ» ձևը, փոխվել է նրա բառերի դասավորությունը, քերականությունը: Ըստ նրա, նույնը կատարվել է և բարբառների հետ:

12. Հովհաննես Երզնկացու 1293 թ. գրած «Հավաքումն մեկնութեան քերականի» ուսումնասիրության մեջ, հետևելով Ստեփանոս Սյունեցու դասակարգմանը, հայոց լեզուն բաժանում է 2 կարգի՝ միջերկրյա-սասանիկ և եզերական: Վերջինիս մեջ նա նշում է իրեն հայտնի 7 բարբառները:

13. Հին հույները բացի ընդհանուր բարբառից, տարբերում էին բարբառների 4 խումբ. ձրոնցից յուրաքանչյուրի մեջ խառնածրային տարբերություններ կային: Գրանք էին իոնականը, սատիկյանը, դորիականը և էոլիականը: Նաղարչյանի տված տեղեկությունները հունական բարբառների մասին ընդհանուր բնույթ են կրում:

14. Ալեքսանդրյան զար, հետո է առնված Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) հիմնված մշակույթը (փիլիսոփայություն, բանասիրություն), որն ընդգրկում է մոտ IV—III դարերը (մ. թ. ա.) և հասնում ընդհուպ մինչև մեր թվականության VI դարը:

15. Հին հույների մոտ լեզվական տարբերն առաջին անգամ արտահայտվեցին բառի հնչյունական ձևի ու բառիմաստի տարբերակման հարցերի շուրջն առաջացած վեճերի մեջ: Հայտնի է Պլատոնի «Կրատիկոս» երկիտությունը: Նաղարչյանին ծանոթ են եղել այդ վեճի մեջ սոփիստների անխմատ մեկնությունները, որոնց նկատմամբ նա քննադատական վերաբերմունք ունի:

16. Դիոնիսիոս Թրակացի (II—I դ. մ. թ. ա.), հույն քերական, նրա գրած «Քերականական արվեստը» վերնագրով աշխատությունը Ալեքսանդրյան դարի քերականության նվաճումների ամփոփ շարադրանքն է, որը ժամանակի բնթագրում հիմք դարձավ ժողովուրդների քերականության ձևավորմանը։ Մինչև XIII դարը բյուզանդական դպրոցներում այն գործածվել է որպես դասագիրք։ Այդ գրքի հայերեն թարգմանությունը (V դ.) վերագրվում է Գավրիլ Անհաղթին, որը կցել է և իր «Մեկնութիւն քերականին» առաջաբանը։ Դրանով հիմք է դրվել հայկական բանասիրության կարևորագույն ճյուղերից մեկի՝ քերականության և բանահյուսության տեսությանը։

17. Շահան Զրպետը 1824-ին Փարիզի Արքայական գրադարանում հայտնաբերում է Դիոնիսիոս Թրակացու հունարեն բնագրից հայերեն թարգմանված ձեռագիրը, որից մի շարք էջեր պակասում էին հունարեն բնագրում։ Շահան Զրպետն այդ հատվածը 1830-ին հրատարակում է առանձին՝ հունարեն, հայերեն և լատիներեն լեզուներով։

18. Հելլենիստական և հռոմեական տիրապետության ժամանակ հունարեն գրականության մեջ տարածված ոճի կրողները ձգտում էին արհեստականորեն վերականգնել մ. թ. ա. V դարի արքանական հեղինակների դասական լեզուն։

19. Նշված գրքի հայերեն վերնագիրն է «Քննություն ժամանակակից հայկական լեզվի, կատարված մի քանի հելլենիստների կողմից»։

20. Մովսես Խորենացի, գիրք 2, 2 և է գլուխները, 1940, էջ 69—72։

21. Ախվերդյան Գեորգ (1819—1861), բանասեր, բժիշկ, հասարակական գործիչ։ 1852 թ. Մոսկվայում հրատարակել է Սայաթ-Նովայի երգերի ձեռագիր մատյանը՝ «Փռուսանք» խորագրով։ Ախվերդյանը իր գրքի՝ Նազարյանի մատնանշած էջում ԺԹ (19) գրում է, որ տարբեր հայաբնակ վայրերից Թիֆլիս եկած հայերը, ծագելով պապերի լեզվի հին արտաբերությունը, յուրացնում են ձայնավորների հատուկ արտասանությունը։ Թիֆլիսի բնիկ ժողովուրդը լիև խառնվել է եկածների հետ, սակայն պահպանել է բառերի արտաբերության հին ձևը և այսօր էլ խոսում է Սայաթ-Նովայի խաղերի լեզվով։ Ախվերդյանը եզրակացնում է, որ ինչպես Թիֆլիսի հայադրի բնակչությունն, այնպես էլ նրա լեզուն շատ հին պիտի լինեն։ Նրա կարծիքով՝ այդ լեզուն չի կարող լինել զրաբարի ազնաւոված ձևը։ Եթա,—գրում էր նա,—եզրական հին բարբառներից մեկն է, կամ Հայաստանյայց բաղմաոստ լեզվի մի ճյուղն է»...

Նազարյանը սխալվում է, երբ հայտարարում է, թե բարբառները զրաբարի ազնաւոված զրսնորումներն են։ Բայց և ճիշտ էր, երբ մերժում էր Թիֆլիսի բարբառի «եզրական լինելը» (տե՛ս «Սայաթ-Նովա», գիտական աշխատությունների ժողովածու, Ե., 1963, էջ 72)։

22. Զ. Անադյանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքում, անգրադառնալով լեզվական փոխառություններին, հանգել է այն եզրակացության, որ հայերենի մեջ ժամանակի բնթագրում նվազել են արաբերենից և թուրքերենից փոխառված բառերը։

23. Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ XVIII դարում աշխարհարարը գործածվել է որպես մի ընդհանուր լեզու, և հետո հետզհետե այդ ընդհանուր լեզվի հիմքի վրա անջատվել են արևմտահայերեն և արևելահայերեն ճյուղերը։

1850-ական թթ. արևմտահայ գրական շարժման մեջ լայնորեն քննարկվում է գրական լեզվի ստեղծման հարցը։ Տպագրված նյութերը բացահայտում են ձգտում՝ անջատելու արևմտահայ լեզվի դարգացման բնթագրը արևելահայ շարժումից։ Արևմտահայ լուսավորիչների մի մասի մեջ նկատվում է ապագայում աշխարհարարը զրաբարին մոտեցնելու ձգտում։ Նազարյանը և Նուրբանդյանը այդ համարում են լեզվի պատմական զարգացման բնականոն բնթագրից հեռանալու ձգտում։

24. Տե՛ս «Գոռանք», հ. 1, էջ ԻԳ (24)։ Ժամանակակիցներին Ախվերդյանի արտահայտած մտքերից եզրակացրել են, որ նա Տարոնի բարբառի մեջ ևս տեսել է զրաբարի նույնպիսի հիմքեր, ինչպես արարատյան բարբառի մեջ։

25. Բեկոն Ֆր. (1561—1626), անգլիացի փիլիսոփա, գրել է «Նոր Օրգանոն...» նշանավոր տրակտատը (1620), որ առաջադրում է գիտությունների յուրացման և նրա դերի նոր բարձրացում։ Զրաբառություններ հասնելու համար պետք է մտքի միաբերությունը։ Նախապաշարմունքից, մտքություններից ու կեղծիքից, գրում է նա։ Այդ նախապարհով միայն հնարավոր է հասնել կատարելության։ Նազարյանի մեջբերումը արված է Բեկոնի Նոր Օրգանոնից։

Տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. № 2-ում, էջ 143—144, Մ. Նալբանդյանի՝ Գ. Դեղանյանի մահվան կապակցությամբ տպագրած մահախոսականի տողատակին: Արտատպվում է «Հյուսիսափայլից»:

Դրականության մեջ ևս Աբովյանի ահուհն առաջին անգամ հիշատակել է Նազարյանն իր 1853 թ. տպագրած «Առաջին հոգեղեն» կերակուր հալազի Երեխաների համար» ձեռնարկում:

1. Պողոս Ղարազազցի Ներսիսյանը Թիֆլիս է եկել ոչ թե 1820, այլ 1822 թ. և սեպտեմբեր ամսից սկսել է դասավանդել Տափի թաղի վանքին կից դպրոցում (տե՛ս Պ. Հակոբյան, Խաչատուր Աբովյան, Ե., 1967, էջ 170—175):

2. Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցում սովորել է մինչև 1826 թվականի փետրվարը:

3. Յրիդրիս Պարրոտը էջմիածին է ժամանել 1829 թ. սեպտեմբերի 8-ին:

4. Աբովյանը Դորպատ է գնում 1830 թ. օգոստոսին, այնտեղից դուրս է գալիս 1836 թ. հունվարին:

5. Աբովյանը Հայաստան է եկել 1842-ին:

15. ԵՐԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Տպագրվել է 1858 թ. «Հյուսիսափայլի» № 6-ում, էջ 508—519: Արտատպվում է ամսագրից:

1. «Շերոստարտոս հույներ» ասելով Նազարյանն ակնարկում է Առ. Արարատյանին:

2. Այս պարբերությունից հետո տպագրվում է «Հյուսիսափայլի» բաժանորդների ցուցակը քսոս բնակավայրերի: Այստեղից պարզվում է, որ Պետերբուրգում բաժանորդագրվել են քնդա-մենը 10 հոգի, Մոսկվայում՝ 31, Նոր Նախիջևանում՝ 33, Աստրախանում՝ 20, Ղզլարում՝ 48, Թիֆլիսում՝ 48:

16. ԿՐԻՏԻԿԱՆ «ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ՀՐԵԱ». ԳՈՐԾ ԵՎՎԵՆ ՍՅՈՒ ՅՐԱՆՍԻԱՑՈՒ, ՀԵՂԻՆԱԿԻ «ՓԱՐԻՋՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ» ԵՎ ԱՅՆ ԳՐԱՅՆԵՐԻ

Պարոն Միքայել Նալբանդյանցի աշխատությունով, հ. Ա, Մոսկվայի մեջ, 1857:

Տպագրվել է 1858 թ. «Հյուսիսափայլի» № 10-ում, էջ 315—334: Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Ստեփանոս Նազարյանի երկերում, հ. 1, էջ 66—80: Արտատպվում է «Հյուսիսափայլից»:

Նազարյանի քննական այս ակնարկը վերաբերում է Նալբանդյանի գրքի առաջարանին, ուր շոշափվում են ազգային լուսավորությանը նպաստող ժողովրդական կրթության, դպրոցա-շինության և հմրուական գիտությունների յուրացման հարցերը:

1. Նազարյանը նկատի ունի Սարգիս Զալալյան վարդապետին, Ստ. Մանդինյան և Մ. Մսերյան քահանաներին, Զեքեղյանին և այլոց, որոնք վերավորական արտահայտություններով աշխատում էին նսեմացնել Նազարյանի, ինչպես մինչհյուսիսափայլյան շրջանի, այնպես էլ «Հյուսիսափայլում» տպագրած հոդվածների դրական գերն ազգային-հոգևոր զարգացման գործում:

2. Խոսքը վերաբերում է Առաքել Արարատյանի «Դիմադրու ընդդեմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուիս հայոց» և «Սխալանք դրոցն որ կուչի վարդապետարան կրօնի ի պէտս զգուշութեան համազգեաց յերևան հանալս», Տիֆլիս, 1858, զբոսյկներին:

3. Տե՛ս Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Ե., 1980, էջ 71:

4. Նազարյանը ճիշտ էր համարում Նալբանդյանի այն միտքը, թե, ելնելով մեր ազգի աշխարհի վիճակից, «պիտո է քնդհանուր և հասարակ կրթություն. որպես պատրաստողական հնար գեպի առավել բարձր հիմնավոր կրթություն և ոչ բարձր և վերին կրթություն, մի որպիսի և իցե մասնավոր առարկայի կամ լավ է ասել ուսման ճյուղի» (Միքայել Նալբանդյան, ԵՎ, հ. 2, Ե., 1980, էջ 73):

9. ՎԵՐՋԱՐԱՆ «ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» 1858 ԹՎԱԿԱՆԻ

Տպագրվել է 1858 թ. «Հյուսիսափայլի» № 12-ում, էջ 528—532: Երկրորդ անգամ՝ 1913, Ստեփանոս Նազարյանի երկերում, հ. 1, էջ 81: Արտատպվում է «Հյուսիսափայլից»:

1. Նկատի ունի 1858 թ. «Մեղու Հայաստանի» 14 և 16 համարներում Մ. Մսերյանի և Ստ. Մանդինյանի հոդվածները, ինչպես և Առ. Արարատյանի նազարյանի գեմ հրատարակած առաջին գրքուկը:

2. «Նշգլխաներ» արտահայտությունը վերաբերում է կղերական այն գործիչներին և կղերական աշխարհականներին, որոնք աշխատում էին խափանել «Հյուսիսափայլը»:

Ինչպես տեսնում ենք, «Հյուսիսափայլի» ղլխին կոտակվում են ամպերը նազարյանի և Նալբանդյանի հակառակորդները հասնում են նրան, որ ամսագիրը գրաքննության և երրորդ բաժանմունքի կողմից առնվում է քաղաքական հսկողության տակ, և փակման վտանգը դամոկլյան սրի նման կախվում է նրա վրա: Բայց նազարյանը չի տաղնադրում և չի բնկնվում: 1858 թ. № 12-ում տպագրած վերջաբանից երևում է, որ պատրաստ է մինչև վերջ պայքարել «խափարի» և «մոլեկրոնության» դեմ: Նազարյանին հաջողվել է իր ժողովրդի պատմական զարգացումն ապահովող սկզբունքները հրապարակել և պայքարի դրոշ բարձրացնել հաղթանակի հասնելու համար: Նա փոխում է իր ամսագրի ճակատին զրված նկարը՝ Կոստանդնուպոլսի նափակը, որն իր հայրենիքի ներկա վիճակն էր պատկերում, հանվում է Արևել հաղթականորեն վեր է բարձրանում հորիզոնից, իր ճառագայթները սփռում երկրի վրա:

Բայց իրականում դրությունն իհարկե ծանր էր: Նյութական միջոցների պակասի հետևանքով նազարյանը իր ամսագրի 1859 թ. առաջին համարը բաժանորդներին է ուղարկում երրորդ ամսին (ինչպես նախորդ տարին), նալբանդյանը մտառ ամսին մեկնում է արտասահման: Ամսագրի հրատարակության հոգսը, ինչպես և՛ պաշտպանությունն ընկնում է միայն խմբագրի ուսերին: Ստեփան Պալասանյանը մի հոդված է տպագրում «Մեղու Հայաստանի» թերթում, պաշտպանության տակ առնելով Նոր Նախիջևանի քաղաքապետի Խալիպյանին և լուսանբերը թափում նալբանդյանի և «Հյուսիսափայլի» խմբագրի ղլխին: Նալբանդյանը արտասահմանից ուղարկում է պատասխանը, բայց գրաքննությունն արգելում է նրա տպագրությունը: «Ասել է թե,—գրում է նազարյանն իր բարեկամ Աբել Մխիթարյանին,—անկարելի էր պաշտպանել մեկ, երբ որ մյուսները զաղանարար հարձակվում էին մեր վերա»: Ժամանակը պատկերազմ է, ով կարող է պայքարի զենք բարձրացնել, թող դուրս գա պաշտպանելու ճշմարտությունը: Այս նշանաբանով նազարյանը շարունակում է տպագրել իր հոդվածները: Նալբանդյանն արտասահմանից ուղարկում է իր «Հիշատակարանը»:

Նոր Նախիջևանի քաղաքապետի Խալիպյանի մերկացումից հետո նազարյանը կամենում է իր ամսագրում տպագրել Թիֆլիսից ստացած մի նամակ, ուր բացահայտվում են Ներսիսյան զարոցի հոգաբարձուների և հոգեւոր առաջնորդի բռնություններն ու շահատակությունները, սակայն գրաքննությունն արգելում է դրա տպագրությունը:

18. ՄԵՐ ԱՆԱՐԱՏ ՍՐՏՈՎ ՍԵՐԱՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՆ

Շնորհալուր նաւ տարի
Ջերմ աղոթքով ու մաղբանով
Առ ամենաբարձյալը

Նոցա իմացական ու բարոյական առաջադիմության համար (հայերի կոչումը մարդկության մեջ)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № 1-ում, էջ 1—12, արտատպվել է 1913 թ. Ստեփանոս Նազարյանի երկերի հ. 1, էջ 86—96: Հոդվածը վերնագրված է «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ»: Ինքնագիրը չի պահպանվել: Արտատպում եմք «Հյուսիսափայլից»:

1. Խոսելով Տիրեր գետի վրա գտնվող քաղաքի, այսինքն՝ Հոռմի գեղեցկության և միապետության, ազնվապետության և ժողովրդապետությունքի՝ մասին, նազարյանը գտնում է, որ քաղաքական ոչ մի կարգի ինքը համակիր չէ, եթե այն իմնված է բռնապետության վրա: Այդ կապակցությամբ էլ թվարկում է այդ կարգերը բնութագրող տարրեր անձանց անուններ, որոնք իրենց գործերով և՛ դրական, և՛ բացասական հետք են թողել Հոռմի պատմության մեջ: Նազարյանի համակրանքին են արժանանում օրինակ հոռմեական քաղաքական գործիչ Կատունը (Մարկիոս Պրոկոպիոս, 95—146 մ. թ. ա.), որը պայքարել է Կեսարի բռնի խառնությունն դեմ: Նրա համար բացասական անձնավորություն է Ներսն Տիրերիոս Կլավդիոս կայսրը (37—68 մ. թ.), որը վարել է բռնություն և բռնադատման քաղաքականություն՝ իր գեմ հանելով Հոռմի ավազանուն և հոսարակությունը: Նազարյանը հիշատակում է Հոռմի քաղաքական գործիչ,

զորավար Անտոնիոս Մարկոսին (83—30 մ. թ. ա.), որը մղել է զավթողական պատերազմներ, ջանացել է ստրկացնել Արևելքի երկրները, ներխուժել է Հայաստան, զերել Արտավազդ Բ-ին և զլխատել:

Նազարյանն այստեղ որոշակիորեն սահմանադատում է «խառնիճադանճը» «ժողովրդից», որի մեջ նա տեսնում է կյանքի վերափոխման կարևոր ուժը:

3. Ինչպես այստեղ, այնպես էլ իր պատմագիտական բնույթի հոգվածներում Նազարյանը փորձում է բացատրել հայկական պետականության կործանման պատճառները և կարևոր նշանակություն է տալիս միասնական ուժեղ պետության միջոցով ազգը պահպանելու և նրա զարգացումն առաջ տանելու գործին:

3. Նազարյանը նկատի ունի Հայաստանի մի հատվածի ազատագրումը պարսից լծից և Ռուսաստանի հետ միանալու պատմական սկսուր: Ինչպես այս հոգվածում, այնպես էլ տարբեր առիթներով նա արտահայտել է իր դրական վերաբերմունքը Ռուսաստանի հանդեպ, համարել է այն հայերի համար կարևոր միջոց եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումները յուրացնելու և պատմական դարգացման բնականոն ուղիներ մտնելու համար: Բայց, ինչպես երևում է այլ հոգվածներից և նամակներից, նա դժգոհ է եղել ցարիզմից և նրա զաղութային քաղաքականությունից: Ապավինելով ցարական ռեֆորմի զաղափարին՝ նա սկզբում մեծ հույսեր է կապել նրա հետ, բայց հետո հիասթափվել է:

19. ՄՏԱՅՈՂ ՀԱՅՏԻՐԻ ՀՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ԱՐԳԱՐԱՅԻ ԱՆՆԿԱՂՈՒԹՅՈՒՆՔԸ ՆԵՐԱՅՈՒՄՈՒ

Տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. N 7-ում, էջ 561—567, փրկուող անգամ՝ 1913 թ. Սոսիալնոս Նազարյանի երկերում, էջ 115—121: Արտատպվում է «Հյուսիսափայլից»:

Հոգվածը գրված է հայոց նորընտիր կաթողիկոս Մատթևոս Զուխաջյանի՝ էջմիածին ժամանելու առթիվ: Նազարյանը փայլալույս էր ալն հույսը, թե փալց օրերին սև փական պետականությունից գրկված հայության ազգային-քաղաքական ձգտումների իրականացնողը պետք է լինի հայոց կաթողիկոսը:

1. Մատթևոս կաթողիկոսի նկատմամբ Նազարյանի ունեցած պատրանքներն այս անգամ էլ ի դերն էլան: Հաջորդ հոգվածներում նա այլևս եռանդաղին չէր պաշտպանում հայոց հոգևոր պետի նշանակությունը ազգի փրկության գործում:

20. ԳՅՈՒԽ ԵՎ ՇԻՂԵՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԵՐԻ ԶՈՒԳԱԿԻՑ ԱՐՁԱՆՔԸ ՎՅՄԱՐԻ ՄԵՋ

Տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. N 10-ում, էջ 821—825: Արտատպվում է ամսագրից:

1. «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. N 12-ում Նազարյանը Թ. Լազարյան ծածկանունով տպագրում է «Աղջիկը և երիտասարդը»: Իբրև բնարան բերում է Շիլլերի «Զանգակի երգից» հետևյալ երկուողը:

Ո՛հ հավիտյան թող մնան

Նախկին սիրո ոսկե օրերը:

2. 1859 թ. Շիլլերի ծննդյան 150-ամյակը Գերմանիան տոնում է մեծ շուքով: Այդ տոնին արձագանքում են և ռուսական թերթերը: Նազարյանը սուլն հոգվածում տպագրում է Պետերբուրգի գերմանական զաղութի ներկայացուցիչների նամակը Մարբախի իրենց հայրենակիցներին, խոստանալով ուղարկել նրանց Շիլլերի երգած «Զանգակը» տեղի եկեղեցու համար:

3. Նազարյանն այս միտքն արտահայտել է գեոնս 1849 թ. տպագրած Ֆրիդուսո Շան-նամակի մասին գրած աշխատության առաջին գրքում:

4. Ֆրիդրիխ Կարլ Մոդեր, արձակագիր, մի ժամանակ վարել է նախարարի պաշտոն, իր ազատամիտ հայացքների համար հաղածվել է: Բարեկամ է եղել և՛ Դյուխին, և՛ Շիլլերին:

5. 1894 թ. սեպտեմբերի 1-ին Շիլլերը Քյոննբերն ուղղած նամակում գրում է, թե Գյոթեն իրեն վստահում է, և նրանց առևակցությունները մեծ բավականություն են պատճառում թե՛ իրեն, թե՛ Գյոթենին:

6. Շիլլերի էպիգրամները, սուլյթներն ու առանձին խորհրդածությունները մարդու, հասարակության, բնության հետ կապված բազմաթիվ հարցերի շուրջ, իր ժամանակին հրատարակվել են նրա 4 հատորյակի մեջ: Այստեղ կան և Գյոթենից արված զրաոումները:

Տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1859 թ. № 11-ում, էջ 893—902: Երկրորդ անգամ՝ 1913, Ստեփանոս Նազարյանի երկերում, էջ 122—131: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

Հայտնի չէ, թե ում է ուղղված այս նամակը: Նազարյանն ստանում էր «Հյուսիսսփայլին» հասցեակրթված բազմաթիվ նամակներ և պատասխանում էր դրանց, ներկայացնելով իր գործունեության հիմնական ծրագրերը: Հողվածը ցույց է տալիս, որ «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը հայ հետամնաց իրականության մեջ տնտեսական դարգացման հիմնական պայմանը համարում է կապիտալիզմի զարգացումը, որի մեջ նա կարևոր դեր է հատկացնում ռուսավորված վաճառականության ունենալիք հասարակական դերին:

1. Չնայած Պետրոս Մեծի վարած քաղաքականության հանդեպ ուսս սլավոնաֆիլների արտահայտած բացասական կարծիքին, Նազարյանը բարձր է գնահատում նրա գործադրած ջանքերը Ռուսաստանը միջնադարյան խավարից պոկելու և եվրոպական քաղաքակրթությանը մոտեցնելու գործում:

1860

7

1860-ին Նազարյանն իր գործունեությունը շարունակում է նույնքան անբարենպաստ պայմաններում: Բաժանորդների քանակը չի ապահովում ամսագրի նյութական պահանջները: Առաջին համարը նորից բաժանորդներին է հասնում հազիվ մարտի կեսերին:

Տարվա ընթացքում «Հյուսիսսփայլում» երևում են նոր դեմքեր՝ Գ. Բարխուդարյանը Հին Նախիջևանից, Հ. Մելիք Հակոբյանը (Բաֆֆի) Պարսկաստանից, Մ. Վալելչյանը (Ռ. Պատկանյան), Ստ. Ստեփանյանը, Մ. Բուդաղյանը, Մ. Տ. Գրիգորյանը և ուրիշներ:

1860 թ. դարնանք Մ. Նալբանդյանը արտասահմանից Նազարյանին է ուղարկում իր «Հիշատակարանի» շարունակությունը, որը տպագրվում է «Հյուսիսսփայլի» 5—6 համարներում: Նալբանդյանն իր պաշտպանության տակ է առնում «Հյուսիսսփայլը»՝ այնտեղ արժարժված նրա գաղափարները համարելով իր «սրտի խորհուրդը», իր գովանանքը:

Պատկանյանն առաջին անգամ հանդես է գալիս Նազարյանի ամսագրում, տպագրում է Վիլհելմ Հաուֆի «Ախտավորը» գործի թարգմանությունը, Նապոլեոն Մեծի պատմությունը, «Հյուսիսսփայլին» շարունակում է թղթակցել Ս. Ստեփանյան և վերջապես հրապարակ է գալիս Բաֆֆին «Ախթամարա վանքը» ճանապարհորդական նոթերով և մի չքնաղ բանաստեղծությամբ՝ «Ձայն տուր ո՛վ ծովակա վերնագրով»:

Ամփոփելով ամսագրի առաջին երկու տարիների գործունեությունը՝ Նազարյանը գտնում է, որ ազդի մեջ արդեն նկատելի է ռուսավոր և բարոյական խմորում: Բայց պայքարը նոր գաղափարների ներթափանցման համար դեռ առջևում էր:

Հայոց նորընտիր կաթողիկոս Մատթեոս Զուխաջյանն իր գործունեությունը սկսեց հայ բողոքականներին հալածելով: Նազարյանը վերջնականորեն համոզվեց, որ հայ հոգևորականությունն իր միջնադարյան հայացքներով անկարող է նպաստել ազգային առաջադիմությանը: Ժողովուրդն ինքր պետք է ճանաչի իր անցյալը, որոշի նրա մեջ հետադիմական ու առաջադիմական: Նազարյանը շարունակում է «Հյուսիսսփայլում» գետնի վրա ուսուցողական, բարոյակրթական, դիտական-լուսավորական բնույթի հոդվածներ, պայքարել նոր գաղափարների լուրացման, հայկական կյանքի եվրոպականացման համար:

Սակայն խավարամուլ միտքը պատրաստվում էր բոլոր միջոցներով վերջնականապես խափանել «Հյուսիսսփայլի» գործունեությունը: 1860 թ. «Մեղու Հայաստանի» ամսագրի № 13-ում տպագրվում է մոսկովյան ուսուցիչ Հովսեփ Զեքերյանի՝ «Նազարյանը և նրա նշանակությունը հայոց գրականության մեջ» վերնագրով հոդվածը, ուր կրկնվում են «թերառված վարդապետ», «անվեղար վարդապետ», «լեզվագետ-լեզվադար», «լուսավորության դիմակ հաղած լուսավորան» և այլ պիտակներ:

Կարևոր նշանակություն ունի 1860 թ. «Հյուսիսսփայլում» տպագրված «Մենդելսոն, Հեյնից, Լավատեր» հոդվածը, որի «Հավելվածում» Նազարյանը կարող պահանջում է կատարել եկեղեցական ուսուցում, ազատվելու համար միջնադարյան շատ դժգոհներից և նախապաշարումներից՝ «Թեֆորմ ոտքից մինչև գլուխ»:

Հայոց կաթողիկոսը, ինչպես սպասվում էր, մի կոնգրեսով պատասպարտում է Նազարյանի այդ առաջարկը և պահանջում կառավարությունից փակել «Հյուսիսսփայլը»: Նալբանդյանը փարիզում Չամուռճյանի ղեկ գրած «Նրկու տող» հրապարակախոսական պամֆլետում պաշտ-

պանութիւնն առկ է առնում Նաղարյանի առաջարկութիւնը՝ նշելով «Հյուսիսափայլի» խմբագրի ղեկը հայութեան հոգեւոր կյանքի վերափոխման գործում:

22. ՅՈՒՐ ԱԶՆՎԱՄԻՏ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐ ՆՈՐ ՏԱՐԻ, ՀՈՒԿՎՈՐ ԵՎ ՄԱՐՄՆԱՎՈՐ ԲԱՐՈՒԹՅԱՄԲ ՀԻ ՕՐԵՐ

Տպագրվել է 1860 թ. «Հյուսիսափայլի» № 1-ում, երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Ստեփանոս Նաղարյանի երկերում, հ. 1, էջ 132—146: Արտատպւում է «Հյուսիսափայլից»:

1. Ակնարկում է Գարրիել Ավագովսկուն, որը շարունակում էր հետապնդել Նաղարյանին, նոր մատնագրեր ուղարկում վերադաս մարմիններին, միաժամանակ իր ամսագրում արտատպում Նաղարյանին վերաբերող «Մեղու Հայաստանի» և «Ճաշաղի» հոդվածները:

2. Խոսքը վերաբերում է Նապոլեոն III-ին (1808—1873):

3. Ակնարկում է XIX դարի սկզբներին Հայոց կաթողիկոսներ Դավթի և Դանիելի միջև տեղի ունեցած պայքարը, որի նպատակն էր կաթողիկոսական դահին տիրանալը:

23. ՄԱՆՈՒՅՈՒՄՆ

Տպագրվել է 1860 թ. «Հյուսիսափայլի» № 1-ում, էջ 73—83: Արտատպւում է ամսագրից:

1. 1860 թ. «Հյուսիսափայլի» № 1-ը բաժանորդներին է ուղարկվում միայն մարտ ամսին: Հակառակորդ բանակը հետևում է Նաղարյանի ջանքերին և համոզմունք հայտնում, որ բաժանորդների պակասի և նյութական միջոցների բացակայության պատճառով «Հյուսիսափայլը» լույս չի տեսնի: Նման հայտարարություն տպագրում է Սկայորդին (Զ. Մսերյանը) «Մեղու Հայաստանի» էջերում: «Հյուսիսափայլը» տորովելով, քերվելով, սղոցվելով պիտո է աշուտ-մենայնիվ հառաջ գնալ,—գրում է Նաղարյանը մայիսի 7-ին Արևի Մխիթարյանին,—ապզի թշնամիքը զայրացնելու և հալկեցնելու համար:

2. Ինչպես հայտնի է «Մեղու Հայաստանին» և 1860-ի հունվարից հրատարակվող «Կոտնկ Հայոց աշխարհի» ամսագիրը որոշակի տեղ են տալիս բարբառային գրականությանը, հետևելով ունենալով գրաբարի պաշտոնական զորդացման հնարավորությունը: Ներկա «Մանուցումից» երևում է, որ Նաղարյանը անդրդվելի է իր որոշման մեջ, այն է՝ ոչ մի տող չտպագրելով բարբառներից, մշակել, ձևավորելով տալս գրական նոր լեզվին՝ գրականության մեջ նրա վերջնական հաղթանակին հասնելու համար:

24. ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՄ ՍՈՒՐԻ ԹԱՐԿՄԱՆՁՆԵՐԻ ԴԱՐԸ

Տպագրվել է 1860 թ. «Հյուսիսափայլի» 2 և 9 համարներում (էջ 128—164 և 236—256): Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Ստեփանոս Նաղարյանի երկերում, հ. 1, էջ 168—221: Արտատպւում է «Հյուսիսափայլից»:

Նաղարյանի մեծածավալ հոդվածներից մեկն է: Այստեղ նա ներկայացնում է V—VI դարերի հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներին, նրանց հայրենանվեր և ինքնամոռաց գրական-հասարակական գործունեությունը, որը նրա կարծիքով պետք է նախանշելի օրինակ դառնար նոր ժամանակների հոգեփոխանության, նրա մտավոր ու բարոյական դաստիարակության համար:

1. V—VI դարերի հայ վարդապետական գրականությունն ինքնին արձագանքում էր նաև հայության այդ օրերի ազդային-քաղաքական միտումներին: Չպետք է համաձայնել այն մտքին, թե այդ գրականությունն ունեցել է միայն կրոնական բովանդակություն:

2. Գեթերանդո Ժ. Դ. (1772—1842), ֆրանսիացի փիլիսոփա, հրապարակախոս, պատմաբան, հասարակական գործիչ:

3. Մոնդոլենին առաջին անգամ Հայաստան ներխուժեցին 1220-ական թթ., 1236 թ. Չինգիզի խանի թու Նուլավու խանը Իշխան Հայաստանի վրա:

4. Խոսքով Ք Կոտակ (ծննդ. թվ. անհ.՝—338), Մեծ Հայքի Արշակունի թագավոր, հաջորդել է հորը՝ Տրդատ Գ Մեծին:

5. Կոստանդինոս Մեծ (285—337), հռոմեական կայսր, 324 թ. հիմնել է Կոստանդնուպոլիսը և 330 թ. դարձրել մայրաքաղաք: Մահից առաջ ընդունել է քրիստոնեությունը:

6. Այնպիսի սկզբնական-սարմատական ծագմամբ իրանալեզու ցեղեր են, որոնք մեր լեզու-կանությունն առաջին դարում հիմնում են հզոր լազավորություն:

7. Տիրան (ծննդ. լվ. անհ.—358), Հայոց թագավոր 550 թ. Պարսից արքա Շապուհ II-ը զերել է նրան և կոտորել: Նրան հաջորդել է Արշակ Բ-ն: Հին մատենագրություն մեջ անարգարացի զնահատական է ստացել Տիրան լազավորը:

8. Նոր պլատոնական (նեոպլատոնականություն) ուսմունք, III—VI դդ. գոյություն ունեցող միստիկ փիլիսոփայական ուղղություն:

9. Ասորական և մյուս ավետարանների հին լատինացումները հիմքը II դարի հունարեն անտիոքյան բնագիրն է, որը V դարում նորից խմբագրվում է և հայտնի դառնում ՊեճիՏՈ (պարզ) անունով:

10. Առաջին անգամ այդ զնահատականը տվել է ֆրանսիացի հայագետ Լա Կրոզը Տե'ս «Էքսիմաժին», 1966, № 11—12, էջ 71:

11. Այդ մասին տե՛ս Ռ. Խշխանյան, Նոր գրական հայերենը XVI—XVIII դարերում զբոսայգի, Ե., 1979:

12. «Յովնանայից» կոչվող աստվածաշնչյան հունական բնագիրը լատիններեն լատիմանի-լիս խմբագրվել է Հերոնիմոս Ասորիդոնացու կողմից: Այդ տարբերակը պատմության մեջ մտել է Վալվատա անունով և բնորոշվել հոմեական նկեղեցու կողմից: 1866 թ. Ամստերդամում Ռոսկան Երևանցին Աստվածաշնչը տպագրել է Հեթում լազավորի կազմած Աստվածաշնչի օրինակի հիման վրա: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ Հեթում Բ-ի աստվածաշնչյան բնագրի անկողնի վրա կատարվել են սրբագրական փոփոխություններ, հարմարեցվել լատինական Վուլգատայի տեքստին: Դրա նպատակն է եղել, ինչպես նշում են հետազոտողները, այն մատչելի դարձնել և՛ կաթոլիկ հայերին, և՛ լուսավորչականներին: Հեթում Բ-ի կազմած Աստվածաշնչի՝ Վուլգատայի հետ ունեցած կապի հարցի շուրջ տե՛ս 1966 թ., «Էքսիմաժին», 11—12, 2. Մեյրոնյանի և Ս. Քոլանջյանի հոդվածները:

13. Զոհրապյան Հովհաննես (1756—1829), Մխիթարյան միաբան, պատրաստել է Աստվածաշնչի քննական հրատարակությունը «Աստվածաշնչի մատենի Հին և Նոր կտակարանաց» (1805): Հրատարակել է Եղևբերդի Կեսարացու «Ժամանակագրություն» (1818), Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղևբերդ» (1827), դրել է «Պատմություն Աստվածաշնչի զրոյ» (1803): Փարիզի Ասիական ընկերության իսկական անդամ էր:

14. Ժամանակի բնագրում քննության են առնվել մեր ձեռագրերի ֆոնդերում պահպանված այն լատինացումները, որոնց բնագրերը կորել են Հունաստանում: Այդ մասին տե՛ս С. С. Аревшатян, Формирование наук в древней Армении, 1968, с. 218—230.

15. Հոմերոսի «Իլիականից» բերված այս երեք տողերին մենք հանդիպում ենք Դիոնիսիոս Թրակացու «Արտեստ քերականության» գրքում, իրեն քերականական ստուգաբանությունները հաստատող օրինակ: Հայտնի չէ՝ Նազարյանն այս տողերը վերցրել է Թրակացու հիշյալ գրքից, թե մի այլ աղբյուրից (տե՛ս «Արտեստ Դիոնիսիոսեայ քերականի և հայ մեկնությունը նորին», Ն. Աղոնց, Պետերբուրգ, 1915, էջ 11—12):

16. 2. Զարրշանալյանն իր «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի և մատենագրության յարեմուս ԺԳ-ԺԺ դարերում» (Վենետիկ, 1895) հիշատակում է այդ փաստը: Վիֆրուայից հետո Սեն Մարտենը նույնպես նշում է, որ Փարիզի արքայական գրադարանում № 126 հայկական ձեռագրում պահպանվել է մի բառարան, որը պարունակում է բավական մեծ քանակությամբ դժվարահասկանալի և քիչ պարզաբանությամբ բառեր: Հոմերոսի հայերեն բառարանից: Այստեղից նա ենթադրում է, որ ավելի ուշ (V դ. հառ) հայերն ունեցել են լատինացումները Հոմերոսից: Այդ հարցը առ այսօր լիարժեք ուսումնասիրված չէ:

17. Մ. Խոսրենացին «Յաղագոս պիտույից» գրքում «Յաղագոս Յեղծման» գլխի «Յեղծ զՄեղեան» հատվածում, նկարագրելով Մեղեանի փախուստը Յաղոսի հետ, առաջինի կախարդանքը համարում է «ստաբանություն» և նման պատմություններն ու առասպելները համարում է վնասակար: Տե՛ս Մատենագրությունը նախնական, Վենետիկ, 1865, «Յաղագոս պիտույից» գլուխը (383—385):

18. Պատանի հայերեն լատինացումները մեզ չեն հասել: Այդ մասին իրատեսակություններ կան միսիթարյան գրականության մեջ:

19. Լիկուրգոս, բոս ավանդության Ս. Բարսեղյան օրենսդիր: Նրան է վերադրվել Սպարտայի հաստատված և պետական հաստատությունների օրենսդրությունների ստեղծումը: Լիկուրգոսի Հեռամամբ պարտադրանքներն ունեցել են պաշտամունք:

20. Վեներտիկում 1833 թ. հրատարակվում է «Սատենագրությունը նախնեաց» 643 էջից բաղկացած գիրքը, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները՝ ներառելով Մարդկության Առաջաբանից հետո գետնորված են Կոթուհի՝ Վարդ Մաշտոցի աշխատությունը (1—29), Մամբրե Վերծանողի հատերը (31—93), ապա Գավիթ Անհաղթի հետևյալ գրվածքները. «Բուղի դիտոյ առ Գավիթ», «Ներբողական ի սուրբ խաչն Աստուած բնկալ», «Սահմանը խոստատարությունան», «Առածք հինգ», «Յաղագս բաժանման», «Ներածություն Պորփիրի», «Վերլուծությունը Արիստոտելի», «Մեկնություն ստորոգությունանց Արիստոտելի», «Արիստոտելի յաղագս մեկնություն», «Մեկնություն շորհրտասան գլխոց, ի վերլուծական Արիստոտելի», «Յաղագս քերականին պատճառ», «Արիստոտելի թուղթ առ մեծն Աղեքսանդր, պատմություն յաղագս աշխարհի», «Յաղագս առաքինությունանց» և այլն:

21. Կալլիմախ (մ. թ. ա. 310—340), հույն բանաստեղծ, ալեքսանդրյան պոեզիայի ներկայացուցիչ, ալեքսանդրյան դրադուրանի գլխավորներէից. գրական նոր ժանրի հիմնադիրներից: Սշակել է հին հունական կաոար. բլգեղները. գրել է քնարերգական երգեր, էպիգրամներ, սատիրա: Մեծ ազդեցություն է ունեցել հետագա բանաստեղծների վրա:

22. Նեվի Ֆ. Զ. (ծնվ. 1816), բելգիացի հայագետ: Նրա մասին տե՛ս Չարհանալյան. հաստատարությունը հայ լեզվի և մատենագրության յարեմտութան, ԺԳԺԳ, Վեներտիկ, 1895, էջ 248—264:

23. Նապարյանը նկատի ունի հետագայում ստեղծված կեղծիքը՝ «Գաշնց թուղթ» անունով, որի համաձայն, Հոռմի կաշանը՝ Անդրեասը սպայի և Գրիգոր Լուսավորչի միջև իրբն թե կղել է ներքին համաձայնություն հոռմական և հայ եկեղեցիների զավանանքների մերձեցման մասին:

24. Աղաթանգեղոսի մասին առաջին ակնարկը կղել է Փավստոս Բուզանդի մոտ: Իսկ Չաղար Փարսեցին ալո ձևագիրը կղել է «Գիրք Գրիգորիսի»: Աղաթանգեղոսին գիտեր նաև Մովսես Նորենացին: Առաջին անգամ թարգմանվել է հունարեն, լատիներենի համառոտ շարադրանքով՝ 1782 թ., իսկ հայերենը՝ 1835 թ. Մխիթարյանների կողմից: «Աղաթանգեղոսի» շուրջը կղել են տարբեր կարծիքներ, գրությունն ժամանակի, հեղինակի կամ կողմողի ազդության և անվան շուրջը վերջին հրատարակության մեջ (Աղաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983) նշված է, որ «Աղաթանգեղոս» անունով ձևագիրը IV դարից գոյություն ունեցող պատմական, վիպական և վկայարանական աղբյուրներից հայ եկեղեցականի ձևորով խմբագրված գործ է՝ «Գրիգորիսի գիրք» անունով: Կաղմողը կամ հեղինակը կղել է հայ:

25. Մինչև այժմ ճշտված չէ Փավստոս Բուզանդի անձնավորությունը, և թե ինչ լեղվով է գրել նա իր պատմությունը:

25. ՄԵՆԴԵԼՍՈՆ, ԷԼԻԱՏԵՐ, ԼԵՍԿԵՆԻ ԶԱՎԵԼՅԱՆԸ

Տպագրվել է 1860 թ. «Հյուսիսափայլի» № 10-ում, էջ 298—313: Արտատղվում է ամսագրից:

Իր «Մենդելսոն, Լեսինգ, Լավատեր» հողվածում Նաղարյանն անդրադառնում է XVIII դարի նշանավոր գործիչ, փիլիսոփա-գեղագետ Ս. Մենդելսոնի և լուսավորիչ, դրամատուրգ-արվեստարան Ցյուրիխի առաջածարան Լավատերի միջև զավանարանական հարցերի շուրջն առաջացած վեհին: Գատապարտելով Լավատերի կրոնական նեղմտությունը՝ Նաղարյանը պաղտաղում է Մենդելսոնի և Լեսինգի լայնախոհությունը զավանարանական հարցերի նկատմամբ, արծարծում կրոնական հանդուրժողականության զաղափարը: Նաղարյանի հողվածը և նրան կղված հաղելվածը օրգանապես կաղված են իրար հետ Գատապարտելով 1860 թ. ամռանը Կ. Պոլսում լուսավորչական և կաթոլիկ հայերի ընդհարումները՝ Նաղարյանը հանդես է զաղիս հայ եկեղեցու դոգմաների վերանայման և կյանքի նոր պահանջներին հարմարվելու առաղարկությունմբ, իղծի ազատության համար իր պաղարը հասցնում մինչև քաղաղական պաղարի աստիճանի: Նաղարյանի առաղարկած «նեֆորմը» արձաղանք է գտնում Մ. Նաղանդյանի՝ Փարիղից Չամուռճյանի զեմ գրած «Երկու տղա» հողվածում:

1861 թ. Նաղարյանը «Հյուսիսափայլում» տաղարում է Ֆր. Շիլլերի «Մեսինական հարսը» ողերգությունը, մի նշանակաղից առաղարանի հետ, «Առաղին երկաղական տարիներին խորհուրղը», «Հայտարարություն մասնավոր զիտական և գործնական զպրոցի Մոսկղայի մեղ», «Ինչ Կամիլոս Լավուր» հողվածները, «Ջարմանաղի մարղարեություն» պատմղածը ոտսե-

րենից, «Սէր և ամուսնութիւն», Հովսեփ Զերթէղլանին ուղղված «Մի քանի խոսքեր» և «Հրապարակախոսական նամակը ազգին»:

1861 թ. ընթացքում ավելանում են «Հյուսիսսփայլին» աշխատակցուհիների թիվը՝ Մ. Միսնսարյան, Մ. Հրաշյա (Մ. Սիմոնյան), Սա. Ստեփանյան, Ռ. Հասան Զալալյան, Ս. Շահադիգ, Տեր-Հովհաննիսյան (Քաջերունի), Գ. Բարխուդարյան, Երեմիա Սահակյան, Հ. Մաղլումյան-Վահունի, Հ. Մելիք Հակոբյան (Րաֆֆի), Գ. Ռոստոմյան, Արրաճում Նազարյան, Հ. Սալավնովյան:

1860 թվականից «Հյուսիսսփայլի» շուրջն են հավաքվում Մոսկվայի համալսարանն ավարտած հայ երիտասարդների սակավաթիվ, բայց նոր ուղղության հետևողները: Ն. Քաջերունու, Պ. Պոռչյանի, Ղ. Աղայանի հուշերից հայտնի է դառնում Մոսկվայում կազմակերպված «Ժողովը», որ զսասխոսութիւններ էր կարգում և նազարյանը: Նա մեծ հոյակ էր կապում երիտասարդ սերնդի հետ: «Գոթա են մեր թարմ ծիլերը և բնծյուղները,—ասում էր նա,—գորա են իմ առաջին սիրելիք»: «Նրանց համար,—գրում էր Ս. Շահադիգը,—լինում էր վաճառականական ժողովարաններում, հավաքում էր ամեն տեղից շատ կամ փոքր արծաթ և մատակարարում էր յուր պակասավոր աշակերտներին»:

26. <ՇԻՒԼԵՐԻ ՄԵՍԻՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍԸ, ԿԱՄ ԹՇՆԱՄԱՍԵՐ ԵՎ ԲԱՅՐԸ> ԹԱՐԿԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՐԱՆԸ

Տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1861 թ. № 1-ում, էջ 2—15: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

Հոգվածի առաջին մասից երևում է, որ նազարյանը Շիլլերի «Մեսինական հարսը» ողբերգությունը թարգմանել է՝ նպատակ ունենալով ցույց տալ հայերին, որ ներքին պառակտումները ազդեց տանում են դեպի կործանում: Երկու հանապարհ կա հայերի առջև, գրում է նազարյանը, մեկի վրա զրկված է ասիական անշարժություն, մյուսը դեպի առաջ, դեպի կյանքի նորոգություն զիտվելու լույսով:

1. Շիլլերը «Մեսինական հարսը» գրել է 1802—1803 թթ.: Ֆր. էնգելսը իր «Գերմանիայի դրոշմյան մասին» հոգվածում գրում է, որ այդ ժամանակ ժողովուրդը համակված էր ցածր, ստրկամիտ զգվելի էդոլիզմով (Տե՛ս Ֆր. էնգելս, Երկերի ժողովածու, հ. V, էջ 6—7): Շիլլերը այդ պիեսը գրել է, ինչպես նկատում է էնգելսը, իրեն համակած հոգեկան ծանր վիճակից ազատվելու համար: Եզրակացություններ անելու համար նա ռդատագործել է հունական դրամատիկ բնորոշ կողմերից մեկը՝ երգախումբը:

2. Քրիստոսի Գոտիեր (1724—1803), գերմանական «Գրոհի ու փոխորդի» շրջանին հախորդող նշանավոր ներկայացուցիչներից: Մեծ ազդեցություն է ունեցել նաև Գյոթեի վրա:

3. Շիլլերը «Մեսինական հարսը» ողբերգությունը ավարտելուց անմիջապես հետո սկսել է գրել «Վիլհելմ Տելլը»: Գիտես 1795 թ. նա գրում էր Հերդերին, ին ծանր իրականություններից ազատվելու համար ավելի լավ է անչառվել, քան «վտանգավոր դաշինքի մեջ մտնել նրա հետ»: Շիլլերի նպատակը չի եղել վերականգնել պատմական դրաման, այլ ժամանակավոր ապաստան գտնել նրա մեջ: «Վիլհելմ Տելլը» թեմայի ընտրությունը ցույց տվեց, որ հեղինակը չէր կարող անտարբեր լինել իրականության նկատմամբ: Նա պայքարի էր կոչում առկա արատների, անարդարությունների, բռնության դեմ:

27. ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՐՄԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑԻ

Տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1861 թ. № 3-ում, էջ 251—259: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

1860 թվականի նամակներում նազարյանը գրում է, որ ցանկանում է թողնել կադրյան համարանի դասախոսությունները, Մոսկվայում հիմնել մասնավոր դպրոց և իր մշակած ուսումնական ծրագրով կրթել հայ մանուկներին:

1861 թ. ապրիլի 17-ին Հ. Սալավնովյանին ուղղված նամակում նա նորից է խոսում այն մասին, ին հայ մանուկների կրթության հիմքը պետք է լինի «ազգային հոլը», ինչպես «...ազգի ծառը յուր բուն սերմից ու արմատից դեպի վեր աճեցնելով, այդ էր նական ճանապարհը և այդպես կարող ենք մեք բժշկել այն դառն ցավերը, որոնց վերա այսօր դանդաղում ենք և մորմոքվում ենք» (տե՛ս Սա. Նազարյան, Նամականի, էջ 243—244):

նույն օրերին նա գրում է Գր. Սալիկյանին. «Իմ կարծիքս այսպես է, որ մեք պարտական ենք զայնոց ազգը պատրաստել արմատից և հիմքից, մանկուհքը դաստիարակելով և կրթելով, որ մի օր բարեկարգվի մեր ազգային վիճակը...» (նույն տեղում, էջ 243):

«Հայաստանուրվանդան» մշտում է տնտեսական: Նրա հակառակորդներին հաջողվում է հոգևոր թևերի ակտիվ գործակցությամբ խանգարել նրան աշակերտներ հավաքագրելու հայարնակ վաշտերից: Նազարյանի վրա բարդված մեղադրանքները, ինչպես և եկեղեցու բանադրանքի սպառնալիքը, ստիպում են հայերին շարձագանքել հայ լուսավորչի «Հայտարարություններ» նազարյանի երազները չի իրականանում: «Հյուսիսսփայլի» № 5-ում (էջ 430—431) նազարյանը նորից հիշեցնում է իր «Հայտարարությունը»:

28. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԱՆԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ԱՌ ՀՈՎՍԵՓ ՉԵՐՔԵՅԱՆՅԱՆԻ
ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ՆԱՄԱԿ ԱՌ ՊԱՏՎԵԼԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԵ

Տպագրվել է 1861 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 9-ում, էջ 234—241. Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Եռեփանոս նազարյանի երկերում, հ. 1, էջ 261—266: Արտատպվում է ամսագրից:

1. 1861 թ. հունիսի 18-ին նազարյանը պատասխանում է «Ճոռաբաղ» ամսագրի 1861 թ. 23 և 24 տետրակներում Հ. Չերքեյանի՝ «Մեկնություն մեկնություն» հոդվածին:

2. «Հյուսիսսփայլի» նամակագիրներից Մարտիրոս Սիմոնյանը Հակոբ Ալիշանյան ծածկանունով № 3-ում տպագրում է «Մի քանի խոսք Մուրադյանցի նկատմունքի վերա, որ տրված էր 1860 թվականի Ապրիլի Հայոց աշխարհին» օրագրի 10-րդ համարի մեջ, գերապատիվ նազարյանցի մի հոդվածի վերա անցյալ տարու Հյուսիսսփայլի 10 ամսատետրակի մեջ, երես 306—313, 1860 ամսատետրում 3, մարտ, էջ 222—249: Հոդվածի ստորագրության տակ նշված է Թիֆլիս, հունվարի 5 1861 ամի:

3. Ակնարկում է իր մտահղացված զպրոցի գեմ կղերական ուսուցիչայի բանասրկությունը, որով նազարյանը հայտարարվում էր լուրերական:

29. ՄԱՆՈՒՑՈՒՄՆ «Հյուսիսսփայլի» պատվելի բերեցողներին

Տպագրվել է 1861 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 11-ում, էջ 385—391: Արտատպում է երկ ամսագրից:

Մույց տալով «Հյուսիսսփայլի» զրական ներդրությունը ժողովրդական տարրեր խավերի վրա, նազարյանն իր նամակներում քննադատում է հայ կղերի հարուցած խռնդոտները, դործադրած հիդերը իր պարերականի բաժանորդագրությունը խափանելու խնդրում: Նա նշում է նաև նորաբաց զպրոցի համար աշակերտների հավաքագրումը խանգարելու փաստերը (տե՛ս «Նամականի», էջ 246):

30. ԱՌԱՋԱՐԱՆ «ՀՅՈՒՍԻՍՓԱՅԼԻ» 1862 ԹՎԱԿԱՆԻ

Տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1862 թ. № 1-ում: Արտատպվել է 1913 թ. Նիկոլ Աղբալյանի կազմած «Մտեփանոս նազարյանի երկերից», հ. 1, էջ 261—266: Արտատպում է երկ ամսագրից:

«Հյուսիսսփայլի» առաջին համարը նորից լույս է տեսնում ուշացումով: Դրամական օգնություն ստանալով Հ. Սալաթյանից ու Ռ. Նադիրյանից, ինչպես և ի մի բերելով ամսագրի փոքրաթանակ բաժանորդների գումարները, նազարյանը հակառակ իր ախույանների դործադրած ջանքերի՝ խանգարելու «Հյուսիսսփայլի» ընթացքը, կարողանում է հրատարակել իր ամսագիրը նաև 1862-ին (տե՛ս Ստ. Նազարյան, նամականի, էջ 253—257): Նյութական միջոցների սղության պատճառով «Հյուսիսսփայլը» 1862-ին լույս է տեսնում փոքր ծավալով:

Ցարական մանիֆեստից հետո նազարյանը վերջնականորեն փոխում է իր կարծիքը ցարիզմի և մեծատունների հանդեպ: Իր ժողովրդի ազգային առաջադիմության հույսերը կապում է արդեն «Հասարակի»՝ ժողովրդի ինքնուրույն դործունեության հետ: Այդ մտորումները ձևավորվում և զարգանում են հաջորդ հոդվածների մեջ:

մի բնդհանուր հայկական ընկերության Ռուսաստանի մեջ վասն բարեկարգելու Ռուսաստանի չճշմարիտ հայերի նյութական և բարոյական կյանքը:

Տպագրվել է 1862. «Հյուսիսսփայլի» № 7-ում, էջ 43—59: Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ., Ստեփանոս Նազարյանի երկերում, հ. 1, էջ 267—279: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

Նաղարչանի այս հոդվածն ինքնին արտահայտում է ժողովրդի հետամնացություն, ստորկոտվյալն զեմ պաշարի միջոցների որոնման պահանջը: Այդ պահանջի իրականացման միակ ուղին նա տեսնում է ժողովրդի սեփական ուժերի միավորման, տնտեսական և ազգային կյանքի կազմակերպման մեջ:

32. ՄԱՆՈՒՅՈՒՄՆ

«Հյուսիսսփայլի» բաժնիմաստ ընթերցողներին

Տպագրվել է 1862 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 10-ում, էջ 196—199, ինքնագիրը չի պահպանվել, արտատպում ենք ամսագրից:

Այս համարում Նաղարչանը զետեղում է հաջորդ տալվա բաժանորդների ցուցակը, որից երևում է, որ բաժանորդների նվազ բանակով տնհնար է «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունը: Նույն, հայտարարությունը բաժանորդների մասին Նաղարչանը հրապարակում է հ. № 12-ի վերջում:

33. ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՏԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՇՆՈՐՀԱՎՈՐ ՏԱՐԵՎԵՐԶ

Տպագրվել է 1863 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 1-ում, էջ 1—16, շարունակությունը «Հյուսիսսփայլի», 1864 թ. № 2-ում, էջ 65—88, № 3-ում, 129—144, № 4-ում, էջ 224—235: Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Ստեփանոս Նազարյանի երկերում, էջ 280—341: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

Մի փոքր դումար ձևոր բերելով՝ Նաղարչանը վերսկսում է իր ամսագրի հրատարակությունը: 1863 թ. դեկտեմբերին լույս է տեսնում 1863 թ. առաջին համարը: Այս համարում նա ներկայացնում է ազգային կրթության իր ուսումնական ծրագիրը, որն իբր ընդգրկումով և զիտության նվաճումների խոր լուսարանությամբ կարող է առաջատար տեղ զրավել այդ օրերի ինչպես ուսական, այնպես էլ և՛ կրթական մանկավարժական մարի պատմության մեջ:

1. Պատմությանը հայտնի այդ անունները լվարկելիս՝ Նաղարչանը կամենում է բնդդեկ հովանավորի անունով հանդես եկած հայ որոշ մեծատունների կեղծ հեղինակությունը, որոնք ոչնչով չէին օգնում հայության վիճակի բարվարմանը:

2. Նաղարչանի ձևակերպած այս դրույթը նրա գործունեության ողջ բնկացրի հիմնական ուղղությունն է, «Մի բուն ժողովրդական գործ, ուրեմն և ժողովրդի հոգալի պիտույք, պիտի ծի և բողբոջի սակից, այսինքն՝ նույն իսկ արմատից»:

3. Նկատի ունի Հոմերոսի պոեմներում տեղ զտած լեզվական ստուգարանությունները:

4. Ալեքսանդրիա, հին աշխարհի մշակույթի նշանավոր կենտրոն IV—I դդ. մ. թ. ա.:

5. Արիստարքոս Սամոսացի (200—150 մ. թ. ա.), հայտնի հույն քերական:

6. Արիստոփանես (446—385), հույն կատակերգալ:

7. Էնեիդա Քվինտուս (239—169 մ. թ. ա.), հռոմեացի բանաստեղծ, դրամատուրգ:

8. Կարտեգիուս Ֆրանսիացի, խոսքը Դեկարտի մասին է (1596—1650), փիլիսոփա, մաթեմատիկոս, ֆիզիկոս: «Մտածում եմ, հետևաբար գոյություն ունեմ» դրույթով նա հավաստում էր արտաքին աշխարհի ռեալությունը: Իմացարանության մեջ Դեկարտը ուղիղնալիզմի նախահայրն էր:

9. Լայբնից Գոթֆրիդ Վիլհելմ (1646—1716), գերմանացի փիլիսոփա, գիտնական, հասարակական գործիչ:

10. Վոլֆ Քրիստիան (1679—1754), գերմանացի իդեալիստ փիլիսոփա, լուսավորիչ: Հայտնի է 1712 թ. տպագրված «Տրամաբանություն կամ բանական մտքեր մարդկային դասողականության ուժի մասին» աշխատությունը:

11. Նկատի ունի նախնադրանքի՝ Հնդկաստանից բերած գումարը:

12. Հերակլեսը Զեսի որդին էր, նրան վիճակվել էր հաղթահարել բազում վտանգներ, անցնել տառապանքների ճանապարհով և իր հոր կամքով բարձրանալ Օլիմպոսի զազալիք և անմահություն ստանալ:

34. ԳԵՎ-ԱՐԽԻԵԼՅԱՆ ՎԵՊԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Գործ որոս բանաստեղծ Լերմոնտովի)

Տպագրվել է 1964 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 2-ում, էջ 114, արտատպվում է ամսագրից:

Անդրադառնալով Լերմոնտովի «Դեխ» Մ. Սաղաթյանի թարգմանությանը, նադարյանը ուսական քաղաքական նոր իրադարձությունների մեջ կարևոր նշանակություն է տալիս որոս դրականության ունեցած գերին: Նադարյանի առաջարկում արտահայտված մտքերը հիշեցնում են որոս հեղափոխական-դեմոկրատական գրականության՝ Լերմոնտովին տրված բնութագրերը: Տե՛ս Բերինսկու 1840 թ. տպագրված հոգվածը (Беринский, Статьи и рецензии, 1834—1848. т. 11, 1948, с. 666):

35. ՄԱՀԱՅՈՒՅԱԿ ԼԱՆԳՈՒՅՅԱԿ ՄԱՆՈՒՇԱԿ ՏԻՆՈՋ ՆԱԶԱՐՅԱՆՅԻ

Տպագրվել է 1864 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 5-ում, էջ 320—321: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

Նադարյանի կենսագրության մասին աղեկություններ կան միայն նրա ծառայական ցուցակներում, նամակներում: Ներկա մահախոսականում տրված են մեծ լուսավորչի պատանեկության տարիների կյանքին վերաբերող մի քանի զրվագներ:

36. ՄԱՀԱՅՈՒՅԱԿ ՂԱԶԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆՅԻ

Տպագրվել է 1864, «Հյուսիսսփայլի» № 10-ում, էջ 646: Արտատպվում է «Հյուսիսսփայլից»:

Մ. Նախնադրյանը հոր մահվան լուրը ստանում է բանտում:

37. ՄԱՏՆԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՈՒՅՈՒՄՆ

Սույն գրախոսությունը տպագրվել է 1864 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 12-ում, էջ 778—780:

Ս. Շահագիրի «Լեոնի վիշտը» պոեմը գեղ ընթերցողին շատած, նադարյանը շտապում է իր ամսագրի վերջին համարում գնահատականի խոսք ասել պոեմի գեղարվեստական արժանիքների և զաղափարական ուղղության մասին, ցույց տալ նրա կարևորությունը ազգային գրականության հետագա զարգացման համար:

ՀԵՏՀՅՈՒՄԻՍՄՓԱՅԼՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

(1868—1879)

38. ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՔ 1860-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՍԿՋՐՆԵՐԻՆ ԳՐՎԱԾ ՄԻ ՆԱՄԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ, ՈՐ ՍՏԱՅԱՆ Է ՇԱՄԱՆՈՒՅ

Տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմական», 1888. Ա զբնում: Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Սեփանես Նադարյանի երկերում, հ. 1, էջ 401—405: Արտատպվում է Ստ. Նադարյանի երկերից:

Հոգվածը «Հյուսիսսփայլի» անտիպ նյութերից է: Մի շարք տախտիկներով նադարյանն անդրադարձել է Շամախի քաղաքում 1850-ական թթ. գործող բողոքական համայնքին, պաշտպանել ինչպես աղի լուսավորչական եկեղեցու, այնպես էլ էջմիածնի հալածանքներից:

Տպագրվել է 1889 թ. «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ, էջ 282—287: Երկրորդ անգամ՝ 1913 թ. Ստեփանոս Նազարյանի երկերում, էջ 406—411: Արտատպվում է «Երկերից»:

1867-ին մայիսին Նազարյանը գիտում է լուսավորության նախարարություն՝ «Հայտեր Հայաստանի» անունով ամսագիր հրատարակելու խնդրանքով: 3-րդ բաժանմունքը նրան համարում է քաղաքականության անբարեհույս և մերժում (տե՛ս Ռուզան Նաճումյան, Ստեփանոս Նազարյան, էջ 243—244):

1869 թ. օգոստոսին Նազարյանն քննանիքով գալիս է Թիֆլիս և ուսանձնում Ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշտոնը: Զիարողանալով հանդուրժել հոգաբարձուների կամայականությունները՝ 1871-ին նորից վերադառնում է Մոսկվա՝ կադրյան ճեմարանում իր նախկին պաշտոնին:

Նազարյանի կյանքի վերջին շրջանի նամակներն արտացոլում են նոր դորձեր ձեռնարկելու և նորից պայքարի ասպարեզ մտնելու նրա ձգտումները: Նա իր մահանացուն կնքում է հուսահատ և հուսախար հայտության ճակատագրի հանդեպ:

Նազարյանը մեծ ծրագրերով և ոգևորությամբ է սկսում իր գործունեությունը Ներսիսյան դպրոցում: Այս հոգիածր այդ ոգևորության, նաև հոգաբարձուների ուշադրության արդասիր է: Երբ Նազարյանի պահանջները գնալով ավելանում են, լուսավորության գործին անտարբեր նայող հոգաբարձուները դադարում են լրացուցիչ միջոցներ հատկացնել դպրոցը բարեկարգելուն:

40. ՀԱՅՈՅ ԺՈՂՈՎՈՒԹՅՈՒՆ, ՆՈՐԱ ԱՅԺՄՅԱՆ ԼԵՋՎԻ ԵՎ ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՃԱԿԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏՆՈՒԹՅԱՄԸ

Տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմական», 1888, էջ 234—258: Արտատպված է «Հանդես գրականական և պատմականից»:

«Հյուսիսամիայի» փակվելուց հետո Նազարյանը նվիրվում է դպրոցաշինության գործին: Այդ նպատակով 1869 թ. փոխադրվում է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցի տնօրենի պաշտոնով: Նրա ջանքերը դպրոցական աշխատանքների վերափոխման ուղղությամբ արդյունավետ են ինչպես դպրոցի հետադեմ հոգաբարձուների, այնպես էլ հոգևոր բարձրագույն իշխանության կողմից:

1871 թ. Նազարյանը Թիֆլիսից վերադառնում է Մոսկվա և կրկին պաշտոնավարում կադրյան ճեմարանում: Մինչև 1876 թ. զբաղվում է գրական աշխատանքով: Փարզմանում է Կրեպերի «Պատմություն իմացական գաբգաջման եվրոպայի, աշխատությունը և կախնդի «Նախնի իմաստուններ» Մասնում է թարգմանել Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» գերմաներեն և այլն:

«Հանդես գրականական և պատմականում» տպագրված սույն ակնարկը գրվել է Փ. Վարդանյանի հրատարակելիք «Լուսա» հանդեսի համար: Հանդեսը լույս չի տեսել, իսկ այդ հոգիածր հրատարակվել է Նազարյանի մահից հետո: Այստեղ Նազարյանը կանգ է առնում սպագրվող թերթիների ու հանդեսների լեզվի վրա, անում մի շարք կարևոր գիտողություններ, որոնք վերաբերում են ախարհաբաբի մեծ ժողովրդական բարբառների և դրաբարի բառապաշարի օգտագործմանը: Ժողովրդական բարբառով մարտը, իստակ և գեղեցիկ հալախոսել՝ ես չեմ հասկանում այն, որ նոր Հայկազյան լեզուն խառնակվեր և ճամկավորվեր դրոց լեզվի ոճերով, այլ այնպե՛ս և ամուր մնալով ժողովրդի աշխատանքի կյանքի պայմանների մեջ՝ շխտտրվեր Հայկազյան լեզվի հոգուց ու գաղափարից բնջհանրապես:

1. «Հայկական աշխարհ», գրական և մանկավարժական տեղագիր (1864—1871):

2. Ֆրիդրիխ Ֆրյոբել, գերմանացի մանկավարժ:

3. Եկատերին Վադարշտադտում հրատարակվող «Դպրոցը», խմբ. Վահան վրդ. Բաստամյանի:

4. «Մեղու Հայաստանի», խմբագիր Պետրոս Սիմեոնյան:

5. «Մշակ», խմբագիր Կրիստր Արծրունի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարանի փոխարեն	5
1. Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца XIII столетия	8
2. Обзорение истории Гайканской письменности в новейшие времена	30
(Արուլ Կասեմ Ֆիրդուսի-Շահ նամե ներածական	106

ՆԱԽԱՀՅՈՒՄԱՓԱՅՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

3. Յաղագս փորձական յոգերանութեան ճառ-ձառաջարան	112
4. Պարսկական պոեզիայի ակունքները	126
5. Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեսաների համար-վերջարան	146
Վարդապետարան կրոնի հասարակաց հայախոսությամբ—Առաջարան	147
6. Беглый взгляд на древнюю историю Армении вообще	151
7. Մանուցում Հանդես նոր հայախոսության	159
8. Արևիք	163
9. Розовый кустарник шейха Муселехаддин Саади Ширазского под названием Гулистана	175
10. Բերնարդեն դը Սեն Պյերի «Պատվոս և Վերդինիա» վեպի թարգմանության սկզբում նաղարչանի զեական խոսքը և առաջարանը	
11. Մանուցում և հայտարարություն	201

ՀՅՈՒՄԱՓԱՅՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

12. Հայտարարություն	206
13. Հայկական լեզվի խորհուրդը	206
14. <Խաչատուր Աբովյանի մասին>	234
15. Մանուցումն	236
16. Կրիտիկա-սթափառական հրեա», զործ եվմեն Սյու Ֆրանսիացու	238
17. Վերջարան «Հյուսիսափայլի» 1858 թվականի	253

1859

18. Մեր անարատ սրտով սիրած հայազգի հայրենակիցներին	256
19. Մտածող հայերի հույսերը և արդարացի ակնկալությունքը ներկայումս	264
20. Գլխիկ և Շիլլերի զերմանական բանաստեղծների զուգակից արձանքը Վեյմարի մեջ	269
21. Նամակ Մեծապատիվ բարեկամ Կ. Ս.	274

1860

22. Յուր ազնվամիտ հայրենակիցներին <նոր տարվա մտածությունք>	282
23. Մանուցումն	292
24. Հայոց ազգի լուսավորության կամ սուրբ թարգմանիչների դարը	295
25. Մենգելստեն, Լավատեր, Լեոնիդի հավելվածը	317

1861

26. Շիլլերի «Մեռնական հարս կամ թշնամուսեր կզրարբր» — Առաջարան	323
27. Հայտարարություն	332
28. Սեփական նաղարչանցի մի քանի խոսք առ Հովսեփ Չերքեզյանցի	338
29. Մանուցումն «Հյուսիսափայլի» պատվելի բնիկացուներին	343

1862

30. Առաջարան «Հյուսիսափայլի» 1862 թվականի	349
31. Առաջարկություն մի ընդ նախոր հայկական ընկերության Ռուսաստանի մեջ վասն բարեկարգելու չբավոր հայոց նյութական և բարոյական կյանքը	353
32. Մանուցումն «Հյուսիսափայլի» բարեմիտ ընթերցողներին	362

33. Աղգային մտածությունը-շնորհավոր տարեվերջ	365
34. Դեպ-արեւելյան վիսլասանություն	408
35. Մահացուցակ հանգուցյալ Մանուշակ տիկնոջ նազարյանցի	410
36. Մահացուցակ Ղազար Գրիգորյան նալրանդյանցի	414
37. Մատենադրական ծանուցումն	415
38. Աղգային նկատողությունը	419

ՀԵՏՀՅՈՒՄԻՍՏԱՓՈՅՆՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

39. Նոր Հայկազյան օրագիր Վաստեր Հայաստանիս	424
40. Հայոց ժողովուրդը, նորա ալժմյան լեզվի և մատենագրութիւն վիճակը Ռուսաստանում Մանոկագրութիւններ	427 440

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հրատ. խմբագիր Լ. Լ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Նկարիչ Հ. Ա. ՄԱՄՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. ԱԶԻԶՈՅԿՅԱՆ

ИБ № 1462

Հանձնված և շարվածքի 26. 10. 1995 թ.։ Ստորագրված և տպագրության 15. 04. 1996 թ.։
Տպագրական 30,25 մամուլ, պալմանական 43,96 մամուլ, հրատարակչական-հաշվարկային
33,4, տպաքանակ 500։ Հրատ. № 8026, պատվեր 52, գինը պալմանագրային։
Չափը 70×1081/16, թուղթ N 1։ Տառատեսակ՝ գրքի սովորական։

ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն. հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող 24 գ.
Издательство НАН РА, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն. հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24։

Типография Издательства НАН РА, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

1200 yr.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0077902

A ^{III}
6656